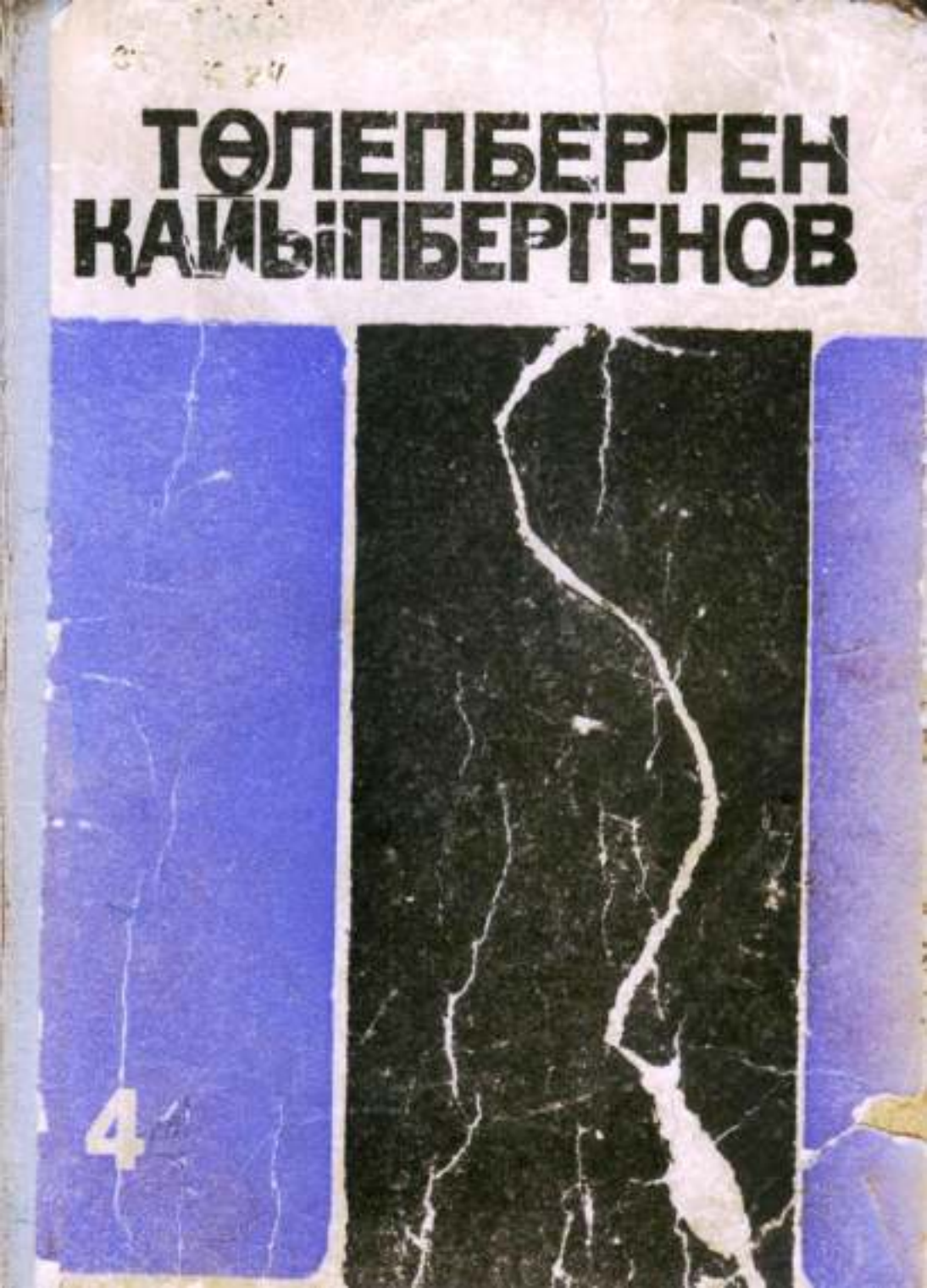


37 24

ТӨЛЕПБЕРГЕН КАЙЫПБЕРГЕНОВ

4



«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
БАСПАСЫ

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

Бес томдық

4-ТОМ



ҚАРАҚАЛПАК ҚЫЗЫ

РОМАН

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ ВАСПАСЫ

НӨКИС 1980

ТУЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ

СТ С1К512

К 24



СОЧИНЕНИЯ

В пяти томах

ТОМ 4

ДОЧЬ КАРАКАЛПАКИИ

РОМАН

XIII

ИЗДАТЕЛЬСТВО „КАРАКАЛПАКСТАН“

НУКУС 1980

(8)

Қарақалпақстан халық жазушысы Т. Қайыпбергеновтың бес томлығының бұл төртінші томы „Қарақалпақ қызы“ романынан жабарат. Усы романға 1967-жылы Бердақ атындағы республикалық сыйлық берілген.

Романда қарақалпақ қызының революцияға келіу тегдйірі арқалы оның халқының тегдйірі көркем образлар менен көз алдыңыздан өтеді.

45302

К М—357—(04)—80 49—80. 4702250000.

© „Қарақалпақстан“ баспасы 1963, 1965, 1975.

© „Қарақалпақстан“ баспасы 1980.

132908

ҚАЗАССР
Республикалық кітапхана
библиотека

Биринши китап

1

Минези қапелымде өзгеретуғын Зәрипбай бүгін хәр қашанғысынан да ашыұлы кейипте ас үйдегі хаялы Сәнемге келип:

— Үйди босатасан ба? Жоқ па?—деди бирден.

— Ағасы, қон қойса енди! Үстиме-ақ әкел. Қаршадай қызым менен қайда барман?..

— Сен албаслы турғанда, бул үйге ким келеди? Ким?!

— Сол әкелетуғын қызына өңим-ақ барайын, мени қаңғыртпасан болар, шабазым!

— Қойсана! Сенни менен балтаптап айтысып отырыұға уақтым жоқ!—деп бай ергенектин қаптаалында сүйеули турған белсапты алды..

Далада ойнап жүрген он бир, он еки жаслардағы қызы Жумагүл үйдегі пөстек сабағандай сартылдыға қосыла «ағасы, өлтирдин ғой, ұх-х-х... Ах Жумагүл! г...» деп бөлинип-бөлинип, созыла семген сеске жаны титиркенип, асығып жууырып кирип киятыр еди. көк ғазна мақпал тақыясының ернегинен ашылған көкпардын қызыл гүлиндей пөпегинен қара үйдін өттей сары ис басқан маңлайшасы илип қалды. Қыз тақыясына қарамас-тан, басы есик бетке қарап сулап, аузы-муриынан зирек-зирек қан жосып атырған анасын көрип, зәрреси ушыуы менен бара қушақзады. Дәрриу үстиндегі қызыл ала шатыраш көйлегиниң етегин айнырып жиберип, анасының еки езиуинен сорғалап атырған қанды сыйырып, басын танды. Сөйтти де өш алатуғын адамдай үлкен отауға кирди. Әкеси жүдә бир инабатлы ис пиргендей мардыйып, бирақ бетинен қаны қашып қаплыққан түринде отауға келип жанбаслап атыр еди.

— Апамды өлтирмисен ғой, ага!—деп үстине сүрине жығылған қызын ири қоллары менен есик бетке түйіп жиберді:

— Қаранды батырсаң-ә! Көрдін бе, муштай болып мынауыңның бийхаясын!—Ол тымсырайыуы менен гүбірленіп тикейді. —Атаны сыйламай, жаланбас жүріуіне қара, ешкімәрдың!...

Зәрипбай сөйленіп-сөйленіп шығып кеткен соң, Жумагүл қайтадан тұрып, анасы жатырған ас үйге жуырды. Сәнем, кимини келіп, кимини кеткенін биліу түзе, аяқ-қолын жыйнақта да хәлсіз. Өліп шырай еніп, шалқасынан жатыр. Жумагүл оны қушақлап, төрге жатқызабақшы болып көрген менен, жансыз деген жас қызға абырлық етті.

— Апам өлді!!!

Шығырған ашшы дауысқа қонсы-қобалар хә демей-ақ жыйналды. Олар ес-түссіз жатырған Сәнемге аянышлы түрлер менен көз жасларын сыпырып, байдың сыртынан сөгініп атыр еді, соның арасында ауылдағы мектеп молланы ертіп келген Зәрипбайдың өзіні көріп, тым-тырыс болды. Адырайысып қалғандарға молла кеңіл аудармай, кирген пәти менен мелле шапанының жырмышынан ұсаап, аяқ-қолын жөнлестіріп, бетіне ақ жабылған хаялды желпий берді:

— Сүф-сүф! Қаш пәлекет. Қаш!...

— Хеш қандай әрбақ жоқ, таяқтан болған—деді тұрғандардың біреуі оны жақтырмай. Молла сөйлеместен жүресіне отырып, Сәнемнің бетін сәлпәл ашып көріп, және «түф-түф» деп дем сала берді. Оның тиссіз аузынан шыққан насыбайдың суы аралас сары түпирік көзіне тамды ма, Сәнем кирипклерін қыбырлатып, қасып керді. Ишнінен: Өліп қалып қуны түспесе болар еді» деп зәресіні ұшып тұрған байдың түсіне ағантай қан жуырып, қаптал бетке шығып отырды:

—Қәнекей, моллеке, бизлерді ажырастыр, Басқа нәрсе керек емес.

Әкесі анда-санда дүзден пәтленіп келіп, үйге зобалаң тұрылып «сен қашан қаранды батырасаң!» деп Сәнемге кийдіккен менен ата-анасы ажырасады деп Жумагүл хаслан ойламаған. Өйткені, бұл олар арасындағы бір күнлік сауда емес, Жумагүл есін билгелі усы қыйқаншылық бәрқа бар. Усындай жағдайда ол әсте-ақырын үйден шығып кетіп, жәнжел басылғаннан соң келетугын еді. Ал бүгінгі Ғақия оның үмітін үзген сыяқлы! Бұл не деген сумлық! Жаман әке жездеден де жаман деген усы шығар!.. Жана ғана бой тиклеп, ата-ана қадирін билетугын болып киятырған қыздың босасып тұрған жас жүрегіні әке сөзі сенге тиреді:

— Аға, ырасың ба, сенін?! Бұйтсен апам менен мен де кетемін онда!—деді қыз жылжысырап.

— Хо, хо! Мынауысы да айбат ететугын болып киятыр маған. Көрдін бе, халайық! Барсаң-ә!—деп бай қолын бір силтеді.—Менің қыз кеселім жоқ! Бар, кетсен атамның аяқ-ушына, жоғал! Қаранызды батырың!—Байдың қабағы үйілген менен жыйналғандарға сыр бермеу мақсетінде күлді.—Ға-ға-ға!...

— Ерлі-зайыптын арасына есі кеткен түседі деген, Зәрипбай иним.—деді молла оған.—Мен хәзір айырып жиберсем, сізлер бір-бірінізді қыймай және қосылсаңыз!

—Моллеке, айырың!

—Ес-ақылын жыйнаған соң Сәнемді тыңлап көрейік, не дер екен,—деді және біреу.

— Айыра бер, айыра бер. Сөзім сөз. Енді анасына да қызына да рейним келсе атамның төлі емеспей!—деп ол жыйналғандарға бурылды.—Қәне сізлер үйді босатыңдар. Хожалығыма араласып не жұмысыңыз бар!

— Онда үш талақ қарам де!—деді молла байға.

— Үш талақ түзе, үш жүз талақ қарам!—деді бай орнынан тұрыуы менен және қолын сермеп.

— Болды, болды. Үш талақ десен жеткілікті.

Молла қойнынан қатты қапты сары кітап алып, хәр жеріне бір үңілді де Зәрипбайға ұсынды:

— Минің мынаны ұсаап, үш талақ қарам де!

Кітапты байдан қайтып алған соң, екі қолы илажсыз жайылып атырған хаялдың алақанын молланың өзі ашып, гүбірленіп кітаптың мухабасын үш рет тийгізіп:

— Питті енді—деді де екі алақанын бетіне апарып, әу-мийін етті хәм бір қолы менен жер таянып орнынан турды.

Ғақия дүс мезгілінде болған еді. Күн аума-ақ байдың есігінде жүрген бір дийхан өгіз жегілген арбаны үйдің алдына кесе тартты.

Бай хәймесін жәмлеп, бұрыннан таярлап қойса керек. Жумагүлдің ықтыярына қарамастан екі жигит Сәнемді көтеріп арбаға салды хәм ауылдың күн шығар шетіндегі бір ылашыққа апарып түсірді. Өмірінің ишінде өлі көрмеген қыз анасын өлген екен, енді әулийеге апаратынын шығар деп пәмлеген еді, гөне ылашыққа әкелінгенін көріп «апамды ағамның таслағаны усы екен»—деп, ылашықтың төріне епдеп жатқарылған анасының бас ушында, өксін-өксін жылау менен отырып қалды. Әллен ыңықта барып солығын басып, исіп кеткен көзлерін ұсқалап «түсім емеспекен? Түсінде жылаған, онында қуғанам дейтуғын еді, түсім болмай» деп, бірмезгілде пайда болған

ойғанға исенбей, жән-жағын қарап еді, ылашықта қазан-табақ, құмған, бір қабақ бар. Тандыр ошақтың ылайы кеппеген бүгін салдырған ұсайды. Күн біраз желемик аяз еді. Анасын тоңын қалар деген ой менен ол от жағып, құманды отқа қойды.

Күн батқанша хеш ким хабар алмады. Кешке қарай ағылдың арасы ұлы-шууда құм-қуыт болып кетті. Қай жер болса сол жерде жаңағаласқан дауыстар, бір-біреудің атын айтып шақырысулар еситіледі. Балалық жүрек далаға қарай алып ұшады. Әттең анасын таслап кетіуге қорқынышлы.

Гейгмлетте бағанағы молла кирип келді. Күні менен жалғыз өзі не қыларын билмей, албырап отырған қызға оның келіуі сүйей көрініп, моллаға болған ашығын ұмытты. Орнынан тура сала даладан отын әкелді.

— Қызым, апан қалай?

— Билмеймен, өзін көр, ата.

— Жүрегі соғып атыр. Ийшалла хеш гәп болмас, қызым... Бүгін сизлерді шығарып жиберіп, әкен мақсетін орындады...

— Не мақсәті бар екен?

— Әй, қызым, сен билмейсен бе? Өзіндей ғана қыз әкелді.

Жумагүлдің беті сурланып кетті. Анасын еситіп қоймады ма екен деген қауіп пенен бетіне үңіліп еді, ол түк сезбейді, шынына түскен баяғы қалпында.

— Қызым, мын айтсан да қостар деген ғой. Бийшара әкен мына Сәнем келінді бийийман өліп қалмасын деп мени жиберді. Соған келдім. Күні менен келейін десем, тойының әнжамын шыға алмадым, қызым!

— Ондай әкенің өзін бийийман өлсін, ата!

— Өйдеме, қызым. Бул дүнья деген ялғаншы дүнья! Мың жаман болса да ол әкен. Апан өлсе оның қолына бармай қайда барарсың!—Молланың басы қалтылдап, ийегін сыйнады.

— Апан өлмегей құдайым.

— Бенденін де айтқаны бола берсе...

Молла Сәнемнің бас ушына шығып аузын жыбырлатып, бір нәрселерді тез-тез оқый бастады. Жумагүл оның нелерді тақирарлап отырғанына түсінбей, ара-тура моллаға бір, анасының бетіне бір үңіледі. Соң Сәнем және бір қыбырлап, қазыған еринлерін жыбырлатып еді, молла оның жамылып атырған көрпесінің жыртығынан бір қысым пахтаны үзіп алып, құмандағы суудан азмаз құйды да, ерине сүйкеледі. Сөйтіп, егер анасы «суу» деп айта қойса, жылдам сууберіу кереклігін соған шекем пахта менен аузына суу тамызып отырудың зәрулігін қызға зинхәр тапсырып, өзін кетіп қалды.

...

Тойдың сауселесі екі күнге созылды. Ағыл арасы киснескен атлы. Топар-топар қыз-жигиттер аткөншекбетке баратырса, және бір топарлары қайтып, уудыр-жуудыр болып жүр. Қуйрықтары түйінелген атлар ылақ ойынына қайымласып, үстине минген ийелерінің астында бір-біріне жақыныласып қалған гезде тикке-тикке шалшысады.

Жумагүл ара-тура далаға шығып, бул көрініске көз жиберген сайын тағы балалығы тұтып, ойлап кеткісі келіп турады да, анасын қыймай ылашығына қайтып кіреді. Егер Сәнем ебіндей бас көтеріп, тилге келсе, оның урықсат сорау есінде жоқ емес сияқты. Жалаң аяқ-ақ қыздарға еріп кете берер еді!

Азаңда молла және бір хабар алып кетті. Қонсылары болса сауасында келіп-кетіп атыр.

Соңғы келген екі кемпір еле отыр. Жумагүлдің жалғыз зийнети от жағыу. Оннан басқа келгенлерге кел жет деудің де мәнісіп биле бермейді. Қонсы-қобалары қыздың жаслығын есапқа алып хештене десіспейді. Садаған кетейін, сә-е! д! Келгенлер қуры келіп атырған жоқ. Біреулері нан, екіншілері піскен ас, сөк әкеліп беріп кетеді. Мынау кемпірлердің біреуі әкелген чайнекке Жумагүл чай демледі. Олар өз-ара сөйлесіде:

— Зәрипбайдың жүзі нәрестеге түспес. Қамалға келіп киятырған мынадай аяқ-қолы жеп-жеңіл қызын жетім қылғаны, сира онбас!

— Алғаны усы қыздан сәл-ақ ғау қусайды,—деп екінші кемпір басын қалтылдатып отырды.

— Алғаны да ялая онбас. Біреудің қатықтай ұйыған хожалығын бузып...

— Әй, шешежан-ай,—деді қалтаңбас кемпір.—Ол бийшара да не жазық бар дейсен. Күші бар адамлар неқылмайды. Бір жағында өзін барсап, қырық жылдың бержағында басым усылай қалтылдайды. Несін айтасаң, бул заманда қарақалпақтың қызының көретуғыны усы.

Кемпірлер бұрын басыларын қурай алмай жүргендей бір чайнек чайды бір кесе менен алмасып ишип, ара-тура ыңырсыған Сәнемге көз таслап, сөйлесуін дауам ете берді. Жумагүл олардың қандай қиын жағдайларды айтып отырғанын қарамастан екі қолын ийегіне тиреп, отқа абынып, жалынның қызғынына екі бетінің алмасы бөтекедей қызарып отыр. Олардың гөніне түсіне бермейді, де.

Бир чайнек чай тамам болғаннан кейин кемпирлер «аңғамыз жеңил болғай» десисин, орындарынан турды. Әңгімелерине жартыұлы түсинбеген менен Жумагүл буларды да сүйеу биліп отыр еді. Енді өзін бөріге байлаған ылақтай сезіп, тыршылады.

Кемпирлер кеткеннен соң, Сәнем және бийтахат бола бастады. Тидің шығарып бір нәрселерді айтқысы келеді. Сөйлей алмайды. Маңлайын жыйырып әлде нәрселерге қыйналады, қозғала алмайды. Анасының түр-түсінен Жумагүл шоршынып кетіп, жаңағы кемпирлерді қайтадан шақырып келіуге шыға бергені, аттан түсіп атырған адамды көріп қуғаннан биқырып жиберді:

— Яша, дайым келди!!!

Қызының дауысын аңғарған Сәнем басын есик бетке бұрғанда, мойнының тамырлары дуғтардың тарындай шертіліп, жұмық көзлерінің пердесі серпілді. Түнеріп атырған қабағы біраз ашылып, әлде нәрселерден үмітленгендей нұрсыз көзлері есикке қарай сүзілді. Қансыз екі езуінде күлкінің изі көрінді. Анасының бұл кейпін көрген қыз дайысының келгеніне обден қуғанды.

Келген киіс Сәнемнің туысқан ағасы Төренияз деген еді. Ол құрашын алып, белбеуін шешіп Сәнемнің қасына барды.

Жумагүлдің аяқтары жер илмей тұр. Сәне бастаған отты және гүрілдетіп жағып жиберді. Төренияз Сәнемнің бетіне үйіліп, оның өлі шырай енген жүзін көргенде, тисленген түрінде, маңлайы жыйырылып, қыздан:

— Апака не болды?—деп сорады.

— Ағам урып-урып усы жерге екеуімізді әкеліп таслады.

Ол басын төмен алып ойланып қалды. Дайысынан қандай да бір жәрдем күтіп, Жумагүл оның бетіне тигіліп қарауда. Ал ағасының келгенін сезген Сәнемнің нұрсыз көзлері жауған-лап «аман сау жүрсең бе» дегендей, басын қыймылдатады.

Төренияз чай ишіуге қарамады. Сәнемге жақын бір дизелеп отырып, оның билегін сыйлап, тамыр соғыуын байқады. Соң Жумагүлге ым қағып, далаға шықты.

— Қарағым,—деді ізнінен келген Жумагүлге сыбырлап.— Апаң әлсе қорықпайсан ба?

— Уай-уай, қорқаман, дайым.—деп қыз жылап жиберді.

— Жылама, өзім үйге әкетіп жаңа-жаңа киім әперемен.

Қыз жубабады.

— Жийенім, бір нәрсе айтайын. Кисиге айтпайсан ба?—деді ол Жумагүлді қасына жақындатып,—Апаңның төуір бола-

туғын түрі жоқ. Сен менің келгенімді адам бендеге сездірме, ақшы ма?

— Неге, дайы?

— Апаңның аузына көпшік таслап қоя берейік.

— Онда демитіп өліп қалмай ма?

— Соннан кейін байдан пайымызды алып, қуи өндиреміз. Сен урып өлтірдің деп байдың көп малын сыпырып алып, сені өзім әкетемен. Үйде бола бересен. Оннан басқа байдан өш алыудың илажы жоқ, қарағым.

Дайысының не айтпақшы екенін түсінген қыз:

— Кет-кет,—деп Төрениязды қос қоллап ийтерип, дауысының барғанынша жылап, ылашыққа кирді. Изін ала Төренияз келді. Дайысының түр-түсін жаман көріп, қыз анасының қасынан қайтып қозғалмады. Ал Төренияз әрі-бері отырып, бір неше мәртебе ым қағып, қызды айтқанына көндіріуге урынып баққан менен, нан писпейтуғының биліп, сырым әшкәра болмастан бұрын кетейін деген қауіп пенен, қарындасы менен де тилдесе алмай шығып кетті.

Сәнем, сол жатыстан үш айдың жүзін көрген соң барып бас көтерді. Оған шекем қосы-қобалар күн сайын келіп, қызға бар тапқан кенесін айтып, кимісі тамақ писіріп әкеліп, кимісі киіп жуып, қарасып тұрды. Төренияз да анда-санда алағарғалай көрінеді. Бірақ хәр келген сайын жийеніне «баяғымы апака билдіріп жүрме» деп жалынып кетеді. Жумагүл оның сөзін ишіне сыйдырып бағып еді, анасы біраз ес-түсін жыйнап, беті бермаған қараған соң айтпауға шыдай алмады. Туысқан ағасының жаманлық ойлағанын есіткен Сәнем хәр келген сайын сол қылғасын Төренияздың бетіне баспақшы болып тұрады да, және үндемей «тек өш алыу үшін ойлаған шығар» деп өзін-өзі жубатады.

Гүзде қасақана қырау ерте түсіп, ауылдың егінлері писпей, елде қыткершілік басланыуға қарады. Оның үстіне быылғы қыс та орасан суық келді. Сәнемдер ылашығының отирапына екі қатар қамыс тутып, ишін уядай етіп алған менен өз уақытында тамақ тағып ишіу қиындыққа түсті. Қоссылары бұрынғыдай ауысқан-сүйіскенін әкеліп туға, өз күнлерін зорға көріуге қарады. «Үйден бөлек шығарған менен елдің дәстүрін етіп, бай ең болмаса мына қызын көріуге келіп тұрар, жәрдем берер» деген Сәнемнің қиялы да иске аспады.

Тамақ табыу күн сайын ауырласты. Сонда да ол өзлігінен байдың есигіне барып хақы айтыспады. Айтысқан менен хеш нәрсе өнбейтуғынына да көзі жетеді, ол өмірлікке сатылған Сәлеммен алған мал-дүнианы төркіні қашқан деп етті. Ал енді жағында төркінге барып басқа жол жоқ. Бір күні Сәлем қыдырып келген ағасына усы пісірін айтып еді:

— Өз күнімізді зорға көріп отырғанда, сен қалай сыясаң? Оның үстіне, қарындасы қайтып келіпті деген атты орта жасқа келгенде қалай көтеремен,—деді аптадалыққа түскен қарындасынан қайткенде қашып қутылуудың есабын таппай биротала келмей қояйын десе, туысқаны менен урыспай, кейіспей алшақ түсіпті деген халықтың насақ сөзі боларман деп, не қыларын билмей жүрген Төренияз. Сөйтіп бұл оған ұлмы сымтау болып өкшени сол көтергеннен, бұл үйге қәдемин ізен баспады.

— Буларға туысқан емес, дүнья керек екен,—деп бийшара Сәлем сарсыла-сарсыла, күнде бір ұақ, жатар алдында бармағын шайнап өкшетуғын болды.—Мені бийшарман байға мал-дүнья үшін сатқан ағам ақыр соңында малға өтер жерім болмаған соң безді менен...

Ол қалай еткен менен де өз күйіншіні, өз қара басындағы қыйыншылықтарды қызына билдирмеуге тырысып бақты.

Жумагүл анасының хәр бір суық деміне, түн ишінде толғанған хәр бір гүрсинің өзінше түсініп, апам тауір болған соң бұрынғыдай ойнайман деген ойынан айрылды. Ал аулағында жылап отырғанының үстіне келсе: «ана жыламаса» дегеннен басқа жәрдем бере алмады.

Қоңсы-қобалардың да күн көрісдері қыйын болғанлықтан бұрынғы миріубет биротала кесіліп, буларға аштан сулап қалыу қауіпі туғды. Соның үшін тамақ ізлеп, күн кешируден басқа илаждың дерегі жоқ көрінді.

Қайтып тамақ табыу керек? Кісі есигіне қол жайып барып көрмеген. Бұндай қылық пенен ата-бабасы шұғылланса сира. Ғарип жолы қайсыған деп денелерінің саулығына маңсиріп, күші жеткен жұмыстарды іслей беретуғындардың аулады. Жұмыс табыла қойса не жақсы. Усы ауылда Зәрипбайдан басқа қолы жуқналы, есигіне адам жаллағандай хожалықтар жоқтың қасында. Көпшілігі өз күнін өзі зорға көріп отырғанлардан.

Сәлем бір-еки күнге шекем ойлануы менен жатты...

Бір жол бар, дийғанашылық! Ісlep көрмеген көрді ісlep не деген ауыр. Усынан басқа жол жоқ екенін түсінсе де, Сәлем басқа жол ізлеп көреді, хеш қандай имканият табылмайды. Ға сени, еркек боларма еді. Хийға жолы қайсыған деп

басын алып, талап ізлеп кетер еді. Міне, буны ата кәсібі десе болады. Өз әкесінің Хийғадан талап ісlep, қайтып келіп үйленгенін анасынан есіткені және есіне келді. Жигит ағасы Төренияздың да сол жолға түсейін деп тұрғанында Сәлем ер жетіп, ауыр мийнеттен қутқарып, талақанына пұл болып түсіп, қорасына мал болып кірген еді. Міне сол Сәлемнің енді керегі жоқ!

Үйге ашықтың араласыуы Сәлемді туысқаннан айырып қоймай, келіншек болып түскен ел-елаттан, абысын-ажынан, қадір биліс қайып, қайнағадан айыру алдында... Ол қашып ойлаған менен тамақ ишудің зәрулігі орнынан тұрғызбай қоймайды. Көздері көңгейленіп жер көрмей баратыр. Қандай болса да аштан өлмеуі зәрур. Қыстың қыраулы күнінде не болсын. Бір жегендей көк шөп, ең болмаса жоншықа болса да арсынбас еді. Отлап кете берер еді. Атшоқайдың да бақты емес. Не ісlep керек? Жә? Онан да өлген абзал. Соңғы екі-үш айда ақ араласа баслаған басын сыйлап олай-булай ойлап көрді. Ендігі жол тіленшілік! Гөне көйлегінің жем-лерін бириктиріп шекіне тикті, бау тақты. Ауысқанына қызы үшін де бір шекіне тикті. Бирим-бирим мойындарына асынып көріп еді, жемхор аттың тумсығынан шығарып жибіріп төсіне түсірген дорбасындай салбырағанын өзлері айғармады. Ана өзінкінің қол беріп, қызының мойнына асыған шекіненің ояқ-бұйғына қарап еді; «өйбей, сорымай!» деп қайтадан жаздырып-ақ алды: «Бүйткенше аштан-ақ өлейің! не деген сумлық. Усы дорба менен тамақ ізлейміз бе?»

Және бір күн жатты. Ауыл арасында жүріп қайыр сораған-лардың да саны артып күн сайын буның есигіне де үш-төртеуі келіп тәтетуғын еді. Ел гезген өзіндей адамларды көрген соң ба, ямаса ашық жемгенліктен бе, тамақ үшін ел гезген-лігінің ар емеслігін мойындады. «Дийғананың бети қырық есікке барған соң ашылады» деген, «қудайым тезірек жұмыс ісlepдің иреті табылғай» деп Сәлем шекінілерінің тесігі бари-жоғын және бір көзден өткергеннен, хақ жолы қайсыған деп қызын ертіп ылашығынан шықты. Есік ашылған мәхәлде далада мықырып уйтқып тұрған боран «хұуу» етіп ишке кіріп, олар менен орын алмастырды. Қыс нақолай келген соң үйінде дәртке асқандай шүберек болса киімдерінің жырттығын қоймай жамап, ун салатуғын сырты жүзі жалғыз шанаşын сөтіп, қызының хәм өзіннің аяғына шарық тигіп алған еді. Далаға шыққан пәтте ийілерің сәл қысыңқырағаны болмаса суықты сезбеді. Қалай қарап жүріу, қайсы бағдарға бет алыу керек Өне олар ұсыны билемейді. Ырым үшін қайсысы жақсы? Хәр

тәрепке бурылды. Кимдикине барардың есабын таппайды. Та-
ныс адамдарға қол жайып күте намысты сыяқлы. Есик ал-
дында қазыптай қақаймып қуры тұрғанда суық жалап әпшер-
лерін қууырып баратыр. Демде-ақ Жумагүлдің жүзлері қууы-
рып кетті. Енді иркилип тура бериу мүмкін емес. Иш аш
ана менен қызының үстіндегі жамау-жамау сырмақтарын ети-
не тағы да жақындасыуға мәжбүрлеген ызғырық боран, басына
қулақлы қызыл топпы кийген қызды ана қолтығына тығып, зир-
деклетіуі менен Сәнемнің қалақасын аузына бастырып, елінен
айырды.

Ауылдың күн шығыс жағы әдеуір жерге шекем далаңлық
еді. Күн батыстан ескен шамал далаңлықтың үстін уйытқытып
қара топыраққа араластыра жеңіл-желпі жапырақтарды көте-
ріп, қар жер-қар жердегі гөне түбірлердің отирапына шыйры-
ла түседі, және көтеріледі. Міне усы далаңлықтың ортасын
қаң айырған гүзар жол менен, зүрәтті жыйналған кең атызлық-
та қалған қос қарақшыдай көз ушында көрініп Сәнем менен
қызы Жумагүл әстен-әстен адым атлап елден шығып баратыр.
Әтінжидан Сәнем қолына бір таяқ та алған еді. Алдында қу-
рыулы қақпан жоқ па екен деп барлағандай қасасы менен қар
жерді бір түртіп, қапталында киятырған қызын өзіне жақын-
латқан сайын, гөне қызыл айдындысының қалақасы қарақшыға
байланған жалаудай желбирейді. Бузар ауылдан шығып бара-
тырса, солар тәрізін және бیرهулер усы ауылға бет алған.
Бирақ қеш қайсысы Сәнем менен хабарласпайды. Буын да
олар менен иси жоқ. Шамалға қалша қарап жасаураған көзле-
рін оның тусына келгенде бір сыпырып өте берді. Кескен то-
раңылдың басына илинип қалған қаңбақтай үлкен шөгірмесі
шамал менен дирилдеген бір киіс ақ тал қасасының бір ушын
он екі-он үш жаслардағы жалаң аяқ балаға ұслатып, екінші
ушын өзі тудып киятыр. Көзлері ләкет болса керек, екі жеңі-
менен гезекме-гезек маңлайын сыпырады. Бала атасының сәл
иркилегеніне қайылышылық бермей, артына алара қарайды. Жө-
не қасаны сиккирлеп жибереді. Ұсылай етсе ол адымын ке-
нейтіп, қыстырғышсыз, тысы да жоқ, қара киізден топпы кий-
ген баласының изинен өкпеңлейді де турады.

— Әй, келін бала, елиніз тоқшылық па?—деді ол Сәнемлер
тусына келгенде иркилип тұрып. Бирақ олардан жууап ала ал-
маған соң өз-өзінен: «Бұл заманда әптадалыққа ушырамаған
ел барма екен қудайым?» деп гүбірленіп кете берді. Оның
гүбірлісі Сәнемнің қулағына да шалынған еді, кейін қайт-
қан менен пайдасы не, жақсы ийит өлімтігін аулаққа таслайды
ол өлсе де Зәрипбайдың елинде өлмеуі тиіс.

Олар кеш песін шамасында бір бейтаныс ауылға жетті.
Бұрын ислеіп көрмеген кәрі болғанлықтан не қыларын билмей
қайсы үйге кирердін есабын таппай, ел ішінде зирдеклесіп
біраз тұрды. Суық кем-кем күшейген еді. Аспандан тамған жау
болмағанлықтан аяқ астынан шап көтеріп хәмме жерді уыт-
қытып тұрған шамалдың күшіне шөпкілерге шекем төтескі
бере алмай, базда пышып етіп сынады. Жол жүргенде онша
елестірмейтұғын суық оларды көп ойландырып тұрғызбай үй-
лерді тез-тез айлауға мәжбүрледі. Шетірекке қонған бір ыла-
шыққа нәзер салса, олардың бахтына ылашықтың алдында ийті
де жоқ екен. Қызының басына бешпентинің шалғайын жауып,
суық пенен қызарып, тамырлары шөртиліп кеткен оң қолының
алақанын жайып, ылашықтың есінгінде тұрып әстен ғана сы-
бырлады. Соң-соң дауысы ашыла бастады.

— Қудайым, бахытларың жатпағай! Бала-шағаларыңыздың
ирәтін көргейсіздер! Жас нәрестем ушын жәрдем берилер?...
Әрі күннің аялығы, әрі ашлық, әрі киіс есінгіне қол жа-
йып қақыр сорап көрмеген қалдың жыламсыраған дауысы иш-
тен бір жас-кіншекте демде-ақ шығарды. Келіншек ернекле-
рі ушып, смиып, күте тасландысы шыққан желімлі бір кесенің
ишкі бетінен жүзери алып шығып, Сәнемнің мойнына асынған
дорбасын салып, кейін бәсті, Сәнем оған қуанышымен қайтып
билдирердің есабын таппай:

— Алғаның менен қоса ағар!—деп зорға айтты хәм қызы-
ның басынан бір сыйпап, ийит жоқ па дегендей жән-жаққа
қаранып келесі үйге бурылды...

2

Жұрт сөз қылатұғын Әмиұдәрәяның «Еркін» атлы бір сала-
сы Порлы таудың кубласынан саға алып, өзінше мәсиріп ағып,
бір неше жыл есерленіп, ағысы қалай бурылғысы келсе солай
бурылды. Екі жағына сән берген неше түрлі жасыл жапырақ-
ды нәуше өсімдіклер менен ғарры тораңғылларды ийрмине
маңтықтырды. Талай-талай ауылдардың басына жетті. Бирақ
өжет дәрәя қаншама жиіленіп, екі бойын жайлаған елатқа
зеребесін үйірсе де, суы тартылып өз «еркін» лигннен ерик-
сіз айырыла бастағаны тек соңғы жыллар ғана. Ал беймәл
ишкінен аққан су қудық басындағы нафа түбінде қалған суы-
ды еске түсіреді. Күшлі шамалда өркешленіп шапыңдатуғын
ерке толқынлар енді бір бап пенен ғана бір-бирине шырпыл-
дасып, табан балықтың арқасындай қырланып зорға-зорға көзге
илинеді.

Бул жагдай дийханшылык етип отырған абылға жаман тәсір тийгизіп, пейли тар дәрәя түбінен зырлап аққан сууын тек қолы жеткендерге беріп, атыздарына кирді. Жұртыншылық байылғы бәхәрден айрықша дәмеленіп, суу молаяр деп ғау-қылдасып жүрген еді. Олардың ғауқылдысы қуры ғауқылды болды да қалды. Байылғы бәхәр хәр қашанғыдан ерте түсінуіне қарамастан, суу өткен жылдағыларынан кемейсе кемейдінағы, көбеймеді.

«Еркін» дәрәя қанша сараң тартқаны менен табият өз биілігінше жасауын дауам етті. Анда-санда бәзі бір ғарры торанғыллардың шақалары қуурап қалғаны болмаса, өсімдік атлының хәммесі бәхәр қуяшынан нахамлаып көк липасын кийне баслады. Жас торанғыллар шигиттей бүртиклер шығарып ерманы менен қызыл жыңғыллар бүршиклеуге қарады. Дәрәяның ишкі ернегіндегі ийиктей сүйріклер қылтыйысты. Бәхәр құстары ушып келип тоғай ишин жаңлата баслады. Дәрәяның күн батар арқасындағы Порлы таудың әжжесі бултсыз аспан-ның қуяшына шағылысып жарқырады.

Маллар төлеп, шаруалардың жұмысы көбейді. Шопанлар күннен-күнге шырғақланып, кешегісіннен бүтін, бүтінгісіннен ертеп ерте оянып, көше бойлап «Ха! Ха! Маламды айда» — деп қайқы салатуғын күнлер туғды. Падашылар менен шопанлардың оғыры тәжірийбелісі болмаса, қайқы таяқты биринші уса-лағанлардың тек жұбалаған малларға күші жетпей болдырып жилигіндегі бар майын шағатуғын уақты жетті.

Басына қызыл тыссы, пытели топпы кийген, үстінде гөне сырмақ қара гүлсі бар, бели жинишке кендір жип пенен бууыұлы, көйлегі тобығына түскен, жалпақ бетли, турбатлы қыз, қолына тутқан ақ таяғын белине салып, қадимгі ата шопанлар сыяқлы «Еркін» дәрәяның жағасында зеңирейіп тұр. Оның шамалға желпилдеген қос тулымы бетін киширейтіп қойыу қасларын бұрынғыдан да қарайтқандай сән берді. Қуяш анық түсликке тирелгенде, оның алдындағы баспақлары хәр жаққа тарай баслады. Жаныуарлар шөллеген шығар деп ойлаған қыз алдындағы үлкен ала баспақты қайырып, Еркіннің сууына қарай бет алдырды. Басқа баспақлар да сол баспақтың ишнен бұрылды.

Дәрәяның ұлтанынан сырқырап аққан сууды көргенде, қиме бузаулар бирден шапқыласып еді, қыз қауын басындағы жансыз қарақшыдай қақайды да қалды. Узақтан киятырған шаңғытты көргенде, табанына қоз басылғандай бирден жууырды. Оның ығбалына ана сыйырлардың падашысы бул сууаттан

сууғармайды екен. Шаңғыт жақын көрінген менен кем-кем алыслады.

Тұтасықлауын сууға басқан баспақларға қарап, қыз нәше етіп тұрған менен, сонша баспақтың ишинде өзіннің бир баспағы болмағанына иренжиіп, әллі неткен қиялға берилді. Бирақ, сууға қана сала жағадағы ушы истей сүйріклерге қызығып кеткен баспақлар оның ойланым туызуына пурсат бермей күй-дирді. Мыналар әжеліне асығады-ау! Усынан тереңге түсін кетсе әледи ғой? Жүзіу біле ме, бул гөдеклер!... Соң баспақ-ларға неге тоңқылдап тұрғанына түсінбей, өзінне-өзі кейиді: «Мен не қылып турман? Ямаса мәмелек айландырды ма? Адам-сыз сөйлегенімді биреу есиптегейдағы. Бұйтып жүрсемен кеште ийесіне не деп жуып беремен. Бул баспақлар өзлеріне емес маған әжел ізлеп жүрғой, маңлайыма. Биреуі өлсе, менің өл-генім!...» Ол аяғының астынан кесек тауып, суу ишинде отлап жүрген баспақларға ылақтырып «Шүз-шүз! Бәш-бәш!» деген менен тилсіз жаныуарлар «адамбысан» деп бұрылмады да. Арғы жағындағы Порлыны киікелей төселген ақ шатырдай көрінген кишкене көз бар еді. Соны сезгендей ең алдыңғы ала баспақ кым-кем тереңге түсіп, суудың үстінде ойне-тей жы-тыраған жұқа қаймақ музларды сындыра мысырып, сүйрік қуа-лағы менің қарсы жағаға жақылап қалды. Бул көріністен қыздың жаны сезікленді. Енді ол күннің желемігіне қарама-стан сыртқы гүлсіні шеше сала, сууға түсіуге мәжбүр. Өйтпесе айтқанына көнетуғын қайсы баспақ?...

Сууық суудан тиксиніп турмастан киндігіннен асқан сууда хәр баспақты бир урып, өлдім-азарда сыртқа айдап шығып еді, соң ийегі-ийегіне тиймей сақылдап, денесі қалжырап ди-рилдеді. Қуяшламада кештирініп алайын десе, баспақлар жа-не тарап кете ме деп сескенеді. Пайыт тапса тек қуяшқа жа-уырын тутып турады. Усылай етіп хеш нәрсенің ебін таппай жүргенде, күн ауып кетті. Азанда алып шыққан жарты наны бар еді, өле жей алмай жүр. Нан жеу есіне кирип шықпады да. Алдындағы бир топар баспақтың шетке шыққанына жууы-рыуы менен еті қызған мәхәлде, тоңғанын ұмытып, қойнында-ғы нанының шетінен сындырып, аузына салып гүйсейді. Оның менен бир жерде туып жута алса! Көкке елігип тез-тез тарап кетсе беретугың баспақларды бир жерге топпайма деп жууырып, шайнаған нанын түпирити менен қосып, зорға-зорға қылғынш жутады. Жалаң аяқтарына қадалмаған тикен, қарауытқан бал-тырын тыриямаған шөп қалмады. Балтырлары алқараған. Ол оған да қарай алмайды. Кеште үйде бир көрермен деп, балты-

рынан сорғалаған қызыл қанды гейде алақаны менен сыпырып жиберіп, шеткерилегеніне және жууырады.

Минне палашылықта жүрген усы қыз дийуаншылықтан құтылған Жумагүл еді. Бул палашылық, сонғы гезде Еркіннің бойындағы ауылға синисип, Қутымбайдың хызметіне араласқан Сәенінің «Жалғыз қызым барқұлла шарық ийіріу менен бір жерде сарыйы шығып отыра бермесин, ен болмаса бой жазып шамалласын деп тапқан ақыл. Қайырқом ананың зейініне тиіп көрмеген қыз, баспақ бағуудың бүгінгідей қыйып екенлігін есінге келтіріп те көрместен, тек шамалда жүргенін мәп биліп қуған еді. Керісінше бул жұмысы оған байдун мал қорасы үшін шенгел тасығаннан ауыр болды. Азанда үйден шыққалы бір түбiрге сүеніп отырып дем алмағанмы былай тұрсын, суғға түсіп шыққалы жылыған жоқ. Қалтыраған үстіне қалтырайды. Дәслеп ол адамсыз тоғайда жападан-жалғыз жүргеніне қорыққан да еді, енді қорқыныш дегеннің не екені де умытылды. Ол усылайынша өзі менен өзі болып 20—30 баспақтың анауына бір, мынауына бір жууырып жүргенде, өзіне таныс дауысты еситип, жым-жыртлықтағы тоғай ишін жанлатқан қайғылы қауазға құлақ түрді. Ешейінде хәр қайсысы өз басына кететугын баспақлар да усы намаға құлақ салғандай бір жерге үйірілді.

«...Басында еркім жоқ, кеңлімде қайғы,
Жақты күнлер қашан туғар, досларым!
Хасла көрмегендей күн менен айды,
Тығалмады көзден аққан жасларым.
Бір күн бахыт таны атып жаханға,
Нур сәулесін себермекең маған да.
Қой үстінен торғай жумалағандай,
Әдил заман қашан болар, досларым.»

Дауыс семген мәхалде баспақлар және шашаулана баслап еді, палашы қыз жууыра бергені «Жумагүл!» деп созылып шыққан сестен қорыққанынан селк етіп, жүрегін баса сала, бурылып қараса, усы ауылға келгелі сырлас болған құрдасы келіп қалған екен.

—Өйбей, Бийби сенбедің? Дауысыңды мегзетсем де; бунша узақта Бийби не қылады деп ойланып тұр едім,—деді бурылып.

—Сорама, балажан,—деп Бийби жән-жағынан арқан, балта таслағандай жер гөзледі.

—Қудайдың өзі адамға бір нәрсе берсе, бір жағын кеміс қылып береді дейді, сол распа деймен.

—Неге өзі?

—Сенін шайырлығыңды айтамандағы.

—Менін айтып жүрген қосықтарымды, өзімді шығарған деп ойлайтуғын қусайсан-ау. Бай-бай, балажан, хеш қайсысы өзімдікі емес. Хәр кимнен үйренемен, көбісін жүде жасымда үйреніп, ядлап алғанман, бірақ күйгеннен гүй шығады деген; базда шайыр болып та қоя береді кін.

—Ал онда айт, қәне қазір.

—Айт деген соң ауызға сөз келе ме. Бундай жерде Айша жетпей теперіш.

—Хәу, Бийби, отын үшін бунша алысқа келіп не қыласан? Арқалап барыуы күшмүйтек ғой.

—Дәртімді қоя бер, балажан. Сенің менен сөйлесіп шер тарқатайын деген мақсет пенен үйде барыл едім, апан баспақ бзғып кетті деді. Адам сөйлессе, мал мәңірессе дейді ғой, ишнімдегі ерді ақтарып, бойымды жеңілдетейін деп едім. Апанның айтыуы бойынша баспақлардың сүрдеуі менен келіп тұрғаным.

Орта бойлы, жумалақ жүзлі қыздың гүлзән денесі тап нығарлап қойғандай тығыз еді. Тозыуы жеткен етиктің баслығын айландырып ойып кесіп, геуіш орнына кийіп алыпты. Әкесінің гөне стигінің ултаны ғой деп Жумагүл ойлайса да, «бул да жағсы, мен бундай қонышсыз етикті геуіш қылып алыу түзе жаланааяқ тикенек басып жүрмен ғой,» деді өзініше. Бийби иініндегі арқанын жерге таслап жиберген пәтте қарапарең жүзінде ашыу менен пайда болған қан басылмай ойнақшыды:

—Бул қалай, суғға түскенсең бе?

—Майға түскен тышқанды көрдің бе? Әне мен сол!—деп тула бедені лапалап тұрған Жумагүл күлді. Ал, Бийбинің көзінде мәзи күлкі ойнаған менен жүде кеуіллі емес еді. Бірақ құрдасының сөзіне шақалақ атып күліуге мәжбүр болды.

Жумагүл өзінен басқаардың қалай қыйыншылық көріп, оны қалайынша умытатугынын да биліейтуғын еді. Жетім-жесірлердің басындағы ауырманлықты өзінің күн көріс жағдайы менен салыстырып гана түсінеді, өзініше, ал әке-шешесі бар қыз-жигітлерді өмір бойы қайғысыз деп есаплайтуғын әдеті. Соның үшін да ол Бийбилердің турмыс кешіріулерін көз алдына пүткіллей басқаша келтіретугын еді. Оның әке-шешесі бар. Сонлықтан неңі уғайым етіп неден зар шегіуі мүмкін. Тек камбағалшылық па? Жоқ-әй!—Усыған қапаланып бола ма? Билектің күші барында жұмыс іслеу керек. Қудай тескен

тамақтың илажын қудай табады, әйтеуір... Ең жаманы кісіден хорлық сөз еситіу. Әкесі, ағалары бар қыздарды жетім қылып, ауыр сөз айта алмайды. Ал Жумагүлді басын баулап адам екен десе! Әйтеуір моллаға шекем қоярда қоймай оны айттырып жүр. Ал, мынау Бийбиге не жоқ! Ондай мәңгілік адамдар айттырыу түсе, шыннен сүйеніп өтсін. Әкесі ашыу-ланып, бір кеспелтекті ала шықса, кім дыррықшылық ете алады? Жумагүл көбінесе ұсылайынша ойлап, адамдарға баға беретугын еді. Өзінің жүрек жолы тар болғандықтан ба бұнан артық ойлауға ойы да жетпес. Бийбинің не ойласпақшы екеніне қам оған қалай келес беріу керектігін білмей тұрғанда, бір баспақ шегіп кетті. Жумагүл Бийбиге жетім нәрсе ескертпестен бірден баспақтың иізінен жуырды. Аузын ашып аңқайып қалған Бийби оның менен отырып сөйлесудің қиыны екенін білген соң балта, арқаның қолына алып Жумагүлдің иізінен барды.

—Құрдасжан, сен анау тораңғылдың ығындағы қуяшламада отырып киімлеріңді кептіріп ал, мен баспақтарға қарауылдап тұрайын.

Жумагүл «шының менен айттып тұрсаң ба?» дегендей Бийбинің бетіне қарап еді ол:

—Неге қарайсаң, бар, бар! Бүйтіп жүргенде аялап ауырып қалсаң,— деді.

Шақалары әрре-тәрре болған, бірақ астына төселген сары жапырақтар киіздей төсек болып атырған қос тораңғылдың ығына келіп, Жумагүл қуяшламаға жауырынын түйіп, көк қуалаған баспақтарынан көз айырмай зеңірейіп тұрып алды. Бийби және келді.

—Шешің, шешің, сөйтпесең тез кеппейді.

—Баспақтар кетіп қалады ғой!

—Қорықпа. Булар мың айтқан менен қайыр. Басың сирә биікпейді. Хәр қайсысы қалған жеріне жайыла берсін. Қайтысын жыйнап аласаң. Сен отыр, өзін тикейіп қарап тұраман.

Жумагүл өсте ғана жүресіне отырып шешіне баслады. Толы уршықтай тырсылып, ушлары көк жигілдик жийдедей болған қос алмасын порықтай аппақ денесіне қысырып, көп жауырының түжірейтіні менен шөкке түсіп отырып еді:

—Менен несің жасырасаң?— деді Бийби.—Мен де өзіндей-мен. Еркектің аулады көрінсе белгі берейін саған.

Жумагүл үстіндегі бөз көйлегін қасындағы бір түп қарабақтың үстіне жайып, Бийбиге тикеліп қарай алмай, дәзир жоңғыдан шыққан қақпақтай жауырының қуяшқа түйілуі менен отыра берді.

Бийби оны айланып жүріп, ара-тура баспақтарға көз жіберіп, шөпшек теріуге кірісті.

Жумагүл арадан біраз уақыт өткеріп киінді.

—Берекет тап, қудайым, айтқаның келсін.

Баспақтар шашауланып кеткен еді, шауып кетіп оларды топпап келді.

—Ал, енді айт, құрдас,— деді Жумагүл Бийбинің қасына келіп.

—Мен қыз болып қалған қусайман.

Жумагүлдің қазыған қызыл ернілері жыбырласып күлкінің иізі билінді.

—Билмей жүрмедің?

—Қайдан билейін? Кеше кеште ағаш арасындағы Маңғыт елатынан бір бай келіп, мені айттырып кетті.

—Ол келгенде, сен барма едің?

—Қайдем әйтеуір, үйге шөгирмелері қазандай екі кісі келіп еді. Апамаң бұлар кім деп сарасам, саған келген күйеу деп сыбырлады.

—Сөйтіп не қылды?

—Мені беретугын болып, малың айттысып, сәрсенбісің де келісіпті.—Бийбинің шымыры қызыл жүзін көгіс дөңіп, суудағы сүйрік түспес болып кетті.—Өзі бай болған менен менің көргенім ғарры кісі.

—Аған ше? Қарсы тұрмап па?

—Бәрі ағамның тауып жүргені.

—Апаңа айтпадың ба?

—Ол сорлы не қылсын? Ағамның бетіне қарай алмайды.

Жумагүлдің шамалға желбіреген тулымы астындағы қызғыш жалпақ жүзлері қуырып, қандай да бір ызаланған кейінке кирді. Қанылған заман деп айтқанда аз-ақ қалып тұрған менен, заманды айыплайтуғын шешенлігі болмағандықтан:

—Усы біз сорлыларды қалемеген адамына зорлап малға сатууды кім шығарды екен,— деп көз қарашықтары қозғалмай екі қасы жақыналасты.—Бұл тек қарақалпақтың басында ма екен, ямаса адам баласының гүлденіс ұсындай ма екен?

—Қайдем билейін, құрдасжан. Соны білгенде үсейтіп жүрміз бе. Сенің менен ойласайын дегенде басқа біреу менен қашып кете берсем бе екен дейжақпап ғой!

Жумагүл қайдан шешім тапсын? Өз басындағы мұның кімге айттып шағынарын білмей, зары-гирян. Жеме-жемеге келгенде тілейтуғын өз ғамы. Бір мыррық күн туып, Әйтеуір молланың қосын жетелеп кетпеу тілегі. Деген менен қатар-құрбы адам деп кеңес сорап келгенде, өзің бил деп жіберіу де қиын!...

Ол көгіс аспанның жийегіне көз тастап, қыялы менен узақты шарлап көрді. Нәзери сонша узақта болған менен, көз қарашықтары шашау-шашау жүрген алдындағы баспақтардан алыс-ламыды. Қасында оның тил қатығын күтіп тұрған Бийбиге, бұрылып сарсылды.

—Үх-хә!... Әнің бил, Бийби. Сеннің алдында қандай есік тұрғанына менің көзім жетседегі? «Шарьярдағы» Әнжиге Зәуреннің айтқанындай «Сен де мендей, менде сендей қуи нашар» емесің бе? Өзіңнен артық ақыл мен де не жеспін!

Екеуін алға қарай жүріп, баспақтарды бір жерге топлап келген соң да, жартыұлы кенесе алмады...

Еркін дәрйяның арғы жағында Порлы таудан басқа ел барын Жумагүл билмейтуғын еді. Бийби қайтқаннан соң көп уақыт өтпей-ақ арғы жағада екі атлы көрінді. Ол қорқып біртүп пәкәлтек торанғылды паналап қарап еді, киятырғанлардың екеуін де мылтықты. Олар қасақана Жумагүлге қарай туша-тушы-ры ғарс-ғарс жортып киятыр. Басларындағы шөгірмелері селкилдесіп дөш нәрседен хабарсыз, атларына анда-санда қамшы сиптейді. Қос атлы жағаға келіп, атларын айдауы менен сууды кешіп өтетұғын болған геде, Жумагүлдің жүрегі қанасына сыймай дүрс-дүрс ете қалды. Қайтадан музлы суға түсіп шыққандай, ийегі ийегіне тиймей қалш-қалш етеді. Қайда тасаланып? Егер алысырақтан пана излесе, баспағы түспегірлер басбасына кетпей ме? Гә баспақтарға, гә атлыларға қәккелей қаранады. Бұның пайда шықпады. Жолаушылар дәрйяны оның тұсынан кесіп өтті.

—Хәу, мен еркек балама десем, мынау қыз ғой,-деді алдындағы муртада, атының жүзін тартып, Майлы жолда жата береді екен-ау!

—Жас қыз ғой,-деді екіншісі. Оның сөзі Жумагүлге күта уаған менен жүрегінің дүрсілдесі еле басылмаған еді. Алдыдағы дара киіп: «Нашарды шөгірме менен урғанда жығылмаса болды» дегенде, қыздың екі дзесінен димары кетіп жығыла жазлады. Баспақтарына жуырған киіп қусып қашайын десе де, атлылардың жетіп алатуғынын билді ме, ямаса бірден зүшін кетті ме, тұрған жерінде қаққан қазықтай сәррийді.

—Бұның өзі есі аума биреу ме деймен,-деді және сол муртлас.

—Кетпін, қайта жолымызға кесәпаты тибер. Мақсетлер іске асса, бұндайлардың нешеуін қушарсаң, Тәке! Айда атыңды!

Олар атларына бір-бірден қамшыны тартып-тартып жиберді. Екеуінің де атлары тикке-тикке шапшып, ауыл бетке қарай жөнелді. Жумагүл бұл хәдійсеннің оны екенін де, түсі екенін де

билмей, олардың қарасы шөккенше ізлерінен елеріп қарап «Усындай атқа минген ел ағалары біздерді хорлағанда, жаман-жаутиқтерінің біз қусаған жетім-жесірлерді жеп қоймағанына сәдлақ-деді гүбірленіп, бүйтіп жүріп масқара болғанша тезірек биреудің қосын жетелегеним де абзал!...»

Ерте намызалыгер баспақтарын айдап Жумагүл ауылға қайтты. Атлылардан қорыққаны еле басылмаған. Соңлықтан күні менен шаршағанын, суға түсіп тонғанын, балтырларын шаптырып азап шеккенін есіне келтіріу орнына баспақтарды жорттырып ізнен өзі өңкелтеу менен болды. Ол күні менен көк қуалаған баспақтардың ізнен қуры еріп жүре беріп, ауылдан қанша алыс-ақ кеткенін билмеген екен. Ана сыйырлар бұлауларын жойтып мәңіресіп, ауыл арасы ұлы-шұда қумғу-быт болып атырғанының үстіне келді. Байдың қыялы шабуылауы менен алдына шықты.

—Бұл не қатын?! Тоғайдағы жораларың жибермеді ме?

Сай-сүйегін сырқыратып жиберген сөздерге қайырып дөште-не айта алмай, аналарына жанасқан бузаулардың хәр қайсысына бір жуырып, өлдім азарда айырып байлады. Қайтып баспақ бақпаға шөрт айтайын десе, анасының қандай қыялда болатуғынын билмей мойны тартылып салпауысуы менен үйіне қайтты. Бір күнде-ақ падашылықта көрген хорлығын, байдың қыялынан еситкен азаптарын анасына айтқанша шыламай, жүрегі хәулирип киятырған қыз үйінде бахытсыз бір жағдай мой бергенінің үстіне келді; қысы менен жарылып-жарылып тұрған печі қулап, анасы оның қап-қара кесектерін далаға шығарып атыр екен.

Енді кешен отты қаяққа жағып, тамақты қайда писіріу керек? Далаға от жағыуға күн еле жылып кетпеген. Бір-биріне тутасып кеткен қылауда далаға от шығарсаң, елден айрылуы қауіп тағы бар, яки ауылды от алады, яки ел болып ізіне түсіп көшіріп жибереді. Жумагүл қапаланып отырған анасын көріп күні мененгі ойларынан жырақланды. Ғәріп ана қызының шырайынан ақ көкірегіндегісін ұқты.

—Қапа болма, қызым,-деді ол қызын жубатқысы келіп. Арбаның жаман жері жаман жерге келгенде сынады деген. Бұл уақытта отымыз өре жанбай тұр. Соннан соң бәрі де ұсылай бола береді. Абзалы, енді аштан өлсекте, баспақ баққанды қоя ғой. Сенің баспақ бағыуыңнан үйімізге дәулет кіретуғын болағанда, мына печі сынбас еді.

—Апа, қайдем билейін.

—Шырағым, құдай тескен құлқынның илажы болар. Сенің

кешиккеніне байбешінің намазлыерде айтқан сөзлері еле қулағанды гуылдетіп отыр.

Жумагүл булнан артық сөзге келмей, гөне сандықтың үстіндегі дастықты бауырына таслап, дүс төменіне қулады.

Анасы басқа исні қойып, қызының қасына отыра сала оның қызыда жыңғылдың көміріндей қара, бөстен таллап өргендіктен қар қайсысының ені бір сүйем қос бурымды сыйпады. Маңлайына түсіп кеткен топысын алып қойды.

—Шырағым-ау, шашың не деген қалың!

—Апа, шыраны жағып жибер, деди қыз дауысы тарғылланып. Сәлем шүткіп шыраға шырын шағып басты. Сөйтті де қызы аш болып отырма деген ой менен қонсысының үйінен жылдам бір чайнек чай демлеп келді.

—Ма, шырағым, ишіп ал!

Қатып қалған нанды дастурханға қойып, бір чайнек чайды өкей болысып ишіп жатты.

—Анада біреуге оңлатып алармыз, деп түбірленді ана, үнісіз жатырған қызын печь қаққында ойлап атырма деген пән менен.

—Печьтің плажы болар, апа,—деп Жумагүл ойының ізін айтпай, қалтырап еді, кемпір билгенше асықты:

—Неге мәнісін жоқ, шырағым? Ауырғаның жоқ па? Ямаса күн сіммер болып қалдың ба?

Жумагүл атлылардың жолыққанын жасырып, тек Бийби менен ғана сөйлескенін бірмәлеп айтып, сөзінің ақырын «мен де сондай біреуге сатылып кетемін бе» деген астар менен жууға қалады.

—Қеш қапа болма, шырағым. Көзімнің тиісінде қақпап жетсем де сени жылататуғын жерге жибермеймен. Бай адамы құрысын. «Бір бай менен бір жарлы құда болса», қайдан құда болдым деп зорға жүреді: Сени байға беріп өзімді хәм сени күндік дәрежеге түсіргенше, аш қарым, тыныш қулағым жақсы. Өз теңіңде өзімдей жарлыға қосамаң. Құдай бахыт берсін. Байлық деген қолдың киірі. Бай жарлы болуы, жарлының байлығы, тәжіп емес. Бай әкеңе тийіп мен не қайыр көрдім? Малына сүйеніп, ақыбетінде қаңғыртты. Хәттеки, мал алған туысқаңларым жеркенді менен.

Ол ер жөнінде сөйлегенде, көзіне жас алмай қоймас еді. Бул сапары қалайда өзін мәрт тутты. Әкесі туұралы еснтенде, Жумагүлдің де бауыры еріп сала берер еді. Ол да әкесіне ишінен нәлет жаудырып тым-тырыс жатты. Ярым ақшамға шөктем ана менен қыздың көздері қыбысқа қақыраның дүт басқан

қап-қара пәтигіннен айрылмай, қай уақытта уйқыға кеткенін өздері де билемеді. Бірақ аздаң Жумагүл баспақ бағыуға бармай қалды.

3

Бийби уытын тауып келіп Жумагүл менен соңғы ойласқанында, Сәлем:

—Заманы бірдің зары бір, шырақларым. Қар ким талайына қайыл болуы дәрқар, деп жубатты.

Ол өз қытындай көретуғын Бийбині ақылландырып, ең болмаса өз басына түскен қысыметлерді айтпақшы еді. «Жигит жеті көрім көреді» дейтуғын еді, нашар жетіспін көретуғын шығар деген жууға келтірген оның өмір жолы, өзіннен соңғы жасларға беріліп сабақ. Тыңлаған кісі өзіннен сондай болатуғынын билесе, дүниядан тақ өтіп кетсе де, өзі жарлыдан келіп бай адамға турмысқа шығыуға келіспін бермес еді. Малына арқа сүйеп, тойғанына секиретуғын қайсы бай, қайсы бийшаранын сорлы қызын аяп қалады, көзіне ысық көрінгенге уялмай жаушы жиберіп отыра береді. Бул уақта мал-атақ, абрай, қатын болып кетті. Бийби патшаның қайсы әулады, Сәлемнен мәмің тил алғыш, іскер болады дейсе? Ақыбеті неге әкелді? Бийбинің де хорланатуғыны гөсізі! Сәлем бул жөнінде айта ала ма? Қоятөр, усы қыялды хәттеки біреу еснтенсін! Ол жөнінде Бийбинің апасы да биледи. Перзентінің хор болғанын қайсы ана жақсы көреді? Бәрінен де бұрын гирейлі орында тұратуғын бул заманның еркегі. Соның ушын да хәмме ата-ана құдайдау перзент сорайды. Хәммеге ұл бере берсе, адамның қалай өсіп өнетуғынын ойламай ма екен олар. Бул жағынан құдай да бәле, жер бетінде еркек пенен нашарды жарыма-жары жасап қойыпты. Әй жоға, жарыма-жары емес шығар. Еркеклердің көбісі 2-3 қатынға ибе, ал екі үш еркегі бар бір де қатын жоқ. Құдай адамлардың тілегіне өжетленіп хәмме ұл сорай берген соң, нашарды көп жаратқан болуы керек. Сол ушын нашардың қадірі жоқ. Ақылландырған менен де әкесінің айтқанын айтқан. Мәселен анам да менің тәрелімде еді, бәрі бір әкем жеңді, Ағам Тәреңияз «қызыл жүзлі жигиттің қыз қарындасы болмасын» деп, жұрттан бұрын көтерілді. Менің кетіуіме себепші болды Бийбинің де әкесі жеңеді, болмаса қыз ағасы болып жүргендер жеңеді. Түбінде бір байдың нәзері түспесін, түссе алатуғын кеселдей ишінен қала ма, араға еркек түсіреді. Бундай іске үйдің еркегі апалаеса, истин піткені. Оннан да гөріп жолы қайсы деп отырғаным жөн. Жалғыз қызым Жумагүл-

дин еркин биреулерге берип коймасам да жаксы. Биреу болмаса, биреу Сәнем Бийбинин айнытыпты десе, зорга түтөп турган ошагыма суу куйылып, бул күнимнен де айырар, тагы гезенде болып кетермен. »

Бийби Сәнемнин иелерди ойлап, иелерди бастан кеширип отырғанына түсінбей, тек курдасы менен эжик-гүжик болып, кетериде:

—Курдасжан, деп Жумагүлди кушақлады. Ендиги сәрсенбиге кетемен. Куда қалесе узатыу тойыма сени биринши гезекте шақыраман.

...Минне бүгін сәрсенби! Бийбинин тойына Жумагүл атақлап шақырылмақ түе, бийхабар. Жумагүл қой болды болған шығар деп ойлаған еди, хәр кимнин сыбырлысынан хәм сәрсенби күнгі ауыл арасында орнаған тәртіптен, қандай да бир тойдың сәт-селесин байқады. Ол шақырылмай қалғаны үшін Байбинин сыртынан өкпелеп те көрди. Соң «Бийшараның еркине қаратқанды дейсең бе» деп, өзін-өзі жубатып, журт арман-берман жүрген кеуилли күнде өзге көзге көринбейин деп далаға да шықпады.

Хақықатында ол усы тойға араласуға жүдә қумар еди. Бундай уақыя өз басына дөнейин деп тур. Сол үшін қыз-жигит, күйеу, қудалар бас қосқан жерге барып олардан ибрат алса, қандай жаксы. Өз-өзинен қыпжылыуы менен бир еки мәртебе ақ шекти, пайдасы не? Соң ойланып отырып, шақырылмағанына да қууанды, кийип барғандай сыны дүзін кийим керек той. Анасының гөне-көкси жегде, жаулығы болса да хеш гәп еди. Киси жеркенбей кийгендейлеринин бәри бағалай чан болып қулқыннан өтип кеткені қашшан! Жаслық қыял көкирегин тербеп еркине қоймайды. Ауылдын бир шетинде гилең жаслар хәккедей шықмықласып, ауыл арасында уұдыр-жуұдыр жүрген қызлардын дауысын иште отырып сезип, тақаты шыдамай, жүрегі далаға алып ұшты да турды, бир тикейди, бир отырды. Пәрмана ана қызынын көкирегіндегисин уғып отырғандықтан оған:

—Хеш қапа болма. Бизин де танымыз атып, қолымызға қус қонар,—деп тосалла береді.

Жатар болмай-ақ олар шүтик шыраны өшире сала жатыуға қолайласып атыр еди, биреу асығып-ентигип кирди:

—Сәнем шеше, қызыңыз бенен екеуинизди бай ағамдики хызмет етүге шақырып атыр.

—Қай жерде дау болса, пәстек молла, қай жерде хызмет болса бизлер,—деди Сәнем шақыртыушы шығып кеткен соң.—Буган да шүкир. Қудайым қол аяқтың дикесин алмағай, хызметтен адам өлмейди. Жүр, қызым, жүр.

Бахәрдин ортанғы айлары болған менен ауыл еле қысладан көшпеген еди. Этирап нау қарағай қамыс пенен қоршалған. Байдың ақ отауында қонақлар толы. Бай усы отауын тиктиргели ууық-керегесин, түнлик жамбауларын ыс басады деп от жаққызбай қойған еди, бүгін ортадағы ошақты айланып гилең қызыл жыңғылдын томарын үйип, алақшынды ериеклеп, ғыжлаған қозға манлайып берип биреулер жанбаслап жатыр. Жумагүл хызмет етүе үшін тап усы үйге киргизилди.

Шөгирмесин қапталына қойған дәппенен келген киси тақыншан. Жумагүл келген пәтте сәлем берип, есик бетте жүресинен отырып олардан «аманбысан» алыу үшін көз астынан қарағанда, тақиялы кисинин шала буұрыл болып ағарған шашын аңлады: «Басына қырау түскен усы адам күйеүмекен?» Қыз төмен қарау менен ошақтағы шала жанған томарларды қағыстырып, бир-бирине қаластырды.

Және көз астынан оларға қарады. Қыздың тапымайтуғындары үшеу. Буұрыл шашлы, ортада. Оннан төменирек отырған кисини көргенде Жумагүлдин ети жуулап, селк еткенни өзә сезбеди. Бирден турып қашуға қықланып еди, бірақ өзін зорға тутты. Ол баяғы баспақ баққан күни көрген аталардың бири қара мурт! Усы киси есине түссе, Жумагүлдин денеси дирилдеп, гейде түсинде даулығып шығатуғын еди. Түн ирымында шоршым очиган қызын анасы қуу сүйекбармақлары менен сыйпалап, неден қорыққанын сараса да, хәргиз айтпас! Хәзир оны көрип «күйеу бала усы ма экен», деп ойлады. «Егер усы болмаса, онда қудаша тауып бер деп сорлыны пәнжесине алмаса болар еди.» Оның тап усындай қыялға берилгенни түсінгендей, анау киси қара муртларын қолы менен бирим-бирим тегислеп Жумагүлге көз таслады. Ал қыз болса, оннан сайып қыпсаланып, киширейип баратыр. Хызмет етпей шығып кетейин десе, бир келип қалған сөн бәне керек. Қыздың әлле нәрселерге қысынып отырғанын байқап, оның намысын қорғау мақсетинде ме, үй илеси Қутымбай кетерилип отырып қонақларға қарады:

—Сөйтип, Дүйсенбай жора, айланып келип бизге күйеу болды-ау!

Бағанадан бери күйеу баланың қайсысы екенни байқамай отырған қыз және көз астынан қонақларға ұрланып сығалады. Ортадағы тақияшан, шала буұрыл шашлы киси үй илесинин сәнини мирдылып, шалғаяқлай берип жанбаслады. Ол қықылған махалде, керегенин түбине сүйелген ғалы қоржынның гүржисине урылған қулып от пенен шағылысты. «Әлле қандай те-хирден асленген?» Жумагүл бул отырғандардын хеш қайсысын Бийбиге ылайық көрмесе де, ортадағы кисини анық күйеу екен

деп пәмледі. Қара мұрт уылмады да. Жумагүлге және көз тикті. Қысығанынан Жумагүлдің қолындағы құмғаны түсіп кете жазлап еді. астыңғы ернін бір тислеп алып, енді сыр бермеу үшін өзін түйіп отырыуға бел байлады. Төртегі ғарры басына ақ белбеу орап саққа жүгініулі. Гейде алдында жайыұлы жатырған кітабына үніледі. . .

Даладан бір жигит кирип келді.

—Қалай, хәммеси жай болып атыр ма?—деді үй иіесі.

—Қутымбай,—деді оған Дүйсенбай кесесін жерге қойып,—несіне жай болмасын? Менде енді хеш кимнің атасының хәкім қалған жоқ шығар. Сойыслығын, көкнар пулын берсем, енді не керек? Я сизің елде жүеңсиздер көп пе?

—Жарайды, жайғастыра беріңдер,—деп Қутымбай келген жигитті қайтарып жиберді.

Жумагүл анау Дүйсенбай деген кісінің нағыз күйеуі екеніне енді анық түсінді. «Өйбей, бұл Бийбидің әкесі менен қатар адам ғой... Мен де усындай бәлеге дуушар болмағаймандағы...»

Айша деген хаялды адамлар «жууапқа келсе алдына адам салмайды, екі аяқлы бендеден сөзге келсе жеңілмейді» деп сөз ететұғын еді. Міне, усы хаял кирип келгенде Жумагүлдің бойы біраз жеңілденді. Айша босағаны атлаудан екі дизесіне қолын басып ийіліп, қонақтарға тәжим етті де, Жумагүлдің қасына бір дизелеп отырып, хәммеге бір сер салды. Күйеу жөнінде бұрыннан-ақ хабардар болғанылықтан ба, таптанбастан қонақтарды ғаузастыра бастады.

—«Айдағанның екі ешкі, ысқырғанның жер жарады» дегендей күйеу-күйеу дегенге қандай адамлар екен десем, болдырған адамлар ғой. Орынан туып жеңгеге ийбе етіуді билмейді.

—Отырғыздар сам-саз. Қутымбай бір қарап еді. Айша неде болса өзінің үстемлігін арттырып алғаннан кейін байдың кеу-ліні бағып шайқатылды.

—«Ат өлсе де қәде өлмес, арық қойдан төслик ал.» деген. Күйеу баладан қәдемизді сорап келдік, қайнаға!

Қутым ашыуланып бір сөз айтса, Айшаның кететұғынын да билетұғын еді. Сонылықтан ба, шүйелген қолдін бузып бас көтермеді. Балким ауылының абройына қарап күйеуден шығын шығарғанын шеп көрмегендағы!

Күйеу тикленді, ал мұрт жанбастады. Төрте кітапқа үніліп отырған ғарры мұхабасы сары үлкен кітабын қапталына қойып, оң жағына сәл ауық, қырлы мұрнының үстіннен көз әйнегі қолына ала сәла, күйеу үшін жуап берді:

—Қойды бір соймақ бар, екі соймақ жоқ. Сол айтқандай

«...дені екі алыу жоқ. Енді бизлерде хәкімиз қалмаған шығар, қудағай келін!»

Дүйсенбай марапатланып сақалын қайта-қайта сыйпады. Айша олардан басылып кете қоймады.

—Аспанда ғауық деген құс болады, ғауқылдаса дауысы жер жарады, ұслап алып жула қойсаң, пәтамамы бір қысым пәр болады...

—Ғарға ғанқылдап ғаз болмас, кемпир сыңсып қыз болмас деген,—деп мұрт сөзге араласты.—Елиһизде қәде сорағандай тәуірлеу біреу жоқ па?... Қызсыз ел болмайды. Соларға сорап-пайсыз ба ақыры?

—Ғаз ғанқылдар хәр жерде,
Шаң бурқылдар тар жерде,
Бийкешлер сизді несиілей,
Жеңгесі келді бұл жерге...

Мұрт сөзден утылып не қыларын билмей екінші қапталына жамбағлады. Бирақ сол кісі сөйлеген сайын Жумагүлдің әжінінен тырысып, ашыуы келді. Не илажы бар?

Жолдасының иркиліп қалғаны үшін моланың маңлайы өрмекшінің ауындай шытнады. Дүйсенбай оны ертіп шығарла, «қарақалпақтың гейпара хаяллары аузынды аштырмай сөзден утып жибереді. Сол үшін кітаптан қарап-ақ құтқарарсан» деген еді. Хәзіргі мұсаллат болып келіп отырған хаялдан құтқарыудың жолын уықтың дизбегінен ізледі. Арғы түбінде хеш нәрсесі болмағанылықтан ба, тайын жуап таппай хаялға бурылып;

—Сары шыншымқ боламан дейсең,
Хәр шақлға қонаман дейсең,
Өзін байталлап келіп,
Айттырға ауыз саламан дейсең,—

деп уттым ба енді дегендей мардымды. Айша бір дизесінен екінші дизесіне қонып;

—Бағқа кірсең зейан ашар,
Жақсы гүлдің иісі,
Арғымақ ат шабалмас,
Жамаң болса сейісі
Нәфсе қыз ат дигінін,
Жеңгесі болар иіесі».

деген. Сиз мынау заманласларымыздын сейиси болып келген болсаныз, сизди қолыңыздан жем жегенлердің қандай қызығалығын қыи билер екен?—деді халақасын артына қайырып тастап.

Дүйсенбай да, қара мұрт та мәңгілік ғаррысының утылағын сезіп гижиһип қарасты. Молла жерге кирип кетейін десе қапталынан тесік таппай, тамағына тикен кеткендей қылғанды. Әдебиіде бір-еки ауыз сөз сөйлеген қара мұрт та тилге келмеді. Олардың үскінін қуылғанынан пайдаланып Айша күйеуді албыратып өкшелендіре түспекші еді, және жасы үлкенлерге ийбе еткенді мақұл көріп, қадесін алып кетпекші болды.

—Алдыңғы арба қайдан жүрсе, соңғы арба соннан жүреді дейді екен ата-бабаларымыз. Күйеу бала, қадесін ирикпей қалтана қол сал!

Қутымбайдан дәмеленіп Дүйсенбай қарап еді, ол арашаға түсе қоймады. Соннан соң тақаты шыдамай, бул хаялды көз отырғызбайын деген ой менен, қоржынын қапталына алып, қулынын ашып, гүржисін жаздырды да қосыуласап жийде алып, Айшаға «Етегинди тут!» деді.

—Қой көрмесекте қый көріп едік, ешкілі байдың қызы едік деген күйеу бала. Өзін бай болсан да көрмедік екенсен. Қоржыныды өзимізге бер, босатып береміз. Мен бала емеспен, етегеме салғанды әкетіп. Аналық кемпір деген абысынымыздың бир чай ишиміне де жетпейді буын.—Айшаның сөзі жеті жүйресінен өтіп, күйеудің түгін тебендей шанғылып еді, бірақ ел дәстүрі усылай болғандықтан, хеш нәрсе дей алмай ашық менен қоржынын Айшаның қасына әкеліп дүріс еткізді. Ол қоржынды ийніне салып шығып баратырған патте:

—Келін, қоржынын әкеліп тасларсаң,—деді Қутымбай кзніше.

Енді қәде әуладынан қутылып болғаным жоқ па?—дегендей күйеу бир қозғалып отырған менен басы бузылмай кеткен жийдеге шеребе уртлағандай ишп ашып, тамағын бир қырынды.

—Бул хаяға беріп қутыласаң,—деді үй ийесі оның кеуліні алып.—Оғыры ақапқ хаял. Уялмайды да. Дийділегенні илмай қоймайды да.

—Енді, Қутеке жора, елкінің жигитлері тынышлаңсын. Шабдырма қәде дегенди тауып қалтамыздың түбін тесер. Сөзіп менен де душарласып отыра бермейміз. Себеп пенен еліңе келгенде мазамыз кетті ғой әбден,—деді Дүйсенбай.

—Яқшы-яқшы. Қәне сен қыз, даладан биреуді шақырып келші.

—Қутымбай аға, елінде қыз көп екен-а? От жаққышын да

сып-сыпбаты кәткен ғой. Бәле, хәзге қатып жүрсен-ау, а? Ха-ха, ха!

Мұрттың сөзіне Қутымбай да селк-селк күлді.

Молла қатты жөтеліп, сақалын сыйпап, екі байдан әлде нәрселерді дәмеленген ишарат билдирді. Оған үй ийесі дәрриу түсініп алды.

—Бул қызды аұылымыздың мектеп молласына әперейін деп жүрмен.

—Әне, жан жуытпайды бул,—деп Дүйсенбай өз молласына қарап еді, ол пышымқтан қорыққан мәкіейендей мойнын ишке тартты.

—Жаңағы қыздың өзі қақанбаслау емес пе?

—Қаслан тартынба. Ол ақылсыз нашар. Ақыл болғанда иал-халлы биреуге басын шатып келе болар еді. Бийғам бола беріп. Сол үшін хаялдан от жаққыш алдырып отырман. Сен неге сөйлемейсен, Тәжим?—деп үй ийесі қара мұртқа бурылды.

—Менің ашық кеуіл адам екенімди, сол себепли натуұры жолға түскен адамды аямайтуғынымды билесен ғой. Дурысында, бизердей адамларға падашыны от жаққыш қылғанын ушы кеулім рауая таппай отыр еді. Енді түсіндім. Буны сақлық етіп ислеіп отыр екенсен. Менің жолдасларымың хәммесі сендей түсінмпаз болғанда ма? Хәссенің!

—Ол жағынан ғам жеме. Өзіндей қолы батыр жигитлерді тауып береміз.

—Бул қыз кимнің қызы?—деді молла.

—Ашамайлы Зәріптің қызы ғой.

—Хау, анау бай Зәріп пе? Ол қалай, хаялын таслаған ба?

—Қашшан таслағаны. Бизің хаял бул қызды анасын қазан табақты таза услайды екен деп төрт жылдан бері жумсап жүр. Қызы да бизің есигімізде камалға келді. Тәжим, буын падашы болғанын қайдан билдің? Тек бир күн ғана баспақ бақтырып едім.

—Әкесі хабар алып тура ма?—деді молла Тәжімнің жуабынан бурын.

—Бир «түф» деген нәрседен хабар алып, ол еркек емес пе?

—Ой, ол дурысмы жигит ғой,—деп молла мақуллады.—Зәрекенің ерлігін соннан бил, жақында Қоныраттағы әскер таярлап атырған Кәшекбай, Қасымлар менен сөйлесіп, азық-ауқат апарып беріпті. Өзі азамат, азамат!

Тәжим сөз қоспады.

—Ондай жерде хәммесін де ер болуғы лазым. Қыл-күйрықтан қырық жылға икем дөмем бар деген,—деді Қутымбай жә-

не.—Жана ҳукимет келди деп гилең жалаң аяқларға мал-мүлкті босап-бос беріп жиберіуге бола ма? Адамның көркі мал. Бәріміз де мал менен адамбыз. Ҳукиметке қарсы тұрып малымды, бийлігімді қолымда қалдыратуғын адамнан аяйтуғын жаным жоқ, өзімнің. Шайдақовты үстіннен аман өткеріп жүрген сиздер,—деп Қутымбай жуда батыл сөйлеп, қонақтарын жаспалатты. Тәжим мұрт өзінен басқаларды жақтырмаған кейін пенен бір тикленіп, хәймесіне көз алартты да, және төмен еңтерілді.

Күйеу сескенген түр менен жан-жағына алақлап қарай берді. Оның бұл кейпіне Қутымбай таланды.

—Сен қоян жүрек болғанбысан? Қартайған адам әзіз келеді дейтуғын еді, немесе қартайдың ба?

—Ғаррылығын сезген киіс қыз айттыра ма? Уах-ах!—деп Дүйсенбай өзінің өскін көкірегін еркіне жиберді.—Қартайған соң дүниенің түбін қарыслап, сарыын шығып отырысың мынау. Адам деген қыйлы-қыйлы болып жаратылады, дейтуғын еді. Рас екен. Көкірегінде құртын жоқ адам екенсең. Бір хаялдан басқа алғанын, көргенін жоқ. Күшінгендей бір тесікке үніл де отыр. Соннан келіп маған қартайдың деп сын таққың келеді-а?—Ол үй иісесі Қутымбайдың неліктен де, төмен қарап қалғанын көріп, әңгімесінің бағытын екінші жаққа аударып жиберді.—Күтеке мен сені күшлі, түсімпаз жігіт шығар деп едім, бірден үшкінің қуылып кетті ғой. Бәрі де мен ойнап айтып отырман. Биз—күйеу отырған үйге қымн болса да малдай сүйкеңе жүретуғын әдеті. Жана әңгіме басқа жаққа бет алажақ еді. Қысқасын айтқанда, сиздер Ҳукиметке болған ишкі ашыуды шығаражақ болып қалдыңыз.—Дүйсенбай дауысын және пәсейтінкіреп алдына еңтеріле отырды.—Үй менікі демейіз шій артында киіс бар деген. Менің қыялым да сенің менен сөйлеуі еді. Сол үшін мына Тәжим де бірге келді. Бірақ бүгінгім қолайсыз, соң мен келермен немесе қуты болсыңды бәнелес сен барарсан. Қысқасын айтқанда, хәзір қойып турайық.

Үйдің ишіндегілер шамалдай тынды. Ортада жанған жалынның құйылдеп жоқары көтерілгені есиділеді. Тәжим мұрт көпшігін іргеде жақын қойды да, оған жауырынын беріп, басын ғалы керткінің шашағына сүйеп, екі көзін майда ушқынлар көтеріліп шығып атырған шаңараққа қадады.

Олардың кейіні, ишкі сырларын аңламаған молла гөпке қыстырылды:

—Большойлар жарлыларға уақым жерлерді ғана бөлістіріп беруі менен қоймай, диний-исламға қарсы оқыту үшін



орыс мектебине адам жыйнайды деген ызын-сызын гап бар. Меніңше сөйтетуғындардың көзін жойыпқа умтылып керек.

Моллага жек көріушілігі қозып, шертілейін деп отырған Дүйсенбай оның жаман хабар тапқаны үшін бұрынғыдан да бетер исинип, түйіп жибере жазлады. Бірақ киіс үйінде әрі қонақ әрі күйеу болып атырған соң өзі-өзі зорға прикип гүрк етті.

—Ишін жанып баратырса да қойсана сондай сум хабарды. Бәріннің де кепін тоны пишилген...

Өзің сал еркін тұтып отырған молла киридей жыймырылып екі дizesін қосыңқырап жыйнақтасты. Көз айнегінің үстіне байға урланып бір қарап, кітабына қайтадан үніліп отыр берді...

Байдың кең отауының есік бетінде хауа жетпей демігін отырған Жумагүл далаға шыққан соң екі алақанның желкесіне басып керидіп дем алды. Жұлдызларға қарады. Әтираптағы көмірдей қара болып көрінген түп пердесіне үйреніп ушын көздерін қайта-қайта жумып-жумып ашты.

Қутымбай Жумагүлге пәленшесін шақырып кел деп атақлап айтпады. Ол кимді шақырып келіп керек. Әлбетте байдың кеуліндегі адамды табып дәркар... Байға унайтуғын хәм бираз ислердің еркін беріп қойған адамы Нурым. Оны усы ағымда билмейтуғын, оның қаттылығын бастан кешірмеген адам шамалы. Ол киісін көргенде Сәнемнің де, Жумагүлдің де тынысы тарылып тышқан тесігі мың тенге болады. Себебі ол хеш кимді аямас, зейніне тийсең сабап та кете береді. Бір жүзесіз ерке. Егер оның үстінен шағынып бара қойсаң бай өзіңді ондырмайды. Мине усыған түсінеді ғой деп бай оны атып айттып жибермеген болып мүмкін. Бай анау-мынау қысылшанлыққа ушырағанда оның керек болатуғынын Жумагүл сырттан сезетугын еді.

Көзлерін қараңғыға қаншама үйретемен десе де бір екі жерге ғөне түбірге сүрікті: Нурым сөзсіз Бийбіннің үйінде. Себебі бүгінгі узатылып тойына байдың өзі араласып үйіне қонақ алғаны—Нурымның да сол әтирапта болғаны.

Оның от жаққан үйінде тынышлық, қыз узатылып бағыз бір белгілері іске асып атырған менен, Бийбіннің үйінде үлкен ойқан бар екен. Ол жақынлар жақынламастан-ақ бір-біреуге кийлигискен пәтлі дауыстар еситіледі. Хаял менен еркек дауыстары бір-біріне шаррайма-шаррай келіп атыр.

—Көргенсіздің аұлады есит! Есит! Өзім өлмей қызым сол гарры байына тиймейді...

Жумагүлдің иші ғым етті. Бул Бийбіннің анасының дауысы ғой. Ишке кире алмай далада прикилді:

Әдепкі өрескі еркек дауысы—әсте-ақырын еситіледі.

—Ел ағасын тыңламасаң, етін ийтлерге жем болатығын билесен бе? Әйбір ешек қатын екенсең. Қатынды құдайтала жаратқанда ешекке ылай алған жерінен ылай алады дейтуғын еді. Сол рас гәп-ау. Болмаса неге көткеншектей бересен. Қутымбай дайым менен екеуіміз сизлерді үлкен адам етіп, қызынның бақасын арттырып үлкен басымыз бенен есигіңе келип жүрміз. Сизлердей қайсы жарлының қызын узатыу үшін мен ұсылай етіп жүрмен. Хұрметті билмейтуғын заңғар!

—Хұрметлемей-ақ қойың. Қызымды хор қылып, өзін таққа мінгеннен не пайда?!

—Ең болмаса елді, мынау еринді сыйласаңшы.

—Маған ел келип атырған жоқ, сизлер!

—Біз ел емеспіз бе? Усы ауылға басымы болсақ бизің ел болғанымыз.

«Бийби қайда екен?»—деп ойлады Жумагүл, —қоңсы-қобаларға танысып кеткен шығар, болмаса анасын бүйткіп жылатып қоймас еді».

Иштен Бийбинің әкесінің де дауысы көтерілді.

—Қатын, қой енді. Хәзір қызың келеді. Соған шекем солғынды бас. Кетесі нашардың жолында жылап кесепатыңды тийдірме.

—Кесепатын тийгизетуғын сен. Қаршадай қызды малы көп екен деп гап-ғарры кесіге қалай беремен? Әй сақалы күнге ағарған-ау!

—Хау, хау, хаялдың тили ерине тийгени қалай болғаны? Жұртқа өрнек бола ма десе қалай-қалайсыздар. Мынауыңызды биреулер еситсе қызыңызды адам ала ма? Анасын көріп қызың ал, табағың көріп асын иш деген. Сенің бийханылығыңды ұсынан Дүйсенбай еситсе, иркілместен кетеді. Сеннен туған қыз не онғанды дейсен. Еле де ол мынау адамға тартқан шығар,—деп Нурым Бийбинің әкесінің ийіне қол салды.—Онда қолыңызға келип түсіп тұрған дұнының қайтарғыңыз келгені. Мейли, онда. Мен ғой сизлерді аз-маз көркейіп қалсын деп араға түсіп жүрмен. Дүйсенбайға қыз қапыла ма. Оған бәрі-бір. Түбінде мен ұсы ауылдан оған биреуді қосып жиберемен.—Ол кетіуге қиялланып, керегесінің басындағы әреби қара құрашын алып киймекші болып, екі қолын бірден созып атыр еді, жалалаш етіне шолақ қара шекпен кийген Бийбинің әкесі шығанағынан тұтты.

—Сен ашыулаңба, қосшым. Бұл үйдің басшысы мен! Сен мені тыңла. Бұны менен несіне сөйлесесен. «Күшімді көзіңе көрсетейіні»,—деп ол бұрыла сала, маптап бетте жер тоқпақ-

лап отырған хаялына умтылып, бір-еки тепкі менен думалатып, сандықтың алдына әкеліп таслады. Нурым арашалаған жоқ. Хаял бір нәрселерді айтып гүбірленді. Ғаррысы хәр тепкіде тиісіннен:

—Бетіме келесен бе, енді! Әй атаңа налет, қәне қызыңды иркіп көр,—деді де хәуліре берді.—Ұсынан қыз келген соң және бір нәрсе дедің ғой, жер менен жексен етемен. Түсініп қой. Бийбиден алатуғын малыңыз қарызымыздан ауыспа? Соны биле тура сенікі не тыржаңлап? Әй, саған айтамап,—деп ғарры және тепті. Нурым құрашын қолына ұсылау менен басына кийместен бір бүйірлеп қарап, хаялдың жөңлі жууап бериуін күтіуде. Бірақ оннан бәләталағаннан басқа жақсы сөз есіндімеді.

—Сен аузына шөп албеткен екенсең, бәрі-бір, көндіре алмайсаң,—деп Нурым және кетермен болып құрашын басына кийіп, есің бетке жүріп еді, ғарры алдын кеселеді.

—Шырағым, сен бизді масқара қылма. Қызымызды бай қалемей кетіпті деген насақ тарқап кетер.

—Әлбетте, мен соны сезіп сизлерді аяп тұрғаным ғой.

—Әне ұсыны мына шашы ұзып ақылы келте заңғар түсіне-мекен?—деп ғарры хаялға және умтылып еді, ол ерінің хәр-кетке келген қос аяғы астында шыйратылған киіздей жумалды. Бірақ дауысы сембеді;

—Өлтірсен де ықтыарымды бермеймен!...

—Сен де әбден ойнадың-ау, мен ғой еркі менен жиберер десем түсінбедің, сендейлердің талайын көргенмен, қәне, енді бір кеселеп көр,—деп Нурым асығып үйден шыға жақ болды.

Шийдің сыртынан иште не болып атырғанын көріп тұрған менен я ишке кіре алмай, я кейін шегіне алмай тұрған Жумагүлдің көкірегі ұлы дүрсилді: «Әй сорлы ана, бүйткенше неге урықсат бермейді. Бәрі-бір айтқанын болмайды. Мынау жалмауыздар Бийбині бүгін жибермей қоя ма? Ол ата-анасы-арасындағы бұл жанжелді биле ме екен? Билмейтуғын шығар. Билдирмеу үшін бір жерге жиберген ғой. Хәтте енді анасына да хошластырмас...»

Нурымның шығып киятырғанын сезген соң бұл үйге енді киятырған адам құсап алдына қарай жүрді.

—Кімсең?—деді Нурым даладағы қараңғылыққа көзі үйренбегенліктен алдында тұрған бір қара көлеңкени сезіп.

—Нурым аға, сізге менің бай атам жиберіп еді.

Нурым үндемей жүре берді. Жумагүл әстен ғана кәніе ерді. Булардың аяқ сеслерін еситіп өзге адамдар шығар деп ой-

лап, әнгимеші бағытын өзгерткені не емес өз-ара жөн-жо-сақ сөйлесіп отыр ма, иштен тек ғана Қутымбайдың:

—Сәйтің күйеу бала, қадені беріп боламы де.—дегені еси-тілді. Нұрым сөйлене кірді.

—Қутым дайы, сен өй деме, қәде түзесіңмесің.

Толық денелі, тапалтас, қара мұрттары ағзын басқан, қыр-ма сақалы өзінше сәл қонымсызлау, белбеу бууғанына қара шә-гирмесі сәйкес, жігіт ағасы болып қалған бұл киесіне Дүйсен-бай ойыла қарап еді. Қонағының кейпің аңлаған Қутымбай:

—Қәне, Нұрым,—деді оған.—Той қалай? Қәне жайында ма? Қызды қашанға таярлап атырсаң? Айтқандай бұл жігіт-ті сиклерге таныстырмаппаң-ау,—деп үй иіесі Дүйсенбайға қарады.—Бұл бүгінгі мерекенің оданбасмсы, менің жақын жиенім Әбдірәман ұлы Нұрым. Сенің әкелген барлық затың усаың қолыңа өтіп атыр.

Дүйсенбай оның сары шерім етігінен баслап басына шөкем бір көз жуғыртып «жүде жақсы, жүде жақсы» деп басын қайта-қайта ийеді.

—Хорне барың жайғастырып атырмыз. Парахат хәзлесе бе-рші,—деді Нұрым.

—Қызды қашанға таярлап атырсаң?—деді Қутымбай қо-нақтардың да көкірегіндегі усы той деген ой менен.

—Күн шыға жолға салсақ болмай ма?

—Болады, болады.—деді мола, бұл сөзге Дүйсенбайдың ийбелік ұшып жулап бермей тұрғанын біліп.

Нұрым шығып кеткен соң олар жөне көсіліңкіреп жатты.

Далада бала-шағалардың дауысы семіп, тауықтар шақы-мыға қараған мезгілде олар жанбаслап жатып құрылдап көз-сір алысты. Жалғыз Жумағұл ұйқыламастан бір диеден ай-ланып, от жағығын тоқтатпады. Таң анық саз беріп, өйер-бүйер-ді көретуғын жақты түскен мақалда Нұрым қайтадан келіп үй-дегілерді оятты.

—Тұрмылар, таярлап атырмыз.

«Қара мұрттың аты Тәжім екен-ау! Аты ағалайым болған менен өзін сонша сұр, бәтбешер! Ол неге көп сөйлемей маған ти-гіле берді. Бір бөне таппаса болар еді» деп Жумағұл қорқы-мышқа бөленсе де, сол күні оның сөз саалдырмағанына қарап көкірегін суық жерге басты. Сонда да баала-баада алағадә-лыққа беріліп, әлде нәрселерді қыял етіп отырғанда, сол мұрт бірден көз алдынан өтіп кеткендей болады. «Адам біреу-

те ашық болса, соны көп еслейді, көзіне көрініп, түсіне ене-ді, дейді жұрт, мен соған ашық болып қалғаным жоқ па?» деген қыял келгенде «айбей, қояғор! Құдайым ондай менен қос-лас болыу түзе, қайтып от жақдымы болмағайман!» деп, төсіне түсіріп отырған қос бурымын бірден артына қайырып, орны-най ұшып түргеледі. Ол өз құлпын қандай болып өтіп жүрге-ніне қарамай, Бибінің тағдири жөнінде біраз ойлайды. Оның кетерде сыныс жылаған есті қулағына таа-таа келіп, басын жайлатады да тұрады. Бибінің еңе еле сол жылауы шығар. Күйеу кишің нейилдік етіп ең болмаса қайың атасының есігіп ашып, ата-анасына сәлем беріуге де жарамады. Мың айтса да сүйегіне тартып байлығының арқасында байдыкіне қонақ болды, сол жерден аяетті. Және өзіне өзі «мен қарекет-легеннен сауым ба?» деп бұл қыялдарын ұмытқанша асығады. «өзімнің сықпанымы сығалмай жүріп, киесінің кесіпесін кес-іпді маған кім қойыпты?» Услай етіп та Бибінің тағдири-не қиыналып, та қара мұрт Тәжімді айлаңып келіп қалмаса болар еді деп жүргенде алдынан шыққан жемітін қармақ өз-гермеді. Бұл қармақ Әйтең мола.

Оның иығырылап жүргеніне ырым жыл шамасы болып қалған еді. Қанша әзін болса да, я қыз, я анасы оған келі-сін бермей жүр. Молланың суғаниқығына бай араласады деп хеш бір ойлаған емес еді. Бағы қонақтардың алдында айтқаны ыраслап, бір күні кеште ас үйде сүт иісіріп отырған Сәлемге Қутымбайдың өзі келді:

—Назар бала ер жетсе, онан кутылған жақсы. Өзің же-сір қалсаң, артың мийнетті сатып алып оны қиындиргеніне қара басыңның ғамың ойла. Ертен біреу менен қашып кетсе, басың далада қалады. Оннан да қымзыды Әйтең молаға бере-той.

Я жөн сорау жоқ, я алды менен түсіндіріу жок, мың мәр-тебе бай болса да, мал емес, адам хакымында сөз етіп отырған сол ана алдында ийбе жок, байдың түсініп тұрғын көзге ал-мей гөп айтқанына Сәлемнің қорлығы келді:

—Қойың, қызды кім айтқайды, қымзыды кім иішпейді де-ген, бұл сөзіңе түсінбедім.

—Түсінбесен түсің! Пайданды ойлап отырмал.

Байдың ат үсті сөзлері Сәлемнің көкірегін әл-әспанға желдіріп, хеш жерде тұрақлатпайды. Сонша жазық көп дүня алаңдай өрініп, хуға жетіспей үсті-үстіне көкірегін кер-ген, екі иінінен дем алады.

Кешқурып хуаны булыт басып кетті. Бахәр айындағы бу-лытқа иесініп бола ма? Қәпелінде тесіледі де кетеді.

Печи бағы бузылғалы бери қайтадан қурылмаған еді. Төбеден дүткеш тесіп алған. Хауа райын жаман көріп ол келе сала от жақпастан, қызына ишкі зарып, киятырып көзінге алған жасын билдірмеу үшін қақырасының басына өрмелеп дүткешті тығып келді. Оған шекем Жумагүл шүтих шыраны жағып жиберді. Сәлемнің түбі писип әкелген бір ауызқабақ айранының үстінде бақанишақтай жылтыраған май бар еді. Там басынан түсіп үйге кириуден, майды алып нанға жағып-жағып қызына ұсынды.

—Бүгін от жақпай-ақ қояйық, мынаны жеп ал, шырағым.

—Мейлін, ана. Хау, өзіңе алып қалмай бәріні маған неге беріп атырсаң!

—Қазаншы пуға деген.—деп ол күлімсірейжақ болып еді, бірақ келістіре алмады. Деген менен ишкі ғыжатқан ашыуды сыртқа шығармауға урынып бақты.—Қонақдар келген екен, соның сарқыты деп бәйбіше әдеуір гүртік әкеліп берді. Соны жеп едім.

Жумагүл елестірген жоқ. Гейде өзі де сарқыт деп суып қалған жүзери гүртікке тойып қайтатуғын еді. Сондықтан ырас шығар деп ойлады. Ақыр соңында олар от жақпастан суық су менен кешкі аңқатын тамамлады.

Анасы қызынан бұл жаман хәдійсені қанша жасыраман деген менен Жумагүл хабардар еді. Әйтеуір молла Жумагүлді көрген жерде ірікіп сөйлемей қалмайды. Бірақ, наминаған киісі маған сөз айтып жүр деп анасына айтпаға ол да уялатуғын, оның үстіне анамды қапа қылып аларман деп қорқатуғын еді. Олар ұсылайынша біреу-біреуінен сыр жасырыу менен біраз уақыт өткергеннен қарамастан, бұл іске байдың өзі араласуы тынышсыздандырды. «Бай араласса, іслетемен дегенін іслетеді. Малы бар адамның бұл уақытта айтқан сөзі алатынға қапаланып тұр ғой!»,...

Олардың хәр қайсысының өз билгенлері ішінде. Бір-біріне айтайын десе қызы анасын, анасы қызын қапа қылып, жүрек баурына дақ салыудан қорқасады. Ұсылайынша арадан әдеуір күндер өтті. Хәр ким өз басына түрсінгені болмаса ишкі сырлар ақтарылмады.

Қуяшлы күндердің биірі еді. Күн өз ұясына қадимгі жарқырауы менен көз қамастырып батты. Кеште ай ерте туып түн жақты болды. Ана менен қыз қақырасының алдында табиғаттың түнгі көрінісіне, ақ шөгирмедей дөңгелек айға зауық пенен қарап, сол желпіген шамалда хәз етіп, гүлден қайғыларын ұмытып отыр.

—Мынау айдай жарқыраған бахтын болса...

Ай астынан көрінген жекке атлы олардың қонысынан. Сәлем кемпірдің үйін сорап келе берді. Бір бәле болып қалмаса болар еді деп екеуі де бір-біріне тығылысыңқырады. Бірақ қорқыныштарын бір-біріне билдіріспейді. Жолаушы атың қораның қыспасына байлай сала кемпір менен аманласты. Бұл ұзын бойлыдан келген, ирі жигіт еді. Қысқалау ғана шекпенінің сыртынан белбеу буғанлықтан, басындағы төгірмесі де бийік көрініп, өзі жинішке жигіт етіп тұр. Шалғайы жанбасының ярым белін жапқанлықтан шерім етіктің қонышының жоқарысынан ақ сүп ыштанның балағы көрінеді. Ол аттан түскен патте еңкейіп тұрып қонышынан шыққан балағын қамшысының сабы менен орнына тықты. Оның әлде қандай алыпайымлығына қарап неге киятырғанының себебін түсінген ана әйтеуір нәрсені бәнелеп қонысыныкіне кеттілаты, қыз үйге кирип қонаққа төсек салды.

—Қарындасым, амансыз ба? —деді ол бұл сәзді келген патте бір айтқанына қарамай. Жигіттің сөз басы қылуы ушып айтып отырғанын қыз түсінсе де, жөнсіз бергісі келмей, оны албыратуыды ойлады.

—Келген паттегі аманбысаныңыз бенен бұл аманбысаныңыздың айырмасы қандай?

—Қарындасым, сөз басы болсын деп біреу бір қызға «уыңды шашайын ба?» деген екен. Сол айтқандай биз де не дермізді билмей атырмыз.

Жумагүл келген жигіттің тап өзі ұсап сөзге олақ екенін аңғарып «бұл да мен құсап хәш жерге шығып көрмеген ғой!» деп ойлады. Сөйтті де өзі жөн сорапты.

—Көйерден келдіңіз?

—Ийшан қала беттен киятырман. Сол жақта жүріп сиздің лаңқыңызды еситтім...

Жумагүл жигітті сөзге олақ екен деген пікіріне және беккемрек ісенді. Хақыйқатында да солай болып шықты. Олардың екеуінің де гәлі үйлеспеді. Сонда да жөн сорап келе жигіт өз атының Турымбет екенлігін, жақында ұсы ауылдан қыз алып кеткен Дүйсенбай деген байдан ұсы Жумагүлдің хабарын еситіп, үйлену үшін сөз салуға келгенін жасырмастан, хәттегі қысынып та отырмастан айтып берді.

—Сіз ол байдың ісін боласыз?—деді қыз.

—Ырасын айтқанда байдың хәш нәрсесі емеспен. Бірақ ауылласпыз.

—Өзіңіз байсыз ба?

Жигіттің үстіне кийген киімлері жарамалықтың нышанын ақлататуғын еді; сыртқы шапаны өзіне сол қысқалау болған

менеп келсе. Ишкі поғай жағалы көйлектің бөз екеніңіз сөзгеледі. Басындағы дигирманды нәхш шөгирме ғана өзіне арналып тигілген болса итімал, етегі оның бетіне қалайластырылып жыйнақтастырылған. Сақалы шықпаған сүмеккеу жағына күте қонымды.

Сорауды ойланбай бергеніне қарамастан Жумагүл өзінің дурыс деп ойлады. Жигит не деп жуап берерін билмей сасқалақлады: «Байма деп мақтанып жиберсем, көп мал талап етсе, жарлыман десем, қыз тиймей қалса?...

Жигиттің ойланып қалғанына қарап қыз оның жүрегіне түсінді:

— Дурысын айта берің. Маллы адамның жарлы түсіні, жарлының бай болуы қиын емес, тек ешейін сорап отырман.

Қызға жигиттің кейін унап қалды. Өзін жүде бір көріпсімақ көрінеді. Келген дәулетті қайтармайын хәм қатарым хәм жарлы жигит екен. Әйтеуір молладан қутылғаным абзал емес пе? деген ой менен шынып айтқысы келіп сөйледі:

— Ауырыуын жасырған өлімнің тезлетеді деген. Ямаса, құда бала жарлылығынды жасырғын келіп отыр ма? Қорқнай-ақ қой. Бізін шаңырағымызды көріп отырсаң ғой. Хәр ким көрпесіне қарай аяқ созса хор болмайды. Ал мен болсам, бай адамнан қорқаман.

Қыздың кезіне көңгейленіп жас келді. Ол өз әкесі бай болған соң малына сүйеніп, қартайған қалында анасын қуып жибергенін айтпақшы болып еді және үндемегенін мақұл көрді. Соңша билдирмейін десе де көзге келген жасын бір мәртебе сыртқа шығарып, жылдам жеңінің ұшы менен сыпыра сала, жигитке тууылап қарау үшін көзін қыпылықлатып-қыпылықлатып жиберді. Жигит қайтып сөйлей алмады. Бірақ қыздың өзіне қыялсыз емес екенін билген соң бұрынғысынан гөре өзінің еркін тудып, масайрап еркін отырды.

Екеуі де үнсіз. Бұл жым-жыртлықты қайсысы бузыуы дәркәр. Жигит жигит емес пе? Ақырында оның батыллығы күшейді. Орынан сол-пал жылысыңқырап, тамағын бір қырынып, аузын оң қолының алақаны менен бір сыпырып тиге келді.

— Сөйтіп сіз бизді қалайсыз ғой? Жумагүл оның сөзіне мырс етіп күлді. Жигит бұрыштай қызарды. Буза жара кетіуге бийтаныс жер болған соң илажсыз. Болмаса қыздың бұл күлкисі оған әжептәуір көрініп, шамбайына батып кеткен еді.

— Сізін кейінгіз биледі,—деп қыз әллен уақыттан соң жуап берді.—Бізін отырысымыз, сыйқымыз мынау. Кисінің қалемейтуғын бизде не күш, не жағдай болсын...

— Онда биреулер арқалы алаңызға айттырайын ба, ямаса менің менен қашасаң ба?

Қыз анасы менен өзі ойласып алғанша бір жуап бере алмайтуғынын ескертіп жигитті қайтарды.

Анасына болған уақының хәммесін түсіндіріп:

— Ана,—деді қыз.—Сөз аузы келіспеген менен теңеміз екен. Өзін кәмбағал, кисі есигінде көп жүріп кисі қолында өскен ғой. Оның да сөзі менің сөзімдей. Той мерекеге баратуғынмы дейсең бе, өзіміздейдағы...

— Өзің бил, шырағым, кәмбағал болғанына қыялалмайман. Тек ақылды бар кәмбағал болса.

— Ақылын бір көргеннен қайдем билейін. Жууас жигит көрінеді. Өзін кәмбағал болып қалып билмей ғажайып бергені де жақсы емес. Маған бір нәзім сыяқты. Әйтеуір, Әйтеуір молладан өлімтігі артық болар.

Дуушарласқан жерде иліп сөйлеп, баала өзі үшін байды араға салып мазасын алып, пәтенге келтіретуғын молладан қызының хабарлы екенін анасы енді биліп Жумагүлдің де сол ширкиннен қалай қашып қутылуға тесік таппай албырап жүргенін түсінді. Тосала берсе қызының айтқанына жүретуғынмы да билетуғын еді бірақ, олай етіп көп иркш, және бой жеткен нәзімнің жолынан тоқтатып, солдырғысы келмеді.

— Сенің алдына кесе турмайман, шырағым. Өзім ұсылаймын сөрт еткенмен. Мен де сендей гезімде тек анам менен сырласатуғын едім... Ол бийшара маған «бийшіман» әкен қояр да қоймай байға бергізеді»деп шағынар еді. Сонда-ақ ақ тоба, қара тоба, қызды болсам өз теңіне берермен дегенмен. Теңің екен қосыл! Өз теңі менен адам қол ұсасып дияуана болып кетсе де, зияны жоқ. Түбінде әб-әнейдей қос дүзеуге болады. Ең баслысы ауыз бірлігіміз болсын. Ең жамамы малға сатылуы! Әке шешені байытып болған соң өзің мал орына таңқ жеп, адамның тамағын ишіп, иттің орында жатқан жамаң...

Сәлемнің дауысы тарғылланып басынан өткен ауыр қысыметтер көз алдынан және бір мәртебе елеследі. Әсіресе ұсы Жумагүлдің тууған күні өрінің «қыз туудың» деп орынан турғызып сабағаны есіне түсіп, жүрегінің лоқытып жиберді. Бірақ өткен іс-ер туурады және ойланса, түні менен уйқылай алмайтуғынын билген соң қызы жөніндегі өңгімеге тағы оралды.

— Сөйтіп сол жигит пенен анық кеткің келеді ғой-а?

— Илаж қанша?

— Ол тағы келе ме?

—Бүгін ұсы ауылда қонады. Ертең келіп жолығаман деп кетті.

—Жигитке үйленің, қызға турмысқа шығың миясар. Бұның ақыбеті жақсы болса, ада болмас бахыт. Бахытың болсын, балам. Бірақ біреу арқалы маған айттырсын. Ең болмаса жағдайына қарап киім салайын. Киім деген душпан көзі. . . Мен киіндіріп жиберіңізге мынау жағдайым. Тапса кететуге күн жасы үлкен жасы киінінің пәтасын алғандай бір ылаң әкелсин,—деді Сәлем сыбырланып.

—Ол жағын өзін бил, апа. Өзіміздей көмбағал болса мал табығы да қиын болар сорлының.

—Хау, сен оның дүниесіне ұсы бастан қиналажақ түрін бар гой,—деп күлді ана. Қызы да күлді. Екеуі күлкі менен орындарынан тұрып, жатыуға төсек жайысты.

5

Қызын ертіп жүріп бір қыс дийұанашалық еткеннен кейінгі Сәлемнің мекен басқан жері ұсы Еркіннің бойы. Бұл жер Сәлем сыяқлы жесірлерге онша нақалай жер емес еді. Қысқа қарай бір жағы балықлы, ауылдың адамларына еріп кетсе, оларға от жақшылық етіп, көбірек балық тұтқандардан сырлығы сораға да дөш қим құры қол қайтпайды. Сөйтіп жүріп ол Құтымбайдың қызметіне де араласуға имканият алды. Ол былай болған еді. Байдың хаялы күтә кербаз, қатық сүтке араласатуғын адам таза жүрің, таза турмаса, оның әллі алысып табақлас болыу былай тұрсын, қолынан шыққан асты ишіуге табиғи алмай, мұрын гиржийтип отыратуғын сынжау адам еді. Оның үстіне сараңлығы басым. Қанша таза тудып таза жүретуге адам болғаны менен көбірек баласы болса оны жақтырмайтуғын әдетін ауылдаслары сүйегіне піткен минезі деседі. Баласы көп қызметші хаялды қабыл етпеуінің себебі, ондай қалжасырып-пұсырып балаларына анау-мынау беріп болады ямаса ертіп келіп айран қатықтың берекетін қашырады деп қорқады екен. Ал Сәлем оған бірінші келісінде -ақ унап қалды. Бірінші күні бір гүбі қатықты пистіріп, бір қазан айран атлатып, үстіне көздей май салып қайтарып жиберді. Сәлемнің ұсыған да кеулі шад. Ол ертеңіне де, соңғы күні де келе берді. Бара-бара айран атлатыу, гүбі пистіріу менен турмай арық бәйбіше оны дигирманға да қосты. Түні менен шарық ийіртіп, оннан ауысқан уақты болса қозаққа тықты. Жұмыс қанша ауыр болса да, Сәлем дөш уақытта манлайын жыйырып, жөнсіз тоңқылдамайды. Күн көріу бәрінен артықмаш.

—Ұсы байдың есігіне келгелі Жумагүл шарық ийіріуді үйреніп, күні менен анасына жәрдем беретуге дәрежеге жетті. Ярым ақшамда ма, таяның алдында ма, бәйбіше урықсат бергеннен кейін анасы менен қызы дизілісіп үйіне келеді де, бір дәсте отынды лаулатып, пахтасы аққан, астары, тысы бөз көрпесін жамылып, қушақласып жата кетеді. Таң мейіл беріп, күн шығыс бет ағарса болғаны, екеуі және мөңтіісіні байдың есігі алдында тайын болып, олар уйқылап атырғанда-ақ үйдің дөтерегін мінтаздай етіп сыпырып тастайды. Ұсылайынша олар төрт жылды өткерді. Дәлелкі екі жылда ашлық дауам етті. Ұсы дәуірде олар нан дегенді ұмытып кетті десе де болады. Күнне үш мезгіл ишетуге айран. Чай ишсе бәйбішеден сорап алған 4-5 құрт ямаса асықтай торақ дастурханға жатады. Бірақ олар дөш уақытта бір-біріне шаршадым деп қабақ шытыспады. База Жумагүл анасына:

—Апа, нан дөңгелек болатуғын ба еді ямаса мүйеш-мүйеш болатуғын ба еді,—деп қояды. Бұған анасы да мұнаймайды. Қызының кеуіл көтеріспе үшін айтып отырғанын түсініп, тек мырс етіп күледі. Оған қосылып Жумагүл де езіу тартады. Ұсылайынша гейде шаршағанын ызғарлы күлкі менен алмастырып төсекке киреді. Набада кеуіл ашылып жарылқаған күні бәйбіше бір сакрус ун берсе, қатырған менен бір гүлшеден артық шықпайтуғын болған соң айранды қайнатып сол унды ишіне салып, қоймыурақ быламық пистіреді.

«Бұған да шүкір, кегірдектен дәл тухымы өтіп тұрса болғаны» деп бірінші сөзін бір жөңлеп және шадланысады.

Жумагүлдің қалайынша тез камалға келгені анасына билібеде, ал бәйбіше оның күн сайын толысуына қатты күншілдік пенен қарайды. Нарттан шыққан талдай көзге түссе, бәлкім, оның менен күндеслікке таласар. Ол ұсынан басқа дөш нәрсе ойламай, дүзіу сыны менен үйден киіп шығуына наразылығын жасыра алмай Сәлемге:

—Қызың баспақ бақсын,—деп бұйырғанының да себебі сол еді.

Олар бәйбішенің бұл бұйрығына да қарсы келе алмады. Үй ишіндегі есапсыз қыйқым жұмыстан гөре бұл Сәлемге қолай көрінген еді. Бірақ бұл ис ұзаққа созылмады. Қыз бір күннен артық баспақ бақпады. Неге екені биймәлім, бай зорламайды, хаялы өжетленбейді.

Олар тамағы менен киіміні ойлағаны болмаса, өзге ғауасатқа кеуіл аудармады. База байдың үйіне қонақлар келіп, дүбірлескен атлар үйдің атирапына сыймай кететуге ұсындай күндері олардың жұмысы гүжийді. Бірақ олардың дөш қим

менен пси болмас. Гей күнлери тынбай дүсирлесип түри бөтөн қарыу-жарақлы адамдар келсе, демлерін қатты алыуға да қорқып, Жумагүлдің бетінде жуұдырмай жағал-жағалы менен псеке жумсайды. Олар сөйтіп жүрші ауыл арасындағы ойқандардың, қарыу-жарақлы адамдар тәрепіннен айырым жигиттердің ат алдында жина-жиксе айдалып кетулерінің туғасы сменейтінде қалатуғын еді. Өзлерінше палыйды. Оныан не пайда, қолларынан келетугын илажы жоқ. Қайтама, бели бүкірейген, шашы пахтадай болып ағарған аналар енгезердей уалларынан айырылып жер таянып қалады. Соны көріп Сәкем базда жағасын ұсылап таубеге келеді.

—Құдайым, ұсындай-ғауғасатлы, ғауғалы жылларда ұл бермегеніне шүкір. Егер ұл болғанда тири күйің буннан да жаман болып бұрынғысының үстіне жаман болар еді.

Ауыл арасында: «ақ патша құлапты-мыс, орнына жапа патша болдыты-мыс, ол жетім-жесирге қол беріп, шалғай жабады-мыс»—деген ғауғасат тарқағалы да біраз уақыт болды. Оның нынанын Сәкем менен Жумагүл еле көрген жоқ. Бағысы баяғы. Құтымбайдың есигінде күн болығы менен жүр. Патша болған адам қандай? Әділ ме, әділме ба? Жұртты жәрмәқайтуғын қандай құдай? Оған көзлери жетпейді.

Қызы ер жеткелі Әйтеп молла сыйқымалар сөз салғанына сай-сүйегі сырқыран: «бундай ғауғалы заманда қыз берген көзсіз құдай» деп қайтадан намыс ететугын болып та кетті.

Оның қайғысын Турымбеттің айттырып келіңі ғана жеңілдетті. Бірақ оған бірден қалай үде берердің есабын таппай қызы менен екеуі бір күн мәулет сорап алған еді. Буннан көбірек уақыт сорауға жигитті биротала қашырып алармыз деген қайғы екеуінде де тууды. Сордыларға үйінде емін-еркін ойласу қайда? Таң аланнан туып, диялисіп байдың үйіндегі талабына кетті.

Бұрын ол көрмеді ме, ямаса көріп жүрген менен ескерметугын ба еді, үйде қара мұртлы дәпен бір киіп жатыр екен. Оған көз түсіуден кейін басты. Байдың өзі жоқ, ал бәйбіше болса Сәкем кирген патте көрпеден көтерілген еді. Кемпірдің кеуіліні алде қандай жаман қыл қыллады. «Сорыма, мынау ерінің көзіне шөп салып жүр ме?» Ол қызын ертіп гүби писетугын үйге кирип үлгерместен бәйбіше бақырды.

—Қай, кемпір, қызың мында келсін!

Сәкем бұған қарап дәслепки ойынан ажырасты. «Ой, шомқанын гүркесіндей қыял қайда кеттің? Ондай сумлығы болғанда, қызың шақыра ма?» Ол қызын жибермеуге ойлап көріп еді, бұл псим өңтек болар деп қызына;

—Женгене бара ғой,—деді.

Жумагүл кирип келген патте, төбесінен мұздай суу қуйғандай тұршиқкен менен, балалық етіп бірден қашып кетуіге намысланды.

—Кел, кел, гөззал қыз!—Тәжим мұрт үстіндегі көрпесінен қағып жиберіп, тикейе сала малдасын қурынды.

—Даладан отын әкелің,—деді бәйбіше оған.

Жаз басланып киятырған менен азанғы қауа біраз салқындау еді. Оның үстіне бәрхә жыллы жерде отырып, терісі жуқарып қалған адамдарға азан менен от жағып чай ишиу әдет. Жумагүл кейін басып, бір дәсте жынылды пұштарлап, қайтадан кирип киятырып басып көтермейін десе де, мұрт пенен бәйбішесінің шорымдасын бір сүйіскенін айлап қалды. Қыял орнынан туып қайта-қайта есінеп, Тәжимге қарап туып, екі алақанын желкесіне салып керілді.

—Еріңіңің саған, мұртлы жигит.

Тәжим оған не деп атырсаң деп қарамады да. Қыял шығып кеткен соң кеуілі өскен мұрт Жумагүлге қол ұзатты.

—Сені бір қармаққа түсіре алмай жүрмен, гөззал қыз!

Оның жүнлес ири қолларына туттырмай қыз қаймығып еді, жигит туып кетіп қушақлап алды да, көкірегінге қол салды. Ер адамның қолы тиймеген асау дене бірден туғалды. Бақырып жиберіуге пйбесі де, ашыудың соңғы басқышына жеткен қыз аузына тикірейген мұртларды шанышылдырмай, арман-берман бултанлап атырғанының үстіне бәйбіше кирип қалды. Мұрт хеш нәрсе билмегенсіп орнына отырды, қыз асығып шығып кетті.

—Ол нең?—деді бәйбіше қызғанышлы ашыуға буулығын.

—Хәр гүлдің ийісі басқа. Ийіскен көрмешіміздеағы.

Қыял басып шайқады. Оның нәзінде Жумагүлге деген жең көріушілік бұрынғыдан да артып, анасының қасында отырған қыздың ізнен барып:

—Мына бибәдебің тынышына жүре ме, жоқ па?!—деді тисленіп.

Жумагүлдің беті тап қағаздай дөңді. Қорқыныштан әл қаддіне еле кирмеген еді. Хәзір ғана болған қаддісін қыз анасынан жасыра алмады. Байдың қайлы тисленіуі менен шығып кеткен соң:

—Бұның ақыбеті жақсы болмас,—деді Сәкем гүрсінніп, Сөйтіп сол күнгі уақыя Турымбетке берилетугын үдәден тазалаткен еді.

Сәрсенби!!!

Бұл айрықша күш пенен, гейде аса наз бенен, айтылатуғын күш! Усы күнді тек Жумагүл ямаса оның анасының таппа алған күні емес, қадим замандардан бери қарақалпақтың қызы турмысқа шығатуғын күн. Қыз узатыу үшін хәттенің басқа күнлерінің хәммеси мыррық. Соның ушын да Сәнем болажақ күйеуіне келесі сәрсенбинің белгилеген еді, фәделі күн жақылап киятыр. Сәнем үйін тазалап, барын базар етудің ғамын жеді. От жақсан иші ала түтін болатуғын пещьсіз ыс басқан қақырада не сән болсын? Бұл қақыра да көшіп кеткен бирейден қалған. Сәнемнің ырымшыллығы тутьп, қызын бирейдің ләттесі шыққан гөрдей қақырасынан узатқанша, өзлерінің мийнеті менен ісленген панадан шығарғысы келип еді, бұл аңсатқа түсе ме? Хәр кимнен қалған, көгі күнге күйіп ғажыған таслаиды керегелерді жыйнауы тийіс. Қыйын болса да солай іс-леді. Нәтижесінде төбесіне кесе тал салып, ылашық дүзетіп алды. Писетінде бар киімлерін жуып жайды.

Мине енді, қызы усы пәскәлтек ылашықтан узатылмақшы! Фәделі күн де келді.

«Той десе куу бас жумалайды» дейді адамлар. Жумалайды қане? Той десе—той. Бахытқа қарай бет бурыу десе—бет бурыу. Жаңа хожалық үшін көкірек ашыу десе тап өзі. Неге хеш ким келмейді? Екеуі далаға гезек пенен шығып келип атыр.

Жесір ана менен тири жетім қыз ушын бүтінгі күн ен бахытлы күн болғанлықтан олар ет жемесек те сорпа ишкендей болайық десип бар киімлерін кийді.

Сәнем ири геудели шырайы қағаздай адам еді. Басына араған сары бөз орамалының сәулесіне қосымша ишіндегі қандай да бір жалынды дебдіуі жүзін сарғайтқан. Айналары болмаған соң олар бір-бирін түсініскен менен өз жүзлеріндегі ызалықтың зарпын сезбеді; сезгенлерін бір-биріне ескертпеді де. Тек анасы бас араған гезде Жумагүл қасында отырып шақын сәл үлкейткізеді. Сәнем, шетлері қызыл жібеклі қозаққа тоқылған, ақ жаулық жамылып еді, бетінің солғындығы да онша билінбей, хошүрейден келген, бойшан кемпір болды. Айғындағы шерім етигін майлауға май таппағанына ойлашып отырмастан көкке боялған бөз бешпентінің сыртынан екі қары бөз белбеуді бууды. Буннан басқа той күні киінгендей киімлері болмаса да анасы усыған қайыл болып масайрап жүр. Қызы күндегі киімінде. Оның да алып қойған киімлері жоқ. Анасындай ири денелі нашардың қызарып

вискей алмадай жүзлері хәр нәрсені бір қыял еткенде дөнип, ири ала көзлерінің қарашығы бір орнынан қозғалмай, қабағы үнпледі. Айғына кийер нәрсесі болмаған соң, жақында ғана Қутымбайдың хаялы кийіп-киіп тоздырған гөне бийік өкшелі, сири гүлмийықлы етигін сорап алған еді, ол соны кийді. Үстіндегі баяғы гүпінсі гүпін, белиң сол буғаны буғған, басында сол пилтели топпы. Анасы оның жүріс-турусына қарап хәм бүгін бахыт жолына атланатуғынын сезіп қууанады, аттең кийімін көріп реңжийді. Өзге ел үйінен не киім киіп келді деп сынасады-ау, сонда қысылыспасын айта бер! Бийік өкше етигін де тесік-тесік баслығын уста таппай өзлері жамап алған соң нақұста адамның қолынан шыққаны белгилі, жамаулары жабысқан ылайдай болып тұр. Олар несіне ойлана берсін? Киім таппай жүргенлер тек усылар ма, журт пенен толы, күлген күліп айтсын, түбінде перзентінің бахты жатпай, барған жерінде тастай батып, майдай сисісін! Әне сол үлкен бахыт!

Екеуінде не іслерін билмейді. Бир отырады, бир турады. Қоңсы-қобаларға айтайын десе күйеу алдап кететуғын адам ба деп және ісеніспейді. Сәл жерде даңғара қылып алса, кейіннен күйеу айныған болса, оннан хорлықты не болсын? Булар журттай абрайлы емес, басқа жерден қыз тапса кете бередидағы.

Былай-былай жүргенде баслары ылашықтың төбесіне тийіп еңкейіуі менен гүйменлесіп сыбырласады. Бир уақытта даладан дүрсилді еситілгендей болды. Сәнем оған құлақ салмастан қызына:

— Шашынды жуып ал, шырағым, адамлар келсе асығмыс болар,—деп, шетлерін қыямайлап, қызыл менен нағысалаған бөз жаулығын маңлайына сәл-пәл түсіріпкізеп, қызының жанына қумған қойды.

Жумагүлдің жүзі биресе қууанышқа бөленгендей, биресе иренжигендей қубылып, анасына не дерін билместен, орынынан турды. Керегеге илїуді ауыз қабақты алып, ернегі жарылған сары ала қырмаға азғана айран қуйды да, үнсиз қәлпінде, бестен таллап өрген тоқпақтай бұрымларын жаздыра баслады:

— Ана, сені бирге әкете бергенде қайтеді?—деді ол оғада зарлы сес шығарып.

Кемпір жууан орнына басын кесесіне шайқап-шайқап отырды.

— Әй, шырағым-ай! Сырын билмеген аттың сыртынан айланып бола ма? Өз бахтыңды гөзлей бер. Мен өлмеспен. Жақсылып онысып кетсең изіңнен-ақ барарман.

Жумагүл бурмыларын тарқатып болған кезде; кемпір орнынан жолға турып, гөне сандық пенен боқжаманың қабатынан шырайы қарауытып кеткен тарақты алып, алақшының үстінге қойды.

— Шырағым, шашың не деген қалың. Кисп елне барғанда өз тарағың болмаса күтө қыйың. Биреудің тарағың сындырып алсаң және сөз боласаң, үх! үх! Бир тарақ әпергендей шама болмады-ау!

— Не қылайың, апа, жаман болса да усы тарақты әкеті берейің;—деп Жумагүл майда тістерін тып-тыйпыл болған ағаш тарақты қолына алып, ирі тістерінің бармағы менен ысымысып жиберіп, көмірдей қара қойыу шашына салды.

Баада қызы шаш жуғса, қолына тарақ алып, оның шашына тарауға қолайласа қалатуғын ананың бүгін қалай парасатлы болып қалғанын хайран қаларлық! Ғағырлап қалған тері дастығын алақшының ернегіне қойып дастанып, қызының хәрекетіне де қарамай, жүзін оған көрсетпестен, кең жеңі менен бетін жауып, бір қылап жатыр. Бірақ екі көзінен мөлтілдеп шыққан жас тула беденінің еркін кетіріп, басына кешірген ғамғумлығын тап түсіндегідей көз алдынан бір мәртебесі елеслетіуге мәжбүрледі...

Сонша жыл нитизар болып көрген жалғыз перзенті неге тири жетім болып өсті? «Әй, қудай сенде көз жоқ», деп бір гүбірленді де, «Хәсінге кетсем кешіре гөр» деп жағасына түспірді... «Өзім өліп, қазым биротала жетім қалғанда не қылар едім? Жалмауыз әкесінің иінінің ушындай реңімі келмес еді. Сонда да қудай, саған шүкірлігім көп. Буа құрлы жалғашымды пазалап шығарып, данат күйрытын жетілдірсем неңі күсеймен? Міне, міне ушығға таярланып отыр. Журтлардың биразы бір тырнаққа зар. Несіне қапа болмаң». Ол өзіне тәселле беріп орнынан турды: «Мен перзентті биреуден урлап алыпан ба? Құлдың да өз құрдасы, бийдінде өз жолдасы бар. Мен де қатар құрбымды, өзімдей муңласарымды жыйнайын» деп, кемпір далаға шықты. Қоңсыларынан үш-төрт еркек пенен төрт-бес хаял-қыз жыйнап келді.

Байдың хайлы айыбымды кісінге сөз қылмасын деді ме, ямаса сонша мийнетін жарылқады ма, кеше ғана бір ылақ берген еді. Сөнем жыйналып келген қоңсыларына сол ылағын жетелеп келіп көрсетті.

— Усыны соя қойың.

Қызы анасының бетіне келмеді. Болмаса оның қиялына ылақ сойыу орынсыз сыяқлы. Ол ертең кетіп қалса, анасының

арттырған дүниесінің болғаны сол, оннан кейін не күн көреді? Жалғыз адамның ауыры, сызлары бар. Соны биле тура сойдырмайын деген менен ананың ауызынан лебіз шықты. Енді сөз қосайын десе, ақ көкірек ананың көкірегі қабадады. Күйеу деген де душпан. Есігіне түспіріп болып сен үйінде маған не нәзет еттің деп бетіне де баса берің де шекленбеген!...

Бұл ауылда Жумагүлдердің жан дүйер ағайын-туғанналары да жоқ. Танымсып барғандай өріс тар. Сәйтседе күйеу әкелген киімлерді кийіп, Жумагүл далаға шықты. Күн менен шыжырған ысы болса да, қауа бір қанша салқын, жанға жағымды екен. Аспанда иінінің ушындай булт жоқ. Гүлалан жулды Жумагүлдің далаға шыққанына қуғанымқандай жымылдасады. Әтирпақа көз жиберіп бираз турды. Аспандағы жулдызларға, жаңа шығып киятырған айға тажым етті. Үстіндегі киімдерін кийінген уақытта дәр ким «құтлы болсын, шақ екен» деген менен, айнаға қарап өз көзі менен көрмеген соя өзі бір түрлі сезеді. Айдың жақтысы менен шатыраш көйлегінің етегіне төмен түспіріп, жегдесін қолына алып, дәр жырмашына үнсіз қайтадан жамылады. Және қыл етіп айналаға көз таслайды. Жулдызларға тигіледі. Аспанның батыс жағынан бір жулдыз атылып, тас төбеге келіп жоғалды. Шағырайымқан жулдызларға узақ уақыт көз тикен қыз өз-өзінен гүбірленеді:

— Жулдызым жоқары, жулдызым жоқары...

Түп ишінде аспанға қарамауға тәубе еткен сыяқлы ол қолы менен көйлегінің түймесін жаздырып, көкірегіне үш рет түспірді:

— Түф, түф, түф!

Асыққан пішінде тез-тез қадам атып, шаңарағынан жулдыз тәрізлі ушқып шығып атырған үйге қарай жүрді. Бұл шаққа қадам оның ойы бөліп алағадалықтан айрылған еді. Үйге он-онбес қадамдай қалғанда және иркілді. Артына бурылып еді, көйленке сыяқлы биреудің еріп киятырғанын көрді. «Япырмай, аңлығым қоймады», деген пікер басында қишеллі жылдам тез пайда болса, соншеллі жылдам шығып кетті. Азғана уақыт иркіліп сығаланды. Қалтырағандай болады. Жаңа ғана болған қорқынышты естен шығарып, аспанға тағы да көз тигеді. Бұл сапары жулдызлар жымылдасып уақты хошлық билдіргендей, атылмады. Қайтып көрмейтуғындай айналаға сүйсіне қарап, жаздың түнгі салқын шамалы көкірегіне толтыра симиреді де, изінен одағайлап жүрген көйленкеге көз қыйғын жиберіп «Шіркін Әйтең молла ма ямаса мұрт па?» деп қойыспиді.

Көйленке бул сапары көринбеди. Дәслепки пәтте көринбегенге сүйсинип, артына, еки қапталына айналып қарады да, алдындағы үйге сүнгип кетті...

Ауылдағы көмбәғаллар арасында жасы үлкен де, көтқұда да Анар кемпир. Оны жаслар да, ғаррылар да күтә сыйлап, барлық уақытта оған құрмет көрсететугын еді. Жас гезинде оғада ғайбар адам болған деп хәмме айтысады. Ерназар ала көз бенен болған әңгимелерин сөз етсе, жаслар да хайран қалысатуын еді. Ақылға жетик, өзинин азмаз шайырлығы болған соң көп қыздарға да басшы болған. Қазір ол қартайса да өз ақылы өзінде. Кимде-ким кенес сорап барса, жатқан төсегинен басын көтеріп, билген ақылын айтып, хәттеки урыулар арасындағы жәнжелди шешіуге де араласып, тек ғана өз үйинин ғамы емес, бир шоқ ауылдың ғамын ойлап тилек тилейди екен. Сол ушын да урыуласларынан бири бир жаққа сапар шығып кететугын болса, оған жолықпай кетпес.

Бирақ сол жолығатуғынлардын хәммеси гилең жарлылар. Байлар, бардамлылар оннан хабар да алмайтуғын еді. Соған қарамастан Анар кемпирди ауылда хәмме Аналық кемпир дейди. Ол ақлық баласы менен туратуғын еді. Қазір ақлығы жигит қатарына қосылып киятыр. Ақ қапшықтың аңлығында ғаррысы да, улы да келин де қайтыс болып, жалғыз жетимек ақлықты оған тири таслап кеткен. Анар кемпир туғрала журтлардын айтқанларына исенбей, биразлар талай мәртебе үйинин сыртынан анып, не айтатуғынын тыңлап та жүреді.

Бир күни ауылласы Мәмбетмурат дейтуғын көмбәғал жигит қыз алатуғын болыпты.

Құрғыр дүнья қандай қыйын! Қандай қашық! Суұдай қолда турмайды! Қуұсан жеткермейди. Мәмбетмурат та ұсылай ойлаған менен дүныдан тақ өтиу аңсат па, соң ол жәнниде ұмытып тек қыз алыуды мақсет етеди. Анасының өлсем асыма жарар деген сыйырын сатпаса бойдақшылық пенен күн кеширіуден басқа мүмкиншилик қалмайды. Оны да тек жәнге көйлек ушын сатпақшы болыпты. «Бул да жақсы,—деп қуұнды өз анасы, еле де көмбәғал жерге шегің түскенин айта бей, балам. Болмаса түгіниз қалмас еди». Мине, сол Мәмбетмурат та Анар кемпирге ойласдай кетиу іске кесапатын тийгизіуи мүмкин деп, оннан пәтия алып сыйырын базарға тартады. Сол күни Мәмбетмураттың өз анасынан бетер Аналық кемпир көп қыйналып түни менен ұйықламай:

— Мәмбетмурат шырағым-ай!

Қалаға аман-сау барғай,

Пулы көп ақылсыз адамға,

Көк сыйырын дус қылғай»,—деп бәйит айтып, еки жағасынан қол айырмай, өрелі танды кирип қақпай атырғанын еситкенлер, ауыздан ауызға өткерип айтып жүреді. Анығында, Аналықтың Мәмбетмураттан көк тийин дәмеси болмаған. Әкелген сыйлығын да алмапты. Сол сол екен, Анар кемпир ауыл арасында онша абройсыз болмады...

Түн ишинде жаулығын басына бүркеп кирип келген Жумагүлдин мақсети де журт айтысатуғын ұсы Аналық кемпирге кирип, сәлем беріу хәм пәтия алыу еді. Саратан өтип хәсеттин басланғанына қарамастан қара үйдин ортасынан ойылған жер ошақта қызыл жыңғыл дәстеси менен жанып атыр. Жалыны шаңараққа тийип турған оттын хәуирине үйдин иши ысып кетипти. Ол төрт-онбес жастағы бала жигит оттын аптабына шыдай алмай, шеп қолының алақанын маңлайына тутып, отынды аратура бир ысырып қояды.

Үйдин керегесине иштен алашалар тутылып қойылған. Шаңарақтан басқа жерден хеш қандай шамаал киретуғын емес.

Астына еки қат кийіз төсеп Аналық кемпир қақ жауырынынан жатыр. Үйдин ишин қаплаган ыссы хәуир сира тәсийир етпегендей, тарамысланған жинишке қолы менен бетин сәл-пәл қымтап үсти-үстине кекирип, хәлсиз дауысы менен: «Үүх жаным» деп зорға-зорға дем алады.

Қыз кирип келгенде, бетине бирден ыссы хәуир урды. Сонда да ол алқымының астынан тартып алған қызыл жаулығын жаздыра қоймайды. Үйде ер бала отырғандықтан ба, қайтама орамалының алқымының астына қайырылған қыйығын аузына жақылатты. Бала жалаң бас отыр еді. Әсик шашларын от шарпыған ба, ушлары сарғайыпты. Бетлери қып-қызыл. Еки тулымын от шарпығаны беп-белгилі. Ушлары күйрелген. Қыз бұған көз астынан қарады да ер балаға от жақтырмайын деп, келе сала отты өзи ысырды. Әтештанның сыртынан шығып жанып атырған жас жыңғылдың көбигин атешкир менен қысып ошаққа қайтарып салды. Жоқары көтерілип қайтадан күл болып түскен ушқын үй ишин қаппап кеткен еді, оларды сипос менен сыйырып ошақтың басын жыйнақтастырды. Кемпир жамылып атырған айдыллы көрпениң бир мүйеши алақшыңға түсіп атыр еді. Оны арманырақ ысырып кемпирдин жән-жағын қымтастырды. Кемпирдин көкирек сырылдысынан өзге хеш қандай сес-сыпа еситілмейди. Қыз да, бала да бир-биринен уяла ма, бирин-бири сынай ма, хеш қандай үн қатыспады.

Қыз қазан-табақ бетке шығып, қара-қуманды суға толтырып отқа аялда. «Бұнысы дурыс. Аням суу деп жүріңіз» итімал. Бағанадан бері қойғанда қайнап тұрар еді. Қыз деген бәле ғой, бірден біле қойды», деп ойлаған Аналықтың баласы сөйлемеген менен, келген қыздың қылығына ишпен қуанып, жым-жирт.

Кемпір алған шақытта көкірегінің басып, ұлының жылды суу сорады. Қыз асықтастан үлкен қабақтағы суудан әдеп шәңгіл қабаққа, оннан соң сары зеренге қуйды. Оның үстіне қайнаған суу қуып шабыстырып кемпірдің аузына тутты.

— Ма, шеше!

Кемпір сәл ғана басын көтеріп еді, қыз қос қолы менен зерендегі сууды өзі бір ұрлап көрді де, бір қолы менен кемпірдің басын сүйеді. Кемпірдің жуқа еріктері қанып кеткен екен. Аузына суу тийген соң тілі түрмеліңге келіп сөстін шығарды.

— Қайырқомлық етіп атырған қыз бала ғой!

— Апа, қалай билдің?—деді баласы қасына келіп.

— Шырағым, билмей қайтейін,—деді де кемпір демін бөліп алды.—Билмей қайтейін, сен болғанда кесеге қуып аузымды күйдіріп едің. Мына? қыз баланың хийлесі. Ерінің қызмет етуді де үйреніп қалған.

Бұл сөз қызға ұнаматан болса керек, кемпірдің қырық қаталанған бетіне тигізілген нәзерін бірден төмен алды. Ол хәуірине шыдамай хәм қысыңғандықтан жүзі және қызарды.

Кемпір екі иінінен дем алып, және бір рет «үх!» деген соң иштегі дебайы бір қанша жеңілдегендей;

— Қай баласың?—деп сорады көзінің ашынастан.

— Мен,—деді қыз сынысқан алпайым дауыс пенен.

— Мениң ким? Атыңды, затыңды айт!—Кемпір біраз тиришленіп кетті.

— Жумагүлмен...

— Дурыс-ау айт. Жумагүл деген бизің ауылдың хәр үйінде бар. Нұрлыбай!—деді ол ақлығына.—Ямаса келіндердің біреуі ме? Сен-ақ айттып жібере ғой.

Жумагүл я өкесінің, я анасының атын айтарын билмей тығылып қалған еді.

— Жесір қатынның қызы,—деді Нұрлыбай.

Ауылдың адамлары көбінесе Сәлемді жесір қатын деп айтатуғын еді. Соған қулағы үйреніп кеткендіктен де, ямаса анау баланың балалық етіп шыны айтқанын кеуліне келтірмейін деді де, Жумагүл ашықлапбай тыныш отыра берді.

Кемпір ақлығына «сөйдеме, бий әдеп» деп Жумагүлдің кеуіліне алмақшы болып еді.

— Зымы жоқ, шеше,—деп Жумагүл жуған берді.—Сөлей екені ырас. Айды етек пенен жауып бола ма?

— Сәлем келіннің қызымысың?

— Аға.

— Хе, шырағым, жат жерде әкенің атын айта бер. Анаңның атын айтқаның айып болады.

Жумагүлдің өкесінен кемпірдің хабары бар еді. Сонда да ол жөнінде қайтып гөп қозғамай біразға шекем ойлап жатты. Үсті-үстіне және кеңіре баслады. Бір шақытта қыздың не себеп келгеніне түсініп:

— Нұрлыбай!—деді баласына.—Далаға шығып тұр. Қыз апан сеннен ұялып хеш нәрсе айта алмай отырған шығар.

Бала егеленіп тұрмастан далаға шығып кетті.

— Жол болсын, қызым?

Жумагүл әңгімені неден басларын билмей тығыла берді. Баслағандай қолайлы сөз аузына да келе қоймады. Кемпір қыздың қылығына жылдам түсінді:

— Айта бер, қызым. Бағана өңің айттып кетіп еді.

Жумагүл қалтасына қолын суғып, қызыл шүберекке түйгел түйіншігін кемпірге ұсынды.

— Ма, шеше, чай алып ишерсен. Бүгін кетпекші ұсайман.

Қыздың дауысында қандай да бір қайғының изі билініп, күте тарғыланып шықты.

— Бахтыңды алла аңсың, қызым. Бірақ қай шақытта да Қарақалпақтың қызы бол: Халық, хәр заманға бір заман дейді, бұл заманға ғой бәл деген гөп. Өзім араласып көрмесеңде есітіп жатырман. Бұрынғы патша қулап, енді қой үстіне торғай жумалап, жесір қатын мың қой айдайтуғын заман орнайды деседі жұрт. Сол шақытта да құрғыр хал-хал болып қалады ғой...—Кемпір сәл керіліңкіреп басындағы дастыққа жауырының тірегесі келгені Жумагүл түсініп, басын сүйеді. Кемпір тікленіңкіреп алып демін бөліп-бөліп сөйлей берді.—Қызым, орны келген жерде күте тартыншақ та болма. Мен бір заманлары қыз болып ержеткен едім. Заман ғауһасатлы еді. Хийға ханы еді бұлдірді. Ерназар ала көз қусаған қарақалпақтың жайсаң, баслы жігіттері сол ханның қарсылығына төтепкі бере билді. Бірақ бийлердің алауыздығынан ол да қолға түсті. Бір жол... бұл қыстың қатты боранлы күні еді... Қудықтың басында суу алып тұрсам, ханның екі жаллаты Ерназарды пияда қалыңды қар үстінен жалан-

аяқ айдап баратыр екен. Жигитке реймим түсіп, дәррив етигимди шешіп бердим. Ерназар да мәрт екен. Етикті ала сала қонышын қайырып жиберіп аяғына илдірді... Сонда ол «Билмеген екенмен, қарақалпақтың мәрт қыздары бар екен»—деп еді... Хақыйқатында да оның билмегені дурыс. Қырық қыздың Гүлайымы. Мәспатшаның Айпаршасы, Алпамыстың Гүлпаршыны қандай болған! Қарақалпақтың, қай қызы да олардан қалыспайды. Бірақ, шырағым, қалай болса да Ерназардың сөзін хәр бір қарақалпақ қызы есінде сақлауы керек. Ағуыр күндерге мәрт болуы дәркар. Ел үшін жан аямасаң ел сыйлайды. Әй, қызым, мен өзім туұралы көбірек сөйлеп жибердим, бурын еситкен де шығарсан...

Ол ернін жибырлатып қыздан және суу сорады. Таңлайын, жабитип сөзін дауам етти:

— Ал енді, сен және бір нәрсені ұмытпа. Мәрт боламан деп еріңе қарсы тұрып жүрме. Пірім Бийбипатпаның нәсиятын орында...

Қыз кемпирдің хәр бір сөзін ядлап алайын дегендей үнсіз тыңлап отыр. Кемпир өзінің сүйегі шығып тұрған қоллары менен қыздың тоқпақтай билегіні сыйпап нәсиятлай берді.

— Билесен бе? Бийбипатпа енеміз еріңе хеш уақытта бір ауыз қарсы сөйлемеген. Ерің-пірің. Бетіңе қарадың не, дозақый болдың не? Бийбипатпа енеміз ері дүзден жұмыс ісеп келгенде қапталына бес-алты қызыл шыбықты әкеліп қояды екен. Садаған кетейін енеміз, сонда ері жұмыстан ашыулаанып келсе уратуғын шыбық ізлеп те хәлекленбесің деген ғой. Соның үшін да оның денесі дозаққа күймепті...

Кемпир әңгімесін үзіп таслап және біраз уақыт ыңқылдап жатты. Және кекірді:

— Хәй-хәй, жаным, жана жай берді ғой.

— Шеше, ауырып қалдыңыз ба?—деді Жумагүл кемпирдің не ушын бундай жағдайда жатырғанын билгисі келіп.

— Аға, шырағым. Есінде болсын, түстен кейін қостенің халын сорауға болмайды. Жумагүл, саған және бір, нәсият, мал шақынан адам тилинен байланады. Усыған итибар қыл...

Жумагүл есте сақлайман дегендей кемпирдің күні мененгі сөзін мақұллап, басын бір шайқады да:

— Яқшы, шеше,—деді.

Кемпир кем-кем хәлленип, Жумагүлге бар тапқан нәсиятын айтып узақ сөйлесіп жатты...

— Бийкеш!—деген дауыс еситілмегенде, кемпирдің сөзі ада болмас еді. Сонда да ол үйде өзің қалай тутыу, қайнағаларға

қалай ийбе етиу, қайыңлары менен қалай дәлтеклесіу, келін болған елнін қыздарына қалай женте болығды жолдарын түсіндіріп үлгерді.

Кирип келген хаял басындағы хайуанқаслап ораған орамалының халқасы менен аузын басқанын билмей-ақ қалды...

— Әй, бийадеп,—деді кемпир сиңири шыққан шандыр мурның гижирейтип.—Менің үстіме неге сес шығарып келесен?!

Келіншек екі қолын аадына қаусырып, кемпирден кешірім сөрады:

— Бір сапарға кешірин, енежан.

— Яқшы, яқшы. Енді—Жумагүлді ертіп кете бер. Күйеу баланың, қудалардың алдында басылып қалмаң. Менің жолыма да күйеу бала бір иркисің.—деді кемпир қуунақ ғана сөйлеп.

Буннан кейін Жумагүл де, келген келіншек те көп иркилмеді. Аналық кемпир ақ патиясын беріп, көрпесін басына жамылып қадимгі қалпында жатып қалды.

...Ярым ақшам аударылған мәхалде Жумагүл күйеудің қасында келген жигиттің атына мингесті. Перзентіне хәк сапар, хәк жол тилеуі менен Сәнем қала берді. Қыз кеткен соң, оның менен хеш кимінің ісі болмай үйлеріне тарқады. Енді жалғыздық басына түсіп бийшара Сәнем екі жағасын қымтап, үйге кириуден дүс төменіне түсіп, ийінлері селкилдеуі менен жылап жатты.

6

Ауыл аса етеклі ел болмағандықтан ба, бір үйде қандай хәдийсе болса, ертеңіне еситпеген адам қалмас еді. Әсіресе қыздар жөніндегі әңгіме ауыздан-ауызға тез өте қояды. Қу-тымбайдың үй-иші Жумагүлдің узатылғандығын хәммеден бурын еситті. Өйткені Әйтең молла азанғы чайды байдикинен ишчу үшін усы хабарды бәнелеп келді.

— Өзің насаз молла екенсең,—деді Тәжим мұрт байдан бурын.—Басың дуғалап тасламассаң ба, оның. Өзіме айтқанда үйіңе келтіріп беретугың едім.

Сонғы уақытта үй ишінде мусаллаты шығып жатып алғанға ма, икі оннан қәулі бар ма, Тәжим мұртты бай онша унатпайтуғын еді, ал керегеге қыстырыулы бесатарына көзі түссе, илажсыздан айтқанына мөлтилдей береди. Бәрқұлла билимлігіне ісеніп пайғамбар есаппа жүрген молласына мұрттық айтқан сөзі байдың есіні ендиргендей болды: бір нашарды дуғалай алмаған молла, оған қалай шалғай жауып, қыл көңірде жетелейді.

— Әй, ишлерім,—деди молла усыларға түсінгендей.—Хар нәрсенің уақты-сәти бар. Дуғалауды билдимдағық бірақ келешекті ойлап едим. Дуғадан кейін үйіме келсе, ақшым-зайым болуым ытимал. Сол үшін сизлерге ысенип едим...

Бай тини сөзін дурыс дәмлеп, соңғы қыялынан ажырасқанша асықты.

— Буган мен де уәде берген едим,—деди бай Тәжиге қарап.—Келіспесе не илаз? Ал енди, моллеке,—деп ол Әйтеңге бурылды.—Ендиңи жағында бир илажын тауып, күшінди көрсет. Аума болса, жибересендағы.—Дуға мал шығарама? Тийген күйеуінен айрылып изиңе ерсе, әне күшін сонда көрһинип, журт жағасын услайды. Қалай айтаман, Тәжим! Уаха-ха-ха!

Байдың ғарқылдысына басқалары үн қоспай, тек мыйықтарынан күлди. Қазан-табақ бетте отырған байбише бир жағынан бул уақығға қуанса, бир жағынан есигиндеги тизсиз қызметеринен айрылғанына қыйналып отыр. Ерини көзін алып муртқа «енди бизге қарап қалдың ба» дегендей алмағезек қас қағып қояды. Ал, Тәжим оның қылығына тек муртын сыйпауы менен үнсіз жууап береді.

Қутымбайдың үйінен Тәжим мурттың шыққысы келмес, ол үшін буинан басқа жердең қаз табылмастай еди, азаннан кешке шекем тез-тез айнаға қарап муртына пәрдоз бергені болмаса, жұмысы жоқ. Байдың хаялының хош қылықлы назын өлемата уната бермеседе, сыр бермейди. Әлае нәрсенә күткен болады, не күткенін өзгелер түсінип жарымайды, көбінесе хаял-қыз бенен ойын-зауық қуруды сүйетуғын ол Шайдаковтың жеңісінен кейін пүткиллей өзгеше. Бұрын сибірек келетуғын ауылына көбірек келетуғын болып алды. Айбат болсын деп, муртын соңғы гезде еркине жиберген. Сүйір жақтарындағы өсипірек еки алмасы артығырақ шийли гөш жабыстырылғандай бәрхә қызарып турады. Оның үстіне жағын басып, қулағына жақыналаған муртлары оған әлле қандай айбатқа үстеме хошрейлиқ те берип туратуғын еди. Үй аулақ болған гезде байдың хаялы менен қосыла айнаға қараса, мәрдийип жатып алады да, арық байбише оны шалқасына жатқарып қойып муртларын сыйғалап отырады. Бул қылығы Жумагүл екінши рет көргелі мурттың кейін бираз түсіпкіреп, өзіне суйықлау қарап киятырғанын сезгелі байбише Сәненнің я Жумагүлдин көрин ислеіп қойыуды Нұрымға тапсырған еди. Жийен баласы елө белгилі жууымақ шығарып үлгермей-ақ, Жумагүл кетип қалды. Енди арасына не қылу керек. Байбише әне усы жөһинде ойлайды. Тәжим мурт қызға және

асмысқаны болмаса, шын ықласы менен берілмеген тәрипал еди, егер олай болғанда, демине нан писна турған мурт оны шыдатпас еди. Деген менен ол өзин бир түрлі сезеди. Себебині толық түсінбейди. Азанғы чайдың потиясын ислеіп, молла кеткеннен кейін:

— Бизің жатысымыз көбейди,—деди мурт байға.—Егер бәретуғынын болмаса тез айт, ақыры жигитлерім мени күтип аш жатыр.

Тәжим мурттың бәне менен үйде бола бергенін мақул көріп, оның жасырын адамлары үшін мал бергизуіге жортз қарсылық көрсетип жүрген хаялы еди.

— Айналдырған отыз сийырдың екеуін қалай бересен,—деди ол бул сапары да ерине қарап.

— Назелим байбише, олай деме! Бизің мақсетимиз еки сийыр сойып жеп, қалған малларыңды қолыңда қалдыруы. Усылайынша ҳәр ким малың қызғанып жигитлерди тоһлай азмаған соң Шайдаков деген қандай ойқан салып кетти. Қайтадан бас көтерип ойқанды биз салмасақ ким салады?...

Байдың мийқарындай жылтыр жүзі төмен қарап, шоқ, күһик шенгелдей, сақалы алқымына тирелип, әллен уақыттан соң:

— Өзин айтқан атларды да усы сапары әкетесең бе?—деди.

— Қуда қалесе. Оны өзин менен бұрын келистик гой!

Тәжим мурттың анық кетермен болғанына хаял жүдә шықыста. Арық денеси кем-кемнен қуғырылып, ҳеш жерге сыймай бағатыр. Жуқа геүдеге енген ашыу сыртқа шыққанда ишин дүбирлетти. Бирақ отырғанлардың қайсысына сөйлеудің есабын таппайды, олар периштеси басым еркеклер.

Дәриу орнынан турып, ас үйге кирди. Сәнем әлле қашап келип нәһән қазанға айран атлап отыр екен. Мунлас жалғыз перзенті, сырлас сүйенишині узатып салған соң жылай бергендиктен, көзіннің алды көгерип, беті-аузы қалқыһын деген еди. Кірип келген байбишени аламады.

— Тойып секиресен-а?—деди, байбише, ағын ат басқандай бақырып. Ол қаншама иләһәзиз, шынжау хаял болған менен дауысы ашымы еди, шиқилдиси Сәненнің жеті жүйресінен етип, ырғып-ақ турды.

—«Көптен бери есигинде қылт етпей жұмысыңды ислеіп киятырмыз. Қызымның балалығын да, ержеткенін де көріп еди, минеэимизди билетуғын еди. Байдың хаялы тәселле берер, жү-батар» деп дәмеленип отырғанда, оның ҳәкиреңдеп келиуі, иши жаралы Сәненнің тақатын кетирди:

— Неге тойып секиремен, сиңлим?

— Умыттың ба? Жалынып келгенін есінен демде шығыпты сенің!—деп бәйбіше аузының суын жұтынып, тисленді. Онысыз да ийін гау-гау болып тұрған Сәнем не болғанын, не дегенін сезбей сөйлей берді:

— Жуғындыңды бергенде мұтқа беріп отырғанын жоқ. Мийнетімнің арқасында ишін жүрмен. Иске жарамай қалғанда қаттеки шәбіре тасламайтуғынды білемен сенің. Өйтіп өзін күйіп тұрғанда, аузыңды тартып ура берме, сиғилим!..

Қамыт ағаштай арық бәйбішенің сиркесі суу көтермей, Сәнемнің қолынан тартып, үйінен қуып шықты.

— Сендейлерге жуғындым да көп. Қайтып көзпме көрінбей! Сәнем қарсыласпады. Әстен шықты да кетті. Бірақ есіктің атпаған геде:

— Сенде хақым көп, берген ылағыңды хақы деп ойлама. Ол ауыз бастырығың, бәйбіше,—деді зилли сөйлеп. Бәйбіше оған кисімпісең, ийтпісең деп жууап беріу түфе, ызылдаған шыбын шелли көрмей, қайтып сөйлетінеу үшін бара еңсесінен басып еді. Ұлы-дүрсілады пыснаспа басланды. Бұл мақалда Нурым екінші үйде еді, хаяллардың даурығын есітіп жууырып-ақ келді.

— Бұл не шауқым?

— Мына дуз урғыр маған жала жабажақ, жиіен бала!

— Не деп?

Сәнем ашыу менен болған ұақыяны айтпақшы болып тұрды да, және «қайтып келер есікті қатты жаппайын» деп ойлады. Бұл жағдайдан хаял пайдаланып «Қызыңды неге ойласпай бердің десем, жағама шарппа асылды»,—деді.

— Қәйним, ер жеткен қызды қалай сақлап отыраман? Ойласқан менен де мынауыңның жартыулы кеңес бералмайтуғынын білдім. Сол үшін сөзімді зая қылмадым бұған.

— Әне, бұл мені сөйтіп кемсітеді. Мен қызым моллаға әперіуді ойлап жүр едім. Сол үшін ойласпады.

— Қызым өз тегіне кетті!—деді кемпір ашыуы менен оның сөзін бөліп.

— Ұним,—деді Нурым муртын сыйпап.—Бай дайым маған ескертсе де, мен сенің қызыңды моллаға ылайық көрмей, қайтарып жүр едім. Еле сіздердің кеуліңіз аспанда екен қа, қа... өзін паспанда болсам да, кеуілім ал-аспанда деген қа, қа...

Сәнем көп тартысып турмай басына тартқан жаулығын дүзестіріп жым-жырт кетіп баратырған еді. Нурым ізнен дауыслады.

— Қайда баратырсаң?

— Тойып алған соң кеткеніңдегі.

Нурым бәйбішеге көз қысты да:

— Кел, жекпе!—деді Сәнемге алпайым ғана. Бірақ ол қанша сыр бермей бауырманлық көрсетпекші болған менен дауысы онша өзгере қоймаған еді. Сәнем түсінбеді. Кеткені менен де қолайлы жер таба амайтуғын болғанлықтан қайтып ізіне оралды.

«Жала жапты дегенім не қылғаным, мынау ауызына берік кемпір екен, енді сорым қайнап биліп қоймаса болар еді» деп қорықты хаял. Сөйтіп ол жиіен қәйнісінің сөзін жықпаған кісі қусап, оны аса қайырқом адам сыпатында көрсеткісі келді:

— Сенің мийірманлығыңды билсе жақсы ғой.

Сәнем қайтып сөйлеспестен айран атлау үшін таярлап қойған қатығын қазанға қуып жұмысына киристі. Бірақ бәйбішенің пішіндегі гүстикеі тарқамады.

— Усы жиіен баланың жүрегі дым азын ме деймен. Досқа да, душпанға да еріп кетеді,—деп ол ері менен мұрт отырған отауға сөйлене кирді.

— Зыяны жоқ, ойлағаны бар шығар,—деді бай, Нурымның хәрекеттерін қуаттап.

Сәнемде бұрынғы азғана ұақты хошлықтың изі де қалмаған. Келсе де сөйлемейді, кетсе де сөйлемейді. Үйіне келсе бір майдан жылап, мауқын басқаннан кейін көрпесіне аяқ узытады. Қызынан хабар-атар жоқ. Оны сағынып жүзі де сарғая баслады. Ал байдың хаялы хәр бір қәдемінен қәуіпсініп, Сәнемнің көзін жойғанша асытып, хәр қыйлы сумлықтарды ойлап көреді.

Байдың бір бийесі шашыулатып өліп, гүлдеп гөшіні қаққан, үйдегі сырыққа илдирип қойған еді. Ертеніне гөштің бір талы қалмапты. Биреу алып кетті ме, ямаса ийт жеп қойды ма, белгисіз. Ерине қарсылық көрсетіуге бәне таппай, Сәнемнен қалай етіп дық аларын білмей жүрген бәйбішеге бұл үлкен бір сылтау болды.

Нурымды үйінен ертіп әкеліп:

— Мынау буралқыдан аулақ емес,—деді ол Сәнемге қол шошайтып.—Енді қызының ізінен кеткісі келип жүр. Соған дәстүрхан қылуы үшін алған. Жо-жоқ, көрсет, жиіен бала, көрімді бұған.

Бәйбішени өзіне қарағанда жас болғаны менен анық айтқасқа келгенде жеңилетуғынын Сәнем сезетуғын еді. Бәйбіше де түсінеді екен. Сондықтан Нурымды ертіп келіп отыр.

Урлықшы деген атақты алығ кигіге жеңіл? Сәнемнің жігірданы қайнап, намысы бетіне шықты.

— Аузыңа келгенін сандырақлама, сінғім! Көрсен айт, көрмесен екі жерден қыс. Біз арымпады сататуғын адам емеспіз...

Сірә ұсындай ауыр сөзді есiтемен дер ойлап па? Есігіндегі хызметкерінің сөзі арық сүйегіне тесіп, жуқа терісіне сыймай, қазандағы атлауды алып Сәнемнің басына дөңдиріп қалмасын ба? Тас төбесінен аяқ ушына шекем күйіп тұрған Сәнем пайын жибермей, гүбидегі пискекті суғырып ала-сала бәйбішени көк желкесіне қойып жиберді. Жаслайынан міндетпен қайнап піскен дұғыжым билектің күші, сүйегі шығып қалсаңқыланған бәйбішені әзір-әзір қатырды. Сәнем оны асып де қарап қойған жоқ. Пискекті үш-төрт дөңдирді. Нурым арашаға сөз қоспай, булар құры бақырысып тарқасады—ғой деп тұр еді:

— Ғау, жиіен бала, өлтіретуғын болды, не қылып тұрсаң!—деп бәйбіше жалбарынғанда барып, есіне енді келгендей қосбағынан сышағын ала сала Сәнемге ұмтылды. Пышақты көргенде оның жүзінде қан қалмай, бөздей дөңді, екі көзін уысынан шығып кете жазлап дауысының барғанына бақырды:

— Келе терің-үгі!!

Қонсылардан жәрдем келгенше Нурымды қасына жолатпау ұзын пискектің өрлі-ғырлы сәлтен жүр. Пышақтың бір жыл етіп кеткеніне және бір рет көзі түскендіктен қорқып кетіп, көзіні жұмған еді. Бул пайттан Нурым пайдаланып, пискектің басын шеп қолы менен ұстап Сәнемді қысара қушақпады. Жан-жақтан қонсы-қобалар келемен дегенше астына бүгірлетіп басып, Сәнемнің бір қулағын тып-тыптып етіп кесті де алды. Қан жосып, сорлы шырқырады да қалды. Оның шығарғанын есіткен қонсылар дүсірлесіп келген мәхалде, Нурым пышағының қанын шалғайына сыпырып хеш нәрсе көрмегендей шығып баратыр еді, келгендер хәдісінен көріп, оны шығармастан ергенекке кепсерденіп тұрып алды. Қонсылардың арасында Өтәмбет палқан деген де бар еді, оның тау тасындай шымыр, бөлек-бөлек булшық еттері нарттай қызарып, қамбағалықтың себебінен көйлек таппай, жийденіп қабығына боналған сарғыш түспі шекпеннің алтай жаз тасламай-

туған, бірақ бәрхә белін келдір жип пенен босау? буғып жүретуғын қарығуды хәм айбатлы адам еді. Нурым оны көріп қорықты, бірақ сыр бергісі келмей айбат шегінді:

— Қане, жолаң шығың!—деп еді.

— Міне, сатын жолаң шығың!—деп алға илгерілеп барып оның қулақ шекесіне шаппаты менен алдырып жиберіп еді. Нурым түбі шірік торанғылдай қапталына түріс етті. Өтәмбет және теппекші еді, оны сезген Нурым:

— Сен неге мені қыпнайсан. Мен ұрыны жазаладым ғой!—деді дауысы өзгеріп жыламсырап.

Жийналғанлар да, Өтәмбет те аң-таң болды. Өтәмбет шықарып қайтып оны теппеді, бірақ ұры пышықтың желкесінен жерінен ұстағандай, оның да желкесінен көтеріп далаға шығарып жиберді. Сөйтіп ергенектің алдындағы бәйбішеге кеуіп берместен:

— Еле анықпаған сен көреміз,—деп, Өтәмбет палқан өзінің қасында тұрған жолақтарына ымлап еді, олар Сәнемге қайырқом болып, көтеріп үйіне әкетті.

Қызарып піскен ғарбыздың жарығынан сорғылаған суздай тамшылаған қан ылаштына жеткенше тыйылмады. Қар ким қар қыламы илжі ойлап та көрді. Биреулер ысық күйдіріп, екіншілері құла салып атыр. Ақыры тыйылды.

Сәнем сәскеге тамақ есіні жийді. Өзінің төне айдылысын қақ-қақ айырып, адамлар оның басын танып таслаған екен.

Ол адамларға өзінің ақдал ұрлық етпегенін айтайын десе, байдың хаялының ғарлығын өз ғақтында әшкәраламаған күйіншілі. Енді айтқан менен ашығу үстінде жабылған жала деп оның сөзіне ким ісенеде?...

Бір қулағы болмаған сон бәйбішараның кісіге көрінгендей әшкәрі де қалмады. Жалғыз қызын бір көріуге ынтығып жүре берді. Аузы бос, тілі ұзын биреулердің:

«Урлық етіп қулағын кестірген кемпір»,—деген насихат таратып жибергені бетіне бес елі шіркеу. Далаға шықпай жатады. Жала сөзден бой көтере алмай, халсызланған үстіне халсызленеді. Тамақтан да қалды. Оның бул жағдайы түсініген жақын қонсылары Сәнемге күніне бір реттен жутыл беріуге ғана жарады. Оларға өлеп дауысы менен рахмет айтқаны болмаса түргеліп жемейді. Өліп баратырғанын сезсе ғана аузына тамақ салады. Қызын ізлеп кетейін десе «анасы сондай сондай екен» деген насихат сөз қызыма еріп, бетіне перде беларман, күйсем өзім күйейін, жансам өзім жанайын» деп

ойлайды. Құдаға қаншалық хәси болмайын десе де, гейде оны ғарғап, ұсындай азап пенен ұзақ өмір беріп қойғанына налыс етеді. Базда жана хұкімет туұралы адамлардан ызың-сызың гәп еситсе, келешектен үмітленіп, өзініше «Қутымбай сыяқлы душпанларымынның үстине шығып байбишесін өз орныма жумсап, хаз етсем», деп қыялланады. Бірақ басып-жарып, душпанынан пай әперетуғын ул баласы болмаған соң, бул ойын өзін бийкарлап, келешектен және үміт үзеді. Жалғыз қызының қандай халда екенін билиуге тырысқан менен бардым-кеддем адам да көрмейді. Өзі ізлеп кетіуді ойлап көреді де, және бийтаныс елатқа усы түрі менен барып қызын намысландырыудан тартынады...

7

Жумагүл мингескен ат иләхйда при, зәнгисине анау-мынау келте адамның аяғы жетпейтуғын, өзін пәяттей жорға яўмыты ат екен. Аўылдан шыққалы жер танабын қуғырып, үстине мингелерди аспа бесиктегидей шайқатылдырып, хаслан бийазар киятыр. Еркин дәрәядан шыққалы пысқырып жортып таза келиншекти Маңғыт урыўына апарып түсиргенше тақаты шыдамағандай, суўлыгын шайнап алдына өнменлейди. Даўыт көлдин ултанындағы қатқалақларда жолды шақырлатып, базы бир жинишке соқпақларды бүркеген қамыслықты бағыры менен жапырып, оқыранады жаныўар. Жолдың еки әтиранына арнаўлы түрде егилгендей қалың қамыс пенен жыңғыллар, шенгелликлер қора қыспаларындай ушықыйырсыз сызыла артта қалады. Жолға жақын бүклерден «пырр-пырр» етип үркіп ушқан қырғауылларға базда-базда атлардың кулақлары селтен-селтен етеди. Ат туяғының дүрсилдисиен қашқан қоянлар жол бойынша қара көрим жуўырысып, қапталдағы қалыңлыққа синип жоғалады. Жаз айының азанында ескен өлпен шамалдың шөилерди әсте ғана қозғап сытырлатып турғаны буларға билинбейди. Себеби олардың тек жол өндириўден басқа ойлары жоқтай. Бир-бирч менен сөйлеспейди. Турымбет пенен бирге барған жигит Әбди деген еди. Жумагүл дәстүр бойынша өзіннің ери емес, сол жигитке мингесип киятыр. Турымбет Әбдини әс көрип бир нәрсе деп дәлқеклескиси келе ма, ямаса ол өз үйине әкетип қалар деп қорқа ма, гейде оның менен қапталласып айдайды. Бірақ минген аты Әбдиникинен пәслеў болғансоң және п изде қалады, я озады. Ал оның қылықларына Жумагүлдин кеўли рийза. Қәне, бәрхә қапталла-

сып ат шаўып зәнгилессе! Жумагүлдин кеўли өскип. Егер ортаға ылақ гасланганда тартылып барыудан қайтпас еди! Бурын минип көрмеген менен тойларда ұзақтан қарап көргенлері бар, бир тәуекел етсе болады. Ол өз ойларынан өзи уялып, жигитлерге билдирмей мыйық тартады. Ылақ тартысуў түбе аяғында зәнгі де жоқ. Аўылдан шығар ўақытта да хәш ким елестирменті. Турымбет әкеліп кийгизген мәсинин қонышынан тептик ыштайынның балақалары да шығып кеткен. Еле де күннің жыллы болғаны. Егер қыс айында ұсылайынша жолға шыққанда, аяқлары сиресип қалар еди. Бірақ буны айта алмайды. Мингестирген жигит те сезбейди. Қолындағы қамшысын он қолына көтеріп, атқа қамшысының бар екенін билдиргиси келгенде, сауырына ұзақтан тийгизеди.

Я күйеў сөйлемейди, я жолдасы сөйлемейди. Буларды рас таўып жиберген екен, өзлери хәм бирин-бири таўып шыққан екен дейди Жумагүл. Биринши болып сөйләўге уят деген ой дәттеки қаттырақ жөтелмейди де. Кенегес аўылынан өткен гезте ат бир сүрингип барып тикленди. Жумагүл пәт пенен алдындағы жигитке еңтерилип қапсыра қушақлап-ақ қалды. Бул ўақытта таң қулаң ийек болып, күн шығыс беттин сүттин көбиги киби ақтанлақ көтерілип киятыр еди. Турымбет туўрылайман деп бир танаптай жүўери атызының ортасынан салып жибергени. Әбди де оның изинен айдағанын билмей қалды. Атылаға жақын қонған жекке қара үйден орта жаслардағы кейўаны бир хаял шығып жөтеліп турған екен. Қолында ұслаган мысқуманы да бар. Атылды жасырып кеткен жүўериниң көгин басқылап баратырған атлыларға:

— Әй, дуўайментлер, атыңыздың аяғы қанқтан киятыр?— деди ғарғанып. Бул ғарғысқа Жумагүлдин иши ғым етип, ийегин тиследі. Әбди усыны түсингендей қысығанынан қызарып, атының дингинин шөлге қарай бурып, саурысына қамшылап-қамшылап, тикке шөлдин басына шықты. Ал анау хаял:

— Әй, келиншек!— деди бақырып.— Көзине қара, көзине. Аяғындағы зәнгі түсіп қалыпты.

Зәнгі болмағанлықтан өзіннің нақолай киятырғанын Жумагүл айта алмай киятыр еди. Әбди аттан түсіп өзіннің хәм Турымбеттин атының мойнындағы қыл шылбырларды шешип алды. Сөйтип екеўин жалғап қосып байлады да, еки ушынан аяқ өтетугын дөңгелек түйіп, бөктериўликке кесе гаслады. Жумагүл аяқларын салып алып еди, бирәз демеў болғанын жолдасынан жасырмады;

— Берекет табын-әй!

Тинбай сегбир тартып киятырғанлыктан жол өнүде.

Таң шамалы жанға жағымды. Қаншама алыс жол жүрген адамды да жалықтырмас еді. Бірақ бұларды уйқы қысып, жүріулері тосаңдады. Жумагүл усап қалмағанда алдындағы Әбди бір жерде жығылып кетежақ болып та қалды. Турымбет те қанталлап, гә нәге шығып, гә алға түсіп тынымсыз киятырғанлыктан өзіні уйқыға алдырмайды.

Абтабағардың гүліндей сарғайып қуяш шыға берген гезде, олар Кегейлиден өтті. Бүгінгі таң дәр қашангыдан да артық жоғарей көрінеді, урықтардың, майда көк бүршикли жыңғыллар менен жантақтардың басларына шашылған гүмис ериндесіндей жылтыраған шық зейін ашады. Жумагүл бүгінгідей таңды көрмеген сыяқлы. Жолдың екі бойындағы шенгелликтің арасында тоғай қуелары бұл-білдей нама салып сайрайды. Желпип есіп, шөптердің басларын ийген жұмсақ таң самалы оның есілген қос тулымын¹: артына қайырады. «Қапылғыр, келіншек болмай атырып шашыма қосымдажақ па» дегендей, қолы менен орнана әкеліп қояды. Таза қабадағы шөптердің жупар иісін танауына атып мұрнын қымыршытады. Ол дөш кимге білдірмей әребегінің үстінде гана мұрны шөміршектерін өстен-өстен ұйқалап жібереді, көкірегі де өскін. Әне Маңғыт ауылы көрінді!

Қуяш тусау бойлы көтеріліп киятыр. Жумагүл бүгінгі қуяшқа обден разы. Бул қуяш Маңғыт ауылына бүгін Жумагүлдің келіншек етіп бахыт босағасынан атлатады!

Ауылдың туу сыртындағы жантаың көніріне жақындаған жерде атлылар тоқтады.

— Қәне, түсе гой, қарындасым.

Ауылға қара көрім қалғанда келіншекті түсіріп кетіу ел қадесі болғанлыктан Жумагүл аяқтарын жип зәңгіден биримдеп шығарып, аттан өстен гана сынқанап түсті. Турымбет Әбдиден уялды ма, оған дөш нәрсе де ескертпей, атын пәтлйрек айдап кетті. Ал Әбди «Қайғыланбай күте тур, қыз-келіншек-лорге хабар берип тез жіберемиз» деп, оның бетіне күле шырай берген назери менен бір бурылып қарап, кете берді. Жол бойында ол Әбдиден ат-жөн сорамаған еді, Турымбет те оның атын айтпады. Ал дөзир де «сиз ким боласыз?» деп оның аты жәннің сорауға да бата алмай, соң биле берермен, бул уақта



¹ Тулым—Бұрын қыздардың қыз белгисіз ушып шашылып айырып екі жақ бетіне тулымшақ қоятуы еді, оны келіншек болған соң ганд шашыма қосып өреді.

буинан бир нәрсе сорасам Турымбеттин кеңіне келер, бәрін-
ші болып өзім ат сорамай бийадептік етпейін деп, үндемей
қалды хәм олар ауылға араласқанша іздерінен көз айыр-
ма. Сон асықпай барып алдындағы жаптың рашына иинди.
Енди ол дәстүр бойынша жана келіншекті күтип алыға шы-
ғатуғын қыз-келіншектерін күтип, Маңғыт ауылының сырты-
ндағы жап бойын қойылған жалғыз қарақшыдай сенірейін
тур. Арт жағына бир бурылды. Кегейлі жүде жақын екен.
Қысы-жазы суу тасыудан қиыншылық көрмейді екенмен деп
ойлады. Және алдына қарады. Бул ауыл өзін туып өскен ауыл-
ға қарағанда біраз көркемәлірек ұсаған. Бағ ағашлары нур-
ланып тур. Тамлары, қақыралары көп. Қар тамның қасында
қара үй, я ылашық, қамыс қос бар. Ауылдың қысқауы да,
жазлауы да бир орында болса керек, үпелектері ушып сипсе-
ленген қамыс қораларға нәшеқ гүлдер жанаса өскені ұзақтан
билінеді. Бірақ қонысласқан үйлердің аралары Қутымбай-
дың ауылындағыдай қамыс қоралар менен бир-биріне жалға-
сын кетпей, бир-бирінен қашық орналасқан. Базы бир үйлер-
дің араларын төггі жерлер айырады, базы биреулердің
жиінде ағаштары, ернеу ағашлары бөліп тұрады. Сырттан қа-
раған кишіге Қутымбайдың ауылы бир шоқ қамыс қорада
ғана көрінер еді хәм паланының дауысы бир шеттен екінші
шетке есиптер еді. Ал бул ауылдың анау шеті менен мынау
шетін биліп болмайды. Екі—үш шақырымнан да қашықлау
қасаған. Ауылда мал баққан адамның соры қайнады екен.
Не деген күшлі дауыс керек!.. Күн шығар төреде көз ушында
бир топар үзіліп қалған қап-қара булттай ағашлық көрінеді.
Буның қойер екенін ол ойлап тұрмады. Оның қуанышы
қымал жүзіне сән берген тулымлары шамал менен жолып-
дөп, қойып жұрттағы өмірлік есігін ашыға асығыслық пенен
иікар етеді. Оны әкесі атлылар ауылға сінгеннен кейін
барып қарекеттер басланды. Үйлерден үйлерге жалын өң, жа-
лаң бас жуғырысқан қыздар менен балалар көрінеді. Бир-
бирін шақырысқан сеслер алле қандай йошлы жүректерден
шыққандай сезіледі. Усы жағдайға ишпен күте ыраа болған
адам бетіне қарап қос тулымын жыйнақтастырып алайын дей-
ді. Бірақ айнасы жоқтығына пұшайманы басым, илажы не?
Пашнады жегдесіні жөн менен бетін сыпырып, маңдай
пашын суқ бармағы менен қайта-қайта айырып қояды. Паш-
нарын қалай тұрғаны, тулымының қандай екенін, жамылған
жегдесінің түсіндірлігіне көзіне көрінбегендіктен азмаз ег-
есіні ойлап тұрды да, суу шетіне адамдай раштан төмен

түсті. Иркілген жери жаптың қайтпасы екен, суы тынық. Ол өмірін алдына артып, еңтеріліңкіреп суға үңілді. Өзінің жүзін көрді. Ойлағанындай маңлай шаштары сал тарқаңқырапты. Оң қолының екі бармағын суға малып, маңлай шашына жақты. Соң қолын сулап, жүресіне отырғанда ушы жерге тийетұғындай тулымдарын сыйғалады. Су астынан көрінген дөңгелек, ақ қалайы әребеги қызыл бояу жаққандай ерінінің үстінде жалғыз қалған дегерішкітей нақолай тұр. Бірақ оған көп дыққат әударилады. Құлақ шекелерін гезек пенен судың жүзіне тудып, сырға орнына шөп өткеріулі құлақтарын көргенде, өзін ең салдырған сиңидей-ақ сезді. Ол қайтадан жағаға көтеріле бергені, өзіне қарсы уфдыр-жуфдыр болып сес беріп қиятырған қоңырау сеслерін еситті. Булар бір-біріне қол ұсласып қиятырған Маңғыт ауымының бір топар қыз-келиндешектері еді. Олардың ізін ала бірін-бірі қуғып, бірін-бірі түйгішпен майда балалар қиятыр. Гүлзәни де қуғанышын. «Той десе қуу бас жумалайды» деген ырас екен, деп ойлады қыз. Минен, көп адам қиятыр. Әне, ағыл арасы хәрекетке кирді. Мен биішараны салтанатты ұзатып салмаған менен, қуғанышты күтіп алатуғын ел бар екен. Қамбағал болса да Турыңбет еліне аярысыз көрінбейді. «Ғәриб анамды алдырсам»... Қиятырған бір топар хал-қиялар көпірден өтіп Жумагүлдің қасына келип иркілді. Келгендер келиншектің толық денелі сыртқы тулғасын көзден өткеріп, хәр қайсысы өзіне оның келесегін, адамгершілігін жорыған болады. Бірақ-ардың көздері оның аяғындағы көмірдей қара геуінімәсінде. Басына оратан шақлы дөңгесіне сын көзлері менен тигіледі. Үстіне кийген көк мақрал бешпентінің сыртынан жамылған жегдесі, сәскеликке тірелген қуыш пенен шығылысып, хәр мухамға дөңіп, оған бұрынғысынан да көрік беріп, биідай рең жүзін қызартады. Орта бойлыдан келген ақ боялақ, кейуаны хал асығып-ентігіп хамменін соңынан жетіп келді.

— Перзентім, аман келдің бе?—деді ол жақсылар жақынламастан қушағын ашып.

«Перзентім» деген сөзге Жумагүлдің бауыры еріп кетсе де, ата қарай қолға қойылуға еріп жоқ еді. Ал тил қатып сөйлесе, биідеплилік болатуғынын билген соң, қушағын ашқан хал қасына келгенше сабырдылық етті хәм оның менен қушқаласып бір-біріне төсіні тигізіп көрісті. Соңынан басқа келиншектер де солай көрісті.

— Бийбайым,—деді арығырақтан келген суған жақлы қыз оған.—Келиншектің мұрындық енесі сен болдың ба?

Оның қасындағылар «Түсіңбей тұрсаң ба?» дегендей ийнілері менен қағып жиберісті. Бийбайым жуап орнына Жумагүлдің жегдесін сал көтеріп, қолындағы төрткүл ақ шытының ішетін оның дөңгесіне илгешек пенен өткеріп маңлайына жапты. Жумагүл келиншек болды! Бетіне ақ түскенше, оның кеселей үлкен көздерін көріп тұрған қыздар қайда қарарын білмей бір-біріне ымыласты.

Тек мұрындық еке болған хал жаңа келиншектің бетіне ақ жабуға даңылы екенлігін Жумагүл бұрыннан билетуғын еді. «Мұрындық екенді өз анаңнан кейін көрсен хадал перзент емессен» деген нәсиятты талай мәртебе еситкен ол Бийбайымның хәр бір сөзін өз анасының сөзі деп түсініп, алапайым пішінде, тек ишнен тибірткілейді. Күтіп алған қыз-келиндешектерге қанша қарағысы келген менен есен дәстүрдің рухаты жоқ, беті бүркеулі. Өзіне салса жаңа ушырасқан қатар-құрбылардан дийдарып биідай өңірінде жасырар ма еді?

Айазы шошайып, сарғыш тулымдары бетін жауған бір бала бір бау қамасқа от басып, жүрер жолда кеселеп тұр. Топарластан қыз келиншектердің ортасында қалған жаңа келиншек жүрер жолын көрмесе де тек сүрдеуге илесіп қиятыр.

— Оттан атла!—деді Бийбайым Жумагүлге. Ол көйлегінің етегін көтеріңкіреуге де уялып, оттан атап еді, қасындағылар тағы екі мәртебе атлауды бұйырды. Өзіне қанша берік, сыр алдырмайын десе де, келиншектің бахты жүрмей қалды ма, шатыраш көйлегінің қызыл жиеккі етегін от шалып, аямаз жері алысып кетті. Егер Бийбайым шаққанлық етпегенде кәйлектің алақандай жері бірден жанып кетежақ еді. «Пай, оттан атлаппағанда не қылады екен? Басқа несі болса да көңімен гөй» деп қыйнаған менен Жумагүл сес шығарып сөйлесі алмады.

Келиншекте ұсы ой пайда болғанын түсінді ме, ямаса кеудің қабартпайын деді ме;

— Зияны жоқ, шырағым, қысымба,—деді Бийбайым.

Көпір үстінде қол ұсласып тұрған балалар көпір қаде сорып еді, мұрындық қызын қысымбасын деген ой менен Бийбайым қалтасынан бір түйіншік шығарып берді.

— Бұл аз, келиншектің өзі берсин,—деп шуласты балалар.

— Қоймалар, өйтпелер! Жеткеніз еле береді. Хәзір қасына еріп келген жетгесі жоқ екен, қысымдырман,—деп Бийбайым және сөз қосып қойды. Жеккеліх басына түсіп, қасқыр-

ға байланған қозыдай даядарып, не қыларын билмей тұрған келіншекке бұл сөз сүйеу болса да, жеңге ертіуге шамасы жетпеген жетімдікке ишн және даппап жанды.

Балалар ары өткерместен урынып бағып еді, ақыр соңында алғанаарынан артық хеш нәрсе тамбайтуғынын биліп жолды босатты. Олар үйлеріне жақылап қайтадан тоқтады.

Қатарына екі үй тигіліп қалыпты. Биреуінің үзінкелері шынтадан, ал екіншісі аса жақсы болмаған менен, бір жөн отау еді. Сырттарына жез шнәлер тутылған. Турымбетнің айтығы бойынша бундай отау бәзіуы мүмкін емес. Мына? жарғы жағы шынта үзінкелі үй соныкі болса итімал! Ол бетіндегі ақтып астынан сер салып, отаудың кеше ғана тигілігенін сөзді. Қоныс орнын қыршыған белдің пәи еле сақлаулы. Әтирәһиһан еле көп из жүрмеген. Шынта жұбылған үй бұрыннан қонысқы сынқды. Солай болса да, онда әтирәһиһан азынла ма, нмәсе кеште ме, қайтадан тазаланған. Адамлардың жапа нәлері билініп тұр. Үйлердің екеуінен де адамлар кирип-шығып жүр. Шынта үзінкелі үйдің шнә есігі түсірілген. Ортаға от жағып кемпір-ғаррылардың хәр қайсысы бір чайниктен бағырына басып, чай ишпә отыр. Бул Турымбетнің үйі еді; үлкен не пәтирәһиһан келгенлігін миллет еткендей, ол келген пәтте-ақ өзіні танытты. Мойнына ошақ түскенін билдиріп үй-әтирәһиһан айналлып, қай жерде не кеміс дегендей хәммесен нәзден өткерді де, үйге кире сала, отырған кемпір ғаррыларға араласып чай ише баслады. Түні менен уйқыдан қалған, қабағы бирәз қатыпты. Тек чайға тердесем басызар деген пәм менен мессы чайды үсті-үстіне үйлеп жиберіп, асығысы жутып атыр. Бирақ өзі әнелген келіншектің қандай халда екенін ұмытқан төрізді, хеш нәресеге басы айналмайды. Пәрифаһиһан пәнсери болса да, жүзінде азғана қуғанымштың пәи билінеді. Хызмет етіп жүрген қатар-құрбылары кирип-шығып, оған гә қутлы болсын айтып, гә дәлқеклеп кетип атыр.

— Түреке, он болсын, басың екеу болымты.

— Ағын төртеу болымты, қутлы болсын.

Қалтал бетте отырған бір ғарры жас жигитлердің дәлқек сәзлерін жақтырмай тұмжырайды. Гейпарасына қабағын үйіп қарап қояды. Бирақ олардың хеш қайсысы да бул ғаррыны жақтырып жүргенге ұсамайды. Тек жасы үлкен болған соң ғана оған қарсы сөз айтыуға уялысқан сынпатты. Бул отырған усы ауылдағы жолла Мәмбет. Басына бәз белбеуді шала-пула орап келип чай ишкені қашшап еді, үлкен көк-ала чайның

алдына бес рет келді. Сира қанар емес. Чай тоғыртқаға қуйғандай билінебей кетип атыр.

— Басың екеу болмай малың екеу болмайды,—деп ол дә гебде өз-өзінен түбірленеді. Бул сөзін тәкирарлай-тәкирарлай мазасын да кетірді. Хеш ким оған дыққат беріп мақуаламайтуғын да болып қалған.

Турымбет әллен ғақытта чайға қанып далаға шықты. Бул ғақытта оны ауылдың көткүда жигитлері далада күтіп тұр еді.

— Қане, тойға нең бар?

Бул сорауға Турымбет ойланбай-ақ жуған берді.

— Екі қой, бір қашар бар.

— Қайғысын соямыз?—деді қолындағы пәхән қанжарды шалғайына сүйкеп тұрған қырма сақаллы киіс.

— Әлерің билің.

Ийесінен лебиз алған қассаққа не тұрыс. Басқа биреу келип қалмастан бұрын барып сойып, бауызлау алғаны өзіне қайда. Бала-шағасын таза сорпаға бір тойдырады. Пышағын шалғайына бір, шерім етігінің қонышына бір қайрап-қайрап алды да, қораға кирді.

Тойдың сойыслығы шешнәһиһден-ақ биреулер отын майдалауға, биреулер суу әкеліуге, биреулер ошақ қазыуға кирісті...

Топарласқан қыз-келіншектер келіншекті қоршап киятыр еді, олар бірден иркилді. Бәз көйлектің сыртынан қара шолпақ бешпент киіп, белін шәршы менен буған бала жигит олардың алдына шықты.

— Кейін бәсін!—деп Пәйбайым алдына өрлеп баратырған-ларға бұйрық етті.—Көрмәлік айтсын!

Шолпақ бешпентті бала басындағы ұшы шошаған шәршысының түйінін артына қайырып жиберіп, ойлап тұрмастан баслап жиберді:

Келіншек желден төрізді,

Кирилген бернә,

Ала-тұла дөңсә,

Атың ағып қойылды,

Көпшілігің бір сәлем!

Жуағұл басын төмен пәиді. Қатар тұрған екі келіншек те ийілді. Оннан соң алға қарай үш-төрт қадам тасланды. Көрмәлік айтығын бала және баслап, келіншекке ауылдың белгілі адамларын таныстыруға қарады.

Аһыл елдин арасы,
Елати тошын жыгасы,
Аққан судын сағасы,
Дүйсенбайға бір сәлем!

Келіншек қапталындағылар менен қатар ийилип және 3—4 адым жүрді. Жумагүл ишине баяғы Бийбидің әкеткен буырал шашлы байды көз алдына келтірді. «Неге Бийби көрінбейді? Асырып қалмаса болар еді, Бийшара! Жалмауыз бай жибермеген шығар»...

Келіншектің енесі,
Қара жерден кемесі,
Келіншек келді дегенде,
Көкке жетер табесі,
Гүлбидіңе бір сәлем!

Келіншек бұрынғысынан да төмен ийилді. Алға қарай жүріп тағы дауам етті. Қайин ене туғрала айтылған көрімнің Жумагүлді біраз қуғандығы. Оның тілегі де усындай енеге дүс болып еді, егер жақсы адам болса, өз анасы Сәлемді әкеліп бірге оныстырарман деген арманы тағы артты.

Қойин толы қураулы,
Аузы толы аймалы,
Мәлімет моллаға бір сәлем!

Келіншек хәр адамның аты айтылған сайын ийилип, тәжиз беріп киятыр. Үйге он қолемдей қалғанда, ақ жаулығын қыйғына жамылған, хәр беті ағырықтай, жауырындары гүжірейген, бір семіз кемпір далаға шықты. Бул Жумагүлдің қайин енесі еді. Қолына тутқан үлкен самары жийде менен ший бауырсаққа толы. Үйден шығуыдан-ақ ол ший бауырсақ пенен жийдені қосып қысыллап, жан-жағына, адамлардың үстіне шашыл киятыр. Бағанадан берлі келіншекке жол бермей алды орап киятырған балалар шүрге асық тасалағандай, жерге түскен бауырсақ пенен жийдеге таласып, бөлініп шоқ-шоқ болып қалды. Келіншектің жолы ашылды. Екі қапталындағы келіншектер Жумагүлдің екі қолтығынан сүйегендей қалыпта жанасып киятыр. Есік түрілді. Енді қайин атаның босағасын биірініп рет атлап өту керек!

—Қайин атаның үйі! Ийіл, шырағым,—деді Бийбайым.

1771

Бундай дәстүрді анасы-ақ үйретіп тасалаған. Сонда да өз өзіне ай беріп, сөйлеместен мирәт күтіп тұр еді. Әстен еңкейіп, екі қолының алақанын босағаға басып, соң маңлайына түйгізді.

Он қапталға тутылған шымылдық шаршап келген келіншекті тасасына бүркеді. Бой жеткен қыздың қайсысы бахытты болыпты қолемесін! Міне, Жумагүл бахыт босағасынан өтті! Мейлі шымылдық гөне болса бола берсін, қайин жүріп та шығуға түскен келіншекке пана. «Шымылдықты ойлап тапқан Бийбидің анамыздың жаны дәзетте болсын» деп Жумагүл гайбәна биреуге рахмет айтты.

«Өз бахыттың сынап көрейін, қандай жерге келдім екен»—деп шымылдық артында хеш кимге билдірмей маңлайына жабылған ақтың етегін шеп қолының екі бармағы менен қысып көтеріп, шаңараққа қарады. Ерінегінен көрініп тұрған шығар түңлік алырандай саңсары. Соңғы жылдарда шаңарақ та, ууықлар та жуылмаған. Үй келіншек келердің алдында қайта тигізіп, ең болмаса суға шайып алынбанты. Бул көрініс жана келіншекті әжесілендірді. «Кемпірдің салақлығынан шығар» деп ойлады да, қайтадан бетін жауып керегеге жауырнын сүйеді.

Ата мйрасы не болады. Енді бас қосқан азаматы менен бахты ашылмай! Дүңә деген қолдың кыр. Татып тұрған бәрі де дүзетиледі. Ысыға күйреп хәкрейіспен керегенің көклері жауырмына қадалған соң онша шалқар бермеген еді, шаршап келгеніңнен бе, ямаса соңғы үмітін ұсы үйге артып, басқа нәрсені ұмытқанлықтан ба, керегенің тікпенелескен көгі батқанды қойып, және кейінгірек жайласып отырды. Шауқилдеген жас жүрегінің басып алған соң қап-қара шаңарақ пенен ууықлар устәханадан жана ғана шыққандай көрінді...

Азғал көзгір алмақшы болған гезде, бір топар қыздар келіп шымылдыққа кірген соң Жумагүлден уйқы қашты. Олар менен аз да болса әңгімелесіп отырмаса болмайтуғын еді. Бийкешлері менен танысып үйіркелесе басалаған мақалде, шымылдыңтың ишине бір уршық бас, сабы менен дүрс ете қалды. Нәнен шерек жумақтай ақ пахта түсті. Буған хеш ким таңланбады. Қыздардың алдында өзін іске ұқыпсыз етіп көрсетпеу үшін Жумагүл уршықтың сабына басып кийгізді де, шеп қолының шунатайына пахтаны орап, ийіріуге ыңғайласты.

—Кердік, кише, соң ийірірсен,—деп қыздар келіншек пенен жөн-жосақ сарасып, қайсысының Турымбетлерге жүдә жақынын, кимнің урыулас екенін айтып хәм оның урыуын да

сорап атыр. Соның арасында үйге келген Бийбайымның дауысы еситілді. Жумагүл бұл дауысты еситкенде, өз анасы келгендей қуанып отырды. Бийбайым шымылдыққа үңилип, қыздар менен отырған мұрындық қызының қолындағы уршықты көріп, басын қайтып ала-сала:

— Абысын-ау, келмей атырып бұл не! Түні менен шаршағат адам дем аласын, қыздар менен жай паракат сөйлесіп мауқың бассын!—деп бақырып сөйлеп еді. Гүлбийке кемпір ойнап қалыспады.

— Еснгіме келген соң қалай жумсау өз еркімде.

Қайыңның гәпп Жумагүлдің етін жуғлатып жиберсе де, қасындағы қыздарға сыр бермеуге тырысып бақты.

Далада хәр кінннің хәр түрлі сөйлесіп, ғауырласқанын еситкені болмаса, болып атырған ғақындаң Жумагүл бийхабар еді. Күн ауа қыздар менен далаға бір мәртебе шығып келіп, тойдың кешке тарқайтуғын бағдарын сезді.

Келін-кетімнен қалай кеш болғанын да сезбепті. «Келіншектің бетін ашамыз, келіншектің бетін ашамыз» деген ғалабыт көтерілген соң ғана тойдың ниткенін түсінді. Үйдің иіні және қыз-келіншектер менен лыққа толды. Шымылдық түріп тасланды. Екі келіншек Жумагүлдің екі қапталына және келін түріп алды. Қолына жинішке ақ таяқ ұстаған жигит хантардың арасын айырып, келіншектің қарсы алдына келді хәм таяғының ұшына Жумагүлдің бетіне жабылған ақтың бір мүешіні байлап алып, шыбыннан қорғап тұрғандай салмақды желініп бет ашарын баслады. Ол да келіншекті көңілділіктің атына бір ийілдіріп алып, нәсіят сөздерін тамам еткеннен кейін, жас үлкендерге сәлем бердіріуге көшті. Келіншек бет ашар айтылушының дауысына қарап, азаданы көрімлік айтқаннан өзге жигит екенін байқады.

Шығып десе тұра қиқаң,
Көсіл жерден тарып басқан,
Дуңға ұшып жолдан аласқан,
Дүйсенбайға бір сәлем!

— Байға усы керек, үстіннен түстін!

— Тилиннен, камал тай!...—десті тыңлаушылар.

Жумагүл нәйісе де қайсы Дүйсенбай екенін не сенбейді. Болқим бұндай ат бұл ағылда көп шығар.

Бет ашарда адамдардың мінезін айтылатуының ол билетуғын еді. Екі түрлі берілген бағаға Жумагүл қауіран болып тұр-

ды да, қайерде де байлардың гөзлегені адамгершілік емес, тап усы бай Бийбаны алған Дүйсенбай той деп түйінді өзініше. Келіншектің қандай тақлетте тұрғанын бет жағлық астына: хеш ким байқамады.

Жигит басқалардың ийілген-ийілмегеніне қарамастан, таяқ ұшы менен келіншектің бет жағлығын қыймылдатып, бет ашарын дауам ете берді:

Биреу елсе қуаңға,
Екі жағы қуарған,
Жуып нәпсі да жұбанған,
Мамбет моллаға бір сәлем!

— Бәрекет тап бала!

— Қатыр, қатыр...—деп хәр ким хәр жақтан бақырысып, күлісіп атыр. Гейпиралар «дурыс-ау айт!» десе де, бет ашарын дауам ете берді:

Хәр адынын газ-газ басқан,
Қуна күндіз жолдан аласқан,
Сұмтығы басынан асқан,
Ақсақалға бір сәлем!

Топарласқанлардың арасында және шауқым көтеріліп, хәр ким хәр жерден күліп жүр. Базы биреулер бет ашарын баланың сымшыллығына тапқанын гүңкілдесе де Жумагүл «ақсақал, ақсақал» деген даңқын еситіп, ондай атты көтерген адамның ең кемінде екі-үш атлы болып жүретуғынын, байдың да сол адамға жүде жалбырақлайтуғынын сезетуғын еді. Әсіресе бұндай қамалдағы адамдарды «ағаш арасында» (Көгеілінің шығысы ұсылай аталған) бажбаннан да абырайлы болады-мыс, деп еситкені бар еді. Сол үшін көңілділік кустаны қылып жүрер деп бұрынғыдан да төменірек ийілді.

Шайдың түбін қыйтап,
Қыйынды менен байытап,
Арсылыққа желгенде,
Қалыспасаң байыппаң,
Келіншектің мұрындық атасы,
Машымшыға бір сәлем!

Келіншек ийілерін ийіледі, бірақ тикленіп бойын дүзеуі қыйын сезіледі. Құдай оны қандай мұрындық атаға тап еткен?

Адамдар күлкіден ауыздарын жым алып ишек-силесі қатып, кем-кем бәлент дауыстар менен күледі.

Бет ашаршы бала ауылдағы біраз адамларға келіншекті ийілдіргеннен кейін, жуымақпай келе қайы енесі Гүлбийкеннің де пішімсіз жасалған қам гөшлігіне, Турымбеттің құры гөу-күйген гөзде екенлігін де көпшілікке жәриялап ең соңында өзіне тоқтады:

Сақал мұртты «баламан»,
Жақында қыз алман,
Бай, молла, атқа минерге,
Кеудің толмай барман,
Өзіне де бір сәлем!

Ұсыны айтыуы мәттал, таңғын көтеріп жиберіп келіншектің басындағы жаулықты қағып алды. Бағанадан бери алысып тұрған қиялдардың арасында бірден шауқым көтеріліп, хәм-меси жигиттің изинен жабыла жууырысты:

— Сарқыт бер, жүзбернемек!

— Жақсы ийеттен бос қалдырма!

— Тап ұсынан бос қалдырсаң көресен...

Қиялдардың бәрі есікке жуырғаналықтан, ергенек сынып жете жазлап, олар зорға шығып болды. Бірақ далада да қиялдардың шауқымы басылмады. Беташаршы тұтылып, «Жиберің, езім үлестірейің» деген жалыншы сөз шығып атыр. «Түйе-басты болды-ау, бийшара» деді келіншек ишнен. Бет ашаршының сөздері Жумагүлге үлкен ой қалдырған еді, азмаз гидиріп: «Егер айтқаналары дұрыс болса, қанылған сауда гой,—деді өзіңше, қапылды гой. Неге хәмме байлар менен молдалар бір-біріне ұсас, бір минезде бола береді... Дұрыс болуына тийкар бар. Бізін ауылда да бет ашар уақытында сондай биймәні адам-лар сойып салынады. Адамдар барлығын мақұллайды... Хә-қияқатында да солай гой. Жаңағы айтқан бақаны Дүйсенбай емес Құтымбайға, Мәмбет молла емес, Әйтен моллаға айтар ма еді?!

Бетіндегі ақ алынып таслануыдан-ақ Жумагүл қолына сипсе алды. Еңкейіп жүріп ошақтың басларын, есік бетті боса-ғаға шекем сыпырып шықты. Ол исні тамамлап үлгермей-ақ, бір топар жигиттер үйге тола кирді.

— Қәне, жаңа келіншектің қолынан чай ишейік!

Олар оң қаптал беттегі керегеге жауырындарын беріп жай-ласып отырудан, бір топар қыздар удырласып-жуудырласып кирип келді. Олар да бір дизелесін ғана жигиттерге қарса

гәрепте отырысты. Жигиттер менен қиялдар бір-бірінен аман-лық-есепшік сарасып болған соң, әдеуір уақыт үйдің ишні жым-жыртлық қаплады.

Жумагүл чайниктерге чай демлеп, дәслеп жигиттер бетке, соң қыздардың алдына қойды. Ол бар чайникті орны-орнына қойып, кейіннен шегіне бергенде жигиттердің оданбасысы қу-мандағы суудың ымылдысы билініп тұрған тынышлықты бузды:

— «Бұлбил гүлге ашық,

Гүл сәнемдерге ашық,

Дақылласып отырған

Бір-біреуге минәсің» деген, қудашалар, сөйлесіп отырайық!...

— «Көріңген соң көзге,

Шыққан соң дүзге,

Екі-үш ауыз нақылың болмаса,

Неге келдің бізге»,—деп шырайы басындағы хайуан-қаслап ораған түрмесіндей қып-қызыл болған қыз жеңгесі биі дизелеп отырған аяқтарын аумастырып, шайқатыла сөзге ки-ристі:

— «Сөз сөзден шығады, сөйлемесең неден шығады. Сөз пия-дың қабығы, сөйлесең зейің ашылады»—деген. Адам көріссе-мал мөңірессе бір-бірің түсінеді, қуда балалар, көрген біл-геніңізді, еліңіздің сауда-сатығын арзан қымбатын айтың, жаңалығыңыз болса сөйлеп отырыңдар.

Соның арасында жигиттердің оданбасысынан кейіннен отырған екінші жигит алақанының үстінде кесені шығырып қыздар бетке көзер таслап, бір қасын қағып жиберіп, кесені сал алдынырақ тутты. Түрмелі жеңгенің қасындағы бірінші қыз екі жеңін түсіріп жиберіп, шашбауларын артына қайы-рып дүзетіп, өңір-моңшақтарын сыңғырлатыуы менен орнына-тұрып, аяқтарын ғаз-ғаз басып, кесе тутқан жигиттің туыры алдына келіп, күте андазасын келістіріп ийіліп, кесеге қос қолын узатты.

Қыз кесені алып орнына қайтып келгенше гүлден әлгіме тынып қалды. Үйдің ишні қатаң тынышлық қаплады. Хәр ки-нің өзлеріне дем алғаны да есипіліп тұрды.

«Бір ауылдың қыз-жигиттері бір-біріне бұндай етіп жууап айтып, чай берісіп отырмайтуғын еді, тойға басқа ауылдардан қыз, жигиттер келген екен,—деп ойлады Жумагүл,—қуда қәле-се таң атқанша от жағады екенмен. Илайым, ұсындай уақыт хоплаққа хызмет ете бергеймен. Ұсы алды болғай...»

Турымбеттин әкесі Нурымбет, асы бай болмаған менен өз үйіні өз көріп, кісіге қол жаймай өмір сүрген адам еді. Тәуір оны Турымбеттен ертеде айырды.

Әке-шеше «жалғыз бала, жалғыз бала» деп барда ырына жығалды, бар тапқанын аузына тұта бергеннен кейін де, Турымбет при сүденде, геудеге келгенде әкеден артық туғалған менен, мийнетке келгенде әкеден кем болып өсті. Егер қызығалдай жас үлкен болмаса, ауқатын отырып ишкен маңлақ емес, барға жанбаспан тамақ жейді.

Өз кемшілігін өз қасла сөзбес. Хошпейне келгенде болмаса, біреу насиятласа да көп асы тыңдай бермес.

Әкесі қайтыс болғаннан кейін, бұрынғыдай да жатақ болып қалды. Үйінің рузгершілігі не менен өтіп атыр, ондайларға ойланым та көрмейді. Жас жігіттер баала-баада жыйналысып гештен етпесе, пайлы түрші-майып шығарады да, гештен ететүсіні үйге ертеден барып, жоқарылаудан орын алып, қайтып қозғалмайды. Оның усы мінсезін биліп дүзетейін деді ме, ямаса әкесін көріп қалғандықтан қайырхонлық етейін деді ме, куаласы, сонғы екі-үш айдың ишінде Дүйсенбай оны өз бауырына тартты. Анасы Гүлбәйке улағ бай адам қалтықлағанына «иірінің ишінде болып көрметтен қуғанымша, өған күта ыразы. Себебі ол дегеніне де жетірді. Байдың қызларына мал тағып бере алмай, ауылдағы жарлының қызларына «Турымбет жатақ» атап, ешегі жорғаламай жүргенде, қыз әкеле қойды! Бәрі байдың күші, байдың ақылы!

Оның айламыған жерден келінішек әкелгеніне жақын жуықтары да, ағайын-туғанлары да тыланысады:

— Үндемей жүріп бәле екен өзі!

Жұрттың сөзлерін ол қалай қабыл етіп жүрсе, бай бәріннен «абардар еді. Той тарқаған күні, бай оны үйіне шақырды.

— Ағалар қалай, Турымбетжан?

— Ағаймен!

Турымбет бұндай сорауларға бұрынлары «жаман емес» деп әстен ғана жуған беретүгін еді, қазіргі қуғанымша араласа берген жуабы байды қуантты.

— Әкең өлсе де, әкеңді көрген өлмесің деген. Байшара Нурымбет қандай жақсы адам еді. Билік қой. Әбдіден сен жақынсың.

— Аға, бай аға, сіздің арқанызда...—Турымбет сөзін ада етпей-ақ бай бөлді:

— Көп адамдар мені қадирімді білмейді. Менің емес-ау,—деп азмаз ырқилып сөйледі.—Бай адамның, қысқасын айтқанда, жас үлкеннің қадирлі білмейді. Өзің есіттің, бет ашардағы маған айтқаны дұрыс па?

— Дұрыс емес!

— Қысқасын айтқанда, қадирімді білсең болды. Біз дүниені жыйнап қайда апарамыз? Өзіңдей жігіттер шалғайымызға асылса, бәрің келе қылығ ушып аянып жоқ. Енді келін балаға да ескертіп қой, бет ашардағыдай болса, бай қайнағамыз құрыған екен деп жүрмесің.

— Пай, аға деймен-ау!...

Бай при дауысын еле қаттырақ шығарыпқа тырғысып ғарық-ғарық күлді. Турымбет қыпқан-сыйпаң етіп байдан алдында өзі күте тұтқандықтан, при денесін кишірейтуге урынды. Оның менен келістіре алмай қайта-қайта аузын сыйпап, малдасын құрыған кейінде, алдына еңтеріліп басып төмен алды.

— Мен сені жарылқайын...—Бай күле сөйлеген менен малдың еріксіз жыйырды.—Жеріңнің ең қасымдар бөлегінен екі атызың ал. Саған бермей кімге беремен-ә?

— Рахмет аға, рахмет.

— Ала бәдәрден тәжірің, екітірің беремен... Гүлбәйкеге айттып бар, қонақ-қонақтан қутылған соң тәжің өзің барып, қутлы болсын айтамай.

Байдың лақылдаған, шеннен тыс ийірмалдығының астарына түсінік орнына, Турымбет оны күте унатып, тап әкесіндей көріп отырған шын қылмы қайтып билдіріудің есабын таспай, орнынан қозғалып басылды. Бай оның еңгезердей бидің ийігінен, күпшекдей жуған мойнынан бір нәрсе дәмеленгендей қарады.

— Хаяллы да араанға түсірің, қысқасын айтқанда мұтқа алды. «Ауылдағының ауам сасық» деп сені қалемеген базы бір қыздар ишін тырған жүрген шығар. Ха-ха-ха-ха!

— Рахмет аға, алда зыят етсін. Егер сіз айттып келмегенде, бұл маған жоқ емес пе еді?

— Өйдеме, басың жас, бір жігіттің тусында жеті дүркін қыз өтеді деген. Еле хом талайын алығуыңа болады.

Турымбеттің танауы кенейіп, шымені жоқары көтерілді. Қадимгі кейіннен өзгеріп, аузын және сыйпап тикелініп, және байға қарады. Қызыл жүзлерінде күлкінің паз жыбырласты.

— Қылған жақсылығыңыз ушын рахмет. Тойға не деген адам жыйналды! Бәрі де сіздің әбройыңыздан! Үйіңізде анарың тикеліңіздің өзіне адамдардың көбесінің кеуіп толып атыр.

Биздің апам ким болса соған бай мырзаның үйі мына! деп жеткенге айтып жүрді.

Бай муртын сыйпады.

— Түбінде жақсылығым шамалға ушыса болды ғой.—Буннан артық нәрселерді айтып, мойнына хызмет жүклегіңе, уйқыдан қалып, қабағы қалқыңыраған жигиттің мазасын ала бермейсің деді ме, еңгіменің бағытын аударып жіберді.—Айтпақшы, сизің үйдегі отырыспада кимдер жеңді?

— Бай-ба-а-ай, аға!—деді Турымбет күте таңлануы менен дауысын созып.—Аппаның қыздары күте жуабай екен. Ауылың жигитлерің отырғызып тастады ғой.

— Шешпек жуап берді ме?

— Қоя бер,—деп Турымбет жүде жеделденіп қолын бір силтеді.—Хайран қалдым, хайран!

— Айтес, қосшым, соңғы жылдары отырыспаға араласа алмай қулағым тығылып жүр. Ғаррылықтың алды, жигитліктің соны деп қыз әкелгенім өзіңе белгилі. Қысқасын айтқанда, бажалығымыз да бар.

— Билемен аға, билемен.

— Әне, сол Қутымбай ауылында Айша деген хаялды күте ақаяқ көрдім. Бірақ отырыспа ісегіңе жұмыс шараяты жол бермеді. Қане, жигитлер неден жеңілді?

— Жуап дегеннің ушы-қыйыры жоқ па деймен өзі. Жигитлер тәрелі қыздардан жуап сорап еді, қыздардың ишнінен бір дилуары сөйлеп:

— «Бір жуап бар аспаны,

Бір жуап бар пинхамы,

Қайсысын алсаң өзің биле»—демесін бе, қыздар, жигитлер ойланып қалды.

— Көп ойланғанша жигитлер өздерінің бийік туып аспанысын алмады ма?—деді бай.

— Әне, аға, өне!—Турымбет қанша геуделі болған менен жүде епінділі түрде баладай болып, қолын шошайтып сөйлегенге бай шад отырды.—Қоятәрің! Екінші жерде сіз сорап жүрмең оны. Себебі биздің жигитлердің ишнінен биреуі жаз үлкеніне қарамай, тезпеймалық етіп «аспанысын берің» деп еді, сол қыз:

— «Пинхамысын сорасаңыз,

Қатар құрбыдан аласыз,

Аспанысын сорасаңыз,

Ғарға-қулығынан аласыз».—деп беттері былыш етпей отыра берді. Өлер болсаң, өл шырқин, жигитлердің мойында-

рына муздай суу құйылды да, қалды. Қайтып не десін, биреуі биреуіне қарасты.

— Пай-пай жаман болған екен,—деді бай ишнінен бул әңгімелерге аз қызығып отырса да, сырттан күте таңланған болып.—Биздердің уақтымызда да не бір жуабай дилуарлар болатуғын еді. Мен бір жуап айтпай-ақ, усы жасты жасап, қалеген атыма мініп, аламан деген қыздарымды алдым.

Екеуі және күлесті.

— Сени көп ириктим, қосшым. Тазадан үлкенің адамның жағдайын билемен,—деп бай селкилдеген күлкисін дауам етті.—Ха-ха-ха! Бірақ бір ақыл берейін, есінде сақла. Хаял деген жууға болады. Қәпелімде аузыңа шөп өлшетіп алма. Ол ушын азапнан кешіке шөкем үйде отыра бермеу керек.

Турымбет қызарып басын сыйпады.

— Аға, әйтеуір сізге мың-мың рәхмет. Илайым бейіш болың!

Бул сөз күте қартайып тұрған адамларға айтылады ғой! Дүйсенбай болса еле ғаррылықты мойындау түфе, өліуді есіне де түсіргісі келмейді. Бай оның «бейіш болың» деген сөзіне ашыуланажақ болып еді, буным әйтек болар деп үндемеді, бірақ жигиттің жүрегіннің қалай соғатуғынын аңғарды.

— Сен Айтбай менен сырлассаң-ау-а?

— Өзіңіз бұрыңғылары оны қудай бийзар, жалатай дейтуғын едіңіз. Сол ушын мен ондай адам менен қалай хәмдем боламан? Айта гәрмен!

Бай оған еле ісенбес еді, жигиттің шын жүрегіннен сөйлеп отырғанын білген соң ашылыса берді.

— Ол бір сени емес, көп адамды жолдан шығаруға талап-ланып жүр. Абайлы бол, абайсызда торына түсіріп қоймасың.

— Мені өлэмата бала қатарына санай бермең. Оның құрған торы маған өрмекшінің ағындай көрінбейді.

— Хе-хе-хе! Нық азаматсаң, ишім. Гүнам болса кешір. Үйіне ертең-бір күннен барып, жеңгейге құтлы болсын айтып қайтарман. Биз көп көрген адамбыз. Нәсіятларым есіңнен де тисіңнен де шықпас.

— Әйтіп бала емеспен, аға.

«Жалғызым, жалғызым» деп ой-бауырын кесіп, баласы бил жаққа кетсе жағасынан қол айырмайтуғын Гүлбийке кемпір ері қайтыс болып, жесір қалғалы бері еріншек болып, хошкөйі

келген күні болмаса аздаа ерте турмайтуғын еді, «Келінше-түседі» деген қауқылды көтерілтелі, жүрегі шауқылдап жүрген ол бүгін жүде ерте турды. Бул мақалда үніктің тесіктерінен сағым түсіп китыр еді. Қара үйдің қазан-табақ беткі қапта-лында жатқан ол, оңиды ма екен деп дәрриу ұлы менен келін-нің төсегіне қарады. Олардың басылары бір полекке литкен егіз қауымдай бір-біріне тийіп, бөз көрпенің әспінесімен көрініп жатыр екен. Ол келіншідің басын шайқауға қияланып турды да, жөне оянады. Сөйтіп өзіннің дастығының арғы қапталы-на көрегеге сүйеулі тұрған дуз қабаққа қол ұзатып, бір қысы-мын ала сала баласы менен келіншідің басынан айландырып, «жаман көзден сақлайтөр» деп, тандыр ошаққа таслап-таслап жиберді. Жатар алдында ошақтағы күлге көмдіген жылқының қос тезегінің сыртты уырап, ишп езір мақал тақияның пөне-гіндей қыларып атыр еді, бірден патыр-патыр етіп Турымбек-терді оятты...

Олар чай ишип болазмай-ақ Дүйсенбай келді. Бұл күн оның Тұрымбетке ескертпін жіберген күнinin ертеңі еді. Бұл сапары Дүйсенбай бұрынғы келгенлеріндегідей гөрдәйіп, қандай төсек салынар екен деп босағада атлап-тура бермеді, салыулы-гөне кийназдің үстіне шықты да отырды.

— Гүлбәйкә жеңге, қонақтарды аман-есен тарқаттыңыз ба?

— Бәрекет тап, кәйним! Сенни арқаңда бәри де жанжалсыз болды, — деди кәмпир. — Тек арқа топардан бир-еки үй шақырылмай калың қойыпты.

— Күскасын айтканда, той өкпөсүз болмайды деп ата-баба бийкар айтаган. Зыяны чоң. Кайтама усындай тойдын акыбеги жаңсы болады. Төрт бурышын сай етип ел жайгастырыу кыйын. Қолымыздан келгенін аяғанымыз жоқ, жеңге бір жағын өзін көрдің той, солай емес пе?

— Ой, алла зыят етсин, мырзата. Агайын бир әлде, бир тирде, деген.— Жақын-жуықты, бізге қол жабатуғын адамды енді билдик. Турымбетжанның басын жуплай едін, ендігі жағында өзін желе қыла гөр, әйтеуір...

— Яқшы, жеңге Тұрымбет айтып келди ме, еки атыз жер бөліп беретугын болдым, — деп барлаңсып сөйлеп, егер Тұрымбет айтқанға жүретугын болса, адам қылып жиберетугынын, хәттеки, ел басқаратугын атқа минер етип тәрбиялайтугынын билдирип, Ғаде берип кетти. Оған кемшир де, баласы да қайта-қайта миннетдаршылық пенен қол қазысырып, бай ҳәр қозғалған сайын орындарынан мұғып-мұғып турып уаатып салды.

Үйге қайтып жүргеннен кейін менің абройымды көрдің бе,

бай менің хызметімде жүр дегендей Турымбет хаялына мақта-
ныш иекен қарады. Ал ол дөш нәрсе түсінбегенсін, қонақта-
кейін көрпешелерді қағып салып, ошақтың басларын сыпырды.

Әкесін барда еркелеткені аздай, ері қайтыс болғанның кейін көкірегі жатақ соғып өспесін деп Гүлбәйке ұлына қарсы сөз айтты көрмеген еді. Турымбет анасының не үшін бостандық беріп қойғанына түсінбей, кеуліне келгенін иелен бақты. Әкі деп қалған үш-төрт қара мал, бес-алты қой-ешкінің панқыздан жүріп төрт асыққа, соқпа ойышына сарып етін, тек бір ат, биікші қараға-ақ иіе болып қалған, оның бұл әдетіне қарама-қарсы кемпірі дұныяпараз болмағанда, хожалығы биротала шітә-даллыққа түсіп қалатуынына да гүман жоқ еді. Сорлы кемпірі тос-тырнақдай дұныя иілейді. Жаз болса атыздарды аралай, шөпшесін жүргені. Гүзде асқабақ соран алмайтуғын үйі де қалмас. Соның бәрін жесе сіңір. Хәр кимнен тілешіп алғанын жыйнап, базар күні бір ешек тауып қалаға тартады. Егер ешек табылмаса, бес-алты палауқабақты арқалап-ақ кете береді. Денесі арба тартқысыз ыры. Қалаға барған адамдар оның асқабақтарын сата алмай, шар-базарда аунаған ботадай, қиышта жататуынына хайран қалысады. Денесі қаншолан ауыр болған менен, мисен соңша жеңіл...

Келін түсірген күні есигінің алдына сырық көміп, басына төне куу талла тауып қыстарып еді. Бай шығып кеткеннен кейін «байдың келуін—үйге дәулеттің келуін» деп, ошаққа және бір қысым дуз тасыап болып, бір қызыл бұрын пенен бір қызыл піязды табып, жеміске диян майдайшаға илдірді.

— Енди қандай адам болса да кезини тийгизе алмас!

Баласы анасының қылқықтарына наразы болмады.

—Кейліңе келгенін ысай бер. Міне, келін-келін дей беретугың едің, қала мойнына мин, қала түбекке қос, саба, өзіңнің қолында,—деді. Гүлбидің келін баласынан күткені де сол еді. Келіннің шақырып алып бұйрық берді:

— Келсин келсе етеги менен деген. Тезирек бала тууыңдын тамын же, Сенин ананды ул туумаган адам дейди. Егер анана тартсаң, мөңгү тураман деп ойлама, айтыңыр!

Жумагүлдин кууанышы жүйрөгү чай тарткандай сикти. Илажы бар ма? Көйүн енесиниң паяздасыз сөзди өлшөүсүз айтатугын адам экенине түсүнип, тек ишинеи күйгени менен бир нерсе деуге тили кыска. Егер бяр аумз үи шыгарса болганы, мынау кемпир балаөтлөп қоймай, үйден шық деуге тайып сыяқлы, аубилдеп сөйлөп, денеси менен жырдай дөнип тур. Оның үстине көйүн ене қайша жаман болганы менен, өмириниң енди-

ги бөлегінде анасы. Оның гүлден қыялына көніп жаманын жасырын, жақсысын асырмаса бола ма? Өмір сүріп керек! Қартайған адам бәдік болғанда не? Қашанға шекем жасайды? Таза түскен келіншектің бийорын сөйлеуге, биреуге қарсы тән айтығына да қақысы жоқ екенін өзі де жақсы түсінеді. Соң себеппен Гүлбийке не айтса да, астыңғы ернін тислеуі менен тыңлауы парыз... Кемпир әрі-беріден соң басы кишигірім чайниктей уршықты әкеліп Жумагүлдің алдына дүре еттирді:

— Келгелі еле толтырғанын жоқ, ийір! Өріктің арқауы кеміс.

Әдетте таза түскен келіншектің шеберлігі менен санасын отырмастан қолына мәжбүрий түрде уршық ұлататуғын еді. Бул жана түскен келін уршықтай айналым хызмет етсін деген тілек, әуладлардан әуладларға көшіп киятырған ырым. Қайсы бір қайін ене болса да, ұсы ырымды қуаттайтуғынын Жумагүл білетуғын еді. Соның үшін орыннан тикеліп барып уршықты алды да, сабын жанбасына шығырып жіберіп қулашып иере ийірді. Оның шеберлігіне кемпирдің аузы ашылып қалды. Жумагүл қолындағы бір пилтени ийіріп, қазан-табақ бетке шыға сала бір дизелеп отырып, тапсырылған исти дауам етті. Кемпир өз-өзінен және гүбірленіп:

— «Қатынды бастан, баланы жастан»—деп бір нәрселерді айтақшы болып, ізін дауам етпей гүмилжи етіп қалдырды. Жумагүл бұған да бір нәрсе деп айтыға қайін енесінің кеуліні қалдырудан қорықты. Быжық кемпирдің гейпара сөздерін есितпей қалса да, қайтып сорауға батылы бармай, ишнен: «мейлі, маңлайға сызылғаны ұсы болса, көнемен, шәрияттан талабы да ұсындай» деп ойлап, уршығын қулашлап отыра берді.

9

Хәсет. Жатқан адам да, тұрған адам да бойының теңлігінде отырапына көз жіберіп қараса, бір тәрепке қарап ағып тұрған қауаны көреді. Хәттеки қауыз беттегі қараталлардың жапырақтары да қиймылсыз. Астында отырған ерлер де көйлектеріні шешініп, ишкі двз киімлері менен отыр. Бәрібір, шыдамай желпінеді. Жанлы мақлуқтардың хәммеси дерлік көлеңкеде Арбасының саясында шекпендерін төсеніп жатырған бийшара арбақешілер менен көлеңкеге таласқан иітлер де алдыңғы аяқтарына басларын қоя алмай, тиллерін шығарып қалыңдасады. Тоғай шымышқары, тық-тықтарға шекем уяларында, шенгел шақаларына қона алмай бүршіккіл жыңғыллар менен гүллі

шенгеллердің түплерінде қанаттарын жайып, айғабағардың тұқымындай қап-қара тұмсықтарын ашып, пәрлерін гүжірейтп дем алысады. Бос тұрған ешектер түбе ең шыдамлы қара маллар да тамлардың саяларында көсіліп, қарыңлары бұлпаңдеседі. Көшеде арман-берман жүрген адамдардың тоқтағанын да біраз ғақыт болды.

Қара үйлердің хәммесінің есіктері түріліп, артларын ашықты. Минне, Турымбеттің үйінің де ийін түрілген. Кемпирі қаптал бетте басын төрге қаратып, жеңі менен бетін, қолтығын желпініп, қайта-қайта «хүү, хүү» деп олай-булай аударылып түседі. Турымбет жүнлесе балтырларын керегесін көзлеріне тутьп, үйге киретуғын ебіндей епкінді де иркіп жатыр. Жумагүлге бүгінгі иесі да тәсійір етпейтуғындай. Оған биреудің жаңы ашығаны имаса оның өзіне-өзі рейімі келгені сезілмейді. Келгендегі бас орауы. Жаулығы алқымының астынан танылған. Бір дизеге қонып, маңлайынан моншақ-моншақ тер сорғалауы менен уршығын қулашлап ийіріп отыр. Биреу келіп қалса уршығын көрпесін арасына тыға сала, от жағыр чай қайнатыуға қазір. Ол ұсы үйге келгелі далаға шықпаған еді. Үйдің ишіндегі қыбыр-сыбыр менен-ақ тынбайды. Шәже қоразтар менен бирге оқып орыннан тұрып үйдің ишін сыйырып болыудан, кемпир тапсырған иске кирісін, бәрқұлла хәммеден соң жатады. Қутлы болсынға излі-изінен көп адамлар келмеген күні үйдің ишп қаптал бетіне қурылған отырға дигірманын тартқышына асылғаны асылған. Соннан кешке шекем бетін жазып алыр жоқ.

Келінді бірден мийнетке үйреткісі келген Гүлбийке кемпир үйіндегі бар дәнді үн қылдырып та болды.

Тартылауға тиінсезі гүлден дән үн етіліп болыңған менен де Жумагүл тыным таппайды. Ең қапылған күні кемпир шығып кетіп қонсы-қобалардан бір желпим, екі желпим жүбері әкеліп, «мынаны тарт» деп, келінше тапсырады да кетеді. Келінде үн жоқ. Нағыз қаразға қосылған ешекке айналды. Ал кемпир бұрынғыдай ел гезіп көп жортқанды да қойды.

Азанның кешке шекем баққаны жалғыз келін. Төр бетке төсек салып жатқаны жатқан. Ыссыдан қалықтап, өзінің зорға дем алып буулығын отыратуғынына қарамастан, келін тегеран тыныс гөзлесе кейін қашады. Өзінде уйқы пүтін. Кеуілі сергек, тек келінше тежестиреді. Күндіз көп уйқылағанлықтан кемпир түнге қарай жартыұлы уйқыламайтуғын да болып кеткен еді. Бул Жумагүлге ауыр соқты. Күндіз тынбағаны аздай ақшамина қарай шығыршыққа асылады. Тилсиз келін бәрине көне берді. Жұмыстың көплігінен өзінің үсті-басына қарай-

туғын ғақыт та ауыспайды. Базда-базда жалғыз қалған анасын ойлап, оның қалай күн көріп жүргенін көз алдына келтірейін десе жұмыстан саңлақ көрмейбейді.

Төбеден мыс қайнатқан ыссыға қарамастан, басындағы қалақалы орамалы түйе, оның сыртынан жамылған ақ жаулығын шешінуіне еле урықсат берілмеген. Бас жуығуға ақшамында да пұрсат таппайды.

Үсындай гүмарашылық пенен екі хәптеден аслам ғақыт өткерді.

Жумагүлдің қалай күн кешіріп жүргені менен Турымбеттің де иси жоқ. Өзі де үйде турмайды. Ислап жүрген иси жөнінде хожалығында хеш киімге айтпайды да. «Ерің-яриң» деп Аналық кемпірдің айтқаны есінде. Әлибайы нәрседен оны зейініне тийіп аламанба деп ерінің азаынан кешке шөкем не менен шугылланып жүргенін сорамайды да.

Хәр қашанғыдан да тамылжыған ыссы болғанлықтан ба, имаса қидыра-қидыра басқа үйлерге қадіріп кетіп қалғанлықтан ба, Турымбеттің күндіз үйде болуы бірінші рет. Жумагүл оның бүгін қидырып кетпегеніне пішіннен сүйсініп, урыштық жибиіп ораған гезде басына дастықты бийік салып шаңараққа қарап жатырған ерине нззер таслап қояды.

Үй ийелері жанларын қойерге қоярып білмей жатырғанда алыстан соза сөлем беріп екі киіп киіп келді. Олардың біреуі Жумагүл танийтұғын Әйтеп молла еді. Оны қайсы жел ушырып келді? Таңланды. Баяғы кейпі—жазы-қысы төнетоз селкидек шөгірмесін басынап тасламайтұғын әдетін қидырғанда да қойманты. Сырысмылдан келген көсенамай, құс тұмсық киісі еді. Көбірге өскен жантақ киіп сақалының ұшы мұдамы өртеп шалғандай. Үстіндегі ұзын шапаны да сол баяғысы. Ағындағы шерім геуішн де сол ески геуішн. Ең қурығанда қидырғанда киінім алмастырса болады ғой. Ауылда пажмүрдеме десе барқулла усы тұрысы екен. Жағасының қиймайысы шығып тұр. Бул пажмүрде нилас киісіден Жумагүл қорқайын да деді. Ауылда маған дуға жегізілуге сылтау таппай пізынен келіп, қотықтай уйыайын деп тұрған хожалығымды бузбаса болар еді, деген қорқынышқа беріліп, орнынан қалай тұрып, қонақтарды қалай қабыл еткенін де байқамады.

— Кел, Мәмбет аға!—деп Турымбет ушып тұрғанда, Жумагүлдің биротала аны кетті. Бийбидің әкетиңге барған да усы. Өзі усы ауылдың молласы ғой. Бет ашар есіне түсті: қапылмаса болар еді, енді келіншекке сарқыт асатамыз деп, екі молла биригіш дуға бермесе жақсы, Сарқыт, берсе жемеуіге де

болмайды-ау. Қапылды, қапылды! «Нйт жоқта шошқа үреді, екі самсам бір жүреді», деген усы шығар. Екі дуғабәй есінен тандырып, жиілі қылып жибермесе бір жөн!

Моллалар шапаналарының пешлерін қоллары менен артына қайырып, геуішлерін шешті. Мәмбет молла Әйтепке қарағанда сақ еді. Геуішлерін шешкен менен сиринен ұслап төрге алып отып, иргеке қойды. Екі молла да саққа жүгінісін ийеклерін қамтылап, Гүлбийке кемпірге қуты болсын айтып, бетлерін сыйласты. Үсті басының қунтсызлығы, отырыс-тұрыстары екеуінде бірдей еді. Тек айырмасы, Мәмбет молланың қызыл жийеки дөңгелек жағалы бөз көйлегінің кең жағасынан көлрегіннің жүні көрініп тұр. Шоқ сақалы ағарған. Жағы қийсық, мұрны пышақтың арқасындай қырлы, сөйлемей қарап отырғанын өзінде сақалын барлап көріп, ийегін қайта-қайта сыйлап беретұғын одетке иіе екен. Маңлайшаның тусындағы уыққа илдирилген бурыш-пизды көрген Мәмбет молла жолдасын тұртты, оған да ымлап көрсетті хәм:

— Мынау Әйтеп молла бір жағынан қуда болады,—деді кемпірге, қарап отырмай, сақалын бір сыйлап.—Хийада бирге оқыған жорам еді. Сназлерді пәтисын алып қалсын деп ертіп келдім.

— Сирә жолым болар менің. Қудайм бергеннің самалы оңнан еседі деген. Екеуіңіздің жәм болып келіңіздерге қара. Менің балам менен келіншінің некесін қийып кетпелер.

Гүлбийке кемпір хәр сөйлеген сайын мардандай тулғасын зорға-зорға қозғайды. Әйтеп молла жүде сызылып, төмен қарауда. Көзлері перделеніп уйқылап кетуіне сол-ақ қалып тұрғандай. Өзі пәс тутқанлықтан ба, яки қыздың теңіп тапқанымна, басын көтере алмайды. Алдына чайник қойылған мәхәзде гана Жумагүлге урланып қарайды. Жумагүлдің есі-дәрті анасының аманлығын биліу еді. Бийәдеплек болар деп оған хабарласпайды. Әйтеп молла өзінгінен сөйлемейді. Соған қарап ауылдан емес, басқа жақтан қиятырған шығар деп пәмледі ол.

Кемпір Жумагүлге ым қағып, далаға ертіп кетті. Олар көп иркилген жоқ. Жумагүл қазан асығуға киісті. Чай тамағ болыудан нан сорпа да тайын болды.

Екі молла биринен-бири киіп пейиллікті асырып, «еңі алып, сяз алып» менен бираз отырғаннан кейін барып, біреуі біреуінен көбірек айтқысы келгендей «биссимилла»ны ағылтегіл етіп, табаққа қол урысты. Кемпір келіні менен ерінегі тайнақ қара зерекке сорпа құйып табақдас болды. Жумагүл жар-

тыңды жей алмай, көз астынан ерлердің табақ ұсынысына қарап береді. Кемпір ұят болады дегендей оның жауын тартып тартып қояды. Жумагүлдің бұндағы қарғын Әйтең молладан: «Болқим, ол сарқыт қайтарар мақалде табаққа бір нәрсе салып жиберер!»

— Мине, табақты алып!—Мәмбет молла табақты оң қолына көтеріп ұсынды.—Сарқытты қалдырмай жеген сауап болады.

Жумагүлдің ойлаған жерінен шықты! Құдай аярай берейт!

Ол найлаж түргелді де, табақты қос қоллап алып бір қырындады хәм ерісеп суқ бармағы менен айналдыра сыпырып, қолының жұтын табақтың қырына сыпырып, енесінің алдына өстен ғана қойды.

— Неге жемейсің?—деді кемпір сарқытты өзі жеуге асығып отырса да, қонақтардың көзінше сыр бергісі келмей. Жумагүл қонақтардың ал-ауынынан кейін қолларына суғ қуығуға хәзірленіп атыр еді.

— Өзің жейбер, тойың турман,—деді албырағанлығынан не жуап берерін білмей.

Екі молла бір-біріне қарасты. Турымбеттің көзі анасына тигілді. Ол өз гезегінде баласының қылына түсініп келініне жекірінді:

— Мектеп көргенбісен, өзің?

Өзге адамдардың көзінше сөйлемейін деген менен кемпірдің сөзіне жуап бермей қалып нақолай сезілді:

— Мектеп ким, біз ким, ене?!

Қайың енесінің сұзетуғын сыйырдай ала көзлі позеріне шыдамай Жумагүл ұшатуғын қустай құнтыды, бірақ сарқыт жемеді.

«Же-же» деген мұрат тамам болып, пәтия оқылғанға енді биротала құтылдым деп жайылып отыр еді. Мәмбет молланың:

— Қане, Гүлбийке, неке суғ таура!—дегеніне бұрынғыдан да қуанды: бұл үйдің некелі келіні, Турымбеттің некелі халы болады!

Кемпір чай кесені аз толмас етіп суық суғ қуып Мәмбет молланың алдына қойып еді, ол блсына ораған белбеуін жадырып, ишпенен бір түйініштік шығарды да:

— Гүлбасы да екеуіміз боламыз,—деді, Әйтең моллаға,—сеі келің тәрелінде, мен ері тәрелінде.

Гөне шүберектегі түйінішті көріп Жумагүлдің жаны қалмады: дуға ишкізілудің жолы жаңа тапты бұлар!

Мәмбет молла кесегедегі суғға түйінішегінен бір нәрсең салып дем ұрды хәм Турымбетке:

— Сен Зорип қызы Жумагүлдің денеге бағыш еттің бе?—деді. Ұсы тақлеттегі сорау Әйтең молла тәрелінен Жумагүлге де берілді. Бірақ екеуі де есінтіріп айтпаға уылған қусайды, үндеспеді, сонда да екі молла питті-питті десіп, кесегедегі суғлардан өзлері аз-аздан жұтып, әуелі кемпірге, оннан соң Турымбетке, ақырында Жумагүлге ұсынды. Ол ерініне тегаран тийгізіп, қалғанын есік бетке серіпін жиберді.

— Хау!—Әйтең молланың таңланғанына Турымбет бір көтеріліп басылды.

Күн пәсінге айналған еді.

— Дәрет суғ болса!—деді Мәмбет молла. Жумагүл албырап жүріп қайдан кейін қуманға суғ қуығуды ұмытқан екен, дәріп шәңгіл қабаққа асылды.

— Бізлердей молла келгенде, қуманға суғ ұзылғени,—деп Әйтең молла басын бір шайқап еді, өзі жарылайын деп отырған Гүлбийке кемпір түрік ете қалды.

— Көргенсіз жерден қыз алсаң, ұсылай болады екен.

Жүрегінше пышақ қадалғандай Жумагүл селк етті, бірақ өзіне ай беріп астыңғы еріні тиследі. Ал Турымбеттің көзлерінің ағы шақшылып, Жумагүлді жеп жибергісі келгендей болды.

Пәсін намазынан соң чай ишіп және дауам етілді. Қонақтардың көзінше шаң шығармаса болар еді деп қорқып Жумагүл көз астынан еріне сығаланады. Ол сазырайымы менен еле де ашығу үстінде. Бұны көріп денесі базда-базда «жуу-жуу» етіп кетеді: дәудей ирі, сүбе қабырғалы жигіт ашығланса, соңғы жақытта азып, еттен айрылған нашардың не жанын қояды! Қалтыраған Жумагүлдің барлық денесі босасып, қайнап атырған қуманды алып атырғанда, қолы дирилдеп кетіп, гүлден суғ ошаққа ақтарылды! От ысылдап ақбасты күлі шаңараққа көтеріліп атыр. Бүгін Әйтең молла мырс-мырс күледі. Мәмбет молла да оны күлкі менен қуғатлап еді.

— Әне, көргенсізліктің белгісі!—деді кемпір ашығу менен. Жумагүлдің және ашығу қысып булықтырды. Бірақ өз айыбы өзінде болғанлықтан, сөйлемеді. Қайтадан отын әкеліп, елден отты алыстырды. Ол қанша жарамсақланама деп ойласа да, Турымбеттің дөңгелек көзлері аларып, қабағы түнерген үстінде түнеріуде.

Қонақтарды шығарып салғаннан кейін ол пәтленді:

—Сен не ұшы алғанымды билесең бе?

— Жеті уйқылағанда бұндай сорауға жуап беріп Жума-

гүлдің есине де кирип шығып па? Не дерін білмей төмен қарады.

— Сарқытты неге жемедің?!

— Маған неге бағана некесіне жуған бердің?—деп баласына қосыла кемпір де қыстастырды.

— Саған айтып турман, ешек! Неге бежірейін турсан?—деді Турымбет бұрынғыдан да қызып, —отқа неге су? қуядың?!

—Біздің отымызды сөндіргісі келген ғой!—деп кемпір баласының сөзін және иелердеді.

Жумагүл тис жармай төмен қараған иішінде тура берді.

— Саған айтаман, нәлеті!—деп Турымбет теуіп жіберді. Жумагүл тентиренлеуі менен барып қазан-табақ беттегі аршаның алдына жығылды. Басы аршаға сақ етіп, оромалы қапталына түсті.

Келіншек болып түскенді ол басын жуыу түзе, ашып та көрмеген еді. «Басыңды неге ашасан» деп шашларын бара қамтылап тикейтіп ұрмақшы болып сүйреген мөхалде Турымбеттің қолында біраз шашларының иілініп жулығанын көріп ол бірден хуыштан айрылды.

Турымбет хаялының қандай қалға түскеніне итибар бермей қолына ерген шашты қапталына таслай сала Жумагүлге дәкірелдей берді.

— Басың таз екен ғой, әй нәлетің!

Жумагүл өзінің көнтен бери жапсақданып, сүзекке шатылғанына да қарамай, жатыуға уялып тек сүйретіліп жүр еді, ал қазір таяқтан жығылып қалсырап көкірегі қысылған соң кеселі қозып, гүлден денесінен моншақ-моншақ тер шығып жатырып «жоқ, шабазым, мен таз емеспен» деп айтыуға да тили гүрмелмеді. Тек өзінен-өзі ыңырып, таулауып, «алла-алла» дейді. Турымбет Жумагүлді урыуға мейілленгенде, кемпір зып беріп далаға шығып кеткен еді. Келіннің сесті семген соң қайтып кірді. Ошақтың қасында нопырап атырған оның мүйіздей қап-қара шашларын көріп аяуын орнына:

— Құдай қайдан оңлы келін берді дедім-ау!—деді оң қолы менен жанбасын шаппатлап. —Пулы арзанның сорпасы татимас деген ұсы!

Кемпір сөйлесіп жүріп Жумагүлдің шашын жыйып жумбаршаңдауы менен отқа таслады. Хаялы тоңқыладаса Турымбет және бір-екі теңкінің бермекші еді, қыбырламай сулық болып жатырған адамға илаж ете алмай үйден сыпырлып шығып кетті.

Қара терге шомылып атырған Жумагүл шашының ошақта бызылдап жанып атырғанын да сезбеді.

«Хаял сырынды алса, құдай қырынды алады. Сол үшін оған бас иініп, жеңіліс бердің деген сөз дәулетің кері кетті деген сөз. Егер мақарымаш ұшырасан, ағамаш шөп өлшеп алып, мұрыңа мұрындық салып жетелейді»,—деп Дүйсенбай базда мәселе қайтарып отырғанда, Турымбеттің түрік ернілері жабылмай, ағамаш аңқайып қалатуғын еді. Оның үйде көп отырматуғынның бір мәнісі—сол сыр алдырмаудың илажлары.

Жел өкпеленіп хаялын сулайтып салғанына мәсіріп, үйінен шыққан менен қайда барарын білмеді. Күнде-күнде байды-кине бара беріу де нақолай. Балким, ол жек көрер. Өзінің де күтө пейлі кең адам емес. Киіні хаялы Бийбіннің жас жігіттерден қызғанып, үйіне бойдақ жігіттердің көбірек келгенін жақтырмайды. Турымбет бойдақ емес! Олай болмағанда да, өзінің жасы үлкенінің хожалығына қыянат иелеп құдай ұрымпа?...

Турымбет далаға шығып, үйінің артындағы сайдың ернегінде екі қолын беліне салып шалқая тұрды. Қаз алдында көк бүршікті жыңғылдар менен бөленген үлкен киінілі жүзери атыалары, оның аржағында қаратаз менен қоршалған ақсақалдың тамы. Шөп аяғының өкшесін шығырып Дүйсенбайдың тамына бұрылып еді, оның құбласындағы пахта егилген далаңлықты көріп нәзерін соған ирикті. Бойы диге келген, жапырақтары баланың алақанындай жасыл тауашалар көз қумартады. Кең көлемінің аржағындағы басланған тоғайлық: майса төреңгіл, көк бүршікті жыңғылдық, нәзін көлемді қоршап қолдан тутылған қорадай көрінеді. Бос жүрген адам көрінебейді. Қиме өз жұмыстары менен бәнт... Ол артына бұрылды. Үйіне көрді. Кіріп шыққан беңде жоқ. Той тарқағанына кейін бай үйіп қайтып алдырған еді. Жартысы шыпта үзкілі қара үйі түіенің үстінен ағған жүктей бір қапталына қысқайып, қуышқа күйреп тұр. Анау бір бақаны тайған қысық бастырма-сының астында жалғыз аты соналап, от жей алмай дүбір-дүбір тепсінуде. Ол оған көп қарамады... Жұрттардың үйлерінің отырапына сөн берген егіндер бар, ал бұның үйінің қасында гүлшөлей бір қыпшақ асқабақ пенен гөне төзеге егіліп, ернегіне қол жая баслаған су? қабақтан басқа егін де жоқ. «Маған не, бай ағам екі атыз жер берсе болғайы!». Қолын бір сәлтеп жөн алды қарабарық дегендей белгілі бағытты мақсестітеп-ақ, алдына жүрді. Және азмаз ирикіліп мұнығын сымтирді. Кегейлі бетке қарады. Бұл жақта ақ қалпақлы, ақ дия киімлерін дигесінен жоғары түріп, иінілеріне бел салған жалаңаяқ суышылар ұзағырақтан жеңке-жеңке ақ қутандардай

көрінеді. Олар өз гүмірашылығы менен. Турымбет қасларына барған менен сөйлесіңге уақыт таба ма? Қайда бару керек, қайда? Үйге қайтып келіңге жана ғана таяқ жеп жылап жатырған дәл есине келгеннен кейін, бұны көріп ашығу қозып, бетінен алығу мүмкін! Бір мәртебе тилин шығарып алса, бәрінен жаман. Сабап-сабап кетіп қалың аңе еркектің иси! Бай ағасы ұсындай деп бір-еки мәртебе үйреткен!

Үйде уақытына сулаған дәлмен және көз алдына келтирді. «Хәқмйқаттан тазбеген? Дәслепки күнлери ондай емес қусаған еді, я маған сыр бермей алдап жүрген бе? Мүмкин, кеселі бар шығар, еті ысып, қалтырап жататуғын еді. Япырмай-ау... Бір муштан мурттай ұшып түсетуғын қандай хәял, имаса күтә қарығымнан ба? Усы күшм менен неге түреске түсіп, палған болмай жүрмен... Жоқ, тойларда түрес болғанда палғанлар қалтырап турады дейді, ал мен өзимнен ондай қасиетті сезбеймен... Бір тепкіге шыдамай жығылғанымна қарағанда биік дәл хәяллардың мәккары болды ғой шамасы. Көрдик бе жығылғым! Ағымна шөп өлшеп алажақ. Зирладеп қата қалғанға мені қушақлап орнанап турғызды деген ғой, ой шапшы ұзып ақмлы қысқа хәйбан! Пай тикейиттимдары! Кешке шекем көр болып өзі турар.» Арқа бетте топараласын асық ойнап атырған балаларды көрді. Қалталарын сыйпады. «Бар емеспеді бала?» Белдемесін титтінін бір сом тапты. «Әне, уақыт өткеріп бүгінгі кешке де асықпай жететуғын болдым» деп балаларға көлді де:

—Қәне, ким утып атыр?—деп, гилең он екі-он үш жастағы жалаң аяқ балалардың бөкселері бір-бирінен қашық, ал өзлері кумар менен алдыларына еңтерілгендіктен торлы түрбеттей баслары бір-биріне тийісін шүйіркелесін, тандырдай дөңгеленіп, шауқымласып отырғанына таңқалғандай орталарына үңілді. Тандырдың ишкі ернегінен сынып түскен бас бармақтай кесектерді еске түсіретуғын асықтары шапшылып атыр. Ал дүзде қалып бәз басқан су қабақтай мойындары, кир-кир көйлеклерінің ойна жағаларының қызыл-қаралтым жийектерінен зорға ажыралған патас балалар бұны ескеріп орындарынан қозғалмады. Біразлары ойынға беріліп кеткендіктен қуштың терлеткенін де сезбепті, көбісіннің ағам-мурылларына батпақ сүйкегендей жағал-жағал. Олар Турымбеттің дауысын есितпеді. Ал бұл уәлмәстан барып балаларды ысырып арасынан жай тауып, қой арасындағы ешектей әукийіп отырды.

—Қәне, ким асық сатады?

Шүңірек, қой көзін, бақа мурылды бір бала утып отыр екен. Етегінде асық толып тұр. Ол Турымбетті көре сала ғөне

бәз көйлегінің мөрлі шапандай жалтыраған жөні менен мұрын сыпырып:

—Енді мен ойнамаймын, мына киси утылса сабайды,—деді орнанап тұрып. Күн менен асықтарын уттырып, жаны шығып отырған балалар бақа мурылды баланы зорлап ойнатып атыр еді, өрре-өрре тикейісін ойын бузажақ Турымбетті жек көрісіп, жулысатуғын шәже қораздай үрпейісті...

Турымбеттің бұл жерден де талабы келіспеді. Биреуін тұтып алып сабауды ойлап көрген еді, хәммесі жөңлі-жөңіне кеткен соң, тек ойланығы менен асық ойналған жерде қазықтай қақайып қалды. Ең болмаса ұсындай қушты күнде топ ойнайтуғын адам да көрінбейді. Күн қандай қолайлы. Әне, арба жол жақын. Кенесілік. Қашарманды қанша ұзақтан ислесен де болады. Хәш кимнің егіннен зыян тийгізбей ойнап беріңге мүмкіншілік бар... Оның үйреншікті аңқлары Дүйсенбайдың үйіне қарай тартты.

Бай қара үйдің артын аштырып жатыр еді. Турымбетті керегенің арасынан көріп бақырды.

—Түреке, бизні атқа бір бау жоңышқа орып әкелші.

Ыссыда өз атына от орып салмаға ериніп жүрген адам қарсылық билдірмей қадемілері шийрақланып, байдың айтқанын тәрік етпестен екінші үйіне орақ алыға кирді.

—Бизні Жумағұл құрдас сау ма?—деді Бийби орақты беріп атырып. Бұл келіншек бұрынларғы оның менен онша сөйлеспейтуғын еді. Тиришеленіп кетіпті! Турымбет хәйран қалды. Ағылындағы сырлас құрдасы келген соң кеуілі өскен бе, әлде қалай? Ол орақты алып үндемей шығып баратырып ергенекке жақылаған гезде қабыршып сорады:

—Құрдасың тазбеді?

—Не дейді!—Шоршынды Бийби. —Тазы несі?

Турымбет күлді:

—Жекге-құрдас аяғыңды бузау басқанлай қаплығыңа, таз екенің таз!

—Қойшы, құрдас—қайним, дөлкегиді. Бизні ағылда Жумағұлден шапшы қалың адам жоқ еді?

—Ол жағынан бийхабарман. Мен де сен ұсап абайламай, шапшының өзі бір қаралық деп жүр едім, бүгін билдім.

—Әйбей, бийшара-ай! Ол келгені күн ысы, оған қосымша шығарған ысыда от жағып көп хызмет пенен сүзек болғанында билмей жүреберген шығар, әйбей сорым енді не қылып атыр?

—Не қылатуғын еді?—Ол жуабының кейінгі айтып үлгермеді, екінші үйден байдың ашшы дауысы еситілді.

— Әй, сен, ирке бермесең-а! Ат аш қалды!

Арадан көп уақыт өткермей-ақ бір қушақ гүлте-жоншқа әкеліп шертетіні астындағы аттың алдына тастады. Мортыл-алған көк гүлтеге қоллары боялып қалған еді, бұл тұрысында бай менен сөлемдескенін болмас деп, қолын жуып келді. Бай төрт жүбешлі ақ шаршы менен бетін желпіп, керегеден өткен шамалға тыққан қанардай жауырынын тутып жатыр.

— Қане, инім, қалай ағұхаллар?

— Жаман емес.

— Неге аттай болмайды?

Турымбет дәпсі менен болған уақылының оның таз шығып алғанын айтты.

— Соған да ма!—деді бай күліп.—Бәрі өзіңнен гөресің. Қысқасын айтқанда, сен аға десеп болды, таз емес биреуін тауып бермек. Ғам жеме! Ыссыдан уықылай алмай жатыр едім, біраз шыдап бақ, уықылап алайың.

Ыссылық кен-кемінен басылыуда. Ал Дүйсенбайдың ерін қар демінде бір «пып-пып» етеді. Турымбеттің әбден тақаты болмай, кетейін десе оның есабын таппай қар қантамына бір ағнау менен мазасы кетіуде, бай үйдің иініндегі бар қауаны тәулік қарыны сыйдыра алмай, мұрны менен қоса ернін «пыпп» еткізгеніне таңданып, «мен неге ұсылай уықтамайман» деп аунақшыды.

Үйдің иіні биротала салқын тартып, шаңарақтағы күрттай тесіктен түскен қуаңшын сағымы көтеріліп, басқурдың тусына келгенде, бай оялды. Аузынан сәуінен аққан сууды алақаны менен сыпырып жіберіп, көзін тез-тез қыпылықлатып иініп:

— Уыққаладың ба?—деді Турымбетке.

— Азмаз мығымдым, аға.

Турымбет күн батқан соң да қайталмады. Соған шекем ода тағы жоншқа орды. Теңізін түсінен кейін келген бийтаныс атлы оны кетіп мүмкіншілігінен айырды! Қонақтың атын жайғастырып, кеште жағылатуғын отын ушын жинғыл майдалау...

Бай қонағынан түрі-түсіне, киінген киімлеріне қарап жалбырақтауда. Атын хәм езіні жай еткен соң уатты қойып қонағына бурылды.

— Снади шырамытаман, бірақ исминіңді ұмытып қалған-лайман.

— Исиніңіз Нурым.

Бай Бийбәні алып қайтуға барғандағы тойдың сардары—Қутымбайдың жиінен Нурымды көз алдына келтірді,

— Хо, хо, Кутекеннің үй-іші сау ма?

— Өзіміз көргендей, сәлем айтып атыр. Мені дайымнан өзі жіберіп еді.

— Жүде мақуа, жүде. Өзі құтлы болсаңға бараман деді еді, келе алмады. Түбінде аман отырса болғаны.

— Аман, аман.

Бай енді неден гөп бастауды білмей төмен қарап отыр. Нурым ұсынып артық қолайлы болмас деген ой менен келген жұмысын айтуға мейілденді:

— Жас үлкен, айып көрмесеніз, келген жұмысыңды сөйлеп отырсам.

— Айта бер, айта бер.

— Соң биреулер келіп кесепт бере ме деп отырман. Қай қарақалпақтың үйіне болса да қосы-қобз, қидырмайлар урық-сатсыз келіп, табақты жаласып кететугін әдеті той. Сізіннен де сондай қидырмайлар келіп қалса, ашылысып сөйлесе алмас кісі.

— Әлбетте, келген адамға кет деу айып.

— Бай ағам сізін жағдайыңызды біліуді тапсырып жіберіп еді.—деп Нурым Дүйсенбайға жақынлаңқырады:—Болшойларға қарсы Қонырат бетте үлкен күш таярланып атырған көрінеді. Соған Тәжін мұрт дайымнан мазынан әкетті. Сізге өзі келмекші екен, уақты қыстау болып біздің жасы үлкенге айтып кетішті. Сол таярланып атырған адамдарына сізін адам қосылуыңыз хәм азық аухат ушын уи, екі-үш мал беріңіз дәркар.

Дүйсенбайдың үскіні қуылып, жылтыр майлы маңлайың сыппады.

— Кеткенше ойланып жуабын берсеңіз болғаны. Тәжін мұрттың бай дайыма айтқан және бір тапсырмасы бар. Жағында болшойлар жепсіз жалпаыяқларға жер үлестіріп беріңіз шығатугын ұсайды. Сол ушын жақын-жуық, өзіне тәби деген адамдарға жерінен өзі беріп, өзі аброй алсын дейді.

— Айтып бар, алдың алмайтуғын гөртүлек ладан емеспен.

— Дүйсенбай аға, хәммесі жай болды. Жентейлерге отын да майдалап бердім,—деп Турымбет сөйленіп кирип, олардың сөзін бұзды.

— Бұл жигит сізін ағуаға құйып,—деді бай қонағына Турымбетті таныстырып.

— Хау, біздің ауылағы урлықшы кемпірдің қызы Жумагүлді әкеткен усы жигит пе?

Бә ойм менен бәнт болғандықтан қонағының не деп отырға-

нын ангармады ма, ангарса да итибар бермеді ме, бай үндемеді, ал Турымбетті қайнененін тәдйірі ийенін көзі құрлы ойландырып, Ұақияның жағдайы қызықсындырмады. Мешел кисидей беті былш етпестен отыра берді.

10

Жумагүл сол жатысынан уйқылап оялды, бірақ шырайы пардоздай болып қалды. Демде-ақ қалай өзгергеніне үй-иші қайран. Егер ол өзінің суыға малынған қағаздай жүзін, ишні үрлеген қарындай псих қабағын көрсе, бәлкім қорқар да еді, аттең қарағандай айнасы жоқ! Айнасы әрман етпейді де, не сыйқы менен қарайды? Ыссы суықты парызламағанлықтан ба, екі бетінің алмасы торлы ақ түрбектей шытып-шытып кеткен. Кеседей көзлері бұрынғыдай жауғанламай тек сұзледі. Қалың қаслы қабақ астында алдеқандай хәсірет! Күнлер өтіп атыр.

Сыртқы пішінінің жоғалтқан сайын Турымбеттің оған деген ышқысы жоғалып, үйіне келгенде әбден әжіңдесі тырысып, мұршын жийырады. Жумагүл болса көкірегіңде шығу сақламай, ол келсе де, кетсе де ұшып тұрып төсек салады. Бірақ ишні бүкілем-бүкілем қайғы. Имканиятты болса онысын кисіге сездірмеу.

Үйдің де берекеті қашты. Бір бірінше томсырайысқаны томсырайысқан.

Міне ұллы сөске. Азанғы чайды ишип алған олар хәр жерде және дүңкийисізде. Кемпір төр бетте бір дастықты дастанып, алақанын шекесіне қойыуы менен бір қырылап жатыр. Турымбет не іслерін билмей тек, тисін шұқлап аузы толы қан түпирікті ошақтағы күлге былш еткізеді. Азанда шығанағына қойған көпшігі еле қиймылсыз, хәр түпирінген сайын алдына обиндей еңтеріліп, Жумагүлге ала көзлері менен қарап қойып, түрі бузылады да, жөнжел шығарыуға дерек таппай, тағы жанбаслайды, екі езіуінен суғ және түпирінеді.

Жумагүлде уршық. Қолының барғанмыша жоқары созып ийіріп, дизесіне шыйырып жиберген Ұақытта ғана ерине пәзәр төслайды. Оның түйіуі қабағын көрген сайын тула беде-ни қалтырап кетіп, уршығын үзіп ала жазлайды.

— Турымбет, үйдемисен?

Тосыннан шыққан сөз Жумагүлді қуантты. Ері қылдырып кетсе құрығанда бір майдан саға табады ғой.

Турымбет дауысты таныса да, ол үйге кіргенше жанбасла-йып бузбай;

— Кел, Айтбай,—деп тикейіп отырды.

Жумагүл уршығын ұстауы менен орнынан ырғып-ақ тұрды. Кемпір дастығын сәл жылыстырып, қадимгисініше жата берді.

— Мен сіздерді қуантайын деп келдім,—деді Айтбай.

Кемпірдің де, Турымбеттің де жүзлері бәз бағысы. Ал Жумагүлде әлде қандай қуаныш пайда болды, бірақ ернен бұрын не десін?

— Сүзетуғын бұғадай неге үйдемейсен?—деді Айтбай келгеніне паразы болып.

— Айтба бер. Қуантқанда бізге алтын әкеп бересен бе?

— Қойсаңа сондай тоңмойындықты. Жер алсаң алтыннан кем бе? Қазір далаға шық. Чимбайдан бір әңжирал¹ келіп жалаң аяқ кәмбағаларға жер бөліп беріп жүр. Хүкіметтің сондай қаруың шығыпты. Сен де пайынды алып қал, оған да. Соны айтайын деп келдім. Ұақым² жерлерді бөледі, байдың жерінен әпереді.

— Маған жер керек емес!

— Өзің билесен.

— Неге жер аламайсан?—деді Жумагүл ерине. Айтбай шығып кеткен соң, Алығ керек еді. Мен-ақ келе қыламан ғой, несіне қорқасан?

— Ақылдым таз басма жақсан-а! Алақаның қышып баратырса Дүйсенбай ағамның берген екі атызы бар.

— Дүрме, шырағым. Гилең хәулирмелерге қосылып не қыласан. Бүгін зорлық етіп әперген менен бәрі-бір қайтып алады. Сорың қайнап, Ұақым жерге жолайман деп ғарғысқа ұшырап қаларсан.

Турымбет әрі-бәрі отырыудан зерігіп екі ийін салпауысы менен далаға шығып еді, қолында өлшеуші ашақ таңты бар бір адамның ізінен жүрген топ-топ дийханларды көрді...

— Бәрі-бір, өзлеріңіздің сорыңыз қайнайды,—деді гүбірленіп хәм қапталына бір түпирді.

11

Турымбет бір кетсе екі-үш күнсіз келмейді, атақлы қыдырымпаз болып алды. Хожалығының машқаласы менен хаслаң қызықсыңбайды да. Оның жоғыда тағир. Жумагүл өзінің еркіндеу сезіп отырады. Бірақ ойлана келе, ерінің бұл бийпайдазығы туғралы ескертсе, ол «усы Ұақытқа дейін тамақ тауып берген

¹ Әңжирал-әңженер.

² Ұақым жер-яңи норманы менен бойларға, ері дия ийелеріне «мәңгілік» деп болынған жер.

сен емес» деп түрк етеди ямаса отөшкирге асылып абай шегеді, енесіне айтайын десе, ол Турымбеттен де бетер «Сен енді менің балама ақыды үйретіп, хожалықты бийлеуге қарадың ба, тоқал» деп балаотырып шыға келеді. Қолы іске үйреніп қалған жапақеш келіншек үйде отыра беріудің өсабын таппай, ең болмаса егінші барларға орақта жәрдем етіп, қыс азық топалауды әрман етеді. Бірақ қаншама умтылып көрсе де, айтқаны болмаған сен, еті өліп кетті. Ері менен қайынгенесі не айтса, соңы өлсе, үйдің қыбыр-сыбырынан-ақ кеніше шекем тыным таппайды. Қолы сәл саба болған гезде анасын есіне түсіріп қамсығалды.

—Бийшараның қалы қандай екен?!

Захәран сөзлеріне баада қарсы сөз айтқанлықтан енесі менен оты өре жанбай, текелесетугын болып та жиятыр. Оның менен оған жанаспай қайда? Кемпір шағынса болды, ұлы өт авереді. Усылай абырманлықты бастан кешіріп, иші дүткешке айналып кеткен. Жумагүл, күйеуге шығатугың қыздар не ұшын:

«Ең иемнің есігі майдай есік, құржар
Кірсең шығасы басымаң сыйлар есік, құржар.
Қойың атаның есігі шөгел есік, құржар.
Кірсең шығасы басымаң тырнар есік, құржар»,—деп

сыныс аятады? Мәнісі неден ибарат деп, тәңланатугын еді. Міне мәнісі ұсылай екен, қазір өз басынан кешіріп жүр.

Турымбетті дәлел көргенде де, бірінші рет босағасына басып ийгенде де, бұндай қысқыға ұшырайман деп ойламаған нашар: «Бахыттың өзі ұшқан кие деуін еді, менің басыма қонар күнлер барма екен» деп әрман етіуі менен ауыр-ауыр күнлерін өткеріп сала берді. Түскеннен жаңа екі айды жүзі. Тек есіктің алдындағы отынды әкеліуге шыққаны болмаса, шамаллап шығуға еле ұрықсат жоқ... Ол қар бір өткерген күнін ойласа, бір-бірінен гәзәбетлі көрініп, жүрегі лоқсыды.

Үстіндегі киімдерінде кір-кір, оны жуып алыуға да пұрсат таппас. Ақшамға қарап жуайын десе де «Жұдартып таздырып тасайсың», деп Гүлбәйке қолынан жулып алады. Шағын хәлдеуіне қайынгенесі керек десе бір ұртлам ағарған да ауыстырмайды. Гейде хәмме жатып қалғаннан кейін ғана отқа жағылған қарабарақтың суық күлінен бір-қисым алып суға араластырып ғана бас жуады.

Ишкі сырды ол кимге айтады? Екі көзі төрт. Қабендер ізбейді. Таппайды. Ең болмаса нәсиятлап, нәсияты менен болып белбеу буып жететугын мұрындық енесі де жолы көсілді.



Ол қапаланып жалғыз отыр. Ұршығын ийірмей қояйын десе, кемпір келип өлшейді. Ауыр ой үстінде. Бұл азаптап ким құтқарып, ким төрелік береді, сирә билемейді.

Базы бір орындарда шөптердің басы сарғайып түз өзін хабарлап киятыр. Изінен тоқсанның суығы басланады. Соннан сой не қылады? Қыс киімдер керек, ал бұл үйде оның ғамы жеп жүрген беде жоқ, бүгінгі тойғаналарына мәс!

Есікті жүде әстен ашып мұрындық сиңисен Турдыгүл келмегенде не ой табар еді ол? Ойы үзілді де қалды. Орыннан ушып тұрып сиңисенін қушақлады.

— Кел, қарағым, кел.

— Хау, ауырдың ба, апа?

— Ауырдым десем де болады.

Турдыгүл жиңишкеден келген, қой көзін қыз еді. Оның қыбнесе күлім қағып тұратуғын көзлерінде белгисіз бір ашыныұдын изи ойнады. Қайтып мұрындық апасына қарай алмай, басындағы түрменін қызыл сағымы қызартқан жүзін төмен алды.

— Апаң неге келмейді?—деді Жумагүл, оның қапа түрін көрсе де, өзіні берк тутып, жайдары дауыс пенен.

— Апаң хабар алып қайт деп жиберіп еді. Хәм өзін де кеспекші едім...

«Халымның жаманлығын айтқан менен қолынан не келеді. Буларды да қабартпай-ақ қояйын» деген ой менен:

— Апаңа айтып бара ғой, әнейдей болып жүріппен. Енем елеберін жөнлесіп кетер,—деді Жумагүл.

— Еле берін жөнлесіп, усы уақытқа шекем жидимедім-ә?—деп Гүлбийке сөйлениуі менен кирип, өзінің турпатындай гидиман бір суу қабақты есік бетке қойды.—Әй, қыз, не жұмысын бар бизің үйде! Мұрындық қызым деп апаң бір келеді. мине өзіні келіпсен. Көзіңізден бір-бір ушып баратырса, үйіңізге апарып. Мен жеріп отырғаным жоқ. Машыншы әнеңе айтып, көзлерінді ойдырайын ба, со!

Қыз есіктен сыптырылып шығып кетті.

— Мына қабақты гөне төлеге еккенде ғайбана келінге киіет етіп еккен едім,—деп кемпір суу қабақтың аузын ашыу ушым орақ алды.— Шанағына бәрха тезек салып тұрғанман. Құдай тілегімді қабыл етіп тайнапыр болып өсіпті. Сууы бір күнге жетеді. Бүгіннен баслап сууға барасаң. Жолда табаның былай-былай қыйсайса болды, жақсылық күтпейсең.

Қайыңненің бұйрығы бұйрық. Қайтарыуға я дүзетіуіге болмайды. Соның ушын да бұл тапсырма Жумагүлдің кеуліне ауыр келмеді. Қайтама шамалға шықпай сарғайып бөздей бол-

ған жүзінде қандайда бір үміт ушқын туды. Ең болмаса суға барғанда ауылдағы қыз-келиндер менен танысып, аулағында қатар құрбылары менен күлсін алады ғой! Балким анасынан хабар есітер!..

Кегейлі Турымбеттің үйінен әдеуір алыс еді. Иш-сырты ел келмеген гиндимаң қабақты арқалап, Жумагул бірінші рет үйден алысыраққа бет алды. Қуаң ауылға мейл беріп, тас төбеден сәл еңкейген еді. Ол далаға шыққан махаалде тап үзделісіп қойғандай, халақасын сүйретіп алаша бір қонысының халы суға шықты.

— Келін бала, тоқта!—деді ол назлы. —Бірге жүрейік!

Көптен берлі қисы менен сөйлесіп көрмеген адам үшін, ең болмаса суға барғанда жолдас болып, орақсы айтысып келіп көтерің не деген қуаныш! Оның үстіне таза түскен келіншек абысындарына қарамаса және болмайды. Иркелді. Сонда да езінен қорқып артына бурылып еді, енесі есіктен мінсіп тасбақа болып басын шығарып тұр екен. Буның бір халды күткенін көріп басын ишке тартып алды.

— Сәлем, шеше!—деді Жумагул жақындаған халаға.

— Көп жаса, келін,—деді де халақалы хал қабағын жерге қойды. —Бизің қабаққа қарап тұр. Мынау үйдегі бийкешті суға ертіп шығайың.

Жумагул өз қабағын иінінен түсірмей, сол абысының қабағы қасында қаққан қазықтай сілкіну менен қалды. Әтиралы тым-тырыс. Айналада адам жоқ екенін сезіп, ауылдың қандай тақылетте орналасқанын білгісі келіп, жөн-жағына қарамақшы болды. Дәслеп үйіне көз жиберді. Жекке. Үйдің алды тегіслік, арты көне сәй, иш көк шөптік. Сәй менен тамын арасында дүмешік бар, бул көне төле еді, су қабақтың пәдектері көрініп, кишіректері біреу арнаулы отырғызғандай ағарып көрінеді. Халақалы хал кирип кеткен үйге қарады. Бір жөн басқурлары тоза бастаған үй. Көне сәй Кегейлі беттен шығып, сол үйдің арты менен өтеді екен. Сәйге жүзін егіндіті, ол тегіс балық көз болыпты. «деген менен бардамлы жер болса керек» деп ишнен түйінді. Бірақ бұндай үйлер көп емес. Көпшілігі өзіннің үйі менен ғана барибар. Шынта үзінкі, қара үйлер. Гейпараларының үзінкілерінің бір жағы иінізден болса, бір жағы шынта, базилары жамаулы иініз. Бірақ жаңағы хал кірген үйден сабалаты үй жөн батар беттегі шөкте. Оның отырағында қазық та көп. «Қонағы көп жер екен» деп, есіне әлде қандай қыял келтірді. Қазірдің өзінде екі ат пенен бір ешек байлаулы. Бергі қантазында ерік бағы дүниі тұр. Келген күндері енесінің мақтанып, ерік әкелгені усы бағ.

Бул Дүйсенбайға дәрек ғой!... Күн шығарда, сол бөлегірек бір шоқ бар. Олар жүде тығыз қонысласқан. Үйлердің де, тамлардың да бір-бірінен артық кемлігі жоқтай, бәрі бір жөн еді. Бул қайсы урылдың үйлері екен?... Маған оларды қазір біліңді не берегі бар?» деген қыял менен, бул ойын ұмытқанша асығып, жолдас абысының тезірек шығуын күтті. Жуғарада шығып қоймады. Бул жерде тұрып ағы да талды. Нәп-нәң жас қабақтың иінішке бауы иініні де қиып баратыр. Жаң-жас келіншек үшін бос қабақты жерге қойып да ұт. Кете беріңге қисының қабағына мал-пал сүйкеліп сынып қала ма деп тартылады. Ишнен дауыссыз шақырып да өлім. Біреу болмаса, біреу көшеде шаулаған қандай бийдеп келіп деп, кейінге түсініп де дауысы. Оның үстіне үйге тезірек қайтып, —ұршиқ толы жипті ері келгенше келіп таслау керек. Болмаса кемпір Турымбетке және жаманайды.

Халақалы хал алған уақытта бір жас қызды ишнен ертіп шықты.

— Яна, кишесі қабақ толтырғаныз—деп қыз Жумагулға көріңдең.

Қыздың сөзіне Жумагул мыңғылап күліп қойды.

Үшеу болып суғатқа қарай жолға түсіп еді, шетірек үйлерден суға шыққан екі келіншек көрінді.

Бұлар өз ара дәлкілесіп киятыр. Жумагул көп сөйлемеді. Дыққаты тек мынау халақалы халдың айтаңдарында.

—Көше «большой» баланың үйінде мейліс болған екен, тек бізін аулама десен, қайерде жерсіз адам болса, беріне жер беріле береді деп сөз болыпты. Бұрын о баланың сөзіне адамдар иенбейтуғын еді, өзін де таң ертекей қылып айтады ғой, халықатында да ырасын айтып жүрме деймен.

— «Большой» деген кім, шеше?—деді Жумагул.

— Майтбай бала ше.

Жумагул бұнысыз да Айтбайдың кім екендігін кімнен сорағын болмай жүр еді, «большой» деген сөз тууралы халық аузынан есіткенін қарап, мәрдикардан келген жипті екен деп ойлады.

— Енді ол оқыға адам алады дегенді тауыпты. Бұнысын қөме әйтек көрің жүр.

Бул хал бұндай әңгімелерді не үшін айтып киятыр. Жумагул түсінібеді; бірақ көкрегінде әлде қандай түйін қалып қойғандай, ал жутына алмайды, жөтеле алмайды, жөн-жосағын сорап алмады.

Кегейлінің суы гүзге қарап тартылғаныматан, сәуат ығырақта еді. Күн өткен сайын суғалмадан су алыға қиындасты.

Қадди жүде төменде. Хаялдардың қабақ толтыратуғын жери әри тик, әри тайғақ. Суу бүгін кешегінен де төмен түскен.

—Ал келін, хәмелшиди ала ғой,—деди халақалы хаял суу бойына келген соң.

Жумагүл оларға қарсы хеш нәрсе демей шәңгіл қабағын алып, аяғын газ-газ басуы менен ерлеп сууатқа түсті. Алды менен жаңағы хаялдың қабағын толтырып шығарды. Кейіннен анау қыздың қабағы толтырылды. Гезек өзінникіне қарағанда, соңғы екі хаял жетип келмесін бе, олар да қабақтарының бауын Жумагүлге ұслатып, ыраштың басында сәррийисип, таза келінге милдет етіп тұрып алды. Гезек немен олардың де толтырды. Елди өзінникін ала берейін дегенде-песін мезгілі болғанлықтан ба, суушы хаяллар көбейіп кетті. Биреуі кетсе екіншісі келеді... Төртіншісі... оныншысы... Тап бәрі қасақана келіп атырғандай, нәзі үзілмейді. Жумагүл ақыр соны шаршады. Ендігі келгендерін көрмегенсің, өзінникін толтырмақшы болғанда және бір хаял келіп:

—Хай келін!—деди патли.—Майда темекі көзіңе аз көріне ме?—деген. Басқалардан бизді пәс көрдіңбе, қабағымды толтырмай неге өрлеп киятырсаң?!

Илажсыздан оның қабағын да қолына алды. Сирә кейінгі болмай кетті. Намазлыгер қылтыйып киятырғанда, зәрре үзіліспе болып еді; өрді-ғұрлы өз қабағын толтырып, сууаттан сыртқа шықты. Бағаналы бос ғақтындағы ийнін қийу қиыу ма, сууға толы зилдей жүк енді минди. Ыраштан төмен түсіп сыртқы қандектегі жолды кесе өтетугын жерде қабақтың бауын ийнінен сәл жымыстырыңқырап көтермекші болып, артына шайқалыңқырап, белін қайқайтқан мәхәлде, алдындағы жолдан кесе өтпекші болып киятырған шәғирмелі екі еңсәліні көзі шалып кетті! «Кесіп өтсем әдепсизлік болар!»—деді де, нәз ұшында киятырған ғаррылардың өтуін күтіп иркіліп қалды...

Турымбет әллекайдан келе сала чай ишіуге қумарланып еді, хеш жерден суу таппады. Кемпири болса ұлына бұрынғыдай жалбырақламақ түбе хабарласпады да. Турымбет әрі-бери шыдап үнсіз жатты. Арадағы тынышлық көпке созылмады.

—Келмей атырып аузына шөп өлшеттің!—деди кемпір жоқ жерден шап шығарып.

Турымбет бұған түсінбеді.

—Неге?

—Песінде кетіп еді, еле жоқ. Суу таппай намазлыгерлі тәйембі қылып оқыдым.

Жигиттің ашыуы мұрына шығып, тер тамшылары атлығып кетті. Далаға да шықпады. Сууық демін алды да, не білгенін ишінде, түнеріп отыра берді.

Намазшам қылтыйғанда барып, маңлайынан тері тамшылауы менен Жумагүл үйге кирип, қабақты жерге зорға қойғанда мәттал, жауырына дигирманның тартқышы сарт ете қалды... Үсті-үстіне дөңген тартқыш Жумагүлдің қырға шыққан балықтай тауландырды, бултанлатты. «Хеш нәрсені түсінбейтуғын қандай хәулірме? Кешігейін деп кешіктім бе? Дәстүр. Сууға барған хаялдардың қабағын толтырмасаң жұрт масқара қылса! Жолдан өтіп киятырған адамның алдынан кесіп өтсе, «Қара жол қатын» деп жолаушылар ғарғаса! Елге жарамыу ма, ерге жарамыу ма? ...» Сартылдаған таяқ астында жатсады Жумагүлдің еріні тастай, қысыулы. Таяқ зарымынан басым мен-зеп. Еріне қарсы сөйлейін десе, ол-пирі! Аналық кемпір де ұсылай кеңес берген жоқпа?!

Әйтең моллаға басын байлағанда да азап шегетугыны сөзсіз еді. Бардамлы жерге келіншек болған қайсы кәмбағалдың қызының маңлайы жеті қарыс ашылды? Күн орнында. Тешің таппағанына көз жаслары сел-сел. Бұған оның көзі жеткен жоқ па? Турымбетке еріні менен қосылғанда бұндай болмап деп ойлап па сорам! Еркменен қосылды, еркменен! Ташлағанды жоқ. Апасы мал сорамады. Өзіндей жарлының баласы елі ғой! Ұсындай хәдийсеге ушырайтуғыны жеті ұйықтағанда түсіне кірсе екен-ау! «Хеш ғақытта еріңнің бетіне қарап сөйлем» деген Аналық кемпірдің нәсияты және бөгет. Не қылуы керек, не?!

Олай-бұлай бурралап таулануында еле. Турымбеттің қолындағы тартқыш орнына қойылмай, оның жауырына да, қабырғасына да үсті-үстіне дөңіуде. Жумагүл бәріне шыдап шырысып атыр... Бірақ таяқ зарымы оның дауысын шығарып, еріне қарсылық билдіріуге мәжбүрлемей қоймады. Жумагүл керегеге асылып орнынан тұрып:

—Тарт қолымды!—деді зәһарли.

Жумагүлдің бүйтіп сөйлейді деген пикир ойына келмесе керек; Турымбет селх етіп, қолындағы тартқышын түсіріп алды. Отырарын, қайтып тартқышты аларын білмей, аяқ астында бұратылып жатырған Жумагүлге көз тигіуі менен сәррийді.

—Еле аузының сарысы кетпеген найсал екеніңді білмеген едім. Ойлануың, кісін бақалауды білмейтуғын қандай жансаң?

Жумагүлдин ашығы Турымбеттин салысын сууға кетирип, сөскендирди. Ол қайта қайта аузын сыйпай берди, тез-тез түспиринди. Келин менен баласын арашаламай далада жүрген кемпір Жумагүлдин зохарли сөзин еситип жууырып-ақ кирди.

—Қандай бийдеп ийтсен, қатын!—деп болып, Турымбеткіз жип көзленіп жекириңди.—Әй, жаман, шаппаттай қатынға бетиннен алдырып қазықтай қақайып не қылып тұрсаң!...

12

Нурым келин кеткелі ишине шеребе қуылғанын бай қеш кимге билдирмеді. Не билгени ишінде. Жүрек бауырына от салып, ишти ашытқан зорде оны бийзәр қылып, аалдырып-ға жиберди.

«Қайғы менен шашым ағарып кеткен жоқ па» деп аулағында айнаға қарап, шашына илаж ете алмай, ақ мұртларын искек пенен жуалып, әри-бери ойлинады, бірақ ұзақ ойдан қеш бір жууға шығара алмайды. Бір жерде отырып, жер шұқыланып айлана бергеніктен кеш болмай, күнлер қанша ақырын өтсе де қайғы-қасирет пенен ол күнлердің есабынан да жаныласты. Ұз киргеніне әдеуір уақыт болды. Ағашлардың, гүлден көк шөптердің жапырақтары түспіп атырғанын қашқан. Бай бул көрүнесті сезбегендей болып жүрген менен шырайы усы күзгі жапырақтай солғын сарғайып баратыр. Егер, бүгін ярым ақшамда келген жекке атлы төсегінен турғызабалда, Нурымға беріп қалған фадесін де естен шығарған еді.

Бул атлы Тәжін мұрттын жан еді. Бай далаға шығып оның ашығалы кейінгі аялағанда, даясапен, мәдер кетіп жығызға жазлады.

—Қазір, қазір. Аттан түспейсен бе? Усы онбаған жалпа аяқтарға жериніңди талла-тараж ете береміз, бе, бір нәрсе түспіп-нәрсе!...—деп бай өзінің гүлден ақыл-хушын Тәжін мұрттан илазгендей дәлбиреп жүрді сөйленді.

—Бизің соның ғамы. Аусақалыңның үйіне неге жәрдем бермейсен? Онан пайда көп, түспі! Қане асығыспан, бір сыйырыңды айдап шық!

Ол албыратанып не қылзын балмей, қорасының ерізгіне байланған ишти шешікге де асығып, ұзын жиберди де, бір сыйырды айдап шығып Тәжін мұрттын алдына сәлді.

—Бұны менен не ийтпейді!—деді Тәжін жеделдеп.—Қазір Әулине терекке өзің жеткеріп бересен! Ал, көңіріңди тез тақралудың ғамың же!

Тәжін мұрт зәңгіге шіреңіп атына қамшы урды.

...Түні менен тынбай, қараңғыда сүрмелекленіп пияда мал айдап жүріп, шаршаған адам таңның алдына сүйретіліп үйіне келген соң уйқы оны темир құрсауға салып, сәскеге шегем қойынып шығарған жоқ. Оянып, уйқым қанды-ау деп қиялына келтірген менен басы мен-зең болғанын қоймады. Бір чейінік көк чай ишип қайтадан жатты. Тағы алағадалыққа түскен басы гүлдеп уйқылай алмайды.

Ол ушын мал беріп барлық уайымнан қутылу қиын емес сияқты сезилетүгін еді. Ауыры адам беріу тапсырмасы болып тұр. Бұны ол қалай орындайды? Ел ишине алағадалық түспіп тұрған заманда айтқанына ким жүреді?...

Байдың минеңі қалай өзгерді; өзіне қандай қатнас жасап жүр; Турымбет бул тууралы ойланып көрсе! Егер оның ашығалы отырғанын билсе, кирмей-ақ тамақ пивирлетуғін үйден ғырра қайтып кете береді; ал бай оның келгеніні сезіп қалып шақыра қойса, хәмме нәрсені ұмытып; алдына барып жалбырақлап байдың атына от салады, жем береді, я мал қорасын тазалайды.

Мине бір ярым хәптеден асты. Ол қайта-қайта келсе де, байдың үстіне кире алмайды. Бийбиден оның қандай жағдайла екенін сораса, ол:

—Билмеймен, жағатуғын булыттай түнеріп отыр—дейді тек.

Турымбет бүгін де Бийбіннің үйреншікли жууабы менен кетіп баратыр еді, оның аяқ дүрсилдесіне үйреніп танып қалған бай шақырып алды.

—Неге келмей кетіп баратырсаң?

—Кетежақ емес едим-ау!...

—Мен бар ғой, Турымбет,—деді бай қапталына отырғызып—инансаң егер, сенсіз отыра алмайтуғын болдым. Орта жасқа барған соң кисінің жүрегі жақын адамды күсейді де турады екен. Қысқасын айтқанда, маған не болған, хә?!

Турымбет жууап бере алмады. Бірақ кеуіли қуғанышқа беріліп мыржыйып күлді.

—Хайранман! Периштелер саған бағ-дәулет бережақпа, түсіме ене бересен. Кеше түсімде бір қарамат көрдім. Сени изіме ертіп, бийік таудың басына шығып баратыр екенмен... Мен соған қарап екеуіміз де бахытлы боламыз, жұрттан бийік мәртебеге ериседі екенбіз деп ойладым. Сонда Төребай да еріп, жүрежақ болды, ал мен оны қалдырып, сени ертіп кеттім. Әстаупыралла, өзіңе бахыт қарай жақ-ау бәле! Абайлы бол, иним, түс деген шәмшил болады, бұны кисіге айтып жүрме!

— Яқшы, аға. Бизин апам да түсинде сизин менен менин бир атқа мингесин баратырғанымызды көрипти.

— Эис, эне! Сенин анаң Гүлбийке де қуры-алақан адам емес, ақыры.

Байдың уайымы біраз жеңілденгендей, тулғасын қаңбақтай сезіп, бойын тиклеп керілді. «Буннан артық исенімлі ким бар? Жоқ». . . . Бір неше күн ойланып қайта-қайта сынап, Турымбеттин ишкі дүниасын, табиятын толық билетугын усап еді. Сонда да гуманитарна береді. . . . Енді ол бұрынғы бағы бір гуманитарин биротала кейін шегіндірді.

— Қазір оқығ деген бір нәрсе шығып жүр,—деп бай алақаны менен аузын сыпырды.

— Ауа, Айтбай большойдың аузында сондай ызымсызым гөп бар көрinedи.

— Әй, иним, иним — деді бай басын шайқап. — Адам болар Адам узаққа көз жибереді. Ал мен сеннен оны көрмей жүрмен...

Турымбет «неге» деп сораыжақ болып еді, өзін-өзі зорға иркіп қалды. Бай хәр сөзин тап сатып отырғандай салмақлы етип асықтастан сөйлей бастады.

— . . . Қысқасын айтқанда, бір жигиттин арқасында қырық жигит атқа минеді деген. Менин өзим де усы ғақытқа шекем ұсыны елестирмейтуғын едим. Қазір биліп жүрмен, сени айыплайтуғын орым жоқ, бірақ менин айтқаным саған сабақ болуы керек. Көре-көре көсем боласан, сөйлей-сөйлей шешен боласың деген. Биз көп жасадық, көп көрдик. Қазір заманның бағыты бузылып баратыр. Абайла, қосшым,—деп бай сақлық етті. —Әлемді ұсылай болып кете береді екен деп ойлап жүрме. Құда қалесе хеш гөп болмайды. Себеби кәлійма шадәтқа тили келген мұсылман бундай гүналы иске жол қоймайды, қоймауы дәкерек! Бизлердің жас жигитлик гезимизде ауылдағы молла-ийшанлар қаял адам еркектің бетинен алса ақырзаман болғаны дейтуғын еді. Бір есаптан солжақыналап киятыр да ямаса биреулердің көзіне қан толып, әжеліне асығып жүр, сен адам болатуғын жигитсен, ұсыларға түсіннің керек. . . . —Бай сөзин тоқтатты. Жигит гөптің астарында не жатырғанын да сезбеді.

— Сен бір сөзлісең, —деп бай Турымбеттің жауырына қақты. —Оны күтә жақсы билемен. «Ер сөзінен, шер ізине қайтпайды». Кимде-ким болса да жағды қайтарып, мұсылманның тынышлығын, исламның үстемлігін гөзлеуге урынуы керек. Күтә ақыллы адамлар ұсылай ислеяди.

— Құда қалесе, соны ойлап жүрген шығармыз аға,—деді Турымбет ангимеңнің неге кезид тықсырылатуғыңна түсінбей.

—Қысқасын айтқанда, бір нәрсені елестирмей жүрген болмығын керек деп шамалайман.

— Нени?

— Қазір жерлерди алып атыр ғой. Оннан хеш нәрсе шықпайды. Бәрі-бір жердин хәкімні өзимиз. Бизин жоқары жақтан қолымыз бар. . . . Айтпақшы, сен қайлыңды уырысан ғой?

— Ауа урдым, қалай билдиніз?

— Елдин бәрі Турымбет қайлың урған екен, ол бетинен алыпты, енесіне қарсы сөйлейтуғын болыпты. дасып жүр. Бул жақсы әдет емес. Қысқасын айтқанда, қарақалпақтың бири өзін-өзі ғой. Қарақалпақта қатынның бетине күле қаралың не, шалғайыңа жамау тилеттин не. Қолыңнан келсе үйін шығармауы керек. Қыз, жигитлерди оқығға әкетеді-мис деген гөпті еситиң мұрына шамал енип жүрген шығар. Абайлы бол, анау есн жоқ Айтбай большойдың гөпине ерип халықтың алдында жүзінди төмен қаратпасын.

— Онда не қылау керек?

— Баладық етип бирден қызатуғынына қара. Суық қанды, сабырлы бол. Үйге бара сала қайлыңды тәргестірип жүрме. Жабайы шөпті тамыр баспай туып жулып тасласаң, егин қандай таза болады. Айтбайдың сөзіне адам инанбайтуғын болып киятыр еді, жақынан бери және жапаланыу бар сыяқлы. Сол ұшын Айтбайдың сырт пенен қатнасын үзіғимиз зарур. Оң ауылда шыр-пыр болып жүрип, әлеси кемпир-ғарысың таслап кете алмай ақ сап болады. Минекей, сол ұшын оқығға адам жыйнаймыз деп жүргенлерди Нәкис, Саманбай, Ақ терек жағысларынан берман өткермесең исин рағаж. Әдеп сол жағына бек болу керек. Олар бәхәрден баслап Төрткүл беттен адам жыйнайтуғын күсайды. Соларды бул жаққа келеди, деген сөз бар.

— Менин соларға қарсы барығым керек ғой, шамасы.

— Хе, хе, эне, жапа түсиндин. Кем-кем ақылды артың киятыр-ау өзи!

— Сизге бұрыннан айтып жүрмен, аға, сиз, не десеніз биз мәкул деймиз, сизин сөзиниз сынғанша душпанның мойны сынсын!

— Басшы болар жигит бес жасынан-ақ белгиді. Қысқасын айтқанда, қақыйқат ел басқара алатуғын, оданбасылыққа қалай жигитсен дә, өттен заман қайшы келип тұр. Бул заманды қалеген жағына айналдырып, түбелегин түсирің сендей жигиттин қолынан келеди. Ленин деген орысты жұрт құдайдың жерге жиберген пайғамбары, пүткіл әлемди сорау оған минсап болыптымыс деп жүрер еді, бийкар екен. Оның өзін құдай

гаргапты. Мұсылманның динін бузған дегені үшін біреулер атып, кеселге шатылыпты. Оның қар жаққа жіберген адамдары да даудей-даудей десетуге еді. Тазағарада қырғын еткен Шайдаков дегені өзіншедей адам екен ғой. Тек өзіншедей жигиттердің жамандығынан ол мақсетіне жетіп кетті. Қос бузылмай дүзелмейді. Қазір күшлер қайта биригіп атыр. Адам баласы қотелеспей тура ма, қам сүт емген бендемиз ғой. Сол үшін барлық қотеліктен жұмақ шығарамыз. Қазірше оқығу дегендердің көзін ғарға шоқығы тиіс... Бұған қосылсаң ғой-а?

— Қосылмай неси бар?! — Турымбет орынан тұрып кете жазлап, бір көтеріліп басылды. — Тек жағдай сөзі менен бір топ жауды алдан қайтарған. Өмірбекті жұрт аузынан еле түсірмейді. Ал бизің заманымыздағы динін сатқанларды жоқ еткен адамның атын халық көкірегіне алтын сын менен жазар деп ойлаймын.

— Әне ақыл! — өне ой! — деп ол Турымбеттің Өмірбек лаққы туғралай айта беретугын әңгімесін талай еситсе де, кеуіліні алығу үшін тағы сөйлете бергенді мақұл көрді.

— Бір күні Өмірбек лаққы арқаланып кетіп баратырса жолда ааты-жеті баспашыларды ұшыратыпты. Өмірбек лаққыны көре сала «Мына жол қайда барады?» деп сораған екен, лаққы тұрып: «Бұл жол хеш жаққа бармайды, ұсы жерде кәп мылдан берлі жатыр» депті. Олардың басшысы лаққының «себекей сөзіне ашыулаанып» «шап» деген екен. Өмірбек лаққы «шапсанымзлар шабынлар, ауылға тез барасыз» депті. Сонда олардың арасынан біреуі жолдасларына: «Утылды, жигиттер, қарақалпақта Өмірбек лаққы деген бар дейтуғын еді. Мынаның сөзі соған ұсайды, қайтайық» деп ғарға ізлеріне айналыпты.

Байдың күлкісі қаншама қатты хәм тез шақалақ атқаны мыңсы суғ күйдегі оттай тез тылды. Сөйтіп Турымбеттің жабырымынан және қақты. Жигит байды жорта күліп отыр деп тұман етпелі.

— Әне, бай аға, сөйтіп Өмірбек елге қиятырған жауды кейін қайтарған. Сол үшін оны жұрт ұмытпайды. Ал ұл-қыздың динінен айырығу үшін шыққан қарірлерді қайтарған адамның аты ұмытыла ма сіре?!

— Тилиппен, ойынан, жүрегінен сенің! — Бірақ қазірше сен бұл туғралай кісіге сыр беріп жүрме. Бәрін астыртын нәсіпте тырысып бақ.

— Әлбетте, әйтіп мен жиілімен бе? — Дүйсенбай оны ашыуландырып алмайын деген ой менен арқасынан және қақты.

— Қысқасын айтқанда, жасы кіншіні жасиятлағу жас үлкенге париялы истей болып кетеді екен. Сол үшін айтып отырмын. Болмаса ақылды анық толыпты. Ал, қосшы, мен сені өзіншедей қосып, біретей жигиттерге қосамын. Астында қашса жеткермейтуғын, қуған-басып өтетугын еңіміз ат болалы.

— Қашан?

Мүддетін айтайын десе және тартынып Турымбеттің келбетіне қарады. Оның кидық қара көздері жұмылғанын, ибалатын исең асыққан кейінні апаратын тұр еді. Сондықтан ол дөмін иініне тартып жұбан берді.

— Уақтың өзім айтамын.

— Бізін ат сізкіңде қалады ғой-а?

— Әлбетте. Жалғыз атыңды менің азырығуға бола ма? — Турымбет үйіне кеткеннен кейін Дүйсенбай көпшікке шаққан бас қойып, қолдарын айқастыра тарақлап, басының астына салды.

— Бір нәкер сазлады-а!

13.

Тамның төртін иргесін қаслап босамас, Жипке дүзген шінгитік төсентің дидуал беткі ерінегінен баслап иргеге шекем тақыр. Сол жерге асқабак жыйылып қойылады. Сира бұған Гүлбийке кемпірдің көзі де тоймайды. Үлкені самардай кишірегі кишінектей қар қылды асқабаклар менен палауқабақлар, бәрқа үйіліп жатқаны жатқан. Кемпірдің күні менен иелерге-иен болмағандықтан ба, айналдырғаны ұсылар. Олақ хаял тиккен қурақ көрпешедей етіп, ири майдалығына қарап хәм қизыл, сары, қара, маллесін тандап, атирін келтиріп, текшелейді. Олардың арасында шет-шебірін бір нәрсе кемпір таслағанлары да табылады. Булардың хәммесін күздің күні қар қиміні атызынан атызына жүріп жыйнағандықтан ба, ишіндегі суыққа тонып мыжымырланғанына шекем Гүлбийке кемпірге әшіреп. Жумагүл жалынса да өзлігінен біреуін қаслап писіріп бермес.

Жумагүл соңғы рет урысқанында ашығу менен өзің ашық таслап еді, кемпір оны аяды ма, я қудайдан қорықты ма, әбессен деп кишікеңе бір палауқабақты қазанға асырап иесы күзге писіріп берді.

Сол сол екен, қайтып дәм таттырмады. Қалғанларын күн сайын бір сыйлап, орындарын ағмастырып қайтадан жыйнады. Кесек пезыке көп от жағылып, күл топланса, кишірегі өзін отқа жеміп жеп отыра берелі. Оны баласы да елестірмес. Келін түсіргелі аса анық болып кеткендіктен бе, биылғы күзде жый-

налған асқабақтары тап тоқсанның ортасына шекем ада болмады.

Улының бийпайдалығы себепті үйден чай пулы табылмайды. Сонылықтан ендігі қалғанларын сатуудан басқа илажы жоқ. Илгері бір сапары базарға апарғанында өткере алмай қайтқан еді, ертең аздаң күннің оғыры суық болатынын түрі бар. Ысықырған дауыл қанымы ашсаң ошақтың аузындағы құлди де шыйратылдырып кетеді. Бұндай суықта жабанлылардың көбісі қалаға бара алмайды, мүмкін асқабақтарым өз қардарын тез табар деп, кемпір ертеніне аздаң қалаға жолданды. Оны Жумагүл жөнелтіп, үйге кируден Турымбет киініне сала бағдары белгисіз бір жаққа кетті.

Жумагүлдің де күтетұғыны көбінесе бүгінгідей жеккелік. Біраз еркін отырып дем алады. Керіледі, ишкі киімдерін ошаққа ысытып қағып алады. Шингирік төсектің үстін бір қатары сыпырып болып, ошаққа азмаз ақпас салып лаулатып жағып атыр еді, есікті өстен ашып Турдыгүл кірді.

— Жумагүл ана, кемпірнің базарға баратырғанын көріп киятырман,

— Келегой айнанаймы, келегой. Атам, енем сау ма?

— Сау.

Қазанның қақпағындай ғана дөңгелек қара киіз қуысқа бәрқұлла төсеулі жататұғын еді, қыз сораусыз-ақ соның үстінде шығып отырды хәм асығыслығын аңдатты.

— Жумагүл ана, саған ойласуға келдім.

— Жүдө жақсы, қарағым, отыр, чай ішейік, үйде екеуімізден басқа адам болмайды.

Жумагүл ошақтың басын тазалады, шингирік төсекінің үстінде бір қатара сіңсе жүргізді. Соң отқа қуман қойды.

— Енді айта бер, қарағым.

— Мени үйдің иші зорлап Жаңа базар бетте бір ғарры нишанға берейін деп атыр.

— Аған, анаң не дейді?

— Ағам ғой, барлық бәлені тауып жүрген.

Жумагүл оң қолының алақанын маңлайына, шығанағын кесек пестің қазанлығының үстінде тіреп, жүресінде отырған кейпінде көздерін перделеді... Турдыгүл Тәңірберген машиншынның жалғыз қызы еді. Өзінен басқа онда аға да, ині де жоқ. Жумагүл олардың үйіне мурындық қыз болғанлықтан ұсы жағдайларды сорап билген еді, сонылықтан Турдыгүлдің ойласпаға келгенін айнықа санамады; оған ақыл бере алса!

— Қарағым, еркекке қарсы тұру — әулийеге кесек атқан менен барабар...

Екі нашар біразға шекем сарсылысып, белгілі жууға келе алмады. Әрі-беріден соң Жумагүл ашылысты.

— Сүйген біреуің бар ма еді?

Турдыгүлдің гүлшедей жүзлері басындағы түрмесіндей қызарып, басылды.

— Бар болған менен біразлар оны есер деседі.

— Есер болғанда ким?

— Айтбай «большой» деген жигит.

— «Большой» неси, есерлігі неден пбарат?

— Ол мәрдікарда болып келіп еді. Үйінде өлсеп кемпір-ғарры бар. Екеуі де далаға шығып келе алмайды. Өзлері кәмбағал. Айтбай бийшара солардың алдында от жағады, тамақ пісіреді. Қолы босаса қонсы-қобаларын жыйнап, жаңа патша туұралы сөйлеседі. Ол сөйлесе, Жумагүл ана, көзіңді жұмып отыра бересің. Тейішті жердің үстінде қондырып қоя қояды. Соған ісенерімді де, ісенбесімді де билмеймен. Адамдардың ойламағанын табады. «Жаңа патша ким? Ески патшаны ким тақтан түсірді» десей. «Ленин деген кісі» дейді...

— Сірә, оның айтқандарынан іске асқаны болды ма?

— Неткен-ә! Айтпақшы, ол таза патшаның парманы менен жарлыларға жер бөлестіріліп беріледі деп жүр еді, өткен күзде жер өлшесіне болып, өзі белсенділік етті.

— Бұнысы нан піспейтуғын сауда ғой. Өзлері еге алмаған соң байлар жерді не қылсын. Бай биің үйге оңнан бұрын-ақ ехп атыз жер берді.—Ол Турдыгүлдің үмітсізденген бет-өтшерін көріп отырса да, қайтып жубатардың есабын таппады; тек хәммеге белгілі кесті айтты.—Көпке ойлас, өз биліңіңе бар деген. Кәмбағалға тиісін ғана маңлайың жеті қарыс ашылады екен деп ойламай-ақ қой. Мен де ұсы үйге келерде сөйдеп келіп едім, міне бір жағында барсыздар ғой... Кісінің өзелден бахыты болсын. Маңлайға жазылғанына бара береді екен. Адамды құдайдың өзі жұпты менен қосып жаратады дейді. Рас ғап болуы керек. Несібең, қайсысына тартса, құдайдың соның менен жаратқаны. Илажың бар ма? Ол жигитті біреулердің неге есер дейтуғынын түсінесің бе?

— Сол маған айтқан келешегін хәммеге айта береме деймен сорлы. Ол қыздар менен ұсы Тазғараға шекем бірге урысып келіп еді, келген соң кемпір-ғаррысының аухалын көріп, биротала қалып қойды. Болмаса, орыстың бір оқығына кетпекші екен. Сөйлесен бәрхәма келешек бизіңкі дейді. Билмеймен, келешекте не барын. Ел үстінде қараған ақсақал анау күні бизіңкіде түселініп еді, сөз рәмәзіңне қарасам, ол да Айтбайды унатпайтуғын құсаған, «есер жигит» деп отырды.

— «Есерсоқ болмай ер болмас» деген ол жағында қарау керек. Ал, көпті көрген адам сыныпты болады, бұл жағын да есептеу керек, балкім, айтқаны дұрыс келер. Сенің көкірегің сол болыпты сүйіп қалған соң кеудіңе ысық көрініп жүрген шығар. Бірақ абайла, адам аласы ішінде, мал аласы сыртында деген. Ақсақал еңілердің арасында сүйішпалік барын сенің, өзінді хам үй-ішіңде онша бездирің нәістінде айттып жүрген болмасын.

Дийділген кеңесін ала алмады ма, кмаса хәқмйқаттан да асықты ма, Турдығұл өрре турды.

— Кеңір апа, көп отырып қалам.

Кеуді қабырып келген қызға қандай кәнес бергенін, неде тоқтасқанын Жумағұл биле алмай-ақ хайрандықта отырып қала берді. Бірақ неге екені белгісиз, сол қыз көкірегіне гүлгүлді салып кеткен тәрізденді.

Сол келгенінің соны екен, Турдығұлдың бұл үйге келіуі пышақ кескендей тыйылды. Оған себебін Жумағұл биле алмай жүр еді, бір жола суғға баратырын жолда ушырасқанында:

— Ағам маған далаға шығуды да қалаған етті, — деді Турдығұлдың өзі. Жумағұлдың көп нәрсені биліген келер еді. Кімнен? Оны билемес.

Ол бірінші мәртебе келінішек болып түскенде бірге ийілген, беташарда бірге еңкейген дос келінішектің біреуі Бағдағұл деген келінішек еді. Міне усы келінішек пенен ғана ард-тура шырасады, бірақ оған нсеңбей ме, кмаса оның жәрдем бере алмайтуғындығын биле медицина сырларын өлемате сыртқа шығара бермейді. Хәрфақ-хәрфақ ушырасып жүріп-ақ Бағдағұлдың Дүйсенбайларға жақындығы барын, ал кейейің себебін арадағы қатнасықтың үзіліп қалғанын билді. Бар- бірінше үйренісе келе Бағдағұл ашылысып, бір жола тек екеуден-екеуді суғға баратырын та, қиятырып та жолдас болғанлықтан, басынан өткенлерін сөйлеп берді: Бағдағұлдың шығысы Манғыт ұрыуынан Дүйсенбайға аталас адамның қызы екен. Ата-анасы жас тезінде қазаланып, ол Дүйсенбайдың қолында тәрбияланады хам соның дүңіні иініп камалға келеді. Ер жеткен соң бандым пәтіяғмына көңбей хазіңгі күдейі Төребай менен қашады да кетеді. Сол-сол екен, бай қатты қазарленіп: «Қай! басқа қазақ пенен кеткені үшін басын шаптырар едім, аттең заман!...» деп тиіні қайраған дейді, ал басқа хеш нәрсе нсдей алмаған, ед болып Төребайды қуғатлаган. Себебін усы аңызда қолы ұшы таллап етін жүрген оның мінезінне, қияңпейілдігіне қарап хамме сыйлайды екен. Ал Бағдағұлге үйленген соң аңыз дйханлары оны бұрыптыдан да жақсы көріп, маллет өзгемелігін елесті-

тіу былай тұрсын, көрген жерде хұрметлі орынды соған ұсынады екен. Бағдағұлге үйленіуіне себепші болып қияңсы дм, қияңсы шығарыспақ етіп мал әкеліп, екі жастың басын қосып жібереді. Соннан баслап олар әп-әнедей хожалық болса керек...

Жумағұл оның үй-ішіне барып көрмеген менен айтқанынан хаммесіне ианар еді. Өйткені ол да өзі сыяқлы құрғақ мектаныуды билмейтуғын келінішек көрінеді. Сол себебін бұл аңызды мийірман адамларына Жумағұлдың айрықша сүйішпалігін артып, хәттекі, қиңкейе балалардың да алдынан кесе өтпейтуғын болып алды. Себебін «еки қанды бириктиріп жіберген ел біздерді де ажыратпас» деп дәмеленеді. Ал, үй ішінде-ошақ басында болып жүрген майда-шүйде гәңлерді айтпаға бір ол емес, хаммеден де тартынады. «Балкім, біреулерің Турымбетке жақын шығып жеткеріп барар».

Айтбай «большой» жөнінде азын-аулақ билісі келеді, бірақ, еркек адам жөнінде біреуден сорап қойу оғым нақалай сезіледі.

Жумағұлдың киімлері де жұпыны тартып баратыр. Үстіндегі бөз көйлегі де жамау-жамау. Ал, қара түпісінің сытына, хәттекі алашаның жулығын да жамап, дйғалға ылау жабыстырғандай етіп қойыпты. Өйтпейні десе түрі жоқ, жамалауға күн ызғыр. Бар тапқаны басына ұйыған. Ол сол тұрысында суғға да барады, отынға да барады. Жақынла гәң оның қолына арқан, балта алып кетіп баратырғанын Төребай көріп қалған еді, тек аманбысып айттып үлгерді. Ол иркіліні турмастан «шүкір» деді де қаймығып кете берді...

Төребайдың өзі кісінің хаялына тикеленіп нәзер таслай беріуге ұялатуғын жигіт еді, ал оның жүріс-тұрысынан бір нәрсені аңғарып, оған деген аянышы қозғалып кетті. Себебін аңызлас болғансоң ол Турымбеттің мінезіне де, кемпірінің қылғасына да қынық еді.

— Сен! — деді ол үйіне келіп хаялы Бағдағұлге (Төребай дәстүр бойынша хаялдың атын айтпайтуғын еді). — Жумағұл менен сыңласып көрдің бе? Хал жағдайы қалай екен?

— Кісінің хаялы менен менің не нсім бар? — деді Бағдағұл хеш нәссе билмегенсіп.

— Жоқ, олай дене, шабазым. Адамның күні адам менен. Адам бйтанме жерге келгенде, дос іздейді. Ашылысып сөйлескіс келеді. Сыңласқанды тәуір көрелі. Келінішек болып түскеніне де көп бекіт болып қалды. Еле беті ашпамаған. Тәменшік, екі көзі төрт болып, я төрінінен хабар билмей, я

түскен елатынан тең құрбы таппай, иши дәртке толып жүрген болмасын. Бийшараның шашы түсіп қалғанба деп пәмледім.

— Шашың айтып жүрген сен, — деді Бағдагүл ериңнің шымы менен сөйлеп отырғанына түсініп. — Шашының түсіп қалғаны күзде еді ғой. Жақында сууға барғаныңда бірге жолдас болып едік, бийшара кесіпте қарай алмай қаймығып, қолың бетіңе тұта береді. «Жүзінді неге жасырасаң, сәртермисен» — дедім мен оған ашыулаңып. Қасымда алам жоқ еді. Менің сәзіме бийшара дауысының барына еңіреп қоя берді. Аяп барып, маңлайым сыйпалап жұбатпақшы болып, бетіңе үнсізсем, бет аузы алқараған. Шоршып кеттім. Қарасам мұрны жырылып қалыпты.

— Мұрнына не қылды? — дедім түсінібей.

— Үйдегі ашығым менен әребетімді жулып алды, — деді солығым баса алмай.

Төребай ойлағым бір гүрсинді:

— Әй, ай оңбаған Турымбет.

— Мұрныға әребек салыуды шығарған нймансызды айтсаңа. Хаял түіе ме еді, өйтіп? — Бағдагүл өз қайғысын қоса биліріп, мұрнындағы жез әребетін қолы менен ұстап көрді.

Ерлі-зайып біразға шекем үндеспеді. Ылашықты бастыраған қадалар көмір менен боялғандай қарауытып кеткен еді. Төребай ойлағым отырып, жоқары қарады да басын төмен алды.

Жерден өңдирип алатуғын олардың басым егінні асқабақ. Олар сол асқабаққа көп итivar берер, бәхәрге шекем түфесилмес еді. Хәзір де қазанның қақпағы көтеріліп-басылып, ишиндегі асқабақ жугыр-жугыр қайнауда. Кеспелері езіліп кетпесін деп Бағдагүл қазанның қақпағын аша бергені, толық денелі домбайлау, басына төбесі шошақ бір нәрсе кийген, қара торы жигіт киіріп келді.

— Кел, құрдас, — деді Бағдагүл келген жигітке иззет көрсетіп. — Қолыңды жуып өте ғой. Асқабақ деген атанның асып тайылап атырмыз.

Келген Айтбай болышой еді.

— Же, демін санаусыз болады, — деді Төребай дәлқекпен.

— Сен ұсы дем санау, нйман дегенлерді көп айтсаң, ямаса сұпы болдың ба? — деп Айтбай қолына кеспе алды. — Сен Өмірбек лаққының бір нйшаңға айтқанын еле есітпесен — ағ, деп ол ұссы асқабаққа аузы күйіп, қолындағы пұғым бурқыраған сары пәзлені үледи.

— Сондайды сен табасаң, — деді Төребайдың жүзінде күлкі ойнап. Ол да қолына бір кеспе алған еді. Бағдагүл асқабақтың

суық, сары сорпасын табаққа құйып қасына қойды. Бірақ үй иелерінің тақтасы шыдамай Айтбайдың аузына үңілді.

— Сөйтіп, үф-үфф! — Нйшан Өмірбек лаққыға асқабақ асып беріп, сен қусап: «Өмеке, жейберің, жейберің, асқабақ жеген адамның демі санаусыз болады, өлмейсің» — деп, бір айтып хәй қойманты, екі айтып хәй қойманты. Лаққының әбден мазасы кетіп, нйшаңға «өкеніз көрінбейді, бірге табақлас болар едік» деген екен. Нйшан: «өліп қалғаны қашқан» деп жууап беріпті. Сонда Өмірбек «Сіз өкенізге асқабақ бермедіңіз бе ақыры» депті-ғой қатырып.

— Уа, ха-ха! — Төребай асқабақ қолы менен ишин басты.

— Өйбей! Хе, хе-хе-хе-хе! — Бағдагүл көзіп ууқалады.

— Бағдагүл, мен сеннен бір нәрсе сораймы ба? — деді Айтбай бір аздан кейін.

— Сора, сора. Қыз таптың ба? Жетгеліх етейің бе?

— Қойса, дәлқек етпей, — деп күлді Айтбай. — Мен сеннен Жумагүл жөнінде сорамақшыман. Түбініз хаял ғой, көріп тұратуғын шығарсаң?

— Көріп тұрмақ қайда, Кемпири үйінен шығармайды. Бара қойсаң келінімді айнытпаға келдің деп паталайды.

— Бай-бай бала, — деді Айтбай. — Жақында Чимбайдың узақ базарына түсіп, Еркіннің бойындағы Өтәмбет палуан деген таңысымды көріп едім, ол меннен Жумагүлді сорады.

— Ағалары ма екен?

— Жоқ, ауылласы екен. Жумагүлдің жалғыз кемпири бар дейді. Сол күтө хорланып жүрсе керек. Ауылының Қутым деген байы жала жауып, қулағын кестіріп, азап беріпті. Хәзір хәр кимге қол жайып тиленшилік пенен күн көріп жүрген қусайды. Қызының «ағаш арасына» кеткенінен хабары болса да, қайсы ауылда екенін білмейді дейді. Қызмды бір көріп өлсем әрмансызбан деп жылағанда етегі жасқа толатуғын қусайды, бағустың. Бизің жаққа келетуғын биреулер ертіп кетейін десе, «қоягөрің, қызым келіп көремен десе келер, болмаса еліне мына сықилым менен барып, өзін менен тұрмай оның да жүзін сарғайтарман» деп жүріпті дейді. Соны Жумагүлге айтсақ па, айтмасақ па екен, ойласыға келдім.

— Тәгдірдің не бір қысыметтері бар-а? — деп гүрсинді Төребай. — Оңбағыр Турымбет Жумагүлдің мұрнындағы әребетін жуып жырық етіпті.

— Ал, буымыз дұрыс, Бийбидің кемпири де қыдырып келіп айтып кеткен екен. Бийби маған, Жумагүлдің менің көріуім қиын, үйден шығармайды, ол келмейді, сен айт» деп еді. Соны

мен де айта алмай жүрмен. Айтайын десем, ол бийшараның қолынан не келеді. Соны бізлер енді ойласаық болып атыр едік,—деді Бағдагүл ериңе тикленіпкіреп қарап.

—Үшеуі үсті-үстіне ауыр сууық дем алып қайғыланды.

—Меніңше сол кемпірді әкелің керек,—деді Айтбай.

—Сенні айтқаныңа келе ме?—Бағдагүл аянышты сөйледі.

—Күйеу балаң менен қызың жиберді десем қайтесің.

—Әдеп Турымбетке ойласып алған жөн. Өз анасы қандай болса, өмірлік жолдасының анасы да сондай болыуы тиіс. Егер дурысша айтсақ көнер. Қайненесі үйінде отырса, бәлкім, сонша уақыт Жумагүл менен урыспайтуғын болар.

—Қайненесінің көзіңше урыса беріп бәле көрпінсіз пе?

—Бірақ анау үйіндегі қазықбас кемпір жаманау,—деді Бағдагүл.

Айтбай біразға шекем ойланып отырды. Ол қызылларға қосылып ақларға қарсы урысқандада, ақ патша құлағаннан кейін де пүткілдей басқаша үмітте еді. Себебі хамме жерде жөніске ересті. Қызыллар менен ауылына шекем келді. Енді неге мақсеттер тез-тез іске аса бермейді. Шайдаков «тез күнде хамме теңдеседі» деп кеткен еді. Теңдескені қане, тек жерсіндерге жер алып беріп, байлар менен шартнама дүзискені ме? Баяғысы бағы. Байы да, жарлығы да өз орнында. Болыс, байлар бұрынғы қалпында. Ақсақал ше? Оның дінханларға сал-пәт жумсарғаны болмаса, бай адамға еле бас иіні, сөзін сөйлейді... Турымбеттің өзін қалай болып кеткен? Жер алмайды? Не бізгеңі бар екен өзінші... Айтбай қанша алағадалыққа түскен менен өз қарабасының ойын хеш қимге сездірмеді. Бәлкім ол қате ойлайтуғын шығар. Басында пісіп жетіспеген ойын қисіге айтпауға қызыллардың қатарында жүргенде үйренген.

—Турымбетке түсінсесің бе?—деді Төребай Айтбайдың ойын аңғарғандай.

—Түсінбеймен. Жөніке екен өзін. Неде болса кемпірші алырайық.

—Гөріңке қол созғанның несіні айтасаң. Алдырайық дегенің жөн. Сонда да Турымбетке барып хабарласып көрейің. Егер де жаратпаса сизіңкіңде и бизіңкіңде омысар, ямаса қосылып күтеріміз. Бийшара, қанғырмасың.

Олар усы келісімге келгеннен соң Айтбай шығып кетті.

—Сен суу-пуға барғаныңда Жумагүлді көріп ақылдандырып, ауылдың жаналықтарын айтып тұр,—деді Төребай хамма.

—Оның байы менен омысқандай түрі жоқ екен-ді, бірақ

айына бір хамме иітіп қалыпты. Сол аяғына орау болар деп жүрме деген ойдамын.

—Ақылдандыр, егер олай болса, баласына зыян келіп жүрер...

14

Тәжик мұрт Дүйсенбайға зересінің үйіріні «адам тауып бересің» деп көтсе де, ушты-күйді өзін көрпінбей кетті. Ол туурады хеш қимнен де айтып жибермейді. Бірақ өзін келмесі де Дүйсенбайды және екі сыймынан айырды. Сол болғаны. Бай өдепкі күндері «адамның табуы ақырзаман, мал менен құтылып қалсам болғаны» деп жүрсе де, Турымбеттен келісіні алғалы малына иіні иіт жыртықандай. «Меннен көкеріні алып хәр қиылы алағадалықтан құтқарса болар еді», деп түрсінбеді. Ал, Тәжик мұрттың бұйрығы менен келген адамнан «көкеріні қашан алады, ямаса қойың кетті ме» деп сорабың десе жүргені сәлқалдеді.

Бәлкім мұрт оның сырын біліу үшін жиберіліп қойған жаңсыз шығар. Анау-мынау деп гәп шашқанын есінтсе, сен мені сатпақшы екенсің деп өлтіріп кетіуі де мүмкін. Міне ол ұсыны есіңе алса, астына төсеген екі қабат көрпешесің шенгелден кейін сезбейді.

Сол күздегі келіп кеткеннен соң Тәжик мұрт адамның берсіні деген жасалуыды келесі жылдың саратанында ғана жиберіп отыр. Сірә қой болды болған шығар деп, арқайып жүрген бай түні менен уйқыламай, азанға шекем манаусырат шықты. Сәске мезгілінде бай бағынан ерік алдырып жеп отыр еді. Турымбеттің шақыртуысыз-ақ келіуі оны хәр қашанғыдан да бетер қуғандырды, қызыл бұғағы салынып, шырайына қан жуғанды.

—Әне, қосным, несібен бар екен, еріктен жаналық алдырып отырғанымың үстіңе келді. Бирге татысатуғын болдық. Құдайдың өзі шебер, қанымыз-жанымызды кем-кем қосып қиятыр—деп бай хәр қайсысы муштай-муштай сары ерік толған себетті ортаға тартып Турымбетке ұсынды. —Қане же, «Шер иіні, ер сөзінен қайтпайды» деген, баяғы өзің сорап жүрген ғақтың болды. Бир сөзін жигіт болсаң, көкерлік династы кийіп, жолға түссесің. Әуліңе теректе күтемен!

Турымбет бытырғы күзден бері усы күнді асығыссыз пәнен күтіп, көкірегі алып ушар, шыдамсыздық пәнен базда-базда байға өзін ескертетуге да еді, ал бай оған «асықпа» деп жуап беретуге еді.

Асығыссыз пәнен күткен күнінің келіп қалғанына, «жесіңне

дигирманын тасын қойғандай, шырайы қуғарып, аузына салған еригін шайнай алмай урты томпайды. Бас бармақтың басындай шаңғалақты алып, қалтасына салып жанауысырады. Өмірінің ишпінде қолына пышақ ұсылап, мал сойып көрмеген адамға бұл тапсырма өрмелемес бийік тау, жүзіп шығалмас ұшақ текіз болып көрінсін, салысы суға кетті.

Гәптің пәтетуғыны айтылғансоң бай қайтып сөйлемеді. Себебі абайсыздан Турымбеттің қазіргі кейпіне унамайтуғын бір гәп айтып салса, истің насырға шағып кететуғынын сезетуғын еді.

Турымбет көп отыра алмай, жеген жалғыз еригінің шаңғалағын қолына қысылмауы менен үйіне қайтты. Жақындаған гезде оған өз үйінде әзірейлідей көрініп кетті. Ашыу менен қолындағы шаңғалағын қапталына ылақтырып жіберді.

Ішке кіре төсекке аунақшыды. Бірақ кем-кем кеулі босасып, жүрегі әзізлеп баратырғандай. Ешейінде анасына да бауыры жибімейтуғын адамда әлде қандай өзгеріс болған сияқты. Әйтеуір нәрсеге-ақ «хау, апа?» деп жалбырақлайды. Жумағұлға бір түрлі қорқыныш пенен қарайды, бірақ хабарласпайды. Анасы перзентіндегі өзгерісті сезбеді. Қазанның, құманның қақпақтарын бірім-бірім ашып көріп кемпір гүбірлейді:

— Келіңді болғалы қайта тежестіріу менен шаршайман.

Турымбет ауыр ой менен хеш нәрсе есितпегендей, басына дастықты екі бүклеп қойып, төрде ұзынына түсіп жатыр. Базда дастығын ыйғы менен сол жылыстырып, аяқтарын айқастырып әлде қайда көз жібереді. Ерінің қандай да бар ой менен бөнт екеніне Жумағұл түйінді, бірақ тиллесіңге батылы бармай, тек көз астынан оған қарап қояды. Турымбеттің күндегі жатысы да ұсындай болған менен, бүгінгісі пүткіллей өзгеше еді. Өзіне өлі шырай енген. Бір күннің ишінде азып тек гәукиңген мұрны қалған. Шерім етігінің сары қонышы қайырылған күйінде, бөз дәмбалының балағы шығып, жүзі балтырлары көрініп атыр. Ұзын мойнын бурып, біресе әйнекке, біресе қапыға қарайды. Сірә тақта таппас... Қыялы да әрре-тәрре. Анасына ойласайын десе, қаспан ісенбес, хошласпай таслап кетіңге жаззтайым оқ тийіп жарадар болса «апа!» деп бақыратуғыны тұрған гәп! Ер жетіп, үйленіп қатарға қосылғалы да түнде шоршынып «апа!» деп оялатуғынын анасынан да, дәслепкі күндері Жумағұлден де талай-талай есйткен. Ол үшін не іслеу керек. Дүйсенбай айтқандай бәрхәма булар жеңіске ерісе бере ме? Тазғарада неше большевик қазаланды, оған қарсы гүрескендер-

дің қанышасы қырылды. Ол бір тойға баражақ па! Дүйсенбайдың айтылуына булар жүйрік атлы, қарыу жарақты. Ал олар менен урысатуғын адамлар ше? Бийғам уйқылай бере ме? Мылтық бар жерде қаза бар!.. Оның көзлеріне өлім көріне берді. Ирі қолдарын қар жеріне тийгізіп сыйпайды: Атыса қойғанда қайеріне тийер екен. Жаны қайерде?!

Ол анасын қойып Жумағұлға сырды айтпақшы болып та қылланды. «Жоқ»,—деді бұл ойға беріліуден гүбірленіп.—Хаялға сыр алдыратуғын мен бе? Бұл барып тұрған жарамаслық, өзімді төмен таслағаным! Ұсындай әдет қарақалпақтың қай жігітіне тән!..» Ол біраз уақытқа шекем қар мұқамға дөңді. Басына кірген гәуғалы ойлардың түйінін таппай, шыбын жанынан гүманланып, бақарғы қалсіз шамшықтай қар шақаға бір қонып көрді. Бәрі бір, тийісін жуымаққа келе алмайды. Күн ауған сайын ишқысталыққа түсті. Күн батыуға қарағанда етіне қалтыратпа тийіп, безген болды. Бірақ бұл кейпіне қарсы Дүйсенбайдың, «Ер сөзінен, шер ізіне қайтпайды» деген сөзі есіне түсіп, бойына жігер еніп кетті.

«Бұнша қорқақ болсам, неге туылдым! Жігітлігім қане? Жигирма бестің күші жоқ па менде?»—Орнынан секиріп тұрған мақалде бойын бийлеген гүлден қиялдары бірден серилді. Далаға шығып, айсыз қарияда жән-жаққа нәзер жіберіп, саратанның жағымды шамалы менен қозғалған жапырақтардың сытырлысына ұзақ уақыт қулақ түрді.

Қар жерде нәтлер үреді. Көзіне жалтыраған әйнектерден басқа хеш нәрсе көрінбейді. Хақыйқат күнді таңлап алған екен,—деп ойлады ол.—Тап бүгінгі түнінің ұсындай болатуғынын қалайынша алдан билген? Жоқ, бұл кітапқа қаралған ис. Ахуилардың көбісі дәрьяны теріс ағызады деп жұрт бийқар айтып жүрген емес, қуда қалесе, пірлер яр болса, аман қайтаман. Аман!»

Үйінен берекет кетіп, сорпа ишилмегеніне неше күндер болған еді. Бүгін Турымбеттің тілегі бойынша бір ата қораздың сорпасы ертеден қазырленіп атыр. Ол үйге қайтып кіргенде, Жумағұл гүрткі салып болып кемпірге дузын татырып атыр екен.

Тағмақ сорпаға көптен берді құмар болып жүрген үй адамдары күте жым-жыртлықта. Жумағұл болса, жәнжелсіз сорпа ишкейіміз деп қар қайсысының қас-қабағына қарау менен өз орнында.

Бүгінгі кеш бұл хожалық үшін ең бахытлы кеш болды. Хәттекі ауқат та тым-тырыс желпиді. Таза сорпа ишіп те-

рисп жайылган кемпир әулиһини етюдөн басып дастыққа қойып еди, пырылдады да қалды. Тек Турымбет бийтахат, Ерниде әлленеген қуылыс пайда болғанын күн менен сезип отырған Жумагүл үндемеуге шыламады.

— Шабазым, ишиндегіни маған ортақласаң қайтеди?

Бундай жағдайда хәкирлене кететугын жигит дым жууа сөйлемейди. Жүзінде келиншегіне деген қаталлықта сезилмейди, өзи менен өзи. Оның әлдеқандай жууақлы ойды аяқтан алып отырғанын Жумагүл аңғарған менен оны сөйлете алмады. Буннан бұрын ернинг ұсындай бір жууас отырғанын «Айтбай болшой» жөнінде сарайман деп дәкки жеп қалғаны бар еди, сонлықтан көкірегі дауамайды, ал оған қарамастан ол туұралы билгиси келе берер...

Турымбеттің бүгінги кейін айрықша өзгеше болғанлықтан жақсы ниеттен үмітлендирди.

— Маған үкем келин ойласып еди...

Әнгиме мұрымдық сипатис Турдыгүл жөнінде баратырғанын түсінгеніктен:

— Не қыламық екен?—деди Турымбет.

— Айтбай болшойды тәуір көреме деймен.

— Құдайды бәйүміт есер адамның атын айтпа маған.

— Ат айлаңын қазығына келеди, шабазым, кәмбагал адам құдайды безе ала ма?

— Құдайды безбесе әкесіндей пылтабан дийхан болады дағы. Оннан артыққа ақылы да жетпейди. Ат айлаңын қазығына келгені сол ма? Ал енди және ескертемен, бул үйде Айтбай туұралы сөп болмасын!

Әнгиме шорта кесилди.

Турымбет Жумагүлге, қадымгисинше, хештеке ескертпей түргелди.

Елден атлы шығып кеткенін хеш күнге билдирмеу мақсегінде байменен уәделескен жерине—Әулиге терекке шекем гинда келди. Оны күтін турған Дүйсенбайдың жетегиндеги ат, адамды көріп бір оқыранды. Турымбет бара-сала аттын жүзешинен тутып, омырауын сыйналады. Сыйнементи беккем екен.

— Атқа кеудия тола ма?—деди бай сыбырлашып.

— Минип көріп билеміз.

Турымбет атқа қарғып минди. Үстине зилдей адам мингенге бези аұырды ма, ямаса өзге киіп болған соң жатырқады ма, ат алдыңғы еки аңғын көтеріп, жоқары шаппыды. Соң жолға түскенше асыққандай бір жерде тура алмай, аяқтарын теу-

синип, гә шегинди, гә илгериледи. Атқа Турымбеттин кеуәл толын:

— Бул кимдыки?—деди байға.

— Сенник.

— Хәзир менник екенін биліп турмаң. Маған шекем кимдики еди?

— Әй иним, күнге жарар деп бир-екеуін жер төледе бауқыға қойғанман.

— Хасыл туқым ба деймен,—деп Турымбет ат үстінде шалқайып отырып, тақымын қысып жиберди де, байдың өзи менен қатарласын Кегейлиге туппа-туұра салып жиберип еди, атлар хә демей-ақ арғы жағаға өтті.

— Аттын күшін көрсін деп қарийшанның көпирине айдамады. Енди билдин гой!

— Билгенде қандай! Бундай ат киісін жауда қалдырмайды.

— Өзіндей азаматты жауда қалдырмаса, сол азамат ат берген атасын да жауда қалдырмас деп ойлайман.

— Айтарымыз бар ма, аға! Бийгам болың!

— Кәне, бөктеринди шеш.

Жигит аттын жүзешин босқа жиберип, жорғасы менен баратырғанда артына қайырылып, бөктерини шешемең дегенше, Дүйсенбай үнсиз келе берди. Бөктеринди жаздырып Турымбет бир бешатарды алды хәм қараңғын гөзеп көрди.

— Қалай, унай ма?

— Нағыз мүлік екен. Бирақ буның атығын билмеймен-ау!

— Үйренесен. Хәзир барған жеримде өзіндей жигитлерге қосыласың. Сизлерди Тәжим мұрт қызыл қум бетке әкетип екеуш күн мылтық аттырып үйретеди. Ал, иним, менің бир пәнди нәсиятым бар, соны тылла. Бөрқұлла дұшпаныңа реймсің бол. Егер жолдасыңның биреуини сатқын екенін сезсен, сонан саған зыян келетугын болса, көп сөйлесіп турма, атың тасла. Себеби ондай адам қарсы келген дұшпаныңның да жамаң болады.

Турымбет сөйлемейди. Өзиниң қууанышы екенін де я қыяланып турғанын да түсінбейди, ишинде қандай да түйін бардай сезиледи. Сол киятырғанда «Бәрі тахрылық екен, буннан шетте қалмай қосылғанымды айта бер. Жөніс қолымызга тийсе, қандай абройлы азамат боламан. Байлық деген өзиниң өзи келе береді.» деп те ойланады.

— Түреке, тезирек айда!

Олар атларына бир-бирден қамшы басып, шайқатылған

жорғалары менен тоғай ишпіннің жым-жыртлығын бузып кете берді.

Екеуін Саманбай жағасында бір топар атлы күтпін алды. Олар аттарын байлап, тоғайдың қалың жерінде от жағып соқта ойнап отыр. Үлкен қазанның үсті майға липілдеп қайнап тұр. Булар да қатарға қосылып отырғанның кейін қолға тез су? аминді.

— Кешіктіңіз ғой,—деді Тәжिम мұрт байға қатал ишпінде қарап.

— Айдан киятырғанымыз усы.

Ат жабыуларды төсеп отырған жигиттердің хәммесі мәс, хеш қайсысының бір нәрсені уғайымлаған түрі сезілмейді. Олардың кейін көріп, Турымбет те хеш нәрсе елестірместен қатарға отырды. Алдыларына бесеу ара бір табақтан гөш хән сорпа келтірілді. Гөшке гүрткі салыбаған еді. Шөректердің қапталдарына қойып барамыз өрлі-гурлы жей бастады.

«Бұндай таза сорпа, мол гөшке келетугынымды билгенде бағана қоразды сойдырмайтуғын едім» деп ойлады Турымбет. Сөйтсе де, басқалардан қалыспай көп жегіге тырысып бағып еді, иштейн өзгелердікіндей болмай тез кейін шегінді.

— Бул не сынайшылық?—деді табақлас жигиттердің біреуі.

— Тойдым.

— Бул тамақ жеуің болса, бала менен айқасуға да шамаң келмейді ғой,—деді Тәжिम мұрт жылық тұтқан бармақтарын бірінмен шылпылдатып сорып.

Күшке келсе усы отырғаңдардың хәммесінен де қайтпайман ғой деген ойда отырған Турымбетке бул шанышұдай тийді. Бірақ бийтаныс адамлардың арасында хәзір сөйлемегенді мақұл көрді.

Ауқатқа пәтия ислер ғақытта бір ақсақалды киен пайда болды. Бул киеннің қайдан пайда болғанына Турымбет хайран қалды. Абайлап қараса, бүктің қалыңырақ жерінде ылашым сымақ бір нәрсе бар. «Усында жатырған екен-ау» деп ойлады. Бул киен атақты Нурымбет ахун деген еді. Ол ортаға шығып бетін құблаға қаратып, хәммесінің орындарынан турығын сорап еді, барлық адам алақанларын жайып тикейісті.

— «Исламның күші, оның хұкімі ақырғы әлемге шекем дүнья жүзінде үстем болуы үшін пәтия беремін. Жигиттер, бахтыңыз ашылсын. Душпанларыңыз опат болсын!...»

Хәмме оның хәр бір сөзіне «Әуийин, әуийин» десіп тұр. Әллен ғақытта пәтия тамам болды.

Таң атыуға мейилеленіп, күн шығар бет сәл-пәл бозарың киятырғанда Тәжिम мұрт құрбасымдық етіп, аталарды және бір рет санап шықты.

— Жигиттер, ишпінде мылтық ата алмайтуғынымыз бар ма?

Хәмме тым-тырыс. Нурымбет ахун жигиттердің жолланып деп турғанын биліп тағы пәтия беріп болған соң:

— Тәжिमжан, балаларға қайырқом бол, билжейтуғынымыз үйрет!—деді жүде бір кишінейиллік дауыс пенен.

— Қәне, онда кеттік, жигиттер! Күн шыға Бадай тоғайына кирип жатып, келесі ақшамда дәрьядан өтеміз.

Дүйсенбай менен Нурымбет ахун кейінелеріне қайтты.

— Қуда қалесе, хәммесінің туурылаған шығармыз,—деді ахун былайырақ шыққаннан кейін.

— Ийшала, айтқаныңыз келсин.

— Исламға терсекей келетугың билімді таратамыз дегендердің хәммесі тиллерін айқыра тислеп қалады, Дүйсенбай жан!

— Илайым, тақсыр, солай болғай...

15.

«Қайинене үйде болса күнде-күнде урыса бермеге уялысады» деген шешімге келип Төребай менен Айтбай Жумағұлдың апасын әкелуді мақұл тапты. Бірақ бул ойларын Турымбет пенен келісіп алмаса баз баяғы болмайды. Сол үшін бір жола Айтбай келип еді, Турымбетті ушырата алмай, үндемей кетті, соң Төребай келетугың болды, ол да хеш гезәлестіре алмайды. Гүлбийке кемпирдің «азанда шығып кетіп еді» дегені менен қанаатланып кете береді. Ал Жумағұл кемпирдің өтирік сөзіне түсіне алмай қала береді.

Төребайдың соңғы келип кеткенінде де кемпири сол үйреншіккі жуабын беріп еді, Жумағұл бұрынғысынан да хайран қалды: Турымбеттің ушты-күйді жоғалғанына бір айға шама-ласты. Бул кемпир неге қайғырмайды? Не билгені бар өзінің? Иләжсыздан енесінен ұлының қайда кеткенін сорап еді, ол:

— Сен қатын келемен деп ұлым үйден безді,—деді тоңқылданып.—Расмн айтайым, тисінен шықпасын.

— Ағыз бірлікті бузатуғын бул үйдің өгей адамыман ба?

— Сен келгелі балам мойнына ошақ түскенін биліп жүр екен. Дәрьяның аржағынан қол ұшы талап ислегіге кетті. Қуда қалесе, киімінің пүтінлеп келер, саған да, маған да бір нәрсе ағуыстыра-

айып деп жүрген шығар. Сен сораған адамға бұй деп айтып жүрме. Балама да, саған да жақсы ат емес. Оған да арланып ата-баба биліспейтуғын жақтарға кетті.

Балағы қатарына екі күнге шекем келмей хабар-атарсыз жоқ болып кеткенге кемпир биймазаланып Дүйсенбай билерме екен деп барғанында, бай ұсы ақылды айтқан еді, бұны Жумагүл сезбеді. Ендігиден былай сораған адамға ол да кемпирі құсап азадан шығып кетті» дей жақ, ал сорап хеш нінде келмейді.

Үйдің қыбыр-сыбыр жұмысы сірә түфесізмесе де Жумагүл біраз тынышланды. Кемпирі қонсы-қобаларға айраншылап кетсе, ойланып алыуға азмаз шақты ауысады. Ері қиыншылықта жүргенде отыра беріуі керек пе?.. Ол ұсы пикирін бәз жола еспесіне айтып көріп еді, ол:

— «Қотын қарыуланы қазан қайнатпас» деп ата-баба бий-кар айтпаған, табаның қышып баратырса, айраншылай той!— деді.

Жумагүл арсынбады. Көп жылдардан бері тұрған ауыз-қабақты алып айраншылауығын болды, бірақ кемпирі ол кетер шақтылары «онау үйге бар, мынау үйге барма» деп, үйлердің сыртынан көрсетіп қалады. Ол кемпирдің не мақсат қойып жүргенін түспібеді, ал «барма деген үйлер бизлердей жарлы шығар, өзлери айран сорап жүргенде үйіне биз барсақ күлер» дейді де, кемпирдің айтқанынан шықпайды.

Ең болмаса барған жерінің сүбесін пісіп, айранын атласып, ауызқабағы толы айран алып қайтады. Олар сөйтіп сы-йырлы хожалықтардан кем болмай сүзбе жыйнап, бір екі рет құрт, торақ та қайнатып алды.

Ол мұрындық атасы Тәңірберген малыншыныкше барып Турдыгүл менен сөйлескісі келер, ал ол үйге илеп қадам қойғуды кемпирі қалаған етіп қойынты. Жасырынып барайын десе және болмайды. Дәстүр бойынша олардың өзлери алды-бұры мұрындық қызын шақырыуы тиіс.

Байдың үйіне де күнде азадан көп айран атланатуғын болған соң ала геүгимнен-ақ тіленшілердің ауыз-қабақтары газдай қатарласып қалады. Бийби Жумагүлдің келгенін көрсе, айраншылаған ауыз қабағын нәубетсіз-ақ толтырып жібереді де, ертеден келгендердің біразын бийшесін қалдырады. Минг сондықтан Жумагүл бұл үйге көп аса бара бермес.

Бір жола азан менен Айтбайды ушыратып қалып еді, оның «Тұрымбет үйде ме?» деген сорағына «Азадан ертерек тұрып кетіп еді» деп жууап берсе де, қысынып қаларман деп

ойламады. Айтбай оған ашықлапқырап қарап, оның қан тамырларының ойнақшын алле қандай бір сырды бүкілен тұрғанын сезді.

— Ерте тұрып талап ислеуге кетсе жақсы екен.

Жақымда ғана Бағдатүл менен сырласқанында ол шымылз келіп, Тұрымбеттің дүзелемақ екенін, сол үшін қолы үшін талап илеп кеткенін жасырмай, кейінде қисіге билдирмеуін өтінген еді, сондықтан ол бұл жасырын сырларды Төребайдың жорасы Айтбай есितеді деп ойына келтірмеген.

— Ерте тұрған құдайға да жақсы керек, — деді де аз тидірді. Жумагүлдің бұрыннан толғандыратуғын қызы бұл жігіттің жөнеліп хабарын, кінәй Турдыгүл айтқандай оның бейішті жер үстіне қондырып қой қонтуғын сөзлерін ол құлағы менен еситуі еді. Ал қазір сорау нақалай сықпанды. Көптен бері мұрындақ спалисін көре алмай жүр. Барайын десе еле қатнаспаған соң...

— Әй, Жумагүл, Жумагүл! — деді Айтбай басым шайқап.

Жұмыссыздықтың кесепетінен қыларға не таппай, келінінің сыртынан барға бақлап жүретуғын Гулбийне кемінз үйінің иінеуіне сүйеліп; бұлардың сөйлесіп тұрғанын көріп тұр еді, өзіннің бойдақ жігіт менен кіншеде кәбірек арналасып не нұшайман етіп, үй бетіне нәзәр салған Жумагүлдің амалы оны шалып, бірден аемімі, шаққан-шаққан жүріп кетті.

Оның аясы туғралаи айтылды ойланым тұрған жігіт тез ажыратысқанына қуғанды: «Байшараның кеуіні қабартпағанын жақсы болды!»

Кемпир оған жекірініп:

— Сенің менен Тұрымбетжаным келген сен сөйлесермен, — деді.

Жумагүл неге аралатеріні түсіндіргенін менен кемпирі бірі-бір іткенбейді. Ол сөйлеместен ауызқабағындағы айранын қаптап бетте сасып, үсті көпіріп тұрған бәз шекініне құяды.

Еркіннің бойында «ақсақал келінті!» деген хабар тарқаса болғаны, ауыл арасы анда-мында шырқан аттылар менен толып кететугіні еді. Жумагүл бұл ауылдан ондай көрінністі еле көрген жоқ, себебін де білмейді, сорағын десе оған ақсақалдың неге керекті бар. Турдыгүлден баты есितкеніне қарағанда ақсақалдың көп ұсы ауылдың адамы болса керек. Соған қарап «ақсақалды ол ауылға сыйламаймы екен. — «Ауылдағының аузы

сасық деген ұсы екен-ау!» деп ойлап жүрген менен, бұл жақтың ақсақалының сыртынан «ат көтергісіз семіз, қар бети шымықтай қызарып бөрткен, қара шоқ сақалы, басында әреби шапирме, үстінде қысы жазы сенсең постын» деп көз алдына келтіретуғын еді. Бір жолға суға баратырғанында ала аттың үстінде екі иінін қуысырылып отырған сүен жақты, мұрын шыйқанын тұмсығындай иімек, арық киіске ушырасып қалып, оның ақсақал екенін изінен суға келген қайылардан сорап билді. Бір сапары сол ақсақалды көргенін айтып кемпірі де бұлқыған:

— Бизге ақсақал да қайырқом. Балаң оғыры ақыллы екен «жақсы иіт әлігін аулаққа таслайды» деген, көрдің бе алысқа кеткенін, күте дұниямы болып келеді,—деді маған...

Бұған Жумагүл де қуғанды. Бирақ ол, не үшін Турымбеттің талап ісеп кеткенін ақсақал менен бай биледі, басқалар билемейді, мінне ұсыған қайран қалады, кемпірі арқалы емес, өз құлағы менен анығын еситкісі келеді, оған жүрек қайда? Ақсақал менен, бай оның менен сөйлессеңші! Бийбиден сорап көріп еді, ол да «қайде» дейді.

Күтпегенде пиядалап үйіне қарай баратырған ақсақал ушырасып қалды. Ол Жумагүлдің сыртынан танытуғын болса керек, иркіліп тұрып:

— Келін, Турымбеттен хабар бар ма?—деді.

— Жоқ, қайнаға, қайда кеткенін де билемейміз.

— Билің дәркәр емес, сіздерге напақа тауып келсе, болғаны емес пе?

Жумагүлдің ақсақалдан күткені бұндай емес ұсаған еді, деген менен оның иркіліп сөйлескеніне иінінен разы. «Хайларға хөктемірех сөз айтып гүлден еркектің еркектік қасиеті...» Ол ақсақалдың пияда жүргеніне талланып, ертеніне Бийбиге айтып еді, ақсақал сол жүрісінде қуры жүрмеген екен, баласы, қызы бар үйлерге тезек пенен өзі киіріп шығыпты.

— Не ұшын?—деді Жумагүл қызықсынып.

— Оқы дей ме, бір нәрсе дей ме, соған адам салық түскен қусайды.

— Өйбей, еситпеген елде көп деген. Адам тауып па оған?

— Жумагүл, басың іскен екен. Өз еркі менен баратуғын адам табыла ма? Өзін барамысаң? Қолайға келген біреуді зорлап жиберетуғын қусайды.

— Бұлар өзін қалайлайды, Бийби. Бизің үйдегіні сондай бір оқыға жиберіп қоймаса болғаны ғой.

— Маған ондайды ким айтатуғын еді.

«Турымбетті алдарқатып оқы деген салығына жиберсе жиберіп қойған шығар, бұл бийбидің» деген қауып Жумагүлдің көкірегіне түйін болды да тұрды. Бұл қауып қайыненен жасыра алмады да.

— Не дейді мынау!—деп кемпір, үйінде тақат етіп отыра алмай, орамалын шала орағы менен асығып байдикине шауып кетіп еді, бай тосалла беріп дурысын айтып орнына «ерінің таяғынан қутылып, келіннің етіне қан жуырып, отирик сөйлеуге қараған екен» деп шағыл жиберіпті. Кемпір байдің сөзін сол тұрысында Жумагүлге айтып келіп, топыла берді.

— Кешде Айтбай большойдан еситкенінди маған айтатуғын болдың ба, бийадеп, жүзсіз!!!

...

Турымбеттің дерексіз кеткенінен бай да қауыпсінді. Әсіресе оның тынышын алған аты: «Турымбет не болса сол болсын, менің жибергенімді екі аңқы бенде билемейді, ал сонша айлар баққыға қойған тұқым атым майрылып келсе, ямаса душанның қолына түссе, бәріннен сол жаман...» Егер ұсы қыялы ойлап отырғанының үстіне Турымбеттің кемпірі келіп қалып «баламнан хабар атар жоқ па?» деп сорапса, балаңа қыйналғанша менің атымды айт демекші бола жазлап, өзін зорға тутып қалады. Сол аты есіне түскен ақшамында ұйқылай алмайтуғын да болған еді. Дүрсінді шықса тым-тырыс құлақ түріп, бизің жұмытынып туяқтарының сесті емес пе деп, басын көтереді. Арадан анық бір ай өтіп кеткен соң әбден тынымсызданды. Кеуліне аты келіп қалғандай. Базда ярым ақшамда-ақ тұрып кетіп, Әулие теректің тұсындағы шенгелліктің ортасындағы жер төлеңкі көріп қайтатуғын бөлге ушырады. Үміті—егерде оқ тийіп Турымбет жаза тайым бола қойғанда да, ат жем жеген жеріне оралады. «Ат айланып қазығын табады» деген ғой!...

Бийдәректің үш айға шамаласқанда барып, түнде Турымбет келді. Қар қыялы қыялдарға беріліп, ұйқылай алмай жатырған бай сырттағы есікті тақылдатқан адамның дауысын танып сала, қасындағы Бийбидің бөлек жайға жиберіп, есікті өзі ашты.

— Ат қайда?

Аманлық-есенліктен бұрын атын сораған байға Турымбет ашықпады. Өз орнына байланғанын айтып бөлмеге кірді.

Бай атты аманлығын билген соң барып онын менен әнгимеге шыға кирипти.

— Қалай, мақсетлер орындалды ма?

— Бір чайник чай болса?—деді Турымбет түпирігін жуғызып. Бай түргелін дәлем жатырған бөлмеге кіре сала, тез чай қайнатылды, демленгеннен кейін өзі келіп әкететугынын, үстіне хеш қайсысының ірмекін бұйырып қайтып келді.

— Ҳазір қайнады. Шығымыңыз жоқ па?

— Ерандарың ағылымыз бір жолғи елді.

— Атысқа болды ма? Ол кім? Қалай өлді?

— Атысқа болғанда қандай! Өлген Нурым деген жігіт, Абайында мен атып алдым.

— Нурым, Нурым,—деп Дүйсенбай ойлағаны бұл атты сол еселеді.—Хе, хе, Қутымбайым жийеңі екен ғой. Зияны жоқ, әжесі деген. Өйлеріңіз аман болсыныз болғаны. Басына сөйле қосшым.—Дүйсенбайдың көптен бері асмын жүрген жүрегі усы хабарды таллап естіуге қуштар еді. Онын үстіне Турымбеттің мінезін биледі. Ол өз нәртілігін айтқанына ыңғайлап, иш қыстаықта да отырған шығар! Негізіңде Турымбет ондай кейінге емес, шартпаған, шырайы шаң басқандай қушарған.

Тәжिम мұрт аларға іскенген істер туғралы хеш кінге тигізілік билдірмеуін тапсырып, егер біреудің усы жөнінде жол қозғалғанын есептесе, тири жүрісіннің ғұман екенін қатты ескерткен еді. Соллықтан ұяқын туғраам ауыз ашып қабай! Турымбет таңсанға түпирішті.

— Әне, нәғыз көхор болмасаң,—деді бай көтермелеп.—Сыр сөзлаған ең жақын нәрсе. Айтпасаң айтпай-ақ қой. Тәжिमнің өзінше-ақ есептемен.

Байдың ертеле-деш билік қоймайтуғынына көзі жеткендіктен айтпағға елші бәйлей алмады. Атқарған «ерантис» нинше сыйларалмай, өзі де әбден жарысыға келген ақыры.

— Сизлерден айрылған түні күн шыға. Бадай тоғаймыз жетіп, күннің ылыт етпей жаттық.—деп алдына байдың өзін өзінің қойған қайыратын кесеге чай қуып, малдасын, жыйым қырып отырды.—Келесі ақшамында дорыдан өттің. Сол түні тыныбастан жоқ жүріп сырдаңдай әлсез малға шықтық. Шаманың «Қызылдың қуымы» деген сол алағар. Жақын-жуығында ол көрмедім. Ойың да асып кеттің. Сол жүрістен жүріп бір таудың жиегіне тірелдің. Сол тау мараң жерінің екен, оған жеткенше өзіміз де бір қылды болдық, аттар да болды. Қайран қалдым, жан-жағы қараңғы тоғай, төбе таудың бұйырайында бір малыңның соғылысты. Сырттан қарағанда, до-

ныдың түркесі дейсен, ал ишине кирип бір хаял менен бір кемпирдің отырғанын көріп, таң қалдым. Олардың жападан жалғыз ылашықта қорықпай отырғанына алхабиз дей берің! Анығын жартылым биле алмадық. Бірақ шамалымызша, сол үй бизің басшымыздың үйі ме деп пәмледім. Ылашықтың сырты көріуге пәжмүрде болған менен, ишине кірсең, шыққаны екен! Түркмени ғалы, ғилемлер, боғым мұрнының қаныдай қызыл хәр қылды текиментлер көзінің отын алады. Қуласы ылашықтың иш жайнап тұр. Хәр биримізге бір мақпал көрсе табылды. Екеу-ара десем лап болар, қурығанда үшеу ара шығар, мал сойылды. Гөш деген ийт-ырқын!..

— Қысқасын айтқанда, бір көклеген екенсіз,—деп бай тиісін суғын сорып жутынды.

— Басқаларды ғой биледім, ал мен жата беретугын жер екен дедім сонда. Ал Тәжिम ағаның үйі шығар деп пәмлеуімнің себебі, ол сол үйдің барлық нәрсесіне сугылысып баратыр. Ақшам сол үйдің келіншегі менен бірге жатқанына қарап тақыйық есендім. Өйдейін десем, оларды жөне жеке таллап, бизлер менен бірге дорыдан өткенше келді. Соң өзі қайда баратуғынын айтпай, жөн алды қарабарақ бір жаққа кетті...

Байға мұрттың үй-иш туғралы барлық хәқықаттық белгілі болғандықтан ба, оның менен қызықсынады.

— Хә, сөйтін қондымыз?—деп Турымбетке әнгимені басынан қалдырмай айтып ушын жолға салып жиберді.

— Аға, қондық. Қоналқағада тойып алдық. Ол жерге сәскеде барып едің, кеш пәсінге шөкем уйқылап алдық. Дем беріп тамағымызды тойдырғаннан кейін Тәжिम аға бизлерге «хәне, жігітлер, атларыңызға минни»—деді. Ол не әйтсең пәтти ғой!.. Арамыздан исми Нурым деген жігіт жансыздық етіп ушын Төрткүлге жиберілді, ал бизлер тауда мылтық атып машқы қылып жата бердік. Арадан бір айдың жүзі өткенде сол Нурым қайтып келді. Ол көрген билгенлерін бизлерге баян етіп, «Төрткүлге жоқары жақтан бір адам келіпті, үш-төрт жігітті оқыға әкетейін деп атыр» деген ғауасат бар» деді. Бұнан кейін кимде тынышлық болсын. Хәмме хәр қылды нәрселерді тауып, өз билгенлерін жорып жүрді. Ал Тәжिम аға бизлерден бөлініп бір күн ойланды. Ақыр соңында келіп «бүгін ақшам Төрткүлге кетеміз» деді. Бизлер де сөзін тәркі етпей асығыс түрде атландық.

Төрткүлге жақылаған жерде әдепкі жиберіп алған жігітміз Нурым тағы жансыздық етіп кетіп, жоқарыдан келген кісі үш-төрт жігітке басшы болып оқыға адам жыйпаймыз

деп Шораханға арбалы жөнөп кеткенин хабарлап келди. Енди не қылыу керек! Биреулер изинен қурайық дейди, биреулер жолын тосайық деді. Құлласы бір шешімге келе алмай біраз тартыстық.

— Алдын ораған жөн ғой, — деді бай шыдамсызланып.

— Ҳазір, Һазір, — деп Турымбет қолын көтеріп алақанын байға қаратты. — Сөйтіп аға, тап усм сиз айтып отырған тоқтамға келінді. Әмиу дарыдан өте сала тоғай-тоғайдың арасы, сайлардың иши менен излеринен ат қойдық. Бір жерде олардың қарасын көрісте қалдық. Ендігі жағында тек Тәжिमнің ым қатыуы менен бағдар алып, көп жерге шекем қаптапша шауып, алдынан шықтық та, бір жерде жаттық. Ол жер ұмытпасам Түркмен жаптың бойы шығар деймен. Атларды жаптың ишкі қандегине бекем кісенледік те, өзлериміз бүкқы таслап, олардың алдынан тостық. Бәрі қосық айтып киятыр екен! Әжел дегенді қоя бер! Шашлы биреуі арбадан түсіп, сараламақшы болып еді, қалғандары да иркілді. Биреулері арбаға сүйеніп тұрып шылым шекті. Қарақалпаққа шылым шегуіміз ким қойыпты! — Оларды аяғандай Турымбет басын шайқады. — Уай-уай, әжел-ай! Минне сол уақытта оларды атқысы келіп, жансыз болған Нурыммыз алдыға түсіп мөртлік етіп еді. Тәжिमнің «тоқта!» деп сыбырланып берген бұйрығы дәммені тұрған-тұрған жерінде қалдырды. Анау жигитлер және арбаға минген кезде бәріміз мұрттық бұйрығы бойынша қамалап, бешатарларды іске салып жибердік. Биреуі де аман қалған жоқ. Бірақ менің бір оғым қаңғып кетіп Нурымды сеспей қатырыпты. Бийшара тауланды, тауланды!

— Ырас билмей қалдың ба?

— Оллаһий билмей қалдым. Сол жерде Тәжим аға, бул кимнің оғы дей жекириніп еді, менікі деп мойындаған соң маған үндеген жоқ.

— Бийшара жигит-ай, — деді бай Нурымды қайғырып. — Сөйтіп анығырақ айтса, оқыға адам жыйнаймыз дегендерінен тири қалғаны болды ма?

— Қалай тири қалсын! Алды менен сулаған шашлы жигиттің бір кишкене мылтығы бар екен. Қасларына барып тінтіу жүргізгеннен соң билдик. Ал басқаларында муштан басқа науа жоқ, бірақ арбадан үш бешатар тартық.

— Сазаһын алған екен, аяғарлар! Енди усыны есиккерлер өлмей оқыға барады-ау. Қане, соннан кейін не қылдыңыз?

— Буд шауқымның изи басылғанша елге кетпей деп, Тәжим бизлерді бағы үйге емес, басқа жерге әкетті. Буд жер Еркін.



ниң аржағындағы Порлы таудың арқасындағы бир көлдин ортасы екен. Тәжим аға билебеди усы жердин хәкимин деп Турдықылыш деген менен таныстырды. Ол орақ мурын, қуўжақ, қасларын үйилген, сууық түслі адам екен. Оған бағынатуғын атлылар он бес-жигирмадан аслам. Олар менен бирге бир ай болды. Олар бизлерди дәслеп жүдә сууық күтип алды. Себебин соның ала билдим. Қарауындағы өзимиздей адамларын бизлер менен үйренісе келе сыр жасырмады. Сол ушырасыўға шекем Тәжим менен Турдықылыш екеўи жұлдызлары қарсы жаў екен. Алдына бас ийип барған соң ба, соң-соң еки басын бауырманласа берди. Адамларын менен бизлер туысқандай болып кеттик. Олардың ислейтуғын иси исламның үстемлигин иске асырыў екен.

— Қалай, өзлеринде жеңемиз деген үмид бар ма?

— Олар хәммә нәрсеге исенеди. Егер оқыў деген бәлесине адам жибергизбей қалсақ болып болғаны. Ғене дивўалдың тиреп берлисин алып қойғандай, бойшойлардың исин жүргизетуғын адамларын тайынланбай, өзнен өзи қулайды деседи.

— Тәжим деген тәлим-билимди көп оқыған, Қабаға да барын қайтқан жигит. Ол ел басқарыўдың гүлден смырын биледи. Турдықылышқа жарысып Қоныратқа хан болып көтерилиўге хәзирленип атырғанда усындай алапат болып қалды ғой...

— Түри солай. Ақылға оғада жүйрик екен. Ал, енди бай аға, барлық ғақияларды сизге өзим деп айтып отырман, тисинизден шығармассыз.

Байдың езиўинде азмаз күлкинин изи бар еди, сонда да лаўысына ашыў ендирип:

— Мен сени басғашы деп тутып беремен, ақмақ!—деп қолын тутты. Жас жигит оған күш бермей, жикәзленип, орнынан секирип тура сала, қосбаўынан шығанақ бойын ақ қанжарын суўырып-ақ алды:

—Аўзына қум қуымасаң, шаламан!

Байдың жанын көзине көринип, ети шымырқанып илажсыздан күлди:

— Әне, жаңа писик жигит болыпсан. Мен сени сынап атырман. Рахмет саяған. Берген дузыма, миндирген атыма ырзаман. Турымбет қанжарды қайтып қосбаўына тықты.

— Иним, мынаны әкет.—деди бай Турымбет аўқатланып үйине кетиўге тура бергенде, бир түйинишкти ұсынып.—Ишине кемширине бир ақ жаўлық, ший мақпал түпи, келлиге бир шатыраш көйлек бар. Сен кемшиккен соң үйиниң иши жүдә биймазаланып еди, мен «талап ислеп кетти» деп алдарқаттым.

Өтирінін болмайын, мынау тапқан табысым деп алып бара
гой, батырым.

— Афулда не жаңалық бар?

— Сол оқығу дегеннің дүниесі бизің афулға да есипіліп
еді, кесегілем хеш ким бармайды.

— Айтбай қусаған бирейді жибере қойың керек тә.

— Инім, ним, — деп бай суық демін алып басын шайқа-
ды. — Ол кемпір-ғаррысын таслап қайда барады. Болмаса биз-
лер менен ойласып та отырмай ағажан деп кетеді-ау, — деп
оқығуға баратуғындарға қарсылық етудің не үшін зәрүрлі-
гін, мәрдікәрге тілең жарлыларды жиберіп қалай алдан-
ғанын майдалап түсіндірмекші болып турды да, еле уақыт
бар ғой деген ой менен үндемей қалды.

Бойын уйқы қапалаған Турымбет отыра бериуге шыдамай
қайта-қайта есней менен байдикинен алған түйіншегіні қолты-
ғына қысып шығып кетті.

17

Және қыс келді. Бул қыс Жумагүл келіншек болып түс-
кеннен соңғы екінші қыс.

Бісқырып ескен дауыл қара таллардың жапырақсыз шақа-
ларын оқ жайдай бүгіп, қылақобыз тартқандай «ыз-ыз» етіп
тур. Көшелерде бүрсенлеген адамдар ғана көрінеді. Ал Кегей-
лінің құмлы ырашы күшлі дауылдар нәтижесінде айғыз-
уығыз, нйрек-нйрек нағыс ойғандай, ыраштың сыртқы қандегі-
не ескен урықтар қатты дауылға төтепкі бере алмай мортыл-
дап, буғынынан сынып атыр. Афул арасын, жап бойларын сен-
дendirген жасыл жапырақлы боянлар хәзір сын-сыйдам, тек
куғ ағаш, қоныраулары қарауытып жарылған шенгелердегі
тоғай шымшықтары менен тықтықтардың уялары жүлибарақ-
ланып уақтан-ақ көзге түседі. Жаздың күндері төбесі көрін-
бейтуғын ылашықтар, қара үйлер менен тамлар патлылып көзге
тасланады. Аралары соңу-соңу.

Дауыл күннен-күнге күшейіп, бетіне хис қаратпай арадан
күн өткен сайын өжетелініп баратыр. Бул қыс айының дәслеп-
кі қатал белгілері еді. Манғыт ауылының дийханлары қыс-
тың енжамын жеп, мал отларына шөкем таярлаған. Жапырақ-
лары жалпақ ақ қайыстай нишенлер бағ-бауы менен тамлар-
дың төбелеріне ғыррықлауы. Сатарман дийханлардың ғауыш-
лары, бауы билезіктей болса да, тақ-туйнақтай болып қора-
ларға суынылаған, гейпараларыңки тамбасында. Қозғап жи-

берсен аяқ астын бүркеп, жер көрсетпейтуғын жапырақты бо-
ялар гүл-гүлден менен үйіулі. Сөккі жантақтардың гүл-
шектері үйлердің қасында да, афулдың шет шебріңде де,
жеңке-жеңке ылашықтардай. Жауырындарына суық самал
өтіп, омыртқасы аязлаған қара маллар менен жабығы бауы-
рына түскен ешектер тамлардың тасасында, қоралардың қу-
ысында қунжыйсады. Үстіне жеңілтек киім киіп далаға
шыққан адамдар бүрсенлесіп, үй араларында жууырысып
жүр.

Турымбет пенен Дүйсенбайдың үйлерінің аралығындағы
үлкен бір атыз бағ пенен бір атыз егислік жерлер хәзір сыр-
даңдай. Үсті хууліріп тур. Ерик ағаштары қыстың қатты қи-
хәріне өршеленіп, «кел, сенің менен көре қалайын» дегендей
гүлден хәлсіз шақалары менен бирең-саран сары жапыраққа-
ры астына шашып, бауырын өрге тұтады...

Дүйсенбайдың хәулісі жүде кеп еді. Қошқар шақы нағыс
оймаған тахта дәрүазаның оқи қапысы да ашық. Бирақ киіріп
шыққан адам көрінбейді. Дәрүазаның күн батар бетіндегі
жайсаң қорада жабыулы атлар от жеп тур. Бәрі де суыққа
шыдамай ма ямаса үстіне ер түсіуін күте ме, яки бир-бири-
нен жем қызғана ма, жер тепсініп дүбірлеседі! Дәрүазаның
бір қапталы ашық. Онан орта бойлы, қара гүллі бір адам
шығып, көлеңкедей қарауытып азмаз тұрған соң қорадағы
атлар менен маллардың алдына нишен таслап қайтып, қайта-
дан сол дәрүазаға сүңгіп кетеді.

Ашық дәрүазадан 4—5 есік көрінеді. Анау тері менен қап-
ланған қаны ат дорбадай қулыптан бәрқұлла айрылып көрме-
ген, қай уақыт көрсен де сол дорбадай қара қулып илінгені
илінген. Оған тек байдың өзі ғана кірмесе, басқа адамның
киріуіне рұхсат етілмейтуғын еді. Онда не бары басқаларға
жумбақ. Қалғандары: мийманхана, жатақхана, ал ауыз беті-
дегі есік асхананың. Атлардың жемі де усы асханада сақла-
натуғын еді. Буған қонақ-қопсы келгенде болмаса, байдың
өзі бас суқпайды. Мине, усы жайдың қапысы алдында басына
түлкі теріден қулақшын киіген Турымбет көрінді. Оның ең-
гезердей ирі денесі қапыға зорға сыйып, бир қырылап шық-
ты. Иште жеп үлгеріуге асықса керек, еле-аузы кемсендеп, бир
нәрселерді гүйсеп киятыр. Ол дәрүазадан шықты да, күн батар
жағындағы атқораға буылды. Ергенекке жақындап отыра-
на, шыққан дәрүазасына қарап азмаз гүлдірді, соң қораға бир-
ден кирді. Сырттан адам киргенін жатырқағандай от жеп тұр-
ған атлар оқыранды. Турымбет уры көзденіп артындағы ке-

рекөз ергенекке және бір мәртебе көз таслап, қар аттың алдындағы бедерден бір қысым, бір қысым жыйнап, үстине гөне киініз жабылып кірер ауыздағы ызғырық бірінші тийетугін мүйешке байланған көк боз аттың алдына әкеліп таслады. Көк боз ат иісіннің ұрлығына қанағат етпегендей, алдындағы ушы шырыпылып, шала желінген бедерден аяғы менен шашып-шашып оқыранады. Турымбет жән-жағына жалтақлап қорадан шықты. Онан кіргенін де, шыққанын да, хеш ким байқамады. Басындағы қулақшынның қос қолы менен басыңқырап алды да, үйіне қарай кетті.

Турымбеттің тамы біраз гөнергендіктен тырнағы ушырап, әдеуір жуқарған. Сол себепті жаздың күні түзе қысқа қарап та үйіне жақын мал байлауға болмайтуғын еді. Тамның дий-балы өзін болғанлықтан ба, басына шөп те шығарылмаған. Қаңдықатында да жыйнағандай от-шөп онда жоқ еді. Күн шығарға қараған әйнектің тусында, қуты кеткен кишкене қорз дүзетіп, жыйналған азғантай қыс отынды сонда жыйнап қойыпты. Жазда суф қабақ егилген гөне төле тамның дийбалынан он қадемдей арқарақта, бул үсті ашық гөне төле сыйырына иқтырма болыпты. Ал аты жейтуғын жоңышқасы болмағанықтан жалғыз көк боз атын Дүйсенбайдың қорасына байлау-туғын болғаны былтырдан берлі.

Ол Тәжим мұрттың топарына араласып келгезі, қандай да бір ауыр минезді адамдай болып қалған еді. Жүріс-турысы да ойланады. Байдың үйінен шыққан соң, адымын тап санап басып кінтырғандай, ақыры ғана үйіне келе берді. Жайында гүбірлі шығып атыр екен. Кемпірі қатты-қатты сөйлейді. Ол бул уақытқа қулақ салып тоқтады.

— Мен шақыртқаным жоқ. Керек болса Айтбай «большой» даякине анарың!...

— Мұсылманшылық ғой. Турымбет келсе, көндіреміз.

— Егер ишимнен шыққан перзентім болса, айтқанымнан шығармайман.

— Кемпір, қатты кетпе!

— Шырақларым, зорламаң—деді өзге дауыс.

«Бул не жәнжел?» Турымбет түсіне алмады. Бірақ соңғы хаял дауысы таныстай сезілді. Бір жола Жумагүлдің Айтбай менен сөйлесіп тұрғаны жөннде кемпір баласынан келген күні-ақ «сүйінші» тілеген еді. Сол ушында «большой» деген сөзді еситкенде ашығы қайнап, сыртта көп тұруға тақат етпеді.

Жумагүл есік бетте жүресіне отыр. Бет аузын бүркеп тас-лаған кемпір печытқа қуысында. Бул кемпір Турымбеттен сәлем дәме еткендей жаулығын көтеріп қолы созыуға мейіл-ленгенде барып, ол Сәлем екенін таныды. Илажсыздан бул да қолын ұсынды. Баласының хәрекетін унатпай Гүлбайке кемпір және шаулады.

— Керекі қызы болса әкетсін!

Бағанадан бери болып атырған әңгіме белгілі болды. Себебі жазы менен «талап иілен» жоғалып кеткен Турымбетті күтп-күтп, ақырында, ол келген соң, Төребай отан қайынепесі жөннде еситкендерін айтып, қолына алыу керектігін ескерткен еді. Сонда-ақ ол келісім орына:

— Енді менің күш күбеуға айланыуым керек пе?—деп жаң жууытпаған еді.

Міне хәзір де сол айтқанын ишнен тәкірарлап, сөйлесей сазырайып тұр. Ерінің келіуін күтп отырған Жумагүл кемпіріне төрелік бермегенше еңкілдеп жылап жиберді. Оның көз жасына я Турымбет, я Гүлбайкениң бауыры еріп, көкірегі жибимеді. Жаңа ғана бай менен сөйлесіп шыққан Турымбетке бул уақыт он түсті. «Кетсін, менің не жұмысым бар. Аппа аурысым айттып атыр. Бай ағамның айтқанындай, усы хаялді алғалы үй қореніш тартып кетті. Қалынан түк келмейді. Бай мират етіп тұрғанда, тәуірлеу биресіне неге үйленбеймен...» деді Турымбеттің қиялы. Бірақ тым-тырыс.

— Сен не дейсін?—деді Төребай, шыдамай Турымбеттің жүзіне қарап.

— Не дейтуғын едім? Баяғы айтқаным айтқан. Аппаңаң бөзіп жиндімен бе?

— Бул да бір апан емес пе? Турымбеттің қайынепесі қанғырып жүр екен десе саған аброй бола ма?

— Менің баламның етегін жауып жүрген снзлер емес!

— Ырас, снзлер емес!—деп Турымбет қослады.

Сөз кесілді. Өмір бойы азап пенен жүзі сарғайып, белі бүкірейінуге қараған апаны панасыз қалдыруу қайсы перзент үшін олай? Жумагүл өз көзінің тиісінде апасын қанғыртыуға қайылышылық билдиргесі келмеді. Орынан тикейді. Оның хәзіргі түсінде қандай да батыллық бар. Бірақ еріл және тыллап көрмекиші!.. Дәслепкі пікірінен айнымайтуғын билген соң:

— Аппаңаң мен де қалмайман!—деді қатал. Оның көздерінен жас та қуйылды, бірақ нашарлығын билдиртпей апасын еңіретпеу үшін өзі март тутып бақты. Буған Турымбеттің

бети быж ететугын емес, қайта суп-сур. Гүлбийке кемпір қарап турмай:

— Үйди босатқаның мақұл. Мешелін баға алмаймыз. Балама қыз қапылмас,—деп бірден түтінгін, үйди басына көтеріп кәтқудаларға жеңіслік бермеді.

— Жумагүл қарағым, балалық етпе, бузылып дүзелиң аңсап емес, алдың қыс. Екеуіңіз қайерде сымсыз. Өзім кемпірдің илажын таппаппан,—деп Төребай тәселле беріп еді, Турымбеттің жүрегі дәуіліріп және көтерілді.

— Төребай, қойсыңа! Сен емес менің хожалығымды дүзейтугын, қызы да кетсін!

— Қысқарт!—деді Төребай оған салмақды етіп.—Гүлбийке анаң болғанда, Сәлем анаң емес пе? Енесің көрген соң басылар, уялар деп Айтбай екеуіңіз алдырған едік, нағыз уятсыз екенсең. Әй, онбағанның әулады!

— Құлайдан қыз тілесің дегенім жоқ,—деп Гүлбийке қайтадан пәт алды.—Мен ямаса оның туған ұлын мәрдикарға жибердим бе?

Төребай енді мың зорласа да, истің патыратқа айналғанын түсінген еді.

— Ұл менен қызды қалай айырмасы бар,—деді салмақлы түрде.—Егер мынау балаң болмағанда сүйегін көшеде қалатуғын қазықбассан нағыз! Сенің сөз қосатуғын не орның бар? Қайтама балана ақыл беріп, қудағайың менен әжик-гүжик болып отыратуғын адамсан... Шашы күнге ағарған көрмедік!

Төребайдың Гүлбийкеге айтқан сөздері Турымбеттің ашығын қоздырып, Төребайды түйгішпен үйден шығарып қалайластырды. Истің ақыбеті жаманға айналатуғынын түсінгеннен соң Төребай тікейіп тұрған түрінде:

— Шеше, жүре ғой!—деді Сәлемге.—Ал, Жумагүл, сен қозғалма!

— Қызым жыламай жүрсе, мен тынышпан, мен ұшын құралы бузылмасым,—деп ана мәртлік етіп, жылап тұрған қызын жубатты.—Шырағым, шаңарақ бір бузылса дүзелиң қиың. Ерлі зайыптың бір-біріне желімленің ұшын кепсер перзент болады. Қазір күйеу бала жаслық етіп көкірегін баса алмай жүрген шығар. Ата қадирін ата болғанда, ана қадирін ана болғанда билесең деген. Қапа болма! Аман-есен көз жарсаң, бәрі ұмыт болып кетер.

— Қайдан билейің, апа...

— Адамның келешегі адам, шырағым. Еле беріп есің еңе келе ата-ана қадирін биледі. Мен соннан соң-ақ келермен Ұх,

не қылаймын? Ата-бабасына тартады деуге шыңжырма-шыңжыр жиятырған байдың әулады емес бұл. «Ат айналып қазығана көледі» деген. Алдынан аға деген бала жуғырып шыға, дүзелетуғынын тұрған ғей.

Жумагүл «мен ағамның алдына бәрхәма ағалап шығатуғын едім. Озым менен ол жөйлесті ме? Бәрі бір сені таслады» дей жақ болып еді, анасының жүрек жарасым тырнамайын деп, үнсіз түрде көзін жеңі менен сыпырды.

Айтбайдың Шымбайдағы бір танысы «маған тәрбиенің кемпір керек деп» хәр барғанда аңғарлай береді екен, ертеңіне Төребай Сәлемді сол үйге әкетті. Турымбет бұл жағдайдан сырттан хабарлы еді, қайыңненің кісі есігіне кеткеніне жаны ашымады. Ертеңіне ол байдіңнен барып, атын жайғастырып үйіне келсе, Гүлбийке кешегісіндей шаулап сөйлесіп атыр еді.

— Сені алып менің балам қор болған, басында шашың сипрек. Мұрның түбегің мұрныңдай жырық. «Аспазың көрің асын иш, анасын көріп қызың ал» деген. Анаңды көрмей ғамалда қалған екенмен, Сені туған анаң да перзентім бар деп жүргеніңе қара ұлмай. «Муртына қарай іскегі, түбісіне қарай іскегі» Анасы анадай болған соң, қызы мынадай дәл! Пах, пах! Заңғар туған екен да еріңбей. Анаң болайың, қызына болайың, өйбей, анасының құлағы жоқ, бетауым сыпырадай бір бәле. Хе.. хе...

Ұсыншама хорлыққа төтепкі беріп отырған қостарының хабарған кеулің алып ері жубатпады-ау! Қайта анасынан үстемалігіне мәсіріп, өз-өзінен ыржыйып күліп тәрке шығады. Ол отыра берген гезде Жумагүлдің бір ауыз сөйлескен сестің аңақты.

— Өзімді не десен де, анама тіл тийгізе берме!

— Тіл тийгізгенде, сенің анаң періштенің әуладыма,—деп Турымбет орнынан ғарғып тұрып, наалл етігінің өкшесі менен хаялып бір тепті...

«Кісі есігінде көзлері мөймендеп, арзып қымбатқа түсетуғын болып келді, ендігі жағында әнейдей болып кете береміз» деп дәме ететугын Жумагүлдің шырайы қайтама хәр бір күн өткен сайын шақасынан үзілген қызыл гүлдей солып братаыр. Турымбет сәл ашыуланса болды, Жумагүлдің «Айтбай менен сөйлескенің» ортаға салып, оның хәқлығына гүман

туудырады. Қатар құрбылары менен емін-еркін ойноп күліп, я ерине, я қайынасына зар шетіп, оны орындатып жоқ, күнде күнде жәнжел, дау. Аяғының ауырлығы да жәнжел шығуының бір себебі. Бұрындары ол ерн бір жақтан келсе, орынап ушыптырып қағып төсек салатуғын еді. Енді тез-тез қозғалуы қиын. Жер таянып зорға орнынап тұрып, зорға отырады. «Ақ жарылған күн туып, қудай екі жанымды бірден бөре қойса анадым алдырарман» деп ойлайтуғын еді. Қазіргі ол қиын да пұш!

Хәттеки мұрының жырылғаны тап нүстен туылғандай үлкен айып болып танылды. Қайынасы бір көтерілсе кеште тап ұйқылап кеткенше қулағына құрт. Жумагүл ишкі зердесін ең болмаса айттып тарқатып адам таппайды. Жақында Бағдагүл менен суға барып сөйлесіп тұрғанын кемпірі көре қойған еді, соннан берді ыңғырылауын және қоздырып жиберді. Сөзінің соңында айтатуғын бір гөп:

—Сен неге сондай бийхана менен сөйлесесен?

Бұрын да хеш гөп екен, ерн менен бір төсекте жататуғын еді, қазір екі жас арасындағы татығышылық суып кеткен сияқты. Турымбет жүде кемпірі келеді де, Жумагүлді теңіп жиберіп оттып, бөлек төсек салдырады да, жатып қалады.

Міне, бүгін де ауыр жатар. Жумагүл ерн күте-күте көзі теміріп, ақыр соны ұйқыдан көзлері ашып, астары жарық бәз көрсең жамалып жатыр. Еле келетугін Турымбет жоқ. Отты таусылған еді. Кеште кемпір оған жартыұлы отта жақтырмады. Тамның иші муздай. Жүдеи жама псырылып азғантай ғана от жағылған еді. Тек қазан ошақта ғана ысыу бар. Кемпір болса, пынықтап пырылдап, үйдің ишіндегі хәйме нәрсені асты-үстіне салып печінің құбысында ұйқылап атыр. Жумагүлдің көзі илинер емес. Астына төсеген қаптың тигісін етіне қадалса, оның астындағы жүдеінің иңгірігінен өрілген төсегі батып, сүйектерің сырқыратып да. Бір жамбасынан екінші қапталына ынырып аударылады. Шалқасына жатса, қақ жауырына батқан иңгіріктің қатты буғыны ағаштай тийеді. Дүстөменіне жатып да мүмкіншілік аз, келешек гүліне зиян келе ме деп те қорқады. Базы бір кемпірлер жүккі болған келіндерін суға түнде жибермейтуғын еді. Ал мынау кемпірге бәрі бір. Күн-түніне қарамай жұмысқа қосқаны қосқан. Ауыр азаптарға шыдамай хәм жерің асын да таба алмай, ернілері қанзып, мұрының үстін сенкіл дақ басты. Сірә усы үйдің ийті құрлым қадірі болмай баратыр.

Хәр қапталына аударылып, ұйқылай алмай тикейіп отыр. Жайдың иші тастай түнек. Далада «хууу, хууу!» етіп ескен ыңғырық самалдың хууырғаны естіледі. «Өлім-өлім, бір өлім, деп ойлады ол, бұл жүрістен өлгенім жақсы. Ақ сүт беріп асырап, кәмалға келтірген анадым саям түспесе? Барқұлда ол: сенің табаныңа кірген шөнге менің маңдайыма кірсін» деп хызмет ететугін еді. Сөйтіп асыраған перзентімен. Ол бийшара қартайғанда, кісі есінде хор. Қудай билесін, усы жақытта ол қандай қалда? Мен қусап астындағы төсегі нақалай болып тикейіп отыр ма? Мені ойлап ұйқысынан безіп, түн ишінде екі көзін төрт болып теміріп жатыр ма? Кісінің балаларын жубата алмай, бесік басында екі көзінен қанлы жас ағып отыр ма?.. Анадым сондай болып жүргенде менің не жатып! Ишіндегің неге көтеремен? Бұл да адам болған күн мен усап аңасына қол жаба алмай сарсылады ғой!... Қой-а, өйтетуғын болса, барынан жоғы! Күйің көзіме көрінбесін!.. Алдымнан не шықса, сол шықсын, қорықсам өзі-ақ түсіп қалар!... Бұл болмағанда анадым менен кетер еді, ол сорам да усыны ойлап кетті ғой! Қара басымның тамағын таңғай мешелмен бе? Бұныан құтылғаным жақсы. Тап усы ақылды неге ертерек ойламады?... Мейлі, еле де кеш емес!...» Жумагүл екі қапталына екі алақаным тіреп, ыңқылауы менен зорға орнынап тұрды.

Қатты боран «ыһһһ» етіп хууылдеп қапыдан кірді. Ол далаға шықты. Аспан бұлтлы еді. Қараңғыда қайда қарап жүрерін білмей, жан-жаққа қарап біраз уақыт тұрды да, төбел етіп Кегейліге қарай жүрді. Айнала жым-жырт. Суыққа тоңған ийтлер өздерінің кетектерінен шыға алмай, түн тынышлығын бузып қиятырған Жумагүлге бас көтермейді. Ақылдың күн батысындағы Кегейлінің ырашы қап-қара думан болып, әжелдей дөңді. Жумагүл сол әжелге қарай адымын тез-тез ағып жүріп қиятыр. Ыраштың басына жинді. Үстіндегі жарық бешгетін тесіп өткен қыстың қатты бораны ыраш басында оны бір майдан шыдатпады. Ол суықалмаға қарай жүрді. Муз жалтырап жатыр. Жөн-жағын айланым үкінің таба алмайды. Хәр жерді аяғы менен тепкілеп көреді. Муздың ойылғандай түрі жоқ. Аяғындағы шерім етің кешегі ығар менен түнде жибісіп қалған еді. Суыққа шыққан соң ғағырлап, аяқтарын қысып, жанын көзіне көріндіріп баратыр. Үкінің ізлеп хәр жерді бір тепкенде, екі тобығы гайзалап, диккесін құртты. Өзі өлім қушағына қанша ийтермелеп баққан менен, ийек-ийегіне тиймей қалшылдап, қалдан кете бас-

лады. Мине усы жағдайда оның басына нелер келип, нелер кетпеди? Енди оған өлімнен басқа жоллар туық тәрізін... «Анадан туылғанда адам не үшін шыр етип жылайды? Молалар бұны «адам туылғанда-ақ мен бийкар туылып атырман, бәрі-бір өлемен» дегені деп сыпаттайды. Мен де бір туылыппан, бір өлейін!

Бұл суу, бұл үкі неше қарақалпақ қызын пірминіне тартпады дейсең? Кегейлінің Қуғанашжармадан өрінін Қызкеткен деп атауының себебі не? Қызкеткен, қыз! Мынау қалашылдан отырған Жумагүл сыяқты бір мәмин беде! Ол да орман менен бойын сууға таспаған. «Менің сол қыздан нем артық? Хәр күнгі азаптан құтылуға жалғыз жол усы! Мейли, Қуғанашжармадан бержағы да Ийшан көпірге шекем Қызкеткен деп атала қойсын!... Кім биледи? Өлігімді кім ізлейді?»

Тоғыз ай құрсағында көтеріп, өмірінің жартысын жесірлік пенен өткеріп «жалғыз қызым» деп жүрген ананы таслап кету! Түу! Құдай көрсетпегей! Жалғыз өзі кете ме, екі жан бірден кетеді! Анасы хожалығын бузбай кеткенде, не үшін кетті? Оның ойлағаны дүнияға енді келетүгін Жумагүлдің нәрестесі!... Бағдагүл менен сөйлескенін есіне түсірді... Ол Төребай менен Айтбайдың өз-ара әңгімелерін еситкенлерін айтты, «скелешек жақты қусайды, Жумагүл, қапа болма!» деген еді. Соннан бері ол біраз нәрседен үмітленеді. Бағдагүл мені жұбатыу үшін айтқан шығар деп ойлап қалады. Жоға... Ырас шығар дейді тағы да, бұл әңгіме өтірік болса да, хәмменин аузында... «үмітсіз шайтан». Бәлкім іштегі нәресте бахытлы болар... Өзінің маңлайы ашылуында қиын болмас. «Жоқ. Бұған исеңдіге болмайды. Ырас болғанда бұрынғы байлар менен саудагерлер, молалар хәзиргідей күшеймес еді... Сирә алдында хеш нәрсе жоқ шығар!» Үкінің оямай дәлдеп кетіп отырған Жумагүлдің басындағы қиялдары әре-тәрре... Қәйтсін, хеш ким ақылдандырмаса, адам екен деп сырласпаса!... Ол усылайынша отырғанда бешпенінін шалғайы музға қаттып қалғанын да абайламапты. Және үкінің тепшекін болып, орнынан қозғалмақшы болғанда табиғиыла алмай қалды. Шалғайын муздан жұртнай алыу үшін хәрекет еткенін өзі сезбеді. Өлдім азарда орнынан турды. Бұл уақытта көз алдынан және анасы елеследі:

«Әй, қызым, ақылсыз болма, мен сені өлім үшін емес, өмір үшін туғдым. Мен сен үшін дүнианың төрт бұрышын гезіуге таярман, сен өлме! Ишіндегінің ая, Қартайған маған ойласаң,

мені таслап кетпе! Сен өзсеп үш адам өледі. Мен де! Мені сен жерле... Қартайын күштен айрылған дәлде панасыз қалдырма, перзентім!»

«Перзентім!»—Жумагүл бұл сөзді сыбырлап айтқан менің оның есіне тағы бір перзент түсті: «Ана, кенесін мақул, мен болмасам, сен де бір дидана! Арқа сүйер қимн бар, қимн? Төреннә ба? Ол дүниә үшін сені өлтиріуге таяр. Жоқ, жоқ!—деп Жумагүл музлаған қолларын көкірегіне басты. «Өлігінің ертесі, кеші болма ма? Тилесің керек. Оның тек рухы усылдай кенес беріп тұр. Өзі, балкім, жол ойлап табар. Мың қартайса да ана, яні!» Ол усы ойы менен бийік жағаға қарады. Өзі бүткіллей айға түсіп кеткен екен. Айдың қараңғылығына қосымша тек жар басына төңкеріліп, құлап кетежақ болып тұрғандай. Хәр жерде бір тынып, шоқалақларға асылып, ырашқа шықты. Енди ол анасын қайдан табады. Төребай оны Шымбайдағы бір татардың үйіне орналастырған. «Шымбай-Шымбай» деп есітіп жүрсе де, оның қай бағытта екенін билмейтүгін еді. Неде болса анасын тауып алыуы керек. Жолы қайда? Белгісіз. Базы биреулердің «Чимбай қаласынан қиятырмаз» дегенін еситкені бар. Олар ауылдың күн шығысынан өтетүгін гүзар жол менен арқадан келеді...

Ол ыраштан әстен түсіп, сол жолға бағдар алды. «Айла-пышта болса жол жақсы. Жүріп отырсам ақыры бір жерге барып тирелермен, адамлар да усы жол менен келеді ғой» деп, жолға түскенше тәуекел етип шөлдіктің арасы менен қиятыр. Бийшараның аңғындағы шерім етік, әсіресе үкінің басынан шыққан соң түнгі қақпан суық пенен әбден келісті. Адымын сирә жиілетпейді. Еңкейіп етігінің баслықтарын алақаным менен ысып-ысып жиберіп және жүреді. Ауылдан бір шақырым алысламай-ақ адасты. Қайдан жүріп, қайдан тұрғанын да сезбейді. Ауылдың арқасы ғой деп құбласына шығып кеткенін де билмеді. Қараңғыда көзі көрмей, гөне шуқанақларға аңғын тығып алып, омақазан атып жығыла береді. Сонда да ол хеш жерде тыным таппауды ойлады. Егер бір жерде аз ғана егленсе, денесі сиресіп суыққа қатып қалуы тұрған гөй еді. Таң атыуға мейил берген сайын көзін азмаз уйқы қыса баслады. Жүрерге жол таппай, бір жүріп өткен жеріне екі-үш келип, айналасы ярым шақырымдай-ақ урықмақтың ишінде жүрді де қойды. Үйіне қайтып барайын десе, бұрынғыдан да бетер азап шегетүгінің көз алдына келтірді. «Хәзир Турымбет келип жатқан шығар, келген уақытта теуіп оятатүгін ады-

мының қайда кеткенін билмей, енді келсе соны деп, қолына зышақ алып жатырған болыуы да нұмал...

Таң атып, отырап жарықланамаң дегенше, бір жерді паллағанды мақұл көріп, алдынан шыққан жантақ гүдінші ырына барып жүресіне отырды. Өткен күнгі жуыстан, түні мененгі жол таппай теңселіуден шаршаған дене кем-кем уйысып, бойы зилденді. Тамырлары шертіліп кеткеніне қарамай, жа-айбаты менен барып жантақ гүдінші бузып астына төседі. Соң үш-төрт пәттедей жантақты қапталына пана етіп, бір пәтте-сіні басына дастық етті. Жантақ тикенегі етіне кіргенін бай-қамай, ықтан пана тапқанына қуанып бұйықты.

Көзі сәл илингендей болып еді, бірден оңиды. Қараса, ү-тіні қар көміп таслапты. Қозғала алмады. Аяқ қолы сәррийін-төңіп қалған. Басын көтеріп, мойнын қайымылдатып. Қолла-рын сал-пал хәрекетке келтіріп серменді. Сал-пал жибиікен қоллары менен аяқтарын ууқалап, біраз отырды. Бірақ сәй-танақ жері қалмаған, сыйпаған жерінен тикен ала береді. Уйқысы қанып қалғандай сезіледі. Әстен орнынан тұрып ап-пақ қарды шарлап алға жүріуін дауам етті.

Адымдамы күтә тар, жана жүріске үйренген баладай қал-ғылдап, дәр аяғына батпаң тас байлағандай, зорға-зорға кө-геріп басады. Мақсегі хеш кимге көрінібеу еді: ийін гүлдеп, арқаны, қубланы айыра алмай, күн сәскелікке жақылаған сөзде барып гүзар жолға түсті. Жолдың ернегі менен әсте-ақы-рын жүріп киятыр. Қанша тоңып болдырса да, көз нурлары қадимгі қалпында еді. Көз ушында қар түслес ақ жорғаны шайқалта сүріп киятырған жолаушыны аңғарды. Оған көрі-бей жолдың шетіне қайымықлақшы болып еді, атлының бөкте-ріуге ширеніп шалқан отырыуы оған таныс сыяқты түйілді қам оны биреуге мегзетті. «Көйерде көрдім?... Ақсақал емес-бе?». Оннан толық, семіз көрінеді. Ол ақ атлының ким екенін айыра алмады. Атлы сенсең постыңды аударып киініп алған екен, ақ аттың үстіне шубар қойды отырғызып жибергендей.

Жумагүл оны Зәрипбай емес пе екен деп те шамалады. Себебі оның, қаға тегеран ығалланса, постының аударып ки-йетугың әдеті менен бөктеріуге шалқайып, зәңгіге ширеніп отыратугының оған жасайынан мәлім. Бірақ Зәриптің қара мурты, қара сақалы бар қусаған еді. Хәзір бет-аузын аспақ қырау басқанлықтан аңлай алмады. Сөйтсе де әкем шығар деп дәмеленіп, жасырынбағанды мақұл көрді. Қанша тақаббир болса да ұсы сапары ирейімі түсер. Жек көрсе анасы Сәнемді жек көріп ажырасты. Перзентте не гүна бар? Жазықлы бол-

ғандай хештене ісlep көрмеген қызының ұсы сыйқып көрс-аяп, атына мингестіріп, анасына қуыстырар, бәлкім, ерлігі тутып намысланса, азаптағанлардан пай әперер...

Бұл жеке жолаушы Жумагүлді ұзақтан көріуден-ақ жүрі-сіні өзгертті, аттың жылауы оған қарай бурды. Аз күн болса да алақанда өскен перзенттің танығанба ымыса жазырада жа-затайым дуушарласқан батпаң куйрықты мұтқа мингестіріп, ұшын қиялы бузылдыма, ол зәңгіге әбден ширеніп, Жумагү-ге жүдә жеделліп жақынады.

— Амансыз ба, қосным!

Оның дауысын Жумагүл бірден танып:

— Аға, қолыңды бер?—деді суықтан жарылып, қаны шық-қан қос қолын теңнен ұсынып.

Зәрипбайдың өні өзгеріп, жадыраған түсінде қан қалмады.

— Кимсең, сен?

Суыққа тоңып қалтырап тұрған Жумагүл:

— Жумагүлмен ғой, аға, танымай тұрсаң ба?—деді зорға.

— Не дейді?! Мен... Мен... Әй, сен, не ісlep жүрсең бәл-бақ?!

— Апаңды ізлеп...

Ол Жумагүлдің Маңғыт арасына ұзатылғанынан хабардан еді. Оны да сорап қуудаласып, я қызының күн кеширіп жүрісі менен қызықсынып билмей, Қутымбайдың үйіне келгенде қозғалған зәңгімеден аңғарған. Ол сонда сөз де қосқан дейсең бе? Бірақ ол қызының күйеуін қопал жигіт деп есептеген еді. Сонылықтан Жумагүлдің хәзір жападан-жалғыз, алба-далба жуқа кинімлер менен кетіп баратырғанын, ишнен түсінсе де:

— Қәне, изіңне қайт!—деді ол ат үстінде қамшысын таулап.

Әкесінің ашмұлы келбетін көріп, қажарлы дауысын есеп-кен менен Жумагүлдің оннан үміті зор еді:

— Аға, рехім ет, перзентің едім ғой...—деді жыламсырап.

Бай қызының жалбарынуына қарап турмады. Үстіне ат айдап бадабат сала берді.

— Қәне, жүр деймен!! Жүр!!

Бйрехім бай қамшы сәлтеді. Оның қамшысы Жумагүлдің ийінінен оратылып барып, қара бешпентінен қоса гөне бөз көйлегін де қақ айырды. Әкесі қалай қамшы ұрса да, Жума-гүл изіне қарап қадам қойғысы келмей, алдына қалаға қарай ұмтылды. Ийесінің суулықты тартып, жанбасқа ұрған қам-шысына шыдамай ақ ат оның алдынан орай берді... Бәрі-бір, Жумагүл алған бағытынан қайтпады.

Ат оңға бурылса, ол солға, ат солға бурылса, ол оңға қай-

мығып, ізде қалған асылға қарай жүріп тұрса, бетін де қаратқысы келмейді. Зәрипбай оны өтқа бастырмақшы болып, үстінде дөңді де. Хайуан болса да үстіндегі адамнан ақыллы жаныуар, баслады. Ийесіне «сен меннен де ақылсызбысан, адамды басуға неге хуким етесен» дегендей тумсығын аспанға көтеріп, үстіндегі мийримсиз әкені жыққысы келгендей, тикке-тикке шапшыды. Жумагүл базда аттың омырауы астынан сытылыпшығып Чимбайға қараған қалпында алға жууырады. Бірақ бай оннан сайым ашауға мініп, атты қаптап алып анарын Жумагүлді қамшы менен дөңдиріп-дөңдиріп жібереді де, алдын көселейді. Қамшы тийген сайым Жумагүл шыбрақланады. Екі тобығын қысып жүргізбей қиятырған шерім етіп кенейіп кеткен тәрізлі. Денеге кірген тикенек орындары енді сыламай-ақ, қамшы тили оны өрге-ыққа жууыртты. Жууырыуға да шаршағандай түрі жоқ. Қамшы етіп тиіп өтсе де, мыңқ етіп сес шығармады. «Әкеге қарсы сөз айтып не деген дозақшылық!...» Аналық кемпірдің нәсіятін қалай орындамасын! Көзіне жас та келмеді.

Зәрип қызының не үшін қарсыласып, бірақ ағыр сөз айтпай тұрғаны жөнінде ийбенің ушындай ойламады. Гүлден ойы Жумагүлді Турымбетке апарып қайтадан қосып хәм Маңғытлардың жас үлкені Дүйсенбайдың үйіндегі кенеске қуры қол келмей, «жесірінді әкелдім» деп те мақтаныудан аулақ өтсе еді... Өз қызының көз жасына көкірегі жибимеді. Өзінің тисілеп алатуғын қасқырдан кейін көрмей, аты жақылыаған гезде қамшысын бір сиптеп, атының қаймығыуы менен айналып келіп узақтан ура берді. Жумагүлдің адымы өрбимеді. Ат қуып жетеді... Минің зекіп, енді ол өзінің қалай қарап жүрерін білмей, екі қолы менен көзіні қоршаудан басқа илаж таппады. Ийегінің тисілеп жууырыу менен болды, сорлы...

Турымбеттің көп қидыратуғынның себебі—«күилік шиліктен» келгеннен кейін белгілі шабарман болды. Гефған түссе болғаны, я байдың баққысынан минелі, я өз атына мініп бір жақларға барып қайтады. Оның бұл жүрісін бай менен тек Турымбеттің өзі ғана біліуі тиіс. Егер тис жарып біреуі болмаса біреуі аңсызда айтып сазса, паш болатуғынның бай оның қулағына күн сайын асымын етіп оқытуғын еді. Хаңшықатында ол ауылдың айналасынан онша қашықламайды. Құпанда кетсе, ярым ақшамда келе береді. Баратуғын жері

тек Ийшан қала еді. Бұл жерде оны Нурымбет ахун ғана күтіп алады. Баяғы таңысы. Қай уақытта барса да, не әкелсе де, белгіленген орнында тайып ол.

Турымбет әдеп бұл жұмысты күтө үлкен қызығышылықпенен атқарды. Барады, қайтады. Апарады, бос келеді. Не апаратырғанын өзі де анық білмес. Себебі ғалы қоржынта бір нәрселерді байдың өзі салып, өзі ауызын гүржілеп береді. Қулып та урады. Гилтіні өзі алып қалады. Оның екінші гилті тек Турымбеттің алдынан шығатуғын ахунда ғана. Ол да көрсетпейді. Тек қоржынды ишке әкетіп, босаған соң әкеледі. Турымбет жолда баратырғанда қоржынның сыртын сыйпалап, ямаса көтеріп әпергенде ауырлығына қарап біресе азық-түлік, біресе кийім-кеңшек шығар деп шамалайды. Бұл үшін ол хақы сорап та жатпайды. Байдың бір уәдесін есінде, сол орынланса ұассалам! Базда-базда сол уәдесін байдың есіне түсіріп иғырыулайды да.

— Бай аға, қаялымды көрсем қуқым келеді.

— Ҳазір тоқтап тұр. Тының сууды көрмей илай сууды төкпеу керек,—дейді бай. Оннан соң екеуі де басқа сөзге айланысып кетеді. Соңынан соқта бөлініп, бес тартар басланады. Ойынға қызыққаны соншалы, Турымбет саралап алыуы керек болса да шыдай береді, шыдай береді.

Гейде далаға ишқырын улауы менен жууырып шығып, қораға киіп азмаз отырған соң, атларға көз жибереді. Басқа атлардың алдында беде үйіліп жатқаны жатқан, көбінесе оның жалғыз атының алдында беде турмайды. «Менің атым қорға-ау» деп ишпен ойланады да, байдың атларының алдынан бір қысым, бір қысым урлап, өз атының алдына апарып таспайды. Қайтып киреді. Тағы соқта ойыны дауам етіледі. Екеуінің арасында дуз көзгір үшін базда шауқым көтерілмесе, басқа сөз болмай, жерге тартып урған соқталардың ғана сесті есгиледі.

Бай Турымбетті ута ғойса болғаны, күтө масқаралап азыбын беріп, үстінде дөңеді, жауыршына урады, я лобнық алады. Турымбеттің тек қызарғаны болмаса, байға қарсы сөз айтпайды. Егер ута ғойса «сиз де ойнайтуғын бедіңіз?» деп тийдиреді де, соқтаны қайтарып бөле береді.

Өткен ақшам Турымбет көп утылды. Оның бір қасиеті усындай жағдайда үйіне қайтпай ойнайды. Ойынның басында бір рет утып еді. Қайтып дауы жүрмеді. Ойын созылып кетті. Ойыннан шаршаған гезде екеуі екі көпшікті алып, басларына дастаныуы менен қолларын таррашылап көкірегінне қойып, ас-

панға қарай шалқасына жатып дем алды. Және баслайды. Бір уақытта бай құрылдан уйқыға кетті. Күн ауғалы утылған жигит оның мазасын алды.

— Тур, жас үлкен, ойнайық!

— Турымбет, шаршапсаң, инім. Үйіңе барып дем ала-ғой.— деп бай қайырхымлық еткен болып басын көтерді.

Сөзін сындырып көрмеген бай ағасының бұл ғәппінен кейін отыра алмады.

Желбегей салған қара түпсіз басына бүркеуі менен асығып үйіне келсе, қаны ашық. «Хаялым бузылды ма екен», деген қыял басына сап ете қалды.— Айтбай менен ым-жымы бір екені ырас болды ғой, нағыз үстіннен келдім, кемпір де уйқышы, билмей жатырған болуым керек. Занғарды тутып ғана алайым...» Аяғын ғаз-ғаз басып кірді де, иштеп тәмби басты. Қалтасынан күкірт алып, шүтік шыраға тийгізіп жиберді. Кемпірдің қорылдысы тап біреу шалып атырғандай, Жумагүл жамылып жататұғын ғөне бөз көрпе шырғирик төсектегі үстінде үйіліп жатыр. Көзі уясынан шығып аларып кетті. Көп ойланым турмастан, қонысындағы сары ала сүйек сапды шығарып, қыңынан алып алақанна жанып-жанып жиберді де, өзін ұшын бөлек салынған төсекке кирип жатты. «Ұсынан келсе, хәйле-пәйлесіне қаратпайман. Кімнің көзіне шөп салып жүр, бұл есектің туғаны». Әдепир уақытқа шекем шыраны да өшірмеді...

Азанда кемпірі басын шайқап, шауқым салғанда ғана көзі ашты.

— Неңе өзі?

— Келін жоқ, қашып кетіпті! Түрөсі!—Кемпірдің де, баласының да көзлері алаңдасты.

— Түні менеп келмеді ме?

— Түнде өзің құуып жиберген жоқпысан?...

— Хәй, хәй!—Турымбет албырап, Жумагүл төсектегі астында қалғандай, көрпесін, төсек киізін арман-берман ылақ-тырды.

Екеуі қанша дауырық салса да, түсер пайда жоқ екенін сонынан сезіп, Турымбет жуырыуы менен Дүйсенбайдың үйіне келді.

—Бай аға, біздегі келінің кетіп қалыпты!—деді ол асығыс пішінде.

— Инім, шаршағаның еле басылмапты. Кеше саған дем ал дедім ғой. Дем алуың керек. Жүрегің бұнша неге шұқилдей береді. Несіне қыңаласаң? Өзің жибермең деп жүр едің.

Биді кетіп қалғанына сонша қаптығасан, хаял деген малға келеді хә, хә, хә!

— Бай аға, билесең бе? Өзім жиберіңіз керек еді. Биді қатыны қалемей қашып кетіпті деп жұрт айтады. Оның үстіне анау-мынау адамның қатыны өзлігінен кете ме? «Белә жоқ» екен деп кетсе, не қыламан? Жұртқа даңғара қылып жиберсе, сонысы жамаң ау! Ұай! Ұай!

Бай Турымбеттің сөзін бөліп селк-селк күліп сөйледі.

— Жассан! Жассан!

Олардың үстіне Гүлбәйке кемпір де сөйленіп кірді.

— Хаялдың биі өзім. Қамысты бос ұсласаң қолымды қыяды, деп ата-баба бийіңарға айтпаған. Жеті күнде бір таяқ ұрып турмаса, хаял байым жоқ деп жылайды... Бұл қатын таң ұсы ауылдн біреулігінде мөзім құрып жатырған болар. Ила-жын етіңдер! Илажын!...

Дүйсенбай күтө суық қанлылық етті. Кемпір дауырық салып кірсе де, ол албырамады. Басын төмен алып, біраз уақыт отырды да, оған көз аударды. Оның ала көзлерінің хәр биі алақандай үлкен, бірақ дөп-дөңгелек еді. Ақ ене баслаған қалың қастары керіліп, шоттай дүңкі маңлайы үйілгенде, кемпір дизесін бүткілге мәжбүр болды.

— Шауқым салмай сабыр етіңдер!

Турымбет көз астынан байдың келбетіне қарап еді. Оның сақалы ағарса да, өзгермеген қызыл жүзінде бір түрлі ойла-ныштылық белгісі бар. Көзлері сүзіліп, маңлайына жиірмқ пайда болыпты.

— Қысыңба, инім!—деді бай Турымбетке қарап,—асықпа-ған арбалы қоянға жетеді. Пәкізе тынымып, ұсы жерде дем алып жат. Хаялым келіке шекем үйіне қайтып келеді.

Турымбет қорқайын деді. «Асықпасы несі? Кешке шекем оны қайдан тауып келеді? Мені хәр күні түнде іркіп, біреуке байлағым жасатып жүр ме екен өзің? Кейін қуыс көрінеді. Біреуді жиберсе, кешке таман қайтып әкелдірер де қояр. Биді мәжіріңге айлаңған жоқпа бұл хаял?». Усы ойлар басына келіп кеткенде, қаны қызып, еті жуулайды. Және: «байдың өзіне қусап суық қанлы болайын. Ақыбеті не болар екен» деп ойлады да, шыдады.

— Хаял!—деп дауыслады бай.

Бийбі жуырып кіріп келді.

— Әбдені шақырып жибер.

Түрпісі жағал-жағал болған тилкім-тилкім қылақа топты.

орта бойлы, Әбди кирип келді. Ол бұрынғы тартыншақлығын қойған ба, иркелмей төсекке шығып отырды.

Турымбет бұрын талай мәртебе көріп жүрсе де Әбдирис үсті басына және бір мәртебе қарады. Аяғындағы шерім етігінің қонышы отқа бүрісіп қалған, сондықтан жуған балтыры сыймай, етіктің қонышын тилипті. Сыртынан кендір жип пенен байлап қойынты. Қылқасының да жауырынындағы тигісі сөтіліп кеткен. Бұны Турымбет қылқанын көнелігінен емес, жигіттің кең жауырынылығынан деп сезді.

— Қоныслық иретінде өтініш,—деп бай Әбдиге мойынан соза тикленді.—Хәзір мынау Турымбеттің атына мініп, қаялың тауып қайт...

Турымбет атын басқа биреудің минутұғын болғанына ишнен қыйналса да, сыр бергісі келмеді.

Әбди бұл байдың бұрынғы дийхань еді, соңғы тезде еркіне кетіп, оның айтқанына мойынсыбайтуғын еді, қоныслықты ортаға салған соң ба, сес-семерсіз шығып кетті.

— Әне иттің,—деді бай Турымбетке.—Ағаң барда, арқан тамда. Менің қолтығымда екенсең, қор болмайсан. Бұл қолтық сендей жигіттің он-он бесіне пана болады, қосшым,—деп ол ғарық-ғарық күлді.—Хаялың кешке шекем үйіңе келсе болғаны емеспе саған-ә?

Турымбет байдың сөзіне ишнен ыраза болып, езіу тартқан менен кеуіліп алба-дулба еді; «Меннен усы Әбдирис қалдырмайды. Хаял әкелерде де усы Әбдирис қосты, және Әбдиге ізлетіп отыр. Бұл бай араға түсіп бір хаял менен екеуімізді де алдан жүрме екен? Тап солай. Баяғыда неге усыған мингестірдим мен? Бәлкім, Әбди бір жерге апарып қойған шығар, елде байдың өзі «келін-келін» деп байланысып жүрген болмасын...» Бай Турымбеттің сұм қыялына түспісе керек. Оның кеуіліні басқа жаққа бұрғысы келіп мақтана бастады.

— Банғы бір жылы бизің үйге хәзіргіден бұрынғы ақсақал келіп қонды,—деді ол малдасын құрған қалдында көпшікті бауырына басып.—Кеште мал сойып құрмет еттім. Табақтас болып, қолымды жаңа табаққа ура бергенім «қолым кир екен» дейді маған. Хақықатында қолым кир еді. Мал туып, оған хызмет еткен адамның қолының кирі неге ме? Қолымды да шала жуған екенмен, абайлап қарасам, бармақларымның арасына суу бармапты. Сонда да ақсақалдан басмалайын ба: «Ақсақал аға, қолымның кирі болмаса, бизіңкіне келмес едіңіз» дедім..

Турымбет сөздің мағанасын түсінбесе де, алақанын қонышына сарт еттиріп урып күлді.

— Ырас-а!—деді бай Турымбеттің күлгенінен нәзі-майрам болып шадланып.—Қолым кирі деген сөз—байлық деген сөз. Жырауларда сол үшін «мал деген бұл қолым кирі, жуу-сай кетер бір күні» деп жырлайды. Дурыс емес пе, Түреке?

— Аға, аға, аға,—Турымбет қайта-қайта басын иіздейді.

— Ақсақал да бәле екен заңғар! Гөңілінің астарына түсініп шаққ атын бір күзді де, табаққа қол ура берді...

Олар түске шекем далаға шыққан жоқ. Соқта да ойнамады. Ешейінде «кел а, бір қол ойнайық» деп сандығынан соқта алатуғын бай Турымбеттің тынышын алғысы келмей, жамбаслап жатты. Турымбетке тағы бір мәртебе дем алыу керектігін, бүгін кеште Нйман қалаға барып қайтыуының мұруратын ескертті.

Бийбон түскі аңқатын бериудің алдында қол жуудырыу үшін мыс қуман менен шылапшынды жаңа алып кіргені, Әбди аңғын дик-дик басып, ашыулы түсі менен үйге кірді.

— Сизді биреу сорап тұр далада.

— Қим өзі?—деді бай қолын жууыға умтыла беріп.—Қире берсін!

— Билмедім, өзіңіз хабарласып билерсіз.

Бай гүпсіні ийшіне жалбегей салып тикейді:

— Яқин, өзім шықпасам болмас.

Зәрипбай ат үстінде жымыйып муртын сыйлап тұр екен. Қораның аузында Жумагүл көлбеп жатыр.

— Мынау сендегі келін ғой!—деді Дүйсенбай өзі менен қосыла шыққан Турымбетке.

— Қашып баратырғанын біліп, усы ауылдың жесірі шығар деп әкелдім. Қамшының зоры менен жортып келіп еді. Хәзір жығылды,—деді Зәрип аттан түсіуге ыңғайласып.

— Әй жүзін қара ғалымдар,—деді де Әбди Жумагүлдің қасына барып басын сүйеді.—Бийшара Жумагүл, Жумагүл... Не жазығың болды екен...

— Зәреке жора, нағыз серли адамсаң-ау. Еринен қашқан қатынды түрінен таныу—бұл анау-мынау жай адамның ися емес. Турдым ғайратыңа!..

Дүйсенбайлар ишке, кіргеннен кейін көп уақытқа шекем қайтып шықпады. Турымбет өз хаялын таныса да, бас қосқан

өмірлік жолдасым еді, бийшараға обал болды -ау деген ғиртей аянышты қиялында пайда етіуді де білмеді.

Үлкен не шырғарған миалет етті ме, Зәріп ишке годдаслауы менен кирди. Қамшысын жынғыл қазыққа иадирин, сенсең постынын төрдегі кесе сырыққа таслап, шиймақпал бепиенти менен үйіле-төгіле отырды. Қаладан шығарда шапшаң резде болғаны белгилі болып тур. Тулымлықтың тусынан баслап бір елі қара шыт пенен жағын танып таслағандай, сақалы сып-сыйдам. Муртының ушы да қырқылған, үстінгі ерні қып-қызыл.

Дүйсенбай қайта-қайта ушып қонып, қонағы шешкен киімлерді қайтадан хәр жерге иадирин жүр.

— Зәреке, соңғы күнлері көріспей кеттік.

Қонақ пенен үй иісесі не десер екен деген қыял менен Турымбет алдына сәл жылысыңқырап малдас қурынды. Тамағын қырынып, үлкен мурнын қысып-қысып қойды. Жасы киші күтө өр көкірек, парықсыз болса, қайсы жасы үлкен унатады? Әсіресе көкірегі өскен хәм хәмме жерде хұрметке иіе болып жүрген жасы үлкенлерге бул қорлық! Зәріп Турымбетке үйініп қабасы, төңкерілген ала көздері менен қарап сорады:

— Инім, әкен барма?

— Әкесі жорам еді,—деп үй иісесі қонағының кеуліне түсініп Турымбет ушын жууап берді.—Әкесі алланың қарызын өткеріп, тәгдір болғанына жеті-сегіз жыл болып қалды. Сонан соң малдас қурынып отыра береді.

— Онда зыяны жоқ.

— Бул жигит бір есаптан сізін күйеу балаңыз.

— Қым,—Зәріп гүзем гуванның жалындай теп-тегіс тикірейген сақалын сыйпады.

Қонақтың жақтырмағандық пішінін сезген Турымбеттің аузы ашылып, ортан бармағының тырнағындай сарғыш үлкен азыу тислері көрінді. Қалың еріндері түріліп, жайлы-жайына кетті. Ол өзінің бул киісге қандай күйеу бала екенін түсінбейтуғын еді. Таңланды. Сонынан бойын бір қуғанымш бийледі. Бай қыз әперемей дей беретугын еді, қашшаң ғамымда жеп жүр екен-ау. Менікі әдепсіздік болыпты. Әуелден неге бір дизелеп отырмадым, әй, сор басым! Усындай пешенасы келдікен, маңлайы жеті қарыс адамға күйеу болсам, несіне пұшайман етемен. Пай, пай унамай қалмасам болғаны... Ол қайтадан көзгәліп, көзаба ушын бір дизеледі.

— Әне, енді жарайды,—деді Зәріп. Турымбет тап үш-төрт жасарбаладай-ақ мардымып, бұрынғысынан да тикейіп ауқын-

ды. Қонағының не айтпақшы болғанын түсінді ме, үй иісесі оны қошеметтеді.

— Өзіңіз күтө киші пейіл адамсыздағы, кеш болса да, сыйлаған адамды унатасыз. Хақықатында да бизін Турымбет сондай жигиттағы, бәріне түсінеді. Беттен алмайды.

Турымбет сонан сайын жыынақласып отырды. Бірақ сөйлемеді.

— Бул жигитті таныстырайын,—деді бай қонағының ишке сырына түсініп.—Аты Турымбет. Қысқасын айтқанда, менің ең жақын инім. Былайынша балам десем де болады-ау!... Әкесі өлгейіп қызыметлік жорам еді,—деп Турымбеттің әкесінің атын айтып еді, Зәріп оны танымады. Сонда да байдың тилинің астында бір нәрсе жатырғанын түсініп басын иізеді:

— Ойбай, ол киші менен араңыздан қыл өтпейтуғын еді. Бизікіне бір барғанымыз есінде,—деді Зәріп.

— Хе, хе берекет тап. Өзің бір жағын билесен ғой. Жақсыдан жақсы туғады деген ырас екен. Турымбетжан әкесінен де артық болып туылды. Усы баланың ақыл-хушына қуғаным, қолымнан келгенінше пешимді жауып жүрмен. Өзім үйлендірдім де. Жанағы сіз айдап келген келіншек усы баланың келіншегі. Анығында ол сізін...—бай усы қарада, тили құрғырын зорға иркип қалды. Қанылып орны болмай шықса қанша нәрсе уттыруы мүмкін! Бундай «бийәден» қызды әкесі екенін Зәріп мойыласа не жақсы?... Ойлаған жерінен шықты. Зәріп оның не айтайын деп кинтырғанына түсініп, шырайын өзгертіуі менен, теріс бұрылды. Дүйсенбай көбірек бийорын сөйлеп баратырғанына өкінішлі еді. Өз фактында илаж етіп, өзін иркип қалғанына қуғаным, абыржығанын билдіргісі келмей, желкесін қасыды. Усы моулеттен пайдаланып ол ойлаған та үлгерді. Өзгелерге сыр бермеу ушын бір сөзін екі айтатуғын тутлықпа киісге усады да, дауам етті:

— Сізін, сізін... алдыңыздан, алдыңыздан... шыққан жақсы болған екен. Мусылманшылықтың бір шәртинде—жесірди еліне әкеліудің парызлығы жазылған дейді. Пай, өзіңіз бір күтө қайырқом, теңі жоқ адамсыздағы.

Үй иісесінің қонаққа жағымлазланыуы Турымбетке унамады. Қалай унасын! Берген фәдесі бар; Жумагүлден оңлырақ көргенін, бардамды қыз әперіуі тиіс... Турымбет геуңкіген мурнын горқ еттиріп, ишіне тартып еді, кейін ушып кетті ме бай тисінің арасынан зытқытып түпіріп жіберді.

— Мынау жигиттің жанағы келіншектен қайері артық!—деді Зәріп бір дизелеп жағын таянған Турымбетке қарап. Ту-

рымбеттің ашығы бетіне шығып, қаны жүзіне жыйналып, қызырып сала берді. Ол бұл сөзге шыдамай бір демде кетіпте де қылданып еді, Дүйсенбайдың сөйлеуге қолайланып көтеріліп басылғаны оны еріксіз еріксіз қалды.

— Бұл жигит,—жигитлердің сөйдеңі,—деді үй иісін Турымбеттің кейіні аңлап.—Өзің оғыры мәрт жигит! Сен, бәлем, билейтуғын шығарсың. Қысқасын айтқанда, қазіргі ең ақылды, төрелі деп маңдайға тартып атырғандардың бірі. Нөкердағы, нөкер!...

Келгелі берлі жазылысын сөйлей алмай Турымбеттің шығып кеткенін мақұл көріп отырған адам бірден өзгерді.

—Сынап атырмай. Хақықатында да жигиттің нағыз бәй болуға қолайлы екен. Гейпаралар шонтық келеді. Көрдің бе, сөздің ақыбетін тыңлап, масайрап отыруың. Шыдамдылық қар қимен табыла бермейді.

Бір қолына чайник, екіншісіне дәстүрхан алып кирген Бийбінің Турымбетке көзі түскенде, тап қорқынышты «өзірейлінің» көргендей титиркенді, бірақ өзге қонақ алдында өзінің пайлаж тутты қам кейін бөсіп шығып баратырып оған жұмыс тапсырды:

— Құрдас қайыңым, азмаз отын майдалап бер.

Жигит үй иісіне, қонаққа бір жалтанып, бір қолын қапталына таянып түргелді.

— Өзің неге айырмайсың?—Дүйсенбай қайыңына аларын бір қараған пайытта қонағы оның шалғайынан түртіп қалып еді:

— Енді бара ғой, қосшым,—деді ол және Турымбетке.

— Сен, бәле, қаялды тыңлап алған екенсең.

— Өйтіп мақтанбай-ақ қой. Семің күте сулы, құмырсқа бел деп есептемең. Біз де қалыспаспыз,—деді Дүйсенбай.

Олардың арасында күлкі көтерілді.

— Дүйсеке жора,—деп Зәрипбай үйренішкілі әдеті бойынша мұртын сыйпады.—Құдай өзіңді ақылды етіп жаратып мал берсе, оны орнына жұмсау lazım. Ал Құтымбай бұл жағынан жүде пәс екен. Қамыт ағаштай біреуге үйленіп еді, енді күнде бір ұақыт бармақ бүгіп, малын санайды да жүреді...

— Меніңше біздер екеуіміз ақылға келгенде бір-бірімізді қойыспайды екенбіз. Өйдегенім қиялымыз арқан ескендей биригіп кете береді. Мен тек бір нәрседен қорқамын. Соңғы тезде жалаңаяқтар біраз пәтленіп баратыр. Мақтұмқылымың: «Орақшы бег болар беглер орақшы.

Жұртқа хәкім болар қойшы, дулақшы»—дегені келмесе болар еді.

— Хеш ғәп болмас. Еліңнің ауыз біршілігі жаман емес пе? Бүгін усы жерге Тәжим мұрттың өзі келмекші.

— Буза-жара баратырған хеш нәрсе болмаған менен усы жалаңаяқ жарлылардың кеуіллери әллекандай өскін. Төребай дегенге ауылдың жас жигитлерін сонша қарсы қойып деймен, сіз қойылмайды. Ал бурынлары бундайды ислеу оңай усаған еді. Айтбай «большой» болса кемпір-ғаррысы себеппен көпәса далаға шығалмайды.

— Еліңнің ойлы-шұқырын өзің билесен, сол үшін ойлап көре бер. Менің ойымша, бір-бірімізді қас қақпай-ақ алыстан түсініп ең басты нәрсе...

Әбді Жумағұлді хәмеллеп сүйеп ішке киргизіп, Бийбіге тапсырып кеткен еді, жыллы жерге келген соң Жумағұлдің бойы жылып, қаддін тиклеп көзіні ашып бір қырылап жатыр. Турымбет балта сорап усы асханаға киргенде, ол шығып кете-жақ болып тұрды да, және оны көрмеген киіс қусап бір қырылап жатты.

Қонаққа қой сойылған екен, қәпелімде Бийбінің де машқаласы артып кетті; ішек-қарын тазалау, голле үйтіу... Басқа біреудің сүнгіні мийнет илен атырғанын көрсе, араласпай тұра алмайтуғын Жумағұл өстен тұрып құрдасына көмеклесіуге мәжбүр болды. Кешқұрын түртікке қамыр ийлеуге жардемдесті. Қонақтардың үстине ким келіп, ким кетіп атырғанын хәмісін Бийбі арқалы билді де отырды. Ал Тәжим мұрттың келгенін есйткенде төбе шашы тик тұрып, оған хызмет етеу мақсегінде кетіп қалмақшы болып көрді. Өйткен менен кимің жылқысын айдайды? Неге сүйенің мойынтаулық етеді. Мұртты жек көретуғынын айтайын десе, Бийбиден де тартынады. Бурын сырлас құрдасы болған менен байдың қайлы болған соң өзгеріп кетсе не қылады Сөйтсе де ауалалаған қамырын жайып атырып, оны сынан көріуді ойлады.

— Бийбі, құдай көпсінбесің, сенің бақытың ашылған ғой.

— Негің айтасаң,—деп күлді ол.—Сырттан қарағанда, солай көрінетуғын шығар, менің басым бергенді құдай бедеге бермегей!

«Қашан көрсен жыланады... Маған қусап күнде дүрсилдеген таңғы жоқ, күнілікке киіп жүргенлерін мен жыйылыққа таба алмайман. Әй, құдайым-ай, қар кимге піткен бір мине. Есигінде жұмсағандай адам бар. Біреу отын майдаласа, біреу от жағысады...»

Жумагүл суық демін алып, екі алақаны менен оқлауды дәрәжеге келтіре берді. Ал, бір нәрсе деуге күнлегендей болар деп үндемеді. Бийби қазандағы сорпаның дузын татып көріп, оған ұсынды.

— Аузымның дәмі жоқ,—деді Жумагүл шөміштегі сорпаға тілін тийгізіп.—Өзің көр!

Шыра жанып далаздегі кирип шыққан дүрсилді басылған соң, Жумагүл далаға шығып еді, қонақтар отырған бөлменің қапшы пышақ арқасы ашық екен. Үнізейін деп иркілін турды да, және қорқып, аяқтарын ғаз-ғаз басуы менен сыртқа шығып еді, асырайтын біреу тұр екен. Қасына жақындай алмай, асығып қайтып кірді. Ол адам Жумагүлдің шыққанын аңдап, кіргенінде сөзбей қалды. «Не сыр бар? Бұны қарауыл етіп қойған ба?» деді ол өзіне. Бұл жөнінде Бийбиден сұрағға және бата алмады. Қонақтардың үстіне сорпа апарып келген Бийби Жумагүлге:

— Турымбет кеткен бе деймен, жоқ ғой,—дегенде барып, оның жүрегі силкініп кетті. «Жанағы даладағы сәррийген геүде тап соншым өзі екен ғой. Құдай жарылқап көрмегенін айта бер. Егер көріп қалып қараңғыда белсап пенен салып жиберсе, не шарам бар!...»

— Далада біреу тұр. Сол емес пе екен?...

— Хә, хә,—деп сыбырланды. Бийби.—Сырттан қонақ келсе, едеттері бірдей ұсынай. Тамаққа қарауыл қойып жейді. Бұл дәстүр қарақалпақтың ата жолында болмаған. Мен келгенімде, білмеймен, ұсы үй сондай. Байдан сұрайын десем аузымды жулып алғандай етіп: «Сенін не жұмысың бар» дейді. Соннан соң мен де үндемеймен.

— Жасырын сырлары бар шығар.

— Білмесем, Тәжім мұрт деген бәтпешер киіні бәрхәмә түлетің келіп, түлетіп кетеді.

— Бизні үйдегі есіуас не пиязреді?—деді Жумагүл қолайлы уақытты тауып.

— Білмеймен, ақшам қонақ келсе, сол бийшараның өмірі далада өтеді. Айнама да.

— Шақырмай ма үйдегілер?

— Неткен-ә? Тек есабын тауып келіп, бийшара тамағын тойдырып алады.

Қандай сыр бар? Оны Бийби де білмейтуғын еді. Жумагүл баяғы түсінібеді. Бірақ, оның көкірегінде әлде қандай гүлдік пайда болды. Соғылған қойдың геллеси табақтың үстіне салынып, ишке апарылғаннан кейін Жумагүл және дә-

лалге шықты. Қанының сапалатынан «сизден болсын, әдеп етіп болсын» деп Зәрип пенен Тәжім мұрттың хал салысып атырған дауысын аңғарды.

— «Душпанның қулығын ұсы қулақтай етіп шаһна... мә еді, мийін мынадай қылып шуқыла...»—үй иесінің ұстағанды өзін тақсыбымнан атырғанын білдірді. Душпаным ким, ол жөніне түсінібеді.

— Большойлардың шекесі ұсылай айрылсын!—ұсы сөзге қосылағын етіп сыңған сүйектің сесті естілді... Дәлде көп тура алмай Жумагүл ишке кірді.

— Құрдас, бағана мені армансызсан дедің-ау,—деді Бийби қонақтар тынышланған соң жайласып отырып.—Менімен армансы жоқ шығар. Бұл үйдің машқаласы ауыр. Қар алымын санаулы. Үлкен қалаларының мүжигені мен. Ең үлкеннің төркініне кетіп еді, еле келген жоқ. Өзі жүде бір қатал адам. Ортаншымыз бенен тағыу болсақ та, күндестің аты күндес. Ұсындайда бар жұмысты маған аударды. Бай үшеуімізде де гүлші етеді. Біреу менен сөйлесе қойсаң, дәрріу соған жетеді. қайсысының жеткеретуғынын білмеймен. Ишқысталиқтың өлетуғын болдым. Оның үстіне ғарры адам менен қосылып, жаслығымды босқа жиберіп атырғанымз иренжіммен. Ертең бір күннен қартайсақ, не көрдік дейміз...—Бийби зарланып ақ шеккенде көзінен аққан жас алдындағы сорпаға тама жалалайды.

Жумагүл төмен қарап жер шуқланды.

— Гейде үйге сыймай кетемен,—деді Бийби сарсылып.—Ишегімді біреу тырнағандай жүрегім айнайды да тұрады. баяда қосық айтқым келіп жарыла жалалайман. Әкенің үйінде білмейді екенбіз... шәрияттың билерге буына қаттылығы неликтен екен-ә? Қыз уақытымызда да жүріс-тұрысымыз санаулы. түнде далаға шығып қатар-құрбы менен бір шарықлап ойнамадық. Күйеуге шықсам еміп-еркін жүрермен дейтуғын едім, қайта аяғымызға қыл шылбырдан түспу салынды. Ұххх!!

— Бір жола суға барғанда қосық айтқан екенсең, есінкелер дауысына тәсілін қалысды...

— Есімде жоқ, айтсам айтқан шығарман...

Қонақтар иштен тәмби басып жатып қалғаннан кейін бұлар да шыраларын өшірді. Бір ауылда болғанымз қарамастан бір-біріне ишкі сырларын айта алмай, көріскен жерде бір-бірінің қайғасын көз жанырларынан аңғарып тарқасып жүрген екі құрдас патикке қонақлаған жұп құмырыдай гүтирласты.

— Әбди қыздай бір жигит екен, байдың ағайындары емес пе?—деді Жумагүл.

«Сезімді секірет» дегендей, бұл сорафға Бийбидің денесі түршігіп, қаулығайын деді.

Әнгиме үзілді. Жым-жырттық ұзаққа созылды. Бийби Жумагүлдің ойлап қалғанын сезіп, қыстастырмады, өзі де әлде қандай шешімге келіп соңысын ортақласайын деген ниетпен ой үстінде көпшігін бауырына басып, дүс төменіне жатыр.

— Жумагүл-ау,—деді ол әллен уақытта,—құдайдың өзі көшірсең. Жүде жасай келгеніңнен хеш нәрсенің мәнісін білмейсің екенмен. Сүйіңшілік дегеннің мәнісін енді түсініп киятырған қусаймаң. Әбдидің өзі жамбағал қонысың, бірақ ілаһийда зор жигитпе деп шамалаймаң. Көрсем бауырым еріп-еріп тұрады...

— Өзі бір күте кем сөзін, киші пейіл, орасан сабырлы жигит болуы тиіс. Мені әкеліңге барғаныңда да мен мінгесіп келдім ғой. Жолда маған бір ауыз орсақы сөз айтқан емес. Мәнінше кишінің көзіне шөп салатуғын, кишінің алдауғын жигиттің түрі ондай болмайды. Басқасын өзің біл. Биринші көргеніңде Тұрымбет мағанда унап еді, еле унайды, бірақ азабы жүде жанымға батады, ендігі жағында хожалық болуымыз қышыға түсер ме деп қорқаман. Сен де алжасып жүрме өйтеңір.

— Заманның қалай дөніп баратырғанын да түсінбейсің киші. Әбдиге салсаң, ол бәрін аңсаттастырады. Қадимгі еркектердің суудыр сөзі ме деп киші ісенбейсің де.

— Ол айтқанын дурыс-ау. Қақиқатында, балажан, жақсылық болар ма дейсің. Көбінесе менің оң қабағым тартады. Жақсы-жақсы түстер көремен. Алдым күндіз дейін, бір жол екі жағыма екі қанат байлап шарықлап ұшып жүр екенмен.

— Мен де түсімде талай мәртебе ұшқанман. Бірақ бір нышанын көрмедім. Кемпірлерге жорытсам, бахытты боласам, ұл-қыздың көп болады дейді, ұсындай гөр гүмрашылықта ұл-қыздың не пайдасы бар?

— Біздер апам екеуіміз сонша жылдар қаңғырып, отадалықтың барлық түрін бастан кешіріп едік. Дийханларға мұтқа жер үлестірің дегенді көрген емессіз. Ал, соңғы тезде байлардың өзгеріп баратырғанын абайлап жүрген шығарсың. Ақыбеті қалай болар екен?

— Басып іскен екен, Жумагүл, жер берсе берер, бәрі бір бай менен жарлы теңдеспейді ғой, біздің үйдегі байдың ай-

тығына қарағанда, олардың теңдесің деген болмаған ғәп. Пешенаға жазылғаны бола береді, бай, бай жолы менен, жарлы, жарлы, жолы менен. Ал теңдесе қойсың-ақ. Сонда біздер, қиялдар не қайыр көреміз? Еркектердің баяғы урығы, баяғы сөгіңі болатуғын шығар. Ұсы біздер не жақсылық күтіп жүріміз?...

Екеуі де жууал татпай нақалай жағдайға түсті. Жаралы қос жүрек бір-бірін қайтып жубатыудың жолын ізлеп ойлауы менен жатты. Сыртта қар жауа баспаған еді, өз ойлары менен бөнт болып сырттағы қауа райын біліу үшін олар әйнекке де қарамады.

Биреу үзбестен үн елсіп тұрғандай майда қар түні менен тынбай жауып тұр еді. Қауа райы қапелімде өзгеріп, үпелен қар танып алдында буршаққа айналды. Әтирап булағайланды. Зәрипбай ерте тұрып далаға шығып еді, қайтып киіріп бийгем жатырған қонақтардың арасында бірден абыржыу басландырды.

— «Қарлы күні қарма» дегендей, жата бермесек болатуғын емес, бір булағай дейсең, қол бер.

— Бұл жерде қым мезгіл шыдауға болмайды. Күн шықпай кетіңіз керек,—деді Тәжим мұрт дастығының астынан нас-пай шақшасын ізлеп.

Үй ішесі қайсысына қосыларын білмеді; кете берің деуе күннің ала сапыранында олардың жүрің қиын, ал бола берің деуе Тәжим мұрт асығыс.

— Муз болып қататуғын суз емеспіз, хәйе, киің—деп мұрт түргелі киімдерін түбеллей баслады.—Кетіңіз керек. Қар киіңнің көзіне көріңе берің қажет емес.

— Онда өзің кете бермесен.

— Не дейсің?! Қауа ырайын бәйелеп ақшамғы ғәдепін бұзбақшымысың? Әне, біздер ұсылай етіп ыдыраймыз.

— Құдай шебіне қараса, не қыласың ақыры?

—Зәрип, қойсаншы сондай патыратты. Құдай біз ұшын шөп емес. Құда қалесе, бәрі орынланады. Әй сен, Дүйсенбай,—деп ол үй ішесіне бурылды.—Тұрымбет онбағанын аузына беккем болсын!...

— Ғам шекпен!—Дүйсенбай орнынан тикейіп, мұрттың керегеге илдирулі қатарын өперді.—Өзің де шөгелеп жиберіңсің ғой, менен менен де сырласпайды.

Бешатардың оқлаулы пісендері толы қатарын беліне буғып, Тәжим мұрт сыртынан гүнісін кийді. Жағаларын дүзетіп, селкилдек қара шөгирмесін сәлкіп, бір қолы менен екінші қолының алақанына урып-урып кийе сала, басын қалт-қалт еткіріп қыймылдатты. Гүнісіннің шалғайын қайырып жіберіп, ишкі қара шиймақпал бешпентінің қалтасынан сары насыбай шақшасын алып, жоқары иіек көтеріп аузына қуйды.

— Қәне, бол. Бийге жүйесен бе, жоқ па?

Ол кийіннің қазырленгенінше, еле қайтыу ийетінде болмаған Зәрипбай бийілаж қозғалыуда.

— Бол, бол!

Зәрип шаққан кийіне баслады. Көк шиймақпал бешпентінің сыртынан ақ белбеу менен белін буғынып, оның үстіннен сексен постының аударуы менен ила шала кийіннің:

— Кеттік онда,—деді үй иіесіне. Оның дауысындағы әлде қандай наразылықты үй иіесі сезді, илажсыз. Өйткені қазір еркіп болмайды.

— Сен шықпай-ақ қой,—деді Тәжим аузындағы суұласқан насыбайын босағаның түбіне былың еткіріп, гөне гүнісін желбегей салған, жалын аяқ Дүйсенбайға.—Саған зияңар тапсырма сол, Турымбеттің аумақайлауы бір нәрсе усаған, бек бол! Халықтың рамеуанне де қарау керек... Қалай болмасын, халың үйіне апарып қуыстыр. Болмаса шатақ болуы мүмкін. Әсіресе саған зиялы. Болышайлар құқыметі халықты өз әтірапында топлау үшін қайлы сумалықтарды ислеп атыр. «Қосшылар союзы» деген халық-қыздардың еркін қорғайды дейді. Егер сенің қосқаныңды есептесе, арбадай айыбың да бастырылып кетеді... Шәрият та айрылысқан ерлі-зайыпты бір сапар қосыуды талап етеді ғой! Қәне, көп сөйлеп жібердім. Кетейік. Өзіңе өзің бек бол. Баслы нәрсе бір-бірімізді түсінетуге болайық. Біздің базыбір жигиттерімізде жаман қасиет бар. Ол бір биреуге ісенбеушілік. Ең жаман нәрсе ұсы. Кемшілігің бетіңе айтып кейіп қойсаң, ертеңіңе айыбыңды айтып ашқара қылады...

20

Бұдағай басылып әтірап ашылысқан соң Дүйсенбай Жумағұлді ертіп үйіне әкетті.

Гүлбийке кемпір байды күте алпайымдық пенен күтіп, қалысы ашылуыдан ырғып тұрып төсек салуға қалайласып атыр еді, пінінен кіріп қиятырған келіннің көріп, жүкке асылуы менен қазық болып қақайыл қалды.

— Женте, бұныша неге таңланасан?—Дүйсенбай күлді де, өзі жүктің үстіннен төсек алып, оны жумбаршақлауы менен астына қойып жүресіне отырды.

Ол жайласып отырмай-ақ гағырласқан бір топар дийханлар кірді. Олардың арасында Айтбай да, Төребай да, Әбді де бар еді.

Келгендердің пінінен айынып Дүйсенбай орынан биіп тұрыуға тұрып еді, және өзінді ушқалақ көрсетпейін деп қайтадан бекінді. Дийханлар Айтбайды, Төребайды төргі байдың қапталына өткіріп жіберіп, өзлери пещыи айланып шығуығы жерінде кемсерленіп тұрып алды. Турымбет үнсіз Жумағұл хайран. Ешейінде келген адамға сөйлемей қалмай-туғын кемпір де апалақлады.

— Дүйсенбай, сизің үйге де барып едік,—деді Айтбай.—Бұнда кетіспіз. Бұл не ұаззаға өзі?

— Көріп отырсыз ғой.

— Қәне, сен ұсы елдің ауыз биішілігің сақлайсаң ба, я жоқ па?—деді есік бетте тікейіп тұрғанлардың арасында дәпен биреуі Турымбетке. Бой жарыстырғанда да, күш сынасқанда да оның алдында өзің қасқырдың алдындағы күшіктей сезетугың Турымбет сөйлей алмады.

— Шәрият базда халы жағында да болады,—деді Дүйсенбай.—Түреке, елдің жигитлери сенің бузылғаныңды жақсы көріп келген емес. Оңымсыз керек.

Турымбеттің қар түгі тебендей шанышылып, байға дәпінсіп сөйлемекші болған еді, оның көз қарасынан бір нәрсені ұғып үндемеді.

— Халы менен ұрысатуғын биреу, ажырасатуғын биреу, сизлердің бұл не келісініз? Әне, бұл халы тағы күшейеді. Бұндай әдет қайдан шықты? Бізлер келіншек екенімізде тегеріп айыбы болса халды ел болып сабайтуғын еді, ал сизлер ел болып менің баламды сабайжақсыздар?

— Кемпір, балаңызды хеш ким сабамайды. Сабауға да келген жоқ, бірақ Жумағұл де өзіңдей адам баласы ғой, неге бүйтесіздер?—деді Төребай.

— Сизлер усаған гүдибузарларды сабап-сабап хожалығыңызды биіктірген натууры болмайды,—деп дийханлардың және биреуі сөзге араласты.—Бұндай тоң мойыншықтың не керекі бар. Қазір ақлық көрейін деп отырсаң.

Бұл үйде көншіліктің дүмніуіне қарсы келетугың адам болмады. Соң Айтбай сөйледі:

— Хәзирги большевиклер хукимети хаял-қыялардын қорла-
ныуына жол қоймайды...

Жумағұлдың шырайында үміттин белгиси көрінди.

— Қарық,—деди кемпір аузын қысайтып.—Әдеп езіңнің
жөніңди тая, хаял ал, соннан соң айтарсаң.

Дүйсенбай кемпірге бір, жыйналғанларға бір, екі қапта-
лында отырған Төребай менен Айтбайға гезекте-гезек, соң жер-
ге ийнеси түсіп кеткендей төмен қарап отырған Жумағұлға де
бір қарап алып:

— Меніңше усы үйде ақылсыз адам жоқ-ау деп пәмлей-
мен,—деди.—Усына адамның неге келгенін, үлкен басымды
кишірейтіп менің неге келгенімді түсінер. Гүлбәйке келің-
не енді кейінмес, халайық, Турымбет те жөнсізлігін қояр. Жу-
мағұл келін, сен де бүйтіп анау-мынау нәрсе ушын құла дала-
ға ылаға бермеуің керек. Биз де едіміз. Елдің жас үлкен, жас
кишісі бар. Мынау Айтбай да соны айтып отырған шығар деп
пәмлеймен. Мен болсам, базбанғы сизлердің хожалығыңыздың
бузылмау тәрепіндемен, дурыс емес пе халайық?

— Қәне, геуек Турымбет не дейсен?—деди Әбди. Бундай
сөзге көтеріліп кететугын Турымбет үндемеді.

— Қәне, Гүлбәйке, сен жууап бер?—деди бай.

— Не айтаман?

— Не болатуғын еді, балаң менен келіңнің бузып қоя-
ресең бе ямаса не көрежақсыз ба?—деп Айтбай қызуланды.

Кемпірдің көпшіліктің суы басса керек, бурыңғыдай шау-
ламәстан:

— Енді урысқызбайман,—деди келгендерге жалтақ-жалтық
қарап. Ал Турымбеттің үскіні еле қуылызда, хеш үде бер-
меді.

Бүйтіп сөзімді сөйлейтуғын адам табылады деп ойламаған
Жумағұл елдің азаматтарына ишнен ырыза, бірақ еле тү-
сіне алмайды: «Большойлар хукимети сонда тек мен ушын
болғаны ма? Әй, жо-ға! Сонда бұлар неге маран сонша ғамхор?
Хәттеки байдың өзі де? Менде ондай не қәтере бар? Журт ұя-
латуғын а аға, я әке болса!... Кеше өз әкем мені қанша сабап,
азы берген менен ақыр соңында аяп, бұларға: «үйіңне апарып,
оңыстырың» деп кетті ме екен? Әй, солай шығар-ау!...

Қатқудалар шығып кеткенше жалтақтап отырған кемпір
олар кеткен соң және баяғысын баслап, келіңіне «нәйттен қор
болып келдің бе, қашақ!» деп гүрік етті де, қаптал беттегі
үйбұды көрсең жайың жиберіп үстіңе шығып жатты.

Турымбет пенің не екеніне түсінбей-ақ қойды. Нәліктен

бай айныды? Жек көретугын Айтбай менен бірге шығып ке-
тіуіне себеп не? Печье абығанын қойып, төр бетке өте сала
сандыққа сүйеніп, азмаз отырған соң, қайта-қайта басын қа-
сып, көп ойланып үйінен шықты.

Қайда барыу керек? Ол мақсетсіз шыққанлықтан жән-жа-
ғына қарап біраз турды. Соң оның үйреншіккі аяқтары Дүй-
сенбайдыкіне бурылды.

Бай жоқ еді, сонда да ол келе сала кете бермеді.

— Қурдас қайың,—деди Бийби оған.—Жумағұл менен бе-
лісе алмайтугын неңіз бар, урыса бермегенде болмай ма?

Сорау Турымбетке жақыда. Алақанында тұрған кеседегі
чайын үзіп есиптегенсін. Бийби әрі-бери бетіне қарап ба-
ғып еді, оның құба жүзінде әлде қандай жақтырмағанлық пи-
шы барлығын аңлап, өз ісіне айланысып кетті.

Бай кешке таман келді. Құш менен бала-шаға отыратуғын
бөлмеде зеригіп, хаяллар менен қайтып сөйлесердің есабын
таппай, иш піскен жигіт байдың ишін ала мийманханаға
кирді.

— Бүгінгі менің тутқан жолым саған унамаса керек?

— Қалай билдіңіз?—деди бұл сөзге кеуілі толған жигіт
ишкі сөзімнің жасыра алмай.—Ырәс, түсінбедім, аға!

— Еле түсінесен, бірақ сен енді оны таслайман деп жүрме!

Турымбет «не ушын» деп сарай жақ еді, иркілді. Байдың
«и емес пе, бәрқулла қыз әперемен деп жүрген! Бүгіндігі
бірден айныды, турақсыз адам! Жас үлкен екі сөйлесе не
болғаны? Ешейінде оның хәр айтқан сөзің аялап алып, «бай
ағам өй дең, бүйдең» деп жүрген жигітке күтө түсінкісіз
жағдай бұл!... Турымбеттің отырысынан, маңлай жийырығы-
нан-ақ көкірегіндегісін аялаған бай:

— Хеш абыржыма,—деди нәсіятлап.—Албырақлама. Мен
саған орынсыз нәрсе айтып отырғаным жоқ. Гүлген жалаңаяқ-
лардың сумлығына түсіндің бе? Хештеңеге күш жетпейтуғын
болғансон, хаялларға хал бериуді баслапты. Сөйтіп хәм өш
алмақшы. Болмаса, өзлерін дүзеп көрсін. Келгенлердің ара-
сында хаялын ұрмайтугыны бар ма? Сумлықты ала тана бас-
лайды дегендей, өзіннің хаялы болмаған соң бұның бәрін би-
риктиріп жүрген Айтбай. Сол Айтбай келген жылы да пәлен
болады, төлен болады деп жүр еді, қәне болғаны. Бәріміз
орнымыздамыз. Оның айтып жүргенінің хәммесі өткініш
булттай нәрсе, алды бар, арты жоқ... Менің барғаным абзал
болмаса олар жағатуғын булттай ашыу менен келген екен...

— Сіздің гәһиніз ушын үндемей қалдым,—деди Турымбет

мянтайын жөн менен сыпырып.—Мен оны сондай жек көретуғым болдым, себебин билмеймен. Ал ул туға қойса, тасламауым мүмкін, қыз туға ушқынның туқымы болса да шидатпайман. Қалесо Айтбай үйіне апарсын.

—Әне, бүйтсең болады. Қарақалпақта қыз туған қаялаң таслайман дегенге, я үстінге қаяла аламан дегенге, дегіш ким дыр-рықшылық ете алмайды. Бұл шәриятта бар, дұйым жұрт биледи...

Қуғанништан күліп жибережақ па, Турымбеттің екі аяғын жымырлады.

...

Жумагүлдің жан күйер әменгері болмаған менен жекке емес екен, кем-кем түсіне бастады. Бұл ел анасын да әкелді, азап көргенде Турымбетке топылысын келді. Әттең сүйішпелікті зорлап болмайды, қәне, ернінің дәслепкі күндері мұхаббаты сақланса! Өзі қалай сүйетуғым болса, Турымбет те солай сүйсе! Және оған елдің дүмнін қосмаса, бәрі гүл ала гүл болып кете берер еді. Бұл да жақсы. Ел елшілігін етті. Анасының басына усындай ис түскенде ким қайырқомлық ете алды? Қеш ким. Қазір басқаша заман ба, ямаса усы аумалдың дәстүрі басқаша ма? Жумагүл әне усыған жууап іздеп бас қатырады. Қонсыларына айраншылап жүретуғым сапарының бирінде ийніне шарық көтеріп киятырған Турдыгүлді көріп қалып ирилді. Басын қатырған сорауларға усы қыз жууап тапса табар! Дүйсенбай менен ақсақалдың үйінің арасындағы ашықтықта анау-мынау ылашықтай бір гүжим қопарыулы жатыр еді, олардың бахтына ушырасқан жері усы қараға жақын екен. Хәккедей жан-жағына қарасып, үстінге қара үйдің бақанларын шегелеп таслағандай тамырлары қарриисип атырған сол гүжмнің тасасына барып шөкке-шөкке түсісін отырды...

Жоқ, олар көп сөйлесе алмады. Жумагүл беліне екі қолын тиреп:

—Өйбей, қарағым, мени үйге апарар, — деді.

Оның маңлайы жыйырылып, астыңғы ерні тислеулі, көкірегін қайқайтып Турдыгүлге бойын таслайды. Тутанақты кесел ме, яки толғақ па, Турдыгүл түсінбеді. Зорға сүйеп үйіне әкеліп еді, Гүлбийке кемпір оның шырайын көріп, дәррұ сабап тауып келіп үстінге жатқарды да, қасына бақан көмкіп, оған кесе жүген таслап, Жумагүлдің екі қолын жүгенге суғымдырып, қайтадан дүзлетіп отырғызды...

..Ол қыз туғды! Соның ашығы ма, босанғаннан үш күн соң-ақ беліне құр байлатып қайып ене оны жұмысқа араластырды. Бұрын аламанға қарай өлі төсекке киіп жаны тыныш табатуғым келініштің қызы жылауық шығып түн уйқысын төрт бөліп босақ таянып көзі илінебейді, ал күндіз уйқылап дем алыуға баяғы құжым құжым,

Турымбет біраз өзгерген, бұрынғыдай көп аса таяқ алыс ұмтылмайды, ал кірсе де, шықса да қабағы жабық. Оның да шыдамы әбден түзесілген болуы тиіс, ойлап жүрген ең соңғы сөзін ортаға таслады.

—Үйді босат! Сеннің менен қослас болуы мүддетіміз түзесілді!

Ер етін ашытып неше мәртебе таяқ ұрған менен бұндай етіп кесіп тап айтпастан сабап-сабап шығып кетер еді. Урмастан, жәніел көтерместен тужырып айтылған сөз Жумагүлге ұрғаннан ағыр болды.

«Өзіңге туған күн баспаққа да туғады, бахтым усы шығар, я аманым, қала берді мени бахтым неге ашылмайды? Бізге не болған? Қарғысқа ушырадық па?..» Әкесі Зәрипбайдың айрылысар күні Сәлемге айтқанлары есіне түсті, өзі беккемірек тудып көріп еді, «шар» етіп жылаған бетесін баурына қысқан тезде даусының барынша еңіреп жиберді:

—Енді қайда бараман? Қаршадай нәресте менен мени ким сыйдырады, ким?...

Турымбет қаспан сөйлемейді. Жумагүл және жалбарынады:

—Бір ашығынды бер, шабазым? Маған түспі? Енем да өлсін адам ғой, оның барлық алабына шыдайын, мынау нәресте жетім болмасын! Басына дастық, аяғына уларақ болайын, қостарым...

Бұған Турымбеттің аяқарегі жибіспейді. Нәрестеге бетін де қаратпады. Қайта тиришеленіп Жумагүлдің иінін жандырып сөйленеді:

—Жинімді тырыстырып сөйлей берме! Саған малым шықпағанын бил! Мәңгілік қатын қыламан деген ой болған емес пенде, болмайды да. Тының сууды көрмей ылай сууды төкпейін деп жүр едім... Сен оны өзің тездеттің!...

Жумагүлдің үміті үзілді. Ишн жылығандай бір жууан ала алмаған соң бетесін жерге жатқызып қулақдай берді.

—Сеніңше мен қара қодым сууған-а! Еле беріп биле берсен.—Оның жығырланы қайнап, көзінің жасын тыйды. «Бұл анық жиберетуғым болған екен. Не де болса сыр алдырып жы-

ламаймын» деди де, солыгын басып халақасының ушы менен көз жасын сыпырды. Орнынан турды. Гөне көрмешеге ораған бөпесін қушақлауы менен есікке жақынлап, артына бір бурылды.

— Хош бол, шабазым. Бірақ сені шынау нәрестенің көз жасы тұтады, абайлы бол!

Оның есіктей шығып баратырып айтқан сөзіне Турымбет жанбасына бір урып, күліну менен қалды.

— Қолыңнан келсе, ушыр аспанға!

Үйден шығарып шықса да, Жумагүл қайда қарап жүретін билмей тұр. Бәзеге жетіспей кетсе де хеш гәп болмас еді, киімінің қалың-жуқасы билікпейді, ал қазір-ше? Кимнен киім тиленеді... Бул жерде тұрып сыр алдыртқанша былайырақ барып ойланайын деп тәбекел алға жүрді.

Оның бетінен бағытсыз бір жаққа қарап жүріп баратырғанын Багдагүл көріп қалған екен, асығып қасына келді:

— Жумагүл, қайда баратырсың? Бизікіне апар келді, жүр.

Күтпеген жаңалыққа Жумагүл қуғанын, қолындағы бөбесін түсіріп алажақ болып еді, Багдагүл қақшып-ақ қалды.

Сәлем қызын жүде сағынып қалыпты, қағаздай жуқарған бетінің екі алмасынан, маңдайынан, шорпылдатып сүйіп атыр. Өз-өзінен де гүбірленеді: «Ақлық көрсеткен қудайдан айланаймын». Ол бөпесін қандағы менен қушақдай сала бетіне үйіліп, шүртпеген ернілеріне, қап-қара көзлерін мөлдіретіп ашып-жұмып атырғанына аса шадлықпен қарайды, сон оны қандақтан жаздырып, маңдайынан, төбесінен, қаршынан, құлаасы, сауынақ жерін қоймай сүйіп атыр, сирә, тоймыр емес...

— Өзің-ақ киятырмедің, тез келдің ғой,— деди Сәлем.

Биротала келдің деуге Жумагүлдің батылы бармай:

— Аға,— деди.

Төребайдың хабары бойынша қызының жас босағанын естіп келген Сәлем базарлықты екен. Хызмет еттирген үйі күт сыйлап жиберіпті. Ол түйіншіклерін шешті. Бөпеге қолай киішке киімдерін киді... Қурақ жөргектері менен сілтеккейге шекем бар. «Қандай мийриман адамның үйінде болған»... Кемпір қызының көз қарасынан-ақ усы сорауды уғып, әкелгендерін бірмәлеп, қызыл шақа ақлығына киігізіп атырып:

— Мен Нурадидийн татар деген мугаллимнің үйінде болдым,— деди гүбірленіп— Берекет тапқырлар мийриман екен. Фатима деген келіншегі наятый зор. Менің ақлықты болатуғынымды өсітпек еді, ағысқан шыты болса усыларды тиктіре берді.

«Татар мугаллим» жөнінде Жумагүлдің түсінігі болмаған соң ба аузын ашып аңқайды. «Не де болса қудайдан үміті бар үй екен»— деген ой есіне кірді, шықпайды. Кемпір қызын түсінісің дей ме, янаса онда қандай да бір сезімді оята қойымы дей ме, әйтпесін жалғайды:

— Оларды бір мен емес, аты Чимбай десем болады, сыйлайды, жақсы көреді. Хаялы да, өзі де жақсы адамдар. Тенлік оперетуге орысларға дилмаш болып келіп, кейнінде бала-қыздарды оқытуға қалыпты.

Анасы менен қызы жазылысып ала қойсын дегендей Төребай көп иркәлемей отынға, ал Багдагүл суу-қабағын арқалап сууға кетті. Олар бір-біреуін көріп мауқын басса да, жаралы жүректері елжиреп, бір-біріне сөз айта алмайды. Ақлығын етегіне салып, өсілген аяқтарын тербетіп отырған кемпірдің қапталында Жумагүл бір қырыңлап жатыр. Кемпір алдында ұйқылаған ақлығын қасына жатқарып, Жумагүлдің сирке басқан басын қарап, сүйегі шыққан бармақтарының тырнақтары менен сығады. Өзі де жақын арада жуылып, катық тийген бас емес. Умбар-жумбар. Кемпір қызының шашын бес бармағы менен тарап, тарамысланған қолын оның жағасынан сугып жиберіп, көкжелкесінен баслап жауырынына шекем сыйпап отырып нәсиятлады.

— Қанша қатал болғанда да басыңды жууыңа пұрсат таба алмаған өзің де бір қыйлы барсаң-ау, балам! Соның кесепатынан шашың да сийрекелесті. Анық бұндай болатуғыныңды билген соң өлгенше жарамсақланып жұмысын іслей беріп не қыласаң? Нәтиже көп жеген таяқтың биі болар еді, ара-тұра сүзірлеп те шықпасаң, маңдайларыңның тамырына шекен көк көмбек!...

Нәсият беру тек анасына емес, Жумагүлдің бастан кешірген турмысын билмейтуғын адамның хәммесіне аңсат болуы мүмкін. Сондықтан тек ғана тыллап тымтырыс жатты. Анасының балта саптай жинішке жиніктері де оның басына батпады, оның басы ана дизесіне салмақ түсірмеді де. Биі мамық көпшікке бас қойғандай, екіншісі аяғы үстіне пәр көпшік тасалағандай бірине-бірі хазарсыз шүйіркелесті.

— Кешігіп қаларсан, кете бер, балам,— деди кемпір әллен ғақытта Жумагүлдің үрпек шашлы басынан шорып еткізіп сүйіп.

Жумагүлдің көңейленген көзлеріне жас келіп еріксіз ытылды. Қызының асықпау себебін ол ишпен сезсе де, көзін

бармай отыр еді, енді биротала түсінді. Хәм оның тутанайын деп турған жүрегіне тамызық басқысы келмеді:

—Шырағым, сен жаслық етіп жүрген бол ма? Балалы болғаннан кейін ата-ана арасындағы мухаббат балаға өтеді-мис деген гөп бар. Күйеуін саған бір қырындаған менен, мынау перзентін жақсы көріп, барлық ықласын ұсыған аударып жүрген шығар.

—Үйің—Жумагүл бір күрсінді.—Апажан, түсінемей ғой! Өзі жүйрік қоян мынау бахты қара қыз дүниеге шықпалы қатты кетті! Бұрын да хеш гөп еді, тек өзін азапланатуғын едім, сон мынау палапандай нәрестеге тили тийіп, жанымды отқа сала беретугын болды. Тегаран жыласа болды, тап иіттің баласындай қолының ушы менен далаға шығарып таслайды. Сөзім ауыр болса қудай кеширгей, анау қақпас кемпирі де ақлығым екен деп жубатпайды. Ұят та болса айтайын, ол ширкешінің маған түге адам бендеге ысығы жоқ!

Ана қызын жигерлендіріуді ойлады:

—Қартайғанда дәулет бер, жигітінде мийнет бер, деген, шырағым. Хаслан қапаланба! Душпанларға сыр алдырып көңіңе жас келтірме. Басың жас, көре бересей. . . Құда қалесе жесір қатын мың қой айдайтұғын заман басланғаны шынық қалады уым гөп. Гилең жарлыларға үлестіріп атырған жерінен биз де халық қатары жер алайық. Қызыңды өзін бағаман, сен жигерленіп, жеміңді тұр, шашыңды төбеге түй. Беліңді беккем буғып жуыс исе. Төребай да, хаялы да жаман адамдар емес көрінеді. Хал-жағдай сөйлесіп отырмыз. Маған тапқан ақылын айтып атыр. . . Бір жола сен үйіңнен шығып бас алып кетіпсей, Төребайдан еситіп шыдамадым, сенің ағұхалыңның қайыласқаннан айтып барып мени әкелді. Күшін барда қисіге қол жайған жаман, қызым, Төребайдың арбасы бар екен. «Биргелесіп Шортанбай тоғайынан отын әкеліп қалаға сатсақ та күнелтіңге болады» деп отыр. Үйге үй сыймайды дейтұғын болсаң, уым тамаға жабыстырып қос дүзетіп алармыз. Оның ушын қайғырма! Айдың он бесі қараңғы болса, он бесі жақты. Қашаңға шекем қараңғыда қалармыз дейсен. Нұратдидің татар мени енекті әкелдіріп таслады. Мынау пәскелтеп жүк меникі. Астындағы гөне арша да бизіңкі,—деп кемпир қыптал бетте дийфалға тақалып жыйналған көрпе-төсекте пұсқайы. Сары көк бояулар менен кереге көзді етіп сырланған гөне аршаның үстінде екі қызыл шымт көрпе, тозығы жеткен бір ақ киіз тұр. Жумагүл басын көтерместен оларға сығаланады.

—Бұлардың екі қазаны бар екен. Егер басқа шықсаңыз би-

реңін береміз деп отыр.—деп кемпир Жумагүлдің қағаздай жұдырып, запырандай сарғайған жүзіне көз тигізіп, мұрынның жырығына қадалады. —Әй, сұм заман! Түйедей қылдың-ау!..

Қайғылы көзлері сұзылған Жумагүл үнсіз еді, басын көтерді.

—Солай пәлемесек басқа илаж бар ма апа. Жалғыз ғана сүбенишім сені! Жағ деген жерінде жатайын, өл деген жерде өлейін. Кеткенде бұннан артық қайда барамыз? Қим бизге қулашын жая қалар дейсен.

—Чимбайдағы Нұратдидің татардың үйі де қуып жибермейді. Соған барсақ та болады. Өзлері илаһида жақсы адамдар. Оларды бизін жаққа жибергендер «большойлардың» басшылары екен. «Биздер қарақалпақтың қыла-жигіттерінің оқытуға, жол-жоба үйретуіге қалдық» десіп отыр.

—Апа, айтқаның дұрыс ғой, бағыда, еңкейіп түскен елден өлгенде шықпа деп едің өзін, сол ушын бұл ағылдан кетпеу керек.

—Шырағым, өйдегенім де ырас. Енді мен бір нәрселерге түспігендеймен, —деп кемпир сөйлеген менен қызына жартыұлақ хеш нәрсені уқтыра алмады, ал ол да анасының нелерді айтқаны келіп отырғанын еле түсініп жетіспеді.

—Сенің басыңнан өткен күн менің басымнан өтті, апа. Бағыда дайымның иылына барайық деп сені биікар қыйнағанымға өкпемей!..

Сәлемнің бұрынғы көрген азаптары көз алдына елесілеп, азанға бұршиқпа таңған шықтай жылтыраған мойшақ-моышақ көз жасы тыбыр-жыбыр жыйрық басқан бетлерін жуып, дізесіне бас қойған Жумагүлдің шекісіне тамды. Жеңінің ушы менен көз жасын сыпырып жиберді де:

—Қәне тұр, шырағым,—деді Жумагүлге. —Бет-қолыңды жу. Ұятты. Бағдагүлдің суыдан келетугын ғақты болды. Қалдымды тикле. Күйеуіңді есіңе алып, беліңнің димарын кетірме. Өзіңді өзін түті!..

Жумагүл есік бетке шығып, шаңгил қабақты шеп қолың ұстап муздай суға бетін жуды...

Бағдагүл киіп келгенде, ол баласын емизуіге отырып, Сәлем от жағыға таярланып, далада отын пуштарлап атыр еді.

—Өзім-ақ пуштарлайман ғой, шеше, —деп Бағдагүл қабағын арқалау менен үйге сөйлене кірді. Жумагүл қызын жерге жатқара сала Бағдагүлдің иінінінен қабағын алып пәрмәне бола берді...

Кеште Сәлем Төребайға: «үйге үйсен де жетпейді» деп, Жу-

магүлди өзинен қалдырмай, қайерде жұмыс ислесе де, бір жағында жүргізілуін өтініп хәм мүмкиншілік болса, қаптаалына қос дүзетип алыўға жардемлесіуді соранып еди:

— Сизлер не тилесеніз де бәржай етемен, — деди ол ойлашып отырмастан.

«Бір қапы жабық болса мың қапы ашық... қандай да кеңірек пейилли адамлар!» Ана менен қызы күтилмеген қуаныштың ийесине айналды...

21

Түни менен желемик жайдары самал есип, жердің үстін қапалап атырған қар ерий баслаған еди. Азанда күн шығудан жарқырап сөске боламан дегенше қуяш түскен жердің патамалы қарауытты. Пахтаның минериндай жалтырап жататуғын Кегейлиннің ырашы аспаннның жиіегиндегі ұзынша булттай қарайытып көзге тасланады. Тек анда-санда ғана пахта шамылғандай қар қалдығы ағарады. Үйлердің аралары шилпәрше, Гефинш кийгендер кең адым атлай алмай, тек майда қадем болып қалды. Ал ауылға араласқан атлылардың қайсысын көрсенде, атларының қуырықларын түйіп алған. Тек басы бос маллар менен үстине минген ийелери салақ атлардың қуырықларының ушм буылған сипседей сүмпейген. Сәнем тамның алдына жалғыз өзін шығып жан-жаққа қарап, күни кеше ғана үскенин қуылған табияттың бүгін бірден өзгергеніне маа майрам болып тур еди. Арқа беттен киятырған бір топар атлыны көріп қорқып кетті. Бул неткен атлылар?! Бәрі мылтық асыған. Күниін бүгін бірден жылытып кететуғынын билмеген болулары керек, бас-ларында үлкен-үлкен селкилдек қара шөгірмелер, үстилерінде ұзын гүмпейлер...

Ат аяқтарының «патыр-патыр» дүрсилдиси узақтан ақ есип, Сәнемнің дыққатын аударған еди. Хақыйқатында да, олар шапқыласып киятыр екен, ал ауылға жақынлаған гезде ең алдығы ақ муртлаш киесіне еликлеп олардың бәрі атларының жүбенлерин тартты, қапелімде жүрислерин дүзетип сап тартып қалды. бір-биринен озбай диалисіуді менен келе берди. Ауылға араласыудан олардың тартиби бузылып хәр қайсысы хәр тәрепке бурылды.

— Бул кимнің үйі? «Большойлардан» ким бар? — деди Сәнемге қарай бурылған қара атлы биреу. Оның ләуисында әлде неткен жедел хәм ашыу сезилип, зағарадай томпақ беті көге-

рип, қойму қаслары көзін жауып турышты. Сәнем өзинин бул ауылға бытаныс екенін айтып еди, ол көп иркилиіп турмай:

— Билип турып айтпай қалсаң, ертең жаныңды жәһаннемде көре бері!— деди де қуырығы түйдекленген атының жанбасына бір урып басын кейін бурды.

Ол ишке кирип әйнектен қарап еди, ақ муртлаш атлының алдында пияда жуғырып жортып жүрген күйеу баласы Турымбетті көріп, жүрегі суу ете қалды: «бул сорлы да большоймекен?» Турымбет оларды күн шығар топардағы шоқ үйлерге баслап барып, қамыс қоралы қақыраға өзі кирип шыға сала бір нәрселерди айтқандай болып еди, ана муртлаш киесі оның жауырынып қамшы менен бір еки мәртебе тилдирин, Дүйсенбайдың үйіне қайрылмастан қублаға қарап және сол патырласын шабысыуы менен кетип қалды.

Муны қызы менен қосылысып хәм арқа сүйер пана тапқанына, оның үстине күниін бірден жылытып кеткеніне қуянып «биз қусаған аш-арық, жұпыны жаланапшларды қудай қашанға шекем ғартасын, усылай етип болысар-ау, заманын қаталлығы да бүгінгі күндей жадырағайдағы» деп турғанда, қапелімде ауыл арасынан ойқая турғызып кеткен бул атлылар абыржитты. Неткен атлылар екен? Төребайдың жоғын айта бер. Турымбетті алдына салып барған үй кимдики екен? Ол қызықсынып дигирман тартыудан келген Жумагүлден соран еди, бул Айтбай «большойдың» үйі екен. Шамасы, үйінде өлтінің жоқ болғаны ғой, болмаса үлкен ойқан дәретер ме еди, әлде қайтер еди? Сонда Турымбеттин не жазығы бар?

— Оның өзі де сол Айтбайды жек көретуғын еди, сирә өзі ертип барған шығар,— деди Жумагүл. Сәнем исенбеди. Егер ол большойларды жек көретуғын болғанда атлылар алдынт салып айдап, кетеринде ура ма? Болмаған ғой!

Ақлық қызы бірден шоршып жылап еди, кемпир дәриу қушақлап «ау-ау-киш-киш» деп еки қолының үстінде селкилдетиіп, бурын елестирмеген бір нәрсеге, яғни қызына ат қойылмағаны есипе түсип, Турымбетке деген жек көріушилти қозып кетті. Несіне ақлап турман оны, адамгершилти болғанда усындай етер ме еди? Я анасы, я өзі перзентин еске алып атын қойдырыўға жарамаған. Тек азаматы бар деген атағы болмаса, олар да камбағал-ау! Ағысық неси бар дейсең? Сирә шығымынан қашқан шығар! Ат қойму үшін да белгилі бір сарпай керек. Мектеп молланын өзі келип, китапқа үкилит отырып, қулағына қайта-қайта азап айтып, атын қоймаса ел күстөні қылады.

Анау-мынау нәрсенің жүзіне қарап адам баласын атсыз қалдырың! Қояғар, қояғар! Оның Жумагүлге көйлек тиктирің ушып арлап әкелген сегіз ғары: қызыл шыты бар еді, оның артық иісі қызыққандай дүниесі де жоқ, мектеп молланы шақырып соны берің керек пе? Бергенде де көп болмайды, ал молла келе қойса? Еринен талақ хатсыз айрылған хаялды пәмағар деп есапқа қоса молланың ондай үйге соқпайтуғын әдегі бар. Ең жаманы усы. Өзінше ат қойғанда?... Жумагүл менен обласып көріп еді, ол «алтын баслы хаялдан бақа баслы еркек артық» деп, Төребайға ойласып көрсек деген пікір айтты.

Кеште Төребай күндегісінен ойлы, әлде нәрселерге жаңы төжбегендей шыдамсызланып отырды. Сондықтан Сәлем оң жөнінде гәп қозғамады. Ері далаға шығып кеткен мақалда Бағдагүл оларға сыбырданды:

— Бүгін атшылар келіп кеткенін есепкели мәнісі жоқтағ... Ол көп уақыттан соң келді, бірақ бұл сапары жүзінде ойлылықтың қалдығы болған менен бір нәрсеге кеуде толғанлықтың нәнін аңлау қиын емес еді, келе сала қарап отырмай:

— Қәне, бөпенді маған беріп тұршы,—деді Жумагүлге қолын жайып.—Айтпақшы, бұның аты кім?

Төребай екі алақанының үстінде қақшып-қақшып атыр. Жумагүл не дерін білмей апасына бұрылды, апасы уақыттан пайдаланып:

— Еле аты қойылмапты, шырағым,—деді.

— Онда өзін қоя қал,—деді Төребай кемпірге.—айып емес, құлағына азан айттырып кітап қаратаман демей-ақ қой...

Төребайдың не ушын ұсылай кеңес беріп отырғанын хәр қайсысы өзлерінше болжап отырған ана менен қызы төмен қарасты. Ананың ойынша, ол дисципліне көріндідегі, ал Жумагүлдің ойынша, ол ат қоятуғын моллаға беретугын белгілі баслы нәрсенің жоқтығын есапқа алып айтқандай сезілді.

— Менің анам ат қойыңды үлкен ғанибет деп билетугын еді,—деді Төребай сол ойшыл қаддінде отырып,—ат тыянақды тилекті билдиретугын болса тағир болатугын қусайды. Маған анам бийшара «сенің атыңды елде төрелік болсын, әуладымызға байлық аралассын деп «Төре» «бай» қойып едік,себебі сенің атыңды айтаман деген дұшпаныңның да тили «төре» болып «бай» болып гүрмеледі» дейтуғын еді, сол ушын усы қызы атын ойлап қойған шеп емес.

— Дұрыс, шырағым, бизің журт та сізкі журтта баласының атын бір нәрсеге сүйеніп қояды. Бизің Жумагүл «Жуна» күші туғылып еді, сөйтіп Жумагүл болды.

Төребайдың ишінде бір бүкілем сыр ашылмай қалған секіллі, келбеті бір қуарып басылғандай болып еді. Бағдагүл гәпке араласып, ерінің зәрделі көңірек қайғымсын айтып жөңілдетейі деді ме, оның апасы жөнінде сөйлеп берді: Төребайдың апасын еслей беретугының бір себебі, ол бұл дүниедә арманы ат басмыдай болып кеткен адам екен... Анасы тағдир болғанда Төребай 8—9 жастағы бала екен, әкесі менен шөшесі қазаат аямы деген руфдың атақлы байының жылқымаңы екен, бір күш басқа бір руфдың адамлары келіп ажимларға зорлық етіп, жылқыларын айдан кетеді де, соның үстінде екі ортада үлкен жөңжел басланады. Ажимлардың күші халсиілігін көрген хаял шыдамайды, төбелеске араласады. Жау төрелі хаялдың араласқанына қатты мазланып, қамшының түйінін жағып соған қарата берген хәм сол төбелесте ол өлімші болып таяң жеп, соның зәрдабынан көпке бармай қайтыс болады. Бириктарып, жетгесін созып отырған анадан кейін жожалыққа ортадалық түсіп шықтыстайлықта дағисып кетіп жоқ болады. Төребай жетімлік пенен елден шығанын бір саудагердин от жаққышы болып жүріп, усы қарақалпақтың шұқырына келіп қалады...

Сәлемнің аянышы артып көзінен жас шығып кете жазлады.

— Аты кім екен бийшараның?

— Өзін айтшы,—деді Бағдагүл ерине.

— Тазагүл.

— Бийбипатпа енеміздің гүллән әуладында қайғы-ғам, тағдир неге бірдей бола берді десеніз-ше?...

— «Таза...» «гүл...» қойылған атына ылайық өзін өр көкіреп, сап жүректі адам болған екен, менің ақлығым да сондай болса хеш кім палымас. Бұл да «Тазагүл» бола қойсын,—деді Сәлем.

Бұл пікір бөріне де унап қалса керек, жүзлерінде ырза шылық білдірді...

Дәстүр бойынша хаялдардың хеш қайсысы өзін туған туғып перзентінің дұрыс атын айта алмас, ал өзлерінше қандайда бір ат тағып алады, ұл болса көбінесе «Бөке», қыз болса көбінесе «Айқыз» аталады. Еринен айрылып өзін еркін сезген менен Жумагүл де халық дәстүрінен шығып кете алмады, қызын «Айқыз» деді. Шабақтай тыпыршылаған Тазагүл бұл ушын Айқыз дегенше Айқыз болды. Бағдагүлге шекем алдына алады, ал Төребай оның иын атын айтса, әлде қандай сезімге еріксіз беріліп, көкірегін суық желге толтырып, екі ийні-

нен дем алады және босасады, соң Тазагүлди жырлап толғау айтады...

Соңғы күндер Жумагүл үшін таты мейла басалған гүмис күндер болды, өзі шексіз еркін, бахытты сезеді. Дүниені ол бұрын ошақтан кен көрмейтуғын еді, өз ойынан оның біраз кенлеу екенін енді түсініп киятыр. Ерте жатып кеш турғанын дөш ким минемейді. Бейнштің өзі болмаған менен оның от жаққышы көрген күн дәрежесіне жеткен шығарман деп қуанады өзініше. Аз-азлап сыны дүниә кийім жөнінде де ойлайды. Нуратдийннің татардың қаялы беріп жиберген сегіз ғары қызыл шытты ол қолдан тигіп, тигісlerini патлайтқанша, машиншыға тиктиріп алса не деген сулыу болар еді. Бул үшін усы ағылда Төңірберген машиншыдан басқа адамда машина жоқ. Ал соныкіне бараып десе, мурындық атасы, ол үйдің есігін еле ашып көрмеген. Әри-бери шақырар деп жүргенде, кемпірге өкпеледі ме, ямаса машиншының өзінен болды ма, бул не өзінің қалайына келмеді. Ақыр соңы айрылысты, Туппа-туура бараберсе не қылады? Анасына ойласып көріп еді, ол:

— Ендігі жағында сыйласық бола ма, бара бер, қызым, — деді басқа машиншы ізлеп кетіуге дәзір имкәният жоқ екенін билген соң.

Ол мурындық енесін, мурындық синалсын көріп жүрсе де, машиншының өзі көрмеген еді, ол киіп көз ойнекли, киісге көз ойнегіннің үстіннен қыялаңқырап қарайтуғын, қарағаны жүде әп-аший, шырайы жамылшадай сары, қапа сақалы адам екен. Жумагүлге дәслең адырайып қараған менен киімі тиктиріуге келгенін билген соң ба, сары жағал ешкінің сақалыдай сақалы оң қолы менен қамтылап сыйлап, жайма шуақланды:

— Ғақысын да бирге әкелдің бе?

Қайткен менен де мурындық атам ғой, менің камбағаллығымды еске алып, көйлегінің пайғазысы болар деп мутқа-ақ тигіп берер дегенінде анасы: «қой, қызым, темирші тоғаға жарымайды» деген, кәсіптегі адамның, бай адамның жақсылық ететугыны шенде-шен болады», деп оған тиісесін ғақыны бір шүберекке түйіп берген еді. Жумагүл отырып соң түйінінің ашты. Ишінде гүмис тенгелер бар екен. Машиншы оларды көріуден-ақ гүрсиден жерге түсті хәм оның әкелген шытын киізінің үстін жайып жиберіп піше баслады.

Жумагүлдің қаратоқпайдан шамалауы бойынша бөпесіне көйлек, диккийым, бесикке жабатуғын бір көрпешеге тис ағы-

сығы керек. Машиншының қыялында ол жоқ, қайыстай еңіс қайышы емпі еркін салып атыр... Соң берер, дәзір сорасам ұлт болар хәм тез питкеріп бермес деп қорықты.

Бәрі бір болды, көйлегі бірінші бөделі күнінде питпеди. Екінші рет келді, үшінші рет келді... Хәр келген сайын келгеніне пәнт жеп қайта береді. Бір жола шыдамай Турдыгүлге шағынды:

— Япырмай, қарағым, менің бул киісде емес, ал бул киіснің менде алмағы бардай, келіп көзіңе көрініуге бетім шыдамайтуғын болып баратыр, қайтып бере ғойың, қолдан тигіп аларман деп айтайын десем де уяламан.

— Мені тыңламаған менен апамның сөзіне құлақ асса да бір құп болар еді...

Көйлек үшін Жумагүлдің қатнаулары Турдыгүл менен екеуінің арасың бұрынғыдан да жақылатты. Ашылысып сөйлеседі. Турдыгүлдің Айтбайдан есیتیніне қарағанда, соңғы гезде баспашылар күшейіп кетіпті. Базыбір ағылларға олар күндіз хәм топыла беретугың қусайды. Анау күні Айтбайдың үйде болмай қалғаны жақсн болған, болмаса оған қауіп екен. Төртхұл, Шорахан, Хожелі деген жақларда адам өлтиріспе көбейіпті. Олар анау күнгі өтіп кеткен қабатта арқадағы ағылдан да бір адамды өлтиріп кетігті. Усыларды есйткенде, Жумагүл жағасын ұсылап қорқып-қорқып отырады.

Ол Нуратдийннің татар жөнінде апасынан есйткенін айтса, Турдыгүлдің көзлери сүзіліп, бір қабат қараңғылықтың аржағында бір нәрсе жылт етіп кеткендей сезініп, бір ноқатқа қарап қалады. Екеуі қуры сөйлесіп ішке жыйналған сырларын бір-біріне айтып, бойларын жеңілдеткені болмаса, ұстағаны жуымаққа келе алмайды, қайтама айрылысқан соң бойлары ағыр тартып, әлде нәрселерге наразылығы күшейеді, сөйтіп заманның бардым-келдімін, ол үстіндегі хәрқыйлы әлематлар жөнінде қайтып сөйлеспеуге тәубе етіп турады да, көрісе қойса, әңгімесінің тағы бұрынғы қалыпке қуыылғанын аңғарыспайды.

Ол бул үйге хәр келген сайын наятый арсызлықтың бір көрінісін көреді. Киімі тиктиріуге келгенлердің біреуінің кеуіп талып кетпес. Әсіресе бір ғарры дийханның шыдай алмай жыламсырағанын көріп, бул үйге келіу, дуз ишідің өзі надурис екен деп ойлады: Соң ғарры дийхан қалаға ешеккі отып сатып алты ғары қара тауарлы болған екен. Өлгенімде ысқақтыма қойылар деп соң тауарын бешпент тиктиретугың болып машиншыға әкеліп берген. Питкеніне қуанып киіп қараса,

жеңі шығанағына, пеші бөксесіне жетпей тұр. Бар сарсылды, бийшара сарсылды!... Машинаның қаңсына да үш ешек жүгі отын әкеліп беріпті... Сонда машинаны намысланып беті шығ етсе ямаса кеширім сораға болады ғой, керісінше, қорлығы келіп жыламсырай тұрған ақсақалды адамға күлім:

— Пал тұтқан бармағын жалайды, қол ұзлғи болмаса, киімі тигіле ме?— дейді.

«Ертең», «арғы күні» деп үш дәпте прикешіне қарамастан Жумагүлге де соны қылып, бөлесіне ауысады дегендерінен тұтқын құрақлықтай ауыстырып бермеді.

Шайдаков келіп кеткеннен кейін ауылдың арасы біраз тынышып, олай-булай гезіп жүре беретугы салқ аттылар кемеңген еді. Бір-бірі менен сөйлесе әлде нәрселер жөнінде дабыстарын көтеріп, қасарысып сөйлесетугы дийханлар да пәсейіп қалған еді, жер бөліспе күндерінде ғана азмаз шауқым болды. Ал жақыннан бери намолим саяқтар және бас көтеріп киятыр. Түнге қараса, дүсірлеген аттардың анда-мында жүргені. Соған қарап адамдарда және абыржыу пайда бола бастады. Дийханлар бір-бірі менен ушыраса, шүңқилдесіп ғана отырысады. Не болды? Не болажақ, бұл не гүйзеліс? Қеш ким билмей ме, билсе де, сақлана ма, бұл сорауларға ашық жууап беретугы адам табылмайды.

Ауыл адамларының кейін өзгергенге қорқты ма, ямаса олардың ауыз біршилiгiн сақтап қалуы керек пе, ақсақал бір жола дийханларды үйіне шақырып:

— Өсек сөздерге инанбаулар, хәр ким хәр жақтан хәр түрлі хабар табығым мүмкін, қулақ аспаңдар,—деп ескертип жиберді. Ол қандай өсектер жөнінде айтты? Қатнасқанлар түсінбесе де, сорап отырысқан жоқ. Себебі өсек сөзге исенбеу керектігі жөнінде ақсақал дүрме айтады. Хақмұқаттан да инанбау керек.

Бір топтар аттылар келіп, сары қауым палеген нйтлердей хәр жерді тиміскіленіп кеткенде, ауылда ақсақал да жоқ екен, Дүйсенбай да жоқ екен. Бұл соң анықланды. Себебі егер, ақсақал болғанда я Дүйсенбай болғанда, мал бересен, қару-жарақ тауып бересен деп зауым салады екен» деген сөз тарқап кетті. Олар тоғай иінінің құдайдан безген гелле кесерлері болуы керек! Олардан көрген қорлығын айтып жарылайын десе, байды гезлестіре алмаған Турымбетте усы хабарды есінті,

еситпегенге өзі де айтып жүрді. Бірақ бұл күндердің ала сапыранына қеш түсінбес. «Баяғы Шайдаков келердің алдында ауылға усындай кейіп кирип еді, тағы соң басланбаса болар еді» деп ойлайды.

Хаялына азап беріп жүрсе де, енді ол өзі бір түрлі седеді, үйренісіп қалғанға ма, үйі геуек, жарты жағы босап қалғандай көрінеді. Гейде қеш жерге сыймай бір шығады, бір киреді, ешпейінше үйіне сийрек келетугы адам арқасынан сүйеулі дийбалы тайып кеткендей, кимге миллет етерін де, кимге өшигисерін де билмейді. Жумагүл ауылдан шығып кеткен жер, бәлкім, қияллы шығар! Ал барып хабар алайын десе, еркеканы намыс өзіп өзіне бийлетпейді. Бай менен бурмылары сөйлесіп көргенінде, қазанына тынық су өзнен өзі келіп қуыла қотугындай көретугы еді, енді ылай суына зар, керек десе азанда Жумагүл бардағыдай отта жағылмайды.

Турымбет кирип келсе бай жадырай түсетугы еді, бұл сапары олай болмады. «Кел» деп те айтпады. Жанбаслаған қаддін бузбастан, тамның мүешіне көз тигіп жата берді. Бұл суық қабыл етіу Турымбетті ойландырды, бірақ сыр бермеді: бәлкім, ол сырқатланып ямаса хаяллары менен мәделесіп отырған шығар. Ол етігін есик бетке иешіп, шууаштың иісін мүкіп кеткен ұлтарағын дәрриу-дәрриу бүкілеп қонышына тықты хам байдың қапталына барып, жалаң аяқтарын астына басып отырды.

— Үй ишлер сәу ма? Жеңгем тетикпе?

— Шүкір... Ана күнгі келген аттылар жән-жосақ сораспай-ақ, адамлардың көзініше қамшылап кеткелі қапаман... Хаялдың да кеткені...

Бай сөйлемеді. Қамыстың қығын алып тисіні шұқлауға жиристі. Соң аузына толып кеткен қан аралас түпирікті тисінің арасынан ошаққа зытқытып жиберіп түргелді.

— Түсімсізсен...—Бай және тисіні шұқлады, және түпірді.—Ақыллысан-ау... Хаялым кетсе не боиты, өзің жибердің. Енді алғың келіп жүр ме?

Турымбет желкесін қасыды.

— Алыға болар еді-дағы, некесі бузылды ма деп қорқақпан.

— Қаны бөтен анау Төребай деген келгінді хаял үстіңе алыпты деген гәп бар,—деді бай бийғам сөйлеп.

— Не дейсіз?!

— Шамырқанба.

Жигит тыпыршылап, гә бір дизерледі, гә малдас қурынды.

гә саққа жүгінди. Бай толы ишектей жуған жылтыр бармақтары менен муртын дүзестірди.

— Кисиниң хаялып бир жағына шығып ашым-айрық болмастан бурып көргенсіздер алады, ямаса қандар душпаным алады. Жалғыз үйлі болса да, душпанлығын етті. Буа басына телпек кийген кисиниң иси емес.

Байдың қандай тыйтыл менен айтып отырғанына түсінбеген оны намыс өз қушағына қаусырып, исекейде қысты, отыра алмады...

— Төребай үйінде ме?—деді ол сол үйден киятырған Айтбайға жолығып.

Ол пәтән екен. Беті қансыз, дузланған гөштей сұп, сұр, көздері уысынан атлығып кетейін деп ойнақшып тұр. Даусы да дирилдеп шығады. Өзі безгек тұтқандай қалтырайды. Айтбай оның не ұшын Төребайды сорағының лиқниіні шамалады.

— Үйінде жоқ екен, не қылажақ едің?

— Басына түспесін, ол қарақалпақтың дәстүрін бузып мен өлмей тұрып, көзімнің тирысында, мен үйленбей тұрып, қалымды неге алады? Қарақалпақ емеслігіне барды. Қарақалпақтың қызларында ар жоқ, оннан Бағдагүл қарындасымызды да тартып алығымыз керек.

— Сүйсе, айырыу қиын ғой.

— Әне, сен де сатқынсан! Жас үлкен адамдардың айтқанын дұрыс, сен бузылып қар миллеттен дос тұтқан адамсан, дәтте, ормыстан да достың бар-а! қәне, кет жолдан!

— Қысқартсаңа, ладан! Ашығын білмей неге хәулиресен? Мен Төребайдикинен киятырман, ондай гәп жоқ. Ийт те ийт аяғын қызғанады, егер Жумагүл менен Төребайдың арасында байланыс барын сезсе, Бағдагүлдің өзі шаң шығармай ма? Ақырына бақ, ақырына!

Турымбет жуғасыды.

— Жүр ертіп барайын,—деді Айтбай Турымбеттің қолынан тартып.—Хәзір Төребай үйінде. Бәне менен сол жерден Жумагүлді көр, илажы болса, қайтадан ал.

Турымбет не қыларын білмей қалды. Барыу керек пе, я изге қайтыу керек пе? Таслаған хаялып көріу ұшын берсе, қандай жигит болғаны? Ар-сары шығып басын қасиы баслаған соң, Айтбай оның қолынан жетелеп Төребайдикине қарай тартты: олардың қосылыспағанын анық билгизгені мақұл. Өйтпесе, бүгін ямаса ертең бул және көтеріліп, олар екеуінің биреуіне қазып тууғызатугының түсіннелі, себебі оның минезі сүзе-

лік өгіздеп жаман, көтеріліп кетсе, аңсатлыққа жөнге келмейді.

Айтбай қоярда қоймай жеңнен тарта берген соң Турымбет көңіуіге мәжбүр болды.

Төребай етигін жаман отыр еді. Жаңа шығып кеткен Айтбай Турымбетті ертіп келген соң бир гәп бар ма екен деп ушып-ақ турды. Төрге кийізін жайып жиберді. Айтбай Турымбетті отырғызды да, сараламақшы киіс болып сыртқа шықты. Далала отын майдалап атырған Бағдагүлдің құлағына бир нәрселерді тез-тез сыбырлап үйге кірді.

— Япырмай, бала!—деп Айтбай хеш нәрсе білмегенсін гәп баслады. Бул уақытта Бағдагүл де келип отырған еді.—Кім болса да бир жуға «Төребай Жумагүлді алыпты!» дегенді ойлап тауып, Турымбеттің табанына шоқ басып жиберипті.

— Өйбей,—деді ошақтағы отты алыстырыу уақыт үлкен атырған Бағдагүл нәрсе білмегенсін.—Бизін үйдегі ондайға сер сала ма екен сірә. Салып көрсін, екі аяғын бир етикке тығып ғана қояйын.

— Қойса, Айтеке,—деді Турымбет қысынып.—Басқа сөз тапса.

Олар Жумагүл туғралы қайтыс сөз қозғамады. Төребай менен Айтбайдың қиялы Жумагүлдің нағыз адамгершілігін, қадаллығын, қарақалпақтың қарыулы жайсын мийнеткеш қызы, бир хожалықты сүйрейтуғын күші бар, ақыллы екенін айтып мақтау еді. Турымбеттің мәнісі болмай, гезекме-гезек екі қапталына бурылып, әлде нәрселерді кәлегендей тынымсыз отырды.

— Сен пәмсіз байдың оң қолы болып баратырсан...—деп Айтбай гәп басып еді. Турымбет бауырын сона шаққан жылқыдай шыншымды:

— Сен де өзінди менен ақыллы санама!

— Турымбет,—деді Төребай әңгімені биротала басқа жаққа бурып,—Дүйсенбай бул күндері қалай?

Бай жөнінде билетугы болғанына Турымбет тәрдиіп, сес-сипасыз шығып кетті.

...

Бағдагүлдің минезі бир күнде өзгерді. Еринен гүмәлланып былай тұрсын, дәтте оның алдында қабағын шытып, қарсы гәп айтып көрмеген адамның көкірегі түйніленип, «Суу сайдан ағады, бир жағында шындық болмаса бундай гәптер шығар

ма еді»... деп ойланады. Бұған үлкен себеп мынау болды: суға баратырып-я дигирманның киятырып, ара-арасында айраншылап жүріп, хаялдардың сыпысы-сыпысы сөйлескенін, еркектердің ийнідесін сөйлесіп баратырғанын көреді. Ал бұл жақынласа олар ауыздарына тақан салғандай тым-тырыс. Бұл не сумлық? Ел және бұзылып, және аума алашылық пайда болып, жаугершілік баспаны жақ па? Жо, жоқ, дейді өзінше жеделденіп, шамал ессе, шөптер қиымылдасады... Арғы төркінінде бір нәрсе болған соң Турымбет келіп жүр... Айтбай құдастың алағанына көніп Турымбет жөңкеге неге өтірік деді?... Бәлкім, олар дым үндеспей тіл бириктіріп жүрген шығар. Жұрттар мұқмин болып есінгіне келіп, соң әсте-ақыры жыйлап болып мойнына оратыла береді...

Жумагүлдерді үйде бола берсін деген Багдагүлдің өзі еді. «Есапым дос жанымас» деп, басқа шығартқан Төребай ғой! Не деген түбі туңғылық сумлық іслеген. Ойша өйте беріп киінінің хожалығы менен не жұмыстарымыз бар еді, бәрін тауып жүрген өзі!

Отыпға жалғыз өзі кете беретугын адам енді неге Жумагүлсіз жүрмейді? Бүтінде бірге кетті. Бәрі түсінікті...

Багдагүл гиртиктеліп хеш жерде тақат ете алмайды. Ерін көрсе тақыр жерден шаңғыт шығармақшы, сол ұшын жолын тосып, тез-тез далаға шығып қарап келе береді.

Бәхәр жауыншы келгеніктен жер беті былшырап атыр. Аспан сол буылтласа да, қапырласып көпшіп жататуғын кебірліктің әбден берекетіп қашқан. Багдагүл далаға хәр шыққан сайын желимдей ылайға батып кеткен аяқтарын зорға суғырып, қайтып кіреді. Ол бұл жағдайды көріп азандағы отынға кеткен ерін аяйды да. «Бийшара, ұсы батпақта қайерлерді сұзип киятырған екен...»

Төребай Жумагүл менен тоғайдан хәр келген сайын Жумагүлдің еркектей отын шабатугынын, қарыушылығын, жирымсызлығын айтып отырғанда, ол, Жумагүлді де аяйтуғын еді. Хәзір сол есіне түсіп, көкірегіндегі түйінді тағы ұлғайтып жібереді. Ерте намаздыгерден баслап чай қайнатып, ерінін келігіне таярланып отыратуғын хаял бүтін от та жақпады. Кіреді, шығады, ухлеп зар шегеді.

Оның әлде нелерге ашыуланым кейін қашып жүргенін билген Сәлем:

— Шырағым, сырқасланып отырғаның жоқ па?—деді кешқурып.

Өзі жаққан отты өзі ешіре қойып оған да аңсат сәуда емес

еді. Истин ақырына жетпей кемпірге өкпесін билдіріп нақолай көрінді.

— Кейінгі болыңқырамай отыр, шеше.

Кемпір басқа нәрсе сорамады. Шырағы жағып ошаққа отын әкеліп салды. Атөштанның дөгеретін тазалады.

Ауыр жатар мұқалінде ғана арбаның шыйқалдысы есінді. Кемпір Багдагүлдің чайын демлеп берді де, өз қосына кетіп, бесінтегі ақтығын тербетіп, қызынын келіуін күтті...

Төребай кіріп келгенде, екі бетінің алмасы қанталағандай қызыл еді. Әлде суық шапқан ба? Олай деген айтпай қалғандай суық жоқ. Даладағы отынды зорға жайластырып үлгеріп, қалтал беттегі салығын төсекке сүре жығылды. Қаншама ашыулы отырса да, Багдагүл орнынан ұшып тұрғанын сезбей-ақ қалды. Бара сала Төребайдың шекесін ұсады. Оның денесі қызған тандырдай лапшап тұр еді.

— Өйбей сорым-ай! — деді шоршынып. Сәйтті де чайынғын қайта-қайта сыпырып, ерінін алдына қойды. Төребай жанбаспаған қаддінде қолтығына гүлсіні жыйнап басып, зорға отырып аузына кесе апарды.

— Жүде шаршадың ба?—деді Багдагүл ерінін кесесіне чай құйып.

— Сорама, шабазым. Бізге мына Жумагүлді берген қудайдым-айт,— деп демін бөліп алды. Багдагүлдің бетінен қаны қашып, қолынан чайынқты түсіріп ала жазлады. Төребайдың оннан хабары болған жоқ. Чай ишіп кем-кем өзіне келе баспаған соң Жумагүл жөніндегі әңгімесін созы түсті.—Бүтін тоғайла ағырдым, шабазым, Жумагүл болмағанда үйге жетілуің қиын еді... Илаһайда қарыулы наһар екен. Әлхәббәс дей бер! Небір батпақшықта, небір шығарлықта арбаны гүлшеклегенде, күш менен асып түсе береді. Біздің ат бийшара бәхәрге салып күте болдырыпты. Екедімиздің күшіміз бенен зорға келді жанбар.—Маңлайы жиісініп терлей баспаған соң ылай-ылай етігін шешті.—Көрдін бе, қостарым, не деген батпақ. Егер Жумагүл болмағанда, бүтін дүзде қалатуғын едім.

Багдагүл өзіне тутайын деп тырысса да, жүрекке түйілген түйін өз шешімін тапқанша түрткілеп баратырғандай.

— Екі жұмыс ісеп шаршаған шығарсан!—деді ақыр соңы шыламай.

Төребай хеш нәрсеге түсінібей, оның не хәққында айтып отырғанын билігі ұшын бетіне қапп еді, хаялынан бурынғыдай жайма-шуық жүз көрмеді. Қандай күлкі ойнатаман десе де, түсі сурланған. Соған қарап оның қиялына жылдам түсінді. Адамның көкірегі шошқаның гүркесі дейді. бұ-

гин күтә кешиги келгенимиз ушын гүманланып қалған ба? Ямаса биреу бір нәрсе деди ме екен? Хаялындағы сырды билгиси келип еді, бірақ шаршап келгенліктен солығын басып, демін алғанша сөйлемегенді мақұл тауып, жанбаслап жатырған қадінде екінші чайникті бауырына тартты. Хаял еле ұнсыз. Түсі бирәз суық. Кесеге чай қуып көз астынан қарап еді. Бағдагүлдің аузы жыбыр-жыбыр етіп сөйлегісі келіп тұрғандай. Ері бір ауыз сөйлесе ол он есе арттырып жиберсін. Төребай біраз терлеген соң шәгірмесін шешіп қапталына қойды. Ишкінен кир-кир пашшайы тақыясын алып кийді. Қап-қара ұзын мұрттарын екі жаққа айырып сыйпады. Бетіндегі моншақ-моншақ терді екі жепі менен алма-тезек сыпырды. Бір жағынан печтін қызғыны, екінші жағынан шырамын нуры Төребайдың жумалақтан келген жүзін ушығадай қызартты. Оның әлде нәрселерді ойлаған нұралы көзлері сүзіліп, хаялаға мәңгі күлешірай беріп тұратуғын келбеті, сол түспі жоғалтқан. Қызыл шырайлы сулы ерне қазі түскенде, Бағдагүлдің қызғанышы бұрынғыдан да арта түседі, аттент илажсыз. Ол анық аұырып келипти. Көпшікке бір қылап жанбаслаған күйінде соңғы кеселерін оңлап та ише алмады.

23

Дийәли жарық-жарық тамның бір қапталын алған ылашық пәскелтектігі менен тұрмай гилең қамыс хәм шенгел менен қоршалған еді. Бийтаныс адамға бұл ылашық жарға сүйенген қамыс суымындай көрініп, там ийесінің мал қорасы десе де алжаспастай. Сықылсыз тамның тау жырасындай жарықтарын көргендер сол ылашықтың жыйнақтығына қарал «өзлері отырған тамынан анау мал қорасы жыллы шығар»,— деп түбірленеді. Себебі оның сыртқы көрінісі тиісін мал қора. Өйткені маллы адамдардың көпшілігі қысқа қарай тамның алдына тап ұсындай бастырма дүзетеді. Ал оның төбесіндегі дүткештен шашыранды сұйық түтін көтерілгенде барып, ишінде адамлар жасайтуғынына хайран қалысады да.

Ал иші тегіс, кирсең бәрі тап туйнақтай. Қазан-табақ өз орнында. Қызыл сыр кетіп аламышланған кишкене ғана гөне сандықтың үстінде пәскелтек жүк. Бір жағы тамның дийәлі болғаны қолай болыпты. Оған алаша орнына шийдек тұтылып, үстінде қазықтар қағылған. Қазықтарда хәм жыймылық хәм күйлік кийімдер менен қатар бөпенің шаппаттай ғана ақ, қызыл, қара түстегі мзғар жәртектері илдирилтіп қойылыпты. Бір қанат кереге көзлерінен өткен қамыстардың үнелектері те-

гис түземденген. Төбесі гөне қадалар менен шошақлау бастырылып, оның үстінде қамыс жабылған. Шапарақ орнында түтін шығатуғын түбі тесік гөне дүңке. Ортаға жағылатуғын оттың ашы түтіні оне ұсы түпсіз дүңкеден шығады. Гейде түтін қамыс араларынан да жол тауып сырттан қараған кишіге шашыранды болып көрінетугыны ұсыдан еді.

Ылашықтың шалаурауы қанша қалып тұтылса да, самал шебіне тұрған күні кереге сыртындағы қамыс сийрекдік ететугы еді. Базада Айтбай қыдырып келе ғойса:

— Уядай ылашықтың қалғынан шалқыйды,—деп біраз күлкі туыдырып кетеді. Оның сөзіне Санем де Жумагүл де шақалақласып мәс болып күліседі.

Турақ жайы қаншама нақолай болуына қарамастан, ана менен қыздың жан сезімлері еркін. Ғарры ана ақдығы менен әжик-гүжик, ал Жумагүл бұрынғы тар қапестен жырақ. Кеш келсін ерте келсін енді оны Тұрымбеттің ерманы тартқышы күтін тұрмайды. Өз еркі өзінде. Кісілер менен пси де жоқ.

Бәхәргі батпақшылықта алыс тоғайға барыу қиын болғанлықтан ауылдың көбісі жақын жерлерден қарабарақ пенен шенгел шауып әкеліп жағатуғын еді. Ал маллы хожалықтар малының жемей таслаған сабыналары менен шигіриктерін жағып ылашық түзе, пеші бар тамларды пысқытып отырғаны. «Дән байы болмасақ та отын байы болайық, келген қонаққа бұл да иззет» десіп, Жумагүл менен Төребай есік алды Шортанбайдың қаныратпа жығылларына үйіп қойыпты. Сол себептен бе, ел арасында біраз қыткершілік болған менен күн көрісі де жаман болмады. Екеуі біргелісіп хәптесіне кескірт екі рет Шортанбайға отынға барып қайтады. Базардан бір күн бұрын әкелген бір арба отынды Төребай қалаға сатып келеді. Соның пулы базар арасы жегендей напқаға ептеп ұшласатуғын еді. Хәр базар күні Төребай әкелген гөш бір жерде асылып, екі хожалықтың адамлары кептерлердей жуғырласып жәмлеседі. Гейде Төребай сорпа ишіп терлеген соң, көйлекшеңденіп Жумагүлдің қызын алдына алады. Ол шубырттып хәр қыйлы күйге салғанда үй-ишлері селтідей тынып қалар. «Бұл ақын Абайдың өлеңдері» деп жүйіндік ала жөнелгенде, үйдің қасларынан өтіп баратырған дүрсидилер де тынышланады. Қарақалпақтардың сүйіп айтысатуғын Бердақ шайырының қосықтарын да ядтан биледі; оларды да өзі үйреніп алған намаларға салады. Әсіресе:

«Ақ бйдайы тұрып сулы селкеніп,
Таза салы тұрып шығи өккеніп,

Жысыз қырк күн қайы-уғайым шекпенем,
Деп сабақта бір күн шалық жаңсырақ.

деген қосықты көп тақирарлайды.

Бұл сөзге Сәлем қайта-қайта басын шайқап, хәр сапары көзін-не жас алып, жас гезінде бұл қосықты Бердақтың қайсы тобы айтқанын еслей алмай отырса:

— Кемпір жаным, ол жағын ойлап не қылғасын? Бірақ аса шайырлық, өткір даналық пенен айтылған сөз ғой,—деп Төребай кемпірді тынышландырады.

Олардың өткерген күні бір-біріне ұқсас болып өте берді. Жумагүл өзінің жалғыздыққа беріп, Айқызын алдына алас, жүрек бауыры уырап кете жазайды. Перзенти Тазагүл жетімдіктің кесепатынан қандай болып өседі? Әрі жасқаншақ, әрі әлжуұаз болады. Жесір ана тәрбиалаған «көрмедік қыз» атанып кетеді. Усылар есіне түссе, бийшара Жумагүл ақшамына қарай көрпеге емес, намыс қушағына оранғандай. Жамылған көрпесі айралық зарлы болып қысады. Терлетеді. Ынырсытады. Ой, ой, ол қанша әзін! Дәслепкі мухаббетке қанша берік! Егер Турымбет бас иініп келсе, қайтадан қосыла қоймұ бір орман! Жок, жоқ, егер ол келе ғойса алдына шәрт қоймұ тиіс: «бұрынғыдай зәхориди жая берме, жайдары бол! Өзің халық қатары жаңалай терлет. Үйдегі гөр гүміралық талаптан дүздің жұмысы не деген аясат! Кен қауа, жанық дала. Қандай қәхәрлі ашыуды дүзіміршіп кетеді...»

Жумагүлде усы аспаның қыялдар қайдан пайда болды? Еркіннің бойында анасы менен әндамлы отырған жоқ па еді? Сонда неге миңдирип-миңдирип Турымбетке шәрт қоймады? Жаслықтан. Турымс қурығу деген сөз — жұптылар бір-бірін сүйсе болғаны, әсіресе хал дұрысша сүйе билиғи тиіс деп өзінің ойлайтуғын еді. Аналық кемпір де усылайынша кенес берген! Минне не пайда тапты? Ерін сүймеді ме ол? Бір ауыз сөз бенен бетіне қарсы келмесе! Еріксіз инсанға айланғанын да сезбеді. «Адам тилинен, мал шақынан байланады» деп, Аналық кемпірдің айтқаны ұмыт болған жоқ. Оның нәсиятларын айдан шығармай, ерінің ашша сөзлері, таяқтары жанына батып сол ашығу менен сөйлей жақ болса, бармағын тислеп қанша шыдап бақты?! Сонда да бахыт шамалы шебекейінне есе берді-ау, қапылып!..

Балда ол балғыда бір ғарым: «сиди бала болсам сум бала болар едим» деген екен, сол айтқандай әуелден неге асықтым. Енді сол жаслық гезім оразып келсе, басқаша болар едим» деп мыржыйып күледі. Турымбет пенен айрылса, күн көре алмай.

туғындай сезетугын еді. Қайтама хазір басы ерикли, табылған тағамды анасы менен шөіншейді, талайларына қайыл.

Көрне төсектері де өзлеріне жеткиликли. Екі көрпе, бір киізін бар. Бір көрпесін ақшамына қарай бөпесіне жабады да, екіншісін анасы менен екеуі жамылады.

Жумагүл түнге қарай тап хазір бесикте жатырған Тазагүлдей кишкене көрinedi Сәлемге. Ақамғы оянып оны емизуі үшін туығуы керек, болмаса кемпір қызын бауырына басып белсантай қатты, қуғ сүйек, тарамыс-тарамыс қолларының бири Жумагүлдің басына дастық етеді, бири үстіне салып қушақалайды. Ирі денелі Жумагүлдің салмағы оған шыбынның қонғанындай сезілсе сирә!

Жесір қатынның халық қатары хисге жалынбай күн кешіруі ауылдың адамдарын да таңдандыра баслады. «Хал, ошақ басылдағы от жаққын» деп жүргенлер хал да қарығлы болады екен» десетугын болды өз-ара. Төребай Жумагүлдің еркектей қарығлы нашар екенін айтқанда, биразларының аузының суы қурып таңланса да, біреулер исеңбейтуғын еді.

Ақылсыз, сықылсыз деп бақалап жүрген келінін хәр ким-хәр кимнің «Еркекке бергисіз хал екен» деген сөзлері, үй машқаласы мойнына шөгін, пысылдап қалған Гүлбийкеге де еситилип, ол бір күні ұлмай Сәлемге келіп те жетті.

— Мен қызымды саған бергенім жоқ, үйіндегі азаматына бергенім. Сол келсин,—деп Сәлем оны қысқа сөз бенен ғана қайтарып жиберді.

Хал алдында дүзе бүтетугын Турымбет пе? Бойдақ жигит атанғанына мәсиріп, Дүйсенбай аяла-мұнда жұмсап «қалеген қызынды әперемей» дегенге еле шады қуррам. Дәрья тасса тобығына келмейді... Анасының айтып барғанына құлақ асса!

...Сол күнги батпақ кешіп шені болмай келгеннен берлі Төребай бұрынғыдай энкилдеп кете алмады. Бойы ауыр тартып, көп аса далаға шыға бермейтуғын болды. Кем-кемнен ауырығу күшейіп қалаға барыудан да қалды.

Ертең базар. Әдеттегіше қалаға арбалы отын апарылуы керек. Егер олай етпеген жағдайда келесі базарға шөкем екі хожалықтың тамақтан биротала тарығып, қысылшандыққа түсіуі сөзсіз. Бұл жағдайдан қутылуғи жалғыз жолы қалаға отын апару. Бірақ бұл үшін онда шама жоқ. Деген менен көкіректе жап болған сол әлмесликтің ғамын жеу шәрт. Жумагүлді жиберіуге болмайды. Ол нашар, еркектің басшылығы

болмаса, ондай жұмысты ислей алмайды. Оны үстінне жол жаман. Жем жемей бәхәрге зорға жеткен арық ябы димарсыз. Усындай батпақтықта шығарлықтардан тарта алмай қалғанда, Жумагүлдин екі көзін төрт болмай ма?.. Ол кешкі ауқаттан кейін орнынан турып қалаға кетудің аңғамына киристі.

Ай жақты еді, ол таза қауаға шыққан соң біраз жөтелдеді. Соң қамыт ағашты ізлеп арысқа кийгизді. Шүйлердің қайтадан алып салды. Жумагүлдер де еле жатпаған еді. Төребайдың қандай да бір іс-шараларымен атырғанын сезіп далаға шықты хәм оның қалаға кетіуіне хәзірлік көріп атырғанын көріп көмектесе баслады. Аттың арқалығын бірге тартысты. Тибелген отын шөккерилме ме ямаса баспа ма, екеуі арыстың екі жағына шығып көтерісті. Төребай ыңғалдысын билдирмейін десе де, арыс көтерген мезгілде күте табанлап ширенеді. Бәхәр ақшамының ең жақты түнлерінің бири болғандықтан Жумагүл оның хәр бир хәрекетін аңғарып қалады. Тоғайды кийіп кетіп, сонша жыңғыл шапқанда терлемейтуғын жигит есейін нәрсеге-ақ маңлайын жеңі менен сыпырып жүр. Тез-тезден жүресіне отырып қалады.

— Төребай аға, өзін кетемен, қалаға,—деді Жумагүл оның жүре алмайтуғынын сезген соң. Төребайдың дізесінен дәрман кетіп және жүресіне отырды.

— Қалаға барған соң сатыудың да машақаты бар-ау, қарғым. Үйің қаланың ішіндегі биреу ала қойса не жақсы, алысырақтағылары алса, апарып болып, өзіне түсіртетуғын хорлығы бәріннен жаман.

— Тәуекел шығар, аға, хеш гәп болмас, аұмыруыңды қоздырып аларсан, жат.

— Жүде барғын келсе, қасымда жүре ғой. Жатып қалсам, арбаны айдап қайтарсан,—деді Төребай бұрын қалаға барып көрмеген Жумагүлді қиыналдырмау үшін.

Олардың түнкілдесін есептеп Сәнем де шықты.

— Өйтпе, шырағым, тымау асқынласа жаман болады дейді. Жумагүл кете берсін. Себеп пенен қалаға барып үйренер.

Төребайды ұзақ жөтел қысып, олар екеуі сүйеп үйіне киргизді.

Жумагүл түні менен толықсып жатты. Ертең бириінші рет қалаға жол алады. Қала қандай болады екен? Көз алдына хеш келтіре алмайды. Тек сауда-сатықтың бир жерге топланған жері деп ойлайды. Не аларсан да, өтпей қалмайды. Гүлбәйке кемпірге шекем сол қалаға асқабақ апарып пудлы болып, қайтысын аржағынан күн көринетуғын жуп-жұқа бийдай шөректер әкеліп, дәстүрханға қойып, қоддаслап отыратуғын еді. Соған

қарап ол қалада сатылмайтуғын зат болмас екен дер еді өзіне-ше. Гей күнлері азанда базарға қарап жол алған ешекшелерді, аталыларды көрсе, «булардың бәрі қайда сыяды, хәммесінің танысы бар ма екен?» деп ойлар еді. Бирақ қайсы қиялының дурыслығына өзін түсінбес. Көз алды убыр-шубыр бир нәрселер менен қапанып, өзін есепгендей бир пикирге келе алмас...

Отының өткере алмай қалада қонып қалып жүре ме деп қауіпсізінген Сәнем оған Нұратдіннің татардың үйін тауып алыудың зорұр болатуғынын ескертип, ол ұшпан қайсы дығырықтардан қайсы дығырықтарға қарап бұрылу кереклігін ұзақ уақыт түсіндірген менен, еле Чимбайдың қай бағытта екенін билдиретуғын Жумагүлге бәрі қуры елес болып көрінді.

— «Көре-көре көсем боласан» деген,—деді Сәнем сонынан, —еле бәрине үйренісіп кетерсең. Бирақ бир пәнді нәсийхатым—отыныңды сатсаң, өзінді қалыңға урма. Қала дегенде небір сырғыялар болады, көзіңнің алдында ненді әкеткенін билдире қаласан,—деп, хәттеки, отын сатқан гезде өзің қалай тутыу кереклігіне шекем ескертип айтты.

Жумагүлді биресе қорқыныш, биресе қуаныш бийлеп, көзлерін гә ашып, гә жұмып тезирек уйқылап қалуға асықты.

Қазанның қақпағын көтерген сүттей ағарып таң атып киятырғанда Жумагүл арбаны сазламақшы болып далаға шығып еді, Төребай арыстың қасында бүгеженлеп жүр екен. Ол Жумагүлді абайламайды. Аұзына қолын басып қайта-қайта еснейді, үсті-үстінне түшкіреді. Қамыт ағашты арысқа кийдіріп атырып көзден парлап аққан жасын жеңі менен сыпырынады. «Ийя» деп қалтырағанда, Жумагүлдің де еті жуулап кетті:

— Өзім қоса аламан ғой, аға!

— Әй, шырағымай, арбаны қалай қосқаныңды көзім менен көре-жақ едім...—деп аұылдан былайырақ шығып, қалаға апаратуғын гүзар жолға түскенше, ыңғылдауы менен аттың сырын, қай уақытта дем беріп, қай уақытта отының үстіндегі бедеден асатыу кереклігін түсіндіріп, қалаға кирген соң арбалы отыншыларға гезлесетуғынын, арбасын қандай жерге қойыу кереклігін, қайткенде отыны ири хәм көп көринетуғынын ескертип барды...

Азанғы қатқалақ пенен Жумагүл біраз жерді асып кетті.

Күн сәскелікке шамаласқанда тоңлар ерип, жол сүзбе ытайға айланды. Шыққалы адымын келепеп басып киятырған гүрен ябы кем-кем жүриуін тосаңдатты. Ол қалаға жақындаған сайын алды да, арты да ыбыр-жыбыр жолаушыларға толды. Балақалары түрген жалаң аяқ адамлардың басылар қап толы бир

хәрселерди тырмышлап арқалап, көкпреклерин самалга ашыуға менен кимисини бел қайқаһып, кимис алдына ийилип, манлайынан пуз бурқырап баратыр. Мингескен ешекдилер де көринеди. Ешеклерине қызыл жыңғылды, сөкли жантақты бастыра артқан, киімлері өрім-өрім хәр қайлы отыншылар хәр жер хәр жерде баратыр. Ешеклерине артқан жүклерин ауын кете ме деп қорққан жас балалар отыншыларына қаптап асылып киятыр. Көзлеринен суз шуфырған небір гаррылар үстине артылған жүклерин көтере алмай шыбыжылап жорғалаған ешеклерине жете алмай, көкпреклерин сырылдасып жортыуда. Жумагүл буларды тек тусынан өткенде ғана абайлап қалмаса, жан-жағына қарай алмайды, еки көзи арбаның дегершеклерин өтетугын жердин ойлы-бөлектангинде. Жолдың баада урымқлық, баада шенгелликлер, баада бийтаныс ауыллар, баада узыннан-узақ сөйишинен, баада жекке сийрек қара тал, түжимлерге жанасып, баада асырмалардан, баада есле қум үстине, гейде узына-шубай тақырлық үстине өтип атырғанына хайран. Усы жолға шыдам берип, арба тартатугын жаныфарлардың жанына сәлдік. Тегісликлер қара көримнен аспайды. Гә минерлик, гә түсерлик. Түсерликке келсе дегершиклердин тез жумалап кетип арық ябыдан озып кетпеуи ушын хәрекет етип, арыстың шүйлигинен услап кейинне ийтереди, ал бийикликке шығарда қарылыққа зор түсип атты өзилетип, көтерип кетпеуи ушын арысқа өкменин таслайды. Сәл сабасын талса, тийелген отынның қапталына байланған бедеден бир қамтым-бир қамтым алып асатады. Сөйтип киятырып алды-артына қарауға пурсат табады. Өне, алдында бир арқа томар өстен жылысып баратыр. Жақынылаған гезде онын астынан жалаңаш қос балтыр көринди. Арқаламайшы бийшара! Қаптапласып келе бергенде қарап еди, басы жерге тийгенше енкейген биреу қызыл жыңғылдың томарларын арқалап баратыр. Узын, қалың сақалы көкирегине басылған, өсик қаслы қарапәрен илтабан бул адамның манлайынан тер тамшылары тамып пысыап киятыр. Арбаның тусына келгенде, Жумагүл оны аяп кетти.

— Ағай, қалаға баратырған болсаңыз бизни арбаның үстине сала қойып.

Ол киши тырмышын сәл силкип көтерип, ала көзлерин жапқан қойыу қара қасларын керип, аттың жағындай ири жағын отан бурды.

— Арбана салсам, енедәрегин таба алмайман ғой, оннан соң бала-шағам не күн көреді?

Жумагүл қайтып зорламады. Оның жүги салынған соң аты тарта алмай қалыуы мүмкин,

Онын сыртқы тулғасы еркек қалпын аялатар еди, ири, бойшан, кең жауырымалы, сыртынан Төребайдың ешкі жүннен өрмекке тоқылған қара шекпенни кийип алған еди. Тек ғана қызылға боялған сөз көйлегиниң етеги тирсегине оратылып, узақтан хәл екенни тастыйықлайды. Шақын қайтарып ораған басындағы гөне айдыллысы аукийи, төбесине қараған кишиге бул киятырған хәл дегенди жақынылаған гезде аялатпаса, узақтан қараған кишиге, қызғыш сары кураш секкиди. Қаланы тезирек көриуге хәфесленгендей тақырлыққа келгенде атын асықтырады.

Қала көринди. Өне, ишине кирип шыққан қумырысқалай быған-жыған адам. Енди оның көзлерин ериксиз апалақлап, өтирпанына қарай береді. Оз қаланың көринисин пүткилдей басқаша сыпатта көз алдына елестететугын еди. «Қалалылардың хәммеси азада, жақсы кийинеди. Биреу-биреуге мүвәсебетли. Жай-дегенлерин бийик. Иши-сырты нағмыс. Қайер болса сол жерде сауда, пул...» Бул қияллары бийкар екен. Азада кийингенлер қанша болса, алба-далба болып кийингенлер оннан мың мың есе!... Ауылдан айырмасы тек тамлары жиий. Бириншиниң басына минген пышық, еккинши, үшінши... оныншы тамның басынан бир-ақ түскендей Сырты әжіжелентен тамлар түге тырнағы желини, қулауға сәл-ақ қалған тамлар да изғып атыр. Дийуалына бақан тирелли қойылған тамлар да көп.

Қалаға жақынылаған гезде шоғыртнақланған көп адам көрингенге «ауылларда, адам қалды ма екен, хау, мени жиберип Төребай да, Баглагүл де келген шығар» деп ойлады. Бала көтерип жолдан кесе өтип баратырған гөнетоз бешпентли кемпирди көргенде «апам шығар» деп ойлап, «хау, апа, не қылып жүрсең?»—деп шақыражақ та болды... Базы биреулерге сонша сымғаланады. Топар-топар базаршылардың арасында ол танындай беде жоқ! Биреу арман баратырса, биреу берман киятыр. Үсти-үстине қызып атырған сауда хәш жерде көринбейди. Балким, басқа жақта шығар деп ойлады және.

Ауылдан шыққан патте бүгин қалаға арбалы отын әкеле атырған бир өзим шығар деп пәмлеген еди. Қалаға кирген жерде, шүй-шүйине қатысқан арбаларға гезлесті. Биреулерин өгиз, биреулерин ешек қосқан арбалар ызық-ызық. Отын тийелген арбалар қалай қарап жүрсе, бул да солай қарап бурыла берди. «Отын базары қайда?» деп сорауға усыншама бийтаныс адамлардан биреуи болмаса биреуи натуұры силтеп жибере ме, деп қорқады. Қалаға кирген отын арбалардың изипен ере бериуди кишиден хәш нәрсе сорамауды Төребай ескертип жиберген ғой ақыры!

Алдындагы ешек арба иркилип қалды. Қапталынан айла-нып өтіуге жол тар еді. Бул да турды.

— Отынынды неге бересен?—деді төбесі бас бармақтай шошайған соппас кийген сарысыңлы егеде киші. Соппасына қарағанда мәрдікардан келген көрінеді. Қим де қим отының сорап келсе, оған тикленіп қарауды шегелеп «егер төмен қарап, бұрын қалаға келіп көрмегеніңді аялатсаң, қаланың сыртың даладалшылары алдап кетеді» деп анасының қайта-қайта ескерткені есіне түсіп, өмірінің иінінде еркек кишіге тикленіп қарамаған нашар сауда досына бұрылып еді, алдында тұрған сары кишінің сақалын, мұртын қырғызып қойғаны белгілі болып тұрды. Сақал, мұртты еркектердің биротала сыйдамлап қырып қоятуғынын көрмеген Жумагүл бул мұсылман адам ба екен деп ойлады.

— Қызым, неге тайланасаң, отыныңның бақасын айт—деді, қалалы киші. Жумагүл бул кишінің қарақалпақша сөйлеп тұрғанына хайран қалды. Бірақ оның тилиндегі азғана өзгерісті байқап, ол жөнінде ойлап та турмады. Тек Төребайдың ұсыған келсе прикпей беріп жибер деген бақасын айтып еді.

— Жүдә мақұл, қалаға бірінші келген екенсең, күйеуің менен келіспей шыққан көрінесен. Айтқанына алайын, айдап жүре ғой,—деп Жумагүлдің алдына түсіп, Кегейлінің көңіріне қарай жол бастады.

Жумагүл отының арзан кетті ме, деп қиялына келтірген менен тез қардар тауып басқа отыншылардай тұрып қалмағанына қуанышы көкірегіне сыймай киятыр. Ол киші Кегейлінің көңіріне жақын жердегі бийік хайуаны бар шөпкер жайда тұрады екен.

— Жеңгендер базарда жүріп еді,—деп ол отынды өзі түсіре берді. Жумагүл де тынбай жүр. Ойламаған жерден пайда болған бул адамға иінінен рахмет айтады. Отынды түсіріп болғансоң ол киші Жумагүлдің иіше кіріп чай иішіп кетіуін сорапшы еді, ол кірмеге тартынды. Соңлықтан үй иісін бағанағы айтысқан пудды хәм:

— Мынау сыйлау!—деп үлкенлігі алақандай төрт мүйешлі бір айна менен бір мүйіз тарақ әкеліп берді. Ер жетіп, қатарға қосылғалы атағына айна-тарақты бөліп көрмеген сорлы Жумагүл оған рахмет айтыуды да ұмытты, тек иінінен «дүниеде жақсы адамдар көп екен ғой» деп сыбырланып, арбасына мінді. Отын алған киші оған атын айтпады, ол сорауға тартынып, оның Нұратдіннің татар екенін білмей-ақ кетті. Жумагүл бір арба отын менен әрі айна-тарақты, әрі пудды

болғанына, оған қосымша отының тез өткеніне де шад. Қалаға барып кірер дәрұазаның алдында арбасын иркип, гөш алғысы келді. Хәмменің дыққаты Жумагүлде тәрізлі. Олар келіншектің арба айдағанына тайлана ма, ямаса бәрі оның қалаға бірінші рет келгенін біліп ерсі көре ме, өтіп баратырып қараса береді. Бул хеш нәрсені серлемейді, есितпейді, ғағыр-ғағыр, гүбірлі, абайлап қараса бақырысып сөйлеп тұрған адам жоқ қусаған, ал тықласа гүү-гүү!..

Шенгектің алды тығылысқан адам екен. Дизбе қатарды бузып бірінші үстінде-бірі асырылып шауқымласып атырған адамдар Жумагүл жақынлаған гезде бірден тарады да кетті. Олар өз-ара гүбірлесіп:

— Бұны қой, ғазға барайық. Ғазға!—деседі. Жумагүл хайран болды. «Ғаз деген не? Ямаса бір шенгектің атыме-кен? Сирә, ғаз деген арзан гөш шығар. Болмаса адамдар бүйтіп тарқаса ма? Мен де сол ғазға барып арзан гөш алсам ба екен?» деп, көпшіліктің кеткен тәрепін қарап екі қадам таслап тұрды да: «Қой, пулы арзаның сорпасы татымас! Алам өзінді қалыңға урма деп еді, арзан гөш ізлеймен деп пулымнан айрыларман» деп, өзінің гүбірленіп қалтасына қолын сұғып, пулын барлап көрді. Түйіншігі орында. Айна-тараққа қолы тийгенде қуғанғанынан жымыйып бір күлді де, адамдардың жоқлығынан пайдаланып шенгектен жигирма ағары гөш алды да, қайтып келді. Асықпай алтақтаға мініп, гөш түйген түйіншігінің арбаның көкірегіне таслап, аттың басын ауылға қайтармақшы болып, қамшы көтеріп еді, тұсынан өтіп баратырған біреу:

— Ғазды тыламай, қайда барасан, сиңлім?—деп асығып жуырып кетті. Жумагүл және хайран болып сыбырланды: «хау, ғазды тыла дегені несі? Арзан гөш болса несің тылайды киші? Қаланың жалаңқая адамдары қашқан алысып кеткен шығар. Өйбей! Қала дегенде адам хәр қийлы нәрсеге дуушар бола бере ме деймен. Есितпегей, білмеген нәрсенің өзі көп қусайды дүниеде, астау-пуралла!... Дәрұаз деген болады дейтуғын еді, солмекен?... Не болса да көріп кетсем, шеп болмас. Айта жүрермен...» Ол арбасынан түсіп жанағы жигіттің иізіне әсте жүріп еді. Қалаға келген ерлердің хәммесі бір жерге топланыпты. Қара шор адам үйіліп тұр. Ортадағы, қорықшының шертегіңдей, мінбер үстінде бір жалаң бас киші бір қолын алдына созып, алақанын біресе жайып, біресе мұшалап күйіп-песіп сөйлеп атыр, Оның гүзед қуаның жа-

аиндай тегисленген алтын түслөс сары шашы самал менен желкилдеп, көзүн жауып кетеди. Ол қолы менен шашын тез артына қайырып, дауысының барғанынша келип қызады. «Бұл адам не деп атыр? Жумагүл хеш нәрсе уға алмады. Көпшилікке араласайын десе тартынады. Себеби минберди айлаңын турғанлардың арасында хаял әулады көринбейди. Алысырақтан қулақ салды. Сары шашлы жигиттің дауысы өрески патли. Тек қиймылданан бір нәрсеге күйгенлиги сезиледи. Төрт тәрәпп ақ гүлди қара жипек тақия киіген биреу оның менен қатар минберде. Гезегине ол да сөйлөп турғандай. Жумагүл күтө тынық зейин салып еди. Сары шашлы тынған гезде сол ала тақиялы сөйлөп кетеди. Оның тили түсиникли. Бирақ нағыз қарақалпақша емес усаған. Ол Қутымбайдың есигинде жүргенде баяда бір саудагерлердин келип усындай сөйлөсетуғынын аңғаратуғын еди. Солардан еситкеннен қарап, тақиялы жигити өзбек шығар деп пәмледди. Алысырақ турғанлықтан ба, ямаса бурын көп сөйлөсин нәрмеген тили болғанлықтан ба, баян бір пикирлерди ғана уқты.

— Жолдас Қозлов былай деп атыр. Хаял-қызларға жаман нәз бемен қарағанды тоқтатып, малға сатыу, қалың мал алыуға тийым салынсын. . . Шығыста хаял-қызлар еркеклерден ақылсыз деп есапланады. Айтыңыздар олар сизлерден ақылсыз ба? . . Жоқ, хаял-қызлар еркеклерден ақылсыз емес. . . Тәрбиалап оқытуымыз керек. . .

Минберден шыққан бұл сөзлер Жумагүлдин жүрегине майдай жағымлы тийип, қатып қалыпты. «Ұз деген хаял-қызды оқыту? . . Олар еркеклерден ақылсыз емес» деген сөз екен-ау? . . Бұл адамның сөзлерин еле де анығырақ еситинис келип, жақындамақшы болып, бір қадам илгерилөп еди, шетте турған адамлардың көзлери «жақындама, нет арман» дегендей болды да турды. Жумагүлдин ар-сары шығып, не қыларын билмедди. Соң емизифли қызм есине түскендиктен, көп туруғал асығып, арбасын артына бурмақшы болып еди, ат қиймылдай алмайды, қараса, арбасының саўтанақ жери қалмаған, узақ жолдан байрақтан ат күтип, дүмpekке минген тойшылардай узында-келтези адамлар гүпшекке шекем сығасып минипти. Хеш қайымы сөйлөмей, сиптидей тынып тындап қалған. Ол арбасын мингенлерге хеш нәрсе дей алмай, ұз түфесилгенше күтти. Қорыққанынан ара-тура гөшине қарап, бұл түйген шүберегин сыйлап-сыйлап қояды. . .

Қаладан кеш шыққанына қарамастан, айна тарағының қуаышынан да бетөр, еситкен ұзы қайтысын бойын жеңилөстип,

жолын өндире берди. Алтақта үстинде ширөпп отырып атқа қамшы көтерген сайын «шүу жаныауар, хаял-қызлар еркектен ақылсыз емес» . . . деп гүбарленди өзинше.

Ол геўгимлетө-геўгимлетө аумаға араласта.

Үйиниң қасына келип, асықтастан арбаны туғарып, атты орнына байлап жайғастырып жүр. Иште Тазагүлдин емшек сағынып итгалаған дауыснан басқа хеш нәрсе еситылмейди. Қызм келген пати менен аўырыу адамының үстинө кирмейин деп далада еглөсин, әллен Ұақатлардан сол қамат ағашларды сатырлатыуы менен ишкериледи. Төребайды иңқылдысы азындағыдан да басым. Бағдагүл бпресе аяқ ушына, биресе бас ушына шығып, ернин хызметинде пәйик. Санем ақлығын днәесиниң үстинде селкилдетип, Төребайды маладай табанларын уўқалап отыр. Жумагүл әсте» барып қастениң бетине үмидди. Ол көзин ашпай, басын олайбулай таўлап иңқылдайды. Муртлары өсип, аўы-басын жүн басқан, шырайы шүтик шыренн сағыммыда андыдай. Жумагүл қызм найлаж қушақлады, қолы босаған Санем чай демледди.

Төребай дуз татпаған сол кешки тамақтың мазасы да болмады. Күн менен урынған Төребайдың көзи азмаз илгиненнен кейин Тазагүл жылай берген сол, оның дауысын сөмдирейин, аўырыуды пәтенге келтирер деп Жумагүл апасы менен ылашығына келди. Ылашық тамға қарағанда бироз салқын еди. Қақылдап жылап, тыныш талпаған қыз да тым-тырыс, бола қойды. Бирақ Жумагүл уйқыламады. Сонша күннен берн тарақ тиймеген басы қишып баратыр. Басын қайта-қайта қасып отыра бермей суў таурлады.

Енди өзине тийисли айла-тарағы бар. Қарсы алдындағы аташтаннн басына айнасын сүйеп, буримларын тарқатыуға киристы.

— Буларды қайдан алдың? — деди Санем қызын. Жумагүл қалалы инсиниң сыйлауға бергенин айтсам апам инабас деген ой менен «сатып алдым» деди.

— Бирефин Бағдагүлге берерсең—деп Санем тымтырыс жатты. Жумагүл «яқшы» деп айнаға тигиле берип еди, қабағы үйилип, маңлайы жыйрылды. Муриниң он жағы жырық. Әребек, әребек жырығы!» деп өзинше гүбарленди ашыулы түрде. Шеп қолы менен айнаны бетине жақылатып, он қолының еки бармағы менен әребек жырығын басып еди, өз шырайын өзиниң кефди толғандай болды. Жалпақ, жүзиден келген, қобаға

мурынды жас келнншек! Талайлардың келбетине дақ түсирген сессіз дәстүр! Қана тамған қызыл жүзлерін әлденеткен ыза кернеп, қабағы қайтадан үйилді: бұл киімге? Биле алмады. Сейтін отырғанда көз алдына ұаз елеследі: тығылысқан халық...сары шашлы жигіттер, серменген қоллар. Ала тақиялы жигіттің жумсақ тили. «Хаял қыздар еркектерден ақылсыз емес...»

— Апа әу!—деді Жумагүл бір қырылап жатырған анасына. — Бүгін мен бір қызық көрдім, бірақ түсін емін, оңым екенін, анық билмеймен.

— Неңе өзін, шырағым?

— Ұаз деген бір жыйынды көрдім...

Сәлемнің әжим басқан аппақ жүзі біраз жадырағандай болды. Дастыққа басылып атырған құлағына саңлақ табыу үшін оң қолының алақанын шекесіне жылыстырып қойып жатты.

— Ұаз деген хаял қыздың маңлайын жеті қарыс аштыратуғын нәрсе қусайды.

— Илайым, шырағым, айтқаның келіп бахтымыз ашылғай,— деп кемпір Нұратдидің татардан есiткенлерін есінге түсiрдi: ол «тез күнде бiлiмге ұлыма халықдық атланыс бaсланады, еле халықтың абаданлығы үшін көп iслер iсленiп атыр, соларды жақында көрiп қаласыз» дегенде, бұл онша iсeнбейтуғын едi. қызының аузынан жақсы жаңалық есiткенiне көкiрегiн йошланды.—Бiрi өтiрiк емес, апа!Тийкарында ұаз деген теңдiктiң жаршысы ма деймен, өттең хәмме есiтер ме едi?...

— Оның несiне нәлiйсәң, әрманың сол болса, сенiң мен есiттiм, менен тағы бiреу, ошәч тағы бiреу есiте бередi...

Жумагүл қиялға берiлiп, шашын тарауды да естеп шығарып отырып қалды.

Сәлем құлағы кесiлгелi гөне ақ жаулығын басынап таслап көрмеген едi, түн ишiнде де басын уи шүберектей қылып құлағына шекем танып жатады. Бийшара бүгiн хәз ете жақ па, орнынан турып. Жумагүлден ауысқан қарабарақтың күлiне басып жууын алыуды ойлап:

—Қызым, бола гой,—дедi.

Миче, гезегiне ана бас жууыда. Сырты емес ишiнiң де кiрiп кегiрiп атырғандай хәз етiп, түн ишiнде айнаға қарамау керек деген ырымды да ұмытты. Жумагүл көрeсiне кiрiп, оның дәрекетлерiне қарауда. Ол ат жақлы, бетiнiң екi алмасы қуу сүйек, гәукийген мұрын. Аппақ шашының бәрiн жыйнағанда Жумагүлдiң бiр бурымына тең келмес едi...

Бәзә ол Жумагүлдiң жалнақ бетлiгiне қарап «сепiң түр-тү-

сiң, сыртың туаған ишiрiмсiз өкене ұсайды» дей беретутын едi. Ұсы саңары анасының жалнақас бет әшшерiне қарағанда, оның құлақсыз бетi прәпийадай үлкен көрiнiп, «анам бийкар айтып жүр екен. Менiң бетiм анама ұсаған» деген ойға берiлсе де, қайтып қарай алмай, басына көрпе жауып, көзiнен аққан жасын бауырындағы нәрестеге тамдырмау үшін жеңi менен бiр сыпырып, сес-сепiрсiз армаң аударылды...

Жумагүлдiң өкөлген гөшiнiң жартысы келесi күнi кеште асылды. Бұл үйдiң сыйлы қонағы хәм ақылгөйi Айтбайдың тоғир тамақ асылған күнi келiуi үй ишiндегiлердiң хәммесiн шад еттi. Ол келесала бийтiптiң басын қысты, аяқларын ууқалады. Төребай да біраз сергекленді, сонлықтан Айтбай Әмірбек лақ-қылын сөзлерінен айта басып еді, хәмме біраз кеңілденді.

Үйдiң ишiнде бiр қанша қалашылық болғанлықтан оларға жаға ма, жақнай ма деген қәуiп пенен қалада есiткен қуғаншылы ұазы туғралы хеш кiмге айтпаған едi. хәзiр азмаз ишiн келiп тур, өттең иөден басларын билейдi, Ұсыған түсiндi. ме, үй ишiнде жайдарылық туғдырған Айтбайдың өзи гөп қозғанды:

— Жумагүл, кеше ұазда не көрдің?

Төребайдың бұған кеули толды ма, п керсiнше ме сол мыймынан күлгендей болды, ал Жумагүлдiң бетi бурыштай қызарды.

—Айта бер, айта бер,—деді Айтбай оған.—Кеше сенің қатнасыңды көрген адамлардан есiттiм.

— Қатнасып едiм. Егер оларды айтқаны ырас болса, ...—деп келнншек кейiн айта алмай күлiмсiреуi менен басын төмен алды. Әнгiменiң не жөшiнде болып атырғанынан Бағдагүл бийхабар хәм түсiнбегенлiктен өз iсi менен бола бердi.

— Төребай, есiттiң бе?—дедi Айтбай аса қуғаншылы.—Қәне ендi ұсының ишi гаулап кете берсе. Бiрақ өзлерiңе байланыссы-ау!

Әлбетте...—деп Төребай ауырыуына шыдамай көкiрегiн көтерiп, маңлайын жиыырды хәм дым салмақты түрде иңырды.

Жумагүлдiң көзлерi ойшыллықтың, Айтбайдың көзлерi ашыу аралас қуғаншықтың әлде қандай сырлы белгiсiн аңдаты, өттең ауыруы адамның үстiнде сол сырлар ашылыспай әнгiме тоқтатылды.

Қалаға және барыу нийетi Жумагүлдi өбден қуштарландырады. Ақшамға қарай ойланыу менен оғыры кеш уйқалайды. Бұл қос хожалықтың гөшi үшін туған ой ма, ямаса ұазды есiтiуге итталылығы ма өзи түсiне алмайды, бiрақ ақылхуыш қалада тұрғандай.

Еки үй арасындағы жалғыз азамат сырқасланып жатырғанда хожалықты қорениш тарттырды бәрінен нақолай. Бұрынғыдай күн көріуге талаптанса, мүмкіншілік бар; ат арба қолда. Бір жаман жері үйдің қасындағы тайын отын келесі базарға шекем жағылып итеді. Оның жубы үзілсе напаканың жубы үзілгені. Егер бір рет жубын үзіп алса өалери зорға күнелтіп отырған хожалықты, қайтып жалған жиберіуі қиын болуы мүмкін. Сол үшін Шортанбай тоғайына барып отын әкелген абзал. Жумагүл бұл туұралы ойлаған ойын азанда Бағдагүлге айтып көріп еді, ол биринші болып айтыуға бата алмай-ақ жүр екен, жан тәни менен қуұатлады:

— Саған ытайын десем баталмай жүр едім. Үйдегіге кем-шир қарап тұрар. Барайық. Биреулер ғой «қатын қарыұланып қазан қайнатпас» дей береді. Қазан қайнатып көрейік, журт не дер екен?

Олардың бұл ойласығын Төребай өзинше қуұатлаған менен еки ийинен қалықлап зорға дем алып атырған қалпынде:

— Тоғайдың бажбан деген қудайы бар. Сол қалеклеп мийнетинизди күйдирер, — деді сарсылып, оның көзи жумылып, беті солыған қызыл гүлдей бөртип жатты.

Бажбан деген сөзге Жумагүлдің денесі түршигип шоршынайын деді. Оның түсиниғише қамелдің ең үлкені бажбан, дүньяда оған тең келетугын бийік дәреже жоқ. Себеби биреу баласына кейісе де «бажбан боларман дейсең бе, әбден» деп кейіиді. Еркін дәрйяны жағалаған еллер ишиндегі ең қоқтасылысы атанып, қеш кимди менсибейтуғын Қутымбайға шекем «бажбан келди» десе, «писатында барын шығарып», жалбырақлап хызмет ететугын еді. Бір жақсы жері Төребай менен отынға барғанларында сол бийік дәрежелі бажбанға ушырасқан емес. Тосыннан енді жолығып қалса, не қылады? Қудай сақласын!...

Қудай сақламады. Тоғайдан қайтысын қос атлыға тап болды. Олар айрықша кийинген. Бәхәр айлары болса да, басларында гүлдей селкилдек шөгірме. Бактериұлерінде қулыптығалы қоржылар. Тоғайда жүргеннен қарамастан атлары киймешеклі, безбешіті. Олардың қай түрдегі атлылар екенін биліу қиын. Қысық ийнилі биреу арбаның алдын кеселегенде «Өйбей, мыналар бір бәле етпесе болар еді» деген жаман хыял Бағдагүлдің басынан зуу етип түсі өзгеріп, дегершикке арқасын сүйеуі менен қатмн қалды. Ал Жумагүлде, қәпелімде әлде қандай күш хәм ерлік мінез пайда болып, аттың алдына зып беріп шығып еді:

— Ха, нәлетий урылар?! — деп, қысық ийнилісі уратуғындай дөнип, қамшысын көтеріп келип қалды.

— Қәне, отынды түсириндер! — деді екіншісі жаңылар жақылламастан жекиринип. Жумагүл онын бетіне тикленип қарап еді, баяғы Тәжим мурт. «Өйбей!» деп бақыра жақ болып, зорға өзин тутты: «Усы кисиге неге жолыға беремен!»

Мурт қасындағы жолдасына сум нәзер таслап, өзин танытпайын деді ме, бетін қапталына бурып, және ақ боз жүрмелінің тикирейген жалына ұшыади. Жумагүл өзин қатал тутып жеңіслік билдиргиси келмеп еді, олардың хұкимдарлығына қарап өзлерін қақыйқатында биреудің тоғайына келген уры деп сезіп:

— Ағалар, еглемесениз де, бесикте балам қалып еді, — деді өз еркін өзи ирке алмай.

Мурт басын төмен алыу менен ғарқылдап күлді.

— Ха... ха... Баласы бармыш!

Бағдагүл жыламсырады:

— Ағалар, бір сапарға жиберинлер, күйеуім кесел еді.

Буларды көріуден еснеп, әлде нәрселерди ойлаған Тәжим мурттың түсі сууып сала берді. Оны қасындағы жолдасы аңғарды ма, келіншектерге деген реймлік пишинге енді хәм жолдасынан:

— Қайтып такрарламайтуғын болса кеширім береқоясыз ба? — деп сорады.

— Мейли, балталарын алып қал онда, — деп мурт тақымын қысып жиберіп, атының сауырысына қамшысының үшін сыйпалай тийгнәп алға жүріп кетті...

— Балтаны алса алсын, мынау отынымызды сатсақ, бір балта болар, — деді Жумагүл қапаланып киятырған Бағдагүлді жубатпақшы болып. — Еле де жақсы болды, арбаны төктиргенде не қылар едік.

— Қудайымның көрсетпегені көп екен ғой. Мен үйдегі бишараны гейде кеш келсе, анау-мынау деп жазықлайтуғын едім... Бәріне жанағы түк көрмегирлер айыпты екен-ау!

Олар арыстың шеп қапталына шығып атқа хәр уақ бір қысым беде асатып келе берді. Жанұар ат өнкендеп батпақты сүзіп тартып киятыр. Олар өз-ара түңкилдескен әңгімесі менен арбаның шыйқылдысынан жолдың шетінен тын-тыңлап ерген бір сумды абайламады.

— Мен жанағы муртты бұрын да еки-үш рет көріп едім, — деді Жумагүл Бағдагүлге бурылып хәм теңдескеннен сон сөзин созды. — Еркіннің бойында баспақ бағып жүргенімде бір жолықты. Сонда да түсиннің усы сууықлығы еді. Өзи пәсәз

бе, панасыз ба, үйи жоқ па, я бажбан солма билмеймен, Кутымбайдикинде хәптәлән жататуғын еди. Қыстың күни өзимиңдиң усы ағымдағы байдың үйиндеде бир көрдим. Сол сапары елге көринбей ала геүгимнен турыа кетти.

— Усындай мийримсиз адамлар қашан жоқ болар екен?

— Ұақты сәти бар шығар. Базарға барып мен еситкен Ұаз рас болса, сенни менен бизге жақсы күн болады. Ұаал-қызлар еркектерден кем емес, ақылсыз емес, оларды оқытыу керек!... дести шар базардың ишиндеги дуйым журтқа.

— Мен сенни билермекен деп сорап едим, енди саған шыныи айттайын, тисиңнен шығармайсан ба? — деди Бағдагүл. — Атын айтқанымды қудай кеширсин, анау Айтбай құрдас «Союз қосшы» дей ме бир нәрсенни мүшеси ғой, ол да сенни айтқанымдай нәрсенни айтып еди. Айтбай бишара туғырға байлаған қаршығадай кесел ата-енесин таслап кете алмай жүр ғой. Болмаса, ол басшылары менен сөйлесип байларды, атқа минерлерди халыққа азап бергенлерди қашшан қолға аламыз деп еди.

— Сен оны қалай билесен?

— Бизни үйдеги менен сыбырлысынан еситтим. Ағзында бекнем болагөр, Жумагүл, өйтпесең жаман болуғы мүмкин, себеби меннен хеш нәрсе жасырмайтуғын адам усы жөнинде қыпсаланып сөйлеседи. Қазирше жортаға ғана бурынғы ҳәкимлерге жол берип қойса итимал.

— Янырмай-а? — Жумагүл бул әңгимени биреу тылап қоймады ма дегендей еки қапталындағы майда торанғыл араласып өскен шабырауыт жыңғыллыққа гезекме гезек қарады ҳәм Бағдагүлдин қолынан услап ирикти. — Олар ырастан-ақ сеннен сыр сақлай ма? Мен өйдеп ойлаған жоқ едим.

— Қайдан билсин, қатынлардың ағзы жүфери гөжедей қайнайды да жүреди деген сөз бар ғой елде, соннан соң солай шығар, онысының зияны жоқ ғой, өзлери аман болса болар. Бәри бир сенни менен бизге елге кеңес берип үстем болуғы жоқ.

— Солай-ау бирақ, — деди Жумагүл. Оның дағуысында исенимспзликке аралас әлде қандай йош сезилди. — Ұазда не ушын ҳаяллар еркектерден ақылсыз емес деди ҳа? Бағдагүл, сонны еситкели менни көкирегим бир түрли қуғаншылыдай. Ұаз жөнинде сол Айтбай менен ашылысып сөйлесип көрсем не қылар екен, ағымдағы ҳәмме жарлылардың ақылгөйи сол адам ғой!

— Еркектин аты еркек, абайлы бол, қыялы бузылып жүрмесин. — деп Бағдагүл күлките айландыражақ болып еди. Жумагүл:

— Мен ҳазир ерге шығуғды ойлап жүргеним жоқ, расын айт-

қанда, сол Турымбет деген ширкинди қыймайман да. Усының өз қолымдағы емизюли нәрестенни себебинен шығар деп ойлайман. Ойламас та едим. Бул қыз ғой, үлкейип қамалға келсе, бетинне егей әке ширкеу. Болмаса, ол мийримсизге енсемини шу қырын көрсетпес едим.

— Бунын дурыс-ау. Бирақ өзи сүймеген, өз сүйе билмеген адамды көп ойлай берме! «Ат айланып қазығына келеди» деген. Бир Ұақытта түсинсе, Тазагүлдин еслеп сраалар. Келмесе, аты-жолына бурыш-пияз. Сенни де теңи табылар.

Жумагүл көзине қуйылған жасын ҳалақасынын ушы менен әстен ғана сыпырды...

24.

Жауза басланыудан гилең аш-жалаңашлардың жолы болып қалды. Аяқ-қол узарды. Гөне-көкси кийимлер сыпырылды. Дөңгелек жағалы, қызыл жийекли, бөз көйлек кийген дийханлар көшени, атызларды толтырды. Анау үй менен мынау үйге бүрсеңдеп кесе-чайник, елек-кепшик алып жууырып жүретуғын балалар да жай паракат. Еринбей жол-жөнекей чайниклерден кеселерге суу қуикп, кепшиклердин түбине ғаңғырлатып урып секирип қайтады.

Дүйсенбайдың жайынын арқасында бес танаптай шөп өсеген тақырлық бар. Сонда бир топар жаслар топ ойнауда. Қашармада турғанлар отирапқа көз жибермей, көзлерин дау берген балаға қаратып анысыуда. Тәрин бетте желип жүргенлердин көзлери топ қаққан балада.

Ағымдың төрт төрени, әсиресе Кегейлиден берман қараған қандек егислик жерлер еди. Биразлары төгин төксе, биразлары қос айдауда. Жарымшылар да өз ислери менен машқул. Егер биреу туурылап келип сәлем бермесе, бир биреуине хабарласпайды хеш ким.

Ат көрсе кисинейтуғын, ешекли көрсе аңқыратуғын бостанлықтағы жылқылар менен ешеклердин ҳәммесин исте, Хамыт ағзыты кийип төгин арбаларды ыйықлап, бир-бири менен өжетлесип жерге қарыс кирген гүндени сүйреу ушын мойынтырық ағдырыуда...

Бул көринис түсте бир майдан өзгергени болмаса, түстен кейин де өз қаддин алды.

Ерик ағашларына узақтан қарасан, басында жапалақ қарилинип қалғандай ағарып, көмкериле көзге тасланады. Егер ақ ат пенен ақ-сийим кийип биреу қасына келсе, гүлге қосылып кө-

ринбес еді. Көк жапырақлы қара таллар менен ақ теректер желініп әскен шамал менен ырғалысады.

Бақардың мақпал көркіні тек қысқау ғана бузады. Гейпара шенгел қоралар іргесіне өскен көк шөптерді қысып, қылдай жіңішкертіп жиберген. Қамыс қоралардың жіңғыл қыспалары төне бөз шапаның сыртынан қызыл белбеу буғандай тырыстырып, ығындағы жас өсімдіктерге бақар ләззетін қызғанып гөрдийсесі...

Кегейлінің биік ырашына мініп, ауылға көз жиберген бір астам әдеуір уақыт туып, бұл қарекетті көрген сон қандаекке түсті де, қоржынынан ақ шапанын алып кийді. Астындағы аты да дегелейінін қыстырғышы да тысы да ақ. Ол аттың үстінде шалқан отырды. Бөктерінің қолы менен сыйпап қойып, ауылды және көзден өткерді. «Хәзір хешкім елестірмейді. Гебгімді күтіудің керегі жоқ! Нәтиінде ұзақтан көрген біреу бір молласымақ адам шығар деп ойлар. Анау еріктің тасасына барсам, атым да, өзім де билинбеймен» деп ойлады. Ол ауылға араласқанда қуыш қаял бесілікте еді. Өз іслеріне құмбыл алчмлар оны елестірмеді. Бос жүргенде хәңгішілік ететугың айғырлар бұның ақ биісін көріп киіспеді. Тазадан буғын урған шөптер ат ығы астында ғана бырш-бырш еткені болмаса, қуурақ шөптер пышырмады. Ойынға қунығып кеткен балалар да аңғармады. Ол гүлден көзден аулақ Дүйсенбайдың үйінің қасындағы ерік бағына сүңгіп кетті. Қамшысын қонышына тығып, атты қантарды да, суулығын салыуы менен ердің басына иадірді. Ат әре-бері басын төмен нұқып, ығы менен жер тепсініп еді. Суулық екі езіуін кесіп баратырғаннан сон, шекшінің қатты да қалды. Иісін бөктерінің шешіп, қолтығына қысты дәм қанжығалықтағы ұзын жийде сапты балтаны оң қолына тутты. Тап усы уақытта саралауға шыққан бай оны көре сала алдынан шығып, әстен ғана қол алысты да, үйіне қарай баслады.

— Дүйсенбай, мына балтаны иісінге тапсырарсан,—деді ол жайға кіргеннен сон балтаны есік бетіне сүйеп.

— Бұл кімдікі, Тәжим жан?

— Төребай дегендікі.

— Түтін нулын өндіріп берейін бе?

— Қайтсен де, өзің тапсыр, бажбан беріп кетті дерсен,—деп Тәжим мұрт қонышын төне шүберек пенен сыпырып, төрдегі салықты турған түркменің паластың үстіне шықты.—Хаялы Турымбеттің жесірі менен отынға барғанда алып қалған едім.

Ерн ізлеп бармады. Мен болса, ұсының банеси менен келіп тұрмай...

— Ауырып атыр екен.

Тәжим мұрт сыртқы белбеуін шешпей көк мақпал көпшікке жанбаслады. Үй иісін оннан асығыспысан деп сорауға батылы бармай, түркменің паластың ерігінде малдас құрды.

— Қане, тақалып отыр, сөйлесетугың гөп бар.

— Қулағым сенде,—деп бай оған жақын жылды.

— Баяғыда сен Турымбеттің хаялын Төребай алды дегенінде ишімнен екі милеттің қазаны бір қайнамас деп ойлап едім. Олардың ауыз біршілігі мені қайрап қалдырды ғой.

— Сонысы мені де таңдандырады, ол жағын айтпа, айтсаң ишім күйе...

— Бәрі бір, ұзаққа бармас-ау? Я барар мекен? Илая бармас! Ал енді, Дүйсеке, мен сол екі хаялдың балтасын аларында алып қалсам да, оларда үлкен сыр бар екенін сездім...

— Әстаупыралла,—деп бай сақалын сыйпады.

— Хеш қандай тақланатуғыны жоқ, олар өз-ара сөйлесіп кетебердіағы, мен қасымдағы бажбанды көп жерге шекем ерттім. Екі хаял өзлерінің сөйлесігін дәм арбанын шыйқалдысы менен абайламапты... Егер сол екі хаялды қолға түсірсек, бұлбилдей сайратып пайдаланар едік. Хаялдың ақылы екі көзінде болады. Бір нәрсеге қызықтыра алмаймыз ба?

— Егер пайда түссе, жуда қызықтырамыз.

— «Мен не деймен, қобызым не дейді» деген екен. Сен не деп отырсаң! Пайда түскенде жуда түседі. Төребай дегенің барлық бәледен хабарлы қусаған. Бізге бір қолайлы жері ол омыры ақылсыз адамдағы. Ақылы болғанда жарлы болар ма еді. Өзі де хаялы менен ойласып турады екен. Жақында сенің менен сиздейлерге қарсы, үлкен шабыуыл болатугың қусайды. Большойлар бизін менен саған тек белін бекісімен алғанша жол беріп қойған көрнеді. Әне, сол үшін олардың бізге қарсы хужимі алды менен қайберлен дәм қалай басланатуғының биліуге тийіспіз. Анау Жумагүл деген хаял да ұзға қатнасыпты...

— Бабалар хаялға ысеңбе, сууға сүйеңбе деген. Төребай ақылсыздық етіп хаялына ишік сырларын айтқан болса, нақолай емес екен.

— Әне, енді усы хаялларды аулаққа алып сөйлесіудің илажын қарастыруымыз тийіс.

— Екеуін де алығ қашып, елсіз жерде қорқытып сөйлеті? маңул ма?

— Жоқ, сенің айтып отырғаның етектең қуырмаш тәгілеген

ғақытта исленетұғын усыл. Оларды қалай болмасын сол күнінде, күн сайын жаңалықты биліп туратуғын дәрежеде қалдырыуымыз шәрт.

— Хмм, мм!—Дүйсенбай тақыясының ернегін көтеріңкіреп оң қолы менен шашын сыппады. Тәжим мұрт қозғалмады. Сыртқы қалтасына қол суғып жез шийшесін алды да, тығынның қос бармағы менен ашып жиберіп, аузына қуйды. Еринлері шүртіншіп шеп жағына жанбаслағаннан тикеймеді.

— Жумагүлді қолға түсіріу аңсат,—деді бай оған жесінімді.—Турымбетке қайтарып алдыра қоямыз.

— Тийсе, дей бер. Мен сол қатынынан қорқайын дедім, бұрынлары ондай емес еді. Бізлерге қалша қарап, арысқа сүйсініп шабатуғын жолбарыстай қияланды, бірақ әззілігін сезді-ау деймен. Тилін тапса, қайтып тийіуі де мүмкін. Себебі жесірліктің кеселатынан азапқа қалып жүр ғой. Ал Төребайдың хаялын ше?

— Оны өзін айландырсаң қайтеді? Маған қарағанда жассаң, Ери ауырғалы көзі көңгейленіп жүрген шығар.

— Япырмай-а?

— Мениңше солай.

— Сениңше Турымбет қалай өзі? Мен ғой оны жөңкелеу көремен. Баяғыда Нурымды атып алғаны үшін өзін атып таслай қояйын деп едім, аяламай атқанын биле тура өлтірсем, басқаларды үркітіп аларман деп қорықтым.

— Жөңке екені жөңке... Бірақ мениң айтқаным жүреді.

— Онда былай; ол хаялын қайтып алуың илажын ислесің, сен оған хаялларға керекті хәр қыйлы нәрселерді бер. Багдагүлді де қызықсындырсын. Мениң қолымнан келер еді, бірақ ауылда көп бола алмайман.

— Хәзір көзіңше шақыртайын ба?

— Түнге қарай шақыртарсан. Сениң есігің де гейде қазыхананың есігіндей қидырмайлар келе береді. хәзір сөйлесіуге пұрсат бермес. Өзіңнің жекке сөйлескенің абзал. Мен хәзір кетсем бе деп отырман.

— Тамаққа қарамайсаң ба?

— Бүгінге қарап тұрған жұмыстарым көп. Ал енді келгенімді хаялларым бیرهулерге былшылдап жүрмесін баяғы күні Жумагүлді үйіне қондырған екенсен, Төребайдың хаялың былшылдап киятыр...

Бай ушып тұрып бір чайник чай менен дәстүрхан әкелді. Тәжим мұрт ыссы чайды екі кесеге бөліп қуйып, тез-тез суғытып, қылқылдатып тез-тез симірді де тикейді.

— Сен усы адамларды өзіңе гөрезді етіп қоялмайсаң ба деймен?

— Ғам жеме, Тәжим жан, барлық күшті иске саламан...

25

Бүгін тәуір болар, ертең тәуір болар деп дәмеленіп екі үй бірден тилесе де, Төребай сауала қоймады. Еркек басқарған хожалықтар зорға күнелтіп отырған бұл заманда үйде кесел жатыуы мүшкілді ауырластырды. Илаж қанша? Екі хаял күш бириктиріп биітаптын керек асын тауып береуіге күш жумсайды. Сүзек болған Төребай кеш терледі.

Қосы-қобалардында жаны төзбей келіп, хал-жағдай сорасып, тез тәуір болуын тилеп кетеді. Солардың биі сыпатында ауылдың молласы Мәмбет кеселдің халын сорап келіп еді, ол тамыр соғыуын көріп-көріп:

— Ғарғастың изі бар екен,—деп кетті.

Багдагүл де, Жумагүл де ойласады, оның қаяқтан ғарғыс алғанын билемейді. Төребайдың өзінен сораса, ол кесіге ғарғыс алғандай жаманлық еткен хәркетін есіне түсіре алмайды. Бұның ушылығын шығарып кеткен Гүлбийке болды. Ол Мәмбет молла келіп кеткен күннің ертегіне азан менен келіп:

— Мен сен ушын түс көріп шықтым, сен, қазақ, қаралы қатынға пана болып, ақ көкірек қатынның көзіне шөп салып қудайға қарсы болыпсаң күніне жарап тұрған жалғыз ябың да өледі,—деп өзі зорға жатырған адамның жүрегіне сексеуілдің шоғын салып кетті.

Жүрегі дүрс-дүрс соғып, екі ийнінен дем алып атырған адамға бұл сөз ауыр тийген менен, бас көтеріп хештеңе айта алмай, сарғыш тартқан кен маңлайын жыйырып тек тисленіп жатты.

Ериннің басынан былай-былай шықпай отыратуғын Багдагүл қызып турды да, уақты-сәті келер, хәзір жан қайғы болып атырған адамның басында шауқым шығармайын деген ой менен, еринің тер шықпай кеуіп атырған маңлайын сыйналағ отырып:

— Әй, шабазым, аузы бос адамлар не демейді. Жаманның сөзі не өзі не?—деді дауысы соза оны еркелетіп.

Қайтып олар бұл әңгімеге оралмады. Хаялына кеулі толған жігіт үстіндегі көрпесі иініне тартыңқырап аударылып, әдетте ғана «хыхх» «хыхх» етіп, шықылдады. Багдагүлден Гүлбийке кемпірдің келіп не деп кеткенін есіткенде Жумагүл әрі-бери ашыуланды, сыртынан тисленді, бірақ хеш нәрсе ете алмады.

Ол енді жетер-жетпестіңің гәпін еситіп, не ұшын ұсылайынша қорлана берер екен? Айдым он бесі қаранғы болса, он бесінің жақтылығы қане? Ұаз айтқанлардың аспаный сөйлегені не сонда? Мүмкін сонша халықтың алдында өтирікті айтыу... Ол көп ойланды. Тазагүлдің емизін отырып та екі көзін бір нәзік қа қалайды.

Өз бахтын өзі неге қыдырып таппайды?.. Ұақ, Ұазшыларға сол күні жолыққанда! Енді оларды ізлеп кетсе, табылар ма екен? Табылмас! Кім жәрдемдеседі. Ауылда кім бар?.. Айтбай большой-ше? Ел аузындағы сөзге қарағанда, аш-арықтың кеу-ліні, көпті көрген большой жігіт, сол ғана таба алады... Оның менен қалай сөйлесіу керек, уялмай нашар басы менен ерікті қалай ізлейді? Күнне бір мәртебе Төребайдың кеу-лінін сорап кететугін Айтбай хәкісінне бүгін екі күннен бери көрінбейді. Не болып қалды екен? Ауырмаса болар еді, бийшара... Бойдақ жігітті ізлеп барғанын біреу билсе, сыртынан күліп масқара қылмас па екен?.. Күлсе күлсін, көкрегін қақ, жолы дүзің ғой. Аузы бослар айтар да қояр!

Маңғыт ауылы бір тутас кең ел. Хәр кім өз жақындары менен бе, я бір пикирлес сырласары менен бе, бір-біріне жүде жийі қонысласқан. Әсіресе ауылдың күн шығар бетіндегі биі топар қақралар, ылашықтар айрықша көзге тасланып, кишкене бір атауға тығмысып өскен қызыл жынғыл аралас шоқ қамас-лықты көзге елеслетеді. Бұл үйлер ауыл бойынша жарлы үйлер, топарында он екі, он үштей түтін шығаратуғын хожалық бар, ал падаға қосатуғыны тек үш сыйыр. Бірақ пейлі кең үйлер болыуы керек, қыдырмайлар сол үйлерге көп қыдырады, жер бөліспе күндерінде дийханлардың меканы ұсы үйлер болды, кеште де түсте де солай қарап баратырған, киятырған адамлар. Өйткені бұл топарда Айтбай большой жасайды. Тойда, садаққа хабар етілерде анау «Айтбай большойдың топарына» айтылды ма? деседі.

Жумагүл ұсы Айтбай большойдың топарына жолланды.

Турмагүлдің айтқанындай Айтбайдың өлесі кемпірі менен ғаррысы бар екен. Екеуі екі жерде шалқасына жатыр. Үстіне жамылғанлары гөне гүпшлер. Бұл киіп келген гезде кемпір:

— Айтбайжанбысан?—деді басын есік бетке бұрып. Жумагүл абайлап қарап еді, кемпір көзі екен. Ғарры шобыт арасында қалған өзіктей қозғалмайды. Бұл көріністі көріп ол аңи кетті. «Бұл бийшараларды таслап кете алмаған туғардағы қаршыға ұсы болыпты!».

Даладағы қорада дигирманның гүрлдесі тынбай тұр. Жумагүл әстен ғана шығып дигирманханаға киіп еді. Айтбай дигирман тартып атыр екен. Жумагүлді көре сала исіні тоқтатып:

— Төребай тәуір ме?—деді ол хәулығып.

— Питегене тәуір.

— Онда не, жайша келді бе? Жүр үйге барайық, ямаса дигирман ізлеп жүрсең бе?

— Жайша.

Көпшігінде қосыұыстай жүбері қалыпты. Жумагүл бара сала оны тартып берді хәм ұнды сыпырып атырып:

— Бүйткенше маған неге анарып беріп турмайсан?—деді.

— Ел дегеннің де садағасы кетейің, бәрі де жәрдем беріп атыр, бірақ қайта-қайта пәтенге келтіре беріуіге уялады, екен кісің, сізің үйлер болса бәлеклеу...

Үйге киіргеннен кейін Жумагүл көп отырмады. Қысына-қысына келген жұмысын айтты.

— Хәр кім өз бахтын өзі ізлеуі керек,—деді Айтбай,—жәна есіңе енген екенсең. Мен көп нәрселерден қалып баратырман, ғаррымның құлағы ауыр, кемпірімнің сықылы мынау. Мен мәрдікарда жүргенде ұсы жағдайларға шатылыпты. Елдің жігіттері ата-ананы өзлеріміз қарасамыз, қалаға тазаша оқыуға кете бер десе де, кете алмадым. Бұл қартайған «нәрестелер» жибермейді, қартайған адамларды таслап кетуі маған да аңсат емес, болмаса билемен мені ең жақсы келешек күтіп тұр. Тез-летіу ұшын тек оқыу керек.

— Ұазда айтылғанлар дұрыс ой—а?—деді Жумагүл шыдамай.

— Бирі гәлет емес. Бірақ сол айтылғанларды тез іске асыру сөні менен бізің қолымзда. Ол ұшын бир нәрсеге түсінуі ләзім: жекке жүріп ат шабыуға болмайды.

Жумагүл ойшыл қаддің бузбай отырыпты.

— Айтбайжан, ақыл беріу қиын сауда, ойланагөр, сөні сөзің менен бир нашар өзің гүбелек болып отқа урмасың,—деді булардың гәпін тыңлап атырған ана.

Жумагүл бұл ананың ақыллы, нұрлы жүзіне сүйсініп қарады.

— Яқшы, апа, яқшы,—деді де Айтбай Жумагүлге бұрылып оның қалада көргенін әңгізайы Ұазшы емес, ағартыушылар екенін, оларды Төрткүл жиберіп отырғанын, хәзір оларға «Қызыл үй» деп ат берілгенін, жақын арада ауылға да келіп қалуы мүмкіншілігін, бірақ елеге шекем оқыуға бирде қарақалпақ қызы алынбағанын сөйлеп түсіндірді хәм сол Ұазда

айтылғандардың тез иске асығын тилесе, өзіннің хәрәкәт етиҗи кереклигин айтты.

26

Ауылға келип кеткен бийбелги атлылар жөніндегі хәр қыйлы сынсылар және басылды. Бул күнлері хәмме өзлериниң хожалық гүмрашшылықлары менен бәнт. «Егиске кешиккен хәр бир күн гүздің он күніне татыйды» дескен дийханлар өз-ара бириктирген қос өгізлерин жауында да тындырмайды, жерлер аударыспаққа ушырап атыр. Қайсы дийханды көрсен де, ийиниле белі яки кетпени. Күндіз де айдың жарығында да атызларды хәрәкәткә келтирип, қос өгізлерге «шуу-шуулеген», қос ешеклерге «хық-хықлаған» адам. Ал Турымбет болса дийқаншылық машқаласыннан аулақ. Рас па, өтирик пе, бай өзи берген еки атызды суғарып оған жүвері егип бермен деп жүр. Сол бойынша оның уфайымы жоқ. Қалеген ғақытқа байдың үйінде отырғаны. Бай оған Жумагүлди еслетип, күнде бир рет «қайтып алсоно», дейди. Турымбет оны сынап атыр деген ой менен «қойса, ермек етпесе» дейди. Гәп күнде усылай кесиледи. Оның бай менен үйиниң арасындағы тепсенгиси шыққан ақ соқпақ, жән-жағын көк шөллик басқан соң, сол майса шөл үстине узышына төселген бир ен бөздей дүп-дүзіу болып ағарып жатады.

Турымбет байдикинен шығып мине усы соқпақ пенен үйіне киятыр. Еки көзи айналасында, көбирек Төребайдың үй бетине бурылады. Әнекей, ол қуяшламада отыр. «Тәуір болып киятырған ба, қалай?» деп қайрылғысы келип турды да, «усы бай мені неге зорлай береді, оның айтыуы бойынша сені аламан деп барсам, неше пуллық киіс боламан? Өзи абыройымды көтережақ, және жаман қатынның алдында шерменде қылажақ...» деп гүбірленип, алдына жүре берди. Үйіне жақынлаған жерде соқпақтың ернегине атыздан суу қашыпты. Суу тартылған екендағы, бірақ усы тепингені шыққан соқпақтың алақандай жері томпайып тур екен. «Бузаубасларға жан ешипті, түртпін киятырғанына қара зағардың! Бир бузаубас өлтирген сүйсери бийдай садақа бергенменен барабар дейди» деп гүбірленип, аяғы менен сол дүмпешикті теуіп жиберип еди, астынан бузаубас емес, тырнақ тай аппақ бир тамырдың ийилип шығып киятырғаны көринди. Дәриу отыра сала, түбин қарап еди, ериктің шаңғалағы. Жарылып өскен. Қызық, тепсенгиси шыққан жолға да ағаш көгереди екен ғә. Шаңғалағын ким таслаған, қалай түскен?

Бирден есине түсті. Өткен жылы байдикинен ерик жеп кия-

тырып тисн өтпей қатты деп ылақтырған шаңғалағы. Енди ол бир түп ерикки болатуғынына қууанды. Өйткені нәлше деген таптырмайды, сонша даскелі бай үйиниң жанындағы бағынны нәлшесин қайлардан әкелген? Бірақ ол, жаман деп таслаған келіншегі Жумагүлдин усы тепсенгиси шыққан қатты жолды тесип өнип киятырған шаңғалақтай өсип баратырғанын еслемеди. Келешегинде ойламады.

Ол жоқары қарап еди, бәхәрдин бүтінги өткир қуяшы усы нәзік нәлшеге нурын көбирек төккиси келгендей жәрқырап, оның көзлерин қамастырды, енди ол бул өткир қуяшқа қайтып қарамасқа тәубе еткендей, көзін қыпылықлатып-қыпылықлатып алып, сол отырған қалпінде ири қоллары менен оның өтирапына ызғар топырақ жыйнап түбин қомлады... Үйінен бир шәнгил суу әкеліп қуйды.

Төребай менен Багдагүлдин арасындағы татыулыққа көзін қызығатуғын Жумагүлдин ойлайтуғыны да тек солардың ғамы. Сырттан қараған адамға ол жынысының хаял екенін сол хаялға тон жумысларды ғана атқару кереклигин ұмытып кеткендей. Ерте турып үйдің өтирапын сыпырғаннан кейінги ислериниң хәммеси еркек ислейтуғын жумыслар.

Аттын алдына от таслауға қорқатуғын адам енди оны өзи ертлеп, жабыулайды, суғарады. Арқа мойнын сыйпалайды. Базда Багдагүлди жәрдемге шақырып, гүпшекті де, көшерди де майлай береді. Бир жола арбаның бир тоғыны сынып қалғанда қаныштыр темир тауып құрсап, өзи онлады.

Ол қанша урынып мийнет еткен менен өзіне-өзі исенбейтуғын еди. «Бәри бир, еркексіз хаялға хожалық асырау қыймы!»

Кегейліге ат суғармаға барғанда Турымбетті көріп қалса, кейіннен көз тигіп, узақ қарап қалғанын қолындағы жипті ат силиккенде ғана сезип; «неге сыр алдырып баханды кемитмен» деп өз жөніне кетсе де, Тазагүлдиниң тири жетім болып өсип, келешекте әкесіз хорланатуғынын ойлап, бойы ауыр тартып, аяғы салмақланған мезгилде «тас бауыр адамға неге тас бауыр болмайман» деп бойын тиклеп жүріп кетер еди. Оған қосымша «Төребай менен Жумагүл қосылысып Багдагүлдің көзине шөл салыпты» деген өсек тарап кетипти. Буны еснтсе жүрегі чай тартқандай болады, днәсесинен димар кетип, жүріп баратырған қаддинде жығылып кете жазалайды. Сөз сүйектен өтеди дегендей шырайы запырандай сарғайды. Бірақ сыр алдырмайды. Аулағында еки қолы жағасында; «Душпанның үстине шығар қудайым,

Қара жол қатын атандырмай Төребайдың жанын қалдыра
гөр». . . Соң өз исиіне мөңгілігі кірісіп кетеді.

Төребайдың құп-қуу жүзінен тер шығып, беті берман қара-
ған ақшамда бұның да жүзіне қан жуырды.

Беті бермаған қарап киятырған бийтаптың керегі сорпа. Қо-
не оған тауықтың сорпасы үзлексіз бола берсе! Хәзіргі жағдай-
да оларға шаялдық майдың табылуы ақир заман. Төребай бұ-
лардың қаммесін сезеді. Соңлықтан ол хожалықтағы кемтар-
лыққа қайып. Питегене тәуір болып тамаққа іштей ашыла да,
«маған анау, маған мынау керек» деп хеш нәрсені күсемейді.
Деген менен оның тамаққа іштей бәрине де белгилі, бұл үйде
пұлға жүретуғын қадірлі не зат бар? Ауысығы, сирә жоқ. Бий-
тап ушын барлық имканиятлар ізленді. Қалаға отын апарыуға
ат кеселленген. Алдына таслаған бедені жемейді. Бұл жағдай-
лар күн-түн ерине пармана болып жүрген Бағдагүлдің де есіні
алды. Не ісдерін білмейді, тек гүрсіннеді. Бийтап ернінің хәм
Сәнем менен Жумагүлдің зейінлеріне тийіп алмайын деп
оларға сыр адырмауға тырысып бағды. Сәнемнің де ойлай-
туғыны Төребайдың ғамы. Сәнем «Өлгенде ысқатыма қойылар,
жууған адам жеркенбей кийер» деп сақлап жүрген шатыраш
көйлегін де бір мәкімен тауыққа аумастырды. Бұл екі күнге
напақа болды. Жумагүл аулағында да ойлап көреді, сатқан-
дай хеш нәрсе таппайды. Қаладан алған айнасын сатыудан
басқа илаждың санлағы көрінбеді. Құдайы жарылқап төрт
мүйешлі отырма айна да өз орнын тапты.

Енді хеш илаж жоқ. Жумагүл күнде бір неше мәртебе қора-
ға киіп, атты онқ-буағын көреді, бийшара ат төрт аяғының
үстінде де тикейіп тура алмай жатырғаны. «Қақбас кемпирдің
түсі келмесе болар еді» деп иші гүптікейленіп, бұнысын хеш
кімге билдірмейді.

Бір жола отырып-отырып оны қандай да бір күш бийлеп кет-
ті. Асылдың ақсақалы жәрдем бермес пе екен? Жас үлкен
ғой, Айтбайдың айтқаны, ғазда еситкенлері рас болса, ол жәр-
дем беріуі тиіс. Себебі ол ел үстінде қараған адам. Уятты
қойып сорап көріуі керек!

Ол үйде хеш кімге билдірмей ақсақалдікіне тууылап
баратыр еді, бахатына оның бір жаққа атлы кетіп баратыр-
ғанын көріп қалып алдың кеселей беріп еді, ақсақал да бұ-
ған тууы жүрді. Жақын теллескен жерде Жумагүл өзін тутап
тура алмай;

— Ақсақал аға, иркелесіңіз жұмысым бар еді,—деді. Хаял
түбе еркеклер бүйтіп жолдан ирке елмайтуғын ақсақал атының

құйрығынан біреу тартып қалғандай гилт тоқтағанын білмей-ақ
қалды.

— Төребай аға жатқалы аш отырмыз. Соған жәрдем сорап-
жақ едім.

Ақсақал ат үстінде Жумагүлдің бас орағына, етегі тирсегін
жапқан қызыл без көйлегіне, желкесіне түскен бұрымының
ушына қосылған ұзын жемелегіне хәм оның ушына байланып
жауырын басқан екі сары гилтіне аяғындағы шаған шерім
теуішіне қарап-қарап;

— Яқини, үйіңе қайта бер, бір батпан жүзери бертінніп жибе-
рейні,— деп атының басын изіне қайырды. Ол мутқа бере ме,
қарызға бере ме Жумагүл ашымайрық сорамады, бірақ бұлар-
дан қорқып жүре бергенше тартыпбастан керек-жарағымды со-
рай беріуім керек екен ғой деп ойлады.

Үйінің қасында келіп түйіп тұрған Турдыгүлдің көзі шалып
соныкіне бұрылды.

— Кел, апажаным!.. — Келсабын үйге сүйей сада Жумагүл-
ге қушағын аша жуырған Турдыгүлдің дауысында иренжіудің
белгісі, ал ишкі сырын анығырақ біліу үшін түрткілеп сорау
берсең жылап жибергендей кейіп бар еді.

— Сау жүрсен бе, қарағым?...

— Шүкір... Үйге кир, апам да, ағам да жоқ. Кешке шөкем
келмейді.

Бір ауылда тұрғанына қарамастан сибрек керісетуғын му-
рындық ана менен екілі апай-шалақ болысады. Турдыгүл тез-тез
сөйлеп, ағасы менен апасының Жанабазардағы ийшанын үйіне
кеткенін, ирге көріп бұны узатыу үшін күн белгілеп қайта-
туғынын айтып берді. Бірақ ол бұған күте-күте наразы, ал Айт-
байдың көрінбей кеткеніне күте қапа екен. Жумагүл Айтбай-
дың ғаррысының, кемпірінің халын, солардан шыға алмайту-
ғынын түсіндіріп еді, олар тууырады адамлардан. Айтбайдан
ауызекі еситкен менен үйіне барып көрмеген қыз Жумагүлдің
гәппіне қарап көзі менен көргендей; «Бийшаралар-ай» деді,
қыйланып.

— Мен соларға хызмет етіуім керек. Сақалы құдай ийша-
ға кеткенше асылып өлемен,—деп көз жасын жумбай-жумбай
төкті.

Жумагүл оның басынан сыйпалады.

— Жылама, қарағым, өлімді ойлама. Сенің менен бизің
ғамымызды жеп жүргендер көп екен, бірақ өзлеріміз қосыла
қарманбаспақ тезленбес пе деймен,—деп ғазда хәм Айтбайдан
еситкенлерін, асықпай айтыу үшін жайласып отырды...

Жумагүл Турдыгүлден бир шийше сары май экедн. Кеште бир батпан жүөри де келип үйдн ншн абаданласты да қалды.

Тамаққа иштейн ашылған Төрбайдың кем-кем кеулі сергек-ленип киятыр еди, сонлықтан мине, ол төсекте жата беріуге шы-дамай қуяшламаға шығып отыр. Жөн жаққа қарап ауылдың ишіндегі хәрекетке көзі қызықты; Оның да халық қатары өткен жылы алған бір танап жери бар. Еле сууғарыу былай тұрсын, төгілген жоқ, ол жатқанда ериклер гүлдеген жоқ еді. Дүйсенбай-дың үйінің қасындағы ериклердің гүлі де төгіліпті қашшан. Қармейсең бе, егис өтіп кете жақ! . . . Ол қалтырақпап қыспаға асылып тұрып, атының ерманы сіпседей қуйрығын, үпелегін тең-леп қырыққан қамыстай жалын, тарамыс-тарамыс қоллары мен-еп сыйпалады. Соң шөкериулі арбасының қасына келіп өлер бүйеріне үшлді.

Еринин шыдай алмай рузгершілікке араласа жақ болып жүренин көрген Бағдагүл көптен бері іспенбеген ісіне өкпінгендей:

— Бетің берман қарады ғой, шабазым, енді сени үйде қалдырып, ертең азаннан баслап Жумагүл менен атыңа төгін төгеміз, — деп еді, Төребайдың кеулі қарар тауып, үйге қайтып кірді.

Олардын атызга төгетууге тайын төгін-дарыси жоқ еді. Малы болмаса қайдан болсын! Ағылдың күн баятар бетінде, Кегей-линин бержағында қырық-еліу танаптап ойпатлау тақырлықта шенгел өскен. Бул шенгеллик бәхәр басланыудан өртенген еді, хәр жердеги сояу-сояу шенгелден басқа хәмме нәрсе жанып, жәрге қара кийіз төселгендей болып жатыр. Мине, усы өртенликтен намбаар ислен алыу керек. Оның да жүзіндеги күл аралас мағызлы топырағын алмаса, бир тебиктен аржағы жарамсыз. Қалай болмасын, төгинди сол қарадан излеуге Төрөбай кенес бергендиктен қос келиншек алагеуғимнен арбаны жегип, усы шенгел өртенликке кетти.

Еринин бас көтергенине кеңілді Багдагул де тынбайды. Қолындағы нышлы бели ажырықтың тамырларын пытыратын жерге сүңгіяди, арбаның ултанына дүріс етеди. Жумагул арбаны тәгип келемен дегенше гилек мағызлы топырақты бір жерге ұйып, келесі арбаның жүгін хазірлейди.

Җауа азаннан баслап куйланган еди. Гөне көрпөнің пахта-сындай буҗазақланган бултлар, күн аўаман дегенше аспанды қаппап, көмирдей қараўытып дән заматта ақ куйып кетті. Олар өжет хабаның пейлине қарсы және өршелене түседі. Қоңсы атыз-

ларда көринген арбакешлер, қосшылар жұмыстарын туғарса да, шенгеллердің түбінен қара толырақ жыйнаған Бағдагүл, арбанын шүйлігіне асылып атқа күш қосып арысқа бой таслаған Жумагүл бірине-бірі «қояйық» деп айтыуды намыс билип, ие пенен қулыперең. Батыстан күн шығысқа орын аумастырып, гей гейде керісінше жарық етіп көз қамастырған шахмақты қас-дан менсінбейді.

Жауын басланғаннан-ақ оларды қайтып келер деп күтінген Сәлемнің шыр-пыры шығып, екі келінішекке рейнми келіп отырған Төребайдан тақат кетті. Екі қулағы далада. Бір нәрсе сытырласа, олар арбаны әкелеатырма екен деп терезеден қарайды.

— Кемпир, өзүм бармасам қайтпас, екең де өжет! Хауа бузылсаңаға қудай недәра усындай қылады деп өжеттенип жүргенине қара! — деп Төрөбай есик беттеп талғын қолына алғанда сөйленип, қаяллардың ғайратына ишпінен ырза болып көзлері күлмелеп жүр. Оны аұырыу қалына қарамай далада «Тасир-тасыр, тасыр-тасыр» тынбай жауын жауып тұрғанында шығып кетіп, аұырыуды қоздырып алатуының сезген Сәлем:

— «Дийхан жағымда тынады» деген, келер, — деди.

Жауын кем-кем пәт алыуда. Сәнемдердің ылашығының төбесінен су ұзлексіз ағып тұр. Тек тамның иші құрғақ. Кемпір кұурақ отының хәммесін ишке тасыуда. Бир ұақта:

—Харма, бийтал—деп қос келиншек кирип келді. Олар тап суғға сүңгіп шыққандай еді. Оттың жағуылы тұрғаны жақсы болды. Келе сала денесіне жабысқан көйлектерін аумастыруға киім таппай, ошаққа абынысып-абынысып отырысты. Төребай печке қуұрақ отын салады. Ұсылайынша олар өзлери менен өзлери болып атырғанда, қалелімде, Турымбет пайда болды. Оның ұақытсыз-кирип келиуі үй ишин әжеплендирди. Сөйтсе де сыр бермейин деген қыял менен Төребай орнынан турып, төрмен орын көрсетти. Бағдагүл де ери менен қосыла түргелді.

Үстине ер адам кирип келсе қыздың да, келіншектің де, кемпирдің де орнынан турыуы парыз. Соның ушын да «алпыс жасар кемпирден алты жасар ұл ұлмы» дейді наймыт уламалар. Соның ушында Сәлем ақдағын қушақпаз орнынан туып қазан-табақ бетке қарап шегінді.

Жумагүл соңша азапларына қарамастан, Турымбетті набда есіне алса, түп ишпінде гүбірленіп, гүрсиніп уйқысыз шығатуғын еді. Бірақ буынын анасына билдирген емес. Себебі, оның отам жүрегіне тағы да қоз салып алығу мүмкін. Жумагүлдің Турымбетті шыныменен жақсы көретуғынын билсе, пер-

зептіннің бір майда сарсылғанын көргісі келмейтуғын ана, екі жасты бір-біріне қосыуға мүмкін имканият қарастырап. Турымбеттің танауы тартылып, жағының жүні үрпейіп, көзлері масаладай жанып, ашыұлы кірген еді. Шырайында қан жоқ. Боздың орпаң топырағын бетінің екі алмасына сүйкеп жибергендей бозарған.

Бурыналары ол ұсындай кейінге келсе, Жумагүлдің бір тағы тайын, жылар қабағы тартпаса да, бір сыңсығы бар еді. Қазір қанша гөзбетелініп келген менен айрылысқан қаялына ийнедей тәсір ете алмады. Жумагүл оған қапы ашылған уақытта бір қарап, кім екенін білгеннен соң ошаққа абынып отырған қаддін бузған жоқ. Орынан баз-баяғы турмады. Бірақ ишкінен оның келгеніне қуғанымшыдай!..

Қолдан ғарбызын түсірген жигит ет ашығын сорпадан ала-йын деді ме, я Жумагүлге жинің тырысты ма, яки өзің билің іследі ме, жас үлкен Сәлемнің қолынан алмады, аманлық-есендік сорапсыз да, Бағдагүлге өстен ғана «аманбысан!» деді де, төсекке шығып сазырайды. Оннан соң Төребай менен де сөйлеспеді. Үй ішіндегі сес-сыпасыздық бір кесе чай ішімге созылды.

Женілген болып сыр бермейін деген қыл менен Жумагүл өле бір орында. Сәлем шыдай алмай ақлығын қушақлауы менен шығып кетті.

Бағдагүлдің тилегі: Жумагүлдің Турымбетке хабарласпай қалуы еді. Бірақ үйге келген адамға барын асып беріп үйреніп қалған Бағдагүлдің көп отырыуға сабыры жетпеді. Пуштарлап қойған отыларды сыйлап пачеке тығып, қуманға суу құйды. Бағдагүл пачеке жақындаған соң барып, Жумагүл кейін бөсіп отырды. Ал шығып кетіуді өзіне намыс билді.

Үй иісін қолтығындағы көпшігін Турымбетке ұсынып, өзі гөне гүпінсіз жумбаршақтап шығанақлады. Ол Жумагүлдің тил алғышлығына, біреу келсе, орнынан ұшып туратуғынлығына қайран қалып «нағыз Бибипатшаның қызы-ау!» деп пәмлейтуғын еді. Турымбеттің биіорын келісін байқап Жумагүлдің табылмай отырғанын ішінен мақұлады. Ұсындай дөкінге ұсы керек! Жалбырақласан, мойнына мине береді!

Кірегің кірсе де, үй ішіндегі тым-тырысшық Турымбеттің ауызына бөгет басып, Жумагүлдің адам келген екен ғой сіз деп, орнынан турмауы лал етті. Кіргенде айтажақ әңгімелері де бар ұсаған еді, үй ішіндегі жағдайдан онысы пуш тәртілі! Ал сөйлемей кетіу оған не деген қыйын? Гөпті неден басқардың есабын таппай, ашыу кернеп, асқынып келген жеделлі кө-

кірегіне Жумагүлдің қозғалмай отырыуы тәсір жасады ма, жүрегі чай тартқандай силкінді. Асқабаққа түйілгендей қылғынып жутынғандықтан ұзын кегірдегіндегі түйін жоқары-төмен жылжып турды.

Төребай оның қандай да бір мақсет пенен келгенін түсінеді, бірақ сонша күн аурып жатқанда «қалайсан» деп қал сорауға жарамаған адам менен сөйлесіп не ісім бар дегендей, ол да шығанақлаған қаддін бузбады...

Турымбет түпірігін үсті-үстіне жутынып әрі-бері отырып бақты. Өзлігіннен шап шығара алмады. Бағдагүлдің отқа қойған қуманы да қайнады. Отырыспаға бірінші араласқан нәуше қыз-жигитлердей хәмме ламмим.

Тақаты кеткен Турымбет орнынан қозғалды. Еріннің хәм Жумагүлдің ырабайын аңлаған Бағдагүл де тек орнынан турып, жол босатқаны болмаса «нан же» деп айтады.

— Жайша келіппедің? — деді Төребай тым-тырыс қала беруді нақалай ирріп. Турымбет жууап берместен қапын сарт еттіріп жауып кеткен соң, Төребай бір мырс етіп күлді.

— Жумагүл, дурыс іследің! Сеннен басылды.

— Қаялдың да еркеклерден періштесі басым болатуғынын біліп қойсын, — деді Бағдагүл күліп.

27

Дүйсенбай Турымбетке айтарын айтып, үйретерін үйретіп болған соң тежестірмеді, жас жигит ашыұланса жаман, оның үстіне ол жас жигит болғанда да мойынтырықты пашақ-пашақ ететуғылардан. Ал өзінің піткерген белгілі баслы ісі, таңландырып қуғантқандай жапалығы болмаған соң бармайды да. Әсіресе Төребайдың інінен пәнт жеп кеткелі мушына түпірілді. Кеште төсекке кірсе болды, алмайтуғын шақары жоқ. Хәммені бір шыбық пенен айдап жибергісі келеді. Тисленіп-тисленіп жатып, ұсынып таң атса болар, сол Жумагүл менен, я Бағдагүл менен құдайды не салғанын көре қалайын деп турады. Азанда баяғысы, қадимгі күнбасланады. Аұлағында дусласпайды олар.

Жүері егісінің піткен күнлері еді. Төребайлар да бір таппа жеріне жүері егісін тамамлады. Бұл күнлері тоғайға отынға барыуға бажбанлар жолатпайды. Үйлер ушы тек таппыр отын уақты менен болып тұрса болғаны. Қоқтасыншы хожалықтар жалпылдатып от жағып таппыр қыздырады, ал көм-бағдалауы жарты қазанға нан қатырыу ушы таппызық қылады. Сол үшін бүршіктердің арасынан құрғақтарын боппардың сояұланғандарын әкеліу жеткілікті.

Күнде аздаа үйинен кийинип шыгып, Төрөбайдың үй бетине нэзер таслап қоятуғын Турымбет отынға баратырған Багдагүлди аылап қалды. Ол алысыраққа баратырса керек, қолына шуфмақлаулы арқан менен үлкен орақ алған.

— Мейли, ұсыны айландырайын, — деди түбирленип ҳаялдың узаққа бет алғанын көрген сон. — Бай ағамның айтқанындай, қайсысын қолға түсирсем де бәрибир.

Ол үйине тез бурылып, еки қалтасын қампайтуғы менен шықты. Күн батарға қарап баратырған Багдагүл гүллеген шенгелликтин арасына кирип көринбей кетти. Турымбет оннан адасып қалмау үшін аяқтарын шаққан-шаққан басып, гә жерде мойнын қутандай созып қарап, изинен аңлып жүре берди.

Кегейлинин қәндегиндеги сасық шалшық суұлы ойпаттын этирапы тығылысқан боян еди. Араларына шенгел жарыса өскен. Гүлден шөплер аспан менен түслесип, көк мақпал жапырағын жамылып, бурынғы қуұрақ түбирлерин бүркеген. Багдагүл қай-ерден моырақ қуұрақ шөп табар екенмен деп, аңшыдай қәр түпкө үңилип, қалың боянлықтын арасында жән-жағына нэзер таслап қойып, бир түп боянның басын түйди де, түбине арқасын қойып, тит-тик өскен бир шоқ жас боянды қайырып жиберип, түбириндеги қуұрағына орақ салып атыр еди, шөплер сатыр-сатыр ете қалды. Хәш нәрседен еленсиз жүрген Багдагүл селк етип басын көтерди.

— Хау, күйеу бала, сенбисен? — Багдагүл оны Жумагүл жәнниде шағынып жалбарынуғы үшін киятыр екен деп ойлап деген еди.

— Отыр, Багдагүл, — деди Турымбет арқан жатырған жерде өзи отыра салып. — Менин саған базарлығым бар. — Ол қалтасынан үш қостай жупқа, күн менен шағылысқан гүмис билезик пенен қызыл қаслы гүмис жүзик шығарды. — Мә, ал!

— Хау, дүзлескенбисен? Арзынды айта бер!

Турымбет бирден не дерин билмей тығалды.

— Жумагүлди қайтадан алмақшымысан? — деди ол жигитти көп қысындайра бермейин деген ой менен. — Ала гой. Тилин тапсан, бурынғыдай зәхәринди жая бермесен, оның сен деген сен деген. Базда уйқысынан...

— Жоқ, ол емес, — деп Турымбет көзин жумып, Багдагүлге изин айттырмай, бирден изинне асылды — Мениң қиялым саған кетип жүр.

Жигиттиң жабадай ири жүнлес қоллары мойнына түскенде, Багдагүл шолпыдағы балықтай шапшыды;

— Хау, сеники не, сеники? Жин урған ба, сени? ...

— Багдагүл, маған тий, Мениң турпатымды, күшимди билесен бе? Төрөбай соңғы гезде аурып иланозик болып қалды. — Ол келиншектің серменген қолларына ерик бермей қушақлап жүрип сыбырланады. — Багдагүл, мен саған ашықпан. Егер маған тийгин келмесе, менин менен жүр...

Багдагүлдин еки қолы арқасына қайырылып, қапсыра қушақлаулы, қәр жағына туұлап көреді. Жаздырыла алмайды. Турымбетти басы менен дүккиси келип, ояқ-буяққа былғанлайды. Басынан орамалы да түсин қалды, ер адам алдында басын ашып көрмеген әдети бойынша алақаны менен басын баспақшы болып, еки жағына олай-булай бураалды, оған бос қол кәне. Үстіндеги гөне шалақ бешпентинини шалғайм да жыртылды. Өани қәр жаққа урған менен пайда шығар түри болмады. Ири қоллар жылжитпайды. Тисленип алған. Екеуи де пыснасып, ыңқылдасқан талас басланды. Турымбет оны жығажақ қалай болмасын бир қырымлатыуға қәрәкет етип бағады. Үш қос жупқа менен билезик, жүзиктиң қайда қалғаны да умытылды. Келиншек астынғы ерини тислеп, босанғысы келип түргелди, босана алмайды. Сол жүргенде оның еки көзи орақта. Қайда қалды буйырмағыр? Жаны көзине көринип намыс қысып тұрғанда, орағы қолға илинер ме еди қә, сений! ... Ұсындайда болыспаған қудай бар гой! ...

Турымбет қолларын босата берип, мойнын таулап, айқастан қаны қашып бәздей болған келиншектің бетине ерини тийгизип шорып еткизди.

— Әй, арасыз, қарамы!!!

— Жаным, қойса. Төрөбайында не динке бар? Өмирдің қызы ләли саған мен көрсетемен...

Ол бетин шорып еттирип, шөп бетине ауыз сала бергені Багдагүл уғдар-дуғдар болған басын бирден төмен алып, жоқары көтерип жиберип еди, жигиттиң аузына сақ ете қалды. Ол тисинен аққан қанды қолы менен басқаны мәттал, келиншек сыптырыла жөнелди. Турымбет оның қашып хәш жаққа да кете алмайтуғынын билген сон, қалтасынан қол орамал алып, ылғый қан түпирип жүрип, изинен бир қарады да, шөкке түсип отырды.

«Орақ қайда?» Багдагүл асығыслық пенен жән-жағын излеуде. Оның қашып қутылда алмайтуғынына көзи жеткен менен тынық излейди деп ойламаса итимал. Турымбет тисиниң қанын қайта-қайта түпирип орнынан тикейди де, оған жақынлап кезе берди. Арада үш көдем қалған зақымта орақ табылды!

— Қәне, жақында, мойныңды орып, қолыңда қан болайын!

Жигит күшіне исенген менен тыймақтың аты тыйық! Жақылауға жүрегі дауамады, жақындай қойса, көкірегі ашығуға бұулығып тұрған қаял күші жеткенше қозғалып етп, бір жерін жаралауы гүмансыз. Сөйтсе де ол қаялды сынамақшы болып, әстен ғана алдына жүріп еді, Бағдагүл орақтың сабын қос қоллап ұстап, ушын төмен қаратып менен жоғары көтеріп силтей берді. Бірақ бұл орақ көзге көрінбейтуғын елпиді самалдан басқа қеш пәрсені кеспеді. Турымбет жақындай алмай тек ұзақтан жалбарынуға:

— Бағдагүлжан, қойса ашығуды... жолыңа тасадықпан. Сен ушын жан берейін!...

— Жан берген жақындай!—дейді Бағдагүл тиселеніп.—Өлчм, елім бір өлім! Көрейін усы.

— Япырмай, тақаппырлығына сеніп,—деп Турымбет күледі.

— Жүнімді тырыстырып күлме! Сен құсаған өгізден меімін қостағымның өлімтіңі артық, ийт шіркін!...

— Бай-бай, есің жоқ па сенің қалай? Мен саған бүйткіп арқаламай отын тасытып қоймаймын. Соны түсінессең бе?

— Көп көпіре берме! Хожалық ушын жұмыс іслеу ар емес, Әуелі өз анаңның отынын тасы!

Екеуі де қалықтауда. Жүректердің дүрсилдесі бір-біреуіне есипілгендей. Турымбет бұл қаялдан пайда шықпайтуғынын білгеннен соң әстен барып бояның арасында шұбатылып жатқан жұпқаны алып бүкіл-бүкіл қалтасына салды.

— Жүзінкі қайтып бер!

— Тауып ал, өз дүңям өзіме болады,—деді Бағдагүл оның қасына жақындауға қорқып.

— Жоқ ғой!—Турымбет қар жерге үңилип, көз астынан сығалайды. Ойы—абайсызда бірден умтылып, қаялға тәп бери!

Бағдагүл кем-кем кейін шегініп баратыр. Бірақ ол да Турымбеттің жүзінкі тезірек табып тилегінде.

—Әне, аржағындағы бояның астында,—ол жалтырап атырған жүзінкіге орақ шошайтты. Турымбет тауып алды да, екі бармағының арасына қысып:

— Билесен бе, бұны Хийуаның зергері соққан,—деді көз алдына күнге тұтып тұрып.—Келген дәулетті қайтардың. Есің болғанда, алар едің. Мени сүйер едің. Жарымес болмағанда Төребайға тиіессен бе, сени адам деп бурылып жүрген менде ес жоқ.

Қаял үндемеді. Турымбет әрі-бери басын қасып-қасып тұрып пәйлаж түрде Кегейлінің бийік ырашына қарай бурылды. Ол тәуір-ақ жерге кеткен соң Бағдагүл басындағы орамалын дүзес-

тирді, үсті басын қақты, соң арқанын алып, ауылға жаңын жерден-ақ отын табарман, шіркін тағы айналып келер деген ой менен бояндықтан шығып, артына қайта-қайта бурылып қарап менен кетті.

Манғытлардың дийханлары быылғыдай шад болған емес. Жерлері бар. Кимісі қарызғардан, кимісі аяқ суудан суғарып еккен егінлері өрре-өрре тура қалды. Жүзери атызы ма, мәш атызы ма, қауын атызы ма, құлласы, жаман көзден сақлаудың белгісі—сырыққа қағылған қуу телелер көбейді.

Дийханлар өз-ара: «Манлайымызға шыр пітетугын күнлер бар екен», «Большойлардың күші күш», «Байлар да сынды», «Құдай адамлардың көкірегіне нұр құйып, жақсылық етіп атыр», десіп ғауқылдасады.

Бақарде күнде менен сүріп егілген егінлердің хәммесі жалпыламай суу талап етіп, алды суғаруға қарап еді, дийханлардың қуанышы ғауқылдысы сағасын байлаған жаптай тығылды. Себебі бай олардың жеріне суу ауыстырмай, бәрін өзіне қаратып, атыз-атыз жерлерін суғаруға бастады. Онан ауысқан бір құлақ сууды шалыгершілікке бұрды. Дийханлардың көншілігі жер бөліске күндерінде пайларына жер тигеніне мәзі мәсіріп, байдың гилек бийікті оларға емін еркін бөлістиргендігінен бийхабар қалғанлығы енді билінді. Суу қеш қайсымынкіне жарамайды, тек Дүйсенбайдың атызларына ғана жайылып ағады. Төребайлардың сору қайнаған бір танабы да дөнес екен. Еккен жүзериінің тұқымы қалмай көгеріңдағы, қырқына келген соң суу талап етіп, қайыстай жапырақтары жауында қалған қағаздай сарғайып, солыуға мейнеленді. Жылда дақыл болмай, көзі қорқып қалған Төребай тұқымды да жиі сепкен еді, атыздың саутанақ жері қалмай көк басты. Бұныс шеп болмапты. Шеңнен сйірекетіп қалаға сатып келеді.

Екі хожалықтың гүлден жаны бүтін де жала-тармақай істе. Жумагүлдің қолындағы полат гешкірті жабайы шөптердің түптеріне сүйгійді. Бағдагүл де оның менен жарысқандай шаққан-шаққан қозғалыс етеді.

Ақлығын дизесіне жингізген Сәлем «хәйиу алланы» дауысының барынша айтып, атыздың басында булардың бақлаушысындай сыртынан қарап отыр. Анасының хәйиу арасында қызының «әу-әу» дегенін есіткенде, Жумагүлдің істегі құмбыллығы артып, алдындағы жүзериінің хәммесін жапырып кететугындай

жұлқына-жұлқына ислеиди, бірақ ізінде бір түп шигирик қысайып қалып атырған жоқ.

Қапталына теңлескен Бағдагүлге өзі билетуғын бір сырды айтпақшы болып, турады, және иркіледі, оның ішкі дүниесін байқамай, Бағдагүл оған;

— Көзлерінде не бар?— дейді де, ізін айтпай иси менен береді. Жумагүл жеңі менен жортаға көзлерін сыпырады. Бірақ ишкі ғым ете қалады: Неге көзлерімнен гүмәланады? Ерінен қауын ететуғын әдетін және баслап киятыр ма?...—

Ол ойлаып-ойлаып ашымысты.

— Көзлерімде сыр жоқ, Бағдагүл. Анау бизің мұрындық сиңли біреу менен кетежақ екен...

— Кім менен, Жаңабазардағы ийшан менен бе?

— Әкесі сол ийшан менен қауын писикке уәделесипті. Бірақ ол әкесінің айтқанын қылажақ емес...

Жумагүл мұрындық сиңлисі менен соңғы сөйлескенінде оның қандай қиыншылықты бастан кешірсе де, ийшанға тиймей, Айтбайға бас қосыуға қуштар екенін мақұллаған еді, енді ол қыздың Айтбай менен қашып кете жақлығын хәзірше Бағдагүлге де айтпай тұрғанды мақұл көрді. Сонынан біле берердағы және біреулер еситіп қойса, машыншы әкесі алдын алып уялмай өз қызына жаманлық етіуі мүмкін. Себебі, ол машыншының айтқанынан Дүйсенбай түбе ақсақал да шыға алмайтуғын көрнеді. Жумагүлдің қыялы өзінше түсініп, Бағдагүл сорауын қайталап бермеді.

Соның арасында Айтбайдың өзі келип қалды. Ол кемпірдің қолынан алып, буларға хармасын айтты да, Бағдагүлден Тәребайды сорап еді, әйтеуір бір күн кеште суу береміз деген уәдесіне иланып, үш күннен бери Дүйсенбайдың шалысын егип жүргенін айтты.

Айтбай үнсіз, басын кесесіне шайқап-шайқап тұрып;

— Жүгеріңіз жүде шөллеген екен,— деді.

— Несін айтасан, құрдас, жер алып басымызды бослаймыз деп, бұл байдың жұмысын және ислеге қарады ғой жұрт.

Окрисполкомға барып арзасына инабатты жууап ала алмаған Айтбайға бұл хабар қатты батып кеткен секілліп, жүзін шаңғытып сала берді. Себебі үш күндікте ғана бес алты дияхан бай менен суу үстінде төбелесіп, Айтбайдың араласыуы менен ол суу беретугын болып еді. Ол уәдесін бузды. Айтбай соның үшін қасарысып, дау ақсақалдан шешілмеген соң, окрисполкомға кеткен еді. Минекей оның жоғында бай сумлық тауып, егінге қыстау уақытта хақ кобил дияханларды өзіне қаратып кө-

кирегіндегісін ислетіп алмақшы. Балким, ол бетіне қаратпаудың да илажларын ойлап табар... Хә, сенің хәзір Дүйсенбай алдында тұрса, окрисполком болмақтан оннан үлкені куәтласа да, бүркіттей пәнге сала қояр еді, әттен!...

Ол өзің тудып тұрыпты.

— Мынауың солып қалмай ма?— деді ол алдына бір екі адым атып Жумагүлдің бірленген ғауышты баулап атырғанын көріп.

— Ертең азан менен қалаға әкетемен— деді Жумагүл.

Айтбайдың ашыуы тарқап:

— Онына келиппен,— деді.— Қалаға барып едім, асығып қайттым. Әсіресе сен ушып асықтым. Себебі бүгін түстен кейін қалада ғаз ашылмақшы. Ұазда Төрткүлден келген Иванова деген орыс хаял сөз сөйлейді дейді. Сол хаялдың сөйлегенін көріп қайт демекші едім, усы сапары қалып қойма.

Жумагүл ғауышларды тез-тез жыйнап, арқанға бууды, Бағдагүл атты жетелеп әкелді.

Айтбай оның атына жүгін артысып, қалаға жөнелткеннен кейін ауыл аралап кетті.

Ол жүріп, киятыр. Растан да атыздар босап қалажақ болып тұр. Небір қауын атызларында екі үш ғана пәлек қалған. Ал Дүйсенбайдың еріктері мийбелеп, таманын әтирапына қоршаланып егілген қара талына шекем жасарып дөңіп тұр. Жайдың батыс қапталы менен құблаға қарап өтіп еді, айналасы жигір-ма-жигірме бір танаплық алаңлықта дияханлар үймелесіп жұмыс ислеп атыр екен. Оларды атлы айланып шауып, хәр жер хәр жерде иркіліп, қамшысының ушы менен жерді көрсетіп жүрген Дүйсенбай көрнеді. Ийніне бел салған дияханлардың біразы атыздан асырылып аққан сууды байлаймыз деп арман берман жууырысыуда еді, бұл жақынлаған гезде олардың бір қаншасы жалт қарасып, қолы бослау біреулері қуанышлы хабар еситкенше асығып жұмыстарын тоқтатты.

— Халайықлар!— деп дауыслады Айтбай. Оның ири дауысынан өмірдің ушқынын дәмеккен дияханлар тұрған-тұрған жерінде селейисті.

— Халайықлар, жәмленілер!— деді Айтбай шалы атызының биіккелеу жеріне мийіп.

Кимісі жалаң аяқ, жалаң бас, кимісі тыр жалаңаш, бір ғана бөз дүз кийім менен жүрген, денелері күнге күйреп, булшық етлері бауырдай қызарған дияханлар ислеп атырған ислерін тоқтатып, буның тұрған жеріне қарай ағытылып келе берді. Нәхән атыздың хәр мүіешінде саяу-саяу біреулер қый-

мылдап қалғаны болмаса, хә демей-ақ дийханлардың көпшілігі Айтбайды қоршалады.

— Халайықтар, және надурьс жолға түсіп баратырмыз. Көрдикіңіз бе, және байды байытпақшымыз, және қолтығына кирмек-шіміз,—деген Айтбайдың сөзі:

— Окрисполком не деди? Соны айт?

— Байға өшесіп бала-шағамызды аштан қырамыз ба?

— Күшлінің демі дигирман тартады!...—деген хәрқыйлы шауқымдар болып кетті. Бірақ Айтбай ақ қалпағын қолына алып көтеріл:

— Окрисполком баслығы байдың сөзі сөйлейді,—деді қатал түрде хәм сонынан қыза бастады.—Енді өзлериміз күш бириктирмесек болмайды екен. Бул уятсызлар қайтадан бой тиклеп киятыр. Уақытша кейін шегиніуимізден пайдаланбақшы. Олардың өшіне өш, мушына муш, қарыуына-қарыу жумсау керек. Сәл босассаң булар аймайды, соны неге ұмытамыз? Сізлердің бахтыңызды қорғауға киятырған иеше жауынгерлерді қырды бул жауыздар. Анау Тазқараның сағашын ұмыттыңыз ба? Әлбетте буны ұмыту мүмкін емес. Ийшанлар сізлерге жерлерін бергенде сыйлап беріппеди, нәхән күштен қорқып берді. Бул күш—атамыз Ленин, бул күш—большевиклер партиясы, бул күш—сіздер—халайықтар! Қане күшті және топлайық, жұрт бір қыйтағын суғара алмай жүргенде бул Дүйсенбай танап-танап жерге егип егип, сонша сууды бір өзі ишеді. Хәмме дийханды және өзіне ғарсаң етпекші. Қане, не қылар екен, жабының сағасын байлантар!.. Өзлеріңіз өз ара гезек тутыңдар!...

Атыздың арғы басында атынан түсіп, саралағанын бөне еткендей бул шоққа келмей, бір түп шенгелдің тасасында тұрған бай бірден атына ғартып мініп шаңғытыуы менен буларға қарай шауып, жақындаған мақалде хәмме бірден тарқап, қулағы шалыгерлікке қараған үлкен жаптың сағасына ғаулап жуырысты. Олар менен Айтбай да кетті. Хәмменің ізінен жете алмай, көкірегі қысып киятырған ақсақаллы, жалаңаш дийханның ирқасына бір қамшы тартып жиберіп, Дүйсенбай көпшіліктің ізінен ат қойды.

Сағаның алдың көмген киісге алтын үлестиретугындай асыққан дийханлардың қулағарекі шығып, топырақ атып атыр еді, бай атын айдауы менен олардың ортасына урды. Бірақ олардың тобы бузылмады. Бай да жалғыз емес екен, атыз бетте саяу, саяу болып жүргендер де беллерін ийпідеріне салыуы менен сағаға қарап жуырысты, әдепін топардың арасынан да байдың төрептарлары табылды. Бурыңлары суу үстінде бундай жәнжел

көтерілсе, киінің қаяқтық екенін билмей төбелес қылып, бай ат үстінде тура беретугын еді, бул сапары аттын жылауы тұтылып, үстіннен бай аударылды...

Бағдагүл менен қайтып ушырасқанын, оған күші жетпегенін, келісім менен айландырып алыудың қыйы екенін айтыуға батылы бармай, «Сенің насазлығың» деп бай кейір деген қауып пенен Турымбет Дүйсенбайдың үйіне келе алмай жүре берді. Ал байдың сонша уақыттан бері күтіу себебі оны асықтырмау хәм ол тапсырманы өзінше қалай бежерер екен, қалай етілмеген келер екен деген ниеті еді. Кеше оның суу үстінде күтпеген жерде дийханлардың тарпыуына ушырап қалғаны бий-жағдай етті. Дийханлар тек аттан аударып қойды ма, урды да. Хеш ким оның бет алдына урып иіспеген екен, сонда да төсек тартып жатып алды. Сөйтіп жатып өзінше қаулығады «бул және бир күшлі алапаттың басы шығар. Өзлері үрлеген қарындай кем-кем пысыйып киятыр еді, және қамшытыуға қарапты, бәрі, жекке болса да, усы Айтбай «большойдың» кесапаты. Бир сапар Тәжим мұрт оны тұқым күрт қылмақшы болғанда, жалғыз адамнан душпан болама, мал-дүнья қолымызда тұрғанында айтқанымызды ким қылмайды дейсең, Дүйсенбайдың ауылында жалғыз «большой» өлтирилипті десе мени мүжир хәр ким» деп келісім бермеген өзі еді, енді сонысына өкхinedi. «Менде бас жоқ!... Бас бар! Кісілерге мийрибанман!»...

Ол киреди, шығады. Хеш жаққа жалбарынып бармады да. Оның кеудің сорап Мамбет молла келді. Бул оның менен де өнлап хабарласпады. Ал молла өкпелемеді. Бул Дүйсенбайдың өзіне піткен, минезі деп, чай ишип отыра берді. Усы уақытқа уәделескендей Турымбетте келді. Ол келерін келсе де, молланы уызпағанлық кейін көрсетіп, бети жауынан сонғы кебірдей томсырайды. Усы пайытта ол ойланым та үлгерді.

Байға сондай-сондай болып таяқ жедің бе деп айтыуды есабын табыу қыйы! Өзіне тапсырылған исти орынлау үшін жасаған хәрекеттерінің жуымақсыз шыққаны жөнінде айтып, өзі қапа «жасүлкеннің» тағы да қапаландырып алыу оның да ауыр сияқты. Ол маңлайың қолын тиреп отырып қалды. Недең баслау керек? Бағдагүл менен арасындағы болған жәнжелді айтса! Самсам демес пе екен бай және?... Тәфекел, деп ол барлығының расынан келді. Тула бедені қақсап, ишкі ашыу менен алысып жатырған адамға оның айтқан шылығы ауыр салмақ

болды. Хақықаттан да турпаты келген, сын-сымбаты дүзін, усиндай сегіз қырлы жинітке дәл қызықсынбайды деген не сум-лық? бурындары егер бір урыудың ишинде аузы бослау биреу-иниң қаялы кетермен болса, хожалығын татыуластыруу усиннан артық жигитке тапсыратуғынба еді? Хәс сеней! Жигирма бес пенен отыз қайтып келмекке кетти-ә! Бундай да самсам, сөзинин дузы, тилиниң мәргин шөби жоқ адам болады екен?...

Бай көшпигине жанбаслағ, алақанын шекесине тиреп көп уақыт жатты. Оның қандай да бір ақыл табатуғынына исеуген Турымбет селтенсиз отыра берди.

— Сен өзиниң қамлиңның минезин билегуғын ба еди?—деди бай еки көзин оңақтап айырмай жатып.

— Оның минези менен не көрим бар?! Бир билегуғыным ақылсыз еди.

Қолындағы кесесин жерге қойып, аузын бир сыпырып, көзлерин қыпылықлатып молла гәпке араласты.

Хұх-хх... Ол ақыллы нашар екен. Еле берин соннан күймек болар еди деп қорқаман, инилерим. Қалаға кетипти. Қасаң байтал еки айғырды өшетеди деген. Айтбай менен әзелден-ақ байланысы бар қусайды шамасы. Бирақ буган хаял айыпты емес, ол бир нәзир гүл, үзсен үзіледі, үзбесең тура береді, басқа биреудің еле ашым айрық болмаған гүлине қол салған адам на-мәхрем адам, ондайларды китапта не қылса да, арзыйды дейди.

Турымбеттин көзлери ушқынланып, моллаға жек көріушилик сезим менен тигилди, бирақ байдың басын ийзеп мақұллағанын көрген соң, азизлигин билдирип жайпаусып:

— Сонғы гезде не ислеғим керек екенни биліу былай тұрсын, өзимниң қандай екенимди билмей, өзимди өзим жоғалтып жүрмен,—деди басын қасып.

— Ха-ха, — күлди бай. — Өзин барсан, қосшым. Адам өзини қандай екенни өзи билмейди, сыртағылар айтысады, мәселен, мен өзимди өзим билмеймен, өзгелер биледи. Солай емес пе, Мәке? — деп бай Мәмбет моллаға бурылып, оның «албетте, албетте» деген мақұллауын еситкеннен кейин, өзин еркинирек тұтып, сөзин дағам етті. — Молла Мәмбет те еситип жүрген шығар, мен де билемен, мәселен, сени журт жаман жигит демейди. Бирақ бир жаман жери Шорахан бетте бытыр өлтириген биреулердин изи тексерилип атырған көринеди. Билмедим, не қылу керек екенни. «Большойлар» жүде тимпскиленип жүрсе ытмал. Бизниң ауылда да жансыз бар ғой олардың.

Аяғы үкиге кирип кеткендей Турымбеттиң тамырын бойлап жылжыған сууық қауа жауырынына шықты. Көзлери апалақ-

лап, қалай болса солай тыпыршылап, аузын, мурини жепи менен сыпырынды. Бай оның хәрекетлерини көз салмайын дей ме, он алақанын қулақ шекесине тиреп жанбаслаған қаддин еле бузған жоқ. Жайдың ишин шыбын ызыдласа еситилегуғын тынышлық қаплады.

— Сен Жумагүлди қайтарып ал,—деди бай еле бир қаддинен өзгермей.

— Ел халықтың бетине қалай қарайман, ой құдайай!...—деп қамсықты Турымбет.

— Шариятта шарым жоқ,—деди молла.

— Баяғыда айтпадым ба, уақытша аласаң... Ал анау Айтбай «большой» және мазанызды алып жүрмесин. Хаялдың ақылы анық еки көзинде болатуғын болса, сеннен жигит өтпейди. Сен мениң кенесимди тыңлай бер, пайдасын изин ала көре бересен. Мен сени белгилі адам етпей тынбайман,—деп бай оғыры билгишсинип, жаны ашығанлық түр көрсетти.

Бұл үйдің дийуалына тутылған гилемнин, муриниң қанындай қызыл гарға туяқ нағыслары Турымбетке Айтбайдың әкеси Нуралының қан аралас көз жасындай, қошқар шақы ақ нағыслар оның анасының сырылдаған көкирегинен шыққан қақырығындай болып көринип, қабағын үйип еди, абайсызда еисесинен сууық суу қуйып жибергендей, шоршынып кетти. Ал астында төсеулі жатырған түркменн ала текийметтиң жүнлери бөкесине емес, мийине шаншылып тұрғандай, геукийген басынын ишинде қараз айдалып атырғандай уу-шуу, гирр-гирр болды. Жүзи гә қызарады, гә қуарады, көзлери гә жасарады, гә бир ноқатқа иркилип дөңгеленеди.

Дүйсенбай төмен қарап отырса да, ондағы барлық қубымстан хабардар еди, бирақ селтен бермеді, көпшини қолтығына қарай сал жылыстырып қойып, ен әбелги түрінде бир қырылауы менен, аяқларын созып, бириниң үстине бириң мингестирип жатыуын дағам етті.

Турымбет кем-кем өзин билеп «хұх» деди де, желкесин қасыды, сон мушын түйип, мийғын гүржийтин тисленди.

Жумагүл қалаға жеткенше асықты. Гауыш артылған атын жетеклеп киятырып хәр нәрсени ойлайды... Заманын өзи қалай-қалай? Ким-кимге исенерин билмейди? Бүгин Иванова деген орыс хаял уялмай қалай ұаз етеди? Еркек адамға усап минберге шығып қолларын былай-былай селтеп сөйлейтуғын болса қызық!... Халық не дер екен оған...

Ол қалаға кирген менен ғауыштын қарыйдары бирден табыла қоймаған соң «пош-пош» деп, базаршыларды айырып иркілместен жүре берди. Еси-дәрті баяғы ұаз айтылған жерге барыу! Жүзери қорықшының шертегіндей сол минбер бұған төркинніңдей-ақ көринер. Айтқанындай, базаршылар үймелесіп атыр. Қызыл жийекан дөңгелек жағалы бөз көйлек кийген дияханлар, екі елі қара терінің дөңгелете қыстырғыш етіп тіктірген дегелейлап жигіт ағасы болған біраз бардамлылау адамлар, шымшық көз ақ шытлардан басларына шаршы тартып алған жас жигітлер ортада гүрес тұттыратуғындай сол минберди қоршалып биітахаг тұр. Жумагүл және минберге көз жиберди, еле оның төбесінде адам көринбейди. Енді ол кейін шетініп, от-шөп базарына қарай бет алып еді, ғауыр-ғауыр етіп базарды басына көтеріп тұрған аламан суу тынғандай басылды... Бұған таңланып артына бурылып еді, минбердің басында хаял емес еркек тұрған қусаған. Жалаң бас, қынама белли келте қара камзолы бар екен, сол камзолы түслес көйлегі дизесіне жетіп ақ тұр. Күн ыссы болғандықтан беті тершіген бе, сары сымлылығы я қара пәренлігі ұзақтан билінбейди. Ол он қалтасынан қардай аппақ шаршы алып бетіні сыйырды, соның арасында минберге бір жигіт көтерілді, Жумагүл хеш қайсысын танымайды, ал ұазшылар ғой Ғазшылар, сонша жығынның арасынан бір танысты көзі көрмейди.

Хәммесінің дыққаты минберде, Жумагүл атының бас жиби қолынан силкиніп атырғанға ат жүріп баратыр ма деп жалт бурылып еді, ат пенен екеуінің арасына да адамлар тығылып қалыпты, солардың бір-бірін ысырыуы нәтижесінде аттың бас жиби орталарында қалып тартылып тұр екен, ол қапталына бір қарап және минберге сер салды. Анау қынама белли, биреу қолын көтеріп:

— Товарищи! — деди. Жумагүл бұл сөздің мәнісіне түсінбесе де, анық дыққат қойып тыылағандықтан, бір дегеннен үйреніп алды, бірақ оның дауысының майдалығына қарап еркек емес, хаял екенін билді: «Үстіне келгенмен, қәне бұл Иванова деген орыс хаял не дер екен!»

Минберге Иванова менен қатарласып бір жас жигіт те шықты. Оның үстіне кийген кең ақ көйлегінің етегі шамал менен дидилден, күнге шағылысып тұр. Жигіт көйлегінің сыртынан бууған жип сыяқлы есілген ақ белбеуінің қос пөпегіні қапталына жиберіп, Ивановаға күле бір қарап, минберди айналған жығында нәзер таслады.

Минне Иванова сөйлеп кетті...

Жумагүл ықласы менен кулақ қойып тұр. Өмірінде хаял адамды бүйтіп сөйлейді, хәм еркектің кемісін тауып оларды айыплайды деген ой түсіне де еябеген екен, ол аузын ашып қатып қалды.

Бұл сапарға ұаз да баяғы бірінші рет есіткеніндей, Иванова сөйлеп-сөйлеп тыныудан, қасындағы жигіт пәт алды. Бірақ бұл біраз сууық қанлы, өзін өзі тутып сөйлейді:

«— Минне халайық, жолдас Иванова былай деп атыр... Аранызда бір де хаял көринбейді! Бәрі үйлеріңізде, туғырдағы қаршығадай ушыуға меилленген менен аяқтары матауда...» — Оның дауысы жүдә ашыулы хәм пәтлі шықты.

Адамлар бір-біріне қарасты. Мени көріш қойды ма екен, деп Жумагүл өзін тасараққа алып еді, жыйналғанлардың біразлары алакәзлері менен қадалып, оны жерге сиңіріп жибере жақ болды. Жумагүл оннан сайын бәсіп, атына қарай шетіне береді, соның арасында бір адам:

— Аранызда хаял бар! Керек пе? — деп жар салып бақырды.

Хәмменің дыққаты минберден ауысып Жумагүлге өтті. Жумагүл болса ағыннан астынан тесік табылса сиңіп кете жақ па, тек төмен қарай береді.

Ұазшы Иванова қаптаалдан көтерілген шауқымға түсінбеді бірақ хәмменің кеулің аударған төрепке көз таслап, қасындағы жигітке бір нәрсе деп еді, топ бузылып, жыйналғанлар үріккен қойдай ғә алдына, ғә артына бәсіп толқынланып кетті.

Абайсызда көпшілікке сезіліп қалғаны ушын бийқолай жағдайға түскен нашар өзін сығасқан сенің арасында қалған қойдай сезіп, хушынан айрылып, қалай қарап жүрерін билмейді, бірақ атының шылбырын қолына қатты қысыллап алған. Адамлар сендей соңлығасты. Биреулері жортаға қыла ма, «минбердегілерді анықлап көреміз» деп алға жүрсе, биреулері қайтыу ушын артына бәседі. Бір-биреуді ийтериу, қысу күшейді. Сүрмесүр, ийтериспелер менен Жумагүл теңтиреклеп, әлдеқайда жылысып, сығылып баратырғанын абайламады. Енді оның аты ортада қалып, өзін сыртқа шығып қалмаса, болғаны. Адамларға күш бермеуге тырысып, ийіні менен қапталындағыларды ийтерип, өзіне жол ашақшы болады, бірақ көпшіліктің күшіне төтепкі бере алмайды... Бір ғақытта маңдайының бір нәрсеге соңдыққанын сезді. Абайлап қараса, минбердің бақаны екен. Үстіндегі жигіт қолын созып, «қолыңды бер, қысылып қаласан жоқары шық, жоқары» деди оған. Жумагүл хеш нәрсені көрмей,

көз алды булдырап, сөйлеген жигиттің созылған қолын да көрмей, бийік ағаштан салбыраған шақа шығар деп оған асылды. Баса-бас қысылыспада қалдан кеткен келіншек минбер зәңгісіне аяқтары салынғанын да абайламады, бір уақытта қапталына қарап еді, теңейінде бағанағы Иванова менен, оның сөзін тәжірарлаған жигит тұр, ал талайым жығын аяқ астының қаддінде. «Түсім емес пе» дегендей жасаураған көзлерін сыпырды. Сөйтіп тұрып ол атын ізлеп еді, оның минберден шетте, үстіндегі ғауышты аударып тұрғанын көріп, әстен ғана бас көтерді. Иванова жүде нәзік дауысы менен бұған бір нәрселерді айтып атыр, жауырымынан қағады.

— Басыңды көтері! — деді жигит. Бул да Иванованың бұйрығынан кейін айтылып тұрғанын сезген Жумагүл қапталындағы Ивановаға көз астынан шекеленкіреп қарап еді, ол бұны қушақлап алажақ болып тұр екен. Жумагүл оның үстіндегі таза киімдерін ылас етіп, зиянымды тийгізермен дегендей көзлерінен сорғалап, әребек жырығынан тамшылаған мәншақ-мәншақ терлерін жеңі менен сыпырды. Иванова оны қушақлап, көпшілікке қарата бір нәрселерді тез-тез айтты, кейіннен жигит сөйледі:

— Көрдіңіз бе, дослар, қаял-қыздар қарақалпақта қандай дәрежеге түскен? әребек орнына қаран, нашар түйе ме бүйтіп? Бул қыздың өзінде қанша күш, қанша ғайрат, жигер көрініп тұрыпты. Мийнетте қайнап піскен шырайына қаран. Ал не деген жасқаншақ, бийшара.. Бұған, бәлкім, сіздер айыпты емес шығарсыздар, булнеше әсірлер бойы қаялдарды қулықта тәрбиялап, еркіне жибермеудің ақыбеті, ал сонда да сіздер сыяқлы еркектердің бір дастыққа бас қойған өмірлік жолдасларының адамгершілігін аяққа басып келіуі ындымаслық ауқал.. Біздің большевиктер партиямыз келешекте бұндай жарамаслыққа жол қоймайды...

Жигит сөзін тамам етпуден Иванова бір нәрсе деп еді ол:

— Жолдас Иванова сөйлеймекен деп атыр сөйле, — деді Жумагүлге.

— Не деп сөйлеймен?

Бул минберде Жумагүлдің сес шығаруының өзі жаңалық еді. Халық оны не айтар екен десіп ғауырласпастан сәлтидей тынды.

Жумагүл жеңінің ушын аузына басып, тисленіп, сөйлемей тұрып қалды...

Ғаз ұзаққа созылмады. Иванова минберден түсіп Жумагүлдің қонақ жеріне ме, бір жаққа ертіп әкетежақ болып еді, ол

ғауышын сатпай қеш қайда бармайтуғынын, егер, бұннан кешіксе үйінде емнәулі қызының қалғанын сылтаулады. Иванованың сөздерін тәжірарлап, екеуінің арасында қандай да бір жыллы сезім пайда етіп сөйлесіуіне имканият туғуызып тұрған усы бір жас жигиттің дауысы таныс сыяқлы. Басындағы шаршысын көзіне сәл-пәл түсіріңкіреп алғанлықтан Жумагүл оны анықлап көрмейді, ал тикленіп қарайын десе, еті лаплап баратырғандай өзің қыпсалай береді.

— Хау, сен Жумагүлмисен?!

Жумагүл енді ғана оған қарады. Алдында баяғы Аналық кемпірдің ұлы Нурлыбай тұр. Ол қушақлаудан илгери оның бастан аяғына бір қарап шықты. Ноғайы жағалы ақ жипек көйлек-ли, белінде жууанлығы шыжымдай ғана, екі ушы ақ пөпекли бел беу, беті күнге күйреп әдеуір қарауытқан. Баяғыда ушын от шарпыған сарғыш шеке шашаары пардозланыпты. Шәпкесінің еріегінен мийіздей қара қойуу шаштың бұйраланған ушы көрінеді.

— Өйбей, қарағым, қайдан жүрсен?!

— Дилмашлық етіп жүрмен, — деді Нурлыбай күліп.

Жумагүл халық аузынан «пәленше дилмаш», «төленше дилмаш» деп еситін жүрсе де, қаялдар менен жүретуғын дилмаш қаққында, еситіп көрмеген еді, бұған таңланды, бірақ олардың арасындағы сыртқы татыулыққа кеулі толып ауыаласы Нурлыбайдың бахыттылығына ықласы менен езіу тартқанда, бәхәрде ашылған қан қызыл гүлдің иінінен жарып шыққан майда ақ гүлдей болып, сәл қалыңлау ерінілері арасынан, маржан яили дизбе қатар анпақ тислері көрінді.

Иванова қисларында тұр. Ол бул екеуінің бір-біреуін танығанын сезіп сөз қоспады. Қазірінше олар сорасып атыр. Нурлыбайдың анасы Аналық кемпір Жумагүл ұзатылған жылы қайтыс болыптыдағы, бул қаңғырып қалыпты. Бірақ сол ауыр күндер ұзақ созылмай, усы Иванова деген келіншектің әкесі оны көшеде жүрген жерінен әкетіп тәрбиялапты. Жумагүлдің қызықтырған да усылар еді, оны Нурлыбай қысқа түсіндіріп болып гезегіне нашардың ауқал—жағдайы, анасы жөнінде хабар биліп алғаннан кейін Иванованың тапсырмасы бойынша сорау жууапқа көшти.

— Оқыйсаң ба?

— Ондайды билмеймен мен, — деді Жумагүл.

Нурлыбай Иванова менен сөйлесіп алып Жумагүлге оқыу дегенін не екенін түсіндірді. Большевиктер партиясының басшылығы менен халықтарды оқыту қолға алынажақ екенін

айтты. Егер оқый ғойса, ел басқаратуғын басым болатуғынын да түсіндірмей қоймады.

Кісілерде дығы болғанлықтан олардан кек алыудың жалын үшін бір қаршып кетіп, басшы боласаң дегенге қуанып та тұрды, бірақ көзіне көрініп тұрған хеш нәрсе болмаған соң, үндей алмады. Көз қарасынан Ивановаға таиланыушылық дәм ол жөнінде билиуге қумарлық сезилді.

— Еле бір де бір қарақалпақ қызы оқығуға кирген емес, — деди Нурлыбай. — Жолдас Иванова усыған өкенишлі. Бул кісі Москвадағы ұллы адам, қаллаш-днйханның атасы Ленинді көрген. Түркстаниан. Хорезм ойпатының қайл-қыздары арасында жұмыс жүргізіу үшін жиберілген адам.

— Әй, қарағым, — деди Жумагүл. Енди ол өзін бираз еркинлеу тутып, еркек болыуына қарамастан жасы киші аумаласы алдында азғана ашылысты. — Қарағым, биз бір ошақ басмында күлге араласып қалған ағаш көсеуіміз, биреу қолы менен быдайырақ ысырып қоймаса, жанып кете береміз ғой.

Иванованың қар үстине тамған қандай қызыл жүзіне қуаныш кирип, оның не айтқаны қаққында Нурлыбайдан сорап еді, көзлеріне ойшылық кирип «какая умная» деди жауырмына қолын салып. Буның жақсы сөз өкенин Жумагүл дилмашсыз-ақ түсінді. Нурлыбай тек тұрды.

— Енди асығыспан, қайтаман, — деди Жумагүл Нурлыбайға.

— Пай, пай бүгін болғанында жақсы болатуғын еди, ал оқыйсан ба, не қыласан?

Жумагүл жуапысыз қалды.

— Жолдас Иванова оқысын деп атыр, қызында алып жүре берсин деп атыр, — деди Нурлыбай.

— Ойласып көрейін, апама айтып бараман.

— Апама емес, ауылына айтып бар, бизлер еле усы Чимбайда боламыз. Оқығуға бала жиһнаұмыз керек. Мүмкин ауылларға да шығармыз, — деп ол сөйлеп тұрғанда Иванова папкасынан шаппаттай бір қағазды алып Жумагүлге берді.

— Бул қағаз саған ғұғалық, қалеген адам сенни оқығуға барыуына имканият туўғызды, — деди Нурлыбай.

Ол бул сапары да қуғанышлы қайтты. Бираз оның ойынша бүгінгідей қуғаныш хеш уақытта болған емес, себеби тек сөзін естиуге арман етіп келген ғазшыларды узақтан көріп қалмай, минберге көтерілді. Усыны айтса, анасы инанар ма екен? Инанар, буны жиберген Айтбайдың қуғанышынан жүрегі жарылып кетпесе болғаны. Көрген-билгенін бастан-аяғына еситсе, ол



ушып-ушып түсер, онын минези солай, ақ көкірек. Егер Төребай иснен отырғанынын үстине келсе, қандай етип айтып берер еді!

Деген менен ол кешигип қалған екен, аўылға қуптаилата келди. Жүрегі қаулирип атын байлағанша асығып жүрип Нурлыбай жөнінде апасына айтажақ болып кирип еди, онын жүзінин орнан топыраққа малынғандай хүрейи ушып отырғанын көрип, кирген пәтте босағада силейип қалды.

— Өт, шырағым, биреудің әжеліне не иләж бар, — деді апасы.

— Не болды, апа?

— Айтбай «большойды» жанарақта биреу өлтирип кетипти. Жумагүл жығылып кете жақ болып зорға өзин тутты.

31

Айтбайдың тосаттан болған өлими хәммени сарсан етті. Адамдар өз-ара сыпсың-сыпсың етип хәр кимнен гүманланады, бірақ ким екенін дәл айта алмайды, көпшилигинің қаули баяғы келген баспашы атлылардан. «Олар сонда күпе-күндіз келди, буны неге түнде өлтирген» деген сорауға жөне жууап таба алмады. Айтбайдың қадирин енди түсингендей хәмме тик аяғынан жүр, алыс-жууықтағы тамыр танысларын хабарландырыуға атлылар кетип атыр. Бул мүснүбетти жайластырыуға Дүйсенбай да келип, асына бир қапшық бийдай беретугын болды. Төребай да сол жерде. Бас көтерген еркеклерден Турымбет ғана көршнбейди, оны хеш ким жоқламайды да, жоқлағанлары да «үйінде-ақ шығар, ол өгіз кisinin қадирине түсинип, өлиде, тойда хызмет етиуді биле ме» деп қолларын бир силтейди. Хақыйқатында да Турымбет үйінде еди, бірақ әнбұайы тамаша қылып дем алып жатырған жоқ, өзи менен өзи айкасып тыпыршылап атыр. Он еки мүшеси сынып баратырғандай, Әлде нәрселерге буулығып, демин ала алмайды. Түни менен уйқы көрмеген бе, көзлери қызыл басы мен-зен. Жүрегі дүрсилдеп қанасына сыймайды. Дастыққа бас қойып, аяқларын көсип қиймылсыз жатып, уйықлайын десе өзин-өзи бийлей алмай, тикейип тура береді.

Баласының терис минезине қанық Гүлбийке кемпир жатқан жыланып қуйрығын баспайын деп үндемей отыр еди, сон перзентине болған аналық сүйіспеншилги еркине қоймай, қумға аўнаған ешектей хәр жағына аударылып түсип атырған баласының шекесин уўқалады. Турымбетке бул да жақпай, при қоллары менен кемпирди кейин ийтерип;

— Қойсана, сен!—деп жекирипди.

Кемпир кейін жылысты. Бірақ екі көзін баласында. Турымбет бір жатықта шыдамай, го қапталына, го шалқасына аунап, үх-үх дегенде аузынан от шыққандай болады. Сон-сон азмаз тынығып киятырғанда биротала тындырмайын деди ме, «буған не болды екен. Сорлы жалғызым ғарғысқа ушырамаса болар еді» деп кемпир гөне бөз шүберектің ұшын отқа түтетіп, баласының мурнына ийіскетіп «өріп еді, зорға көзін иіліп баратырған Турымбеттің кең танаулары қымыршып, қатты түшкірді. Ол қарқарленип орнынан тұрып, көзлері жасаурауы менен анасын түйіп жиберді. Кемпир жумбаршақланыуы менен пахта тыққан қанардай думалап, ошақтың қасына қулады.

— Хәу, балам! Не болды саған!

Кемпир ұлына тикейсе беріп қарай жақ еді, қанталаған қыпқызыл көзлері жеп қоя жазлады...

Турымбет алдына қойылған чайникті де өзіне жақыналастырмайды. Иіні шөрекке толы гөне қурақ дастурханды да ашпады. Базда бір жақтан кешігін келсе, титтінніп келетуғын адамның буа қылғасы ананы бийжағдай етті.

— Жалғызымды жин ұрып, мәңдайым құрымаса болар еді?

Дастурханды ашығсыз, чайниктегі чайды кесеге қуйығсыз қалдырып, жанбасын биз қалағандай, Турымбет бірден секиріп тұрды. Бір мезгіллік тамақтың пайдига қалғанын мәп билді ме, я ұлы бас көтеріп тикейгенге қуғанды ма, иштейн әбден ашылған кемпир Турымбеттің және қаяққа баратырғанын сорамастан, оның орнына отырып, чайниктегі чайды қайтарып, асықпай қылқылдата берді.

Қуяш пединаліктен төмен еңкейген екен. Әтирап тегіс булыт невен қапланып, хәуа сәл-пәл силпилеуге қарапты. Жекке-сүйрек шымшықтар ұшып-қонып тасаларды паналап жүр. Айтбайдың топары бетте көпшілік тарқамаған. Ләмгершілдікті де тыңламай асығып кирип шығады. Жаз айында бұндай күнлер оғанда сүйрек ушырасатуғын еді. «Бұл кимнің ғайы екен, сол Айтбайдың ба? Құдай оны онха қайғырып хәуаны бузып жыллі ме» — Турымбет олардың хеш қайсысына кеңіл аудармастан үйнен шыққан пәти менен Дүксенбайдікіне туұры тартты.

Бай Айтбайдікінен дәзір келген еді. Оның иінін қабағы даладағы силпилеген булттай түнерген, екі бетінің алмасы төсеулі жатырған ғалымның қара қоныр нағысындай шатпаған. Оның қай тақылетте отырғаны менен Турымбеттің иіні болмай, етігінің өкшесін сіпсе менен тазалады да, байдың қапталына өтті. Ешейінде бұл үйге етігі менен түбе өзі зорға келетуғын адамның сонғы ғақытта сүнгіп кете беріуін байға

онша унамайтуғын еді. Тәрде нағысды гилем төсеулі жатырғанына қарамастан, жалаң аяқланбай, хәзіргі өтіуі, оның көкірегіні басып өткеннен кейін сезілмей, ала көзлері оның шерім қонышларының сырлігіне жабысқан ылайға тигіліп: «Сенні шерімнің менің гилемім хор болды-ау» деди иінінен. Буны Турымбет түсінбестен, байдың қадимгі ашығлы отырысларының бири шығар деп ойлап мелшійді.

Жулисатуғын қоразлардай екеуі де шекелесіп біразға шекем тал қатыспады.

— Неге келдің? — деди бай бір қырыңлап. Оның дәуысы жер төленің пәтигінен шыққандай еснтілді. Пәтамам бедені жуулап, қос дизесі дирилдеген Турымбет жууап ойлап таба алмай, мойның төмен алып, етігінің баслығына қарады хәм оған жабысқан асықтай ылайды көріп қолы менен алып, есік бетке ылақтырып еді, ол да дийбалдағы түркмені гилемнің ақ нағысына жабысты. Бай оған да түтігіні қабағын жийірды, бірақ үндемей, балалап отырған ашығын иініне сыйдырып бақты.

— Бай аға, қапа көрінесен?

— Усы кеңіуін, сорауың жөн бе, өзіңше? — деди жулып алғандай нықлап. — Бирінші адам өлтіріуің емес.

— Енді өлемен бе, аға? Хеш жерге сыймай баратырман.

Бай Турымбеттің бір ақшаңда сарғыш тартқан қансыз жүзіне, ағына қойыу қан топланған қызыл ала, ирилді көзлеріне, тартыңқы қабақтарына қарап, өзің берік ұсалағанды мақұл тапты: «түрі жаман екен, ұсынан тудылса мені де бір бәлеге дұшар қылар?»

Турымбет оның өзгермелі мінезіне бұрында да түсінбейтуғын еді, хәзіргі оның жин көзленіп сүзетуғын бұғадай болып отырғанының себебіне де түсінбеді: «Бәхәргі булттай қуылана беретуғын қандай адам бул?»

— Бизің хаял ұслайтп жүре берсің бе, ямаса илажы бар ма? — деди аузы лопайдай тобарсыған Турымбет.

Бай пысылдап, үсті-үстіне жөтеллеп, жағасына шашыраған түпірігіні шаршы менен сыпырып күлді:

— Еле аузыңның сарысы кетпеген палапансан. Нөше рет ескертемен. Ертенге көз жиберіу керек, ертенге!

Турымбет оның не демекші болғанын түсінбеді. Бай оған хеш нәрсе түсіндірмей, жағын таянығым менен отырып:

— Турымбет, — деди әллен ғақытта қолын иіегінен жаздырып тикленіп. — Менің қыяметлік иінім болып едің. Көкірегің менікіндей болып киятыр, соған қууаппан. Ал енді, сенің хаялыңның «бети ашылып өйер бүйерге сүнгіп кете беретуғынын

мен де жақтырмайман. Өткен, бул түсиниксиз заман! Усылайынша өз аярайын өзи сақламай жүрп-ақ, бир еки жылдан кейин хор болмас па екен? Ийшалаа хор болар, себеби ол шариятты бузып жүр. Ислен жүрген хаялдың иси емес. Хәзиринше шыдап көриү керек». Пышықтың жүйриги сабанхананың төри» деген, қайда барар екен, халсыз душпанға да күш жумсап қадирди кетирмеү керек. Тусаулаған байталдай, әри-бери гибиртиклер, соннан соң өзнен-өзи сап болады.—Бай «қалай, гәһиме түсиндин бе» дегендей оған жымыйып қарап.—Әй қыяметлик ишми!—деди дауымсыз созып.

—Турымбеттин гүлден денеси босасып, ой-бауыры кесилип, байды және унатты... Оның хәр бир гәһи аталық нәсият болып, жылдан ниге киргендей мийини сиңип, ол не айтса да тек «ақшы» деуден басқа иләждың сандағын таппай, және не айтар екен деп бетине тигилиуи менен сөйлесуи күтті.

—Мен келешекте сеннен калентар одабасы шығармақшыман. Сол ушын бундайда парасатлы бол, шыдау ғазыйпан.—деди бай ауырдан сөйлеп; Турымбет жымыйып аузын бир сыпырды, соң ол қолы менен желкесин қасып мардыйды.

—Қатын деген кекшиа халық, бірақ ақылы еки көзінде болады. Бир пайғамбарыммадың хаялы, байы менен кәпирдин палғаны айқасқанда, байынның аяғының астына тайсын деп тарыпашып, душпан кәпирдин аяғының астына күл шашқанын айтқан шығармаң. Қатыннан гөре жигитке нәйт опадар. Менін көбірек сөйлесеним көблице келмеси. Сенни балалығыңды ссияе салып, қысқасын айтқанда, бир жерде және балалық ете ме деп атырмандағы.

—Енди сизге ойласпай хеш нәрсе ислемеймен.

—Буның ғаж. Сөйтиу керек. Қырық адамның атын билген жәси қалмай болмайды деген. Қудай берген дүнья малымның арқасынан атым путкил қарақалпақ болмаған менен Ийшан қала, Чимбай, Шахаман, Жаңабазар волостында белгилі адамман. Талай ақылгөй адамлар менен оңласып, сарқытын жегенмен Хийуа ханы Аспандыяр менен табақлас болып көрдим. Бірақ қол астындағы хәмелдарлар, мөхирдарлары ала ауызлық етип ол шейит өлди...—Бай оның менен енди отыра беріуге зәригип далаға шығып еди, нзин ала Турымбет те шықты. Хафа бир аз ашылысыпты, бірақ қуяш батыуға жөнеп баратыр екен. Асылдың ерте намазлыгердеги көринисине көкірек керип қараған бай да, Турымбет те қаптааласты. Бай иши толып шығырланған қаптан жууан болған менен қасындағы бийик денелі

Турымбет үстине құлап кетсе, сап болатуғындай азан хәм тапалтас көринеди.

Олар Төребайдың үй бетине де көз таслаған еди. Әне Жумагүл пайда болды. Ол қонсысыныкине кешшик қолтықлап киятыр. Бурында бәрхә төмен қарап жүретуғын келиншек ақ теректин қазығындай тип-тиккесине жүрп баратыр. Ол да ауылдың түр-сыпаты менен қызыға ма, жай-жағына бурылып, қарайды, бир ғақытта ол батыуға мейилленген қуяш астына адам сүлдерин көрип тоқтады. Олардың ким екенни анықлағысы келген менен батардағы қуяш бетлетнегенликтен, алақанын майлайынз тутьп, қуяш астынан сығаланды хәм оларды таныды да жорта қапталына түпиринди. Турымбетке жүда жақын ийилесип турған бай оны көрип кейин бәсип, артына айналды, Турымбет онын неге тайғалақлағанын түсинбей: «Әй, уятсыз бийхәй!—деди гүбирленип, сөйтти де астыңғы ернин тислеп байдың нзинен бурылды.

Айтбайдың өлими Жумагүлдың ишин қатты ашытты, пайдасы не, қолынан келер хәйлеси жоқ, хәттеки жерлеуине қатнаса алмады. Өлинни жаңы ашыр жақын-жуықларынан болмаған соң, хәм ауылдағы басшысы бар хожалықлар қатарында саналмаған соң, хабар да берилмеді. Бірақ ол хабар күтип отырмады, қонсылардың хәиллары менен барып пәтти етип қайтты.

Онын көкірегі көп нәрселерди сайрайды, онын өлиминин себебине әзінше түсингендей, хәммесин айтқысы келеди, бірақ кимге? Әне усы жағы оны қыйнайды. Биразлардың уйғарыуына қарағанда, оны Жаңабазардағы ийшанның жақындары өлтиргенбиш, ал анығын ким биледи, хеш ким, хәр ким қуба гәуекел болжайды.

Жумагүл өз-өзнен йошланып, йошланып алады. Айтбайдың өлими туғралаы өз түсинигин ең қурығанда хаялларға айтса қайтеди? Илановадан еситкен жәналықларын көпшилик пенен неге бәлиспейди? Иванова болса ауылына айтып бар деди. Сонда не ушын ұрыдай қуыслана береді, шынықты айтып көриу керек гөй, журт қалай түсинсе, солай түсинсин!

Ол Иванова берген шаппаттай ақ қағазды жолда киятырып олайынз-булайынз талай рет аударып, тәнкерип көрген еди, мине хәзир де ол сол қағазды қойнынан шығарды. Тасқа басылған бул қағаздың не сөйлеп турғанын билмейди, ал «оқиуға гүғалық» деген ұғым есинде. Дәнгөлек мәрин көрип бир нәрсеге

исенгендей болады. Төребай—Айтбайдың өлмiнiн себебiн тексерiуге келген қалалы атмалар менен кеткеннен еле келген жоқ едi. Ол отырып белгiлi шешiмге келдi ме, бирден жеделдендi де, дәрреу суу қабағына асылып, оның бауынан көтерiп ийнiне қағып салды да, Кегейлiге қарай жөнедi.

«Асқынласан әулийенi арала,

Қапа болсаң тасқын сууды жағала» дейдi халқ. бәлкiм, ол дәрiяның бойына барып қапашылығын жоғалтып, кеуiл көтерiп қайтар, өйткенi Кегейлiнiң екi ернегi қазiр шексiз суау, жапырақтары алақандай қамыслар оның екi ернегiне тигiлген көк жипек жiпектей сәнделiп, ұзынына аттың жалындай болып өседi. Бәлкiм, ол балалығын есiне түсiрiп қамыс жапырағынан кеме iслеп ығызар, самал тұрса, жиптиктей, көк кемелер патан ағыстың өрiне қарап қандай зыңғыдай!

Бұл уақыт әбiе сәске мезгiлi, яғни, еркеклерiң жұмысқа жиберiп, малың, түбiшелегiң жайғастырып, балаларың уйқысынан тұрғызып қаяллардың бир жөн ғалмағалы басланатуғын мезгiл, әне усы уақытта қаяллардың көбiсi сууға қарай ығылатуғын мезгiлi. Ол ыраштын басына шығып Кегейлiнiң ақырын ғана қайнауытлап аққан ылай сууына қарап тұрды, сон артына бурылды. Тап минбер үстiндегi көрiнiсi сыяқлы ауылы аяғының теңейiнде ғана жазық ойпатлыққа жайласқан қыстауы шоқ-шоқ тамлар, қара үйлер болып көрiнедi. Ол және сууға үнiледi, ыққа қарайды, көз ушында Қарийшанның бийiк көпiрi кереге көзленiп көрiнiп тұр.

Жумагүл шыны менен биреулердi күтiп, ауыл тереңге тез-тез көз таслайды; Әнекей, түбi қушақ жеткiсiз нәхән суу қабақты арқалаған Бийбi княтыр, әне, шәңгiл қабағының бауың ұсалаған Турдыгүл көрiндi, Әнекей, Тұрымбет пенен байдың үйiнiң құбласындағы қамыс қорасы көп шоқтан баяғы «халақалы абысын» зонқ етiп шықты... әне, әне...

Ол сууға келгенлер менен көрiседi де, усы сууаттын ийесiндей олардың қолынан қабақтарын алып, өзiн толтырады хәм жағаға шығарады. Әдеуір-ақ қаял-қыздар жыйналды, «Отқа барған қатынның отыз ауыз сөзi бар деген, ерте барсаң да иркiлiп келдiң деп үйiң ийiлейдi» деп, Жумагүл дәслепкi кетермен болғанларды да иркедi. Қабағын толтырып хызметiң қылған келiншектiң сөзiң жығып кете берiу нәқолай көрiнгенлерi иркiлiп ағын сууға бет қолларын жууып отыр, қыздар тулымларын суулап қайтадан еседi.

—Абысынлар, келiншектер, қыздар-ау, — дедi Жумагүл

оларға.—Мен сiзлерге бир шынылықты айтқым келiп тұр ғой, қалай көрiсiздiер?

—Айт, айт,—деп жабырласты хәмме.

—Айтбайды өлтирiфлерi дурыс па? Дурыс емес. Ол сорлыда не жазық бар, ойлайтуғыны аш-жалаңаштын ғамы едi. Ол кiмнiң болса да бир қарамы жауыздың қолынан қазалап-ды...

Турдыгүл айдыллы көйлегiнiң жеңi менен өзiнi сыпырды.

Қаяллар қыл мойын қабақтарының бауларына асылмаса, Кегейлiге жығылып кететуғындай, кiмiсi жүресiне, кiмiсi жалпайып отыр. Суу бойының өлпен самалы Жумагүлдiң халақасын алдына, артына, қапталына таулап пөтенге келтирген менен, жанға жағымлы, денеге ләззет берiп, түймелi жағадап қойынға киредi. Жумагүл гәниң қуйқылжытып айта алмаса да, шынылықты айтқанға ма, қаяллар ауыздарын ашып қатып қалды. Жумагүл оларға бирiншi ұазада не көрiп не есiткенiң, соннан Иванованың не дегенiне шекем өз түсiнiгiнiң түйiрiң қалдырмады...

Қаяллардың арасында өз-ара «теңлiк», «еркеклерден ақылсыз емесiң» деген ғауқылды, сыбырлы көтерiлдi, бирақ хеш қайсысында да Жумагүлдiң гәниңе исенiм жоқ сыяқлы.

—Бұл бир жақсы ертеке екен, — дедi бир қаял ормнан тура берiп.

—Тенлесек еркеклерiмiздiң үстiне шығамыз ба? Әйй, бұл келiспейтуғын гәл,—дедi «Халақалы абысын».

—Кiмнiң түсiне ендi бундай уақыт? — деп бурымына ақ араласа баслаған бир қаял тұрып, ийнiне қабағын салып көтерiлiп баратырғанда Турдыгүл:

—Жумагүлдiң айтқаны дурыс, Айтбай да усылай дейтуғын едi, — деп едi «Халақалы абысын»:

—Өлгенiң ийманың берсiң, тириге жүрiң берсiң, оны қанша мақтасаң да, тирилмейдi. Жойытылған пышақтың сабы алтын бола бередi, биз де талай жигiттi тақымнан өткергенбiз, бәрi ұмыт болып кеттi, сен де ұмыт, — деп түрк-түрк етiп сөйлесiп, қабағын ийнiне салды да, жөнiне кете бердi.

Бийбi көпшiлiктiң ишiнде сөйлесек түфе қатарындағы қаяллардан иркiлiп қала алмады. Қаяллар қосақ-қосақ болып қайтты, Жумагүл менен Турдыгүл олардың айдаушысындай ең иппен сөйлесiп княтыр. Бирақ Турдыгүлдiң сөйлескеннен көзiн сыпырғаны көп болды.

Жумагүл дурыс iслегенiң я надурыс iслегенiң билмей суу бойында болған әңгiменi анасына айтып едi, оның аза бойы

тик турып, қорқып кетті хәм қызымды қорқытып алдым ба деген ой сонынан келип;

— Өзиниң ерин болмағанға журтлар бузақылық деп түсинген ғой, — деди.

Төребай бүгін де келмегенге Жумагүлдің дәти шыдамады, өз-өзинен тула беденни қорқыныш бийлеп тыпыршылайды, бірақ онысын апасына сездиргиси келмей басқа энгимеге айналырады. Жанылтыпаш айтпақшы болады, бәрі бір басылмайды көкірегі. Ақыр соны Багдагүлди шақырып келип те бір уйқыға шекем сөйлесип отырды.

Қызының аяқ алысынан, сөз аұзынан қауіпди кемпір түнді де уйқысыз өткеріуге бел байлап, төсекке кирген патте көзін қапалаған уйқыны қашырыу үшін өз жаныбасын өзи бурап алды, оның ашыуы басылып еди, сүйегі шыққан арық жилигил керегеге тырнады. Құлласы уйқыламаудың барлық илажын ислеп атыр. Күні менен шаршаған Жумагүлдің жатыудан-ақ сйлесі қатты. Кемпір де тыныш қаддинде көзін қараңғыға үйретип жатыр еди, сыртта биреу дүрсилдегендей болды. Кеулин сергек тутып жатырған адам демін қалайынша ишнен алыуға мәжбүр болғанын сезбеди, көкірегине қолын басты, дүрсилдеге кулақ салып, түнеліп киятырған Төребай ма екен деп те ойлаған еди, жоқ өз емес екен, дүрсилдеген туяқтың сырт-сырт еткен сесті үйге анық жақылаған соң көп уақытқа шекем семди, оның орнына Сәнемнің жүрегі қатты-қатты соғып кетті. Ол көрпесінің астынан әстен ғана қолын созып Жумагүлдің мурмынан шымшыды. Ол бір нәрсені уқтыма, даулығып даурықтастан көзін ашып, сыртқа кулақ түріп еди, ергенекті ашыуға бар күшін жумсап, сырттан ишреніп ийтерип, пысыап атырған адам сестіні еситті.

— Кимсен?! — деди Жумагүл.

Жым-жыртмақ. Басы бос шыбынлаған мал сүйкенді ме екен деп Жумагүл орнынан турып есик бетке қарай жүрді. Ай жарық еди, ылашықтың саңлағынан ишке түскен ай-жұлдыз нұрлары үйді ала көленке етіп тұр. Усы жақтылықтан пайдаланып сырттағы биреудің былай-былай қозғалып қарауытқанын көзі шалып кетті.

— Апа, апа, балтаны сен ал, — деди Жумагүл даурық шығарып. Қызының сумлығын бірден уққан ана орнынан турғанының белгісін аялатып ыңылдап, гүрсилдеп жүріп;

— Яқшы балам. Төребайды шақырайын ба? — деди.

— Хәзірше ишалайық, уйқысын бузып не қыламыз? Егер ергенекті сындырса бір тәфекел көрерміз.

Сырттағы уры қайтып қибырламады, таң мейіл беріп киятырған мезгілде оның аяқ сыртылдысының кем-кем ұзақлап баратырғаны сезилді.

Олар бул уақыяны хеш кимге айта алмады да, айтыуға тартыанды. Себебі оның ким екенін айқын билмеген соң бийбелгі адамға жала жауып шығу қиын сауда. Деген менен қорқақта болып алды, күнлер өткен сайын олардың сақлығы арта берді. Бүйтпесе де, илаж жоқ еди. Сол келген адам ба, басқа ма, биреу буларды алып қоймай хәр күні түнде бір келип керегесін түбін тырнап-тырнап кетіуге әдетленді.

Айтбайға пышақ урған гәззап бәз гәриптерди айландырып жүрген болмасын деп қорқты ана. Жумагүл оның қорқынышын кетіре алмады. Қайтама екі-үш күнге шекем мазасын алып болған хәдийсе Жумагүлди де шаршатты.

— Апа, бүйтіп жүргенше бас алып кетпесем болмас, Чимбайға барып Нурлыбайды тауып алып Ивановасы менен сөйлесіп, жүр деген жағына жүре берейін.

— Қайдан білейің, шырағым, түнде уйқы бермей жүргендер жөнне қояр ма екен? Менің де ес кетті...

33

Бул ауылдың басқа ауыллардан бір өзгешілігі Кегейлиннің ырашының астында десе де болады, ең узақ үйлер екі-үш шақырымнан аспайды. Суы жақын болғанлықтан ба, яки жер тарлығынан ба, егіндерін үйлерінің иргесіне егеді. Балким, соның үшін шығар, жазға қарай гейпәре қақыралардың қыспаларына да қосыла жинишке көк сүйрік өсіп, хәр буғының арасы бір қулаш болып аспанға ийек атып кетеді де, гейде үстікел адам бойы көтеріліп шошайып, басын биреу ариәуді түрде пышақпенен жонғандай сүйірленіп турады, соң-соң бірлі-ярым жанырақ салады. Ауылдың этирапын бәз-баяғы көк майса, басады, сонлықтан бул ауылдың малына да рәхәт, алысшап кетпей-ақ отлап жүре береді. Ал, шеткерірек шыққан сайын шенгеллік көбейеді, боия молайды олардың арасынан жүрсен қапырық ыссы, буган тек шопаңдар, падашылар шыдайды.

Бул шенгеллікті араласан адым жерден қонн зонқ етіп қашады, соған қызығын бір түп шенгелдің түбінде төжегі жоқ па деп барып, түрткілесек болды, хәрре саутанақ жеринди қоймай ғау басады.

Ауылдың күн батар беті тап Кегейлиге барғанша ашықлық,

гей бир жерлерге шөп те өспеген, тақырлық, жабайы шөп көгермеген бул тақырлыққа адамлар егин де екпейди. Соннан келген, аумалдын сууга жақын, көз ушына шөкөм көк шөпликке малынганына карамастан гей күнлери шаңгыт көтерілсе, көзүндү аша алмайсан. Бундай жагдай асиресе жаздын тымкырык ысы күнлеринде де бола береді. Күтпеген жерден куйын көтерілип, эзип шөйлөрдүн басын жулып кетеди дагы, биреу тап колы менен шыйратып тургандай жеппе желпи шөптө қоса көтерген куйын тауланып-тауланып барып, биреудин үйіне дүкелі, имаса бир атызлардагы ыргалган жүгеринин басларын ийип көз көрмейтуғын бир жаққа жөнеледі. Жүдә ысы күнлери шансыз жерден-ақ куйын көтерілгеніне қарап, адамлар онын ишинде жин бар десе, «арбақтылар» жин көрдим, аяғы менен теуип баратыр екен деседі.

Кегейлинин ырашынан ба имаса арқа күн шығар бетте төбеси түйенін өркешиндей болып көринген қумлықтан ба, имаса күн шығарда жазық жатқан бозлақтан ба, шаң көтерілсе, жаздын күнлери де қазанды ашық қойыу мүмкін емес. Егер ауыз ашық қаялың болса, пішкен тимағына қосып шықырлаған шеге шайнайсан.

Куйынлы күнлер бурышлары жиі-жиі болып туратуғын еді, соңғы гезде әдеуір сийрексіген. Сийрексісе де сол уақыт шубай ийрек куйын үйіне соқтықпасын, соқтыққанлар шыпта үзигинин аспанда пәтпелек болып желкылдеп жүргенін көреді, қамас қостын ишинде от жағып отырғанлар ийманын айтып тек алалайды.

Сонын ушып да гейпара жел өкпе, жәлпәрик адамлар пәтленіп баратырса, дос иранлары «сен куйынланба» дейді.

Бул куйынның көптен бери алығаны Айтбайдын шоты еді, жақыннан бери ол жақтан ауысып Төребайдын қақырасына өтті. Қақыра жүдә беккем екен, қасындағы ызашық пенен бір-бирине ес болып салмағын арттырып турғанлықтан ба, куйын соғарын соқса да, көтере алмайды, айналып өте береді.

Ал Турымбет те сол куйын секиліп, солай қарап нәзер тасласа болғаны, турған жерінде шыр гүбелек айлаып не қылары билмейді.

Жумагүл қалаға ерте туып кеткен еді, хеш ким көрмеді, хеш ким билмей қалды, буннан бийхабар Турымбет халлығын келип:

— Бийәдеп қызын қайда?—деді Сәнемге. Ақлығын алдына алып өз қыялы менен бәнт болып отырған ана шоршып-ақ түсті. Турымбет сүзеуік бұғадай жин көзденген екен, Сәнем оннан

қорқып бир қысым болды да, ақлығын қушақлауы менен қазан-табақ турған қуыста тилсіз қатып қалды.

— Қызын қайда деймен?!

— Қосы-қобаларда жүрген шығар.

Сәнем бул жууапты ойланбай-ақ берген еді, сонынан ушы жууаптын бирден есіне келе қойғанына қуанды, қалаға кетті десе не қылар еді, бул ширкин! Бәлким, пізнен кетер.

Турымбеттин жөнкелік хәрекетін Сәнемнен еситкен Төребай шыдамады, онын өзі менен айтысып, түсімсиз адамға сөзімді айтқанша деп тууы ақсақалдыкіне барды.

Ақсақал есигинин алдындағы қауыздың бойына өскен нәхән гүжिमнің астына төсек салдырып дем алып жатыр екен. Төребайды айрықша бир миріубетлилік пенен күтіп алып, оның шаң-шаң жалаң аяқларынан жеркенбей, қызыл ала түркмени текийметинен орын берді хәм оның арзын асықпай тыылап болған соң:

— Бул жақсы емес,—деп басын әстен-әстен шайқап, таңлағын тық-тық еткізді, сөйтіп малдасын қурынып, қуу жақтары ортасында қаңқайған сүйектей мурнын шымшып-шымшып, көріп сөйледі.—Турымбетке пәлен-тәлен деу қийін, Нескаласып айрылыспағаннан кейін қолынан келгенін қыла береді. Шәрият деген қарамаңдай ийілмейтуғын нәрсе.

— Хау, ақсақал аға, шәриятты биреулер саққыздай созады, ал сіз...

— Жоқ, ол нәмантай моллалардын исп. Шәриятты бузыу Адам ата, Әуене биға болғалы болған нәрсе емес.

«Исенген өгізім сен болсаң гүйсеген тисинди...» деп айта-жақ болып турды да, жөне үндемеді.

Төребай үстинен шағынып ақсақалдыкінде отырғанда Турымбет Дүйсенбайдыкінде еді, олардан басқа бул үйде Тәжим мурт та бар. Ол Турымбетті нәсиятлап отыр.

— Иним бостан босқа шәллейсен. Адам деген питегене өзің тутпаса да болмайды. Сол тәйтенкі халдың жолбарыс болып кеткенде қолынан не келеді?

Жумагүл соңғы сапары Чимбайда екі қонып келді. Бул оның дүзде биринші рет қонып қалыуы еді, бірақ бул әдеті анасында қауыплендірді. Төребай менен Багдагүлді де гүманландырды: Ғаз, Ғаз деп жүріп бузылып жолдан шықпаса жақсы!

Ол келген мәхәдде кемпирі қызын алдына бергенде:

— Емшек ембей көңлиге берсин,—деп қызын да емизбеді. Шынында да бір бале бар, өзі де бір сумлық баслап жүрмесе, не қызар дейсең? «Бийшара нәресте бахытсыз болды-ау!» деп ишпіннен гүбірленіп, ақлығының оймақтай дөңгеленіп шүртілген аузына үнелді.

— Мейли, шырағым, теңиңді тауып кететугың болсаң, өзін-ақ сақлайман, емизбесен емизбе, көңлигетугың түрі бар.—Оның көзінен бір тамшы жас тырс еткен еді. Жумагүл оны абайламады. Себебі кеулі хош отыр. Көп сөйлеп киісіннің мүйіні қатырып, уақытын алыуды унатпайтуғын нашар бір күнде жүде сөйлемшек болып кеткісі келмегендей, сөйлемсеге тырысады, бірақ көргендерін көз алдынан өткеріуде!

Ол хәр сапары қалаға барып жүрген менен анықлап хеш жерді де көре алмай жүр екен, усы ретте көп қуыс-қолтықтарды көрді. Себебі шарбазардан Нурлыбайды ізлеп бармаған мүйеші қалған жоқ.

Екі адамның басы құралған жер болса қайрылмай кетпейді, бірақ хеш кимнен хеш тене сорап алмайды. Қуырдақ базарына да көп барды. Бұл карада «Аралдың сары сазаны», «Әмір-дәрияның таза сүбени!» деген шақырық сеске қулақ салып, аузы қап-қара ешаққа отын майдалап тығып тұрған жалаң аяқ, жалаң бас, көйлексіз, жеңсіз келте гүл кийген отжағарлардың қасында шашлары уғдар-дуғдар, қалың қара шашларынан бір қолын айырмай қасынып аңталасып тұрған, бет-ауызлары күйе-күйе, үстелерін пышақ пенен арнаулы тилип қойғандай киімлерін өрім-өрім, бийпап сүғанақ балаларды көріп, аяйды, тәубе етіп жағасына түпірінді. Аржағына-бержағына қайрылып баратырып қудықтың басындағы нәубетке қойылған суу қабақлардай дизілісіп қыйқыйысып отырған қыздарды, шайқатылып әлде көрселерді сөйлеп отырған жеңгелерін, оларға қайтып жараныудың жолын ізлеп, хызмет етіп жүрген жигиттерді көріп тамашасыз өткерген жаслығына өкінді. Чимбай әдеуір үлкен қала, қараңғы көшелерінен өткенде биреудің дәлізінде жүрмен бе деп қаулығайын да деді, өйткені, қараңғы көше ұзынына кеткен дәліз усаған, екі бойына хәр қыйлы нәрселерді сататугың баққаллар отырады. Ол усыларды аралау менен ізлегендерін кешке шеке таба алмады. Енді қайда барарын билмей динхеси қурып шаршап, неде болса жүрек жалғап алайын деп қойнындағы нанын алып, Кегейлінің жайнауытына түсіп сууға басып жең отырғанның үстіне, қалаға мәзім Әлжан деген суушы келип қалды. Ол жас келің-

шектің хәрекетінен ақ қалалы емеслігін биліп, үйіне ертіп барды. Хаялы да жақсы адам екен, мийман қылды.

Азанда ол ізлеген адамын мәгер болса окрисполкомнан табатуғын айтып, кеңсесінің алдына ертіп әкеліп, өзі жуысына кетті.

Окрисполком баслығын күткенлер дым көп болады екен, есик алды быған жыған адам. Ол да көпшілік кеңсе қатар нәубет күтті. Отырғандардың өз-ара сөйлескендеріне қулақ қойды. Хәр қайсысын да хәр қыйлы мун бар, бири мал урлатқан, екіншісіннің урызы жәбір көрген, үшіншісіннің неке қыйдырып қойған хаялы басқа биреу менен кеткен... хәр кимді бир күйге салған қудай. Бірақ ол өзі менен мундас киіс таппады, сонша еркеклердің арасынан хаял көрінбейді.

Кеш пессін болғанда барып әлдім-азар нәубет жетті. Окрисполком баслығы қара шоқ сақаллы, сүйір жақлы биреу екен. Оның төрде отырысына қарап окрисполкомның дау шешетугың оданбасысы усы шығар деп ойлады. Жайдың ишіндегі хәр қыйлы ғалым-гилемдер, дийуалларға тутылған мурыпның қанындай қызыл мақпаллар Жумагүлдің көзін қамастырады: керек дүнья қайерге жыйналған! Ол кирерін кирсе де қайерге отыраын, анәу киісіннің қолынан алар алмасын билмей, сарсаңы шығып иркілді. — Неге келдің?— деді ири дауыс. Оның дауысы көпектің арыс еткеніндей сезіліп, тутлықтырды. Сөйтсін өзіні тутып туралмай көңгейленіп жас келген квалерін киіс жеңінін шети менен сыпырып, бұл киісден сүйеу ізлеген түр билдиреді, ал ол киіс қабағынан жауын жаудыратуғындай пессін отыр.

— Қандай жәбірін бар, айт тез?

— Окрисполком деген сіз бе? Маған Нурлыбай деген жигит керек еді?

— Біз не, адамлардың қарауылханасымыз ба? Я шарбақшы деп келдің бе? Ондай адамды танымайман.

— Билемдім, аға, ол окрисполкомға хабарласарсың деп еді... өзі усы жерде жоқ па?

— Ха, ха, сен бағғы минберге шыққан келінішек екенсең ғой. Билесең бе, Иванова деген хаял бұл жерде көп болуға басынан қорқып, Төрткүлге ертеңіне-ақ қайтты. Сенің мәртлігінді ай! Адам деген өзіннің жанын қастерлесе, жаман болмайды, абайлы бол, биреу өлтіріп кетпесін, жоқары жақта сен қусан минберге шығып, ғаз айтуға урынған хаялларды душпанлар өлтіріп кетіп атыр.

Жумагүл «жоқары жақ» дегенде усы адамлар ийлетугың

кийим-тердин тауарлары, қашт-чайлар хәм соған усаған жанға керекли затлардын шығарылатуғын кәһин түсинетугын еді. Өткен сапары келди Нурлыбай менен сөйлескенінде адамларға жақсылықтың өзін сол «жоқары» дан тарап киятыр деп еситкен, ол, егер сол жақта да адам өлтирилип атырса, қийын ис баспаған екен, деп ойлады...

Усы ойын ол хәзір апасы менен ортақласқысы келип:

— Ана, жоқары жақта адам өлтириу тауық сойғаннан аңсат қусайды, — деди.

Сәлем қызына өкпіншәлі түр менен қарады;

— Оны сенде билмейсен, мен де билмеймен. Нурлыбайды көрмей қайтқанын бийкар болған екен, балам.

— Ана, бийкарға екі қонды деп отырсаң ба, көріп қайттым. Мен басынан баслап айтажақ едим, себеби оқыуда сөйлеудің де тәртібін үйретеді дейди, айттым ба еле, усы сапары оқыу үшін Төрткүл деген қалаға кетермен болып келдім.

— Окрисполком ше?... деп Сәлем өлім туғралы ескертпекші болып тән баспағанын Жумагүл бірден уқты.

— Окрисполкомның өзін дурыссы адам емес қусайды. Нурлыбай, оның гәһинне инанба, еле Төрткүлге барған соң тәмбисін бергіземең дейди. Сонда да сақ болған шеп емес көрinedi, оны өзін де ескертті.

— Қашан кетесен?

— Енді бір хәштеден кейін, келесі пийшембиге.

Кемпір, оянып кетпесін дегендей, жеңі менен ақлығының тершіген маңлайын желіп:

— Бахытсыз болды-ау, бийшара, — деп еситтиріп айтып суық демін алып еді. Жумагүл шоршып-ақ түсті.

— Өйдеме, ана, қуда қалесе бахытты болады, Иванова деген орыс хаял Нурлыбайға, мені ең болмаса, келешек балаларының бахты үшін оқысын депті. Ол хаял расын айтқан шығар. Тап усы нәрестенің бахты үшін оқысын. Өзін «жасалғымда миннет бер, қартайғанда дәулет бер деген» дей беретугын еді, егер Иванова деген хаял дурысын айтып, Нурлыбай алдамаған болса, усы нәрестенің бахтын изелейін, қарманып көрейін, ана.

— Мен бәрине де қайылман, шырағым, хәзірше мына қызды сақлағандай күшім де бар, бірақ түбінде қатарға қосылсаң болар еді. Қәнекей, Қутымбайдың олжуғаз хаялының үстіндегі шәкәм.

Жумагүл езуі тартып тым-тырыс күлді.

Олар екеуі ақылласып, түйген түйінінің қатты-бослығын сорау үшін диалогын Төребайдыңкеңіне кирді. Ол оқыу жо-

қинде еситип жүргенін, бурынырақ-ақ кете бер дейін десе, қоныслығын ауырағандай болып көрінетугын болған соң үндей алмай жүргенін, егер ол кетермен болса, Сәлемнен, қызынан ғам жемеу керектігін айтты. Жумагүлге окрисполкомның не дегенін еситкенде:

— Айта береді, — деді қолын бір силтеп — Ол да бизің ақсақалдың қалыбындегі адам болса керек. «Сыпайы тоңбас қалтырар деген, қордың бе, әстелік пенен көкірегіңнен пйтермекші болғанын. Қорқа, булардың үстінде жамылған көрпесі қалың болған менен асты геудирек муз, әстен-әстен ерий береді.

Өзінің үдесі бойынша Нурлыбай келесі пийшемби күні Чимбайдан кемелі шығады. Жумагүл ойлансын, толғансын мейлі, соған шекем бір жууға келиуі тиіс, егер оқыуды анық күссесе, өзінен қалдырмайды, ал бір жууға келе алмаса, соң хабар жиберсе де келеді, себеби хәзір зорлап болмайды, зорлаған менен келешегіне исеңбесе не пайда? Бірақ оған Иванова аса зінхәрлап кетсе керек, ол Жумагүлді көп пәситлады. Өзінің оқыуға киргенине бір жыл болмай атырып не деген ақыллы болып кеткен, жасы кишиден келип сөйлеген сөзлері жупкер, хәр гәһи нық, қорғасындай. Еркіннің бойындағы от жаққыш Нурлыбайға сирә усамайды. Гейпара сөзлеріне қарағанда үлкен адамды киширтіп қойғандай. Неше-неше нақыл айтты ол. — «Өнері жоқ кишинің, мазасы жоқ кишинің» деген, Жумагүл. Кәзінді жұмып ойлап хәм келешекке көз жибер, өркендеген бір бийік тауды, оның аржағынан шығып киятырған күнді көз алдына елеслет.. Хақыйқатында, сол көрінген тау сениң сауатсызлығың, аржағындағы күн — билім, сол бийік таудан асырылсаң болды, қишқа жұрттан бурын жетесен, «билімі бар мынды жығады» деген нақылды халық бийкардан бийкарға айтпаған.. Иванованы көрдің ғой, соннан өнеге ал, менің кйтып отырғаным соның сөзлерін уқ!.. Жеккеден жекке өзім кете бермейін десең қасыңа жолдас иззе!.. Ойлаң!.. Егер балты бизің ауылдағы Бийбидей хош хауаз қыз болса, қане?»..

Жумагүл ойланады. Нурлыбайдың айтқанындай жолдас излесе, биреулер изіне шуқшылып түседі. Окрисполкомның айтқанындай өмірден айырылыуы мүмкін! Ол үшін не қылу керек, өмірді де сақтауы лазым. Пийшембиге бес күн қал-

ды. Жумагүл еле ойланууда. Өзін тиле ер балалардың арасына салып көрді, өйбей, құдай көрсетпесін! Барып тұрған айып-айып! Соңша еркектің арасында да ері жоқ қайлдың жүрісі сумалық ғой! Жұрттың жүзіне қалай қарайды? Егер Турымбеттің жүрегі бар болатуғын болса қай ғақ, бір ғақ ізіне айлануы тиіс ғой! Сол ғақытта не дейді? Олай болмаған жағдайда диянатсыз нашар екен деп жүзіне адам қарай ма?

Жоғ-а, Нурлыбай дурыс айтады. Оның Ивановадан үйренгені даусыз. Енді жолдас табыу керек! Ерлер менен сырласып боламы! Өз жанымы болғанда, қиыншылығыда білгінбес еді. Ең болмаса қапаланған тезде сөйлесіп, ишке жыйналған қайғыларын ортақласады... Оған қолай кім бар? Кімді үгітлеу керек? Сөйтіп жүріп ази де кете алмай қалса! Пай жаман болады-ау! Бийбі қалай болар екен? Жаслауынан сырласы, да муыласы да сол. Бирақ ол бүгінгілігі жақсы турмысқа иіе. Көңбейді ғой. Көңгенде емин-еркін қосық айтпас па еді. Егер Нурлыбай алдап жүрген болмаса, Бийбі оқығуға жүрсе нағыз бақсы қыз болып мүшкілі жеміленер еді. Және кім бар? Турдыгүл-ше? Оның адам иесібестей қыз емес қусаған еді. С. келісер, балким, ол Бийбіге құлақ қағыс етіп көрген шеп болмас тәуекел етсе ете қояр.

Кегейліге жақын бұл ауылда жаздың кеш пестінінен кейінгі хәфа жүде пайымалы. Уақыласан да, жүрсеңде, тұрсаң да дарыя беттен шамал есіп, зейінді ашады. Жумагүл далаға шығып қаққан қазықтай қақайып, Кегейлі бетке көкірегіні беріп тұр. Желқон көрінбей ме? Көрінбейді, еле оның үш күні бар! Ол және үйіне кірді, және шығады, кешкі шамалға және хәфес. Ғақыт намазлығерте таялды. Қуаң уясына киіну үшін төмен шөгіп баратыр. Ауылдың арқасынан аңпақ думан көрінді. Бұл шаңғытыр киятырған пада. Егіндеріне мал кіріп кетпесін деген ой менен хәр үйден біреу шығып, арқа бетке қарап тұр. Базы бір үйдің баласы, я хәялы ұзып кеткен бузауларын қуалап жүр... Бұл көріністі көріп Жумагүл өзінің баспақ баққан күнін көз алдына елеслетті... Әне, әне! Басына хайуанқасап түрме ораған қызыл орамалдың ұзақтан көрінісі оның жаслығын биятанымса да аңлатар... Ийнінде гидиман қабағы. Кегейліге суғта баратыр... Міне пайты келді! Нағыз сөйлесіп алатуғын ғақыт! Жумагүл ылаштығына қайтып кіре сала, суу қабағын арқалап, шәңгіл қабағына қарамастан Бийбінің ізінен кетті...

Бийбі жүрген соңығынан былай-былай бұрылмастан, жан жағына қарамай, мыңалды қосық айтып баратыр;

Қара шекпенінің пеші болайын,
Қана кеудіңнің хошы болайын...

«Биреуге ашық болып қалған ғой шамасы. Қоя, қыялы түспегір қайда кетеді!.. Пақ, пақ! Даусым еркіне жиберсе, шәңгіл арасында сайраған қуслар жарыса алмай, наданың алдына шығып баратырғандар да иркілер еді...» Ол Бийбіге селтен бермей ізінен өстен жүре берді. Бийбі артына қарамайды. Кегейлінің ырашына минген соң ғана таза хәфаны сыміре жұтып, аулына бийіктен нәзер салмақшы еді, жақынлап қалған Жумагүлді көрді.

— Хәу, қайдан келип қалдың?

— Жете алмай киятырғаным.

Екеуі бийікте тұрып хеш кімге көрінбеу үшін суғалма жайпауытқа түсіп, ийілерін ийілеріне тийгизіп қушақдасып көрісті.

— Сау жүрсең бе?

— Өзің сау жүрсең бе?

— Бийбі-ау, жана ізінен еріп, жүріп көптен бері есітпеген дауысты есітіп, құлағының қурышы қанды.

— Қойшы,— деді Бийбі қысынып.

— Саған ерік беріп, үлкен жыйынның алдында айт десе қосық айтар ма едің-а?

— Өйтіп жиілімен бе? Қатынға бақсылықты кім қойыпты.

— Сен тыңла, балажан,— деді Жумагүл Бийбінің қан қызыл кен көйлегінің етегінен тартып жайпауытқа отырғызып.— Жақында Чимбайға барып өзіміздей қайлдың ғаз айтқанын көрдім, құлақ есітіп, көз көрмегендер көп екен ғой,— деп жылдам жылдам сөйлеп Иванова туғралы, оның не дегені жөнінде, бір жыл оқып «ақыл қалта» болып баратырған Нурлыбай жөнінде, енді өзінің оқығуға кетіуге бел байлап, бір шешімге келгені жөнінде қалдырмай айтты.

Ол тез сөйлеген менен де бұл ғақы Бийбіге таңлақ еді. Хайран қалып, қабағына шәңгіл қабағындағы сууды қуығуда ұмытып отыр. Жумагүлдің қыялы, кеудіңдегісін айтып болғаша Бийбінің иркіу. Егерде ол асықса, шәңгіл қабағын сорлап алып қабағын толтыруу. Шәңгіл қабағын таслап кетсе, ері не дейді? Қорққанынан ақ иркілері!..

— Өйбей, балажан, сен қайта көп жерді көріп жүрсең. Мені жалғыз жиберсе, төркінімді де тауып алығым мусаллат,— деді Бийбі өзінен өзі.

— Нурлыбайды таныйсың ғой, баяғы Аналық кемпірдің ба-

ласы-ше? Ол сені еске салып та қойды. Хауазыңнан хабары болса, меннен көрме.

Бийби мыйғынан күліп, алыс жерге көз жіберіп отырып:

— Биз көпестегі құспыз, жаздырылуы қиын, ол жағын ойладым ба? Ол үшін мен байдан айрылуым керек емес пе?— деді.

— Усы сөзді Иванова деген орыс хана да айтып, қарақалпақ қыздары туғырдағы қаршыға, деді, әне сол туғырда жаздырып шарықлатуы керек, биік сол туғыр дегені қим екенін білмей-мен. Саған ирқиннің жағайтуғын қим? Байын емес пе?— десе де Жумагүл қорқып кетті. «Өзі ернен ажырасқан жесір болған соң мені де өз жолына салмақшы екен деп ойламаса болғаны!»

Кегейлінің ылайы суғына көзін қадап Бийби еле үнсіз отыр.

— Қыялына жаман нәрсе түспесін,— деді Жумагүл өзінің ойланбай айтқан пікірлерін шайып-жуғысы келіп.

— Кеуліме келтіріп не қылайын, балажан, мен де сенің менен кете берсем...— Ол көз жұмды.— Япырыл-а? Егер мен оған қосымзатуғын болсам...— Бийби гапіннің ақырын айтпаған менен Жумагүл бір нәрсе уққан еді, сорау беріп оның жеке сырын ортаға салмады.

Олар қабақтарын толтырып ырашқа шықты.

Бийбинің көйлегі шамал менен желбіреп қабағының бауынан көтере алмай тұр.

— Ғары бай жөнінде әңгіме болса дүңкем құрылды, қыбағымды ийниме салшы.

Олар әсте-әсте төменге түсіп соңық пенен үйлерге қайтты. Бийби бас көтермейді. Ауыр жүк көтеріп шаршаған нәрдей мойны созылып салмақ пенен адым атады. Арқасындағы қабағының бауы оң қолы менен ұсып шеп қолында. Бийбинің шәңгіл қабағын тутқан Жумагүл, сырттан қарағанда құрласынан ир болған менен ийіндерін салыстырғанда пәжимүрде, оның күнлікшисінде көрінсе де еркін қиятыр. Жүгі жеңіл сыяқлы қатты жүріп, оның менен қатарласа да, алдына түссе де, қабағы шайқалмайды. Оның ылақшы аттай ойынақшы еркін қиятырғанын Бийби сезбейді. Ғар аяғын уймадан зорға суғырып алғанлай мейпақлап зорға қиятыр. Оның бұл кейпінен әлде қандай жақсылық дәмепті «ойлансың-ойлансың» деп Жумагүл оңай қайтып ғаузастырмады.

— Жумагүл, неге үндемейсің?— деп Бийби ирқилип қабағын бөксетінен сәл көтерді.

— Өзің ойланым көр, құрдас. Биздей инарлардың талай

байын қалемей хам қашқан ғой. Биздер жаңа хуқиметтің дәуірінде оқуымыз деп қашым бахыт ізлесек қим айып көрер екен?

— Сен оқуға анық кетпекшімсің?

— Анық кетемін. Нурлыбай келсе болды. Екі көзім күні менен Кегейліде. Желқомлы кеме көрінсе, мені кетті дей бер.

— Қызымды не қыласың?

— Ғазиринше апам алып қалады. Егер оқуға жайлы болса, соң алып кетемін. Ойған Төрткүлге барып білемін.

— Оқуғанда не боламыз, соғына көзім жетпекшімсің?

— Сабағы мийимізге қонып, оқуың пткеріп шықсақ, хуқимет қолымызға қағаз беріп ел басқартса итмал.

Бийби шыны менен еңк-еңк күліп еді, ийніндегі қабағының ауырлығынан мәңгіліктен тамшы-тамшы тер ағылды. Қос қолын қабағының бауынан жаздыра алмай басым шеп ийніне ийіңкіреп шығанағы менен терін сыпырды:

— Тәуекел, мен ертеңге шекем ойланым көрейін.

— Ойлан, ойлан. Бир жуабын қай ғақта бересің? Үйіңе мен келсем, я сен бизіңкіне барсан жұрт гүманланар.

— Ертен усы мезгілде суға келе қояйық.

Жумагүлге жаздың хәр бир ұзақ күні жылдай сезіледі. Үйдің ийнінде бир іске жүде құмбыл болып қалмаса, дәрің далаға шығады да, Кегейліге қарайды. Болқим, ғәделі күн болып қалғанды! Бийби жөніндегі ой бұрынғыдан бетер толқитты. Қәнекей екеу болып кетсе!

Өлдім азарда ғәделі күнінің бир мезгілі зордан өтті. Иште отырып Бийбинің суға кеткенін білмей қаларман деген ой менен, өткен базарда Төребай әкелген салыны түйіп далада тұр. Хәр келсепті урған сайын көзлері қияшқа қамасады. Асыққан-ақ қорлық екен. Қуны еңкеймейді, қапылып! Бир келі салыны жапырып боламан дегенше талай мәртебе Кегейліге қараған болса, Бийбинің үйіне де сонша бұрылды. Зорға дегенде ғәделі ғақыт келді!

— Жумагүл, мен көңдім,— деді Бийби өзінен қабақ арқалап жеткен Жумагүлге.— Әрі-бері ойланым көріп едім, ишкімге болып жүргенше бас алып ылағып кеткенім жақсы екен. Әбді де сол Төрткүл деген жаққа кетіп қалды, мен айтқанына көнбей қалым едім, енді өкінішпен, ал құрдас, тисіңнен шығара гөрме, сен деп айтып отырман. Ол келемен деген сөзді де айтып еді, ирқилип атыр, сен айтқандай оқуға киіп қалды ма екен. Тәуекел шығар, енді, төрт елі пешенемді сынап көрейін.

— Мен де өзіңдей, төрт елі пешенені сынағанымыз дұрыс болар. Ал, енді Турдыгүлге де айтып көрсек қайтеді?

— Қояғар, қояғар, күрдасжан, — деді Бийбиінің азар-бозері шығып, — Әкесі жаман. Қайта сырымиз ашылды, масқара болармыз. Сеннің мұрындық сиілің болған менен, қазір қудай билісін, не ойлап жүргеніні. Сен болса Турымбеттен ажырастың. Енді ол кимге үйленсе соған мұрындық сиілі боладыдағы.

— Сөйтермекен-ә?

— Сөйтпей не қылады? Ямаса Турымбеттен еле де дәмелінісеп?

— Яқшы, қойдық. Екеуіміз бірге кетеміз, ұмытпа, келесі сәрсенбі ақшамында үйден шығып кетіп Кегейлінің бойында жатамыз. Болмаса сени жибермейді, байдың өзі түзе жан ашыр, ағайын-тууғанлары көрсе де, тутып береді.

— Сол ғой айтып отырғаным, балажан. Турдыгүлге билдире көрме! Я әкесіне, я апасына айтса, менің қурып қалғаным, бұл күнімнен айрыламан. Мақұл десен, сен айтқан ұзаққа киімдерімді түйініп қазірленейін.

Жумагүл Турдыгүлден қауіп етпеу кереклігі туғалы ескертіп, оның да жүрегі жаралы қыз екенін, ишінде сыр сақлауға келгенде анау-мынау еркекті қойыспайтуғынын айтпақшы болып тұрды да, қазір қуры өжетлесудің неге керекті бар деген қыял менен:

— Яқшы онда, өз ғамыңды жей бер, — деді.

Соңғы бір хәттенің ишінде өзгеріп кеткен болмаса Турдыгүл хақылықташы еді, не қудайдан жазып алжасқан болады? Өгізге тууған күн баспаққа тууатуғынын қалай ұмытты ол. Егер Бийбиінің айтқаны дұрыс болса, истиқ шебекейінше айналғаны. Ол сүйген жігітіннен айрылғанға мұн аұыл-жыл, есі жарым болған шығар, ямаса Жанабазардың бийіман ийшаны дууа жегізіп басын айналдырды ма екен?

Он күннен бір күні ашылмаған нәуше, сақалы пахтадай ақ ийегі мәсіуектей қайқы, аұзында бір тисі жоқ мәпәлік ғарры менен қалай кете береді?... Кетпеуі тиіс. Егер қон деп секірсе, нақан жапдан өтежақ болып тұр. Оның аржағы жарқыраған қуяшы бақар, әне соннан ләззет алу хәммеге парыз! Усындай қыялы ойлар Жумагүлдің өзіне тыным бермейтуғын еді.

Қызының көп ойланп, белгісіз бір нәрселерге ашына беретуғынлығына Сәлем қыяланып қалады, себебі ойланамаң, би-

реудің ғамың жеймен деп, басына пайдасыз нәрселер үшін сырқасланып қала ма деп қорқады, сөйтін оның дыққатын басқа жаққа аудару үшін қызын хошапеттейді де.

— Шырағым, сенің арқаңда қатарға қосыларман деген дәмем бар. Жаман перзент жақсы атасының басын есікте қалдырады, жақсы перзент жаман ата-анасының басын төрге шығарады деген. Нұратдидің татардың айтқаны есіме түссе, йошып-йошып кетемен, себебі сен оқиуға кетпекшісін. Еркинің бойына қайтадан барып, Құтымбайдың өзегі ширіген торанғыдай геуек, әлжуаз қатынын есігіме салсам!... Ийшәлла саларман, периштелер аұмийін дегей.

Анасын әзелден наразы шығар деп жүрген Жумагүл аяқ-қолы жерге тиймей қуғанды.

— Айтқаның келсін, ана, Нұрлыбай «оқымаған жалаң аяқ, саясыз өскен бір қуу таяқ пенен барабар» деді. Мен ушырасқанымда Иванова деген орыс қыял «бахыт сандықта тұрғанда гилтің аспаннан емес, көкірегіннен ізле» деп еді, енді ойлап қарасам, Нұрлыбай менен орыс қыял екеуі де дұрыс айтқан қусаған...

Кемпірі жатып қалса ямаса бір жұмысқа айланп кетсе, Жумагүл әзелгі ойына және оралады: «Айтбайдан кейін Турдыгүл өзгере қойды ма екен? «Аш бала тоқ бала менен ойламайды, тоқ бала хеш нәрсені ойламайды» деген, қарны тоқ, кийіні пүтін қыз бәрін ұмытса ұмытқан шығар... Ол анау-мынау сырды ишінде сақлауығын қыз еді. Бийбиінің аспанпй гүманы шығар бул.

Хар ұақ Турдыгүлдің үй бетін аңлайды, ол көрінібейді, барыуға әкесі жолатпайды.

Кететуғын күні жақынлап келген сайын ол апасын аяй беретуғын болды. Бийшара хорланбаса болғаны! Жоқ-а, Төребай ондай адам емес ғой!...

Сәрсенбі күні аздаң ол ең болмаса апамды бір арқа қуу-рақ отынлы етіп кетейін деп, арқан орағын алып үйінен шықты. Қубладағы өртең шегеллік бетке баратуғын адам Тәңір-берген машиншынның үйіне жанаспай өтпейді. Жумагүл уса сапары өтіп баратырып та бір нәзер таслап қарап еді, Бийбиі айым келіп түйіп тұр екен:

— Жумагүл, нан же, — деп шақырды.

Ол үйге барыуға сылтау таппай жүрген адамға бул ондай түсті.

Турдыгүл төсек тартып жатыр екен, оны шыннан аұырып

стыр ма, жоқ па деп Жумагүл қорқып кетіп, бара шекесін ұстады хәм:

— Аған қайда?—деп сорады.

— Кеше Жаңабазарға кетті. Келесі сәрсенбеге, жиі түйіккен екен, соған шөкем айтысқан малтарын әкеліп алажақ.

Қыздың еті де ыссы емес, маңлайында тер де жоқ, бірақ шөке тамыры зырқылап, батып шығып-батып шығып тұр.

— Қашаннан бери жатырсаң?

— Үш күн болды.

— Турып шамаллап жүргендей шамаң бар емес пе?

— Балки турмаспаң енді.

Жумагүл оның шөке тамырларын ууқалап, қауынленген киісидей Бийбиайымға қарап еді, оның ақ бозлақтан келген жүздері мийирманлықтың белгісін аңлатып күлмледі. Бірақ ашып хеш нәрсе айта алмады, олардың сөйлесуіне мүмкіншілік туұдырып шығып кетті.

— Турдыгүл, қалесен оқығға кетеміз.

— Оқығға?!

— Аға, оқы! Оқы деген өнер үйренің, ел басқарың қусайды. Бизге ким бүйтіп мирәт салады? Хәзір билгирлер мирәт салып тұрғанда мен оқыйжақпаң. Соны саған да айтығға келдім. Қалесен бирге кетеміз. Бизлерге ұналғай жағып, жеңінің ұшып ұсынатуғын адамлар аз емес тәрізлі. Оны ұсы думан басқан ағымдан былайырақ шықсаң биледи екенсең. Ойлаңып, ойлаңып көр, «өнері жоқ кісінің, мазасы жоқ кісінің» деген нақылды ойла, мен де жақыннан бери түсініп жүрмен.

Көшінің астынан буау бас түрткілегендей. Турдыгүл бірден бас көтерді, екі бетін жапқан тулымдарын оң қолы менен гезекме-гезек тегісеп, тандыр ошақтың күйе-күйе аузына қарап отырып:

— Бизлер мынау ошақтың, қара қазанның иісінміз. Қайда бара аламыз, апа,—деді,—мыл бар адам қалесе бизди ошақ қылып соқтырады, қалемесе, буздырады. Сол Жаңабазарлы иішлі ұсы жасына келгенше сегіз ошақты аумастырған дейді. Мен тоғмыншысы қусайман. Бүйтіп хорланғанша өлгенім абзал емес пе?—Оның көз жасы жумбай-жумбай төгіліп, өңдүшесіне таяды.

— Әлің аңдат, жүрім тіле, қарағым. Егер мен жанылмасам думанның шетіне шығып киятырған қусаймыз. Жылап өзінді болдыртпа, тирнеклі бол. Жүрексіңсең сени ертін кетейін. Ойлаң, тәуекел етсең, ертең кеште, ел жатқан соң, бизікіне бар, бірақ екі аяқты адам, төрт аяқты хайуан, хайуан демекші, екі

аяқтының да хайуаны болады, әйтеуір жаны бір мақлұқ сезетугін болмасын.

Турдыгүл көп егленбестен «аяқшы» деп уәде беріп қалды.

36

Елдің алды жатып, даладағы шауқым семген. Басқа үйлерге көз болмау үшін шыраны өшіріп Жумагүл өз жолдасларын асығыслық пенен күтілде. Жас жүрек хәр жақларға алып ұшып шәукилдейді: Бир мақалде ол ат үстінде жүрген хамалдар, Минберге миніп, тілен хаял-қызларға басынан өткенлерін сөйлеп тұрған ғазшы... Дийханларға жерлерді қайтадан бөліп жүрген әңжирал... Ошақ басында отырып бесік таныған ғарип хаял, ері және ұрса минберге минбек қайда?—деген ой келіп еді, ұзақ жолдан жуырып шаршап келгендей, жүрегі дүріс-дүріс етті. Әлсен ғақытта барып оның жүрек сесіне қосыл далада биреу дүрісдегендей болды. Қуғанғанынан барып шыраны жағып жибермекші еді.

— Қой, жақ па, басқа биреу болып жүрер,—деді анасы Жумагүл тым-тырыс отырды.

— Жумагүл а... а... а...—деген сыбырлы есителип еді, ергенектің тамбисі алынды. Бул Бийби екен. Ол келе сала:

— Мен үйдегіні уйқылатып шықтым. Қәне, кетейік, боз!—деді асығып.

— Хәзір, Турдыгүл де келетугын еді, күтіп көрейің.

— Ғай-ғай, қурымасақ болғаны ғой—деді Бийби жыламен рап. Ол отыра алмады да, шығып кете алмады да, гүлсеген ылақтай әрман-берман тыпыршылай берді. Соның арасында тық-тық еткен аяқ сесті еситілгендей болып еді:

— Әне, ұсы Турдыгүл—деді Жумагүл қуғанып.

— Усамайды,—қорқыныштан Бийбинің жүрегі үсті-үстіне соғып, шыбынлаған абыдай шыбыжылап тұр.—Оған айтпаң керек еді...

Аяқ сесті жақылаған сайын булар қоллары менен жүректерін басып, айрықша еплилік пенен демлерін бөліп ала бастады.

— А... а... а... а...!

Бул анық Турдыгүл екен. Төребай менен Бағдагүл барлық хәрәкеттен хабарлы, бірақ олардың толық жыйналыуын күтіп үндемей жатыр еді. Үшеуінің жәм болғанын сезіп орындарынан турып келді.

—Жолларыңыз болсын, Жумагүл! Бийби! Бийкеш—деди Багдагүл.

—Кәне, жүре ғойм!—деди оларды узатып салыуға бұрыннан тапталықлы Төребай.

Сәлем бұрын қызының кетермен болып жүргеніне ырашымдық беріп жүрсе де, анық жолланатуғын болып қыздар менен орнанып тұрғанында, ишпін нйт жыртқандай болды, бірақ ұзақ сапарға жол алған перзентінің алдын кес-кеспеп кеудің қабартпайын деген ой менен сыр берместен:

—Бахытларын ашылғай,—деп Жумагүлді қайта-қайта сүйіп, Бийби менен Турдыгүлдің маңлайларынан сыйпады.—Ала оғыз бола көрмен, шырақларым.

Жумагүл есіктен шығып турып тағы ізіне оралды да, уйқылап атырған бөпесін қолына көтеріп, сағтанақ жерін қалдырмай шорпылдатып сүйіп-сүйіп, болған соң:

—Ал, апа, хош. Аман отырғайсыз,—деді де, алды-артына қарамай шығып кетті.

Жаздың бүгінгі айсыз ақшамы біраз салқын еді. Аспан оларға болысқандай шет-шебірліне сйірек-сйірек булт жамлеген. Ай жоқ. Күл арасында қалған сексеуілдің қозларындай шашау-шашау болған жұлдыздар тас төбеде қыпылықласады...

Үш қыз түн қараңғылығын қақ айырып, Кегейлінің ығына қарай баратыр. Төребай оларды баслауда. Ағылдан алысшап кеткенше қеш қайсымы сөйлемеді. Қар кимнің өз билгені ишпінде. Жумагүл шығарында шықса да, анасы менен перзенті есінен шығарар емес, жолдасларына билдірмей көзіне жас алып, оны жеңі менен сыпырды.

Турдыгүл ақ сақаллы кisinin шенгел пәжесінен қутылғанына қуғанып, кем-кем адымын шығарай түсіп, жолдасларынан озып кеткенін де байқамай қалады. Арманшарқ барып иркіледі. Шадлығы соншалық, ишпін дүбірлесіп қосық айтып жибертисе келеді. Ынылдайын десе де, қапылғыр, түн ишпін. Қашып баратыр. Оның үстіне Төребайдан да тартынады...

Бийби қолтығына қысқан түйіншігін ауырлап ізде қалыңқырайды. Бәрхә ойлы; Ырастан-ақ қутыламан ба? Не үшін кетіп баратырғанын билген менен келешегіне жартыұлы исенбейді...

Олар ағылдан төрт-бес шақырымдай ұзақлап кетті. Кегейлінің екі бойы тығмысқан майса урық еді. Суғ жағалап жүрген биреулер көріп қояр деп олар қиндек пенен жүрді. Адамның алқымлығына келетугын қалың урық мынау үш қызға қақ жол тилегендей, түн самалы менен сытырласып айырылады.

—Усы жерде күтпін,—деді Төребай бір ғақытта иркіліп. Булқара урықтың да қалың жері еді. Жән-жағында ағыз ұзақ, ишпін дауысы келмейді... Қиндектегі кебірлік тап бір жайлымы суғдай жалтырап атыр. Узағырақта майда қоғалы жекендер қарауытады. Олар жүріпкіреп барып бір шоқ қалың шенгелдің астын тазалап, урық жулып әкелді де, жерге төседі. Түйіншіклерін қойды.

—Төребай аға,—деді Жумагүл оның қолынан ұстап тұрып.—Анамды әбелі аллаға, қала берсе саған исеніп тапсырдым. Қайырқом бола гөр, ағажан.—Жумагүлдің дауысы бузылып қамықты.

—Бизлерді қеш ким биле көрмесін,—деді Бийби жалбарынып.

—Қала болманлар,—деп Төребай олар менен хошласты.

Сәйтіп ол анық дауыс жетпейтуғын жптірімге кеткенше қыздар қарып турды, сонынан шенгелдің астына төселген урықтың үстіне шығып бір-биріне сүйенісіп отырады.

Бийбинің біраз кеуді басылыпты. Ол үйінен жасырып алып шыққан шыңқобызын алып «Жетім қыз» намасын гүнірендіріп еді:

—Бүйтіп шағал мәслик қурып отырғанда биреу келіп қалар,—деді Турдыгүл сақлық етіп. Қашып жүргені есіне қазір түскендей «қау» деп Бийби шыңқобызын шүберекке түйіп, қалтасына салды...

Түнінің қара шымылдығы серпіліп, таң сүттей ағарып кптірғанда үшеуі дауыс қоса гүбірленді...

—Бахтымыз бүгінгі таңдай ашылғай иләйым!!!

37

Ағылдағы жалғыз «большой»—Айтбайдың мархум етілгені Лүйсенбайға ағыр мүшкіл болды. Биресе Халқабат волостына, биресе Чымбай окрисполкомына қатнап, сол ғақы ушын жуғап беріуден тынбады. Қар барғанда бір сарсылып, өз шекесіне өз мүшкіл пушайман етеді. Қыздар тил бириктиріп кететугын кеште, енді бармайтуғын болып, биротала ақданып келген еді. Күнде-күнде көп ойланып уйқысы қашып жүретугын адам кешкі ағатын жеңі де, төсекке кіріп сөспей қатты. Міне оның усы қатты уйқысынан пайдаланып Бийби шығып кеткен еді.

Басы дастыққа тийнуден қурылап, уйқының кушағына кірген адам таң қулап ийек болған гезде оянып, жән-жағына қарапты. Бийби көрінбейді. Хаялының ерте туып кеткеніне таң-

ланбады да. Келінің үлгісінде іскенген насыбай тостағаны басын тусында дастық пенен қатар туратуғын еді, уйқысын тез ашы? ушын оған қол узатып бір атым насыбайды шымшып алып аузына салды. Бийбидің таң азаннан сууға кетті ме екен деп оянгалы бери бийғам жатырған адам бірден сескенип кетті. «Бүйтіп таң азаннан сууға баратуғын қылықты қайдан шығарды? Ешейінде мойын таулық етіп жүретуғын хаял, бірден дүзеле қойған ба?» Бір қапталлап жатқан қаддін өзгертіп, дүс төменіне түсті. Ошақтағы күлдің үстіне «түф-ә!» деді де, алақаны менен аузының қыуыуына жабысқан көп-көңбек насыбай қалдығын сыпырып, жән-жағына апалақлады. Бийби жататуғын қызыл мақпал көпшікке сер салды. Көпшік ашыған қамырдай көмпейіп атыр. Адамның басы қойылған емес. Қандай да бір жаман ауқалды сезген байдың жаны көзіне көрініп, көпшікті шығанағы менен қағып жиберіп орнынан турды.

— Бийби!!!

Оның зәхәрлі дауысына үлкен хаялы кирип келді.

— Не?!

— Бийби қайда?

— Мен оның қарауылыман ба?

— Не дейді?!—Ол секиріп туып, көрпелерді мыжымырлағы менен аршанның үстіне үйді.

— Турымбетті шақырып келі!...—Байдың кеуілі қараңғы еді. «Бәлкім жас жигитлігін етіп Турымбет әкетіп қалған шығар. Сөйтіп масқара боларман, мен! Мен!»

Далаға жууырып шығып, қорасына үйіледі. Өзінің аты да, Турымбеттің аты да өз орнында. «Маңдайыма, кім келген болады?... Я? Кім? Кім? Сонша малдың қарамға шыққаны ма? Сорымай! Сорымай!... Қой, қой... мүмкін емес!» деп мойнына қурық түскен асау тайдай есіктен төрге, төрден есікке жууырып тыпыршылады. Далаға шыққан менен кімге хабарласады? Не дейді!... Астыңғы ернін тислеп сөгіннің жүр: «Ийттің туғаны, ешектің баласы!... Усынан тутап алсам бар ғой, сазайынды берер едім сенің! Сен бе, сен!» Байдың пұтындағы ұзын ақ диңкәйімінен басқа хеш нәрсесі жоқ еді, қарны іш таслаған қойдың қарнындай салынып, жалаңаш, жалаңбас хәр нәрсені бір сылпап, біресе гүбірленіп сөгіннің, біресе ернін тислеп, үйдің ішін айналып аяғына қоз басылған баспақтай, арман-берман шауып жүргенде асығып Турымбет кирді.

— Бай аға, не гәп?!

— Біздің хаял қайда?!

— Бір жерде жүрген шығар, келер.

— Қойсана, нәсиятыңды. Бір жерде жүргенде мен ұсындай халға түсемен бе? Қарап кел, қарап?!

Турымбет хештенеге түсінбеді. Далаға шығып, не қыларын билмей басын қасып тур.

«Уай. Уай ағасы-а!!!» деген аянышлы дауыс бетін бурды. Тәңірберген машиншы жалаң аяқ, жалаң бас жүр. Алдында көйлекпен хаялы зытып қашып баратыр. Орамалы түсіп қалған, бурымлары да жаздырылып кетіпті. Машиншының хәр қолында бір геуіші бар, жеткен жерде біреуі менен хаялы сарт еттіріп урады, және жете алмай қалады. Таң азаннан буларға бәле көрінген бе? Ямаса ертеkteгидей иргесінен алтын шығып, соған хәуліріп жүр ме? Турымбет бул көрністі хабарландыра үйге кирип еді.

— Бар, биліп қайт! Біздің хаялды биле ме екен?—деді бай өзінің не болғанын сезбей. Турымбет шығып кетті. Ол жақынлаған гезде машиншы тынбай кейіннүде еді.

— Қызынды табасан... ямаса өзің өлесен! Мени масқара қылдың, қаншық! Ол саған айтпай төрге бармайды. Анасысан! Ха, атаның!...—деп Тәңірберген машиншы қаплығып, сөгіннің жортыуда. Хаялы оған қарағанда жүйрік екен, араны әдеуір ашыпты. Машиншы шыдамай қолындағы геуішінің біреуін машы уудар-дуудар болып қашып баратырған хаялының изінен жиберіп қалды, бірақ тиймей кетті.

«Булардың екеуі де біреу менен қашып кете қойды ма екен?—деп ойлады Турымбет.—«Екеуі үделескен болды ғой, шамасы! Екеуіне екі жигіт тап болған-ә? Қудайы берген жигітлер екен! Ауылдағының аузы сасық деген. Усы шақытқа шекем қуры жүргенше біреуі мен неге айландырмадым!» Ол машиншы менен хаялы арашалап жиберіудің орнына ғырға кейінне қайтып байға келді де:

— Машиншының қызы да қашып кетіпті!—деді.

— Не деп сандырақлап тұрсаң сен! Мен біздің хаялдың хабарын биліп кел дегенім жоқ па? Оның қызы менен не жумысым бар, ха!...

— Бірге кеткен шығар, аға!

— Тоқта, тоқта!—деп бай мыйғын гүжірейтіп, желкесіне он қолын салып еңкейді.—Оның қызы да қашқан дейсен бе, бірден сөйдесен болады ғой!... Ха, ха, булар тіл бириктирген екен!—деді бай шеп қолын мушалап!—Бәрі сенің жесиріңнің кесірі! Сол ерніп кеткен болмасын.

Жалаңаш байдың ісіктей сарғыш қызыл денесіне қарап, не деріп, қандай кеңес берерін билмей Турымбет әңгірейді. Ал

бай қолын желкесінен алмай, ыйығын гүжірейтіп менен еле ой үстінде. Бір шақытта ол киімінің іздеді. Тез-тез киініні болып:

— Қәне атты ертле!—деді Турымбетке.

Соңың арасында Жумагүлдің жоқтығы да анықталды...

Тәңірберген машиншыдан хабар аламан дегенше қуяш сәс-келикке тирелді. Бүгінгі қуяш дәр күнгіден де нурлы, дәр күнгіден де ыссы. Бір жағынан ишқысталық, екіншіден семизлігі, бай суға сүнгіп шыққандай шып-шып терге шомылып жүр.

— Қәне, сен, асық!—деді бай Тәңірберген машиншыға.— Үйіңе тез барып атланып кел, екеуіміз Кегейлінің жағалауы Чимбайға кетеміз. Ал, сен Турымбет,—деп оған қол шошайтты.—Хәзір Халқабатқа тарт, егер оннан таппасаң Нәкі, Хожеліге иағ!

Турымбет сөйлеместен әстен ғана пізінге бұрылды...

...

...Нурлыбай уәде еткен кемеге мініп, өрлеп ауылдың тусына жақындаған сайын жүректері қауырсы, иштері музда-суу болып киятырған үш қыз, «Нйшан көпірдің» үстінде атларын кесе тартып, булар минген кемеге қамшыларын шошайтып әлде нәрселерді айтысып тұрған Дүйсенбай менен машиншыны узақтан танып «неге өрге кетпедің, «Қууаныш жармаңың» ямаса «Абат жармыштың» сағасынан ақ мингенде болады екен» десті ишлерінен.

—Қурыдым!—деді Бийбн сықсып.

Турдыгүлдің «енді өлдім» деген дауысы Жумагүлдің де бууына түсіргендей болды. Вирақ ол жасырыныуға ишарат етті.

Көпірдің астынан өтуі үшін кемелің желқомы түсіріліп, алдаушылар салдау тартуы керек еді. Усы пайытта қууышылар атларынан түсіп келип салдаушыларды ирикти.

— Кемеліңді көреміз.

—Не бар сизлерге! «Қим ерик берді?» дескен салдаушылардың сөзінен қандай да бір сыр сезіледі. Бай үндеместен хәкірленіп жүр. Ол жағаға жақындап қалған кемеге секиріп ақ минді. Изінен машиншы да ғарғыды. Екеуі бірден тайнапыр кемелің ишінде қууыс қоймай тиміскілене баслады. Пахта тығылған нәхә бір кенептің қапталында қалтырап отырған Турдыгүлдің шатыраш көйлегінің етегі көрініп қалды.

—Әкелің қорлайтуғын сен бе?—деп тисленді машиншы қызының бұрымнан сүйреп. Қызда үн жоқ. Екі көзінен жас та

шықпады. Аппақ жүзлерінен қан қашып, қос бұрымы әке қолында таулануы менен шығып баратыр еді.

— Тоқта!—деді Нурлыбай асылмақшы болып.

— Кетсен-ә!—Машиншы оның қолын қағып жиберді.—Қәдеген қудайыма айтып бар, менің қызымда не дақын бар?

Соңың арасында истин шатаққа айналатуғынан билип, Бийбн жатқан орнынан өзі тикейді қәм кемеден түсіуге ыңғайласты.

— Қайда барасан?—деп Жумагүл оны иркпекши болып еді, Бийбн.

— Ийесі табылған малға қимилі илажы бар,—деді.

Кемедегілер бийорын жәнжел шығаруының есабын таппады. Дүйсенбай менен машиншыны тутып сабаса, жағадағы ел көтеріліуі мүмкин. Соңлықтан олар не қыларын билмей аңдайысып тұр еді, бай оларға сырты менен айбат етіп гүнжілдеді.

— Маған неге адыраысыздар, айтын?! Ямаса бизің хаялға мал қосып өтирдіңіз бе?

Дүйсенбай менен Тәңірберген машиншы өз жоқтарын тапқан соң хәш қим менен иси болмай, атларына мініп, екі нашарды пикда алдыларына салды.

— Турымбет сау тұрса Жумагүлдің Қызкеткеннің сағасынан Әмбүдәрьяға аман түсірмес.—деп бай исеніммен түрде сөйлеп, атының сауырына бір, хаялының көк желкесіне бір қамшы тартты...

Турдыгүл шийрмисіз әкесінің қамшысынан денесіне дақ түсірмеу мақсетінде алдына қарай жууырып кетті.

—Дүйсенбай айтшы,—деді машиншы оған қапталласып.— Мен, усы жарлы-жалаңаяқтарға лийкиң тийген менен қолларынан не келеді, деп ойлайтуғын едім. Хәзір оларда, бақардың, қуурақты жасартып, жоқ жерден өсімилік көгерткені секилді бір қәсілет көріп жүрмен. Оның үстінде хаял-қызлар қосылса...

—Еркекпенен хаялды бір төрезиге салып иисінің бууының балталама. Еркек тас, хаял кепек, үлессек көзден ғайып болады.

—Илайым. Бирақ бәрше жарлылар менен қарақалпақ хаял-қызлары тағдийирлес сияқты.

—Оны сеніменен бизден жақсы түсінетугыңлар бар. Шынын айтсам, аяғу кемедегілердің біреуінде Төрткүлге тири жетпейді. Бар қызына жет қәм беккем бол...

...

Қурдасларының қалып қойғанына ишн-бауыры күйіп, лап-

лап кеткен Жумагүл көзине келген жасын өзгелерге билдірмей, тикейін тұрып олардың изінен;

—Хош, Бийби! Хош, Турдыгүл! Денңиз сау болсын, қудайым!.. Құда қалесе, изімінен барарсыңдар!...—деп бақырды.

Кеме көпірден өткен соң желқом қайтадан тикленді. Жумагүл кемениң желқом былғайтуғын екінші өрлігіндей орнында тикке қақайымыменен ағыл бетке назер жиберіп, қара жемелік дик қос бурымын артына қағып таслады да, суу үстіндегі салқын самал менен дирилдетен желқомның көлеңкесіне барып, бетін өрге қаратып нықлана отырды. Шамалда оңына есті. Айсыз түн ишпуде жанған жекке жалындай жалтыраған ақ желқом, жайсаң кемеге күш беріп, Кегейлінің ағысы пәтлі ылай-сууын қақ айыра қарылдатып, алға илгерилетті.

Биринші кітаптың ақыры.

Екінші кітап

1.

Үш жыл өтті...

Хәр жапалағы гүбелектей епелекпен жауып тұрған қар сәскеге таман тынды. Демде ақ булт серпиліп, қауа ашыллап асқан көк гүмбезленді, бірақ әтирап ақ көрпе жамылып қалған еді. Бұндай қардан соң жыллы болар дескен болжаулар бий-қарға шығып, күн бірден суытты: аяқ астылары «қырт, қырт қырт»...

Күн суытқан менен Манғыт ауылын ағынан тик бастырған ұақыя иркініш таппады. Кегейлінің ырашын жағалай қонған ауылдың арқасындағы арба жолдың үсті быған-жыған адам; Шынбайдың шар базары усы Манғыт ауылына көшіп келгендей. Өзара ғауырлылар аяқтардың сықыр-сықырынан түсініксіз. Жиланаңшылықтан далаға шыға алмайтуғын жас балаларға шекем жиликлері қутанның сыйрағындай қарауытып, қимисі жалаң аяқ, қимисі әкелерінің мәси-геуіншлерін салнылдатып кийіп, үлкенлердің исин үйренгисі келгендей, там басларына мініп қарап морыдай сопайып турады. Жас нәрестелерін аңқалаған қаялалар да той кийімлерін кийген, үйлерден үйлерге қуу-жыңдасып кереді.

Жолдың екі бойы дүрсилдескен атлы. Олар тағалы атларын қар үстіннен аямай шауып, ауылдан шоқ-шоқ болып шыққан адамдарға жақыңлап, қар сықырлысын жеңгисі келгендей, дауысқан, қамшыларын шоппайғады:

— Төрөбай ушын оңға!

— Хожанияз ушын шепке!

Атларының сипседей қуйрықтарын түйдекпен бууып, тынбай шауып, дауыстары қарлыққанша бақырып жүрген бул шабар-

манаардан ҳамме нәрсе гөрөзлө еди. Гейпара сайлаушылар, усы жақтыңа шекемги үгитте сарсыны шыгып жүргенликтен, ҳар жаққа бөлип жиберип турған бул атлылардың қас-қабағына қарап, бағытын өзгертип те кете береди.

Адамлардың көбиси оңға бурылған сайын ала ат минген ақ қурашлы шыр-пыр болып гүбірленеди:

— Усылардың көкірегіннің құрты жоқ...

— Хәй, ақ қураш, жөниңе жүр!—деп басына әскерий соппас кийген сары атлы жас жигит оған шауып келип абай етсе де, оңға бурылғандарды өзи де бир хошеметлемей қалмайды:

—Ҳа, бөрекет табасаң!...

Минне, бул әжайып ҳәдийсе жаңадан ақсақал сайлаудың ғалма-ғалы еди.

Ақ қурашлы атлы да, әскерий соппаслы жигит те әкүрттен сайлау өткеріу ушын келген җәмиллер: ақ қурашлысы әкүрглик таярлау бөлиминнің хызметкері Атайияз ақ қураш Қурбанязов, ал әскерий соппаслысы ОГПУ де ислейтуғын Орақбай Ембергенов еди.

Сайлаушылар усы гүзар жол менен жүрип барып, арбаның алтақтасына минип отырған бир шоқ бес-алты адамның алдынан өтип атыр. Өткен адамларды ОжРОНО баслығы Нуратдин Мәжитов санайды. Ешкінің түбитинен тигилген, ҳар қулағы бир қулаш малаяқайы бар Нуратдин Мәжитов қасындағыларды ҳәм өткен адамлардың өзлери анық еситип деп, бәрхәма дауыс-лап санап, тикейип турыпты: «Бир; еки, үш... тоғыз... отыз... елу?...» Оның дауысына қарап алтақтада отырғандардың биреуи шырты еткизип шөп сындырады: екінши биреуи сенсен постында қунысып, қәлем менен гербиштей қалың бир китапшаны ашып, ишин шырбайлап, бир нәрселерди жазып отырыпты.

Усы ақсақал сайлауының дәбдәбеси менен оқыуынан рухсат алып, қыста ағызға келген Жумагүл тынып таппай, Төребайдың тамына арқасын берип сүйенип, тезек пенен бармақ бүгип, оңға қарай бурылғанды да, шепке қарай бурылғанды да өзинше санайды. Анасы Сәлем де үйде отырып тақат ете алмай, қызының қасына келип турып-турып, оны есабынан жанымлыстырып алырман дегендей, үндеместен бүрсендеп тамға кирип кетеди.

Минне, ол және шықты.

— Жумагүлжан, айтқаның болады, оң қабағым тартып жүрипти.

Қызы оған қайырғалмады. Бирақ еки езиғіндеги әлле негкен қуғаным пиз қардай тислерни көрсетти. Соның арасында Қалый



дегеннің хаялы Айзада келіп, Жумагүлдің шығанағына тартты:

— Біздің үйдегі наұқасландым деп жатып қалды, не қыламан?

Қалий өзі камбағал болса да гежир адам еді. Жумагүл ол киінінің не үшін бүгін наұқаслана қалғанына түсінбеді: «Бәлкім, хаялы менен урысқан шығар. «Сен бір күштік туұмай, берді қыз туұасын» деп, тез-тез жәнжел шығарып, қонсыларына «тамаша» беретугын бұл киіс бүгін де сондай бәле тапқан болса не шара? Себебін сен сорарман» деген ой менен Жумагүл:

— Онда өзің өт. Хар үйден біреу өтпесе болмайды,— деді.

Толық денелі, бөкесі, жауырыны бірдей бұл дүгіжым хая. Жумагүлдің усылысына қуғанын кетті;

— Білмеймен, өтейін айтеуір.

— Қасақана қыздарымды да көтеріп өте бер. Қалий ағаның иши жансын. Айтпақшы, қаяғына дауым бересен?

— Алыстағы атааастың аты озғанша, ауылдастың тайы оған жақсы. Арқадағы ауылдан ақсақал сайлағанша өзіміздің ауылдың Төребайы болсын.

— Рәхмет, Айзада!

Күйеуі Қалийдың ырас па, өтірік пе ыңылдысы бар еді, үлкен қызы Нұрзаданы үйде қалдырып, ерине хабарласпастан киішкенелерін киіндіреді берді. Нұрзададан киішкенелерінің өзі алтау еді. Ол бірін қыз киінмінде киіндіріп болып бірден ойланды: «Хақықатында да тилең қыз бір түрлі екен-ау! Бұлар менен сонша жығынта барыу да уят!... Қыз туға берген хаялдың қыздары да қыз туға береді деп қыздарымды хеш ким айттырмас», деген қыял менен, ернінің көне жатақ малақайын қазықтан алып, дигирманның уясына сыпырғыш қылызған ешкі тері бір малақайды тауып, және біреуіне қонсысынан сорап, үш қызын ұл тақылетте киіндірді, үшеуінің қыз киімдерін өзгертпей, әрқалап, біреуін алдына көтеріп, қатғанларын жетелеп, жетеу болып, санап отырғанлардың алдынан өтіп баратырып:

— Біздің жеті адамға санаң!— деп бақырғанына, алтақтадағылардың «уақхаласып» күліскені, «ықласына жетеуге саналсын» деген дауысы есінділді...

Сайлау салтанаты екі күн дауым етті. Түнге қарап та адамдар тынбайды. Арман-берман дүріс-дүріс шапқан атлылар; бақырысыулар, шақырысыулар...

Дүйсенбай да көпшілікке араласып жүрген еді. Жумагүл сонша қарап тұрса да оның ким үшін дауым бергенін білсе

алмады. Балким ол жыланып ушын үйге кирген мақалда бір жағынан өткен шығар. Бірақ Жумагүл сол Хожанияздың үйлеріндегі Сейтжан дегеннің бес-алты адамды баслап келіп, он жақтағы тәрептен өтіп, Төребай ушын дауыс бергенін көріп қалды. Олар сызықтан өтіп, көпшілік жыйналған жерге келіп, жанадан киятырғанларға қарап тұрғанда, Дүйсенбай оны иіліп сөйледі:

— Тамақты өз ауылынан иішіп, бизің ауыл ушын үрішүннің неге керегі бар еді?

— Сіз де анайы нәт емессіз. Өзиніздің ауылдан тойып-тойып, бизің ауылдың иітін болып таиярланып жүріпсіз.

— Мал өрісін, ер туысын табыу керек еді...—деп, Дүйсенбай көп айттымып турмай, иітаяғын қызғанып ырылдаған көпектей, гешир түспі сары тислерін ақшыйтып, гүбірленіп кете берді. Сейтжан оның көк желкесіне қарап қалды.

Турымбет дауыс беріуге екінші күні аздаң қатнасты. Ол жерде иркіліп жән-жағына қарамады, ақ қурашлы менен әсерий соппаслының қасына барып шенке бурылды.

— Батансыз адам, батсыз бұл-бұл,—деді Сейтжанның қасындағылардың біреуі Турымбет ғазыйпасын иіткеріп қатарға турғаннан кейін, Турымбет оның киігіне айтылып атырғанын түспібеді де.

Екінші күні пөсінге таман сайлау тамам болды. Нуратдин Мәжитов Сәнемнің ұсықарада екенін билсе де келіп хабар алған жоқ. Төребай менен де, Жумагүл менен де сөйлеспеді. Далада тұрған Жумагүлдің қасына жақылап келіп, Орақбай Ембергенов:

— Жумагүл, көз айды! Төрткүлдегі айтқаның орынланатуғын болды. Мәжитов саған хәм анаңа сәлем айтты. Төребайдың киінде болғаның ушын сайлаудың қәделерін бузып аламан деп келмеді. Сайлаудың жуумағы Окрисполкомда тастыйықланған соң хабар етіледі,—деп, аттан түспестен, қалаға қарап кетіп баратырған бір топ адамдардың иізінен, сары атының туяғынан тақиядай-тақиядай жалпақ қар зытқытып, патыр-патыр шауып кетті.

Жумагүлдің еситіуге қуштар жуумағы да ұсы еді. Оның Ембергенов пенен сөйлескенін қулағы шалған анасы жән-жосағын сорамай-ақ, Жумагүлдің қуғаншылы жүзінен жақсылық сезді:

— Он қабағымның тартқанына бір ай болып еді. Неге қуғанаман деп жүр едім. Ұсы екен. Әй, алла, ұсы бахтымның ашылғанын алды болғай. Төребайжанның ақсақал болуына қуғанбайтуғын жүрек бар ма екен?

Ана Багдагүлдің көзінен қызын сайлау жәніндегі күш салыуларын айтпаға ұялатуғын еді, ол шығып кеткеннен кейін ашылды:

— Бұрынғыны айтпасам бұғынғы есіме түспейтуғындай. «Ғапылда қатан ақыл табады» дегенді еситетуғын едім. Ақылдан айналайын, оқытқан хукиметінен айналайын, сөзінді тыңлаған дослерінен айналайын!—Сәнем қызын желкесін жауып, бөкесіне түскен, жипентей қара бұрымдарын алақанына салып, сыйпалады.—Ықлас-қалас, шырағым! Сенің себебінен Төребайжан ақсақалға сайланды. Енді Ханымгүлден өш алсам, армансыз болар едім. Жоқ-а! Кеулім қайларға баратыр? Жығылғанға жудырықты ким болса сол ура алады. Заманның бағытына қарағанда олар жығылған адамдар. Қой шырағым, әсиге кетсем қайттым, «түф-түф». Сенің хазіргі жүрісінді көрсе де, ишлеріне шунатай сыймайтуғын тар адамдар, там басынан думалап кеткен ғарбыздай панқ ете қалар еді. Қойдым, қызым, қудайға мың мәртебе шүкір! Оқый бер, оқый бер!

Сәнем хеш ыақытта бұғынғыдей қуғанған жоқ. Оны, әспресе, Жумагүлдің отырыс-турысы-ақ шад етіп баратыр. «Төребай сөзсіз ақсақал болады» дейді ишпен исеніп.

Сайлаудың жуумағы үш күнге шөкем мәлім болмады. Ауыл арасы ду-ду әнгіме:

— Хожаниязға көп адам дауыс берінті.

— Хукимет миллетіне қараса керек. Дауысы аз болса да қарақалпақ болғаны ушын Хожанияз сайланатуғын қусайды.

Хожанияз мақсымның көбінесе қыз алыс-қыз беріс-іс істеріне араласа беретуғын қылығын билетуғын Қалийдың әбден шыдамы кетіп Жумагүлге келді.

— Хабар жоқ па? Хеш нәрсе болжай алмадың ба? Егер Хожанияз ақсақал болса биз ұсағанларды көшіреді. Ол Хийуа ханынан кейін болмай, бұрынғы ақсақалдың жолын қуады. Ұнт та болса айтайын, биз ұсағанлардың қыларына шыққан тәжжал ол...

— Сонда неге өзиніз сайлауға келмедіңіз?

— Ауырдым, шыным...

...Жумагүл оқыға кеткен жылдың гүзінде Әбді ауылға келіп Бийбінні әкетіп, Турдыгүл және қалып қойған еді. Жумагүл жазғы дем алысқа келгенінде Турдыгүлді қайтадан үгітлеп, бұрынғысынан писіріп, Төребайдың Нәкіс волостындағы бір танысы Сейт дегеннің үйінде бір ханте жасырып сақлап, ақырында Жумагүл сол үйдің Сапаргүл деген қызын да Турдыгүл менен қосып, оқыға әкеткен еді. Сапаргүлдің әкесі орасан ақ

кеңіл, мийриман адам екен. Әдебинде ашыуланса да, бір айға жетпей қызын сағынып изинен Төрткүлге азық әкеліп, қайтама Жумагүлге рахмет айтып кеткен еді. Ал Турдыгүлдің әкесі түге, анасы қызын көріу былай тұрсын, ауылда жүріп Жумагүлден қызы жөнінде бір ауыз сораған емес. Жумагүл де олар менен хабарласпады. Бірақ Қалий қазір шығып кетіуден күтпеген бір қадийсе болып қалды. Бибинайым сүнгіп кирип келді:

— Шырағым, әкесінен жасырынып келдің, менің Турдыгүлім сау ма? Илайым сау болғай, менен дуфай-дуфай сәлем айтып бар. Бизлерді ойламасын. Қалыңға алған малымызды қайтып беріп шамаластық. Бизлерді ашырқай қалады демесін. Малымыз көп, өзін біледі. Мә, шырағым мынаны менің Турдыгүлімге апарып бер, ишінде әкесінен жасырып жүрген пулларым бар, айна тарақ алар, ишінде сенің де пайың бар, бәлек түйіншікке түйдің, ақ түйіншігі сенікі, — деп Жумагүлге тез-тез сыбырлап: — ая кетейін, сизия үйге келгенімді көрсе де азаплайды, — деді де, Бибинайым қызыл орамалға түйінген қарамай қос жудырықтай бір түйіншікті таслап, Жумагүлдің бір нәрсе деп сөйлеуіне қарамай дариу кетіп қалды...

Бибинайымның аналық жүрегіне Жумагүлдің кеңілі енді қарар тапты, тынышланды...

Үшінші күні бағғы бір шоқ атлы ауылға қайтадан келді. Гүлден сайлаушыларды жыйнап, Окрисполкомның мәжілісінде бұл ауылда бұрынғысына «Манғыт ауылы» деп урығанын аты менен атамай «Бахытлы ауылы» деп атауға қарар еткенін, оның ақсақалы болып, Төребай сайланғанын хабарлап, өзлери менен бірге жаңа ақсақалды қалаға ертіп әкетті.

— Әне, әне, — деді кеште Сәлем бұл жууаққа баладай құлап: — Менің оң қабатимын тартқаны келді...

— Қой-шы, ана, дым қосымшасың.

— Менің ырымшыл дейсен-ау, қарағым ойлаған ырымым келді ғой. Ал енді жақыннан бері ийіп тартып жүріпті. Ең жақын адамым менен көрсемен.

— Көп болса аған Төренияз келер, — деді Жумагүл оның қандай қиын жағдайда да сол туысқан ағасын еслей беретугынын жақтырмай.

— Келсе келсін. Туысқан деген қуғанғанда бірге қуғанмаса не жетеді?

— Пай, ана деймен-ау!

— Сенің ашығанды билемен, шырағым. Жақсы адамның бір ашығы ишінде қалар болар. Қандай ақанқ жаман болса

да туысқаным. Ол маған жаманлық етпейді. Бәрі илажсызлықтан болған. Оны сен де көшір.

Анасының зейініне тиймейін деді ме, Жумагүл үндеместен оның жасы жетпей қартайып, қатық қуйылған бір тутап жуу-сандай келте ғана ақ бұрымына қарап сәланып қалды.

— Еле мынандай шүтін шыра жаққанымызға деген ким иланбайтуғын уақыт болады... — Жумагүл аңғименің бағытын өзгертіу мақсетінде дәстемнің үстінде пыр-пыр жанып тұрған шыраға қарады хәм келешек жаққында есінкенлерін өзі білгенінше еркін түртіп етті.

Жумагүлдің аңғимесі оған ертеке сияқты көрінсе де, көзлерінен қуаныш көз жасы төгілді:

— Иланамаң, шырағым. Сен мені алдамайсың. Айтқандарың келгей. Қазір түсіміз емес онымыз болғай.

Жумагүл ауылға келгелі бөпесін, бойыма үйренбесін деген қиял менен, оның иытығы қурып бермес, алдына алға бағырына баса бермес еді. Бүгін қуаныштан хәмме нәрсени ұмытып қызын алдына алып отыр.

Сәлем де барлық ғалма ғалды естен шығарды. Жумагүлдің тәпелеріне ауызы ашылып екі езіуі жайылып ғана үнсіз күледі. Тек жатарда ғана ол:

— Шырағым, бүгін көп ойнаттың, оған қоғымша қойымыз алып жатсаң анасының иісіне үйренеді. Кетерінде және жылап қалады, — деп, ақлық қызын өзін бағырына басып, Жумагүл емген сүтсіз емшегі үйренішкілі әдеті бойынша ақдығын аузына салып «шыла-шыла» сорытып жатты.

Олардың бүгінгі қуанышы қатты ұйқысы ырым ақшамна ауған мезгілде бұзылды. Әйнектің көзлері шаңғыр-шұңғыр сынып, қараңғы жайдың иісі оққа тумылды...

Иштейлер Сәлем, Жумагүл, Бағдагүл, Тазагүл еді. Илан-изинен бес-алты ирет атылған мылтық сестінен қорқып, олар таң атқанша бір-бірі менен хабарласа алмады. Ал тегімі мақалында Жумагүл бірінші болып басын көтерін қараса, жүзді Бағдагүл қал үстінде, қырға шыққан ылақдай, арман-берман аспан атыр. Хеш жеріне оқ тийменді. Қан шыққан жері жоқ, ал бейшара Сәлемнің үстіндегі Жумагүлдің Төрткүлдегі әкеліп берген шымышқ көз ақ шыт көйлегінің сау жері қалмапты: қаңға жууып алғандай болған. Жумагүлдің аңзелері муз үстінде тұрғандай қалт-қалт етіп, «қай апажан, апажан, не болды саған?» деп үстіне бойы таслап жығылды... Сәлемнің дөнесі әлде қашан музболып қалыпты...

Қоңсылар хә демей жыйналды. Бийшара ана әдепки мылтық атылғаннан-ақ нәрестенің ғамын жесе керек, иргенін түбине көрісешесі менен ылақтырып жиберипті. Оны адамлар сон елес-тирди. Жылап-жылап дауысы семін, ақыр соңы жылауға да шамасы келмей шалыққан төрт жасар қыздың бетлері сиядай көгеріп жатыр. Көкірегінде тек елпидеген жаны бар...

Жылай-жылай Жумагүлдің көздері муштай болып исно кетті.

— Бийшара Сәлем бийазар еді...

— Жылама, Жумагүл, көз жасқа өлі тирилгенде, дүниәғе адам сыймас еді...

— Шейнтлік хәр кимнің басына келе бермейді...

— Оның қалған жасын өзіне берсин, қызым..., — Усылайыпша хәр қиылы тәселле айтып кетіп атыр.

Жумагүл өзі қанша берік тутайын десе де анасының өмір жолы көз алдына елесіп кетсе, дауысының қалай шыққанын сезбей өкіріп жибереді...

Қалаға әлде ким хабар етіпті. Ертенің кеште Төребай менен Ембергенов жетіп келді.

Төребай қаладан бірінші тапсырма менен келген еді, ол туғралы жыйналыс ашып, дийханлар менен ойласып алуға мүмкіншілік таппады. Өзінің үйі түге сол ауылдың ишінде адам өліп атырғанда жыйналыс ашу дәстүр емес. Сол ушын өзі жайғастырылғанша үндемеді, ал Ембергенов болса, бұл хәдісесінің гүнакарларын ауылдан ізлемей, із қуып кетті...

Жумагүл кетіуге таярланып оқуға өзі менен Тазагүлді әкетіу мәселесіне келгенде, Төребай да, Багдагүл де бір пикир айтты:

— Егер, өзің қайыл болсаң таслап кете бер, тәрбиялаймыз. Оқуына кесент келмесін, Жумагүл.

Жоқ, бұл сапары ана аналығын етті:

— Әкете берейін, Төрткүлде илажы болар.

Оның бұл шешіміне Төребай менен хаялы пәлен-тәлен дей алмады.

Төребайдың қаладан алған бірінші тапсырмасы мынау еді: бір хәптеге қалмай областың орайы Төрткүлге жетіуі тиіс. Соннан арман Хийұа әтирапындағы душпанларды сапластырыушы отрядқа қосылып Хийұаға барады. Ал, кетемей дегенше ауылынан және бір жигитті Қоныратқа жиберіуі зәрүр. Қара басына қарап тұрған мәселе ондай, кете береді. Қиыны Қонырат мәселесі болды. Қонырат қаласының әтирапына усы қақаман қыста қорған салынуы тиіс екен. Әне, усыған қатынасуға

дарриу келісім беретугың ким? Жылаам шешіуі керек. Қазірше Абдуладан өзге қолайлы жигит есіне түспеді, көзіне де көрінебеді.

Абдулла Айтбай «большой» дың жийені, Айтбай өлгенде ол кишкене еді, хәзир он жеті-он сегіз жасларда. Айтбайдың ата-анасын да қолына алып, оның үстіне өзінің нәржан кесел анасын асырайман деп мүшкилин ауырластырсада, сыр бермей жасынан мийнет пенен қайнап пискенліктен турбаты жигирма жасар жигиттің турбатын ақлатар еді. Өзі шаққан хәм бір сөзін. Былтырғы жазда Айтбайдың ата-анасы қайтыс болған еді. Хәзир өз анасы менен екеуі турады. Әкесі «Тазғара саба-шы» да қызылларға жардем етіп жүріп қайтыс болған. Сол ушын ба, душпанлары менен жолығысуды қой нәлеген аш қас-қырдай күсер еді.

Абдулланы шақырып алып тапсырманы ескертип еді:

— Хәзир кет десей де тайыман, — деді ол қысқа.

Солдай етіп Төребай Абдулланы Қоныратқа жоллады, хәш кимге себебін ескертпестен және бір ат тауып, Жумагүлді қы-зы менен Төрткүлге өзі әкетті...

2

«Арқадағы ауыл» деп аталатуғын ауыл маңғытлардың ар-қасында қара көрім жерде орналасқан, жазда қара таллар-бултай, қыста төбенік-төбенік таңларынан айналғасында, шақаларын біреу қол менен сылап кеткендей шыбықланып ту-ратуғын, хәр бирінде төрт-бес түнтен қара таллары бар ауыл.

Бөлек қонысласқан менен олар да маңғытлардың бір тиі-ресі. Хожанның болса, сол ауылдағы ең ауылы, жигерлі жи-гитлерден есепланатуғын еді. Ал-анидан жасай жетім қал-ған менен әкесі ишан болып өткені ушын оны хәмме «мақсым бала» дер еді.

Келбеті де мақсымларға ылайық. Тап бір бұйрық менен кө-герткендей, мурнының астына емес, екі езіңінің үстінде, ау-зының қиыулары жасыратуғын селдір ғана, тап өт шалған-дай сартыш муртлар бар. Сүмек иісінде түк жоқ, көгіс, жылтыр, шырайы қызғыш. Оның қырқ жасты алқыма-ғанына қарамастан, бірінші көрген адам оған оты-дан артық жас бермес еді. Той-мерекелерге ерте араласқаны ушын ба, өзі әбжил. Үйінің қасында үйір-үйір қойжанлық жатпаған менен, сырттан қонақ келсе, қайдан бо-са да сойыслық табылады. Қазанлы. Өзге ауылдардан кыз айт-тырып келген жигит-желендерде алды менен соныкіне түседі.

Өзи аўылдын аўыз биршилигин де сақлаудын тәрәпдары деп аи кеширген.

Буд топардағы дийханлардын абрайлысы Сейтжан еди. Жасы қырк беслерге келип қалған, орта бойлы, тапалдас, қарасалқаллыдан келген адам. Мәніссіз көп былшылдыны жақтырмай. Бир нәрсе ислейжақ болса үндеместен ислей береді. Өзи Хожаниязбенен бир урыўдан еди. Соннан келген онын менен жулдызы қарсы. Хожанияздын барлық минез-құлқын қаслап унатпайды. Ушырасыз қалса сәлемеспейди де. Әсиресе, олардын арасындағы қарам-қарсылық, топарындағы Атажан бай үйленген соң күшейди. Хожанияз жүрген соқпақтан ол жүрмеўге тырысады.

Хожанияз Сейтжанның жек көретуғынын сезер еди. Сайлауды ақсақалдыққа өтпей қалғанын тақылық Сейтжаннан көрип, жер баўырлап қалды. «Ағайын гой, даўыс берер деп жүргенине неге алдынан өтпедим, ўақытша неге бас иймедим», деп басым тырнады, өкинди. Қақықатында ол Сейтжан менен бетлесіўге бата алмайтуғын еди. Жүрексиялғы есине түсип: «Үйп жаңғырға даўран қараған ба, перинтеси басым болып баратыр... Алдымызда алысатуғын кең майданлар бар емес пе?»... деп өзинше. Кешқурын Сейтжандикине келди. Сейтжан оны қаншама жек көрсе де, үйине келген адам болғаны ушын, кет деп айта алмады.

Олардың арасында онғыне басланды.

—Сейтжан аға!—деди Хожанияз жуфас хәм жалынышлы даўыс пенен.—Ағайын едик, бирақ жерге көмдин.

Сейтжан оған сөз зая еткиси келмеді ме, үндемеді. Оның бир аўыз сөйлеўин күтип интизар болып отырған Хожанияз пискен секерпарадай шыртылдап, жарылыўға сол-ақ қалып:

— Ағайын, алдында не гүнам барын билсем екен, дүзетер едим,—деди.

Сейтжан сөйлемей отыра берди. Хожанияз оннан сайып тыпаршылады.

—Урыўымыздын бир тирегі Атажан байдн кишике хәлам жөинде «кнелетен шығарсыз. Менки аўылбиршилк ушын гой. Өзиниз билесиз, бурынғышын жолы. Жас қыз болған соң кетип қала ма деп ойладым. Дүйсенбайдын киши хаклы қусап урыўм басқа биреў менен қашып кетсе, аўылға абырайма? Пәленшелер қабықта демей ме жүрт? Шаўқым шықласын деп өзиниздин урыўдан еки жигитке тапсырып қойыппан. Аты Атажан байдн ки болған менен келип елдики. Басқа жақтан көшип келгеннииз жоқ, барин түсинесиз. Усы күнлердеги Алпысбай, Жетписбай, Сексенбайларды әкелери алпыс, жетпис, сексен жасларында көр-

ген балалары. Болмаса сол жастағы ғаррылардан бала бола ма? Барини де жас дийханлары болған...

—Түф-эй, қайўан!—Хожанияздын патнұсыз ғәплерин азырына шекем тыңлай беріўге Сейтжанның дәти шидемады.

—Атажан байға билдиргеннииз жоқ, келиншек келисим берген...—деп Хожанияз және сөйлеп баратыр еди, Сейтжан қулагын басты. «Хә, сений, алдым белгисиз, болмаса сазайымды берип, әкенди тапатыр едим...» деп Хожанияздын көкирегі сайрады, бирақ сыртқа шығарып айта алмады. Нийлаж түрде түргелип, теңселе-теңселе үйден шықты.

Сейтжан менен ушырасқаны оған сайлаудын жығылғаннан да артық дәрт болды. Көкирегин көтере алмай жатып қалды.

Еки хәялдын үстине жас қыз алғалы өзгелерге сыр бермеў ушын қасасын таслаған Атажан бай динкесиялктен аўылды көп гезип жүре алмайтуғын болған еди. Емейинде жымпылдап есиягине тыным бермейтуғын Хожанияздын сонғы гезде көрибеўи оны динкесине ендирди. Қалдаўран Хожанияздикине келди.

—Неге жатырсаң?—деди Атажан бай оны жатырғанын көрип.—Хеш қала болма. Жұрттын көпшилиги сенни тәрәпинде екенин пүткил округ биледи. Хеш кимге залелли жоқ жигитсең. Аўылды сендей тыныш қылған жигит бар ма? Сенки аўыз бирлик, бирақ сайлаудан жығылғанын аўылдан емес, Жумагүл деген ақ бөйтаалдын кесенаты. Төрткүлден күш алып келген дейди. Өзинди айтпай-ақ қоймын, сен ушын Дүйсенбай бийшара қанша ғайрат салды, қанша пул гөрежет шығарды. Нурымбет ахун неше-неше адамларға бийпул дуға берди... Түргел, душпанларына сыр берме!...

Хожанияз қақықаттан да сыр бермеў кереклигин енди уқты. Ертенине қадымгисинше көшеге шықты. Аўылаласлары менен араласты. Қайтадан атына минди.

Окрисполкомның сонғы қарары бойынша Хожанияздын топары да «Бахытлы» аўылына қосылып, бир аўылкенеске бириккен еди. Аўылда Төребайдын жоқлығынан пайдаланып анаўымынаў мәселелерге араласатуғын болып кетти. Дийханлар арасындағы гейпара даў-жанжеллерди шешіўге қатнаса баслады. Қарап жүрмей дийханларды жыйнап бәхорги егис қаққында онгимелесип жүрди. Тазадан жап қамы кереклигин кеңесті.

Қалаға да тез-тез қатнайтутын болды.

Төребай Төрткүлден бир айда айлаанып келди. Тап сонын келіўине писирип қойылған екен, окрисполкомнан келген биреў

ауылда жыйналымы ашып, Хожаниязды батранкомлыққа ұсынып кетті.

Енді ол ишти биротала гүжитті. Ешейінде көп ислерге араласып жүрген адам, жыйналыстың соңынан қалаға бір барып қайтты да, гилең байларға қам олардың дийханларына:

—Қимде-ким байға жалланып талабын етсе, ериқай. Мен шартнама дүзип дақисын алып беремен,—деп бирме-бір дағалап шықты.

Хеш уақытта киесден алданбайман деп, алды-артын өлшестіріп жүретугын Дүйсенбай өмірінше есінен шықпастай болып екі алданған еді. Биринші алданыуы ханлы Бийбигүлдің оқуына қашып кеткені. Заң қуып оның әкесінен малларын қайтып алмақшы болып еді, бір-екі жыл хаяла болған хаяла кетіп қалса, заң қоспайды екен. Болмаса Жаназбазардағы ийшанның Турдыгүл үшін Тәңірберген маңышыға өткерген малларын қайтып алуы, қаттеки, олардың шатағына окрисполкомның араласып заң тапқаны, оған үлгі болған еді. Қарап қалмайын деген ой менен айтысып барғанында:

—Сізге мүмкін емес,—деді окрисполкомда.

Екинші алданыуы—Хожаниязға дауыс беруі, оның өтпей қалуы еді. Бұның пәнти ханлы қашып кеткеннен де ауыр көрінді оған. Хожанияздан да бетер қандай бийабырай болып қалды. Оның үстіне нешше ақалы төпелері, гейпара түлерді ұйқысыз өткергендері, гейпара аш-жаланаңшылар менен кенегің, биразына биік гөне-көксін киім, гейде дән сфрғендері, оңқ-буяққа тынбай шапқан ат терлері!...

Сайлаудан кейін ол көкірегінің суық жерге басып, қалайынша бұрынғы қалың келіуді билмей жүргенде Төребайдың тамының мылтыққа нышана болғаны әбден мазасын кетірді: жүрегі музда-суу. Кірсе, шықса: «сырғия Тәжим мұрт ойласпады» деп, сарсылар еді.

Қаладан келген атлылар надин басқа жаққа кеткенін анықлап Дүйсенбайды гүманланбаса да, оған тышқан тесігі мың тенте, бойы ауыр: «үх... үх!!»

Ол садақа, тобыларға да көбаса бармайтуғын болып қалды. Үйіне көпшілікті жыйнамайды. Хеш ким менен көп сөйлеспейді. Батранкомлыққа сайланған Хожанияз бір жола түсте келіп, дийхан жумсаудың таза тәртіптері туралы айтқанда да, оның өзі ұнатпай, ишнен сөгіншіп, жүзекі «хе, хе!» деп, мақұл-

лап қала берді. Оның анда-санда сөйлейтуғыны, кеуіл көтеріу ұшын соқта ойнайтуғыны Турымбет. Бирақ оның менен де гөпелерін тереңге жибермейді.

Иалеріне қуғыншы түскеннен қорыққан Тәжим мұрт та бул ауылға қәдемин ізеп баспай кетті. Хәкке менен байланыс үзіліп қалғанын, бір жағынан қуғанса, екінші жағынан қорқатуын да еді. Дүйсенбайдың ендігі жалғыз қаруы Тәжим мұрттың гутылыуы. «Ол ұсланса иштиң піткени — жалахор адам. Мені сөзсіз сатып көтеді», дейді өзі-өзіне.

Ауылға әскерий киім кийген биреу келсе де иш ұлы гүпалды болып ас батбай, безгек тийгендей қалтырайды. Дизесиниң дарманы кетіп жығыла береді. Ал сол келген атлының паракатшылық пенен кеткенін еситсе, бетіне қан жууырып, бойына ас тарайды. Сол ойласпай оқ атқан наймытлардың, еле табылмай атырғанын шала еситсе де, анығын сорауға қаммеден, қаттеки, Турымбеттен де қорқады, күндіз көлекесіне де исенбейді. Тосынан душарласып қалса илажы жоқ, болмаса Төребайдың көзіне түсе беруі де жүрегі дауамас еді. Далаға шықпай адамлар менен қарым-қатнасы үзіліп қалғанлықтан, ол Төребайдың бір ай ауылда болмағанын да билмейтуғын еді. Бір жола есігінің алдында тұрғанында өтіп баратырған Төребайдың «Ассалаума алейкумын» еситіп, жүрегі бираз тоқтасандай болды, сонда да исенбес еді...

Төребай Төрткүлден жүде қуғанышы келген еді. Хийфа айналасында жыйналған душпанларға соққы беріп сапаластырыуда жеңіске ерискен жигитлердің қатарында областың алғысланды. Область басшылары алғыс пенен қоса ауылдағы жұмысты және де дәр төреплеме жанландырудың зәуірлігін ескертіп, рух беріп қайтарған.

Ишти неден баслау керек? Төребай енді усы жөнінде бас қатыра баслады. Окружкомда берілген көрсетпеге мууанық мажлис өткерді. Жыйналыстың мақсеті—бийыл жерді жолдаслық ислеудің—ТОЗ баслау еді.—Ол үшін егіс баслағанша ауылдың кубиласындағы партауға жап қазып апарыу керек!

Төребай кескин қойған бул мәселе ауыл адамларының тийкәргы дыққат орайына айналды. «Суу!» десе қайсы дийхан қарсы турады, хәкке бир ауыздан, жап қазыуға келісті.

Төребай дийханлардың ауыз биршілігіне қуғанып Хожаниязға тәртіп берді:

—Белдарлардың көпшілігі Дүйсенбай менен Атажан байдың есабынан болады.

Хожанияз тақыр басын қасығаны болмаса, ила деп аузын

ашпады. Бірақ соның ала не себептен де Хожанияз Төребай-
дыкіне көп келіп, шайтұғын болды.

Сырттан бақлап Төребай менен Хожанияз арасынан алле-
қандай от шығуын асығыссыз пенен күтіп жүретұғын Дүй-
сенбай бір күні «ақсақал менен батрашқом сөз алысып қалып-
ты» деген гүл еситті. Қарақұлақтай хәр кимнің аузына қарап,
сөзлерін тыңлап, біразын хаялдар арқалы еситип еді. Олар-
дың жәнжелі ақсақал менен батрашқомға кенсе салыу үстінде
екен. Төребай кенсени ұсы ауылдан, ал Хожанияз өз ауылынан
салыуды ұсыныпты.

— Бул тартыстың біреуге ысыуы, біреуге суығы жоқ. — де-
ді Дүйсенбай өзініңше. — Қайсы әулігіге жерлескенде маған қыз
әпереді дегендей гәпті!

Дүйсенбай ұсылардан басқа хеш нәрсе білген емес. Тек суы-
ға баратырған хаялдардың аузын аңығаны болмаса, басынан
корқып біреулер арқалы сорап биайуға, қызықпады да. Ол
өзін қаншама аулақ тұтқан менен, ауыл бойынша өткерілген
наұрыздық¹ төженін салтанатына құлақ аспай, бөлініп кете
алмады. Дийханлардың бири-бири шақырыуы көбейіп хәмме
араласқан жерге бул да барды. Бул байрамда өзі туғралы жа-
ман сөз есипенен деген еді. Хәмме тымтырыс, тек хұкіметтің
келешегін туғралы сөз болды. Сонлықтан құрпенса, пүткіл
ұақыялардың хем-кемнен басылп адамларға араласа басла-
ғанына құуанып, үйінде түрлі ойлар менен жатыр еді, ярым
ақшама дауысы таныс біреу қанысмы тырпады:

— Дүйсеке, а... а... ші...

Төсегінен жылдан шыққандай бай селк етип, еспіні ашыуға
мәжбүр болды.

Тәжим мұрт кирді.

— Аманлық па? — деді Дүйсенбай сымырланып. Тәжим мұ-
рттың сөйлеуге тілі жуғыспай, тоңып қалыпты. «Ах, ах!» деп,
жонқадай алақанларын пөчке басып, бір майдан халықлады.
Оның ұзақ жерден пияда келгенін сезген бай хештене демей,
шыраты жағажық болып атырғанда Тәжим мұрт:

— Кәне, киіні! — деді бұйырып.

Байдың етіне қалтыратпа тийді. Бірақ Тәжим мұрттың өзі
келгені ушын бәне тауып қалыудың есабын таппай, қийпан-
сыйпаң етип бешпентін, белбеуін таба алмағандай хәр нәрсені
бір ұсылап айланшықлады да жүрді.

¹Наұрыздық — жана жыл басындағы байрам.

— Болсаңа!...

Олар Ийшанқаладағы Нурымбет ахунның мешітіне келген-
ше бір ауыз сөйлеседі. Бул жерде жигирмалаған адам булар-
дың келіуін күтіп отыр екен, Дүйсенбай Нурымбет ахунның йа-
етіне кирип отырған түлкі тері малақайлы, сақалы бір тутам
біреуді көріп, өзінің жас тезінде бір тойда аттан жығып кеткен
бай баласына шырамытты. Бірақ анық биле алмады, оның қол
менен тырнап тескендей көзлерінің ойнақшып турғанын көріп
жансызба деп те гүмнанды. Көкірегі буған да ісенбеді. Де-
ген менен ким екенін жете білгиси келіп, соған тигіліу менен
ойы бәнт болды. Басқаларға қарап, биіліп алыуға пұрсат та
болмады. Асығып отырған Нурымбет ахун сөз баслады:

— Азаматтар, қуда хұрметіне бизің атымызды билетугын
елдің түлкі қаймақлары жиыналып болды. Ұақыт қысқа.
Сонда да мен азмаз айтықырайын... Ийшанымыз хәмменізге
сәлем жоллап, бала-шағанызға өмір, өзлеріңізге жүрні хәм
пйман тілеп атыр... — Әнгіме хәмме диншпалердің Әмірдары-
ның арқасындағы атақлысы Қасым ийшан жөнінде баратыр-
ғанын білгендер де, білмегендер де сорамады. Тек ғана ұлтаны-
ызғар мешіттің дийуалынан басқа жаны барлары: «ийшаным,
ийшанымыз сау болсын» деп жабырласты. — Ийшанымыз
Қызыл құмда жүрген қазақ байларынан да хабар алыпты. —
деді Нурымбет ахун жүде ісеніммен хәм мақтанышпен. — Бизге
жәрдем беретұғын болыпты. Турдықылыш пенен Тәжимжан
сөйлесіп қайтты. Турдықылыштың шабармандары Жуманияз
лаузе, Мәтжан мықыры бүгін бул жерге жетпекші еді. Кеші-
гіп атыр. Күтсей-ақ қояйық... — Әлбетте, бәрінің де бір
елдің ауызымызға қаратып келген ақыллы адамларсыз. Сонда
да ийшанымыздың «менің атымаң айт» дегенлерін айтыуың
керек. Бул Хорезмнің шұқыры-ата бабаларымыздың дин му-
сылман ғалавтына биротала араласып, мұсылман болған жері;
исламға қол берген жері, бейніштен орын алытуғын жері. Енді
кенес хұкіметі бір сумлық тауыпты. Динді ойран етип, мұсыл-
манлардың парра-паррасын шығарып бөліп жибереді деген
хабар бар. Яғни хәр миллетке өзі-өзі басқарыуға ерік бере-
міз деп алдап, мұсылманларды бір-биріне қарсы қоймақшы.
Халықтың еркін кезде болыуы керек? Бир қудала хәм күллі
тәрепіннен белгіленген исламның ийелерінде, ақсүйек, **бекзат**-
ларда. Қудай әуелден адамзатты екі қылы қылып жаратқан.
Ислам күшіклері, ақсүйектер, бекзатлар хан сайлап, ел басқа-
рын, қара пұхара тек исеуін тийс. Ал, хұкіметтің бул ойлап
атырғандары мұсылманшылыққа қайшы келетұғын тәртіп. Биз

барлық мұсылмандар бұндай тәртіпке қарсы күрес үшін биригінуіміз керек... Өзлеріңіз билесіз, Жәңнетхан жеңілгеннен кейін бірде тынышпадық. Себебі, дұшпанды сапаластырып үшін күш топтап алуымыз керек еді. Күш топтанып атыр. Қонырат қаласының атыранын қорғанып, әскер ойлап атырған менен, Әмірдарьяның қубласы қауіпті емес, арқасында бәле бар. Өздеріңізге белгілі, бұл жағы орыстарға ертерек жақынасты. Сол ушында ийшанымыз ақылшылық етіп Қызыл құмға барып қайтты. Дарьяның арқасын алсақ Қызыл құмда жүрген қазақ атлыларына қосылып Қызылордаға шабамыз. Аржағында Мәскеу ұзақ емес. Төрткүлде, Самарқандта, Ташкентте жана хукимет басшылары барлық шығыс мұсылмандарының күшін бөліп үшін таярлық көріп атырса керек. Дарьяның қубласының қарақалпақтарын Майлы шенгелден баслат Барса келмес, арқасы Арал теңізі, Қызылдың құмынан шеғара тартып автоном область етпекші дейді. Бұл ақылға ұғрас келмейтуғын талап. Сол ушын алданы яд еткен хәр бір мұсылман атқа минауи шәрт. Биринші гезекте Төрткүлде жана хукиметтің оқығын оқып атырған мұсылманның сатқан балаларын тарқатып жибермей бізге тынышлық жоқ. Мұсылманнан айнығандар жаман. Айтқан гәлиминиздің қулы болып жүрген бурынғы ақсақалдың айыбын тауып қаматқан ким, билесізбе? Сол Төребай еді. Сол үйі жаңғыр Төребайды оқып жүрген Жумагүл Зәрип қызы қуғаталайды. Сол қатынның кесепатынан келешегі сүттей ғана алпақ Хожанияз мақсымның ақсақаллыққа сайланбай қалғанын билесіз. Себебі, енді Манғыт ауылына ким ақсақал болады деген сорау туғанда, сол саллақ қатын Төрткүл обкомына барып, Төребай болады депті. Дауыс беріуде де қылапшылық болды ма деп ойлайман. Солай ма Дүйсенбай?

— Солай тақсыр!— деді Дүйсенбай.

— Әне, көрдіңіз бе, хукимет басшылары өзлери оқытқан адамдардың сөзін тыңлай береді. Егер ұсылайынша оқыған адамдар көбейсе берсе, келесі хукиметінің тирегі көбейіп, ақыбеті жаман болады... Бұның менен сіздер, не қоржынға айланады деп ойламаң. Жеті атасы бий болмаған адамға ел басқарып макириу, Оны қудай да шеп көреді. Елеберін көзіңіз жетеді. Қарақалпақтың хаялы ғой хаялы, бурын кисиге төрелік беріп көрмеген еркегі жұртқа басшылық ете алмайды. Оны өзлери де биледі. Сол ушын анау Төребай дегенге жорта ел басқартып қойды. Қарақалпақ ауылына келгінді биреу ақсақал болды деген не сумалық?..

— Дурыс айтасыз!— деп түлкі малақайлы мақуллап қойды.

— Әне, еситтіңіз бе? Автоном болатуғын болса ондайлап құлып шығарылады. Оған шекем бір қарақазнақ онын айтқанына жүрмей ауыл тарқасады. Бұған ким айыпты? Екі жүзлі, қуыңқы Жумагүл айыпкер. Хукимет еле онын қасандығына түсініп өзін дартылап қылады. Асыққан сіздер, ол қатынның алдағанын түсінеді. Билай өмирінде хаялға исеңбейтуғын болады. Себебі, бұл халыққа сатқыншылық. Хаял деген жүзегей халық қой. Қойың, жігіттер, қызып кетінінен. Ондай хаялды хәр ядымда шалыу керек... Ел басқарып тек сіздердей бекзот, ақ сүйектерге минасың... Қысқасы, Төрткүлге шабыуыл жасап, «Әмірдарьяның арқа-қубласын бириктиріп, жанапша тәртіп орнатамыз» деп атырғандарға жарақ пенен қарсыласыуымыз керек. Бұл бізге қиын емес, себебі хазір хукимет хәмме жер бизіні болды деп, тек жанапша оқыға кеуіл беріп атыр. Қалай қарайсыздар?

— Төрткүлдегі басшылардың арасында бизді қуғатлайтуғындар бар ма?— деді арт беттен биреу.

— Бар.

Хәмме тын- тырыс.

Қоразлардың жекке сийрек шақырғаны еситілді. — Тарқасыу керек,— деді Нұрымбет ахун.— Мақұл ма?

— Мақұл, мақұл,— деген гүлхилдилер шықты. — Әлхәмдиллаға тили келген мұсылмандардың исеңмилдерінен хәр бириңіз екеу-үшеуден адам таярлайсыздар. Шабыуылдың күнін өзінніз айтамыз. Ийшанымыздың басқа да ойлап қойғандары бар, оны ауылыңызда көре берерсіз. Ал, хазірше ийшанымыздың ант хатын оқырман. Тәкирарлаңдар: «Бисмилла! Ислам ушын бир тамшы қанымды аямайман. Өзім тутылсам, ислам ушын дегенлердің хеш қайсысының атын айтпайман. Айтсам тилим қырқылсам, көрдім десем көзім шықсып, нағыз долақый болғайман, отым гүрсіннің астында қалғайман. Әу-мин!»

Хәммесі ғабырласып тәкирарлады. Сонда да Нұрымбет ахун оларға исеңбей хәр қайсысына нан ұсатып болып тарқатты.

Биләк Дүйсенбайды иркіп қалып ескертті:

— Қаланың басшылары Зәриптің қызы Жумагүлдің оқығын иткерінуінен көп нәрсе күтіп отыр. Абайлы бол. Биз сол Жумагүлдің ерине көп нәрсе жүклегінін көпек. Гези келгенде ол исеңдлау оқыға жиберілсе, хештенке ұттырмаймыз, көз қулақ бол...

Дүйсенбай Ийшан қаладан таң ата келді. Халым хеш парсе сорамасын дедіме, от ысырып көрмеген адам үйіне бір дәстө жынғылды қушақлап ала кірді.

Чай ишіп болып ұйқыға да жаталмады. Түпсіз қара уғайым басты: Жарақ асынып топылысқа барыудың аңибети жақсы емес, оқ тийіп өледі. Тири қалған менен жеңілсе, ашқара болады. Нұрымбет ахунның алдында үде беріп, енді бас тартса, баз-баяғы жаман, тили мүки болады. Сол үшін ең болмаса Тұрымбетті қайтадан таярлап шабыұылға қосыуы тиіс.

Тағы қандай имканиятлар бар? Бәрің ойлай бастады. Есіне Тәңірберген машинасы түсті. «Пай, өзі дүниедағы саран, бірден-бір қыйқым адам-ау», деді гүбірленіп хәм ақсақал сайлауының жуұмға шыққан күні ақшам келіп, оның шауқым шығарғанын еселеді.

— Бүйтетуғынның билгенде, пул емес, сизатерге тәңірдің тазабын берер едім,— деген еді машинасы.

Сонда Дүйсенбай:

— Берген-пулын азлық етті. Көп пул үстемлек әперетуғынның қолға кірген үстемлектің өзі көп пул екенін түсінбеді!— деп, жеңіслік бермей, қайтарған еді... Изажсыздан не де болса Тәңірберген машинасының аузын және ийскейін деген қылға беріп ақыр соңы соған тәуекел етті.

Қалың малын қайтып төлетіп, ең болмаса басқа бйреуге тиймей, қызының оқыға қашып кеткені үшін халы менен урыс-лы болып, ишкі зәрдесін киіге айтып жарыларын билей жүрген машинасы Дүйсенбайдың келгеніне қуанып, машина тигетуғын түрсінінен түсіп көз әйнегін алды.

— Дүйсенбай, келмейтуғын болып кеттің?

— Бул бір тәршілық заман болды.

— Айта-айта,— деді машинасы басын шайқып.— Мендей насқара болғанлар бар ма екен? Алған малды төлеу деген не сумлық еді. Журт не айтысып жүр?

Тәңірберген машинасына көрсем, және Хожанияды ақсақал етеміз деп шығарған пулларынан гөп қозғайды деген қыял менен жүрген Дүйсенбай оның хәзіргі сөздерінің бағдарына қарап, өзіне үстем туып гөпті шорта кесті:

— Ағын суудың сағасының байламаса болмайды.

— Ол не дегенің?

— Бой жеткен қыз-ашырқаған қаншық. Қыздарды сөзге ылықтырып әкеткендердің өкшелеріне желім жағыу керек-тә!

Машинасы енді мақұллау белгісін билдіріп басын иізеді. Бай біразға ишек сөйлемей қалды. Машинасының жуқа қызыл иіздері аларып, көкінар сүзекідей сарғыш тартқан жуалері жыбыр-жыбыр етіп, көп ғақыт отырды. Дүйсенбайдың қызыл бул сапары ашығын айтпай кетуі еді. Машинасының хәйқияттан да бул сумлыққа кеуан беріліп отырғанын аңлай «стандырды қызғанда жабайын» деп туұрысынан келеді:

— Төрткүлде ждтып ағымдағы аузының сарысы кетпеген әңгөдек жигит-қызларды мәргиядай өзлеріне тартып отырғанларға жарақлы топылығымыз керек.

— Екеуіміз бе?

— Егер келіссен қырық-елуден кем болмайды.

— Жолдас табылса, барамаң,— деді машинасы шешімді түрде.

Усы күннен бастап қайтадан екеуінің әлпін алысып кетті. Әйтпеден жигіте туғып, сайлауда утылуы себептерін Дүйсенбай Төрткүлдегілерге хәм Жумағұлға аударып еді, қызы үшін күйін-ниеп жүрген машинасының әбден ғыжирданы қайнады. Сөйтін олар күнде болмаған менен күн ара жолығысып, өзлерінің келісегі жөнінде ойласатуғын болды. Нұрымбет ахунның тезірек хабар жибермегеніне асығып, Дүйсенбай:

— Япырмай, ийшанымыз жақсы түс көре алмай жүр ме екен,— деп, тоңқылданады. Оған қосыла Тәңірберген машинасы да шыр-пыр болып, ийшаның жақсы түс көріуіне тілекдеслік билдіреді. Соләйынша күте-күте, Дүйсенбай апрельдің басында қалаға барып еді, ат байлаған шарбағында бйреу оны тұтып алып:

— Келесі жума!— деді де кетті. Дүйсенбай бул күнді тақатсыздық пенен күтсе де, Тәңірберген машинасыға ескертіп болып, енді хәр қыйлы сумлық ойлады...

Уәделі күні ауыр жатарда Тәңірберген машинасы оның қыпқызыл қан қусып ошақтың басын жайратып таслағанының үстіне келді. Дастықты бийік салып жатырған бул адамның бас ушында ол азмаз отырды да, халын көріп, бірақ сумлық пенен «ойрай бояу» ишкенін сезбей, оның силтеген жағына кетіп қалды.

Ол сол жатыстан екі хәштеге шөкем далаға шықпады...

Таздаан қамылатуғын жап Кегейліден саға алып ағымдың құбласы менен шығысқа қарай ағыуы тиіс. Бир топар дийхан-

ды баслап Төрөбай бастан ақырына өлшеп шықты. Хәм оны «Жаңа жарған» деп атайға келти.

Жердің тоны кетпуден «Жаңа жарғанның» қазыуы басланды. Ға Хожанияз батрашком, ға Төрөбай қазыушылар менен болады. Қазыудың тийкаргы шығынын Атажан бай менен Дүйсенбайдан өкдиріп мөлшерленген еді: жүдә көмбағал дийханлардың қақысын солар төлейді.

Абдулла Қоныраттан жигирма күнде-ақ қайтып келген еді. Ол жерде бір қан тегиспеге қатнасқан. Өзі сыр сақлауға да беккем жигит екен. Қоныратта не жұмыс илеп келгенін тек Төрөбайға ғана айтқаны болмаса киенге билдирген емес. Қазыудың биринші күнлеринен баслап жең түріп шықты. Оның жағдайы хәммеге белгилі. Сол ушын Абдулла менен Қалийге биринші гезекте хақы берилиўи тийіс еді. Олардың екеуі ушын Хожанияз Дүйсенбай менен шартнама дүзисті.

— Мейли, Хожанияз,—деді Дүйсенбай шартнамаға қарсылық етпей.—Ел ушын жап қазыласа болар.

Бұл киеннің гөпіннің бағыты Хожаниязды хайран етті. Не ушын қыйланбайды, ямаса ашыуланғаны ма?... Солайынша ол өзінің гүмилжи ойларына жууап таппай-ақ, қағазларына қол қойдырды да, көп сөйлеспей кетип қалды.

Қазыуға жапатармақай хәмме қатнасты. Қолы бос адамлардың хеш қайсысы мирәт күтип отырмайды, бел алып қазыуға барады. Нышлы беллерден шыққан топырақлар тербиштей-тербиштей болып атылып, күннен-күнге бийик ырашлар көтерілип атыр.

— Бийилгы ықласқа құдай береді,—деседі дийханлар өз ара сөйлессе.

Батрашком Абдуллаға шартнаманың ушынан қақысына дән энериўге келгенінде «ауырыу» болып жатырған байды көріп, Абдулланы қайтарып жибергеннен кейін, қаталлықты қойып, бас ушында гүналыдай отырды:

—Жас үлкен, жүдә жамап жығылдыңыз ба?

Дүйсенбай:

— Билмедим, билмедим,—дегеннен басқа хештеңе демей, босан-босқа «хөк-хөк» деп логды, аузынан хештеңе түспеді. Бәрде от жақтырып қойғанлықтан ба, бетлері майға пискен бағырсақтай қызыл еді.

—Шара жоқ, Дүйсенбай ға,—деді батрашком Дүйсенбайдың хаалы шығып кеткен соң сыбырлап.—Еле де дийханлардың төртеу-бесөуінен билқасып зорлап қойыңыз. Төрөбайға салса көпшидиги сизин хәм Атажан ағаның есабынан жумсамақшы.

Халық деген, бийшара үркек қобдай, қорқытсаң қорқып жүре береді. Ал енді, үй жаналасам деген ойым бар.

Дүйсенбайдың жарқабаққа шыққан ажырықтай уйысқан өлпеп муртлары жыбырласып, өзіңінде күлкі пайда болды.

—Есин дүзиў ғой, иним, керегинди сорай бер. Мен айтпай-ақ өзин барин билеген. Жақын арада ақсақаллықты оннан алыў керек. Ахунымыздың болжаўын қарағанда, хәзирше бунын ақсақал болғаны тәўир болғин. Көрсин журт, жалаң аяқ келгіндинин ел басқара алмайтуғынын. Көрсин, қатынның айтқаны бойынша ақсақал сөйлаўдың қандай болатуғынын. Көрсин, қатынның ақылының келтелгінин!...

— Бүгин бир тамаша болды.—Хожанияз және сыбырланды.—Төрөбай жоқ еді. Бир атлы ауылдың ортасы менен «халайықлар, ислам ушын биригіндер!...» деп, «Жаңа жарғанды» жағалап шығып еді, қазыушылардың гүлләни ислерин қойып, ыраштын басына шығып тыилады. Бир-екеуі ғана «неткен жалатай бұл?» деп гүнкилдесип еді, көпшидиги оларға кейін «дурыс айттып атыр» десті. Соннан соң анаўларының даўысы да семни қалды.

Дүйсенбай бұл хабарға қуғанмен менем, ишинде шенгел жатырғандай еді. Ертенги күни Нурымбет ахун алдында жууап берипуден қорқып жатыр. «Ийшанымыздың және де ойлап қойғандары бар, оны ауылыңызда көре бересіз деп Нурымбет ахунның ескерткені усы шабарман ба екен» деп. Дүйсенбай ишнен жорып, Хожаниязға билдирмеўге тырысып еснелі, керилді: «Алла, алла». Оның даўысы ауырыуға усамайтуғынына исенерин де, исенбесин де билмей батрашком «Жаңажарған» ға атланып кетті.

Қазыушылар арасында алағадашылық бар екен. Хожанияз келе сала патырлап қазыушыларға:

— Бұл менин тапқан қазыуым емес. Маған салса бир қарақалпақтың мунайғанын көргим келмейді,—деп атыр еді.

—Қумарпаздан батрашком болып,—деген бир гүнкилди еситилді.

Усы махалде, атын жанбаўырдағы отлаққа жиберген Төрөбай ыраштын басына көтерілді. Хожанияз тым-тырыс болды.

— Ақсақал, бүгин Хожанияздың үйлеринен еки адам келмей қалды. Бизин топардаң Салый менен Орынбай да жоқ.—деді Қалий белін таянып турып.

«Сен билеген бе» дегендей, Төрөбай батрашкомға қарады. Батрашком оның көз қарасына итибар бермей, атына қарай бурылды.

Кеште Төрөбайдың өзи келмегенлерди анықлап шықты.

Ормнбай менен Салый дөңлөрүн түбөсүн, жолдасмак жер ислеуге келинген келисим бойынча арба, өгизлерин бириктирип, отынга кетипти. Хожанияздын үйлөрүндөгү дийханлар да сондой себептер менен келмей калыпты. Бардыгынын себебин аныктаганнан кийин ол батрашкондикине барды. Ол дастықты бөлөнтөн койуп жатыр экен. Хаялы Улман өз дилесине бөпөсүн мингизип емизип, еринин жүн баскан балтырларын кысып отыр. Аксакал кирип келгенде Хожанияз кыбырламеймак еди, Улманын бөпөсүн каптадына жатқара сала ушып түргөзүп, төсөк салыуга кодайдасын атырганын көргөн соң, аллайж:

— Кел, Төрөбай — деп, аяңдарын жыйды.

Төрөбай төсөктүн бир шетине жанбасын тийгизип ашыулам сөйлөдү.

— Атажан бай кам Дүйсөнбай менен жана шартнама дүзис! Қазыушылар тарқап кетпесин!

Хожанияз дасқар шымынның қапатындай таргыл атаушақ мурттарын сыйлап-сыйлап, күлүп жууан берди:

— Төрөбай, сен неге биамейсен? Олардың кеширмесі көтерэ бере не?

— Көтереди! — деди Төрөбай кескин.

— Хазір Дүйсөнбай аұрып атыр. Атажан бай гарры. Егер олар ишқыста болып, өлсе, биз екеұныміз жууан бермейміз бе?

— Бизин үйді оққа тутып, Жумагүлдің кемпірін атып кеткендерге ким жууан береді? Атажан бай гарры болса, неге жас қыз алып отыр?

— Атажан байдың гаррылығын билдирмейтуғын жас жигитлер көп, — десе батрашконның түсі сууыды.

— Төңірберген машиншын да, Мәмбет молланын да және еки-екіден белдар көтеріуге шамасы келеди, — деди Төрөбай оның дәлліне қулақ аспай.

— Сенин менен биз байларға қарсымыз. Бирақ қарсымыз деп елді бүлдире беріуге ҳақылы емес шығармыз...

Олардың тартысы биразға созылды. Ақир соңы еки байдың ҳәр қайсысына және бир-бирден белдар салыуды зорға ұйғарысып тарқасты.

Дүйсөнбай бұған да келисим берди. Бирақ Хожанияз отан көп егин егін ушын дийханларды жалдап беретугынын айтпз қууантып кетти.

Арадан бир ҳапте өткермей-ақ ол Төңірберген машиншынны келгенин еситти. Сонда да онын өз келгенше шыдап, бай бас көтермеді. Төңірберген машинши дәәтсизлик етип келип, танлануы менен есикте турып қалды:

— Ахунның гаргысы өтпепти.

Машиншынның шырайынан аулетли зохарди абайлап, бай бас көтерди.

— Ахун сени қоян жүрек деп атады.

— Айтса қайылман. Аман қайттыңыз ба? — деди Дүйсөнбай көрпе менен қымтанып.

— Ие патырат, алты адам өлди. Ен жаманы өлдер арасында Тажим мурт шала жансар болып, «фай-фай» деуи менен қалып қойды. Алып шығымға пурсат таппадық.

Дүйсөнбай, мени қорқытуу ушын айттып отырған шығар деп исенбей, оның бетине анықлап қарап еди, машиншынның гүзги жапырақтай сары жүзінде қан қалмай, бөздей ағарып, қызыл көзлеринин айналасы бузаубас жүрп өткендей исиіп кеткен экен. Әдебинде албырап қалған бай өзін басма, ишнен «бүләр тутылғанда менин не жумисым бар, аұрып үйде болғанымды хамме биледи» деген исеинште:

— Ахун хештене айттып жиберген жоқпа? — деди.

— Айтты.

— Тәўір болдым. Айта бер, өзін қайда?

— Ол қалған жигитлерди Жинишкенин тоғайына жайғастыруға кетип еди, балким, үйне де қайтып жүрген шығар. Миллетлерди айырыу жөниндеги пикирдин қате екенин, оған халык күш бермейтуғынын айтты. Және азмал шыдау керек деди. Онын еле демесін мол. Ийшанымыз пикирлериннен қайтпаң депти. Бирақ хазір ҳүкиметтин сағатлы адамға мүтәж болғанын ушын өзимізге бейим адамлардан оқыға жиберип алыу кереклигин ескертти.

Дүйсөнбайдың көзлери жасақрал, «пыр-пыр» жанып турған шыраға түсіп, тынып қалды. Төңірберген машинши жанбаслап қай ишти.

Екинши күни аздада бай Турымбетти ҳаялы арқалы шақыртып:

— Ишим, аұырыўымнан аман қалғаным ушын саған садақа,

— деп бағжамасынан ақ шашақлы бир тилем шығартып берип жиберди.

Соңғы гезде Төрөбайдың маласын қашырып, абыл дийханларынын берекетин ушыратуғын бир ғақия пайда болды: Биймәлим бир атлы ара тура: «Халайықлар, динди сатпаңлар! Диний Хорезмийн ҳүрмети ушын биригилер, ул-қызаларымызды жанапша оқыға берменлер...» деп, абыл арасынан қуындай шабып өтеди. Төрөбай оны тутып алайын деп гужырланады. Бийпайла

аңлыған Ғақтияға тап келмесе сира. Ол усылайынша күйип-писип жүргенде округкомға шақырылды.

Округкомның кеңесінде көп адам бар еді. ОГПУ дегі Орақбай Ембергенов та усы жерде екен. Округком секретары Баймуратов кишинейиланк пенен Төребайды көріуден орнынан тикейип, алдына жүріп келип сәлемлесті. Төребай ишнен «жаңа заманның басшысы да» деди де, дийүалға жанаса қойылған гүрсилердин бириүине мәрлана отырды.

— Соңғы екі көптеңи ишнде аўылынан тыста болып келген қыдырың қайтқан адам болды ма? — Баймуратовтын бул сораўы Төребай ушын күтилмеген сораў еді. Ол аўылдың мазасын алып «халайықлар!» — деп шабатутын атлы жөннде сорап деп ойлаған еді. Күтилмеген сораўға ойланып қалам. Дурыс жууан бериүи лазым. Қане, ким қайда барды? Хамме аўыл адамларын, қәуипилерин көз алдына елеслесте баслады: Дүйсенбай аўырыу, Атажан бай ғарры, Хожанияз өз имен күнде көрисиң жүр. Дийханлардын бәри қазыуда. Турымбет болса анасына қайыр бермей, жас балалар менен қайтадан асық ойанғез түсин жүришти. Ким, ким? Барлық адамларды есledi. Мамбет молла пышықтап, кемпириниң қасынан шықпайды. Бир-еки мәртебе онын ешек арқанлап жүргенин де көрди ол. Айтпақшы, Тәңірберген матынның көринбеди? Жоқ, онын өз и көп аса далаға шығып гезе бермейтуғын адам. Хәр кимниң киимин тигиү менен бәнт.

— Жоқ, деп ким қыдырмады, — деди ол ойланып-ойланып.

— Анық билесен бе? — деди Орақбай Ембергенов.

— Анық билетугын едим.

Төрткүлге Тәжим муртлар жасаған шабыўылдан Төребайдың бийхабар екенин билгенсоң Баймуратов шақырған себебин түсіндирип:

— Сақ болыңлар, оқыў жөннде бийыл умытпа! — деп қайтарды.

Ол қайтысын жол бойынша және ойланды. Қақыйқаттан да биреўдин қыдырып имаса тамыр-танысларына өлим түсин яки той болып кеткенин биле алмады. Төребай соңғы гездеги батраккомның хәркетлеринен шұқбаланып, ол жөннде Баймуратов пенен кеңесип көрмекши болған еді. Киятырып ол туурамы айтпағанына қуанды: «Аўыл кеңесликке талас болған соң қуры жаманлап жүрипти деп исенбеўи мүмкин. Оны өзим жеңиўим тийис» деди гүбирленип. Аўыл арасында базда көк ғаргадай көринип: «Халайықлар, дәрди сатаилар!» — деп, шаўып өтип кететугын адам туурамы айтыўды умытып қалғанына өкенин,

қайтадан қалаға кетпекши болып турды да, және: «тек хабар жеткергенше өзим онын да жолын табайын» деп, аўылға қарай алған нәзерин бурмады.

Мугаллим жетисегенликтен еле аўылдан мектеп ашылған жоқ еді. Жумағұлдың кетерде аниқарлап кеткен тапсырмасы, оған қосымша округком да ескертип қойынты. Баймуратов бүгін және есине салып жиберди: Қалай болмасын бийылғы жазда Төрткүлге жигит-қызлардан таллап оқыўға жибериү керек.

Төребай бул тапсырма жөннде талай бас қатырған еді. Қалы қызларына жәм жуўытпайды. Орынбайдың балалары жас. Салып уста жалғыз қызым деп шыр-пыр болады. Бир-ийсе Хожанияздың топарындағы Сейтжан ғана ийеди.

Төребай бул киспни бурыннан жақсы билетугын еді. Олар талай-талай қазыўларда бир шек салысып бир төсекте жатысқан. Қалаға талай-талай отып сатысқан. Сейтжан Хожанияз бенен тек ғана аўыллас емес, ағайын болғанына қарамастан, онын ел бирхтиремен, деп жақын жуўықтарына да қарамалық етиўлерин қаслан унатпас еді. Ол бул сырларын тек Төребайға айтып ашымысатуғын еді. Болмаса өз и көп сөйлей бермейди де.

Төребай усыларды есден Сейтжандикине бурылды. Үйиниң қасында сур ешеги байлаўлы тұр екен. «Өзи де үйде болғаны» деп аттан түсти.

Сейтжан аяғын көсидип, сегиз жасар улы таллап берген қасықтан кендир арқан есип отыр еді. Төребайдың кирип келгенине ушып турғанда қабығы шашылып еді, Төребайдың өз и жыйнастырып қазыққа идирди.

Ғаилы Турсын жоқ екен. Ол бес жасар қызы Гүлжан жаман отырған әкесиниң көйлегин жүктин үстине таслап, есик бетке шықты да от жағыўға айланысты.

Олар еркин отырып сөйлесті.

— Хадал сырм, ҳала оқып журтқа аға болады дегенге кеўлим бармады, — деди Сейтжан оны атландырып атырып. — Жаңа заман ушын қызыма қарсылық етпеймен. Ал Турдыгүл келе қойса, бөрип, Гүлжанның өз-ақ кетемен дер еді.

Тәңірберген машиншынның минези өзгермесе, Турдыгүлдің жазғы деналысқа келмеў қәип бар еді. Төребай ол жөннде ҳоштене айтпастан кетеринде:

— Ең баслымы, жеңгей қарсылық етпесин, ал жаңағы айтқаным, шабарманға тийым салайық, — деди. Шабарман дегени сол «халайықлар», — деп шабатутын бийбелги атлы еді.

Қурығыр атлы қасақана тап Төребай жоқта, имаса ол атып жиберип, жамбаслап чай ишип отырғанда келип, аўыл арасын

да дүбелей турғызып, бир үйді от алып атырғандай ашып да-
ұмыс пенен бақырын, ол далаға шығаман дегенше зым ғайып бо-
лады. Көбіннесе намазшылар, намазшам меңгізінде өтетұғын
еді. Ол Хожаниязға да:

—Сен де сақ бол!—деп, бір-екі мәртебе ескерткен еді.
Ол да Төребай ұсап, ғапылда қалып жүргенін айтады.

Шабарманды түсіннің болмас еді. Төребай сол жаршының
базда ақ, базда ала, базда қасқа атлы болып өтіп кеткенін
есітеді. Барлық аты жүйрік қусайды. Соған қарап олардың
көп екенін, ямаса бір атты қар түрге бояп жүрген бір адам
екенін де біле алмайды.

Кешқұрын ол атының ерін алып, алдына беде таслап, өзі
тамға сүйеніп, ауылдың бәхәргі көрінсінше зауықланып тұр
еді. Арқа жақтан киятырған көмірдей қара аты бір бір жолау-
шы көрінді. Сондай нәзік болмасын деп қазып, өзі
сол тасаға алды. Жоқ, олай емес, мойнын төмен алып жүде
салпауымып киятыр. Сөйтсе де Төребай ішке кірмеді. Қимдики-
не қайырылғанын билейін деп, ешегін тұрыпты. Бір шақытта
аттың жан енді. Зонгиге ширенін жөн-жағына қаранды. Туп-
па-туұры Төребайдың тамына көз тикті, бұны көрмеді. Аты
тамын аржағында еді, оны да абайламаса керек, ұры пәттей
жөн-жағына қаранып, ауылға араласа келе, бірден үсті-үстіне
атын қамшылап жиберіп, бас байрақ ұшын озып киятырған-
дай қамшысын былғап сүренледі:

—«Халайықлар, халайықлар! Еситпедім деменлер... Ис-
лам ұшын... Жанаша оқыға бала берменлер!...»

Төребай ізін тылап турмады. Жадағай атына ғарғын ми-
нип, қуға көнеді. Қара атты, қуғыншы түскенін көріп қа-
лып, атын бас демей, көз демей ұрып, артына қарап-қарап, дау-
ыл айдаған қанбақдай ұшып баратыр. Бұл да жеделденіп «шүү,
жоніуар, шүү!» деп атын хәм хошметпен хәм қолына илгін-
ген шыбық пенен сабаалап қуып киятыр. Қара ат жүйрік екен,
кем-кем араны ашты. Төребайдың қасқа аты да кем-кем қызып,
ойға, бәлентке қарамай келеп, шауып, киіктей атлығыда.
Қашқын бәрқұлла артына бет бұрып баратырғандықтан ба, аты
тілең шөңгелліктің, жыңғыллықтың арасы менен ауылдың
қубласына шыққан соң «Жаңажарған» жәптің қайшысына ти-
реліп, батысқа бұрылайын десе Кегейлі бар, бірден жалты жа-
ғалап Ийшан қала төрентке қарай туппа-туұры шапты. Төребай
да араны қуырып киятыр... Ийесі менгере алмаған қара ат
кәпелімде сүрінгіп кетіп, омма-қазан атын ұшып түсті. Ол

қайтадан атын тикап минемен дегенше Төребай да жетіп, үл-
герді.

Қашқын үстіне ұзын шаппап кийіп, шабандоздың кейпін тұт-
қан әрікнамайлау, бір тутам қара шоқ сақаллы бیرهу екен, үс-
тіне қазып жақындаған кезде оның қолында шығанақ бойлы ақ
сүйек саппапы шығап жалт ете қалды.

Жарағы жоқ адамның шығап жалт аттан түсіп топы-
лауы қазып екенін екеуі де біледі. Төребай әмелін тапты.
Атын арқаңдайтуғын шыбырдың ұшын түрмекпен тап бір асау
ұслайтуғын жылқымандай шымдың үстіне атты айдап, дөңіп
барып, таслады, мойнына түспеді. Айлаңып келип тағы тасла-
ды, тағы түспеді, үшінші иретте қашқын арқанын түрмек ша-
лаңған ұшын қақшып алды. Төребайдың қолынан аттың дизгін
кетіп, Төребай да атын былай-былай табыжылап алмай қалды.
Ал асау аттың дизгінін саумалап, кем-кем жақын киятыр. Тө-
ребай оның қасына жақын келип шығап ұрығын күтіп отырып-
а Қашқын жүде жақын келип «и, алла!» деп асау тайдай шап-
шып, шығап сәлтеген мәхалде, Төребай өзі оның үстіне бүр-
киттей ұрды. Екеуі қушақласа жығылды.

Шығап Төребайдың жанбасына қадалған еді, қайындай сү-
лдігір жигіт шығап зарын пүткізлей сезбестен, ийесінің
сұғырып алуына үлгертпей, қапсыра қушақлап астына басты.
Қашқын тырмасып атыр. Ыенаспа, шысылдаспа, тислесің...
Қашқынның қолында және бір киілеу шығап жалт етіп, Тө-
ребай қолының ұшып ауырғанын сезді. Топырақ қанға былған-
ды. Төребай бұл қанның қанқатан ағып атырғанын байқамады.
Себебі, қашқынның да аузы-мұрны қан. Төребай бір түпіріп
қараса, екі жағының да тілі бар шаққы оның қолында ойнап
жүр екен. Жан айбаты менен оның шаққылы қолын қысып, өзі-
нің сүйір ийегін оның кегірдегіне басып еді, қашқын қалса-
рға, шаққы жерге түсті. Шаққыны өзі алып, қазыптан қуыл-
ған соң, оқыранып қасынан кетпей тұрған қасқа аттың шыбы-
рына қол ұзатып, душпаннан екі қолын денесіне қосып, бала
құндақлағандай шандып, тикейіп еді, үстіндегі көйлегі өрім-
өрім болып хәмме денесінен қан тамшылады. Майжанбасына
қадалған қанжардың сабына қол тийгізіп көргенде, жан көзі-
не көрініп, бүккесіне түсті. Геуғим түсе Төребайдан хал кет-
ті. Тикейіп атқа ийіңгіге шама жоқ. Қасындағы торға түскен
сүзендей шырмалып қалған адамға ара-тура қарайды. Ол
мырсып, тисленіп күшенеді, сирә аттың шыбыры оны жаз-
дырар емес.

Бірден дүсірлі шықты. Бұнан екеуі де дәмеленіп бұры-

лып еді, Сейтжан бір арық шубар атты сабалап келип қалыпты. Ол шығарылып қалған адамның бетіне үңіліп тұрды да:

—Газзан, қарамы!—деп гүбірленіп, денесі қанға былғанып, аяқтарын көсіле алмай, бүккесіне топ болып жатырған Төребайды көріп:

—Орынбай...Ай! Бөрман айда!—деп дауыслады.

4

Төребайды қозғау мүмкін емес еді. Қалаға жетіуі қиын. Сол үшін оны үйіне шекем есілеп әкелісіп:—Орынбай, басында бол, қозғалма, енді қан ақпасың,—деп Сейтжан тұтқынды аттың ерине бөктергідей қылып кесе жатқарып түні менен қалаға әкетті. Төребай, денесінен пышақ суырылған менен, жүде қалсыраған еді. Ертекіне Сейтжан келген соң көзіні ашты. Сейтжан бір рус ханал менен келген еді. Ханал келді де, үй ішіндегілерге өзін үстемалық етіп, Төребайды шешіндірді хәм пүткіл денесін өзін жуып қайтадан танды. Бұл облыстан округке келген доктор еді. Төребай доктордан қалада жоқлығын өз тілінде Сейтжанның сорап еді, ханал жергілікті билікті билетуге болып шықты:

—Мен облыстан келдім. Қаладан кеселхана шөлкестірілуге келген едік...—деді.

Төребай қысығанынан жымыйып күліп еді:

—Хеш гәл, хеш гәл!—деді де, оның жаралары қабилі емеслігін, күтсе тез тауір болатуғынын, бірақ жаралардың шүберектерінің алмастырып тұрыу зәруранғын Төребайға айтып, қалай іселеу керектігін Бағдатгүлге үйретіп, асығысменен қалаға қайтып кетті.

Енді Бағдатгүл де шебер болып қалды. Бұрынғыдай Төребайдың айтылуы бойынша емес, доктор қалай үйретіп кеткен болса солай іселейді. Кем-кем жарадардың бетін бөрман қарай бәслады. Бірақ ол жатса да тынымсыз. Қазыу менен қызықсынады.

Бұл сапары ол жеккесіремеді. Ауыл дийханлары келип тұрады. Ембергенев бір келип, тұтқынның Қасым ийшан дегеннің бір шабарманы екенін, бірақ оның қайерде тұрақлайтуғынын ол білмейтуғынын, деген менен оның көрсетуін бойынша «Алтын тоғайда» бес баспашы тұтылғаным айтып,

¹ Алтын тоғай—Шортанбайдың сипатынааты Әмірлерінің қайырындағы тоғай. Топанғыларды ақ теректей дүңің болып өспеліліктен ұсылай аталып кеткен.

кеулін көтеріп кетті... Баймуратов та келді. Ол дәслеп Төребайдың кеулін алыу үшін өзін жөнінде сөйледі:

—Есіткен шығарсан, мен 1916-жылғы мәрдихарға алынуыдан революция исіне араластым. Сонынан қызылларға қосылдым. Біз, революционерлер қандай қиыншылықтарға төзім бермедік, нини. 1918-жылы тегетім бойынша түңгі сақшылықта тұр едім, қайсы құдай есімді алғанын білмеймен, ақлардың екі-үш адамы артымнан келип аузымды басып, тайдай туұлатыуы менен әкетіп қалды. Ордасына барған соң, пай қыйнады-ау, реймсизлер! Мынаған қара, сау жерім бар ма?—Баймуратов көкірегін, жауырынын ашып, жол-жол қара тиртықларды көрсетті.—«Қызыллардың баслы күші қайерде екенін айт!» деп етіме темир қыздырып баса берді. Хәр басқанда терілерін «уажж-уажж» етіп, жаным көзіме көрінеді. Өлсем де айтпауға бел байлады. Партия бизді соған үйреткен, ақыры... Енді зыяққа отырғызып өлтіреміз деген күні өзіміздің Қызыллар келип, құтқарып алды... Хеш гәл, ауырып тұрдым—аунап тұрдым...—Бұнан соң Баймуратов «Жанз жарған» нин қазыуын көріп келип, ауыл дийханларын жыйнап, ТОЗ қаққында сөйлесіп, ұазыйпаларды айтып, Төребайдың ұсынысы бойынша Сейтжанның ТОЗ ға баслық болыуын мақұллап, дийханларға сайлатып кетті.

Баймуратовтың кетерде Төребай менен Сейтжанға және ескерткені мынау болды:

—ТОЗ ағзаларын көбейтіндер... План үшін дөңді көп егіндер... Батрашкомнан дурыс пайдазаныу керек, ол қалаға бийпайда көп қатпағанын төре, ауылда көп іселейтуғын болсын.

Төребай бұл сапары да батрашком жөнінде айтпай қалды. Себебі, Баймуратовтың сөзіне қарағанда Хожанияз қалаға хәр барғанда булардың үстіннен шағынып жүрген болса керек. Қорыққан бұрын жудырықлайды деген. Енді оған қарсы дауласуы басшыларды алжасыққа салып, екеуіне де исенім кемейіп іске зинн береді. «Екі ийт урысса, сүйек ғарғаға оң түседі. Бұны жамай жаулары пайдаланады. Бәлкім, Хожанияз жөнінде мен алжасып жүрген шығарман» деп ойлады.

Ол бір айға шамалас жатып түргелді. Ол өзін біраз күшлі сезер еді. Себебі Хожанияз қарсы болған менен Сейтжан менен пикирі дәл келеді. Сол үшін Төребай жазға қарап тілең тамсыз дийханларды жыйнап-кенесті.

Ақсақалдың да, ТОЗ басшының да мақсеті жайсыз дийханларды бириктиріп жай салыу еді. Дийханлар әбден түсинісе алмаса керек. Бір-біріне алақдасып қарасқан гезде;

— Барлық ТОЗ ағзалары биригіп, ұлыма бір дәліз бар, малханасы бар, нәхән бір жай саламыз...—деді Сейтжан.

— Сен «ТОЗ-ТОЗ» деп, ақырында қатың-баланыңды да бириктірмекшімсің?—деді біреу.

— Айтып болғаным жоқ,—деді Сейтжан оларға.— Ұр ким-ниң хожалығы айырым, өзлеріне дәреке болмасы болады. Бұнда барлық күшті есепке алып біреуден-біреудің дийәл пайда етіуін нәзерде туғып, тамларды тек жалғастырып салыуды айтып отырман...

ТОЗ ағзаларының біразы түсінбей бас қасып баслаған соң Төребай және сөйледі:

—Ауылдаслар, мейли, ойланып көріңдер. Біздің айтып отырғанымыз еңілердің ғамымыз. Хештененізге әлеа келмей-ді. Ұр кимдікі өзіңкі...

Ақырында, олар ойласыуға мәулет алды...

Соңғы күндері Тәңірберген машиншы жаңланып кетті. Төребайдикіне жийі-жйіз келіп тұрады. Жүрген бір қайыр-қом. Бағдагүлдің кийіні жамап отырғанын көрсе де «мен тигіп әкелейін» деп әкетеді, жәге айтқан ұақытында пиктерің әкеле-ді.Бұл кимінің тек шарбаңшылығы, өзімшіллігі болмаса құ-киметке қарсы гүдибузарлық іслегенін хеш қашан сезбеген Төребай, шынмен оның көп іелгенін жақтырмай, Бағдагүлге ескертпе жасады:

—Үйге келіуіңе қарсы емеспен, бір сорауым, кийім тикти-ріп, үйің қылма!

Тап усы гәнті есиктендей бір күні келгенінде ол Төребайға жалбарынды:

—Инім, перзент қақыйқат жән тамырын екен. Турдыгүлді сағындым. Ол менен қорқып жаада ауылға келмес, келе бер-сін, көрейін, қандай болды екен. Хабар жибергіз!

Бұған Төребай ісенерін де, ісенбесін де білмейді. Қыз кеткенде ауылды басына көтеріп жәнжел шығарып жүрген бұл кимі қай дегбірден састы екен? Сумлық пенен айтып жүрген болмасын. Төребай әрі-бері ойланды. Бірақ сырттан Нурымбет ахун қусыған біреу ұсындай сумлық үйретеді деп есінге келтірмеді, сирә. Келтірейін десе көрген жерде оның сол шығырыулауы: «Перзентім», деп жылаңсырайды. Оған қосым-ша бір жола хаялы Бийбнайым келіп, Бағдагүлге машиншы-ның қақыйқаттан да жалғыз қызын сағынып жүргенін айтып:

—Ақсақал қайним шақырта қойсын,—деп кетіпті.

— Хабар жибергізейін — деді Төребай.— Ол қайтама қайраудағы ғаздай басқа қызларды әтирашына тоңлауға да себеншін бәлар.

Соған шөкем ол оқыуға баратуғын жигит-қыз үгітлеуін тоқтатпады. Сейтжан менен, хаялы Тұрсын менен қайтадан сөйлесті. Қалийдің үйіне хабарласты. Ұсылай етіп жүргенде күтілмеген жерден Тұрымбет келді.

— Оқыуға мені жибер, ақсақал...

Төребай менен бірге отырған Хожанияз алды менен қуған-шын билдірді:

— Әне, жигит! Әне қарақалғақтың бір азаматы!

— Мұғаллим таярлайтуғын бір жыллық курсқа бір жигит жиберіу керек еді, мейли сен-ақ бар,— деді Төребай.

Тұрымбеттің үлкен қыйық көзлері күліп, жадырап қон берді.

—Жумагүлді көресен, бала!—деді Хожанияз. Тұрымбет бозарды.

Жаз жүде қолайлы келген еді. Ұр күні аспан ашық бола-ды. Күн ыссы. Баада ишн тартылып қалатуғын Кегейлі бығыл шимпидеп ағып тұр. «Жаңажарған» жаптың қалыуы шалалау пиктеріңне қарамастан Кегейлінің суғын оқпандай смирін табаққа қуйғандай төппелеме ағады... Егер дйханлар өз-ара таласпай, жаңа раштан оқпан жибермей, тежеп суғарса, ТОЗ ағзаларының егис жерлерін суу менен бас-пүкіл тәмінін етіуіге күдіретсі. Гүллан дақыл жузериелер де, мәш те, тары да Ұр бір атызда лагенге көгертілген нәлдей уйғасып қалды. Хеш бір атыз Дүйсенбайдың жылда ісленіп, төгіліп тұрған атызларынан кем емес. Жерге не тухым шашылса бәрі ырғалыс-ты. Дйханлар егіндерінің басына барса болғаны, гүңкілде-сін, қууыңсың:

— Елге келер бір нәубет, жерге келер бір нәубет деген усы, — десіп, теліскелерін көкке шығытып ойнайды. Сөйтіп жүріп өшпен ТОЗ шылар Төребайдан алған мәулетін де ұмытпады.

—Бірлік бар жерде молшылық бар,—деп Сейтжан жолдас-ларының атынан сөйлеп, биригіп көп бөлмелі бір жай салыу-ға келесім берді.

Ара көп қашықламай бұл ис қолға алынды. ТОЗ ға жиргет

он төрт адамның біразы тырнақ ұшын тал шабыға, біразы май аударыға киристі, ұста көзін Салмай таза тамның төбесін бастыратұғын ағаш қайықтап шабыу ұшын, Шортанбайдың тоғайына кетті...

5

Кегейлінің бойындағы жаз ұрықтар жасарып, «Бақытлы» ауылына қараған қондегине, құбладағы «Жаңа жарған» жаптың екі жағасына егілген кендірлер шаңырақ бойлы өсіп, дүт тоғайға айланып, қатара тигіліген қара таллардай доланысып, әтірап құлшырып кетті. Кешке қарай құбладан, батыстан шамал ессе, ауылда май иінсіз аңқып, танау қышытады.

Дийханлар бейімді бахтына мәз-майрам. Жай салыспал қызып кетті. Ылай басқылағанлар бірін-бірін дәлбекпен уушуу күлкі туудырып тұрғаны. Қалпын онша көп сөйлемей тунжырап жүретұғын болғаны үшін ба, адамдардың біразы соны дәлбеклегенді, сөзге, күлкіге араластырғанды тауір көретұғын еді. Оның құлағы үйренсін дей ме, бойының келтелегіне дейін айтып басқылайды. Сон-сын ол да үйреністі. Қалпын басқылау тұғын Орынбай еді. Орынбайдың өзі болса жасайынан мал бағып жетімнің пенен өскен. Жасайынан кийме таз болғанлықтан хазір басы жылтыр еді. Оның үстінде көсе. Бірақ ол хеш ұақытта басының жылтырлығын, көселігін айыпқа санап мұнаймас, бәрқа кеңіліні жүреді. Қалпы бүтін бір тауып келді:

—Орынбай қаладан тақия сатып алса базарда басын көрсетпеге уялып, гөне тақиясына кийгізіп көредіміш...—Орынбайдың әрманы Қалпын сөйлетіу еді. Оның сөз тапқанына ашыулап былай тұрсын, қайтама мәз болып, хәммеден қаттырақ хәм көбірек күаеди. Солай етіп басқыласыға Қалпын де араласып кетті. Енді оған біреу «келте» десе өзі күлетұғын болды. Усылайынша ғағ-шағ күлкі, ұақты хошлық пенен ауылдың тарихында бірінші жай-өң төрт бөлмелі жайдың дәслепкі пақсасы тиклене баслады.

Ауыл арасында «халайықтар, халайықтар!...»—деп шабатұғын атлы кес-гелдем тыйылды... Бул көріністер менен сол хәдйсеге қууанбаған адам қалмағандай еді, сол ұшын Төребай жүдә кеңіліні жүреді. Тек оған Тәңірберген машынның кеңілісіз сияқты. Сонлықтан «бос жүрек әке қызын сағынып жүрген шығар» деген пәм менен, ұшырасып қалған жерде «қызың жақында келеді» деп қууантып қояр еді.

Турдыгүл біраз кешігіп, июльдің ақырында ғана келді. Оның жазғы дем алысқа келіуі Жумагүлдің өткен жылы келгеннен өзгеше салтанатқа ие болды. Төребай оның анасы Бий-биайымға:

—Ауылдың қыздары бір жазылысып отырыссын!—деп ауылдағы құрдас қыздарының біразын шақырттырған. Төребайдың өзі, қоттеки, үйлері бөлек Сейтжанның қызы Гүлжанды да алдырды. Төбесінде нәхәп бір секеріараны кесе қойғандай түрме менен айдыланы қабатластырып оран, он екі шерекліні жаулығын жазы-қысы тасламай бүркенип, етегі жер сызып, шамды үйіретұғын қызылжөлек кийіп жүретұғын Турдыгүл пүткілдеп өзгеріп кетінті; Басында қызыл борлағын көйлектің үстінде қара зесінен екі елі төмен қызыл борлағын көйлектің үстінде қара ғажым мақпалдан шолақ бәшмент кийген, жүріс-тұрысы жеңіл, жаз болса да, етік кийіу таң емес еді. Аяғындағы қара хром етігі жаңа ғана майлатқандай жалт-жалт етеді. Қынама белді кийімлерінің қонымдылығынан ба, белбеулігі бір қысым. Көкірегі шабатұғын аттың төсінде кен. Қойнына қос алма тыққандай тырсылып тұрыпты. Кийген кийімлеріне таңланған құрдаслары оған есінтірмей өз-ара сыбырласты:

—Әкесі машынның болған соң өзі де машыншылыққа оқыатырған шығар, кийімлеріне қараң!

—Шап-шағын айтпайсаң ба? Жеңіліне қара!...

«Жаңа базар»дың ийшанына пәтия оқысқаннан кейін шырайы занырандай сарғайып, «кеселендім» деп жүретұғын Турдыгүлдің бийдайдың пәтиріндей дөңгелек беті сүтке малып алғандай аппақ, жұқа ернілеріне әнірдің суы тамғандай қызыл, кен маңлайындағы қаслары қарлығаштың қанатын қайшы менен сулыулап қыйып жабыстырғандай. Оң бетінің алмасындағы ийненің ұшындай қал жүдә жарасықты. Әребексіз қобаға мұрын сулыуланып кетінті.

Өзі бардамлы машыншының қызы болғанлықтан, хәр құлағында ұзыны бір сүйемдей, аспа шыңырлы түніс сырғалар болатұғын еді, міне олар шунатайдың тырнағындай аппақ ғана шытақтар менен алмастырылған. Көмір менен ысқандай қапқара шапы жылтылдап майдалап өрген бурымлары қаратаалдың шыбықтарындай дізіліп жауырының тегіс жауып тұр.

Оның келбетіне аузының суы қурымаған бір қыз қалмады.

—Оқыу қыйын бола ма екен?—деді Сейтжанның қызы Гүлжан басқа не сорарын білмей.

—Хасан қыйыншылығы жоқ. Екі айда хат оқытұғын бол-

дым, — деди ол көздерін ойнатап тез-тез сөйлеп. Бұрынғы кем-өзін қыздың сөйлемшелігіне де таң қалысты:

— Оқып-оқып ким боласан?

— Доктор боламын.

— Бийбигүл ким болады?

— Артист. Былайыңша айтқанда, қыз бақсы.

— Жумагүл-ше?

Ол быйыл совпартшколда оқиды. Оннан соң басшылықта ислейтуғын шығар.

— Өйбей!

— Өйбей!...

Қыздар бирине-бири тигілісіп, бетлерін сызысты. Бийбигүл қызының көрікелініп кеткеніне қуанып, оның қал-жағдайын құрдасары кеткен соң сорарман деп, анда-санда жақын келіп:

— Отыра қойың, қыздарым, сөйлесің, маңқыңызды басқанша сөйлесің — деп кетеді.

Қыздардың хәр бири Турдыгүлді таза түскен бийтаныс келіншектей көріп, жақын отырғысы келеді де қамаудағы ешкілердей соған қарай тығылыса береді.

— Өйбей, қандай көркейіп кеткенсең, хәмме сендей ме? — деді Қалийдің үлкен қызы Нұрзада.

— Барлық сулулық, адамгершілік, хұрмет, дослық оқыда, қыздар!...

— Оқығұа ким барса да ала бере ме? — деді және қыз шыдамай.

— Усы топарымыз бевен барсақ та алады.

Жүзлерінде күлкі туған қыздар ата-аналарының қаталлығын есledi ме, айыплы беделердей бір-бирине жалт-жалт бурылып, сөйлерге сөз таппай төмен қарасты.

— Қыздар, хәмменің оқығұа барыу жөнiнде ойланғыздар. Менің еле бир ай уақтым бар. «Ырысқаны сатып рәушан ала» деген нақыл бар ғой. Негізінде ырысқаны сатып оқыу керекпе деймен. Рәушан деген оқыу екен. Еле беріп түсіндіремен... — деп, Турдыгүл қыдырып келген қыздардың арасында қонақтай отыра беріуді бийқолай көріп, қазан асығұа қолайлысып атырған апасына жардем беріуге түргелді.

Ешейінде «ах, қызым!» деп сарсылып, Төребайға тиыш бермей жүрген маңышы, қызы қолынан алған уақытта үсті-басын көзден өткеріп, «хәй, бетсіз!» деп, хеш кимге еситтирмей бир тисленіп, төрғи жайына кирип еди. Шық-шықлап күлсін, сөйлесіп отырған қыздарға көзім түспесін, дегендей төрғи жайы-

нан шықпады. Қыздар да жууық арада тарқаса қоймады. Жанадан жалғыз отыра-отыра тахәти кеткен маңышы үнсиз келіп есіктен кирип еди, хәмме қыздар үриккен қозылардай уудыр-жуудыр тикейді, түсі саразбандай сууық маңышы далаға шығып, аяқ дүрсилдиси семгеннен кейін қыздар қайтадан емин-еркин жайласты.

Тәңірберген маңышы есіктен шығып, қораның шалдығарына арқасын сүйеди. Айналада құлпы дөңген жасыл егінлер, пенсиннен кейін құблаға айналып, ауылға май ийсін айданан шал мал оны ирке алмады. Оның қадәрдан көзлери Төребайдың үй бетіне тигіліп турыпты: «ақсақалдың аты көрінбейді-өзі жок кусайды...» Ол дәрриу жер төлеге кирип нәхә қанжар алып шықты да, қуураған еринлерін жалап-жалап, Дүйсенбайдың үйіне қарап бир қырынады...

Бир жылдан бери сағынып келген үйінде келген ақшамың толық үлгере алмай Турдыгүлдің пышақланғаны хәққындағы хабар таң самалы менен-үйме үй кириді.

6

Нұрымбет ахунның үйі Ийшан қалаға жақын болған сол-узаққа кетпей, көбинесе мешитті мәжіліс орны қылып белгілеп, кеуді хәмралар менен жыйналысып алатуғын еди. Соңғы гезде оны өзгертип, құбласы Қырантау, арқасы «Бир кулақ» тияп көзін, батысы Әмвүдәрә орталығындағы пышық мурин батпас-тай Жинишкениң тоғайын мәкан етті. Бул жер хәмме жағынан қолайлы еди: атларға отлақ, тоғайы отып, гезсе кенісник, ашыр-қаса балық, ол болмаса, Қыран таудағы мазарстанның шығығына хәр сәрсенби, жума сайын әкелінетуғын мут аұқат, мал-лар... Ол да жетіспей баратырса, ел ишіндегі байлар, молалар, мазарстандағы өлген ата-бабаларын бөнелеп, тандыр-тандыр шөреклер менен қойларын жибереди.

Бул жерде он-он бес атлы турады. Иси ериккенлерге қоян-қырғауыл да көп. Егер көздің ериегіндегі көк шөпке жайылған қырғауыллар аттырмай ушып кетеди десе, жигпадник жийде-лердің басларына қонақдағавларын ақшамында таяқ пенен ұрып алады. Ол азлық етсе бир жас тоғайтал шауып, жапырақ-ларының хәр жерін жонып, әтиралына неше қақпан құрса, азаанда сонша қоян алады.

Төрткүлде болған шабыұылдан кейін Нурымбет ахун өз үйінде жүдә сийрек қонатуғын еді. Онда да маш аялау үшін барады. Арадан екі күн өтсе болды, үшінші күні уса жерге:

— Қырғауылдың етін сағындым. — деп қолға түсіп қалмау-дан қорыққанын жасырып, сылтау тауып келеді. Ол кешеден бери және уса кәрада. Бірақ бұл сапары арнаулы мақсаты бар еді. Соның жуумағын күтіп отырыпты. Өзі де бийтақат, жигиттері де бийтақат. Түні менен уйқы көрмеді. Уйқылап қалмаудың ермегі үшін үйдей қос тораңғылдың астына от жақтырып, қырғауылдарды іске қадап, писиріп атыр. Біразлары отқа абынып уйқылап жатыр.

Олардың күткен адамы Мәтжан мықыры еді. Ол атын қара жерге шомылдырып күн шыға жетіп келді. Бойы хәстедей киші бұл мықырының пәтине-ақ хәмме қуанысып, не болғанын биліу үшін, оны айланшықлап, қора болды.

— Ис бәржай болды. Мынау жазып жүрген дәптері. — деп, Мәтжан мықыры бір оқыушы дәптерін қойнынан шығарып, ахунның алдына таслады.

— Әке болғандар Тәңірберген машыншыдай болсын. Исламға сондай садықлық етті!...

— Әдбетте, жигиттер. Ислам дүньядағы күшлі дин. Шын кеулің менен сыйысан қор болмайсан. Сол үшін де Қасым ишанға жұрт бас ибеди...—деп, Нурымбет ахун асықпай қалтасынан көз әйнегін алып киіді. Дәптердің сырты қызыл нағыс пенен безелген; Қошқар шақы, ғарға туяқ, қырық тырнақ... Ахун ояқ-буяғын аударып отырып:

— *Күнделік дәптер, Тәңірберген қызы Тұрдыгүл 1924-жыл Январь* — деп сәдде-сәдде оқып: — Хо, хо! Мынауың олжа ғой, бала. Өзі де шебер екен, — деді хәм бас бармағын жалап, ишкі бетін ашты. — Қәне заңғардың қызы не жазып жүр екен, оқыһын!

Баспашылар наұадағы сууға таласқан текелердей бирип-бірі ийтерисип, шоғыртпақланысып, Нурымбет ахунның қарбасқан сора астынан көрінген тышқан ниндей, аузына анталасты. Ал, үлкен не **питкөрия** келгеніне мақтанышлы Мәтжан мықыры хәстедей бойын Жуманиязадан да үлкен көрсеткісі келіп, айрықша қоразланып отыр. Қолға илинбейтуғын мұртларын сылап-сыйпап қояды.

— *«Мен Төрткүлге оқығға келгенше өткен өмиримди өмір деп есапламайман!»* — Ахун күнделік дәптердің ақырын көргенше асығып, бетлерін сытыр-сытыр ашып.

— Сыртынан басқа жерде күнлерін көрсетпей, хәр қайтасының арасын ашық жазып кете беріпті, — деді.

Бұлардың арасында ең геуделісі, бірақ дауысы жинишкесі Жуманияз дәузе дегені еді. Мәтжан мықырының маңтанып сөйлегенін қызғанатуғын дәузе оның шетте қоқырайып отырғанын жақтырмай, көз астынан оған аларып бір қарады да, сийрек-сыйрек мұртларын сыйпалап отырып, үлкен өзіншілік пенен:

— Демде қалай сәуат ашып, хат жазатуғын болған? — деді.

— Хәзір білеміз, — деп Нурымбет ахун дәптерге үңілді хәм оқый бастады:

«Жумагүл ара-тура Сапаргүл екефимізге «сабатыңыз ашылды, енді күнделік жазып жүрің, қолыңыз шынығады» дей беретугын еді. Ол «ақсақал сайлағына қатнасаман» деп, айылаға кетті. Сапаргүл екефиміз ойластық. Ол меннен гөре тиришелей. «Жазайық, бірақ бір-біреудің не жазғанын соң көрейік» деді. Мен не қыларымды білмей отырсам, столдың тартпасында Жумагүлдің күнделігі қалған екен. Оңай түсті. Алдым да, Сапаргүлге билдірмей оқып шығып, жүдә жатлығың үшін біраз жерін көшірдім...»

— Сөйтіп Жумагүлден көшіртіп пе? — деді біреуі шыдамай.

— Сапаргүл дегені Нөкісін жалаң-аяқ Сейттің қызы ма екен? — деді және біреуі.

— Соннан басқа бұл жағадан оқығға кеткен қыз барма? — деп жууап берді үшіншісі.

— Сабыр етің, оқыһын. Соннан соң білеміз, — деп, ахун көз әйнегін қолына алып, ақ шыт белбеуінің шеті менен сыпырып-сыпырып, қайтадан киіді:

«Мен, Зәрип қызы Жумагүл, усы күнделікті Иванованың тапсырығы бойынша жазып отырман. Ол «Ана тилинде, хәзір кітап жоқ, сол үшін өмиріңнің ең ұмытылмас күнлерін, хәр хәптеде көрген жаңалықтарыңды жазып тұр. Бұл сенің хат жазығға жатлығың үшін жақсы» деді. Сол үшін жазғаным усы. Иванованың кеңес берген усы күні де маған бір ұмытыл-

мас күн емес пе? Бүгінше болар. Усының өзін сөйленіп-сөйленіп, хәриптерді буғынлап айтып отырып жаздым...»

«Мен ушын ұмытылмас күн қайсы? Анам менен ел гезіп бидана болғаным ба? Ямаса Ханымгулден ақырет еситкенім бе, ямаса оннан ажырасқаным ба, ямаса Төребай менен отын тасқаным ба, ямаса биринші ғаз тыңлағаным ба?.. Билмей отыр-ман, Мениңше ғаз тыңлап «халл-қызлар азатлығы...» деген гәлдерді еситкенім шығар...»

Жоқ, әкемнің мени өлимнің қылып жолда сабағаны! Ол азап берді ғой! Жоқ ғазға қатнасқаным! Егер әдепкі жылы жалмауыз әкем жолдан қайтармағанда себеп пенен қалаға барады екенмен.

Соннан соңғы бир жылым бос мийнет болды. Бүгінше усы болар...»

«Өмириме бурылым жасаған ең бахытлы күнді еле таба алмай жүрмен. Ойлайман. Жоқ, жоқ, мен ушын ең қәдірлі күн 1921-жылдың жазында Иванова сөйлеген ғазға қатнасқаным! Тап усы, усы күн! Лениннің атым еситкенім, сонда түсинбегенімді айтса...»

«Мен ушын қәдірлі адамлар кимлер? Биринші тийған анам! Екинші дүнья пролетариатының көсемі Владимир Ильич Ленин. Көрмесем де есitemен: адам ата дөрегелі бундай ақыллы адам бина болған емес. Буз дана ақыллы касының атын тақирарлап жаза берген келеді: Ленин, Ленин, Ленин...»

«Және қәдірлі адамлар: Иванова. Айтбай. Төребай, Нурлыбай, дәр қайсысының өз орны бар. Олардан тек ғана Айтбай қазір жоқ. Бидшара, ата-анасының алдынан шығып, шарықлап жүре алмай әрманды қалаланды. Оған нишым аниғайды. Қазіргі оқыл жүрген жасларды көре алмай кетти-ағ! Қойлайын, бағырым езіліп, көзімнен жас ағып баратыр...»

«Бүгін эдымдықлар есиме түсіп отыр. Мениң менен Турдыгүлді, Бибигүлді оқығға жибермей сабап-сабап алып қалған

Дүйсенбай менен Тәқирберген машынымы ...Газзәплар, бизлер жинген кемени де қудды-ағ! Қызкеткеннің сағасынан аман-есен Әмирдәрьяға түскенимизді айта бер! Артымыздан жытық атты Гафирлыдан Тәжим мурттың дағасын таныдым. Арасында бизің жаман Турымбет те болса керек. Қараңғы еді. «Арғы жағаға шықты ма, оқ жетпей ме?..» деп Турымбет гүбирленгендей болды. Сирә сол болса итинал, Керегі жоқ, олардың аты жазығ түфе, айтқым келмей қалды...»

—Хәй, газзәптың жазыуын көрдің бе? Хәттеки атағысы келмейді,—деді Жуманияз ләузе.

—Онда не қылажақ екен-әй?—деді сүен шабақтай сұғанақ бирейі, дәптерге үшліу ушын мәкидей басын Жуманияз ләузенің қолтығынан сұғып.

—Тыңлай берің, оқып билеміз,—деді Нурымбет ахун. Оның шырайы қашшан талақтай болғанын хеш ким байқамады.

—Оқый берің, ахун аға!

«Есиме түсті» Нуратдин татар Мәжитовты көрдім. Жақсы адам екен. Анама сәлем айтты. Өзі Орта Азия халықларын миллий республикаларға бөлий бойынша жоба таярлайға қатнасығ ушын обкомның секретары менен Ташкентке баражақ құсайды...»

«Төрткүлге келген күні Нурлыбай мени Иванова менен қайтадан таныстырды. Иванова мениң анамдай құшақлап көристи. Нурлыбай интернатта жасап оқыйды екен. Иванова оны қайтарып жиберді. Мени өзінің жайына апарды. Аты Марфа, отчест-ности Семеновна, фамилиясы Иванова екен. Әдепкі күнлері оны «Марфа апай» дейтуғын едім. Соң «Марфа Семеновна» дейтуғын болдым. Биринші күні ылағсып сөйлестік. Қасақана бизлердің жасымыздағылар ушын Төрткүлге оқығ жоқ екен. Оның Ташкентке кетіп қала-туғын мүддеті де пүтипти. Мени әкетпекші еді. Кетпей қалдым. Еле қыйлаанаман. Ең жақсы жері, ол мени қаладағы мек-тептің мұғаллими Галл Сидоровна деген жесір халл менен та-ныстырды хам соның үйіне орналастырды. Мектепте оқытуғын Жорахан деген өзбек қызы, Роза деген татар қызлары бар екен. Галл Сидоровнаның үйіне олар келип тұрады...»

— Боқтан өзгени жазыпты. Жалықтырып жиберди ғой,—деді Мәтжан мықыры.—Бізлердің исиміз үшін сырлы нәрселер бар ма, ахун аға, сонысын тауып оқыса!

—Хәзир,—деп ахун солыған геширдей жиңишке бармағын жалап, келесі бетті ашып жиберді.—Мына жерін оқыайың, оннан соң Тәңірберген машиншының қызы өзі жөнннде не жазғанына өтемен.

«...Әбди шайыр екен. Бийбигүлді жанындай сүйеді. Ақылдасы жақын құрдасы мен де: «Бийби» дейтуғын едим. Әбди—«Бийбигүл» дейді. Бийбигүл! Бийбигүлге шығарған қосығын айтып намасына ыңылдайман. «Ха ха, Бийбигүл! Бахтым менің Бийбигүл!...» Бул қосық ұзақ жыллар айтылады. Дағ жоқ!...»

—Енді машиншының қызының Жумагүлден көшірген жағы тамам болды. Мақұл тыңлаң, бул заңғар өзі жөнннде не жазғанын оқымаң,—деп, Нурымбет жасаураған көзлерін бір сыпырып дауам етті.

«Мен, Тәңірберген машиншының қызы Турдыгүлдің, қәдірлі күні қайсы күн? Не деп жазарымды билмей Сапаргүлге ойласып едим, ол күліп; «қәдірлі күнімиз—оқығға барамыз деп лебиз етіп, Төрткүлге келген күнімиз» дебі. Сапаргүл меннен жақсы оқыйды, сол ушым билетуғын шығар, мен де соның айтқанындай ойлайман...»

— Не деп атыр бул, түйірлі жерлерін тапсаңыз да, жас үлкен?—деді әдепкі сүуен жақты ахунға мойнын қыйсайтып. Ахун дәптер бетлеріне көзлерін жууырттып, қәр жерлерінде ғана дауысын шығарды:

«...Бізлер Сапаргүл екедіміздің Төрткүлге жетіміз Жумагүлдікіндей қыйым болмады. Төребай аға менен Жумагүл-

дің бір таныс жигиті Жумагүл үшедімізге үш от тағып бір ақшамда Қаратағдың үстіннен жолсыз айдап Шаббазға жеткерді. Шаббазда түсленип Төрткүлгеде келдік...»

«...Жумагүлдерге қыйым болған екен. Бізлер келген жылы ана тилимизде оқығ ашылды. Жеккесиремедік. Жумагүл Гая Сидоровна деген қаялдың үйінен шығып, бізлер менен бірге жатақханада жатты...»

«...Муғаллим, көсемиміз Владимир Ильич Ленин қаққында сөйлеп беріп еді. Ленин ақылдың көні екен. Муғаллим ертең азанда және Ленин қаққында сөйлесе екен деймен...»

—Әй пәлеттің қызы!—деді Мәтжан мықыры шыдамай. Жуманияз ләузе оның сөйлегенін унатпағандай көзлерін аударып бір қарады, Нурымбет ахун оларға итибарсыз, бармағын және жалап оқый берді.

«Қыс... Жумагүл жүдә қайғылы келді. Анасы қазаланыпты... Қызын өзі менен әкелді...»

«Жумагүлдің Жорахан, Роза деген құрдастары жайға келіп кетті. Бийбигүл менен Әбди келді... Бийбигүл қошқайаз... Жаңлатып қосық айтады. Менің дағысым қосылмайды. Сапаргүл де қосық айтады...»

«...Оқығдан кейін қызлар қалесе ер балаларға қосып мылтық атығды үйретеді екен... Өнер зиян емес деп бүгін бізлер де тилек етіп бардық...»

«...Қар, Боран... Ағыр қайғы!... Хәмменің басында мүсінбет!... Ленин өлді! Қалай өлген. Неге өледі? Жыламаған адам жоқ... Жумагул анасы өлгеннен бетер қиыланды. Қасылып жылап көздеріміз исиіп кетті. Галя Сидорова келіп біздерді жұбатты: «Ол киінінің исиі өлмейді, исиі тиірі адамның өзі де тиірі деген сөз... Аәр бириңіз көзден бостан-босқа жас төкпей, Лениннің нәсиятына садық болсаңыз, жақсы оқысаңыз... адамзаттың жақсы ийгилігіне хызмет етсеңіз, көсеніңіз Лениннің тиірі болғаны»...—деді.

«Төрткүлге Төребай аға келді. Анам пра беріп жиберіпті. Төребай аға Хийфаға бармақшы. Ол қандай ийірман адам. Әкем бермес нәсиятларды беріп, йошландырып кетті».

«Жумагул Ленинлік шақырық бойынша ВКП(б) ағзалығына кандидат болып кирді...»

«Төребай аға Хийфа әтиранындағы душпанларға қарсы бес күнлік сағашқа қатнасып қайтып келді. Душпанларды биротала жеңіпті. Төрткүлден барған жигитлерге Хорезм Реакомм Қызыл байрақ берген. Төребай аға жүдә қуғанышлы. Ағылға йош пенен қайтты. Апама сәлем айттым».

Жумагул Хийфадағы Анабийби Сафаева деген келиншек пенен ушырасып қайтты. Анабийби апай 1922-жылы Москваға барған бахытлы қалалардың бирейі екен».

— Москваға барса бахытлымыз-а?—деп. Нурымбет ахун қапталына түкіріп, екі бетті оқымай өтті. Жуманияз ләузеннің қоатығынан басын шығарып атырған суұман баспашы шекесіне тамған ахунның түпірігін алақаны менен ысып жиберіп, тыңлауын дауам етті.

«...Бахәр, Ташкенттен Иванова Марфа Семеновна деген қал келді. Бул қал жәнннде Жумагул көп айтатұғын еді. Марфа Семеновна Төрткүлде жұмыс ислеғе биротала келіпті. Ол билердің жайымсыға келді. Хал-жағдай сарасты. Жумагулдың анасы өлгенін еситкеннен соң өзі тығралы сөйлеп берді...»

Ол Ленинградты ески революционердің қызы екен. Әкесі патша тәрәпинен жер айдарылып бийдәлек кеткен. Он бес жасар ағасы Треугольник деген заводта ислеп жүріп революциялық листовкалар таратқоны үшін қамаққа алынып, тюрьмада қайтыс болған. Усы мисибетлердің ағыр зардабынан анасы бийнара кеселге шатылып өлген соң, панасыз қалған Марфа Семеновна немере дайысының қолында тәрбияланған. Ержеткен соң бир революционер жигатке тийіпті. Октябрь революциясы жеңгеннен кейін бир заводтың партячейка секретары болып ислеп атырған кийеуіне түнде қалмағыз бандит келіп, Марфа Семеновнаның көзініше атып кеткен. «Анан кейін еринің қәбири басында: «Мен партияға киіріп екенің исиңді дағам еттиремен» деп лебиз еткен. Сол лебизін шайналамастан партия қатарына киіріп, Туркистанға жұмысқа келеді. ВКП(б) ның Орта Азия бюросының тапсырмасы бойынша Әлиқдарья областына 1921-жылы бир жыл мүддетке келіп кеткен екен... Сөйтіп Төрткүлде тосаттан әкесін табады. Бирақ бул қуғанышы ұзаққа созылмап әкесі баспаналар тәрәпинен өлтиріледі...»

Енді Иванова Төрткүлге турақлы жұмысқа келипті.

— Сонша бахытсызлыққа қалай төздіңіз?—дедім:

— Революционерлер сол қиыншылықтарға шыдамаса езілген халықлар азатлыққа шығар ма еді, сиңлима?—деді ол. Мен сорафымның дурыс, надурыслығын билмей-ақ қойдым...

Бул ғайбар рус халының басына неше қайғылар келмеген? Усти-үстине өлім! Соннан келген нық Шырайын алдырмаған Рус революционерлеріне сәддақ. Әлхаббиз! Даңқ—дей беріп, жанларым»...

—Әлхаббиз!—деп салды Жуманияз ләузеннің қолтығындағы суұмақай.

Матжап мықыры ашығланып, оған жақындап-ақ қалды:

—Неге таңланасан?!

—Бұл таңланбайтуғын қадийсе ме?

Жуманияз ләузе суумақайдың шексине жабадай алақаны менен шарп еттирди.

—Бизің кемшилгигииз—қыйыншылықтарға көнбеу, үхх!—деп, Нурымбет дәптердің келесі бетін ашты:

«...Анамды сағынаман...»

Биринші май демонстрациясына таярлық басланды... Марфа мугаллим «Владимир Ильич Лениннің сүфретін көтеріп шығасаң» деди... Бахытлыман! Әбди бұны еситип газетаға мақтап жазаман деп жүр...»

«Төрткүлдің Қызыл майданында Орта Азияның халықтарына миллетлери бойынша еркинлик берілсе арналған митинг болды. Хәмме құдатлады. Жумагүл сөзге шықты. Ол: «ойланым-ойланып, алды менен сөйлегенлердің сөзлерінен жуфмақ шығарып, алыстарға көз жиберсем аз санлы халықтардың өтмиши мына жуфмаққа келтиреді. Мен өз халқымның тәгдиринен өзимнің тәгдиримен көргендеймен. Революцияға шекемей қарақалпақ халқының мүсәпирлиги, ериксиялиги биз шығыс халқының тәгдири еске түсиреді...» деди. Журтшылық Жумагүлдің сөзине де көп қол шаппатлады. Хәттеки адамлардың арасынан «халаларға ерик берилсе, қандай даналықты тағып айта аласың» деген әпелерді еситтим...»

—Қулағына қорғасын қуылғыр!—деп бір баспашы қасындағыларға жалт-жалт қарап еді: Нурымбет ахун:

—Пәтифасыз сандырақлау ғой, несине итибар берип отырсаң, ладан,—деді де, келесі беттегі сөзлердің сырын дағазаламай ишнен оқып, оннан соңғы беттен басламақшы еді, Мәтжан мықыры:

—Тақсыр, бір сорафым бар,—деді ахунға.—Усы «Автоном, автоном» деген сөз шығып жүр, қақыйқаттан да автоном болар ма екен?

—Бұл келешегі жоқ нәрсе,—деп ол хеш кизге билдирмей қолындағы күнделіктің екі бетін жауып жиберді.—Мусылманды мусылманиан айыру мүмкин емес, бұл бір. Екиншиси,

қарақалпақты автоном қылса барлық қазақ-өзбекті бұл жағадан көшириу керек. Өйтпесе болмайды. Халық соны талап етеді. Төребай усағандар ақсақаллықты усы бастан тапсыра берсе болады. Себеби, оны журтшылық патпелестей ушырып жибереді. Бирақ бұның бизге пайдалы жағы бар. Автоном болса, хукмет бір хәпте жасай алмай, шигиннің қамырындай ыдырай кетеді.

—Илайым, ағымызға май.

—Хәзиринше автономия таярлана берсин, дуйым журтты аятынан тиз бастырып, хукметті қулатамыз. Қане, енди, қулақ салып оқыйын, бұл жөннде сен сөйлесемиз.

«Басым ағырып, оқыға бара алмай қалдым... Ағырғанымды еситип Ияанова келди... Қансы жайлардан Гая, Роза, Жораханлар жыйналды. Әбди сан шертти... Вийбигүл қосық айтты. Марфа Семеновна оларға хәдден тыс қуғанын, қол шаппатлады. Рүсша ойын ойнап берди. Қызлардың меннен басқалары ойынға шебер екен. Бұғынлары жоқтай. Мениң менен келген Сапаргүлди айтса!...»

...Күтилмегенде «паңқ» еткен мылтық дайысы шықты. Ияанова «Васнашылар!...» деди де шыраны үнлеп жиберип: «Турдыгүл қозғалма», деп, басқаларды ертип жуфырып кетти.

Үсти-үстине «паңқа-паңқ» бола берди.

Бир өзим отырып тақат ете алмадым. Хайлығын қызлар кеткен жаққа қарай жуфырдым.

—Әне, гәп усы жерде.

—Қотыр ешкідей ишбыжыңдай бермесенә!—деді Жуманияз ләузе қолтығындағы сумақайдың басына алақаны менен және шарп еттирип Хәмме тым-тырыс. Оқыу дауам етті.

«Көшеде жуфырып жүрген бір милиционер мени ұслап алды. Қайда баратырғанымды айтып едим, ол мени солай қарай жетелеп жуфырды. Жол бойынша оның айтығыма қарағанда қалаға бір топар баспашылар келген.

Ха демей, қызлардың ишнен жеттик. Марфа Семеновна бизлерге «жарадарлар болса, ғамқорлық етесіз» деп, өзі жигитлер

менен қатарласып мылтық атысып кетті. Оннан Жумагул де қылмыспай мылтығын гөзлеп изінен жуғырып кетті. Баспашылардың бәрінде ат бар екен. Қаратаудан арман асып, тым-тырақдай қашып көзден ғайып болды. Бірақ атлы әскерлеріміз үлгеріп алмай қалды. Атлы баспашы аттан айдарылған екен. Олардың арасында мұртлары шығаратылған қара биредінің еле елпидеген жаны бар екен, мен бетіме үңілген бақытта көзім ашылып еді, қорқып кеттім. Бир бақытта Жумагул келип «ха, жабыз Тәжим мұрт» деп, мұртының бир жағын аяғына басып тұрып, мылтығының аузын қақ маңдайына басып ғарс еттірді... Баспашылардан тұлкі териден малақай кийген биреді де шала жансар екен. Оны Сапаргул атажақ еді. Иванова келип қолым ұстады. Соның арасында үш жигит келип тұлкі малақайды көтеріп кеселханаға әкетпекші еді. Тұлкі малақай, өзінің қандай халға түскенін сезіп жан сақлайын десе керек. «Мен емес, мен емес... Нурымбет ахун... Нурымбет...» деп бақырып-бақырып, тым-тырыс болды. Жигитлер; «өлмегенде көп сыры бар екен...» деп өкінді...»

Нурымбет ахунның қоллары дирілдеп, көзлері тынып, «күнделік дәптер» жерге түсіп кетті. Қалғып кеткен кисидей ерініп жоғалтқанын бірден сезіп, қасындағыларға март болып көрініп, ұшын қайтадан күнделіктің келесі бетін ашып:

«...Хорезм республикасының Орайлық атқаруы комитетінің мәжілісіне Жумагул қатнасып қайтты. Онда Автономиялы Қыр. . . ғыз. . . Қа. . . ра к. . . к. . . аспақ. . . областьлары...» деп оқығға тилі айналып қалғанын көріп, Жуманияз ләузе:

— Тақсыр, дауысыңыз қарлықты. Соң оқырсыз,— деді.

— Ең кейінгі бетін оқы, өлер алдында не жазған екен?— деді Мәтжан мықыры.

Ахун өзіні тұтығға урынған менен, тікелей отыра алмай қапталына жамбаслады. Бірақ дауысы тарғыл-тарғыл:

«...Жазда Хийфа менен Төрткүлден көплеген жигит қыздар Москва, Ташкенттерге оқығға кетежақ...»

«...Көп айлардан бери мени көрмеген әкем дүзлескен қусайды. Келе қойсың, өкпенді қойдым деп хабар жиберипті...»

Адамның бахты қай бақытта ләззетли деп сарасаң Марфа алай «қатар-құрбысын өзінен де асқан бахытлы қыла билген адамның бахты ләззетли...» дейді. Сол үшін мен де ауылға барсам Жумагул ұсап қыздар ертіп қайтаман. Сапаргул де быыл жазда ауылымнан қыздар әкелемен деп жүр».

Өзіні зорлап оқып атырған Нурымбет ахунның тили гүрмелмей, дауыл жыққан гөне түбір геллек киби басы жерге сылқ етті...

—Пай әкетті-ау!—деп Мәтжан мықыры «ха, ха, ха-лап» күліп, көк жөтел ешкідей «ғырқ-ғырқ» жөтелді. Нурымбеттің өсіп кеткен сақал-мұртлары дір-дір етіп жатыр. Басқалар күлкисін тыйып, отқа қалаулы қабақтардың бир жағы күйіп, көмір болып кеткенін көрген соң «Ғах-Ғах!» деп, шыр-пыры шықты, соң өрлі-ғұрлы ауыздарына басып:

Ахунның еріндеріне қара, үйтілген қырғауылдың құйма-сындай қып-қызыл, түрік гой-эй,—деп күлесті.

Тәуіпнамай биреді оған аларып қарап, қумандағы суық суды ахунның бетіне ақтарып, бөксесіне теуіп жиберіп еді, ол гиртітіп көзіні ашты:

— Шаршаған қусайман, жигитлер, Москваға, Қазанға, Ташкентке баратуғындар Әмірдарья арқалы кетіуі мүмкін. Егер Қасым ийшан ақшы десе «Бегжап» тилі тусында аңлымыз. Аман жибермейміз...

— Түргелің, ақыры, қабағыңыз суып кетті,— деді оған биреді.

Сәскеде Қосторанғылдың қойыу саясы қашып, олар қуышта қалған орнын өзгертіп, ат жабықтарын қайтадан жайып, төрт асық ойынына киристі...

7.

Күтілмегенде бундай қайғы болады деп ким ойлауы мүмкін? Тәңірберген машиншынның ошағына қан құйылып қалды. Ауыл арасы да қыян-кесті болып кетті. Арман-берман шапқан атлылар... Өлі қызын көріп Бийбайым талып қалған. Тилге келмейді. Тәңірберген машиншы екі бүйірін таянып «Ұай-Ұай» лап тұр. Дауысының барынша жылап маңдайына урады. Сырттан қарағандардың аямағаны жоқ.

Бұл хәдіһсеге де ОГПУ ден Ембергенев келген еді. Кеше кеште бұл үйге келген қыздардың үйлеріне барып, Ұақыяның

себебин билетуғынын, билмейтуғынын сорап шықты. Бірақ белгилі жууға ала алмас ерек, гүлшедей дөңгелек ая жүзінде ашық ойып, ишке кирди хәм Бийбайының қасына барып басын сүйеп, мурнына дәри ийскетти. Ана қымылызатып көзін ашты. Сөйтти де және жылады. Жыйналғанлар төселде берип атыр сира ол тыллар емес. Көкірегін керип, шымылдың артында жатырған Турдыгүлге бой таслайды. Қаялының қандай қалды екенін сезсе де Тәңірберген машинасы өзін шетірек туты берер еді буны байқап тұрған Ембергеннов аяны қайтадан қушақлап отырғызды, аузына суу тамызды. Бийбайым сәл солығын басып, көздерін ашып еді, ерні көріп бірден пәтленди де бара оған пәкже урды:

— Миһримен жауыз! Жылама! Халайық, инанбаңлар буган!.. Өзі өлтирди...

— Бийшара, ақылдан сасыпты,—деди бیرهулер Бийбайымызды аяған болып. Тәңірберген машинаны қаялына ұмтылмақшы еді, отирапындағы адамларды көріп үндей алмады.

— Жалмауыз, Тәңірберген!—деп Бийбайым және өстен танды. Күн менен жылап жүрген машинасы қараңғы түскеннен кейін ушты-күйді жоқ болып кетти. Ембергеннов сырттан аңлып жүр еді. Кегейлиннің көпірине өтіп баратырған тезінде ұсалап әкеліп, жыйынға көрсетіп, қалаға айдағып жиберди де өзі Нйшаңқалаға қарай бір милиционерди ертіп кетіп қалды.

Ертеңіне:

— Бір қоржын оқлаулы писени менен Нурымбет ахун ақшам үйнен тугылыпты,—деген хабар тарқады.

Бұл хәдійсенің ақыбеті аңсат болмады. Бир хәптеге бармай Төребай қалаға қайтадан шақыртылды.

Баймуратовтың кеңсесінде бес-алты адам отыр. Ол баяғы киші пейиліңгі бойынша Төребай менен тикейіп сәлемдесе де қаслары ұзын қабағы үйілген еді. Ол өзіннің қәдімгі әдетін қылып, қәлемін столдың үстіне шанышып қойды да Төребайға ашығлы қарады, сөйлемеді.

Шоқ қара сақаллы, мурнының тесіктері арасынан бир елі мурт қойған, тақырбас, мурны нәмеклеуден келген қатпа, арық окрисполком председатели де Төребайға бир қапталдан бурылып, өзі қатал тутқан күйінде жүзін суытты.

Әлде қашан-ақ жақын таныс, қәдір биліс болып кеткен, арық сүйен жақлы, шот маңдай, округлік халық билімлендіріу бөлімінің баслығы Нуратдин Мәжитов при тислерін көрсетіп жымыйып күлди. Бұл киес күліп қарамағанда Төребайдың дивелери қалтылдап тура берер еді.

Төребай кирер есикте екі қолын алдына қаусырып, сәл-пәл бугиңкирер тұрыпты.

— Сен не, намаз оқыға келдің бе?—деди окрисполком председатели жекирініп.

Төребай қазықтай тикленди.

— Хә, сен стройда тұрған ба?—деди Баймуратов ашығлы.

Ол аяқтарын қалай басып, қалай тұрарын билмей, ол аяғына салмақ салып, шеп аяғына дем беріп, өзін босап тутты.

— Әй, сауатсыз!—деди окрисполком председатели.

Қағазға қол қойғуды билмей, мәрте түкірігін жағып суқ бармағын сияға малып қағазға басатуғын окрисполком председателин өзін сауатсыз екеніне Төребай қасарыспады.

— Қәне, Тәңірберген қызы Турдыгүлді неге шақырттың?—деп секретарь тийқарғы ишке көшти.—Өлімге не үшін себебін болғаныңды жасырмай айтып бер.

— Душпан екенсің!—деп окрисполком председатели қосылды.—Біз алжасқанбыз. Билесен бе? Хәзіргі совет партия мектебинде оқып атырған Жумагүл Зәрип қызының кеңалығы бойынша сені ақсақаллыққа сайлауға урықсат қылған едің, дурыс, ауылып бираз тәуірленди. Соған мәсирің душпанлығың билінбейди дедің бе, тапқан екенсің аузы ашықтарды!—Ол Баймуратовқа бурылды.—Менің ижирим буны хәзір қаматың керек!

— Не дегбірден састың?—деди Баймуратов Төребайдың бурыштай қызарып тұрғанынан айыпсыз екенін сезгендей. Төребай аяқтары уймаға батқандай үскіні қуылып, приклип тұрды да:

— Жолдаслар,—деди өстен ғана. Өзі хәммени тыңлап отырғанына қарап, дауысын сәл көтеріп сөйледі.—Турдыгүл Тәңірберген қызын шақыртқаным ырас. Себебі әкесі жалбарынып қоймады. Оның үстіне Турдыгүл келе ғойса, оның жаңаша турмысқа араласып, жанаша болып кеткенін көріп, басқа қыздар да оқығысы келер деп ойлап едім. Ол айтқаным болмады. Мен айыптымын. Ал, анасы бұл өлімге әкесі айыпты екенін дәлелдеді. Тәңірберген машинасы бәрінмади алдады.

— Сизлер не анықладыңыз?—деди секретарь Ембергенновке.

— Дурыс емес!—деп окрисполком председатели Ембергенновтан бурын қыза түргеліп, аузын ақсұп орамал менен сыпырып, сөйлеп кетті.—Төребай Омар улы жолкер болып баратыр. Бұл душпанлардың тәсіріне берілген адам. Әкесі өлтире ме екен? Өлтирмейди. Бизлер де әкеміз, қайсысымыз қызымызды өлтиреміз. Хәзір биз де қызымызды усы қаладағы мектепке бер-

дик. Мен оларды өлтүрө алмайман. Соған қарап Тәңірберген ма-
шынша ондай жолға түседі дегенге исеңбоймен. Жала! Толық
жала! Қызын айрылғаны менен тұрмай әкесін жазалатын, қа-
рақалпақтың бір хожалығы жоққа шығармақшымысан? Жоқ,
бұл болмайды!

— Анасы айтса да инанбайсыз ба?—деди Төрөбай шыдамастан.

— Ол күйик пенен айта береді. Ишп жанып тұрған дақа жалғыз сүйеппері ернен өш алып өзін жубатпаса не қылады? — деп окрисподком председатели жеңісник бергиси келмеп еді. Ембертенов қолын көтеріп Баймуратовтан сөйлеуге урықсағ алды.

—Бул анықланган фикт. Қыз төрғи жайда жалғыз жатқан. Бирақ түн жарысында далада дүрсиди шыққандай болған екен, шейінде хаклы жумсаытуғи машыншы өзи кийинип шығып кеткен. «Хе бул қартайғанда есине етип киятыр-ау, қызым келип бүгип жумыс пенен шаршағанымды билген гоё, қораға келген бос малларды өзи айдап салмақшы екен-ау» деп, анасы алағадасыз уйқылап кетеді, бир ҕақытта төрғи жайда бйіғам уйқылап қалған қызының бирден буўлыгып:

— Аға, сен де бармысан?— деген дауысы менен шоршып оынып, төргі жайға жуушырып киргенде, қопарылған айнектен биік едін пышықтап қарығанын көріп қалған, ал әкесі қызын қушақдап жортаға.

— Ой, палет, жағыздар!—деп жылап отыр екен. Анасы сап болған қызының үстіне бөй таслап, естен танған...

—Мениң пикирим бар,—деди Нуратдин Мәжитов.—Омар алын Қарақалпақстанға келгелі билемен. ВКП(б) қатарына өтіпте кепілдік бериўшиниң бияр мен. Сайлаўда өзлерин ўақиллик берип жибердинна. Бул жигит өтирик сөйлемейди. Ақсақал болғалы берли оқыў, халық ағартыў исиине көп кеўил бөлип жүрпиди. Турдығұл Тәнирберген қызын жазғы дем алысқа шақырыў жөниинде маған келип, ойласқан еди. Егер, келе ғойса, басқа қызларға үлги болады деп келисим берген мен!

— Енди, басқа үркек қыздарды алдында оқығанның өлімші көрсетип, оқыуға баратуғын жолға шенгел көмштің ғой, — деді окрисполком председатели женислик бергисен келмей.

— Бул исте әкеси айыплы экенин мен де тастыйыклайман. Минне, менде Жумагүл Зарип қызының арзасы бар. Копиясын окрисполкомға жиберген...—деді Мәжітов сөзін дауам етіп.

Окриспозом председателини мойн тамырлари шертилип, жүзи қызарып Мажитовтан көзни айырмды.

— Бул кыз хатында Төрткүлгө шабымал жасагандарды ишкенде Ишпан калаасы, Нурымбет ахунның бар экенлигин жазды. Бундай жаманлык сол ахунның тасириндеги адамлардын колынан келеди. Мен буну сизге эки рет оқып бердим, — деди Мөжигтов окрисполком председателине карап. — Усы ыңкыла менем, «ахун кенеге қазар бермейтуғын адам, бийқар» деп бүркеп келдіңиз. Ал бүгін әкесі қазып өлтірмейді деп нағыз айыпкерди ақлағаныыз келеди.

— Жолдас исполком, биз Нурымбет ахуиан гүманланотугынымызды айтканда да сиз «мөңн» адам» деген едiniz.—деди Оракбай унын турып.—Бутпа Тәнирберген машыныш, сөд «мөңн» тикелей тапсырмасы бойынша Мәтжан мықары деген менен қосылып, өз пышақлағанын мойнына алды.

— Мен сәуәтсызбын, ақыры... — деді окрисполком председатели.

Баймуратов ибни түспү, салымы сууга кеткен охрисполком председателине, Нураддин Мажитовке карап-карап, столдун үстүндө жатырган аялы бүрмөлөп аяк шүбөкөк калтадан махорка алып орады, шыраы шағын уртын бир толтыра жутуп, кейинен шакала бир жөтөлдө:

— Бүрө агзаларынан басқаларыңыз бір майдан шығып ту-
рын,—деді.

Төрөбай бюро агзаларының өз-ара қалай жанжеллесип, не дешкеяни билместен, бюронын ақырында тея жазасын еситип түни менен аўылға қайтты. Хаялы Багдагулге келип гүрсинди.

—Аузым ашықлығым үшін, есап қағазыма жаздырып қатты сөгіс алдым.

— Ҳазирги басшылар да сөгә ме экен? Катты болганда ата-бабадан қайтарып сөгә ме, имаса дауысынын барышша бақырып ҳаммеге еситтирип сөгә ме?— деди Бағдадүл. Ашыулы Төрбай хаялынын анғөдекалгине күлди де қойды...

Сөйтіп ол қанша талаптанса да оқығға қыздар жиберіш жөніндегі мақсетін іске аспай, оқығға кетіуге бел байлаған жалғыз Гүлжаңды да анасы өліммен қорқып жибермейтуғын болды. Оның үстіне арадан бір ай өтпей-ақ және сұм хабар таркады.

—Моствага, Қазанга, Ташкентке оқыға бариу ушыа Әмиу-
дарья арқалы Аральскийден шығы отарбаға минифди мақсет ет-
кен жигирма еки жигит-қыз минген кеме Бегжаптың тусына кел-
генде баспашылардың қолына түсип құрбан болынты! ..

Усы қайғылы бақыяға белі қайыспаған айыл қалмады дерлік. Мәжнундер өтті. Жалғыз қызынан айрылған Бибібайым сарсыла-сарсыла шөп болып азып кеткен еді. «Бегжан»тың

қайғылы ғақыемна арналған мәжілісте көкірегін кере ортаға шықты.

— Тең-құрбыларым! Мені естен айрылды деп ойламаңдар! Мен енді түсіндім, бұл ойқанның қамдасы бизні ұл-қыздарымыздың келешегін қызғаныушылық!—деп ол сөзінің ақырында кембағалардан ким ұл-қыздарын оқытаман десе жәрдем беретуғынын айтты.

Бийбнайымнан соң Абдулла бірінші сөз алып:

— Мен бараман!—деді.

— Бар, шырағым, бар!—деді Бийбнайым және түргеліп.—Өзін оқып келгенше ағанды қолыма аламан.

Ерлердің жыйналысында сөйлеген күйікпен ағанды көп үйдегілерге де есептелген еді. Сол күні кеште Тұрсын ерине:

— Мейлі, ағасы, бизні қызымыз жұрттардыкінен артық па, әжеле болса өлер, болмаса оқысын, Абдулла менен жібере қойың,—деді.

— Ақылдың бар, қаял! Мынаны да Халқабаттағы мектепке берейік,—деп Сейтжан қуаңғанынан сегіз жасар ұлын қушақлап дизесіне міндірді.

Жуманияз дәузе де, Мәтжан мықыры да Әмиудорынның кубласында атағы шыққан байлардың балалары еді. Олар бірге жүріп, бір мақсетке хызмет еткен менен, биірі-биірі көре алмас, биірі екіншісіне жақпас еді. Олардың бұл күншіллігі әкелерінен ауысқан. Әкелері кеңес құжметі келіп, биротала еркінен айрылған, өз-ара жауласып, «Қаллиқал» деген мал жайлағына таласып өткен байлар. Соның үшін балалары да бір-біріне ала көзді еді.

Жуманияз дәузе, бойының түбелей прилігіне ақыл-ойы сәйкес болмаған соң, «дәузе» атанып кеткен. Ал, Мәтжан, бойының келесіптайлығына қарамастан, үлкендер менен жақ жарыстырып, шартимекпен ете бергені үшін мықыры» атанып кеткен. Олар кеңес құжметіне қарсы шөлкестірілген баспаншаларға қосыларда да бір-біріне ойласып келген емес. Екеуі де Қоныратлы баспанашы Тұрдықшылының шабармандығын арсынып қашып кеткен. Қалған құтқан дүниенің арқасында қар қайсысы жигиттер жыйнаса да, қештененің көзіні білмей Тәжिम мұрттың бандасына келіп қосылған еді. Бұл жерде олар найлаж тіл биіктіріп кетті. Сонда да екі байддың баласы бір-біріне ала көзділігін тоқтатпады. Бірақ, Тәжिम мұрт өлген соң

да тәддір оларды айырмады. Нұрымбет ахунның сәлтеуінде қалды, себебі, Тұрдықшылында қайтып барысқа бата алмас еді. «Нұрымбет ахун ұслайды» деген хабарды естігеннен тез ғана «Жигиткеңің тоғайы»нан орын алмастырды. Енді олар қеш жимің қолтығына тығылмастан өздерінің топарын дүзбекші болып көрді.

Бірақ қайсысы басшы болады. Ұсы сорау екеуінің де басын ғырып етіп, тұрғы Бегжаптың сағасына жол тартты. Нұрымбет ахунның ұсалабастан бұрынғы ескертуі бойынша Әмиудоры арқалы ішкі қарай оңыушылар өтеді. Алып жатығы тійіс. Ең қысық жер «Бегжап»тың сағасы. Ұсы қарада алыса болады. Бұл жерде олар Тұрдықшылының бандасы менен қайтадан ұшырасып қалды. Тұрдықшылы оларға үндемеді, бірге бола берді. Сөйтіп Жуманияз дәузе менен Мәтжан мықыры сол жылдың жазында «Бегжап»тың сағасынан қар ағызған қайғылы ғақыға жан-тәні менен белсене қатынасты...

Мәтжан мықыры Жуманияз дәузеге қарағанда сумлау еді. Жигирма екі жастың жанын қайғаны үшін ҚОН отрядының шабыуылынан қорқып, Тұрдықшылының бандасы Үстіртке қарай қашқанда, Мәтжан мықыры өзіне дәрке жигиттерді прикіп:

— Тұрдықшылы жұмыттың қолтығының, астына киіріп, не дер екен деп жүргенше, өздеріміз шабыуыл жасап, өздеріміз басқаратуғын ел бөлшектеп алғанымыз пайдалы,—деп, бөлініп қалып қойды. Ескіден киятырған дұшпан болғаны үшін ба, дәузе мақарыға ісене бермес еді. Ол да өз жигиттеріні жыйнап:

—Қап сырымды билетугың Мәтжаннан ажыралып кетсек, кеңес құжметіне сатып жібереді,—деді.

Олар ұсылайынша және бас қосып, Әмиудорынның арқасына өтіп, Порлытаудың айналасындағы көлдің ортасындағы қопалықты паналады...

8.

Және жадыраған жаз келді. Бұл жаз Төребайға бахыт әкелді, егіз қызы болды.

Солдай болса да тазадан там салыу быыл да ядында жоқ. Гөнерген тамының уыраған жерлерін, жарықтарын өзін сыбап алып соған ақ қанаат етіп жүр. Міне, ол үйіне ТОЗ шылардың, ауыл дыйханларының егіндерін бір қатарға көзден өткеріп келді. Бағдауға суға кететугы болған соң екі бесіктің ортасында отырып, екі қолы менен екеуін де астен тербетеді. Егізектер тең ұйқылап кетті. Ол енді екі бесіктің ортасында

шалқасына жатты. Ақсақаллыққа сайланбастан бұрын қандай болып жататуғын болса, қазір де солайынша, басында бір көпшік, қара қасларын тә керіп, тә үйіп, шалқасына жатыр. Бұрынғылардан айырмасы—үйі қоқтасыншы. Бұрын кийізге де жарымас еді, қазір кийіздің үстине көрпеше төселген, бұрын жарғақ пенен тысланған көпшік, болар еді, қазір қызыл шымт пенен тысланған. . . Ол көз алдына қар қыйлы ұақыяларды келтіріп жатыр: «Саррас бір жылға қарады, ауылға топылатуғын баспашыларға бір нәуіне тийым салынды. . . Усы бір жылдың «зинде «Бахытлы» ауылы қанша өзгерді? . . Жоқ, ауылды қон бергенде, бұрынғы Әмиұдарья областы қанша өзгерді? Әмиұдарьяның кубла тәрепінше орналасқан Хожели, Қоңырат, Манғыт қалалары өзлеріне дәрек елатлары менен Әмиұдарья областына өткеріліп, Қарақалпақ автоном областы дүзілді. Бул ұақыяға қуғанбаған хак нийетли инсан бар ма? Әсирлер бойы миллет болып саналмай жүрген миллет өзінни хакыйқат миллетин белгіледі, өз тәғдири өз қолына тийіп 1925-жылдың 12-февралында Қарақалпақстан советлеринин биринши шөлкемлестіріу съезди өткерілді. «Бахытлы» ауылы бір ауыздан Төребайды делегатлыққа сайлады. Биринши шөлкемлестіріу съезди қарақалпақ автоном областын ерикли тийкарда қазақстанын составына киргизіуді соранған қарар қабыл етті.

Биринши шөлкемлестіріу съездинин бул қарары халықты қанша қуғандырды! Қарарға байланысы өткерілген жыйналыстарда неше-неше адамлар сөйледі. Бәрі де бір ауыздан «миллетлер арасындағы дослығымызды күшейткен болышевизмлик партизаныма даңқ, алғыс, рахмет» десті. . .

Төребай қарақалпақ автоном областының Қазақстан составына қосып алыуын тилек етіушн делегацияның есабында Қызыл ордаға да барып қайтқан еді. Екі халық ўәкиллериниң қушақлашып қорисіуін көз алдына елеслетті: «қазақлар революциядан бұрынғы қазақтар емес. . . Жай халық ўәкиллери жо-жоқ, жай халық емес, совет халқы, ауа, совет халқы, совет қазақстанының халқы қарақалпақстан советлеринин биринши шөлкемлестіріу съездинин қарарларын, яғний қарақалпақ халқының тилегин бір ауыздан мақуллады. Бүгинги қарақалпақ халқы енди бұрынғы қарақалпақ емес, ұлды советлик бир хожалықтын агзасы болды. . .»

—Ол усыларды ауылға айтып келгенде ауыл шексиз қуғаншыққа бөленген жоқ па? Қол шаппатлау дәстүр болмаған ауыл қанша ұақыт—қол шаппатлады! Халық түспінеді, Егер Октябрь революциясы усыған жеткермегенде, бұрынғы миллетшилер халықты қанша андалалыққа салар еді. Хакыйқаттан, рах-

мет партияға, рус халқына!.. Төребай хәмме ұақыяны көз алдына келтіріп қуғаншық езіу тартады. «Бегжал» қанды ұақыясының бас себепшисен Турдықылыш хәм Қасымның бандалары қолға түскелі ауыл арасы суў серпендей тынышланып еді. дийханлардын турмысы жақсыланды, өмір сүріу еркин болды, айсатласты. Ауылдын сыртқы көринисі де, иш де өзгерді. Хәмме «Үлкен жай» деп атайтуғын ТОЗшылардың он төрт хон жалықлық жайынғын басқа қанша жекке-жекке ылай таллар, қамыс қақыралар тикленді. Неше жер төлелер көмилді. Дийхан үшін жер ашыу жыр емес, бас мәселе суў еді. «Жанажарған» қанша дийханларды жоқшылықтан қутқарды. Ең баслысы «Жанажарған» бұрынғыдай байлардын атызына ақпай, жылауын ТОЗшыларға берді. Сонын себебинен бе, өткен жылы қобы толмай ТОЗшы қалған жоқ. Төребай қайсысына жолықса да, олардын аузынан «теңликке жеткерген кеңес хукиметиниң рахмет» деген алғыс еситилер еді. Көп нәрсеге кеўли толмай кез кеўилденіп, өзіннен-өзі тоңқылданып жүретуғын Қалийге шеккем:

— Быйыл муртымызды балта кеспейди, хукиметтин сиясатына мың-мың алғыс!—деп жүріпти. Өткен жылы мәмлекетлик планлары да орынланды.

«Үлкен жай» питуфден Сейтжан бөлек ауылда жасағанды қойып, сол жайға көшип келген еді. Баслығы өзлери менен бир жайда жасап, иш-тоғынан хабарлы болғаны үшін ба, «Үлкен жай» да туратуғын, ТОЗ агзалары жалғыз қалған Бийбнайымды да жеккесиретпеді. Қатарға қосып алды.

Бийбнайым еринин изинен хабар алмады да, оннан қалған дүнья көп еді, бәрин орынлы-орынларына жумсап, көпшіликке берген ўәдесі бойынша Айтбай «большой» дың қалған жийені Абдулланы оқуға жиберіп, оның изинде қалған анасы менен хожалығын қосып жиберді.

ТОЗ агзалары оның жумысқа барыу-бармауын елестірмес еді. Сонда да ол шыдамай «Жанажарған»ның қысқы қайта қазыуында ийинше бел салып шықты, бірақ ТОЗ шылар:

—Тек чай қайнатып берсең болар,—дескен сол олар менен бирге болды.

Сөйтіп «Жанажарған»ның қысқы қазыуы да ауыз бирлікли етті. Бәхәрде Әмиұдарьяның суўы кеш тасымандықтан ауылда суў үшін бир төбелес болғаны болмаса жанжеллер кемип кетті. Бірақ сол төбелес есте қаларлық еді. Тек адам өзген жоқ, басқасының бәрі болды. ТОЗ шылар бір тәреп, басқа жекке дийханлар бір тәреп болып, «Жанажарған»ның суўын таласты. Бир-биреўге бел алып жуўырысыу нәтижесинде беллер

Калайдың бір аяғының бармақларын шауып, Сейтжанның жауырынын тиген. Жекке дийханлардың да көбиси жаралады.

Төребай араласып, ТОЗшыларды қуаттап еді, оған да бел тиді.

— Есегіне кісі жұмсамаған дийханның басқалар менен құқығы тең,—деп Хожанияз араласып еді, ТОЗ шылар оны да айып қоймады. Ири денелі Орынбай келіп белінің жалпағы менен оның жауырынына бір урды. Төбелес қыз келе аңсақал менен батрашком арасына өтіп, Хожанияз окрисполкомға шақырып кетті. Сөйтіп мәселенің ақыры окрисполкомнан шығып, оннан соң Баймуратовтың алдына жетіп, түбі айланып келгенде ТОЗ шылардың пайдасына шешілді. Бұл қадыйсе және бираз дийханның ТОЗ ға иірілуіне әкелді. Саны көбейген соң күші артып, ТОЗ шылар және екі шығыр да сатып алды. Сол шығырлар менен дөңселеу жерлер де егілді. Бахит қараған «Бахитты» ауылының егіндері быыл да болық; көгі былырғыдан да зор. Жуғырлар бел буғырлыққа келіп тұр.

Мәмлкет қымбат баға менен сатып алып, ширкет арқалы хәрқыйлы шыр, чай-дәнт беретугы болғанлықтан пахта егінсізін көлемін көбейтті. Пахталары да гумшалауға қарады суу көм болған гезде шығырлар тынбайды. Өздері күн-түн гезеклесіп шығыр айдайды. Еле егис уақты келмей атарған тары еді. Ерте егуге шымышқлар да жеп қояды; уақтында егуге тидіс. Сол үшін олар өз-ара гауқылдасып: «топан тасыуда суу көбейеді, тарыны мол егеміз» десіп жүріпті.

Ауыл арасында тынышлық орнап, жаңа дүзінге қарсы жар салатуғынлардың дауысына суу қуылғанына қарап Төребай: «уытқытып жүрген Нурымбет ахун екен ғой деп уйғарар» еді. Орақбай екі үш мәртебе түн жаршында келіп, «Бегжап»тың сағасында жигирма екі жастың қанын төккен Қоныратлы Турлықылыш бандасының бір топары тутылғанын, енді қалғандарына ізлеу жүріп атырғанын, әсіресе, Әмифдарьяның арқасына көп үйірсек Жуманияз лафзе хәм Матжан мықыры дегенлердің таптырмай жүргенін айтып, ауылда қырағылықты күшейтуді ескертіп кетті.

Оқыу жөнінде әңгіме болса ғана ТОЗ шылар арасында бір қанша ала ауылдық болатуғын еді. Халқабал волостында ашылған мектепке Сейтжанның ұлына қосып тек Орынбай бір ұлын беріп қойыпты. Балалары қыстан бері күнде ешеккі қатнап жүріпті. Әкелері «күн көрис» салығын да төлейді. Басқалар еле кесгеллем, оқыу жөніндегі гәптен азар-бездер болады.

Дүйсебай тым-тырыс. Өз алдына бір шығыр сатып алып, батрашкомның шартнамасы бойынша жаллаған дийханларға

қадимгиснише егін ектіріп алды. Атажан бай да егис күнлерінде қақанлады. Мәмбет молла да тиришеленді. Егінлері болық. Олардың бәрі мөмин.

Жаз басланыудан және жекке там салыспадар басланды.

Төребай Хожанияздың қылықтарына хеш түсіне алмайды. Ол тап екі жүзлі пышақтай ауып тұрған биреу, Гейпара хәрекетлеріне қарағанда хақыйқат дийханлардың төрепдары усаған.

Ал, бәзі бір қылықтарына есеніп болмайды. Ауылдың ауып биранги деп, байларды қуаттай кетеді...

Төребай усыларды көз алдына елеслетіп жатыр.

Ол Қызыл Ордадан келген Хожанияздың шоғында бір неше мәртебе болса да батрашкомның үйіне кирмеген еді. Бағдатұл суудан келген соң:

— Көрдін бе, екеуін текшен уйқылаттым,—деп күліп тұрғалды хәм батрашкомды көріу мақсетінде тел атланып, тууры Хожанияздың шоғына тартты. Егер Хожанияз ашық сырласса ауылдың келешегі тууралы бирге ашық пикирлесіу қыялы да жоқ емес еді. Келсе үйінің қасында көп адам жүріпті. Хәм-меси бір отау тигиудің ғамында. Бес алты хәл кийнзлерде қурастырып, үзік тигіп отыр. Қасасын таянған бүкір Атажан бай да усы жерде, Мәмбет молла да келіпті. Шолақ беш-пентлі дугыйжым билеклі бір дийхан отау орнын қыршып атыр. Хожанияздың төне үйінде сөйлеп отырған Дүйсебайдың дауысы есиді. «Бұл әпиуайы үй тигиспе емес қой» деді Төребай өзіне. Соның арасында Хожанияз адамлардан бөлек шығып Төребай менен сәлемлесіп:

— Мәжитов ертең азанда жетсін деп еді,—деді Төребайдың оған қақәрі келіп, не ушын деп сорамастан, атының жүзегіне тартып, артына айналып баратыр еді. Атажан бай маңлайына алақанын тутып тұрып.

— Хей, неге аттан түсірмедің?—деді Хожаниязға. Хожанияз үндемей қолын бір сылап, қауаны кесті.

— Хәзір қайтарып келейін,—деп Мәмбет молла Төребайдың изінен бүгежеллеп жуғырып еді, ол қайрылмады.

Түп-тууры қалаға қарай бет алып, «Буниа дүньяны қайдан тапқан?—деді Төребай жолда.—Пара алып жүр ме екен? Ямаса соқта ойнайдымыс деген гәп бар еді, сол соқтадан утып алған дүньясы ма екен?.. Гилең байлар неге усы жерде... Мәмбет молласын изімнен жибергені неси?.. Ең баслысы, не ушын окрисполком зор беріп қуатлайды?

Окрисполком баслығында бәле барлығына неге хеш ким есенбейді екен? Бул кісіс баяғыда Жумагүл оқыуға кетпекші болып, Нурлыбайды ізлеп келгенде де тонмойылық еткен. Еле

сол турасы. Сағатсызбын, болмаса жақсы шөлкемlestiрiшiн-
мис,—депti бiрeулер жоқарыдан. Хожанияз сiгiңiлердi
қуғатласа жақсы шөлкемlestiрiшiн болғаны ма екен? Жоқ,
мүмiнiн емес, буа. Жәңжелпазды тыныш етсе жақсы шөлкем-
lestiрiшiн боладымын... Бағана үй тигiшiне қарағанда, ұсылар-
дың шұғқым шығармай хәмме нәрсеи бастырып жүргенiне қа-
рағанда бiр жағында паракорлық бар. Усы Хожанияздан ок-
рисполком пара алады... Ол қалаға жеткенше ойлану менен
болды хәм усы сапары не де болса Баймуратовқа ҳақыйқатлық-
ты айтуды мақсет етти.

Алды менен Мәжитовтың кеңсесiне кирди. Ол да Баймура-
товқа усаған киши пейил еди, есиң бетке еки адым жүрiп кe-
лип сәлемlesti...

Төрeбай бул ақ көхирек, кеп пейил адам менен сырласқасы
келди:

—Нуратдин абый, усы окрисполкомның өзи гуманды емес пе?
Мәжитов оның шыны менен сорап отырғанын билип, өзине
тән әдетинiне көзлерi күлди.

—Өмир баянында бузықлық жоқ. Бирақ ески жолды көп
қуғалайды. База диншилдерден кеңес сораитутын қусайды.
Биз буын бәрiн сағатсызлығынан деп жүр едик. Өзи тоң мойын
усаған. Былтырдан бери Баймуратов пенен басы писпейди. Оны
өткен конференцияда да көп адамлар сызып таслап еди, өзиниң
областыта бiр таянышы бар ма деймен... Ал енди, Баймура-
товтың талабы бойынша жақында, Иванованың басшылығында
қайтадан комисси келип тексерип еди, жуўмағы обкомда қо-
йылатутын болып кетти. Не де болса усы сапары пара алмай-
туғын адам тексерди. Ғақыйқатлық шешилер. Мен Жумагүлге
те хат жибердим.

— Жумагүл қайда ҳазир?

— Совет партия мектебинде оқып жүр еди, келеси жазда
өткереди. Быйыл дем алыс уақтында уақтына Иванованың қа-
рауында ислеп қалыпты. Ол да бюроға қатнасады ғой.

— Онда жақсы екен,—деди Төрeбай өзин жепiл сезип.

—Төрeбай иним,—деди Мәжитов.—Мен өншен ақсақаларды
шақырып отырман. Ғазир бәрi келеди. Быйыл мугаллимлик
курсты өткерген жаңа мугаллимлер жыйналады. Арасында
баяғы өзин справка берип жиберген Нурымбетов Турымбет де-
ген бала да бар. Оны өзиниздин ауылға жиберемиз. Оған жәр-
дем бер. Ал, тийкаргы ескертейин дегеним, қызлар мәселеси.
Бул мәселе—бас мәселе... Быйыл окрисполкомның қарары
шықты. Қарарда «Баяхтылы» ауылы бойынша Төрткүл хәм бас-

қа қалаларға оқуға жиберiшi ушын үш қыз белгиленип отыр.
Көп емес. Себеби сизин ауыл ең жақсы шөлкемlestiрiшiн ауыл-
лардан ғой. Орындау керек. ТОЗ ағзалары менен сөйлес... Бет-
ке айтқанын айыбы жоқ иним, Өзин сағат аш, жасым өтти
деп арсымба. Еле жасым қырыққа жеткен жоқ. Өнер-билим үй-
ренiшi—хеш уақытта кеш емес...

— Яқшы, Нуратдин абый...

Төрeбай ойына алған мәселелер бойынша Мәжитов пенен
ашық сөйлесип болып, Баймуратовқа да кирип шықты.

Қайтып келсе ОкрОНОның алдында Турымбет оны күтип,
шамалға ушып желбиреген қара шаңлырын сыйлап, шылымды
қайта-қайта бурқыратып шегип тур екен. Үстiнде бәхәрдин ақ-
ша қарындай жипек көйлек. Белiнде ушлары пөпекли, ақ жи-
пектен есiлген белбеу. Аяғында сары телетин туфли. Путьида
қара шалбар. Өзи аяпақ болып семирип кетипти. Қиспаны
жарыстырып гәрдийип турған мугаллимге Төрeбай алды менен
сәлем берди...

Қайтысын жолдың ярымынан көбинде Турымбет атлы жүр-
ди. Ауылдың ҳал-жағдайын сорауы да солғын. Төрeбай Жума-
гүл жөнiнде сорап билмекши болып еди.

— Қой, ол уятсызды,—деп келте жуўап берди, ал өзиниң қа-
лай оқығанына келгенде мақтанды:

— Менни бурын сағатым болмаса да ески сағаты бар адам-
лардын арасында өзимди жақсы менгерип жүрдим. Барлық қа-
ринти билемен. Мәжитов айтқандай, өзин жәрдем берсең болды.
Билимди мен халық ушын алғанман, енди халыққа беремен.
Ырасында да, мен Ленин ҳаққындағы көп әнгимелерге исеңбей,
сонша халықты патшазлыққа қарсы қалай үгитлеген, қалай тәр-
билаган, сонша әскерий күшi бар патша қалай қулаған дей-
туғын едим, оқытқан мугаллимлер қулаққа қуйды. Қарамат, қа-
рамат! Ленинге рахмет!...

—Дурмы болыпты, иним. Ел сендей билимди жигитлерге
шөллеп, аузын палапандай ашып отыр, ауылымыздан еки балл
қысы менен Халқабалда қатнады...

— Жақсы болыпты, әне класста класком болатутын балалар
да тайын екен,—деди Турымбет билгишсиниң...

Турымбеттин мугаллим болып келишiне арналып ауыл ке-
нестин кеңсесинде үкән мәжилис өткерилди. Төрeбай Турымбет-
ти хәммеге таныстырды, ҳүкимет пенен партияның халық ағар-
туы исиндеги ғамхорлығын түсиндирип, жоқары қалаларда оқу
ушын ауыл бойынша үш қыз жиберiшi жөнiндеги окрисполком-
ның қарарын баянады.

— Кимде-кимнің садақаға айтқан қызы болса, берсин. — деді біреу Төребай сөзін тамамлаудан.

Дийханлар бұл дауыстың қайдан шыққанын билмей, оны ізлеп бір-біріне қарасты.

— Қәне, Мәмбет аға, баслап қызыңызды сіз беріңіз? — деді Хожанияз қарап отырмай.

— Мен, бе? — Мәмбет молла көкірегіне қолын басты. — Әне қалас! «Ақ патшаны құлаттық, Хийұаның Әспандияр ханы әлтирилді» деп, хамме телпегін аспанға шығытып жүр еді. Әне, тамаша! Хийұа ханынан бұл хұкіметтің не айырмасы бар? Хийұа ханы сулы қыздардан елге бір қыз салып, тиккелей ала-туғын еді. Ал бұл хұкімет оқығды баиеілеп үш қыз алажақ... Қыздар оқидымын!..

Төребай қанасына сыймай бірден қызды:

— Қәне, Мәмбет молла, қысқарт!

Соңғы гезде Бийбайым Т О З шылардың жыйналысына қатнастырылмай қалмайтұғын еді, ол күтілмегенде орынан құстай ұшып түргеліп:

— Бұндай бибадеп адамның бізге не керегі бар? Шықсын хазір, — деді пәтлі. — Бізін Турдыгүл оқығға кеткенде де мийимізге құрт болып түсіп «қызымыз бузықлық етіу үшін кетті», деп, тыным берген жоқ еді. Еситтіңіз бе хазіргі сөзін? Бұндай жәдігөй адам босатсын араны!..

— Жалған! Мен хазір түсінбей айтып атырман, деді Мәмбет молла.

— Бұндай бузақы, ел бузар керек емес! — деді Салый уста қызып. — Оның өзінсіз де, қызысыз да күн көрерміз. Төребай, менің қызымды қалеген жерге оқығға жиберіу үшін бірінші есапқа алып қойуыңызды сораيمان.

— Жаз, — деді Төребай Турымбетке. — Салый қызм Орынгүл, Қәне, Мәмбет молла, босат жайды!

— Бір қарақалпақ жыйналыстан шығып кете бере ме? Қолға қойылсын, — деді Хожанияз.

— Кетсин, кетсин! — деді дийханлардан көпшілігі жабырласып.

Сейтжан түргеліп барып Мәмбет молланың қолынан жетелеп, шығарып жиберді.

Орынбай сөз алды:

— Меніңше, батрашкөм Хожаниязды да шығарып жиберіу керек.

— Не ұшын?

— Сеин қудай ура ма?...—десті бір дауыстар.

— Мен буларды бір пикирлес деп шамалайман, — деді Орынбай.

— Хожанияз усы жыйналыстан шығыу түфе батрашкөмлектан босатылсын, — деді Қалий орынан шалт тұрып.

Жайдың иші балық базарына айналып кетті:

—Босатылсын!

—Босатылмасын.

—Босатылсын!

—Босатылмасын.

Турымбет хеш сөйлеместен, биресе Хожаниязға, биресе екіге бөлініп бақырып отырған адамларға жалтақлайды. Төребай алақанларын шарт-шарт шаппатлап, ғауырлыны ирикті.

— Мені босатиу сізлердің қолыңызда емес, — деді Хожанияз тынышлықтан пайдаланып.

Төребай жыйналысты таярлықсыз өткергенін енді түсініп.

—Азаматлар,—деді алақанларын шапатлауын дауам етіп. — Тынышлануыңызды сораيمان! Әне, ұсылай тыныш

отырылар ақыры. Батрашкөм Хожанияздың мәселесін ендігі жыйналыста қараймыз. Жыйналысымыз дауам етеді. Қәне, оқығға және ким қызын жибереді?

Сақаллы, шымыр денелі бір дийхан әстен тикейді:

— Қызларым жас. Болмаса жиберер едім. Ал аумдағы мектепке қызымды бірінші болып беремен.

— Жүдә жақсы, қәне, және ким?

Тынышлық.

Қызы көп Қалий, Хожаниязды босатиуға ұсыныс көрсетерін көрсетсе де енді мені көріп қоймағай деп басын жоқары алмады. Хеш ким жүрексініп, оны туурылап көрсетпеді.

— Оқығға бала жиберіу, қыз жиберіу бахыт. Бүгінгі оқығ ертеңгі азық... — деп Төребай өзі билгенінше түсіндіріп. Жумагүл жөнінде, улыма хаял-қыздар жөнінде, Мәжитовтан еситкенлерін айтып: — Және кимнің қызы Орынгүлге жолдас болады? — деді.

Толық тынышлық ориады.

«Салый қызы Орынгүл» деп еле жазып бола алмай, хәр хәріпті салған сайын еріп-еріп дөңгелетіп шығырып отырған Турымбет Жумагүлдің атын еситкенде қапталына түхирді.

Төребай жыйналғанлардан және сорады. Және хеш ким сылт етпеді.

Соңғы гезде жатық минезлі болып қалған Дүйсенбай жыйналыстың бір мүйешінде төгіп ғана отыр еді. Өзі сөйлемеді, сөйлегенлердің бір ауыз сөзін түсірмей тыңлады. Мәселе ау-

ыл ортасынан мектеп ашыға келип, «мектеп үшін жай қане?» деген сорауға тирелгенде барып, ол малақайын қосқоллап көтерип түргелді:

— Ауылдасарым-құдай меннен бір пәрзент аяды. Өзлеріңіз билесіз. Ал, мектепке жай керек болса, ойланбай білің бір бөлмені алыңдар.

Хәмме аң-таң Төребай бұл кісінің шыны ма ямаса жуұдасылығы ма, анықталғысы келип бетіне қарады. Дүйсенбай айтарын айтып болып, бийған отырып, өзін атқылаған көзлердің хеш қайсысына кеуіл бөлмей, аяқтарын көсіліп, насыбай атты.

— Бұл қандай сақыйлық, Дүйсенбай? — деді биреу оршында кекетіп.

— Бұл кісінің сөзіне ынанбау керек. — деді қыздары жөнінде сөйлеуден бұғып қалған Қалий омырауын көтеріп.

— Ауылдаслар, өйдемендер, — Дүйсенбай және тикейді. — Жайымда бала оқып, қулағым бала дауысын еситіп жүрсін. Бәріңіз де әкесіздер, ал мен бала дауысына зарман.

Шауқым басылды...

Дүйсенбай аулағында келип Гүлбийке кемпірге:

— Баланың оқып-түгетіп келгені үшін жас үлкенлерді шақырып ләтиясын ал, — деп, кеңес беріп кетті.

Турымбет оқыға кеткені тамының төбесі қурымданбағандықтан жалпыламай өрмекшінің ауы менен қаптанған еді. Әлдеқандай қонақ күтуге ғамланып атырған анасын көріп Турымбет жайды алды менен тазалау кереклігін ескертті. Бұл кемпірге ауырмаңшылық түсірмеді. Тез барып Дүйсенбайдың қазылы ертіп келді. Сөйтіп олар біргелесіп, ұсы бүтін кеште қонақтар шақырудың әңжамын көрді.

Мұғаллимнің қуғаншының ортақласыға Т.О.З. ағзаларының бәрі келді. Тек Дүйсенбай жоқ еді. Ол шақыртылған еді, бүгін сырқасланып отырғанын айтып жиберіпті.

Дүйсенбай Турымбеттің екінші күні келді, бірақ тәңір өзін келді. Оның үйреншікті аузы бұрынғыдай ақыл үйренеді. Чай қайнағанда көпшікке жанбаслаған оның дөңгелек көзлері дүбала тұтылған қызыл гилемлерді, төсеудің ақ кийіздерді жеп баратыр. Солай отырып бір айтқанын тақирарлап, үш төрт мәртебе гүбірленді:

— Аман-есен оқып келип үйіңе қуыстың, қосшым, Атағым абройым өзіне қутлы болсын, Мәртебең бәлент болсын...

Дүйсенбай ұсы гәпти тақирарлаған сайын кемпір қалыспайды. Әделкі бір жууабын қайталай берді:

— Төңір жарыққасын-қайтып келмеске шығынып кеткендей болды ғой, шырағым менің.

— Ауа, ауа бір жыл деген бір адамның өмірі. — деді бай енді Турымбетке тикеліп. — Көп нәрсе үйренген шығарсан, Турымбетжан?

— Кісі бір жылда не үйренеді. Жұрттар жеті-сегіз жыл аяп оқып жүр. — деп жууап берді Турымбет.

— Ұсы оқығаның болар. Көп оқығандар шай мий болып кетеді. — деді және анасы.

Дүйсенбай ана менен баланың жүзлеріне алма гезек қарап отырып, түпирігін бір жутып қылғынып сорады:

— Оқыған биреуді алып қайтаған екенсеңдегің?..

— Қоя ғор, қоя ғор. Кеткен келіндей бийған, жалаңбас биреу ғой сонда әкелетугың. Көзім ондай жалаң нутты көрмеген!

— Турымбетжан, кем сөзін болып кетіпсен. Бұл жақсы. Сауатың ашылған шығар?

— Отыз екі хәрібин яддан билемен.

— Әне, маман болыпсан. Отыз екі хәріп түзе, алып десе тапты көрсете алмайтуғындар да дүниеде жасап жүр. Мен не? Әйтпейсің шығыппан ба, еле бір? Бұл дүниеде оқыған да, оқымаған да, жасайды. Құдай бахыт берсін.

— Бүгін Сейтжан менен Орынбайдың ұлларын көріп сөйлесем, біраз хәріптерді үйреніпті. Соннан бери, отыз екі хәріпті оқытып болғаннан кейін, балаларға не үйретің кереклігін басымды қатырып тұр.

— Иним-ау, оның несіне қийналасан? Отыз екі хәріпті оқытып болған соң хукиметтен тағы хәріп сорай қойсан. Нураддин татарда не көп? Хәріп көп.

— Япырмай-а? — деді Турымбет басын қасий-қасий қуаынып. — Өйтсек те болады екен-ау. Отыз екі хәріп түфесіңсе жолдас Мәжитов қосымша хәріп жібере қоядыдағы... Әне, әне, ұсы есімге келмепті...

— Инисі бардың тынысы бар, ағасы бардың ырысы бар. Бағандан бері қабағың жыйырылып отырғанға не болды десем, ұсы ма? Бай ағаңа қашқан айтқаныңда ақыл тауың береді екен. Инисі көз құлақ болағор, мыраға, — деп кемпір жайдың инисі ысып кететугың болған соң далаға от жағып қузын қойыға шықты.

Малдас қурынып отырған Дүйсенбай және бір қырынына

жамбаслан, көз астынан Турымбетке қарады. Кейін өзгеріп, толысқан Турымбеттің ақ жүзіне сергеклік кирипті.

— Жумагүл де мұғаллим болып кетті ме?

— Ол жүде қадирли. Дем алыс уақтының өзінде облыста хаял-қыздар менен ислесетугын үлкен жумыста қалды.

— Хә! — деді бай басын кесесіне шайқап. — Солай де. Адам деген заманагөй болыу керек-ау өз.

— Заманагөй?!

— Аға, заманагөй. Қанылып жас өтип баратыр.

— Жас болғанда не қылар едіңіз?

— Менің балама айт, шырағым. Жас гөй. Үйрет, баяғы иниц гөй, — деп Гүлбийке кемпір иштен чайник алып кетті.

Оқып келген жигитті олай-булай ғаузастырып, қандай болып өзгергенін біліуге қумартып отырған бай көзлерін сүзіп жерге қарады:

— Түсінің қыялы...

— Бір жыл оқыған адамды түсінбейді деп отырсаң ба?

— Хәх, хәх, хәх!

Турымбет бұл күлкіге түсінбесе де, қосыла күлді.

— Заманагөй болыу талдай майысқақ, оқ жайдай ийісгін болыу деген сөз. Адамның бір қулағы дастықта болса, екінші қулағы дүниенің ғалма-ғалында болыуы керек. Ондай адам бахытлы болады. Хәр уақыт ақыллы адамлардың иси сол. Саған қудай берген...

Чайник алып ентелеп кирген кемпір гөптің ақырын айтқызбады.

— Түкір, шырағым. Қудай бергей. Усыған оқығға барығға көнес берген сен. Қыдыр атаны көрген ағасы сен...

Дүйсенбай және селк-селк күлді.

— Усы жөңгем мени асыра мақтайды. Мен еле Турымбет-жанды буннан да былай өрмелетемен. Жас жигит. Былайынша айтқанда, бизің атымыз. Жалыңа асыламыз. Жықпаса болды.

— Жығың қудай урып па? — Гүлбийке кемпір баласының мәртебелін атқа теңгерілгеніне шадланды: — Енді қазан асайын, — деді де және шығып кетті.

— Ат дегеннің жылауы болады. Егер мен сіз асылатуғын жаллы ат болсам, жылауым кимде? — деді Турымбет.

— Ақыллы жасы киші, жылауың ағасына береді.

— Жоқ, қателестің, жылауым өзінде хәм Нуратдин Мәжитовта.

— Нуратдин Мәжитовта?! — Бай кемпірлерге ұсап бетинің алмасын суқ бармағының ұшы менен сызып, ашыуланған түр

билдирді. — Жасыннан камалға келтіріп, аұзына азық, қалтана пул салып жүргендер шетте қала береді-а? Жақсы үйренген екенсен? Биресе, Тәжим мұрт пенен, биресе, Нурымбет ахун менен шабығұлға барып жүргенде Нуратдин татарды танымай-туғын едің. Тәжим мұрт өліп, Нурымбет ахун қамаққа алынғанға шууақтағы майдай еріп, боқлықтай сасыдың ба? Ери! Сасы!..

Күтілмеген жаңалық Турымбеттің жүрегіне пышақтай қалалып, тоқпақтай мушы менен Дүйсенбайдың көкірегіне дүріс еттирді:

— Жоғал, душпан?!

Дүйсенбай түбі ширік торанғұлдың голлегиндей шалқасына аударылып түсіп, иіегі кемсеңдеп, иргеде жумалап кеткен дегелейін қолына алып, жер таянып түргелді.

— Тойдырғанның қарына! — Ол, егер, Турымбет ұмтыла қойса, есіктен шыға кетіуге қолайласып турынты: — Көзлеріңнің еті өскен екен, сенің! Нурымбет ахун қамақта жатып бундайынды билмей атырған шығар. Оның қулағы шалса, дастығы болар едің. Сенің гүнаһа мен жуғап беріп жүре алмаспаң. Жуманияз дәузе сені өлі Тәжим мұртқа дастық етпесе, көре қал, ақылсыз! — Бай жуғап күтіп турмастан есікті сарт еттиріп жапты.

Турымбеттің ишегіне қоз түскендей ашып, тақатсызланып, көп тамға жалғыз өзі сыймай, басына таяқ тийген жыландай тауланды.

Енесіне түскен ағыр тасты ысырып таслағысы келип, не де болса уйқылап алайын деп, қапталындағы дастыққа жығылып, екі алақанын басының астына қойып жатып еді, ол да қолайсыз болып қырынынан түсті, бұл да қолайсыз болып дүстөменіне жатты, буысы да нақолай болып, тиккесіне отырды, бұған да шыдамады, ақыр соңы тикейіп, желкесін қасыуы менен қапыға шөкем жүріп барып, кейін қайтты, және солай...

Үлкен қабақты ырым қылып «шалп-шалп» еттиріп, арқалап кирген кемпір баласының бийтақат болып жүргенін көріп:

— Бай ағаң қайда кетті, зейініне тийдің бе? — деп, сөйленіп, қабағын жерге қоймақшы болып атырғанда, бауы үзіліп, әлдеқай қабақ жерге былш етті. Қазаношақ бет көз болды. Турымбет бұғанда дәрленбеді.

— Ақ көкірек, Қыдыр көрген адамның кеулін қабартқанын ұшын қабақ сынды, жүбернемек! Бар, кеулін алып қайт, ол ки-си саған дәулет, дәулетіне теппе!

— Мийимді қатырма, апа!..

Дүйсенбай албырамады. «Турымбет қалайынша өзгеріп қақпанға түскен қояндай тыпыршылса да аяғы сынады. Әттең бұғадай жөн-жосаққа қарамай кететугын мушы бар. Хеш гөп. «Узақтан қашып урған пайдалы»... Ол азан менен Төребайдикіне барды.

— Иним, жайды өзін сазлай берсем бе екен? Пай, усталау адам болса жақсы болар еді.

Ол усы гөпін Сейтжанға да барып айтты. Қайтып келип екі өжиредегі заттарын үлкен бір өжиресіне тасып, босатып қойды.

Сейтжан Салый уста менен Орынбайды ертіп, сәске болмай-ақ жетіп келді. Олар жайларға бірін-бірін кирип жүр.

— Дүйсенбай, заттарың азайып қалыпты ғой,—деді Салый уста бұрын көріп жүрген дүниелердің қайда екенін билгисі келіп.

Үйдегі өлі дүниесін да билдирмей қыпсалап жүрген Дүйсенбайдың есіндейін дегені де усы еді, қуғаныштан:

— Жәнібек хан тағы екі жыл сораса, мың там босайды деген емес пе, бір байыұлы,—дегенін билмей-ақ қалды.

Сейтжанның бірден қабағы жабылып:

— Тарт тилиңді! Бір сенің жайың босап, дәулетің қайтса, мың жай толып қатарға қосылып атыр,—деді қызыл.—Сенің жайыңның керегі жоқ, кәне, Салый, жүр кеттік!

Дүйсенбай «хау-хау, иңилерім» деуі менен аузы ашылып қалып, олардың ізініше не қыларын билмей ақсақалға жууыры.

— Төребай инім, жаздым- жаңылдым, сорым қайнап Жүйгеншениң сөзің айттып не қыламан?! Мен олай дейжақ емес едім. Күлкі үшін айтып едім. Сейтжан қызбалық етіп, түсінбей қалды. Кеулімде зәрре қиылықал жоқ еді.

— Кете бер, өзін сөйлесемен, — деп Төребай да дүңкийіуі менен қалды.

Дүйсенбайдың иш-бауырына енді от түсті. Үйіне келип жата алмады. Сейтжанның ізінен және барды. Салыйға ушырасты. Орынбайды көрді:

— Керек болса бас пүкил алың. Құда бір, рәсіулі хәк, хаспан сумлығым жоқ.

— О дүниядан биротала қол жуған адамсаң,—деп жиберді Орынбай оның жығырданын қайнатып.

Дүйсенбай жалын үстінде ушқан көзсіз гүбелекке айналды. Биріннен екіншісіне зыр-зыр жууырыу...

— Ауыл кенестің қарарын шығарсақ та алар едік. Өзің жақсы адам болып инам етесен. Қәне, ырасынан кел, не сумлығ менен беріп отырсаң?—деді Төребай ол келип қоймаған соң қайтадан сөйлеткісі келип.

— Ырасын айттым ғой, баланың дауысын жақсы көремен, баланың! Ең болмаса үйімінің дәгеріңің шайқым болсын. Құдайым хеш кимді бийперзент қылмағай. Өзлеріңіз билің.

Төребай оны шығарып жиберіп, Сейтжан менен келесіп Турымбетті шақыртты.

— Маған бәрі бір, —деді Турымбет. — Қайсы жай болса да оқыта беремен.

— Енді жай салған менен ызғары кеппей, оқыұбаслау қымын. Хазирініне сонда бола берсін,—деді Төребай. Сейтжан ойлаып-ойлаып келісті хәм:

— Дүйсенбай да қоян жүрек болып қалса керек,—деп күлді. Ертеніне усталар қайтадан келді.

Дүйсенбай мәңгі құлпы туратуғын жайын ашты. Иш-бос еді. Бос мийманханасын да көрсетті:

— Өтіншім, екеуіңнің де есінгің арқадан ашып ала қоймың. Бала дауысын мен жақсы көрген менен өкшесі қанамаған халыма жақпайтуғын көрінеді. Бийшараның бас ауырыуы да бар.

— Хаялалар көзіңнің отын алған екен ә?—деді Салый уста дәлкенке айландырып.

— Ауа, иңилерім. Қартайдық ғой. Етіңнің ысыуы қашқан соң халға да қадирің кете береді екен.

Усталар менен бірге, келген Турымбет олардың өз-ара дәлкенке түсінбей өліктей сәррийіп, шырайы көгеріп туыпты. Оның бет-әлшерінен хабарлы Дүйсенбай дыққат аудармастан:

— Екі жай босатқанымның себебі, аузы арқадан ашылған соң биреуі дәліз есабында суықты бөлсін деп отырман,—деп үйіне кетті.

Жай сыбау басланды...

Турымбет сыбаушылардан күніне бір прет хабар алып кетеді. Бірақ, жүрісі барха кеуілсіз. Оның бұл кейінін көрген усталар бір-екі сапарға шекем үндемеді. Жас жигіттің күнде ашыулы, ойлы сыпатын көре берген соң шыдамаған Салый уста дегішті:

— Инім, биреуді сүйіп қалып пәнт жедің-ау, шамасы? Турымбет тек шайықтартты. Үндемеді.

Жаңа оқыу жылы баслануыдан екі күн бұрын кеште Төре-

бай мұғаллимді үйіне мирәт етті. Бағдагүл Турымбетті жек көретұғын еді: Төребай азырғанда оның зорлық етекпін болғанын Бағдагүл еле ұмытпайды. Әттен, ері ертіп келген соң пәйлаж. Хызмет етіп жүріп тек көз астынан сығаланып қарап-қарап қояды. Турымбетті әйленеткен менменлік бар тәрізді, бұрынғыдай шоштылып отырған жоқ.

— Инім,—деді Төребай оған,—өмір дегенде ұрысасан да, жарасасан да. Жұрттың көпшілігі «мұғаллим-мұғаллим» деп қуанысып жүр. Партиямыз бенен құжметимізді бір гүжім деп есапласақ, сен де, биз де сол гүжимнің жапырағымыз. Өзің билесен, мен сағатсызбан. Бизге жардем бер. Ағуыл кеңестің мәжіліс протоколы, қаули-қарары базда жазылмай қала береді. Өзің де ғақыт тауып саған оқысам деп жүрмен.

Дүйсенбай менен ұрысып айырылысқалы ішеклеріне қоз түсіп, жүрегіне пышақ қадалып жүрген жигит көп ғақытқи текем жуған бермей: «Бундай қолайлы ғақыт бола берме, барлық бастан өткенлерімді хазір айтсам ба екен?»—деп қыяланды.—Айтың керек! Сонда ғана таудай дөңген қара булттан қутыласан! Жоқ-ә... бірден исенсе, жақсы. Исенемен, анықлабман деп жүргенде бул үйи жанғырдың Жуманияз ләузе, Мәтжан мыңыры дегенлері тири жүргізер дейсен бе? Не деген ақыл бар Дүйсенбайда? Көрдін бе, мектепке жайын беріп, жағынын жүргенін. Төребай неге ұсыларды түсінбейді екен?», Турымбет өз ойларына шыратылып Төребайдың не айтқанын да ұмытты. Жамбаслап жатты.

Төребай: «бундай тежирлік өзіне піткен мнвез екен, еле қалмапты» деді де, сорафума өзі-ақ жуған берер деп, тахрарламастан мектепке балаларын кимлер беретұғын болғаны, кимлер балаларын қашырып жибергені хаққында өзі барған үйлердің мағлұматын айтыға өтті...

...

Қалай еткен менен мектепке жайын бергені үшін Дүйсенбайдың кеули қарар тауып, жүрегі басылған еді. Бир жола Турымбетке көз қысып, сөйлесікке шақырмақшы болғанда, оның қол силкип жетип қалғаны үшін қайтадан көкрегі хаулирип, қорықты. Ал кеште Төребайдікіне киргенін көріп жан-йініне әбден от түсіп, олардың не сөйлесіпкіші екенін аңлып тұрып еді, өзі хаққында ғап болмайтуғынына түсініп, Турымбет Төребайдікінде отырғанда аяғындағы геуішпін қолына

алып, сылт етнестен Төребайдың жайынын артындағы сай менен Мәмбет молланикіне барды. Он жеті-он сегіз жаслардағы балқыздақ денелі, семізшіл, жалпақ бетлі, сол жұмық көзділеу қызы жип келеппе, қатпа, арық, көзлері алақандай кемпірі ұрышқы ийіріп, өзі көз әйнек пенен қуранға үшліп отыр еді. Даладағы дүрсилдіден қаулығып апыр-топыр болып атырғанда-ақ Дүйсенбай сып етіп кирді.

—Ұлбоған, ешектің дорбасын көріп келші,—деді Мәмбет молла қызына. Қыз әке сөзін екі етпей шығып кетті.

Молланың кемпірі Дүйсенбайды көрсем болар деп отырғандай сөйленді:

—Бай чырағат, геуектің баласы енді бизің ғаррының оқытқанына қарсы шебекей оқытады дей ме? Оқығу дегеннің биреуі от, биреуі суудай бола ма екен? Қалайының оқытады? Бизің мынағу ғарры қағаз деген қудайдың бир аты, қуран қуданың хәмирі менен аспаннан түскен, оны намарам адам қолына тудыға болмайды деп, бизлерді жақылатпайтуғын еді. Ыштамына дәрет сындырып жүрген ол қағазды қалай ұслайды? Ямаса әрбақлар қашты ма? Сен жайынды да беріпсең ғой...

—Қойсаңа быжың! Ағзының ғадығасылы бар сенің!—деп молла жекириңді.—Бар, жанағы қыз ешектің дорбасын табз алмай жүрген шығар.—деп, кемпірі шығып кеткен соң:—Дүйсенбай жан, мен еле пәнт жеп жүрмен. Ең болмаса мени қуатлау орнына жайынды беріпсең. Ийшанымыз есйтсе, саған шатақ болмас па екен?—деді.

—Сенікі дурыс, меникі де дурыс,—деді Дүйсенбай тез-тез сыбырланып.—Сенің жолың сондай болығу керек. Оның менен саған хештене қыла алмайды, кеширимли. Себебі сен ескише оқығансан, болғаны, Ал, мениң келгенім: Турымбет өзгерген. Сен оған қызынды беретұғын болсаң қайтеді? Бастан қолға алмасақ болмайды. Биротала өзгеретуғын түрі бар. Өзі дүнья паразлау бала еді. Мен бир нәрселер берейін десем алмас деп жүрмен. Тарысып қалдық. Ең болмаса бергенді алатуғын болсың. Кейін аясаң. Ал, кеттім...

...

Турымбет Төребайдікінен келіп, үйінде Мәмбет молланың иай ишпін отырғанын көрді. Гүлбийке кемпір демлеулі палауыи еле түсірменті.

Баласының келген күнгіден басқа бир майдан жадыраға-

нып көре алмаған бийтақат ана шыбыжындап, оның кеулині көтеріпте тырысар еді. Ырғып тұрып оған төсек салды.

Турымбет төсегін сол ирге тартып, дийәлға жауырынын беріп отырмақшы еді. Кемпирі жүктің үстіннен көпшік таслады.

— Шырағым, арқана ызғар өтіп кетер. Сүйеніп жат.

Ол көпшікті арқасына қойып, қос дизесін бауырына тартып, мойны алдына бүгіліп отырды. Мәмбет молла әңгімеден әңгіме туғатуын пайыт ізлеп те қыйналмады.

— Оқыу деген бахыт. Билим бар мынды жығады, билеге жуған бірлі жығады деген. Бірақ билимді адамға да арқа сүйер адам керек...

— Айтарың бар ма?—деді кемпир. Турымбет олардың гәпін қайда баратырғанын парұайысыз, өз ойы менен бәт.

— Бурынғы ғақытта екі ағайынды жигит болған екен,—деді молла таңданып.—Сол екі ағайынның үлкені бай, кішкесі жарлы болса керек. Кішкесі үлкеннің дүниесіне күте қызығады екен. Бір жолға кеулі сумлық жайлап ағасының гәзіне-ханасына кирип барады. Барса, келбети келіп қалған, сақалы аппақ құлдай, нйман жүзлі, қызыл шырайлы бір киіс гәзіне-халасының ишінде түрек алып, арман-берман тынымсыз жүріпті дейді. Мынау неткен киіс деп, оны танымай, манлайы дийәлға тийгендей гәлт тоқтанды да, «сиз кимсіз?» деген екен, нйман жүзлі киіс: «мен сенің ағайының бахтыман» депті дейді...

Әрі-бері өз ойын жуымақластыра алмай отырған жигит аз да болса галмығалдан қутылайын деді ме, ямаса қуры сөйлеп отырған жас үлкенге томсырайып отырғанын ұнамай, сөгіп кетер деді ме, ямаса ертеке қызықты ма, молланы тыңлады.

Молла көз әйнегінің үстіннен Турымбеттің кейпі байқап, ертегіні даулам ете берді:

— ...Сумлық пенен жүрген жигит сол киістен: «Сен ағайының бахты болсаң, менің бахтым қайда?» деп соранды. Сонда ол: «сенің бахтың уйқылап атыр, себебі сен оны ізлемедің, ақылсыздық еттің, сен ақылсыз болған соң, ол да ақылсыздық етіп, сені ізлемей атыр» деп жуғап беріпті...

— Бахыт дегенді ізлеп тапса бола ма екен—деп кемпир сорау менен бөдді.

— Болады екен... Сөйтіп, сол ағасының бахтынан өзінің бахтының қайерде екенін, қандай жоллар менен барып тауып алыу кереклігін сораған екен. Ол, «пәлен деген Байтеректің түбінде уйқылап атыр, пәлен дегек жоллар менен жүрсен барсаң» деп, сылтап жиберіпті. Жигит ертегіне қеш кимге хабар

дәстәстан жолға рауана болады. Бір күндері бір қалың тоғайдың иінінен кетіп баратырса, бір жолбарыс алдынан кеселет шығады. «Әй, адамзат,—депті жолбарыс,—маған жаңылда, қорықпа, баратырған жөн-жосағыңды айт». Жигит жөн-жосағын айтады. Сонда жолбарыс тұрып, «пәлім бахтыңды тауып алғайсаң, биік маған ем сорап қайта гөр. Мен бір жылдан бері кеселге шатылдым. Қеш нәрсе жей алмайман, аузымнан ақ көбік ағады, қайтысын айтып кеткейсең» деп өтініп қала береді. Онан өтіп үш күн жол жүргеннен кейін, бір аламанға тап болады. Шөпте-шарда есан бар, аламанда есан жоқ қусайды. Барлығы қазыу қазып атыр екен. Қазыушылардың саркардасы жүде қатал екен. Қазыушылардың біреуі отырса төбесіне, тұрса түрсегіне қамшы ұрып, тыным таңқызбайды екен. Сол саркарда жигит ғайры елден кінтіртқан бул адамды көріп, алдынан шығады. Жөн-жосақ сорады. Бул жигиттің бахыт ізлеп баратырғанын есіткен соң ол да «пәлім жолың болсын, бірақ, сол бахтыңды гәзлестірсең, менің дәртіме дауа сора, мен усы елдің патшасының баласымын, бірақ, мен мына адамларға көп азап беріп болдым, ұрмайын десем де шыдамайман, соның емі не болар екен, бахтыңнан сорап, билің, қайтысын маған айта гөр» деп жалбарынады. Оған да үде беріп, жүріп кете береді. Жигит және бір хәпте жол жүреді. Бір елдің шетіндегі үйге барып қонақ болады. Барса бул үйде үш ағайынды жигит бар екен. Ғайры елден келген мийман деп сыйлайды. Астына жақсылық төсек салады. Тойдырады. Бірақ қрын ақшамда үш ағайынды жигит орындарынан тұрып қызыл муш болып төбелесе бастайды. Біңкі-ыңкі, былшы-былшы таң атқанша даулам етеді. Бул хайран болады. Бір ғақытта таң алағеуғим болып, күн шыға бөт ағаруға мейіл берген гезде олар өзлерінен өзлері тынышланып, орыны орындарына отырып атыр дейді. Бул олардан «не хал?» деп сорады. Сонда үш ағайынның ең үлкені тұрып: «Хұриетлі қонағым, сен бахтыңнан бизлерге ем сора, ярым ақшамнан кейін усылай төбелесеміз, таңның алдында басыламыз, күндізге қараса ән-әнедей болып жүреміз» депті. Жигит оларға да үде беріп, кетеді. Сөйтіп ол күндерден бір күн ізлеген Байтеректің жетеді. Келсе, Байтеректің астында біреу уйқылап жатыр дейді. Оятады. Сорасады. Айтқанындай бул жатырған адам сол жигиттің бахты болып шығады. «Сен неге жатырсаң, ал мен болса жарлыман» дейді жигит. Сонда бахыт тұрып «менің жатқанымның себебі сен талапалабадың ізлемедің. Бахытты ізлеу керек» дейді. «Олай болса келгенім, жүрсен» дейді жигит. Бахыт тұрып: «Яқшы, сен асықпай қайта

бер, мен сеннен бұрын үйіңе жетсем» депті. «Олай болса менің мына сорауларыма жууап бер» деп, жолдағы жолбарыстың, қазыу қалдырып атырған атлы жигиттің хәм үш ағайындының тапсырмаларын айтады. Сонда бахыт: «Жақсы, сен оларға айтып бара ғой» деп үшеуіне ем айтады: «Үш жигиттің бұндай кеселге шатылғанына үш ай болды. Себеби үш айлықта әкесі өлді. Бірақ әкесі өз ісіне психик, мақна адам еді. Төрт күзе алтынды бар еді. Сол төрт күзені үйінің төрт мүйешіне көміп, өлеринде балаларына айта алмай кетті. Ал сол төрт күзе, алтынның пуғы көтеріп балаларына төбелес құрғызады. Егерде, соны ашып алып бір күзесін басқа биреуге берсе, үшеуін өзлері алса, ондай төбелес тоқтайды. Ал енді, қазыу қалдырып атырған жигитіңе келсек, ол жигит емес, қыз. Оның әкесі ұл көріуге ниетізар еді. Қыз туған хаялдарын өлтіретуғын еді. Соның ушын, ең соңғы хаялы қыз туғса да, қорқып, ұл туғам деген. Патшаның өзін де сол хаялды жақсы көреді екен. Сонылықтан «ұлды болдым» деп, елге жар урдырып, ұл болғаны ушын той береді. Хазір сол қыз балазатқа жетті. Енді күйеуге шыққысы келип жүрiшті. Өзінің нашар екенін айтыуға халықтан тартынады. Егер ол өзін менен сырлас адам тауып, соған тийсе кеселінен айығалы, адамларға азап бермейтуғын болады, хеш кимді урмайды. Ал енді оның аржағындағы жолбарыс болса, усы кеселге бір жылдан бері тап болды. Ол бір байдың баласын аң аулап жүргенде жеткен еді. Оның қолында алтын жүзигі бар еді. Сол жүзиге хазір оның ишегін ширитіп атыр. Егер сол жүзиге биреуге алдырса, тауір болады. Егер, хеш ким алмаса, дүньяда ақылсыз адам болса, соны тауып жесін, сонда тауір болады. Оның басқа емі жоқ» дейді. Жигит бахыты менен хош алдияр айтысып, қайтады. Үш ағайынды жигиттің үйіне келип, бахытының айтқандарын айтады. Оның айтқаны дурыс екен. Үйдің төрт жағынан төрт күзе алтын табылып, үш ағайынды жигит бір күзесін оған инәм етеді. Ал, ол «мен сонша жерге алтын көтеріп бараман ба? Менің, бахтым бул ғақытқа шекем көп алтын жыйнап таслады» деп, алмай кетіп қалады. Соңнан өтіп патшаның баласына келеді. Ол екі көзі төрт болып күтпi тур екен. Бахты не айтса, хәммесін қалдырмай айтып береді. Сонда ол тұрып: «Жигит, сен нағыз бахтыңды тапқан екенсең, менің қыз екеңім ырас. Мені ал. Мен саған тийсін. Орынма патша бол»—дейді. Жигит тұрып: «Жоқ, маған сендейлер керек емес, бахтыңның жыйнап қойған дүнья-малына сеннен де жақсы қыз аламан» деп, орнынан тұрып кете береді. Ол енді жолбарысқа келеді. Жолбарыс қалдан кетіп, бұның келиуін күтіп жатыр

екен. Барлық халжағдайларды билип алғаннан кейін ол жигитке «Сен менің аузыма қол суғын ишiмдегі алтын жүзигіңді ал, зыңымды тийгiзбейсiң, аузымды ашып турайсiң» деп өтiнеді. Сонда жигит «мен бір алтын жүзiк ушын сенің ылас-ылас аузына қол суғын, наспанда болатуғын жағдайым жоқ, бахтымды тауып байыған адамман» деп кетiуге қолайласқан ғақытта, жолбарыс: «дүньяда сеннен ақылсыз адам жоқ екен, егер үш ағайындының берген алтынның алғанында, патшаның қызына үйленіп, менің ишiмдегі алтын жүзiгiңді қолыңа салып, патша болғанында бахтың қысыңнан кетпес еді. Нағыз бахыты тийған, ақылсыз адам сен екенсең. Сені жоқ етейiң»—деп, тап беріп, жигитті жең қояды.

— Өйбей... й... й!—деді кемпір.—Қандай ақылсыз жигит. Жолбарыс ақыллы екен ғой!

—Бахыт дегеннің өзi көбiнше таныс кiсiң болып хызмет ететугiң қурайды,—деді молла кемпірге қарап отырып.—Сол ушын биреу беремен десе, алмай кетiу керек емес. Кiтапта оны ақылсыздықтың белгiсi дейдi.

—Молдалардың кiсiге бермей ала беретуғыны сол екен ғой,—деді Турымбет бір жағын күлкіге айландырып, Мәмбет молла көзлерін төбеге қаратып күліп:

—Алған пайда, ақыллы адам алады,—деді.

—Ақылсыз адам бере ме?

—Жоқ, байлардың Қыдыр көрген ақыллысы бере береді. Бұрақ бергендердің ишiнен биреуі өзiнiң бахыты екенiн адам елестiрмей жүрiуi де тажiп емес. Сол ушын биреу беремен десе, алып үйренiу керек. Ал берген адамның, беремен деген адамның әейiнше тийiуi аш жолбарысқа жемтiк болыу деген сөз...

Турымбет үнсiз қалды.

10

Турымбет Дүйсенбай менен ишiмдiсiн сөйлеспей бір айға шамалас ғақыт өткерді. Дүйсенбай да белгiсiн бузбай жүр еді, бір күні Турымбетті аулағында көрiп былай деді:

—Харкiм хәрқыйлы тухим себебi. Жұмалық азба тек өлiм себiлушi екенiн билесен. Ол ауылға жақын жүрiштi.

Усынан баслап хәр өткен күн Турымбеттің жанын жегiдей жең, жүйкесiн құртыуға қарады. Иштедi кем, сөйлемейдi, менiңсiуден де журдай. Оны түсiнетуғын адам жоқтай.

Бәрi жыйналып класста он бесдеген бала бір. Сейтжан ме-

нен Орынбайдың оқып жүрген балаларына, Турымбеттің қуаңғанынша бар екен, классты көбінесе соларға тапсырып, қуаңшамаға шығып отырады. Күнде, күнара ушырасып жүрген сон мугаллимнің азып баратырғанын абайламағандықтан, кешқұрышлары келіп сабық алып, қарип үйренетуғын Төребай да қештенен сорамайды. Қайтама ол бүгін күлкі аралас болса да:

— Иним, егер, балаларға маған урысқандай урысатуғын болсан шыдатпайсан ғой,—деп кетті.

Минне, ол далаға шығып, тамның саясындағы төңкеріулі келіге қораздай қонақлады. Маңлайына қолын тиреп ойға шүмді, шыдамды. Көленке жақпай құмшқа, құмш жақпай көленкеге келінін жумалатады.

Ол тамының Дүйсенбайларға қараған мушына жақын ески соқпақтың жағасына өскен жалғыз түп ерик ағашына көп үйірсек болған еді. Базда оның астына келісін көтеріп әкеліп, отырып алады. Усы ерик ағашының қайдан пайда болғанын да билікешін болып ойланады, қеш есіне түсіре алмайды. «Қуданың қамыр менен бір шаңғалақтан өскен шығар» деп, гүбірленіп, мийін жегидей жең баратырған тикенекті қылдарына тағы беріледі.

Олай-былай өтіп баратырған адамларға базда бір бас көтеріп, және маңлайына қолын тирейді. Қалыңды қызы Нурзаданың суғға баратутын соқпағы да Турымбеттің тамының артындағы сайдың арқа ерінегі. Ийілі, қызыл шырайлы, пісте мұрын сол қыз, бетінің Турымбетке қараған жағын бір алақаны менен жауып өтіп қала қойса, ол басын көтеріп, бір қараған күйінде, қыз Кегейлінің рашынан өрмелеп, төмен түсіп кеткенше, имаса қайтысын үйіне киіп көріңбей кеткенше қарайды. Бәрхәма жигіт көзі узатып салып тұрған соң ба, бүгін екінші күн. Нурзада бұл кәрадан өткенді қойды. Керісінше үйі алмысырақтағы Мәмбет молланың ақ бозлақ, былқылдақ қызы Улбоған суғға усы жақтан жүретуғын болып алды. Ол Турымбетті абайламағандай, Нурзада ұсап бетін жайпастан, қызыл айдыллы көйлегі жасырған қос анары дир-дир етіп, есілген тулымдары өзінің жүрген пәтінне желбірліп, жеделлі өтеді. Усы көріністер ғана оның басын ғаулатып, ішеклерін өртеп баратырған қыялдардан азмаз сақым қылған жекен, бұл көріністер бәрхә тура бермейді. Қара қозы тері үшқұлағын сәл жоқары көтеріп, екі шекесін қысады да және отырып қалады.

— Балам, не қылып отырсың?

Турымбет анасының дауысын таныса да басын көтермеді.

— Мынаған қара, балам?

Ол кемірдің қолтығындағы шыратылған қызыл нағысмы текініметті көрді:

— Неше сом?

— Бахыт!...— деді де анасы иркілмей, бүгежеңлеуі менен жайына киіріп кетті. «Бахыт; бахыт!... Дүйсенбай бахыт-еміні» деді Турымбет гүбірленіп. Ол отырып-турып, бірден ушып түргеле сала, асығып, анасының-азінен кирді:

— Үйіне қайтып бар, бахасын айтсын.

— Пулы керек емес деді.

— Апырып бер, қазір апар.—деді Турымбет жекирініп.

— Келген нәрсе даулет. Ол кісі сенің бахтын, шырағым. Пул берсен кәулі қабарады.

— Керек емес!

— Сені жиі урғаннан аманбысан, шырағым. Алмасақ, сен жолбарысқа тап боларсан. Бәй сөйдеді. Аға, келген бахытты қайтарма. Анаң айтты-уассалам!

— Ислегеніме бір нәрсе алсам бәрі бір пулын бергіземең...

Ол өз келешегін ойлап, ісеніп, Дүйсенбайсыз да тоқ турмыс та жасау мүмкін екенін есіне алса, біраз нәрселерді ұмытқандай болып турады да, ал мектепке барғанда Дүйсенбайды көріп, ишкіні ашыуы тағы ұлғаяды. «Мен усы Дүйсенбайды көрмейтуғын жаққа неге кетпедім?... Бул шайтан адам мені қолтығына жақын жүргізіу үшін өжірелеріне шекем беріуіне қара...» деп өзіне гүбірлейді, бірақ ашық сыртқа шығара алмайды. Кеуілензалигі үшін ба, мектепке балалардың аз тартылғанына да басы айланбайды. Дүйсенбай, Жуманияз лаузе туұралы ескерткелі, буны көрген жерде өзінің еркін тудып:

— Жанаша оқып мийін жегізген сорлы!—деп түйреп кетутын болды.

Турымбеттің уйқылап та мазасы жоқ. «Төребай енді келсе айтты жарылайын» деп турады да, келген соң батылы бармай, оған күндегісініне дауыслап отырып қарип үйретіуін дауам етеді...

Бүгін ол уйқылай алмай жатыр, себебі кешқұрын Дүйсенбай тусынан өтіп баратырып:

— Ырза бол,—деп кетті. Оның не ушын хошласын атырғанына көзі жетпеді... «Үкі ол ауылдан көшіп кетпекші ме екен? Қәнекей, онда!...» Ол ұсылайынша өзінің жубатып тап алдында көзі ілінген еді. Бір уақытта мұрын қымырып «хәф, түшкі!» деп, қатты түшкірді де, екінші бүйіріне бурылып жатты. Бәрі

бир-бир, тыным таппады. Биреу басын шайқап, қулағынан тар-тып, жулқып-жулқып жиберді.

— Неңе ған?—деп, Турымбет және қорылдап баратыр еді, танауларына қуылған насбай үсті-үстінге түсіп кетті. Бас ушында Жуманияз дәузе жүресіне отыр. «Хе, түсімде сандырақлағаным үшін анам басымда отырған ба» деген қиял менен, көтерген басын дастыққа қоймақшы болып атырғанда, әйнектей түскен айдың нурынан, омыттай шөгін отырған адамның иініндегі мылтығын хәм қолындағы шығанақ бойлы пышағын көзі шалып шоршып түргелді:

— Кимсен?!

— Қыймылдамай жат. Сорау беріе, кимликсен, соны айт! Дүйсенбайға неге жекиридің? Өлім керекпе, өмір керекпе? айт тез, айт! Айт!

— Хау, хау!—Турымбеттің жалпақ денесі қалтырады. Шығанақ бойлы пышақтың ұшы тууры алқымна қадалажаң. Хәттеки кем-кем жақындап киятырғандай! Пышақтың иісін зербесін үйіріп асықтырды:

— Сөйле, жуап бер. Дүйсенбайдың айтқанынан шығасаң ба, жоқ па? Жоқ де, я ауа де? Бол деймен! Тилиңди биреу жулып өкетті ме?

Турымбет бул кisinin майда дауыслығынан Жуманияз дәузе ме деп пәм етті, бірақ албырағанлықтан анық танымай, дастығының астынан бір нәрсе ізлеп қармаланып еді, таппады.

— Тарт қолыңды! Өлесен,—деді дәузе тикейіп,—Тан атын киятыр. Боласаң ба, жоқ па? Ямаса тилиңди айқыра тислетіп, сестіңди биротала гүм етейін бе?

— Дүйсенбайды өкпелеткенім жоқ.

— Ертен үйіне бас ийіп барып, қолыңан алмасаң, келесі жумаға тири жетемен деп домеленбе!...

Дастыққа шекесі тийсе «лар-парр» қурылдап уйқылайтуғын кемпір де ояйбады. Дизелерінен дәрман кеткен мұғаллим және жуап бермеді. Соның арасында кемпір ыпырсып, бір қапталына аударылып түсті. Жуманияз дәузе мылтығын Турымбеттің өкпе тусына тутып тикейді:

— Ойлан, бірақ, бір аяғым төрде, бір аяғым жерде деді ойлан! Бүгінше тири қалдыраман. Тамам!...—ол аяқтарын газ-газ басып менен бөсіп-бөсіп шығып кетті.

Турымбет өзіне келемен дегенше гүз таңының қатқалағында «тақ-тақ-тақ» шауып баратырған ат дүрсилдесі есинады.

Азанда ол түнгі болған хәлйісегенін я түсі, я оны екенін билмей, аласы чай қайнатқанша басын дастықтан көтермей жатты.

Гүзге бергенде басының иіні «гүу-гүу» етіп, көз алдының тың кеткенінен уйқысының шала экенін, я қысылғанын байқаматы.

Мектепке сәскеде келді. Бес-алты бала далада жууырысып ойнап жүр екен. Есигінің алдында жалғыз өзі жарғы тартып, гене ерік ағашын қыйқалып атырған Дүйсенбайға көзі түсіп, балалардың «сәлем, мұғаллим аға» деп жабырласқанын е. ітсе өстен жүріп барып, Дүйсенбайдың жарғысының екінші қулағына асылды...

11

Гүздің биринші айы дийханлар үшін бираз бостандық болады. Бул күндері егінлерге тарбия беріу көп талап етілмейді. Сууғарыу да, отау да керек емес. Егіндер наятый зор. Ендігі жұмыс-зүрәттi жыйнауға таярланыу. Бірақ дән егіндері еле толық піспей атырмты.

Сонлықтан дийханлардың көпшілігі шоқ-шоқ болып жүріп егін аралайды. Егінлердің зүрәтін сырттан пішіп: «мен сыйыл дән сатып арба аламан», «мен ешек аламан», «мен ат аламан!» Быйылғы қыс киімге бир жарыммаз... десіп хәр қайсысы өз алдына топ пішеді.

Мині, бой жүері атызып аралоп, бир топар дийхан өз-ара сөйлесіп баратыр. Шелдің басы менен жол баслап сөйлеп киятырған Орынбайдың кегірдегінен бир иймек бас илип қалды. «Хә!» деп тоқтап, жүзегіні буғынынан сындырып алмау үшін мойнынан жаздырып атыр еді қатты түшкірді. Қараса мойын алған иймек бас күйік бас екен. Шинтирігін белінен морт откізіп сындырды хәм усындай күйік баслар және бар ма екен дегендей атызып қарап тұрып:

— Қалй, мынау күйік бас кимге метзейді? — деді. Қалй да оның басқысынан қорқып, мені айтып тұр, деп ойласа керек.

— Саған ұсайды. — деді.

— Табалмадың жора, — деді Орынбай. — Басы бәлкім маған ұсар. Бірақ буғыны Хожаниязға ұсайды.

— Сөлай десеп, Буғыны да, басы да, жууқалығы да, қарам ийетелігі де соған ұсайды. Ол быйыл менің Дүйсенбайдан аласы хәқымнан бир ылақтың нулып жырып қалды. Соннан бері бәседей көремен. Оның үстіне маған «қарақалпақ едім, неге қууатламайсыз?» дегенін қайтерсен.

Қара сақаллы шымыры денелі дийхан да тәпке араласты. — Күйік бас жүзегі емес, жабысқақ ошағанның кейін емес.

Ауылының дийханлары хақымызды жеп болды деп зар жыла-
сып жүр. Ал енді саған айтқыншы маған да айтты. Ол нәле-
тін «қарақалпақ» деген сөзден ұтып жүр ме деймен...

Олар ұсы пәтін бұзбастан, тары атызын аралап киятырған
шоққа қосылды. Олар Сейтжан, Салый уста хәм басқалар еді.
Қалий шыдамсызлық етип оларға күйік бас жүбері хақында
айтып еді:

— Тап бизлер де тарынның арасындағы жабысқақ пышық
куйрық жөннде гөп қылып Хожаниязды есеп едик, — деді
Салый уста.

Усылайынша, бос уақыттың көп болғаны үшін ба, Т О З шы-
лар батрашком хақындағы мәселені қайтадан қоздырды. Егер
кенес хукимети адна болатугын болса бизге батрашком есеп
берсин десип, Төребайдан жыйналыс талап етип де барды.

Көпшиликтің талабын орындамау мүмкін емес еді, екінші
күнге Төребай жыйналыс ашыуды белгіледі.

Жыйын-терим алдында қолы бос, иси ериккен дийханлардың
бәрі қалмай келгенліктен жыйналысты кенседе өткеріуге мүм-
кін болмады. Жыйналыс кенесінің алдындағы қушламада өт-
ті. Алды менен Хожанияз сөйледі. Ол дәслеп хукимет пенен
партияның жарлы жаланащларға ғамхорлық етип атырғаны хақ-
қында көп айтты. Қарақалпақ халқы өз алдына автоном болға-
ны жақсы болып атырғанына миллий жигит-қызлардан ел бас-
қарушылар шығып атырғанына да әдеуір тоқтады. Оннан кей-
ін «Бахытлы» ауылың келе қылған «Жаңа жарған»ның әхмий-
етін хәм дийханлардың қазыуға қалай қатнасқанын көп дәлил-
дер менен аитып бірақ хәр тәпіннің арасында:

— Биз қарақалпақлар жауынгер мылазет едик, сол үшін қа-
рақалпақ хеш қыйыншылықтан тартынбады, қазыуды жақсы қаз-
ды. Биз қарақалпақлар әзелден ауымыз бир халық едик. Сон-
дықтан халық халықтығын етиу тийис, қарақалпақлар өзіннің
ұл-қызларын өсірсин, көбейтсин, егинди жыйнап, қарақалпақ
ашырдамасын. Биз қарақалпақлар... — деп қайта-қайта мыжып
орынын отырды. Дәслеп адамлар силтадей тынып қалған еді,
бирінші гөпті Орынбай баслады, Соннан кейін қызып кетті.

Төребай Хожанияздың сөзін жақтырмады. Бир ойм оған «биз
қарақалпақлар...» деп, көкирегінне өтирик ураберме» демекші
еді. Жыйналғанлардың рәмәуизін аылаған соң, надурыс түсін-
ник пайда болып шауқым көтерілип кетер деген ой менен өзін
зорға иркин отырды. Бирден оның қызып уққандай Сейтжан
түргелді.

— Қәне Хожанияз, сен биз қарақалпақлар өйттик, буйтик биз

қарақалпақлар ондай едик, бундай едик дедим. Сонынан не
түсіндик? Ямаса сен бул сөз бенен бир нәрсені ұтпақшымы-
син?! Жоқ, бо, жолы, бул сумлығын. Гөп қарақалпақтың қандай
халық болғанында емес, сенің қандай батрашком екенлігінде,
— деп, ол оның жекке кемшиліктеріне тоқтады...

Хожаниязды қуатлаушылар да аз болған жоқ. Көпелімде
жыйналғанлар екинге бөлінди. Бир тәрептен соң екенші тәреп-
тің адамы сөйлеп, Ғарра-Ғарра тартыслар ырым ақшамға ше-
кем созылды. Күндіз гөй деп, жеңилтек кийиніп келген дийхан-
лар бүгінгі күз ақшамының қатты сууығын да ескермеді.

Қол көтеріспеге келгенде еки жақ тең келип, Хожанияз бо-
сатылмады...

Қалий бәрқулла ерте туратуғын еді. Жыйналыстан кеш кел-
геніне қарамастан, бүгін күндегісінен де ерте оянды. Қа-
раса өтиранқа қар жапқандай, қырау!

— Ғақ! — деді ол жамбасына урып.

Сөйтті де қарсы есінгіндегі жорасы Орынбайды оятты:

— Түргел, Орынбай, апатшылық!

Ешейінде, «көсе» деп, айыбын аитып шақыратуғын Қалийдың
дауысына Орынбай ұшып түргелип, шала кийиніп қапыдай
шықты:

— Не өзи, несе?

— Мақсым батрашкомның қараматына қара, үлкен апат! Қы-
рау, түсіпті. — Қалийдың дауысында қайғы бар еді.

— Ауызына қум! — деп Орынбай сөйлесіну менен далаға
шықты. Екеуінің даурығынан барлық қоссылары оялды. Азан
менен бири-бири көрсе айрықша уақты хошылық пенен сәлем-
лесип, халлалары менен қалай жатып шыққандарын да айтысып
күлсетугын дийханлар қобир басында турғандай тунжырасып
қалды.

«Үлкен жай» дан пәли-изинен адамлар шығып, шөплердің
басларына қарап тұрыпты. Орынбай тамды жағалап барып дий-
ғалға өрмелеп өскен асқабақтың пәлегін ұсып, үшлді:

Қырау буын да урғаны, хеш егин аман қалмаған екен.

— Әй, құдай, — деп Қалий гүрсинди. — Шалыдан басқа
барлық егинди шала қалдырдың-а?

— Ашлық болмаса болар еді, — деді Салый уста.

*— Ашлық болмас-ау, — деді Сейтжан, — Пушлау болса да
қапларымыз толғандай егин бар. Пахтаға алармыз. Ал ауысты-
рып мәмлехетке не береміз?

— Әй, Сейтжан, ешкіге жан қайғы, қаспанға ет қайғы. Са-
ған, мәмлехет, бизге бала-шаға қайғы. Хукимет әдил болса биз-

ден алмасын. Берсин, сонда ғана жарлыларға қол жаныт ден түсінеміз.

— Биізде алған менен басып қоймайды ғой, Қалий. Және бір жарлыларға береди. Оқия атырғанлар бар, халықты қорғап тұрған әскерлер бар...

— Менің бүгінгі түсім рәс болса ғарғысқа ұшырадық, — деді Қалий.

— Не дегенің ол?

— Түнде Хожанияз батрашқомлықтан шықсын деген аузы жетіл мен едим. Сол үшін «ийшанның ағладына тилымиз тийе қойды, кейін не болар екен?» деп жатып едим. Жаман түс көніп ояндым. Түсімде Хожанияздың әкесі менен анау қақсал Мамбет молла орақ алып, бизні көк жүзгерлерді орып жүр екен... Орағы емей не, гүлден егінді қырау жалпайтты ғой. Ұай-ұай, билесіз бе, оның әкесі ағып сууды теріс ағызған адам дейтуғын еді. Егер ақшам босатқанымызда болады екен зиянстан! Онда қырау емес, дияден қар жиғар еді.

Дийханлар үймелесін Қалийдың сөзін тыңдай бастағанда Сейтжан:

— Әулие болса, ағладаларын жармақасын, — деді олардың арасын ашып. — Молла, ийшандардың ғарғысы келгенде ТОЗ ға кірген снздердің біреуіңіз тири жүрмес едіңіз. Дуғаларың шебекеліне оқын, өзлеріңнің баяғы дұқымдарлығына ерісер еді. Бул қырау жылдың нақалай әлематы...

Егіндерді ертеден суық урығу дийханлар үшін ең ауыр қайғы, оннан ауыр қайғы болыуы да мүмкін емес. Бұны түспейтуғын алам бар ма? Азаңда далаға шыққан Төребайдың да жүрегі «суу» ете қалды:

«Бул не әлемат!»

«Үлкен жай» бетке көз жиберіп, дийханлардың шоқланып тұрғанын көрді де үйіне қайтып кірместен солай қарап кетті. Олардың азанғы сәлемдесуі де солғын болды.

Төребай гөп бөслады:

— Жигитлер, болар не болды, иләж жоқ. Енді шала пискенлерің сепситпестен жыйнап алығта кіресе беруі керек. Кешегі снздердің ашшы сөзлеріңізден соң түні менен шықты болып шыққан Хожанияз қуғанып отырған шығар. Балким «менің көрәматым» деп өсек таратар. Хауа райының усындай шалыслығы болып тұрады ғой. Абзалы, душпанлардың өсегін тың-

ламау. Шала болса да пискенлерің жыйнау керек, қуласы, бір дән сепсимесің.

Сепситпесбіз-ау!

— Мұрыңның тесігі төмен қарамасың Орынбай, — деді Са-
лай уста. — Батпан уғайымның мысқал пайда тапқан жерін болды ма? Қане көтер басыңды!

12

Дийханлар қанша сыр беріспеймі деген менен гүлден егіндер мылалымысқа өзлері де мылалымысты. Шала пискен жүзгерінің жапырақтарындай жүзгері сарғайымысты. Табиғат күші не қеш қайсысы иләж таппады.

Жалпыламай орақ бастады.

Усылайынша шала пискен егіндерді жыйнауға хамме кірісіп атырған күндердің бирінде Дүйсенбай Шымбайдың ұзақ базарына кетті: оған таза геуіш-мәсі үшін сары телетін керек екен. Бул күнде ондай тері тансық еді. Издегенін таба алмай, етік базарын арман-берман геуіш жүргітті. Хәр кимнің қолтығына, түйіншігіне бір үйіліп уры көзденіп жүрген Дүйсенбайдың аяғын біреу басты.

— Не керек еді, сизге?

— Базар адамы сыбырлап сорау бергенге, бул да сыбырлап геуіш-мәсі кереклігін айтты.

— Изіме ер! — деді базар адамы.

Бул, орта бойлыдан келген, аузы басын жүн басқан, шырай өртек шалғандай бір қара киіс еді. Сақалының қаралығынан айырмасы жасын шамалау қиын. Әдеп оны Дүйсенбай «қаланың жалатайы ма?» деп, қиялына келтіріп, қорқып тұрды да, «шұқлап тескендей дөңгелек шұқыр көздері танис сияқты ғой» деп, тәуекел, ізіне ерді.

Олар базардан шығып кетті.

— Дүйсенбай аға, үй-ишлерің сау ма? — деді ол киіс былайырақ шығып.

Алдыңан жылан кеселеп өткендей, Дүйсенбай адырайып ги-
лиг тоқтады.

— Хау, танымайсыз ба? Мен снзді ұмытқаным жоқ. Ийша-
нымыздың үйінде қолыңызға суу қуйған ким еді? Еснізге түспірің.

Әмірдарының арқа кубласына аты белгілі Қасым ийшанның үйіне Дүйсенбайдың он жыл илгеріде бір барғаны бар еді. Соннан соң қайтып барған емес. «Ийшанымыз» деп Нұрмбет ахунның аузынан түспейтуғыны усы Қасым ийшан екенін

ишнен билетугын еди. Бирақ онын ҳазир қаяқларды пазалап жүргени бир Дүйсенбайға емес, ҳаммеси ушын айрықша сыр еди. Нурымбет ахун қамалғалы Қасым ийшан менен байланыс үзілип қалғаны ушын онын менен енди қайтып қатнасық жаңаларын билмей жүрген Дүйсенбай, алдында бөденедей жорғалап киятырған күйиң қара адам жөнінде ойлап, еске түсіріп: «ха, ха, баяғы есигінде оқып жүрген Шанияз екен ғой»... деди. Сонда да ойын тастыйықлағымсы келди.

— Хяў, сен онда Шаниязбысан?

— Қартайған екенсің, Дүйсенбай аға. Менің Шанияз екенімді зорға таныдыңыз. Енди Шанияз мақсым десенізде, Шанияз супы десеніз де болады. Ийшанымыз «қатым хатын» берди.

Олар базар жайдың құбласындағы екі жүзлеген ешек, атлар байлауы тұрған шенгел хәремлі шарбаққа келип иркіади. Шанияз, изиміздеу биреу киятырған жоқ па дегендей, саралаған болып, жән-жағына хәккедей қаранып-қаранып, алдындағы бийіх қайуаны жайға зып етип кирди. Дүйсенбай да кирди.

Мелле шаһап кийип, белін ақбелбеу менен шомдай етип бузған кемпирбет Қасым ийшан бир бау ақ ишнендей болып төрде ақ қурашын қасына қойып тақиянан жамбаслап жатыр екен. Онын сары телетин мәсисине тийер-тиймес болып аяқ ушында Зәрипбай, қарсы алдында Қутымбай саққа жүгініп отыр.

Тек атын еситсе өлгенін билмей хызмет ететугын бай Қасым ийшанның өзин көріп, сынық оқ жайдай еки бүгіліп, жерге дн-жерлеп келип сәлемлесті.

— Зәрипбайжан ғой хабарлы еди, мынау екеуініизди қудай айдап келди,— деди Қасым ийшан жамбаслауын бузбай.— Мүш-киліңіз жеңіл екен. Дүйсенбай, Шаниязжанды сенин үйіңе жи-бермекиши едимдағы, Қутымжанға бир шағай жақын Зәрипжан-нан айтып жиберейін деп отыр едим. Бул заманда топ-топ, шоқ-шоқ болып жүріуге, сөйлесіуге болмайды. Нурымбет ахун жүд-ашық кетип, изин ойран етти. Болмаса, әп-әнедей болып киятыр еди. Топарласуу деген барлық мәселе пискен соң болады. Ұә-делесип, бир жерге жыйналасаң да дийдүлеген қазан бас са-ласаң. Ал енди, сабындай жылысқақлар бар. Оларға антты та-кирарлатып, нан ұслатып, қуран ұслатып, ғәдесип алмасаң сууға арқа сүйейтіннен кейін емес. Ишлерім, қудай бизге он көз менен қарал, исламға қуфат бережақ. Он көз менен қарағанда сол—тилегиміз қабыл болды. Сууықтың ерте түсіуін тилеп едик. Тилек қабыл. Егінлер пискей қалды. Енди өзлерің қуса-ған бурыннан жуқналы, қазаны қаспақды, қолы кирди, урасы толы аламлардың бахыты болент. Келесі бәхәрдин ашлығы ақ

қаншық¹ жылынан кейін болмайды. Ҳазир ҳәкиренлеп жүрген дийханларға еле атишоқай жетиспейди. Сол ушын ҳазирден бас-лап, дән сатқанды тоқтатып. Есабын тапсаңыз аұмысқ пулыңыз-ға сатып алынар. Бала-шағасына қыс кийим алғысы келген дийханлар шала пискен дәнеринин жартысын сатыуға мәжбүр. Олар кийим ушын пулға мүтәж. Ол жөнінде тажирийбениз бар, айтпасаң да билесіз. Бәхәрде көз көңгейленген, аштан теңсе-лип келген дийханларға бир қырма жүфери берген, бир батрақ-лы өлтирип береді... Ешекті қына менен айдағаннан гөре жем менен айдаса жүрдек болады. Билесіздер ме, жем менен! Бий-азар жүрдек болады,—деп Қасым ийшан гәпін шегелеп жуу-мақлады.—Қулласы, дәлките ере ме, дәнсизге ере ме, өзлери-ңіз түснесіз ғой. Нәсиятым: пулларыңыз болса бүгіннен бас-лап базардан дән азың. Ура табылады. Жердин астында хеш кимини көз жоқ! Және бир пәндү-нәсиятым: халықта, әсиресе, басқарыушылар арасында миллий алауызлық туғдырыу ке-рек. Яқшы, буны Атанияз ақ қурашқа өзін айтаман.

—Шарапатлы аузыңыздан және бир арқа сүйер гәп еситсек.—деди Дүйсенбай. Онын не билгиси келгенін Қасым ийшан бирден түспін бойын тикледі:

— Ғам жемен, Жөнейтхан тири. Ол Иран патшасы арқалы қурал-жарақ алдырыпты...

— Ол Персияға қашып кеткен емес пе?— деди Зәрипбай.

— Бул Қызмалардың тауып жүрген былындысы,—деди Қасым ийшан гәпті қысқартып.—Көп отырыудың қажети жоқ. Керек шақтында тапсырманы меннен күтесіз. Ҳазирше усы. Қә-не, әумийин, айтқанымыз келсин!— деп, ийшан еки алақанын жайып бетин сыйпады, басқалар да оның дәл өзіндей етип иследи.

— Менде де бир сорау бар, ийшанымыз,—деди Зәрипбай:

— Қарақалпақ автоном болса, хукимет бир хәпте жасай ал-майды делінген еди, бир жылға шамаласты ғой?

— Хеш қана болмақ, жасатнаймыз. Төрткүлде биреулеримиз бар. «Қарақалпақ болмаса оқыуға алынбасын» деп, базибир қазақ, өзбек балалары миллетин өзгертти атыр. Еле усы жақсы ақыбет береді, яғный алауызлық, өшпенлилик дәретеди.

— Олай болса неге басшылардың бәри қарақалпақ емес?

— Еле сизлер ойлағандай хайран қаларлық хукимет болады. Гәпті майдалай бермендер. Ең соңғы нәсиятым: биреу-

¹ Ақ қаншық—1916-жылғы ашлық солдай аталған.

дин шапаны жанып атырса, өшириң орнына соған жылыныуды үйрениң керек.

— Құллық, тақсыр.

Шанияз хәммеден алды шығып даланы бақлап келип:

— Биримлеп шыға қойың! — деді.

Дүйсенбай геуіш-мәси базарын қойып, дән базарына бурылды.

Усы күні-ақ, базарда дәннің нырқы көтерілді...

13

Дийханлар бар еңілерін жыйнады, Төребай олар менен кенесіп, барын алып атырса да, «Бахытлы» ауылында мәмләкетлік дән планы орынланбады. Қыс түсе келе дәннің нырқы күздегіден екі есе артып кетті.

Дән базарда да кемиді. Сатып алыуға келгендер қап-кенелерінің аузын ашып, базда босқа кетеді. Оның менен округкомда дәнге болған талап пәсеймеді. Төребай менен батрашком тез-тез Баймуратовқа шақырылады. Олар округкомның кеңсесінен терлеңтіннің шығады да ауылға келип дән дәрек таппай келесі қысқыны күтеді...

Суық күн сайын өршелейді. Аяқ астылары ғырт-ғырт қар. Төребай және қалаға шақырылды. Буа сапары ол қауымқты. Өткен ретте окрисполком председателинің босағанын еситіп қуғанып қайтқан менен, дән планы жөнінде қатты ескертіп жиберген округком, енді ауыр шара қолланыуы мүмкін.

Округком бұрынғылар хәр ауылдың басшыларын жеккелеп шақыратуғын еді. Усы сапары барлық ақсақаллар, біраз батрашкомлар келіпті. Кеңесінің кеңсесінде быған-жыған гауырласып жүріпті.

Төребай үйдеместен келип дәлізге қойылған скамейканың бір шетіне тауықтай қонақлады. Жыйналғандарға қарайды. Олар өз-ара тартысып, гә бір-біріне мақұллайды. Бәрінің де баслы гәні дән:

— Жоң дәннің қайдан табамыз?...

— Быыл дән жыйнамай қойғанда қайтеді екен?...

— Таллықта бір батрашкомды өлтіріп кетіпті...

Гауырламы бірден тынды.

Төребай «бул не хәдийсе?» деп, есік бетке қараса, басында он екі шөректің қызыл гежи, аяғында қара хром етік, үстінде көк тери жағалы келтелеу гана қара пальтосы бар, суықтан қарапәрең жүзі қызарған, толық денелі, ийінді бір хаял

еңкейіп, аяқтарының қарын босағаға сыпырып атыр екен. Ол бойын тиклеп босағадан атлай бергенде Төребай ушып тұрып, алдына шықты:

— Жумагүл!

Жумагүл бурылды. Дәлізді басына көтеріп сөйлеп тұрғандар үріккен жылқылардай адырайысып, дийәлге жабуырындарын беріп ортадан жол ашты. Жумагүл ақ маржандай тислерін көрсетіп күліуі менен Төребайға қайрылып, бір қоллап сәлемлесті, соң оның қасындағы шөгирмесі қазандай біреуге қолын узатты. Оннан соң келесіне... Ақыр соны дәліздегілердің хәммесі менен қатара қол алысып шығып, Төребайдың қасына айланып келді.

— Төребай аға, үй-ишлер аман ба? Бағдагүл сау жүр ме?

— Шүкір, шүкір, хәммесі аман...—деп, Төребай оған тикленбей, аяқ ушына қарап тұрыпты.

— Қәне, жүр, кеңсеге кирейік,—деді де Жумагүл, тық-тық адымлап, сырты қара жылтыр тери менен қаптанған қапыға бурылып, қалтасынан гилт шығарды.—Біз де округке жұмысқа келип қалдық.

— Төребайдың қолы балент!—деді олар ішке киіріп кеткен соң бір дауыс.

— Жұрт кеңсесіне ағын ізеп басуға қорқатуғын қапдың өзі ертіп кетті гөй, бала, оны!...

— Қапылта, қатынға ел басқаруыды ким қойыпты? Үйіне барып қазанын асың!

— Басшылар да келбетлі келіншектерді жұмысқа көтереді-ау!

— Жаңа окрисполком усы ма?

— Хе, бұрынғы окрисполком шығып қалып па?

— Шықпақ түе, қамалатуғын қусайды. Жүрген бір қатын-пурыш еді гөй. Хийәханниң хәмелдарындай «қараңғы қонақ» сораытуғын еді...

— Хәққынан нәлеттің. Орнына Гафуров деген келген дей ме? Сонда жаңағы хаял ким болғаны?

— Хе, мени усы қаладағы хәмелдарлардың сәремжаны деп тұрсаң ба?

— Бул, хаял округкомның хаял-қыздар менен іслесіу бөлімінің баслығы.

— Несіне мақтанасаң Онда өзіне емес, хаялыңа басың гөй!

— Күлгенше аққудай тоба де, дадымды алла берсін де!

— Хаялға хәкімшілік тийсе, аттан түсіп от жаққыш болыу-дан басқа неміз қалды?...

Ишке кирген Жумагүл менен Төрөбай сырттағы бул гауир-
лының деш қайсысын есиптеди.

Кенсеге от жағылған, жылы еді. Жумагүл сыртқы пальто-
сын қапыдан кирген жерде, шеп жағындағы дийуалға қағылған
шегеге илдирип:

— Ал, Төрөбай аға, жаңалықтарды айта бер,—деді де өз
отырмастан бұрын бір түрсиін столына жақынлатты.—Минекей
отыр.

—Хамме амалбыз, егиз қызлы болдық. Мәриям, Гүлайым
деген қыздарым бар...

— Қутлы болсын!

— Бийбайымды ТОЗ ға ағаа еттік. Құрғын. Басам кемшил-
гимиз, мамлекетлик дән планды орындай алмай атырмыз... Өзін
қашан келдин?... Мен қалаға ярым айдан бери жана келіп тур-
ғаным. Гафуров деген биреу окрисполком болған ба? Қалай,
өзінің оқығұн питти ме? Тазагүл сау ма?

Жумагүл оны тыңдап тұрып, столдың үстіндегі кітаптарды
бір шетке жыйнап, сыя-дәуітіннің аузын ашты.

— Жаңадан болған окрисполком председатели Гафуров де-
ген жүдә тажирийбелі адам,—деп Жумагүл оның сорауларына
асықпай жууа берді.—Бұрын Түркістан ЦК сында ислеген ку-
сайды. Баймуратовлар менен, Қоразбековлар менен бұрыннан
таңыс болса керек. Бүгін көресіз. Ал, Тазагүл ме? О.
о! Ол жүдә шаққан қыз! Өзім жөнінде болса, Областылық пар-
тия комитеті оқығұды питкеріуіме қаратпады. Ярым жыл қалып
еді. «Ендігісін сонырақ питкерерсең, жергиликли кадрлар кө-
рек» деп, шыдатпады. Илаж таппадым...

— Аудағы, обком айтқан соң, жалтармау керек.

— Келгеніме бүгін он күн болды. Жаңалықтарды да есипті
атырман. Баймуратов «Бахытлы» ағылым жүдә жақсы шөлкем-
лескен ағыл болды» деп мақтады. Төрөбай аға, сізге ұмытпас-
тан бұрын бір сыр айтып қойайын. Тек өзіңіз билің. Бийыл он-
руғимыз бойынша бір МТС тың құрылысы басланғұы керек еді.
Бүгінгі бюронның қарарының жобасына сол МТС тың құрылы-
сын сыңи ауылдан баслау мәселесі киргизилді. Көп ақсақал-
лар, бағрашкомлар таласар, бәлким. Сіз жоба бойынша тұрып
алың...

— МТС деген не?

— Машина-трактор станциясы,—деді Жумагүлдің ишек-сі-
лесі қатып күліп.—Тракторлар келеді. МТС солардың устаха-
насы...

Трактордың қандай күшке, иіе екейін бұрынлағы ауызекі
есип жүрген Төрөбай, өзін ірке алмады.

— Олай болса табанлап тұрып аламан. Ондай күшке ким
қарсы тұрады.

— Хазірше бәдәргі егіс үшін ТОЗ ға плуглар, тырмалар
бериледи. Тракторлар жылдың ақырына таман келе баслар,
бәлким...

— Рахмет, Жумагүл...

—Бул үшін маған емес, партияға, кенес хукиметіне рахмет
айтың! Менің қалай, хамме оқығұ жасындағылар оқығұға қар-
ди ме?

— Есипкен шығарсан, Туржибет—мугаллимнің. Бирақ ба-
лалар көп емес. Көпшілік дийханлар «Күн көріс» салығын да
төлемейді, балаларын бермейді.

— Төрткүлде оқығұға Гүлжанның басқа деш ким де көнбе-
та ғой.

— Уятлымыз. Окрисполкомның қызларды оқығұ жөніндегі
қарарын бежері алмадық.

— Қызларды оқығұға жиберіу жөнінде қарар шығарыу жа-
май душандилары үшін үлкен құрыл...—деп, Жумагүл тәңін тү-
феспай-ақ, Баймуратовтың қабылханасында ислейтуғын хаткер
жигіт қапын ашты:

— Жумагүл апа, секретарь келсін деп атыр

—Төрөбай аға, мәжілістен кейін кетіп қалмаңыз, үйге ба-
рып қонасыз. Сөйлессеңіз.

...

Олар жыйналыстан үшеу болып қайтты.

Жумагүл Окр ОНО Нуратдин Мәжитов пенсі бір тар кө-
шенин бойындағы қарама-қарсы жайда тұратуғын еді. Екеуі де
бір уақытта шыра жақса, тамларының тусы айналадан өзгені,
күндізгідей жақты болатуғын еді.

— Түн ишінде ислеген адам үйлеріңізди алжаспай табады
екен. Мынаған қараң,—деді Төрөбай екі—әйнектен түсіп, қосы-
лып кеткен нурдың қасында иркилп. Нуратдин Мәжитов тоқ-
тап, алдына, артына бір қарай алды:

—Өзлеріміз серлемейді екенбіз-ау. Жумагүл, қарай ғой,
көшениң өне бойы қараңғы, ал мына кара жақты.

—Бәрі ОкрОНО ның нуры ғой,—деп Жумагүл күліуі менен
есігін ашып шыра жаға сала, қызын ертіп келді:

— Күни менен Нуратдин абыддин балалары менен бирге ойнады.

Тазагүлдин дөңгеленип қыйылған шашы маңлайына көзілдірік салғандай жарасып қалыпты. Ақ көйлек, қара юбка кийген бес жасар сүйкімді қызды Төребай бірден қушақтады хәм хәр бетинен шорп-шорп сүйіп, жайдың ишин шыр түбелек айландырып шығып, сорады:

— Апаң жоқта жыламайсың ба?

— Жыламайман. Сен менің ағамбысаң?—деді қыз таялашып. Төребай бул қыздып соңғы сорауын еситпегенсия, оның маңлайынан сыйпалады. Қыз қайтып үндемеді. Буны Жумагүлде еситпегенсиди ме үндемеді. Бирақ, Төребай сыр бермей:

— Айналаймы ақылыңнан, айналаймы...—деді.

— Дүньяда сондай қайырқом, хақ нийетли адамлар көп,—деді Жумагүл даладан бир кумған сууадып кирип.

— Жердин жүзін жақсыларға толи болғаны ушын дүнья дүнья болып хәркетке келип турған сыяқлы. Суу-пууына ким қарасып тур?—деп, Төребай малдас қурынып Тазагүлди дизесиниң үстине отырғызды.

— Қалада бир суушы бар екен, бир жола жекке қоллығымды айтып едим, соннан бери жумисқа кетерде дүнди далаға шығарып, астына пул қойып кетсем, дүнди толтырып, пулдан керегил алып, ауысқанын орнына қойып кетеді.

— Әлжеп суушы шығар?

— Аға, аға.

— Оның өзи бир сөзли адам. Хаалы машыншы. Кисиниң хақына қылап қылмайтуғын адамлар. Сол ушын шығар, өзлериа хәп кимнен гәрәсиз сөзеді.

— Төребай аға, Турдыгүлдин апасының халы қалай?

— Бийбайым жеңгей ме? Ол күтә зор адам екен. Шығардан шығарып, көзиниң матауы алынып жиберилген атты көз алдына келтир де, соны көр. Жүдә еркин. Еле де мектепке бираз бала жыйнағанымыз соның арқасында.

— Соннан келген оған ауызын қысайтып күлетуғынлар да бар шығар. Бирақ бизиң жағдайымызда олардың күлиуи тобиий нәрсе-ау... ашыуланып ушына шықпайсан.

— Қудай аузын ориманан теспегенлер аз емес ғой,—деп, Төребай темир печьтиң қызғанына шыдамай төрдеги темир кроватьқа арқасын берди.

— Қудайдың атын айтқанымды Қоразбеков еситсе ғой, мәселенди бюроға қойды,—дейди Жумагүл күлип.—Ол киси жүдә бир қылық адан екен. Қудай жолы садақа, үсир-кеусен дегениң.

ди еситсе, шыр шыры шығады. Қудайсызлар уйымының баслығы ди!

— Ол кисини билемси,—деди Төребай.—Өзи диннен күйген адам. Ол киси туурамы еситкен жоқ шығарсан!

— Еситпедим. Тек қызбалығын, дин десе төбе шашы тик туратуғынын көрип жүрмесі.

— Оның себеби: диншаллердин мийримсизлигін көзи менен көрип өсенген. Қарақалпақта аты жайылған Қалмен ийшанның еситинде жүргенде Қалмен ийшан хажыға баратуғын болған. Адамлар ол ийшанды хұрметлеп, есиң-төрли жерден бас ийип тәжим берип келеди екен. Себеби, Қалмен ийшан еки жылда бир хажыға барып қайтатуғын болған. Хажидан тек өзи, және еки-үш супысы аман келип, басқа түйе жетелетип кеткенлери қайтпайлы екен. «Олар қайда?» деп сораған адамға «хажидан қайтқныс келмеді, жәннетте қалды» дейди екен. Сөйтип бир күни Қалмен ийшан хажыға кететуғын болып, отыз түйеге жүк артып, еситиндеги дийхань Қоразбековқа да түйе жетелетип кетеді. Бир күни олар зауыты¹ бар бир татардың сарайына түсип, ертеңиң сауда-сатлық жумысын жүргизе баслайды. Қоразбеков хайран болады. Себеби, оның өзи де Кабаны көриуге нитизар екен. Қоразбеков та шаққан жигит ғой. Барған жеринде «бул жер не-бер?» деп сораса, «Қазан деген қала» денти, жолдас супыларының биреуи. Бул үндей алмай жүре берипти. Бир күни қайтатуғын болыпты. Еле Кабаны, «Халқа тас» ты көремен деп дәмелетип жүрген жигит:

— «Халқа тас» қане, тақсыр?—денти ийшанға.

Ийшан этиқ қалиптей ийеги менен түйениң үстиндеги затланды көрсетип «Халқа тас, өне» денти дейди. Қараса-ийшанның көзлери қанталап турған қусайды. Ийшанның супыларының бири Қоразбековты жақсы көреді екен. Оны аулаққа шығарып алып: «иним, бир ақ көкирек жигит едим, жақсылық етейин, есит денти. Биз жылда Каба деп елден шығып, усы Казанға келип саудагерлик етемиз. Пайдаға таласатуғын, я сендей әрқөкрек жигитлер болса елге жетпей сан болады. Бизлер тилимизди тислеп зорға жүрипиз. Сен тири қал, усы Казанда қашып қала бер...» денти. Сөйтип Қоразбеков Казанда қашып қалып қойған. Соннан сон революция. Оннан сон Қызыллар менен 1918-жылдың басында қайтып келип, биринши болып Қалмен ийшанның масқарасын шығарып өлтирди... Енди ол қудайсызлар уйымы

¹ Зауыт—завод.

ның баслығы. Бийшара, қатан ақ көкжөк адам... Жумагүл-ау, Тәңірберген машиншын геуек адам екен ғой. Адам перзентіне қалай қол көтереді?

— Ол нәлетий адамды еске түсірме, керек емес! Турдыгүлдің «күнделік дәптері» бар еді. Көре алдыңыз ба?

— Қолға түспеді.

— Муғаллимнің қалай? Адам қусан сынып киятыр ма?

— Турымбет пе?—Күлді Төребай.—Минези онша өзгермеген. Мен де оқып жүрмен. Гейде айтқаным билмей қалсаң, кеңсирігіне беріп жібере жазалайды.

Олар тамақ жеп болған соң да сөйлесіп, көп уақыт отырды. Шыра өшкен соң да уйқыламай сөйлесіп жатты.

— Дүйсенбай өзің қалай тұтып жүр?

— Ол киесіге түсінбеймен,—деді Төребай.—Жамаң жерде аты да есипілмейді. Тәңірберген машиншын суданған уақытта Дүйсенбай жөнінде бір ауыз сыр айтпады. Өзі жүде ықпал адам екен. Не тапсырсаң, неңі істе десең бәрінне ләббай дегі турғаны. Қеш кім зорламай-ақ екі жайын мектепке босатып берді...

—Ол киесінің минез-құлқы менен гөре сізге жақсы мәлім, сонда да аңқ ете бермеу керек бұлар...

Жумагүл «Еркиндарья» ауылына батрашкөм Өтәмбет пал-
ған болғанын еситкен еді. Ол алаңда Төребайды узатып кеңсе-
сіне келсе, Өтәмбет палғанның өзі күтіп отыр екен. Көрісіп
аппақ-шалапқ болысты. Жумагүлді бұндай қалда көремен деп қеш
уақытта ойламағандықтан ба, Өтәмбеттің көзлерінен жасым
шығып кетті.

«Қарағым, қарағым»... дейді басқа сөз таппай. Палған би-
раз жұбайыпты. Жумагүл хайран қалып тұр: «имаса баспашы-
лар көңірегіндегінің илетпегені үшін жүрек шайды болған ба
екен»...

Әллен уақыттан кейін олар сорапты. Жумагүл өзі билету-
ғынлардың хәммесін қалдырмай сорап атыр, сорап атыр...

—Басқа ауылдар ұсап өз ауылымыздан бір адам тауып
оқыға жібере алмадыңыз-а?—деді Жумагүл ауылда муғаллим
жоқтығын еситкеннен кейін.

— Неткен-а, қарындасым. Еле есиптерерсен, бизің ауыл ок-
ругте даңқы шыққан ауыл. Бір жағымыз көл, бір жағымыз то-
ғай болғаны үшін ба, қаладан 150 шақырым қашықтығы үшін
ба, азығым бар гүллен доңыздар айналамызда. Қызылды Төрт-

күлден қайтарып әкел деп Бийбигүлдің де ата-анасын өлтиріп
кетті. Оны еситкен шығарсаң. Бағығ өзине белгілі жесир Ай-
шаның Ешпымбет деген жалғыз ұлы бар еді ғой. Сол жигит ұсы-
манда Мәжитовтың дизиміне жазылып болып кете алмай қал-
ды. Өткен жылы халық қатары бизлер де ТОЗ дүзін едік, бір
ақшамда баспашылар келіп, шығырымыздың түзелерін дәр-
ға ылақтырды, ауыз арасына ойқан салып кетті. Адам өлтирі-
мал ұрлау оңай. Сол үшін ба, ауылда пасық сөздер де көп.
Биреулер қайтадан байлар заманы болды-мыш деп сөз тарқа-
тып, іске кесент жасап жүр... Мәжитовқа өткен жазда муғаллим
сорап келіп едім, жетіспей атыр деді...

—Дурыс, муғаллимдер жетіспей атыр. Быйыл жазда Төрт-
күлден муғаллимдер келсе сіздерге жибергізуге күш салып
көремен. Ал, байлар заманы қайтадан болды деген сандырақ-
ты бастан шығарыу керек. Адам өз желкесін қалай көре алмай-
туғын болса, байлар өзлері күсеген бұрынғы дәуірін сондай кө-
ре алмайды. Қазірше бұндай сандырақ байлардың түсіне ғана
енің мүмкін...

Жумагүл тәңіріңің тамақтамай-ақ басында гөне қара құрашы
бар, сағы шерім етігінің баслығынан шылғауы аққан бір киесі
жаптығып:

—Жумагүл деген ұсы жерде ме?—деп қапыны сарт еткізіп
ышып, киесі жаппай:—қыздардың бийлігі сенде болса, жәрдем-
ге келдім. Киесіге пәтия оқысып, мал өткерісіп қойған қызым-
ды биреу әкетіп қалыпты,—деді жөн-жосақ та сорапай.

Жумагүл өзің жүде тыныш тұтып, қапыны бекітіп келді:

— Жақсы болыпты!

— Жақсы болыпты?!—деп таңланды қара құрашы киесі
алақаным жайып.—Жақсы болыпты-а? Түсініп тұрсаңба, ма-
ған? Бұл бузықтық ғой! Қонсы хаял бар еді, сол қашырған.
Түсініп тұрсаң ба? Киесінің хаялы болған соң, округте хаял-
лардың нәхәні, әменгері бар дегенге, барып өзі менен ұажлесе-
йін деп, сол хаялды сабай алмадым. Билдің бе? Хаялға басшы
болсаң, сондай мәккәр хаялды жөңлеу керек емес пе?...

Күнінің суықтығына қарамай маңлайы терішіп тұрған бұл
киесі аузына не келсе соны айтып тұрған менен Жумагүл оны
ирікпеді. Өзі күлмеді де, ашыуланбады да.

Өтәмбет палған бұл хәдийсеге таңланып, түптігі шашырап
сөйдеп атырған киесіге қарап тыныш отырыпты.

— Болдыңыз ба?—деді Жумагүл ол киесі сөзің түфескеннен
кейін хәм орнынан түргеліп бұл киесіге енді гүрсі қойды.—Қо-
не отырып дем алып айтың, жас ұакең?

— Теплік, қәне? Мені неге бассынады? Нашардың ақылы көзінде деген. Жас нашарды неге алдайды?...

— Болдымыз ба?—деді Жумагүл бұл сапары қаталырақ.— Ямаса және бар ма?

— Сол!

— Қандай адам әкеткенін билесіз бе?

— Шаш қойып, оқып жүрген бір сырғия.

— Тиа дегеннің буыны болмайды, жас үлкен! Тилге ерик беребермен, ахыры!

Бұл киісі, көзлері жасаурап, Жумагүлге тикеліп қарап тұрды да, Өтамбет палуанды көре сала, гүрсиден тикейіп, жуап та күтпестен, қапыны «тақ» еткізіп жауып, шығып кетті.

— Сіз танысыз ба?—деді Жумагүл Өтамбет палуанға.

— Көрген өткізім емес.

— Әне, Өтамбет аға, тейпара адамлар біздің жұмысты ұсылай түсінеді. Хеш гәп!

— Ладаңың шығар, қарағым... Бізде еле суу кемтар, Жумагүл. Суға тийік жерлер Қутымбайда.

— Бұл мәселе быйыл шешіледі. Өткен жылы октябрьде жер суу реформасы жөнінде РКП(б) саясий бюросы қарар шығарды. Қазір сол қарарды іске асыруға таярлық баратыр. Соннан кейін дийханлар биротала артықмашлық алады. Қазірше кешегі бюросың қарары бойынша, дән иланды орындауға күш салынар. Дийханларды быйылғы егиске бириктирилер. Болқим, сізін ауылға барып қайтарман.

— Бір өзін бірман деп жүрме, жол жаман, қарағым. Егер хабар жибергенсең алдыңнан бір-еки жигит шығараман...

14

Жумагүл жұмысты неден басларын жартылы билмей жүріпті... Өткен жылы жазғы дем алдыста Төрткүлде ғақытша иелен қаағанда, жұмыс оған қызық хәм аисат көринетугын еді. Сондықтан тек оқығын ыткере алмағанына кыйналғаны болмаса, ийкин қолға тиісе, жұмыс қыйын соқпаса деп, ойлайтуғын еді. Барлық өлмәк енді сезилді... Төрткүлге көп шатас иелерді Иванованың өзі шешіп жиберетугын еді. Булжарада тек округкомға барыу керек. Онан да жұмысы көп.

Биринші хәштеде оны онша елестирмейтуғынлар, енді келе беретугын болды. Көбіннесе:

— Баймуратов сізге жиберди,—деп келеді. Округдик партия комитетінің бөлім баслығы болғанлықтан, секретарьға

«маған неге жиберген» деу нақолай. Балқим, ол Жумагүлдің адамлар танысын дейтуғын шығар. Бөлімдерді ислетпесе, округком секретарына көп тараулы жұмыс ауыр. Жумагүл ұсыны түсінеді.

Шағым арзалар менен келетугындардың көпшілігі еркектер. Кимісі ағайынның, дайы-жүйенің сөз етеді. Қызы айтқанына көнбесе де келеді. Баласын қыздар қалемесе де келеді. Хаялы қыңырлық ететугындарда келеді. Құлласы, келгендердің мақсәті бір сыяқты: я жөнгесін, я хаялын, я қызын жөнге салып беріуді сораиды. Мүмкіншілігі болғанынша олар менен жайпарахат сөйлесіп, кеңес береді. Бірақ түсінбейтуғындары бар, олар суд шешетугын даулар менен де келе береді, бундай жағдайларда оларға өзінің судья емеслігін айтады, сирә тыңласа олар. Бір жола ол Баймуратовқа ұсылар жөнінде айтып еді:

— Еле жергілікті халық түсінбей атыр, хаял-қызлар менен ислеседі дегенге оларды бағындырып береді деп жүрген ғой. — деді ол.

Иванова оны ұзатып салып: «өз халқыңның дәстүрін, тилин билесең бірақ салмақты бол, тийкаргы жұмысты хаял-қыздардың хуқуқына, олардың оқыға, жөмийетлік жұмыстарға араласыуына бағдарла»... деген еді. Областылық партия комитетінің де тапсырмасы, талабы ұсы. Кеңсеге қуры келіп, кетіп дауагерлердің арзасын тыңлап отырыу менен қуры нәсіят беріуден хештене шықпайды, ол ұсылай ойланып, исти қандай ахмийетлі нәрседен басларын билмей отырғанда, қарашадан келген, басындағы қара кепкасы шетінен буйра шашы шығып тұрған, сүлінгір жас жигит қапыны тық-тық шертіп кирді. Бұл жас жигит Қазақстаннан жәрдемге келген, хазір қалалық интернаттың директоры болып ислеп атырған Муханов еді.

— Жумагүл ана, мен сізге келдим,—деді ол аман-есенлік сораып болғаннан кейін.—Өзіңізге белгіли, интернатта пьеса таярлап атырмыз. Бірақ қыз ролин, кемпір ролин атқаратугын адам жоқ. Тилимде қазақша акцент болса да, үйренісермен деп, кемпір ролин өзін алдым. Ал қыз ролин бір жигит алды. Өзіңізге белгіли, ғарға ғаңқылдап ғаз болмайды екен. Ер балалар қанша қыз боламан деген менен қыз емес. Дауыстары, қыймыллары өзгеше. Қойып көрдік. Тамашағой келип жарымайды.

Жумагүл бұл жигиттің не демекші екенлігін бірден түсінді хәм оған көзлерін сүзін қарап мыйғыннан күліп, азмаз ойланып отырды.

— Қандай пьеса таярлап атырсыз?

— «Қызын малға сатты» деген пьеса.

— Кім жазды?

— Интернеттің хәмме баласының үлесі бар десе болады. Пьесаның атынан-ақ оның мақсетіне түсінші:

— Жұда керек пьеса екен, — деді Жумагүл. — Мейли, көрек болса сиздер талап еткен рольді атқарайын.

— Рахмет. Пьесамыз енді табысқа иіе болады.

Жумагүл жұда жағымалы қауаз бенен күлді:

— Таирлыққа қашан барайын?

— Биздер бәрхә таярланып атырмыз. Тек сиз өз ролинizdeгі сөздерді ядлап алсаңыз болды. Басқалар тайын.

Окружкомде Жумагүлдің барлығын, жоқлығын хеш кім тежемес, кешіксе қайда жүрсен деп сорамаз еді. Ал Баймуратов қанша жууас хәм кишіпейил адам болған менен оның көзрегінде өзіне әлдеқандай исеңбеушілік бар екендігін сезіп, Жумагүл бір не көрсетіуді ойлар еді. «Баймуратовқа хәзир ескертиудің керегі болмас, жуумағын көрген сон пикирін айтар» деді де Муханов пенен интернатқа кетті.

Бұл жарада хәр қыйлы жастағы балалар бар. Фатима усы иарада да сабақ беретугын еді. Жумагүлдің келгеніне хәммеси қуғанды.

— Балалардың ықласы үшін мен ойнайын десем, тилим тамашагөйлерді инандырмайтуғын болған сон хеш илаж ете алмадым. Келгенін жақсы болды, — деді Фатима.

Усы күннен баслап Жумагүлдің жары жұмыс күні интернатта өте баслады.

Пьеса бір орта дийханның жалғыз қызын сақалы қуудай ғарры байға көп мал үшін сатқаны хәқдында еді. Қыз оқыға кетпекші болады. Анасы қызының төрепинде қалады. Бірақ жуыз әке кемпирін сабап, керегеге байлап қояды да, қызының қолын артына байлап, ғарры байдың арбасына миндиріп жибереді. Арбакеш жігіт жолда қыздың қолын жаздырып, арбаға жегілген атты босата сала қызды артына мингестіріп Төрткүлге атып қашады...

Пьеса Жумагүлге унады, бірақ, еріксіз қыздың бираз ерлігі, батыллығы керек етіледі екен, оны бірден-ақ түсінші, рольдің таярлығына киристі...

Бәрі бір, Баймуратов оннан қайда жүрмисен деп сорамады...

Жумагүл келип қыз ролін ойнайтуғын болғаны үшін интернат коллективі де жұмысты айрықша қызығушылық пенен қолға алды. Екінші хәлтеде-ақ пьеса таяр болды.

Пьесаға кимлер қатнасуы керек? Бұл мәселе хәммеси үшін әҳмийетлі еді. Шешіу қыйын болмады. Көшелерге дағазалар жазылды. Клуб үшін Нурназар баққалдан тартып алынған жайдың жазғы ойуаны белгіленді.

Жумагүл бір мәртебе Баймуратовқа, интернатта хаял-қызлардың езилиушілігін көрсететугын пьеса таярлап атырғанын айтса да өзінің бас рольді атқаратуғынын айтпаған еді.

Бірақ пьесаның тамашагөйлері Жумагүл ойлағандай болып шықпады. Басшы хызметкерлер менен мугаллимлер хәм интернаттың балаларынан басқа қала халқынан санаулы адамлар келді.

Окрисполком председатели де ашық кеңілі хәм искусствоны жан-тәні менен жақсы көретугын адам екен. Хәммени бір кайтара қутлықлап болып, Жумагүлге:

— Дурыс іселеді, сиілім. Егер сазшыларға мүтәж болып қалсаңыз дәпшілік өнерім бар, — деп те қойды. Баймуратов та киші пейиллікте хеш кимнен қалыспаз еді. Ол да роль атқарушыларды бирим-бирим қутлықласа да ақырында Жумагүлге ашыулырақ дауыс пенен ескертті:

— Жолдас Зәрипова, азанда бизің кеңсеге келерсен.

«Секретарьға менің ролім унамады ма екен?» — деп тыпыршылады кеште Жумагүл. — Ямаса аз адам қатнасқаны үшін айыплайтуғын шығар. Жоқ, адамларды қатнастыруы оның да ұзыйпасы емес пе? Ескерттік, көшелерге дағаза қақтық. Хаяллар келмегені үшін айыплайтуғын шығар. Олай болса не үшін тек өзі хәм Қоразбековтан басқа басшылар хаялларын ертіп келмеді? Усыған менің бір өзім айыплыман ба? Мен артистлік ұзыйпамды атқардым, қаяғына боламан деймен. Мүмкін, ол мені айрықша алғыслайтуғын шығар...яки басқа тапсырма бар ма екен?»...

Азанда оны Баймуратов бираз суғықлау қабыл етті. Жумагүл бұл жұмысқа келгені секретарь менен тиклеспі сөз алыспаған еді, бұл адам ашыуланса қабағы сол үйіліп, көзлері ойшыла отырады екен.

— Қарақалпақтың қызы қалайынша басшы жұмыста іселей алатуғын болды деді-ау, — деді ол басын көтерместен зилі.

— Не болып қалды? — деді Жумагүлдің дауысы қалтырап.

— Жолдас Зәрипова, өзіңіз билесіз, сизің орнында, сизге шекем бәрхә еркеклер іселеп келді. Биз сизді қарақалпақ хаял-қызларының дәслепкі қарлығы деп хұрметлер едік...

— Не болып қалды?

— Сиз түсінни, ақыры, бәрінен де бұрын округлик партия комитетиниң бөлним басшысыз. Сиз округлик партия комитетиниң абройын төктіңиз

— Сол ма?

— Ха, буннан артық не қылмақшы едіңиз?

— Жолдас Баймуратов, бул аброй төгіу емес, иске жәрдем! Қыз ролин ойнатуғын адам табылмаса, не қылуың керек?

— Әне, әне нынанаға жана келдін. Мен сизни жекке абройыңыз жәнниде емес, окружкомның абройы жәнниде айтып отырмай. Пьесада ойнаған ҳаял-қызлардан аброй қашады екен деген пикирден пүткиллей аулақпан. Бирақ сиз өз ғазыйпаңызды түсінүиңиз тийис еди. Ғазыйпаңыз ҳаял-қызлар жетиспей атырған жерде өзиниз ислеп орнын өтеуден ибарат емес, сол жерге орынлы ҳаял-қыз табыу.

Жумағұл столдың астына жиберилген қолларын таррашпап төмен созған күйинде ашыулы керилди.

— Ҳазир, Ҳазир, — деди де Баймуратов қабылханасындағы жигитти ишке шақырып:— Мәжитов келип кетсин, — деди.

Мәжитов көп күттірмеді.

— Жолдас Мәжитов, — деди Баймуратов, — Жумағұлди мектепке ертип барып ижи менен таныстырың.

— Яқшы.

Баймуратов оларға буннан артық көп тапсырма берместен кете бериулерине урықсат етті.

— Бул жүдә тажирийбелі адам, — деди Мәжитов Жумағұл менен кабинетине келгеннен кейин. — Абайладың ба, және өзине ерик берип жиберди... Исти мектептен басласын деп атыр.

— Мххх! — деди Жумағұл ойлы. — Онын ойын шамалап турман.

— Қалаға үйренисе берсин деп мен де айта алмай жүр едим. Мектепти көрсен түсінесен...

Интернаттан басқа қалалық мектеп жалғыз еди. Бунда да сол интернаттағы жағдай. Қызлар аз. Тек сегіз қыз бар.

Мәжитов Жумағұлге, Жумағұл Мәжитовқа қарады.

— Мениң шамалауымнан шықты, енди не ислеуимиз керек? — деди Жумағұл сыбырлап.

— Көрдін гой, қызалар түфе ул балалар да аз. Аналардың тилин билетугын жәрдемши керек.

— Қандай жәрдем берсе болады?

— Мен де талаплайтп көрип едим, бирақ аз жууға еригим. Сен енди бюроға арнаулы мәселе қойыуың тийис.

— Қызлар мәселеси жәнниде ме?

— Еи ауырының өзн усы мәселе.

— Меннише, әуеле тилең қалалық басшылардың өзлериниң оқыу жасындағы қызларын дизимге алып, мектепке келтириуимиз зәрүр, — деди Жумағұл. Бұған Мәжитов бирден-ақ келисти. Қалалық басшылардың өзлериниң жигирмаға шамалаас қызлары бар еди. Бул жәнниде Мәжитовтың өзн окружкомның бир мәжлисинде мәселе қойыпты. Бирақ ижи дауам етпей, басшылардың көпшилиги ҳаялларының қызырлығын айтып, қызларын оқыуға жибермей-ақ қойған екен. Жумағұл мектеп директорынан сол дизимди қайтадан анықлап, толықтырып бериуди өтинди де дизим тайын болғаннан кейин окружкомның бюросына арнаулы мәселе таярлады.

— Алды менен партия, совет активлери қызларын билимлендириуге усылай қараса, қызын мектепке ким береді? — деди ол. мәселени додалау тезинде биринши болып сөйлеп, Жәнжағына қарап, отырған активлердин жақтырмаған түр менен қыппақ-сыйпақ ете баслағанын көрген ол бирден қызды. — Оқыудың әқинийетини сизлерге де түсіндирип отырыу керек пе? Керек емес? Айтыңлар, қимдер ҳаялларын сылтаулап қызларын мектепке жибермейди? — Ҳәммениң жым-жиртлығынан пайдаланып, ол дауысын және күшейтті. — Ҳаялымды көндире алмайман дегенге ким инанады? Бул бийкар. Бул диншилдик, ескишиллик! Оны қоя берсек хожалығын күши жетпеген адам басшы болып жарай ма? Жарамайды. Бүгинги бюродан бундай басшылардың жумыстан босатылыуын талап етемен!...

— Молодец Жумағұл! — деп қудайсыздар уйымының баслығы Қоразбеков ушып түргелди. — Қызларды оқыуға жибермей қудайға исениушиллик. Расында да бизни ҳаял өжетлеу еди. Енди қалай болмасын көндиремен.

— Жолдас Қоразбековке исениуге болады, — деди Баймуратов. — Жентейде азмаз тәкаббирлик бар. Қәне, басқа жолдаслар, не дейсиз?...

Басқаларда шығып сөйлеп, қызларын оқыуға жибериуге ғүде берди...

— Бүгинги ҳарекетин орыны, — деди Баймуратов жыйналыстан сол Жумағұлге. — Теренге кеткен темир шегени босатыуға магнит керек еди, магнитлик ғазыйпаны атқарыуға қадам қойды.

Ертенине азаннан баслап Жумағұлге арза менен келиушилер бираз өзгерди, яғни еркеклерге араласа ҳаяллар келетугын болады. Бирақ олардың бәри де округлик басшылардың ҳаяллары

еди. Биреулері келе сала ерлерінің жазықсыз екенін дәлеліеп қыздарын оқыға бергізбей жүрген өзлері екенін айтып кетеді. Жумагүл жай-парахат тынып, оларға келешек жөнінде түсіндіреді. Түсінгенін үдемей кетедідағы, түсінібегендері аузына келгенін сапдалап, дәкіренілеп баратырса Жумагүл:

—Түбінде қызың оқыйды—дейді қысқа ғана. Ал bazı биреулеріне «еринді жұмыстан шығарамыз» десе, зым-ғайып шығып кетеді. Қоразбековтың хаялы менен сөйлесіп қиын болды. Кийген қызыл көйлегінің хәр жеңі екі жасар қызға көйлек шығатуғын, көжірегіндегі гүмис түймесі баланың басындай, қызыл жүзін семіз Қыздаргүл дөң сөзден қайтпады:

— Оқыға қызым бармайды дегенім бармайды. Не дөң барады? Ақыры айлағым ол да мендей хаял болады. Нашар деген қызанның иісесі. Оқығанымыз сен бе? Сендей болып байынан айырылып, салтан қақай болып жүрмегей. Өзің менен кетсін. Керек десең менің байымды жұмыстан айдағып жібер! Қалай айдата-сан? Ол ұсы құқиметті құрысқан адам. Сендейлердің қолынан жетелеген адам. Бүгінгілігі қатынға бийлік тийіпті-миш. Қарық! Әне, болдым. Қолынан бір келсе екі қыл!...

Жумагүлдің көжірегі хәулірді. Бірақ ашыға ерік бермеуге тырысып бақты. Оның көзініше Баймуратовқа жірмекші болып, тікейіп еді, кетіуге қолайласып атырған Қыздаргүлді көріп ирилді, оны да ирилті.

— Жөңге, қатты кеттіңіз! Өтіп желпәріклене бермен! — деді ерлерге тән бұйрық пенен. — Ериніз құқиметті құрысқан-лардан екені рас. Сонда неге оның абройын төгіуге урынасыз?! Ердің атын қатын шығарады, дегенді ұмыттыңыз ба? Жақсы хожалық болып ханалға байланысы. Жас үлкеннің күйгелек-лігі сизден екен, ериніздің хәмеліне сиз семирткенсіз. Хәзір түсініп тұрман. Бурынғы заман болғанда бүйтіп сөйлеу түбе, ерин тиләнді кесер еді. Заманның ырқына қарап бетіне келмеген еркекке үстемлік еткің келеді-а?

Хаял сөз таппай гүрсінге жалп етіп отырды.

— Қызың ертен мектепке келсін,—деді Жумагүл қысқа.

Оның еркеклерше бұйрық бергені ұшын педерін билмей хаял үнсіз шығып кетті. Ол кеткен соң Жумагүл ауыр ойға шүмді. Желкесіне түйдекленген бұрымына қыстырылған мүйіз тараққа екі алақанын басып, мойны сынып кеткендей еріксіз, алдына жайыұлы тұрған кітапқа тигіліп қарап отыр. Бірақ, көзлері кітаптың дөң қатарын көрмейді. Тула бөдені қалтырап, бойын ашып қапалаған еді. Қапы сал ашылғандай болып, етіне суық самал тийген мәхәлде, өстен басып көтерді, қапыға

арқасын беріп дөң біреру сілейіп тұрыпты. Бул Турымбет еді. Күтілмеген адамға таңланып, селк етіп, жылдам столдың тартпасын ашты да оң қолын басып, қандай да бір шайқасқа таырланды.

Турымбет артынан қапын бекітіп алға қөдем таслай алмай, табанынан шегеленгендей еле тұр. Малақайы қолында. Пальтосының сыртынан еңлі әскерий қайыс буған. Суықтан қызарған жүзінде ашып, я күлкі билінбейді. Солғын. Жумагүл столдың тартпасына қолын басып сазырайығы менен отыра берді. Жигит алға жүрмеді. Жумагүл «кел» деп айтпады. Хал сынаспа, тынышлық дауам етті.

Жигит бір уақытта оннан отыр деген мирәт күтпей-ақ еркеклерге тән батыллық пенен алдына екі-үш адым атлап, қапталдағы гүрсінге отырды.

Жумагүл оған көз астынан қарайды. Ол Жумагүлдің қарап отырғанын байқап, басын жоқары алған қаддінде оның үсті-басына, жайдың ишіндегі хәр қыйлы затларға нәзер салып, гүрсінлерді санағандай, бирим-бирим хәр қайсысына көз жуғыртып, шкафқа, темир аршаға бир-бир қарап, Жумагүлдің басынан жоқары қағылған, есіктен кірген адамға бир қыялап қарайтуғын Лениннің сүзретіне ұзақ тигілді. Оның тыныш отырығын байқаған Жумагүл шығып кетіп жөніндегі өз қыялын бейкарлап, столдың тартпасын орнына иітерип қойды да оқыған болып кітабына үңілді.

Турымбет қалтасына қол сұғып шырпы алды да, шетінен бир қыйығын сындырып тисін шұқлады. Ол кеуілдегісін айттуға албыраса, тис шұқлайтуғын әдетін билетугын Жумагүл оның өзі сөйлегенше жай-парахат отырығын дауам етті.

Жигит соң папирос шекті. Тис шұқлаудан бурын папирос алмағанына қарап, «жақынды үйренсе керек» деп, көз астынан бурылып, оның шырпы шағып алыстырыуын көрді. Ол папиросын тутандырғаннан кейін сипире аузын бир толтырып, жан-жағына алаңлағанды қойып, етігінің басшықларына қарап, жауырыны түйенің өркешіндей ийіліп отырып қалды. Еңді Жумагүл оқығын қойып, екі алақанын жағына тиреп, «Бул не ұшын келді екен?»—деген жумбақды сорау менен, бірақ оған үстемлік нәзерін бузбай көз тикті. Тынышлықты хаткердің бас суққаны бузып, Жумагүлдің көзлері күліп, шырайы гүлдей жайнап. «Хәзір, хәзір бараман» деп қалды хаткерге.

Турымбет еле қозғалатуғын емес еді. Жумагүл көп отыра бермей орнынан түргеліп, алдына жайыұлы жатырған кітаптың бетін қайырып, бүклей сала тартпасына салып, тық еткі-

зип жапты. Есіктің ғилтлерін сыңғырлатып қолына алып, шығуға мейілленіп еді, жигит те тұрды, бірақ шыққысы келмеді. Жумагүл қапыны ашып, оның өзі ескертпесіз шығар ма екен деп күтіп-күтіп, ақыр соны шыдамай:

— Мені Баймуратов шақырып атыр, кетежақпан,—деді қатал дауыс пенен.

Ол ашылу сөйлеген менен оның көкірегіңде қуанышы бардай сөзген Турымбет желкесін оң қолы менен қасып-қасып:

— Жұмысым бар еді,—деді төмен қараған қалыңда.

— Не жұмыс? Мектеп жөнінде болса Мәжитовқа барыңыз...

— Сенде еді...—деп жигит өлпек дауыс пенен айтты да, Жумагүлге қайтып тикленип қарай алмай, ысырылып, қапыдан шықты...

15

Баймуратов бұл сапары Жумагүлді рухландырып жіберді:

— Мәжитов пенен өзің жобасың таярлаған қарардың орындалуы жөнінде мәселе таярлау есіңнен шықпасың. Мектептен қол үзе. Басқа адам жетіспей атырса илаж қанша, пьесада дәлірше ойнай тұр. Бірақ пьесада ойнайтуғын қыздар жақын арада мектепте тәрбиялансын...

«Бұл кісінің Гафуров ақылландырған шығар, қалайда дұрыс ақылландырыпты» деді Жумагүл өзінің хәм ол ұсы күннен баслап мектептен күніне ең кемінде бір рет хабар алатуғын болды.

Халы жәңжел шығарып кеткен менен Қоразбеков қызын бірінші болып мектепке әкелді.

— Кешір, қарындасым,—деді ол Жумагүлге.—Жеңген саған да келип кетіпті. Азғана бас ауырыуы бар ма, гейде сондай әдетті шығарады...

— Зияны жоқ, жас үлкен, бірақ жеңгейдің өзі мектепке бір келсе жақсы болар еді.

Бұнан кейін мектепке және екі қыз әкелінді. Он екі он үш жаслардағы бұл қыздардың бәрі натық, бәрі уялыақ еді. Жумагүлдің әпиуайы сорауларына жууап бермеуге урынады. Шаңларын тышқаннан күйрегіңдай етіп бурымлап өрген, туымдары бетлерін жауып тұрыпты. Сыртқы көрінісі көмалға келгенліктен белгісін беретугын олардың бәрін де мойыналары қарағарғанын туяғындай кір. Қыздардың бұл кейіптеріне ниш аныса да Жумагүл хештене дей алмады, себебі, оларға хәзір монша жөнінде айтыу, жанған отқа нйтерну менен бара бар кө-

рінетуғынын сезер еді. Сонлықтан хәр қайсысының басларын сыйпалап: «Қарақларым, жақсы оқыңдар, қалмаңдар» деп марапатлайды.

Мұғаллимдердің барлығы ер мұғаллимдер еді. Хаяалардан жалғыз ғана Фатима. Ол ұсы мектепте де сабақ берер еді.

— Фатима ана,—деді Жумагүл.—Бұл қыздарға хәзірше өзіңіз ғамхорлық етесіз.

— Болады, сиңлим. Бірақ қыздарды еле де көбейтну керек. Көп болған сайын ислесну оңай.

—Көбейтеміз, көбейтну сөзсіз!—Жумагүлдің бұл исенімлі уәдесіне ер мұғаллимдер аңтан. Бірақ бәрі де кеуилли, үлкен исенім сезімі билініп, қуанып тұрыпты.

— Көбейтну үшін қаланы көшеме-көше аралап шығып, мектеп жасындағы барлық қыздардың дізімін алыу керек, жолдас Зарипова,—деді бір егеде мұғаллим. Бұл сөз Жумагүл түге хәммеге белгилі, хәттеки хәр жыйналыста айтылып жүрген гәл болуына қарамастан, Жумагүл «яқшы» деді бірден хәм өзі интернатқа келді.

Жумагүлдің қыз ролін ойнағанына кеулі толған интернаттың балалары және бір жапалық күтті ме, оны қоршап ала қойды.

— Мектептерде өзлеріңіз бенен бірге қыздар оқыуын қәлейсіз бе?—деді Жумагүл оларға. Бәрі бір ауыздан «қәлейміз!» деп жабырласып еді, арасында қарсылықлар да есипіліп қалды:

— Мен қыз бенен оқымаймын...

— Бізге қыз керек емес!

Жумагүл бұл қарсылықтарға қарсы сөз айттып, бөрттиріп тұрыуды хәзір нақолай көріп, Мухановқа «сиз сөйлең» деген дей, ым қақты.

— Қәне, пионерлер, қол көтерің!—деді Муханов алға шығып. Жыйналғанлардың бәрі көтерді.

— Түсірің. Бізге ким жәрдем бергісі келсе және қолларын көтерсін.

Бұл сапары балалар «Мен! Мен!» деп жабырласса да әдепкедей бірден емес, илли-изінен қол көтеристі.

Жумагүл қуанышы түрде Мухановқа сыбырлады:

— Булар бізге қандай жәрдем беретугынын билмей-ақ қол көтеріп атырған болмасын.

Муханов Жумагүлдің ескертпесіне мыйығынан күліп, бірақ балаларға қарап тұрған нәзерін бузбай:

—Билесіз бе, балалар, қалада он-онекі мыңға шамалас үл

бар. Сол үйлерде оқып жасындағы қанша ұл, қанша қыз бар, жазып келесіз,—деді. Балалар қуанып және шауқымласты:

— Әкелеміз.

Интернатта мақсетлі исын пәткерип келип Жумагүл мектеп-тиң мугаллимлерин кенсеге жыйнады.

— Истин бираз айқыластырсақ деймен, жолдаслар. Сол ушын менин сизлерден өтенишим: бурынғыдай ҳамме «қыз келіп керек» деп жүрместен ҳазирше ҳәр бириниз мектепке еки қызды әкелсениз. Мен жақын күнде үш қыз келтириўге ғаде беремен. Жолдас Муханов, сиз де ҳазирше еки қыздын ата-анасы менен сөйлесип әкелип берсениз, соның изин даўам етиў қыйын болмас.

— Оқып сентябрьде басланбай ма?—деди бир мугаллим түсинбегендей.

— Зыяны жоқ. Келген қызларға қағаз-қолем берип оқыта беріп керек.

— Бир бала есиктен басып суғып:

— Жумагүл ана, сизге бир ҳаял келип тур,—деп хабарлады.

Күтип турған Қоразбековтың ҳаялы екен, жүдә жуўасып қалыпты. Жумагүл келип қолын узатқанда, езиўинде күлжинин изин көрингендей болды.

— Әне, көремен десеңиз, қызыңыз класста,—деди Жумагүл.—Сондай сулы қыз екен. Әкесине усап-ақ кеўилли, снаге усап ғайбар болатуғын түри бар. Кеширерсиз, атыңыз ким еди, жеңге?

— Қызларгүл.

— Қызыңыздын да атын сорадым. Айгүл екен. Менин атым Жумагүл. Ҳәммеңиз «гүл-гүл». Бурынғы заман болғанда бул гүлдер солар еди, енди гүлдей ашыламыз...

• • •

Кеш.

Әлле қашан шыра жағылған. Тазагүлүйқылап атыр. Жумагүл бүгинги ислерине онша кеўилсиз емес. Фатима менен келешек ҳаққында сөйлесип отырыпты.

— Кеўлиңе келтирмесен, бир нәрсе айтайын, — деди Фатима гәптин ақырында батыллық етип. — Орақбай Ембергенев деген жигитти танытуғын шығарсан. Ташкентте оқып келген, үйинде жалғыз анасы ғана бар қусайды. Өзи маған бир неше мәртебе келген еди. Ҳәр келген сайын «қарақалпақлардың дәстүри бойынша жеңгелик етип Жумагүлге гәп айтып көрин. Мен оның жо-

лына төсек болар едим», деп қоймайды. Өзине айт десем «сиз айтып көриниз» дей береді. Бирақ кеўлиңе алып өкпелеме.

— Ҳеш кеўлиме келмейди. Фатима ана, — деди Жумагүл. — Ол өзіме де хат жазып берип еди. Жуўап қайтармай жүрмен. Ол, бир жағынан, қыз алмаған жигит, екенин жағынан мен сыйбай салтан болсам екен қызым бар. Шыңжыр менен қайсы еркекке унайсан. Оның үстин, гәптин арғы төркүнин... — Жумагүл үндемей қалды. Фатима не айтажақ болғанын түсинди:

— Оның менен биротала ашым-айрық болғанын жоқ па?

— Болғанбыз. Мен оның минезлерин жек көремен. Бирақ көкирегимде еле сөнип болмаған ушқын бар сыяқлы.

— Кеширерсен, Жумагүл. Бирақ Тазагүлдине болған аналық мухаббат пенеп басқа өз мухаббатынди шатастырып жүрген болма.

— Қәйдем, Фатима ана, Тазагүлди ҳәр сүйген сайын, көз алдыма уятсыз әкеси келеди. Неге екенин билмеймен, жақынды өзи келип кетти...

Бул әнгиме усынын менен кесилип қалды...

Жумагүл азанда кенсесине баратырып Әлжан суўшыға гезлесип қалды. Ол он-он бир жаслардағы қызын алтақтаға стырғызып қиятыр екен. «Мына қыз мектепке барыў керек ғой» деди өзинше. Сөйтти де:

— Сәлем, Әлжан ая!—деди.

Әлжан суўшыға ҳаял ғой ҳаял, еркеклер сәлем бермес еди. Ойда жоқ жердеги Жумагүлдин сәлем бергенине қуанып кетти.

— Мың жаса қарындасым,—деп ол ирилди.—Суў керек пе?

— Жоқ, мына қызымады...—деп Жумагүл гәп баслаўдан оның не айтпақшы болғанын түсинди ме:—Қыз жөнинде анасы менен сөйлесер болар. Шүў!—деп, қолындағы узын шыбығы менен арбаға жегілген танасын бир урды. Дүңлердеги суўы шымбырлап, шелектери бир бирине сықырлап тийип арба жөнелди. Жумагүл ая-таи, изинен қарап қала берди. Бирақ бул ушырасыўды изсиз қалдырмады, жумыстан сон Әлжан суўшыникіне барды.

• • •

Әлжан суўшының жайы бир тар көшенин ең шетинде, үлкен арнаға жақын қонысласқан еди. Қысқа қараса ҳамме арна, жаппарда суў тартылып қалатуғын болғайлықтан, үйинин қасынан еки тас қудық қазып қойыпты. Суўы душшы.

Қысы менен қудықтың суың тасып күн көреді. Буннан тысқары күнелткіші—жүде ескерген «Зингер» тигіу машинасы бар. Оны да екі жылқыға алған. Хаялы соны тындырмауға тырысады. Жас балаларға топпы, көйлек, гүні тигіп сатады, соның менен күнелтеді. Хеш кімге қол жаймай, жалаңбай күн көріп киятыр. Артық-аспай хеш теңесі де жоқ. Әлжан суышы кешігіп келді. Хаялы Улжан күндегідей емес, жүде ойшыл хәм бір түрлі қуанышлы сезімде отыр еді. Ері бірден-ақ байқады.

— Жумагул келип кетті.—деді Улжан ишинин дүбірлесті ерине билдиргенше асығып.

— Кийім тиктире жақпекен?—Әлжан суышының даясынан жақтырмағандығы сезилді.

— Қызмызға өнер үйретің, деп кетті.

— Жұрттың бала сақлауына нәсият ететугын болыппа енді? Суу тасуады үйретіп жүр деп айтпадың ба?! Машыны қыламан демедің бе?!

— Айттым. Бәрін мақуллады. Қызың шебер машиншы болса усы қаланың ең қоқтасыны, бардамлылары бас ийіп келеді деп мақуллады.

— Оны кім билмейді? Несіне мақтанып отырсаң, оқыға бер деген шығар?!

— Устиней түстің. Мен оған көп нәрсе айттым. Алтын баслы қатыннан бақа баслы еркек артық дедім.

Әлжан суышы хаялының жалбырақлап атырғанын да жақтырмағандай шешиніп қаптап бетке салыулы көрпешенің үстіне жанбаслап жатты. Улжан айыпмы кесідей қылмылдап хызмет етіп жалбырауын тоқтатпады.

— Жумагулдың айтыуы бойынша қыз мектепте оқиса машыны тигіу былай тұрсын, анау аспаннан ушып ететугын айырплан деген бар ғой, соны да айдай аладымын.

— Сандырақлама, чайды ашырақ сал,—ол алдындағы чайнигінің қақпағын ашып хаялына қайтып берді...

Улжан Жумагулдың біраз гәһине елігіп «ойланып көремең, ағасы менен ойласайын» деп қалған еді. Енді ол Жумагулге не жууап беріуі тиіс. Еріні жамәйлау бұрыннан соңғы әдеті емес.

Әлжан суышы бір сөйлемесе бір-екі күнге шекем де сөйлемей жүре берер еді. Бұндай жағдайда оған хаялы да түсінбейді. Тек ығып шалып хызмет етеді.

Улжан ұсылайынша ерінен дурысмы жууап аламай жүр

генде, үшінші күні Жумагул және келді. Улжан бұл сапары бұрынғысындай ашылыспады, суық күтіп алды.

— Улжан жеңге,—деп Жумагул келип кирді хәм «Зингердин» қапталындағы түрсіге отырды.—Әлжан ағам менен ойласып болған шығарсыз.

— Неге зингирлей бересен? Қыз менікі ме, я сенікі ме?! Хүкімет теңіз берген болса, айтқанымыз орыланады. Қызым оқыға бармайды. Ал зорлық ететугын болсаңдар да шара та бармыз.—Улжанды бүйтіп қызып ретсіз сөйлейді деп ойламаған Жумагул де бірден ашыланды.

— Егер жақсы сөзге түсінбесеніз, зорлық етіуден де қайтпаймыз.

— Айжан!—Улжан ашыулаңып далада ойнап жүрген қызын шақырды.—Ер мына хаялдың изіне. Қайтып үйге кирмейсең! Екі бастан сеннен перзент болып жарымайды!

Қызы жылап жиберді. Жумагул түргеліп барып, оның басын сыйпалады:

— Бар, қарағым, далада ойнай бер!

— Перзент сизікі,—деп нықырты Жумагул.—Бирақ тәрбиялауды биліңдер. Көзіңше, нашар перзент болмайды деп, неге зейіңне тибесіз? Усындай жаман сөзді айта берсең, нәрестеде жаман түсіншік пайда болып, хәзірден-ақ өмірден үміт үзіледі. Уақтында сиз бенен биз ұсындай гәлдерді есіткен-биз... Сизің айттып отырғанымыз да ұсының кесепаты. Оқыға быйыл жибермесеніз, жарын өзінніз апарып бересіз, бирақ деп Жумагул өкінішлі бас шайқады.—Тағы өтінемен, «нашар перзент емес» деген гәп енді тіліңізге басылмасын. Нашар перзент болмаса сиз бенен биз қайдан шыққанбыз?

— Тілімді неге қышытасан шырағым,—деді Улжан ишыулы.—Перзенттің бйілігі ата-ананың қайсысында екенін түсінбей, қалай басшы болып жүрсең?

— Әдептен солай дегеннізде болады ғой.

Улжан және сөйлемей қалды. Бирақ бұл сапары көзлерінде ойлаңушылық сезилді. Жумагул түргелді:

— Әлжан ағамы бұндай қатал деп ойламас едім. Сиз көтеріжам болың. Оның менен жекке сөйлесемен... Хош, жеңге!

Бір хәпте хәлекелініп Әлжан суышының қызын зорға келтирді. Көбінесе кеңсені таслапта иетіу қиын. Қала халқы ұйқысынан енді оянып атырғандай азаннан баслап келип тындырмайды. Кеңседен шыға алмайтуғын болып қалды. Гә, хаял, гә еркек арзағай.

— Пәленше ҳаялын сабанты...
— Пәленше еки ҳаял алып отыр...
— Ерим қуып жиберди, балаларым менен қайда қаңғыраман...

— Қыз алайын десем малым жоқ...
Базда жасырынып қызлар да келетүғын болып қалды.
— Мениң сүйген жигитимниң малы жоқ, әкем бермейди.
Ол бәріке дәдимәми айттып, кеули табыға тырысады.
Гейнараларына ерип үйлерине барады. Базда Орақбай Ембергеновты шақырып алып:

— № 196—статья бойынша ҳәрекет етин,—деп, тиккелей буйрық берип те қоя береді. (Бул статья бойынша қызға қалың мал төлеушілер, алығшылар бир жылға шекем еркинен айрылады, ямаса мәжбүрий жұмысқа жегиледи).

Жумагүл кеңсесинде азғана сауа тауып, әлде бир нәрселерди жазып қойғысы келди ме, столының тартпасынан дәптер алып атыр еди, шамал ийтергендей қапы әстен ғана ашылып бир қара малақайдың жартысы көрінди.

— Кириң, кириңиз!
Қара малақай басын тартып алды. «Бул ким екен?» деп, Жумагүл қапыға келип, сыртты қараса, қара малақайлы менен бир кемпир турыпты. Келгелі бұндай жастағы кемпирдің қабыллауханаға келгенин көрмеген Жумагүл оның қасына барып «қәне шеше, қолыңды бер» деп, қол алысты хәм:

— Менде жұмысыңыз болса, ишке кириңдер!—деді.
Ғарры торанғылдай бели бүгіліп, басына ақ орамалды гүлдей үйіп орап, аузын ақ бөз бенен таңған кемпир көзлерин жеңлері менен гезекпе гезек сыпырып сорады.

— Сен Жумагүл дегенбисек?
— Аға, шеше.

Кемпир шерім геуишши қапының сыртында қалдырмақшы болып еди. Жумагүл оның қолтығынан сүйеп:

— Зияны жоқ, геуиш пенен кире берің,—деді де ишке киргизип, өзіннің қасындағы гүрсиге әстен отырғызды. Кемпир белін бир усап сәл тикленип қойып, хасасын ийегине тиреди.

— Қызым, әпиу ет, қартайғанман. Бурынғы кемпир—ғаррылардың қартайған соң неге өлгиси келеди екен десем, қатар-құрбысы қалмаған соң, өткен-кеткенди айттысып, сырласатүғын абысын-ажынын айырылғаннан соң өлгиси келеди екен. Мен де...

— Өйдеме, шеше, өлиу аңсат, жасау қыйын. Еле қуынақсыз Атыңыз ким шеше?

— Анам бәрхә қыз туға берген соң, енди арасы үнәлсин деп Үнәлдік қоя қойынты.

— Әпиу етиңіз, шеше. Қайерден келип едіңіз?

— «Қара тереннен» келдік, қызым.—Кемпир ийегин көтеріп, жаурынын гүрсиниң арқалығына тиреп бойын жазды.—Хәзирги хәкімет дурыслықты иркәлмей айтқанды жақсы көреді дейди ғой, айта берейин, қызым. Жанағы далада қалған жигит мениң балам. Бирге ертіп әкелди.

— Хау, мен оны шақырып келейин.—деп Жумагүл түргеле берген:

— Тоқтап тұр, шырағым, ол уялады, әбден сөйлесип алайық, — деди кемпир.

— Яқшы онда, шеше.

— Қызым, бахтын житпәсин,—кемпир аузын жасырған бөз белбеуді ийегинен төмен жылыстырып тамсанды.—Бул қурақым хәлдің қатарға қосылғаны үшін алаталаға мың қатлы шүкір дей бер. Аулымыздың қайаллары «Жумагүл деген шығыпты» деп еситип, тәсний қалып жүрпті...

Жумагүл бул кемпирдің сөзге дияуарлығын түсинип, ғаппи бәлемди. Кемпир арасында бир жөтеліп, өзи жөнінде сөйлеп кетти:

— Қызым, түсинип отырман, сен мени түркмен кемпирге мезетип отырсан. Буның себебин айттып берейин саған. Бизниң заманымызда атқа минер хәл болған жоқ. Бердәх шайырдың қызы Хұрлиман деген бақсы болыпты, деп еситетүғын едик, болса болған шығар, биз сорлы көзіміз бенен оның тойда бақсышылық еткенін көрмедик... Хоҳ, хоҳ, оҳ! Әй, шырағым басқа не сәудалар келип түспеди. Минне, басым қалтырайды. Еми жоқ... Биз камалға келген жыллар ала сапыран жыллар еди. Әсіресе, қысқа қараса бир қыз жүзін жарқын тутып жүре алмас, қорыққаннан бетлерине күйе жағып, жаман кийим кийип жүрер еди. Мен жана он төртке, шыққан жылы қыста елге және яұмытлар¹ шаптыма де. Мен өрхөкирек не едим, билмеймен, аппақ бетіме күйе жаққанды намыс билдим. Оның үстине жас гезинде қадди-қәуметинди өзгелердің көргени көкірегіне жағады хәм-ау!.. Сол келген яұмытлар мени көрип, желимдей жабысты. Әкем, шешем, жигит ағам, сиңилерим бар еди. Жигит ағам намысты қолдан бергиси келмей, оларға күш көрсетип, балта алып жуырып еди, бир яұмыт атып таслады. Мени әкеткен қайғы-

¹ Яұмытлар — түрмен феодалларының ел төңірекшілерін қарақалпақтар ұсылай атаған.

сы былай тұрсын, үйдің иші ұлы-шұғы, қум-қуыт болып, жигит ағамның өлігін қушақласып қала берді. Яғмытлар мені сол әкеткеннен еліне апарып, өзін-өзі шек салысып, мені жаңағы далада қалған баламның әкесіне берді. Баламның аты Назарымбет, шырағым. Менің бахтыма Назарымбеттің әкесі жүде қанхор, жауыз болар ма! Мені аямайды, күні-түні жумсайды. Еснауандай жүре беремен. Соннан келген екі жылға жетпей бір құрсақ көтеремен. Бірақ балаларымның өмірі келте болып өле берді. Ишіндегі беккемі, ең генжесі ұсы Назарымбетім болды. Қысқасын айтсам, ұсы Назарымбеттің әкесі өлген соң ғана басым шамаллады. Ол жалмауыз, бірақ, дастықта өлмеді. Жөнейтханның нөкері болып жүріп оқтан ұшып өлді. Оның өлгенін анық есіткен соң ғана кіндік қаным шашыраған еліме қайтқым келді. Шырағым жұмытларда апаларың көңі-гой—кемпир Жумагүлдің тунжырап қалған жүзін көріп өз-өзінен күлімсіреді.—Сөйтіп Назарымбетжанды ертіп қайта бердім. Елге келгеніме быыл саррас екі жыл болды. Хәзір заман бұрынғыдай емес қусаған, ал дәстүр бұрынғыдай еле.

—Қайсы дәстүр, шеше—деді Жумагүл кемпірге анығын айтқызып ұшын.

—Былтыр бір дәстүр шықты. Қарақалпақ автоном дей ме, бір нәрсе боладымыс деген. Адамлардың біразы маған келіп, «қаласан», ал баламның әкесі түркмен болғаны үшін оны «түрк мен еліне кетсин» дейді. Бұндай дәстүр бола ма екен деп, біразлары менен шайдай айқастым. Быыл шүкір, қулағымыз нитегене тыныш. Енді сенің алдына үлкен бір жұмыс пенен келіп отырман.

—Айта бер, тартынба, шеше.

—Қартайдым. Келін жумсағым келеді. Қысқасын айтсам, келін алығға шама жоқ. Келте жип гүрмеуге келмей, еплек отырған қалымыз бар. Бірде табаңыз, бірде таппай қаламыз. «Жумагүл деген жас жигиттерге қалың малсыз қыз әперетугін болыпты» деген даңғара бизің ауылға да тарқады. Сол үшін балама: «Жумагүл апана барып арзы-ауқалымызды айт» десем, «уяламан» дейді. Ақырсоны шыдамай өзім шықтым. Ең болмаса, жасымды сыйлап, бизің балаға алды менен әпере гөр дейін деп, қонсымыздың қалаға балық артып баратуғын ешегін сорап алып, минің келіп отырғаным. Ендігі жағы өзінде, шырағым.

Кемпір сөйлегелі бері қабағы біресе түнеріп, біресе ашылып, гейде көзлеріне жас келіп отырған Жумагүл бірден мыйық тартып күлді.

—Жүде жақсы, шеше, әпереміз.

—Сөйт, шырағым.

—Назарымбеттің қалеп жүрген қызы бар ма екен. өзінен шақырып сарайық қәне.

—Жоқ, сорама, шырағым. Ол сеннен уялады. Өзі уялшақ бала. Мен зорлап әкеліп отырыпнан. Ауылда Шернияз деген дайыларының (менің урыұлас ағаларым екенін түсініп отырған шығарсан) Уябосын деген қызы бар. Өзі де уялжып пісіп тұр. Балам сол қызды жүде жақсы көреді. Қатар-қурбыларынап сарасам, қыз да баланы тәуір көретугін ұсайды. Соның менен әкесі Шерниязға барып «сондай, сондай, құда болайық» десем, (олар да бизің балаға иштейлі) «Бұрынғыны айтпайман, тек екі бузаулы сыйыр, бес киім тап та ала ғой»—дейді. Оны табып қайда. Ол түфе көйлекке, елдің қәде-қәуметіне түгініз жоқ. Болмаса қыздың ана сүтіннің дақысы да бар. Оны айтқызбай—ақ бергізер едім.

Кемпір шыны менен сөйлеп атыр еді. Жумагүл біраз ойла-нып:

—Жақсы, шеше, келістіреміз,—деді.—Хәзір 196 шы деген статья бар. Ол бойынша қыздарлы малға сатқан да, мал берген де жазықлы болады. Мүмкін, өзім барарман. болмаса ауыл-ныңыздың ақсақалына қатты тапсырып жиберемен. Егер, қыз қалейтуғын болса балаң қосылады.. Бірақ, екеуін де оқығға жибергіземен..

—Менің балам еле түркменше сөйлеңкіреді, оқығға алар ма екен? Төрткүлде миллеті, тили таза қарақалпақ болмаса оқығға алмайды деген гәп тарқады. Бизің ауылдан бір қазақ қонсымыздың баласы миллетім қарақалпақ деп өзгертінпті дейді.

—Ондай болғаны ырас, бұл миллий сиясатты бурмалап жүрген душпанлардың иси.

—Илайым, алауызлық болмағай, шырағым. Ал есигіме келін түскенін көрсем, Назарымбетімді қайда жиберсем сонда жибер. Мен өлсем де қайылман.

—Өлімді ойламан, шеше. Хәзір заман хәммеге тең, жақсы болып баратыр. Сизді өлтірмей, ұзақ жасатиұдың да илажы табылады.

—Олай болса түк өлгім келіп жүрген жоқ, қызым.

Бұл жигерлі кемпірге кеулі толған Жумагүл даладан Назарымбетті шақырып келді. Қызыл жүзін, баспақ, мұрынды, ийнілері кең, жас жигит ишке кирерін кирсе де, анасының қапталына келіп, қаса таянған апасы сыяқлы төмен қарап отырды.

— Жигит деген бундай тартыншақ, натық бола ма екен? — деди Жумагүл.

Назарымбет оннан сайын буқты.

Назарымбетжан, өз апан ғой. Уялмай-ақ қой, — деди кемпир баласына.

Жумагүл асықпай отырып, баладан ауылдың қазіргі жағдайын, ақсақал менен батрашканын қалай ислеп атырғанын сорап, өстен-өстен сөйлетіп, сонынан хамме ауылдың жақсы келешегі хам сол жақсы турмыс үшін жас жигитлер менен қызлардың не ислеу кереклігін түсіндіріп, баланың көз алдына, жайларын қала сыяқлы днзбе қатар салған ауыл, арасында қызық ойын-зауықтар, өжжеленген ақ жайдан кирип-шығып атырған балаларды, қызларды елеслетті. Жигит басын жоғары алды...

Кемпир Жумагүлдің сөзлеріне қуанып, қалтанлаған басын күш пенен иркіп, қайта-қайта ийзел мақұлалайды.

Олар кеткен соң «адам деген кәнін кетсе зәхәр жутқанын да билмейді екен-ау... Хаял-қызлардың басына не таслар түспеген, не зулымлыққа көнбеген... Бурын маған бул турмыс елес-песіз, хаяллар үшін қалыпкескен нәрсе деп есаплар едим, ал хазір өткен турмыс жабайы турмыс сыяқланады...» деп Жумагүл бираз тисленді. Соң Баймуратовтың кеңсесіне кирип, кемпирдің айтқанларын қысқа баянлап, «Қара терен» жаққа барып қайтыуға урықсат сорады.

Баймуратов азғана ойланп турды да суықдау жуған берді:

— Узақ жолды мақсет еткен ақылаы жолаушы астына ат тийиуден алақайлап шаба бермейді...

16.

Төребай ауылға келип, МТС жөнннде округкомның бюро қарарын хам Жумагүлдің айтқанларын хабарлағанда, еснткенлердің хаммесі танланды:

— МТС деген не бәле екен?!

Төребай өзіннің еснткенлері бойынша түсіндірді. Бирақ ТОЗ ышларда «МТС темиршінің дүканы» дегеннен басқа түсінік пайда ете алмады.

«Уста дүзелмей ел дүзелмейді», «Еңкейип келин болған елатынын ғамын жеп, устахананы бизнц жаққа ысырған Жумагүлге рахмет»... «Жүз сомын болмасын, жүз досын болсын деген

усы»... «Басқалардан бурын пайдамызды туғайтуғын болпыдыз...»

«Бахытлы»лар өз-ара мине усылай ғауқылдасып жүрді.

МТС жөнннде көп билетугылар да табылды.

— МТС деген жаны бар темир екен... Ол өгнәсіз, адамсыз, кәрабат пенен жүре бередимнш. Қим де ким оның еккен дақылн жесе, ишсе, басына шақ көгередимнш... көзден айрыладымыш...

Хеш қашан өзлерінің мийнетсіз жерден дақыл өндиріп көрмеген дийханлар бул гәплерге де инанып жүрді...

Бәхөрге таман Төребай қалаға барғанында Александр Александрович Козлов деген рус жигитин ертіп келип:

— Бул жигит болажақ МТС тың бас устасы, — деп таныстырды ауылдасыларына, сөйтп олар ауылдың келешегі жөнннде узақ әнгиме баслады.

Жасы отызлардың әтиранында жүрген бул рус жигитінің жайдары минезі, алпайымлығы ауыл дийханларына әллекәндәй жыллылық, жақсы сезім туғдырды.

Оның менен дийдарласып, сөйлесип кеткенлер Төребайдың мен шыққан соң алысыраққа барғанша да шыдамайды. Гүжілдилері еснтiledi:

— Илаҳида мийнеткеш көринеди.

— Кишіпейиллігін айтпайсаң ба?

— Бул МТС жигиттин қолларын абайладың ба, рас, шөккіш урып темир ериткен қоллар.

Төребай Турымбетке сыбырлап:

— Қонақ жолда, «ауылында мұғаллим бар ма? деп сорап еди. Жатарға шөкем зериктирмей, бирге отыр, қосшым, — деп өтіннш қылған еди.

Сол бойынша Турымбет хамменн сонына шөкем гидирді. Александр оның сыртқы пішінінен кәсібін шамалап билді.

— Сиз мұғаллим болсаныз керек?

Турымбет русшаға онша түсінбеседе, жүзі бурыштай қызарып «иә» деди.

Александр русша менен өзбекшенн араластырып сөйлер еди. Турымбетті көп қысындырмайын деди ме, мүмкіншілігінше өзбекшелеп Төребайға:

— Жолдас Председатель бул күте қуғанымшы, — деди өзін еркін тутып. 1921-жылы бәхөрге Түркстан ЦК сынын тапсырма-сы менен агитбригаданын составында хазіргі окрисполкомымыз жолдас Гафуров дилмашымыз болып келгенннде, жергилик-ли жигитлерден мұғаллимди ауылдан түзе қаладан ушыратыу

¹ Темиршінің устаханасы — дүкан деп аталған.

қымын еді. Көрдinizбе жана, дүзім қанша нәрсеге еристирген!..

— Оған шекем қайерде ислегенсіз—деді Турымбет ағамы буғандай үнсіз отыра беріудің есабын таппай.

—Бурын Сормова заводиында ислегенмен. 1920-жылы мені Түркстанға жиберді. Соннан бастап Ташкентте иследим,—деп, ол Турымбеттің қашаннан бери мугаллимлиги, үйинде кимлері бары менен қызықты. Сорафларына жууап алғаннан кейін:

—Мен сизикинде болсам макул ма?—деді, Қозлов күде шырай берген қалпінде.

Есейинде мойынтаулық ететугын Турымбет қысында ма, ямаса албырады ма, сәл қызарып:

—Макул,—деп салды. Төребай қуғанғанынан күліп қоя берді.

—Көплеген қонақ атқарады деген усы, Турымбет иним. Бизикинде жас балалар болған соң қысыныспаға түсе ме деп отыр едим. Тамақ жөнінде қысынбан, тул-туұры үйге келе берин...

Турымбет Александрды ертин келгенде Гүлбийке кемпирдің беті қырыққатланып, бірақ, жалғыз баласының биліп ислегени усы болғанлықтан қарсы келеалмай, тек бир шәрт қойды:

—Үйде шошқаның гөши желлибесін!

Александр кемпирдің не айтқанын өзінше шамалап «яқшы-ана» деп, күлімспреди. Ал, Турымбеттің анасын толық қууатлаганын сезип, қулағына ағамы басып сыбырлады.

—Қапа болма, мугаллим, бул жөнінде мен сенің жүзиди төмен етпеймен, бірақ, шошқаны асырау найдалы ғой, ҳәр жылы нешеуін туғады жаныуар. Ҳеш гәп, еле сен түге аямыз да түсінеди...

Оның біраз сөзлерине түснбегені үшін ба, ямаса анасының оңайсыз гәпін үшін қысығанлықтан сыбырлыны еситпей қалды ма, Турымбет үндемеді. сәлғай болсада жүз жыллы еді.

Өткен түнгі келісім бойынша ТОЗ ағзалары Александр менен бирге МТС қурылатугын жерди көриғи керек еді. «Үлкен жай» да биринши болып оянған Орынбай болды. Ол Қалий менен қарсы есикте туратугын еді. Дәрри? Қалийдың қанымын урды.

Қалий киініп атыр еді. Азан менен мені басқыламақша екен деген ой менен Қалий иштен дауыслады.

—Билемен, Орынбай көсе, билемен, Түсинде басынның сафтамақ жери қалмай, жүн шыққанын айтжақсан...

—Оннан да зорин көрдим, бала. Түс ийбелі болады. Ең

жақсы көретугын болғаным үшін саған айтпақшыман, шық далаға.

Қалий тез шықты.

—Мен кеше көп нәрсени ойлап, бир ырым менен жатып едим, түс көрдим.

—Не түс, жақсылық па?

—Не болатугының билемеймен. Бүгін түсімде кешегі келген, «МТС жигиттин» қолтығында гелледей ай көрдим. Тап қушақлап алып тул-туұры усы «үлкен жайға» әкеле атыр.

—Пай айттын-ау сен де.

—Ауа, жора, ауа. Гелледей бир бөлек айды прикыместен әкеліп усы дөлізге қойды ма де, әлем жақтыланып кетти. Қуғанғаныннан қаулығып ояндым.

—Сен де тығынның баспай сөйлейсең-ау. Аспаннан ай түсер ме, оны алған киіс өзеге берер ме.

—Хау, мен өтирик сөйлеп ол «МТС жигит»тен гәрәзим бар ма?

—Хәй, келте, неге шанабайсан?—деді даладан отын қушақлап киятырған Турсын.—Қараң, күн жылытып бәхәр басланыпты.

—Әне, айттым ғой, усы «МТС жигит»—инде көрәмат бар. Ән менен бәхәр әкелген. Ағымызға бахыт болар, сира—Орынбай баладай қуғанып, Қалийди далаға қарай сүйреп жөнелди.

—Хә сенің, қуршанқы қатын. Егер сол араласпағанда жақсы түс екен, ғақ бузды,—деуі менен Қалий тисленіп, Орынбайдың жетегинде жуырып кетти.

—Ямаса кеше кеште электр деппе бир нәрселерди айтқаны түс болып ендіменек?

—Қайдем, бала.

Олардың даурығына хәмме оянды. Хақыйқаттан да далада бәхәр кейін бар еді. Өткен гүздің ерте сууығанынан қысы менен біраз тарыққан ТОЗ шылар бәхәр кейінше қуғанысып, далаға шығып тұр еді. Турымбеттің үйинен үш адам шықты.

Олар Төребай, Турымбет хәм Александр еді. Үшеуінің де ийнілеринде бел. Жалаңбас бийдай сабан реңли шашлары азанғы қушқа шағылысып, желкиздеп, сәдеплери илүүсіз ески сур шийнелінін шалғайлары бәхәр шамалы менен артқа қайтарылған Александр, алда киятыр.

ТОЗ ағзалары «МТС жигиттин» алдына шығып қоршалып, шоғын бузбастан ағымдың шығысына қарай бағдар алды. Александр тап олардың ески таныстарындай-ақ әжик-гүжик сөйлеп баратыр.

— Биздегі бір шешілмей атырған мәселе,— дейді Сейтжан. — Байлардың жерлерін толық тартып алуға мүмкіншілік болмай атыр.

— Аға, аға... Александр қосшым,— деп Орынбай да оны жаппайлады. — Гилең өнімдер жерлер еле Дүйсенбай менен Атажан байда.

— Былайыңша қарасаң, бизди байлардың баяғы езуін, азық ауқатты солардан алып, қазыуын қазамыз,— деді Қалий.

Дийханлар, жабырласып, арза етіп атырғаны үшін қысынды ма:

— Жоқарыдан бай, бардамлыларға белдар салып қысу керек деген тәртіп бар,— деді Төребай.

Александр дийханлардың ойларын жуыпсыз қалдырмады:

— РКП(б) Орайлық Комитетінің саясий бюро мәжілісінің қарары бар. Қарарда Орта Азия республикаларында жерсуу реформасын жүргізу жөнінде айтылған. Жергиликді шараятларға байланысты ұсынарсе қарақалпақ автоном облысымызда еле қолға алынбай атыр. Азғана сабыр етіңдер, хәмесі шешіледі. Хәзірше МТС құра тұрайық.

Олар ауылдың күн шығарындағы ұшы-қыйырына көз жеткісіз кеңістікке шықты.

— Қараңдар, қанша партау жерлерге иісін,— деп Александр белін ғырт еткізіп, жерге шанышты. — Усы көрадан МТС құрылысын басласақ қалай қарайсыңдар?

— Суу шықпайды бұл жерге,— деді Қалий.

— Биздің қолға алайық деп атырған исиміз. Кегейлі түзе жер асты суларын аспанға атқытырады. Ал, хәзірше құрылысты дәрйяның тасқын суы да баспайтуғын бийигіректе салғанымыз жөн.

— Биздің ауылға сені Жумагүл жиберді ме?— деді Орынбай ишін дүбірлеткен сорауды бергенше шыдамай хәм «айтып жибер» дегендей Турымбетке қарады. Турымбет төмен қарады. Александр Турымбеттің не үшін төмен қарағанын аңғармай, сорауды да есітпей, ишнелің қапталындағы шөптің үстіне таслап, дөңгелек жағалы тоқыма жүн көйлегі менен жалаң бас, қолына белін алды хәм тұрған жеріне домбық үйді.

Енді оның қасындағылар да қарап тұрмады. Бәрі шешініп, кийімдерін бір жерге үйді. Александрдың көрсетпесі бойынша Төребай менен Сейтжан шығым тартты, басқалар шығымша иш бойынша бел-кетпендері менен ұзын шубай шаппық иеліге-хирісті...

Сәскеге таман олардың ізнен Бийбайым бір гүзе қатық пенен келді.

— Иске сәет, азаматтар!

Бұл дәстүрге қанық ТОЗ ишалар Бийбайымды қоршап алды. Биринші кесе қатықты Сейтжан Александрға ұсынды.

Александр сиғырып ише сала қалтасынан пул шығарып берді:

— Хақымыз.

Дийханлар шуу ете қалды.

— Ауылда қатық, сүт сатуы айып болады.

— Ауылмызда ондай дәстүр жоқ,— деп Бийбайым Александрға қайта-қайта басын шайқап, ТОЗ ишалардың балалардай таласып күте иштейлілік пенен өздері күйіп қатық ишкеніне мардайып. — Ише беріндер, тағы өкелемен,— деп атыр.

Бұл пейлі кен ауыл адамларына Александр айрықша ырза-шылық пенен күлмлеп, шеп қолы менен шашып, өрленкіреп жиберді де, биринші домбық урылған кен жазық далаға ұзақ нәзер таслады.

Бәхәрге қараса Салый устаның жұмысы гүжіп, устаханасынан шықпас, соннан келген ауылдың гүллен керек-жарағын соғып үлгері алмас еді.

Александр тек Салый устаның ғана емес, пүткіл ауылдың мүшкілің жеңізлетті. Қолы хәр тәрепке өнерлі жигит екен. Дийханлар көмір жеткерін тұрса болды: бел ме, кетпен бе, орақ па, хәттеки, ең қыйыны пазна қуыу ма, бәрің ислей береді. Аузы-басы гөжалақ-гөжалақ күйе болып, ис көбейіп кеткен ұақытта, я көрік баса алмай, я оттағы қызған темірін ала алмай, шыр-пыры шығатуғын Салый уста Александрдың шәкіртіндей болып қалды: көбінесе көрік басады, ал көрікке темір таппау, соғыу Александрдың исіне айналып кетті. Қалайда барлық и: жылдам исленеді. Хақ кебіл, бұл мийнеткеш жигиттің дәслепкі қәдемі хәммени ырза етті.

МТС салынуатуғын майдаңлықтан тырнақ орны қазылуы менен бәхәргі егіске таярлық ислері де теңнен күшейді.

Жаңадан егіс жерлер де ашыла баслады...

Әбелгі күндері Төребай Турымбеттің анасы менен сөйлесіп егер үлгері алмаса, Бағдагүлге дән тарттырып тұруы тапсырып кеткен еді. Дән біраз қажәтлеу болғаны үшін кемпір беріп жиберіуге қыйланып, өз дигирман тартатуғын болып алды.

Бір жола кемпір өзінің отырма дигирманына ун тартып атыр еді. Александр көріп қалып, қасына келді де кемпірден рұқсат сорап, тартқышты ұсынды. Айландырмақшы болды. Зия екен, «хуу!» деді тартқышты бірден айландыра алмай.

— Ана, қалай күшін жетіп атыр?!

Кемпір түргелді. Александр мүмкін болғанынша кемпір түсініу үшін жергиликті тілде келешекте бұндай қол мийнети болмайтуғынын, ағылда орталық уи қараз салынып, ол МТС та трактордың күші менен айдалатуғынын айтып атыр. Гүлбийке кемпір түсінбей, оған дигирманды көрсетіп: «дигирман яқшы, яман?» деп қояды.

— Яман—дейді Александр.

— Келін керек, келін. Балаға айт,—дейді кемпір.

Александр оны түсінді. Турымбет келгеннен соң сорады:

— Не үшін анаға ағыр дигирманды тарттырып қойыпсан, неге көмек бермейсең?

Турымбет жергиликті халық арасында еркек адам үшін дигирман тартыу нәзім болатуғынын, ондай еркектерді адамлардың «қатынек» деп атайтуғынын айтпақшы болып еді, тілі тығылып қызарды. Оның әлде нәрселерге қысынганын біліп, Александр дигирманның ояқ-буяғына қарап-қарап алып:

—Бузып қайтадан құрайын ба?—деді.

— Пускай,—деді Турымбет келте ғана.

Александр кемпірді шақырып алып, дигирманды қайтадан түргелме етіп құрыуға келісті.

Ертеңіне, дигирманның уи түсетуғын уясы кепкеннен кейін, Александр дигирманды ұрман-пұрман тақыраатып айландырды. Шашлары селкилдеп тұрған бұл жигит бір қолы менен дигирманның аузына дән қуялмайды екен. Кемпір уысы толы жүзегі қуып жиберді. Дигирман Александрдың қолында зыр-ыр гүрілдеді. Кемпір шад, шақалақлап күліу менен тұр. Мектептен қазір ғана келген Турымбет дигирманханаға кирип, қайран қалып мыржыйып тұр еді, жепінен ұсалап.

— Крути, крути,—деді Александр оған тартқышты ұсынып. Турымбет ұақхалал күліп, қашып кетті. Александр оны қайтадан жетелеп келді...

Тамның ишіне өзгеріс кирді. Александр ағаш тауып келіп үлкен кәт соғып, төрге құрды. Бұнда екі бойдақ жатады. Бара-бара оған кемпір де үйренді. Тегараң ылас болып жатырған жер болса, Александр сыпырып таслайды ямаса Турымбетке сыпыртады. Хәтесіне бір сипсе ұсламайтуғын кемпір баласын алғанлықтан хеш бір төсекте гирбен қоймайтуғын болды. Александр кийім жууыуға шорқат еді. Егер, кемпір көйлектерін жуып берсе, бір шийшеге ыссы құм толтырып, астақтаның ұста-не қойып, ыссы шийше менен ысып-ысып тегіслейді. Оқуыдан келгенді кийімдері, жийрық-жыйрық болып жүретуғын Турымбеттің көйлектері, шалбары сымға тартқандай тегіс-леніп қалды.

Ағылда дигирман жетіспейтуғын болғанлықтан қайаллар бұл үйге көп келетуғын еді. Баада Александрдың дигирман тартып атырғанын көрсе бетлерін сызып, «әйбей, әйбей» десіп зыл береді. Ол Қайалларға көп қарай беріуге тартынып, дигирманды бийтаныс қайал гүрілдетіп атырса, дигирманханаға нәзерін де салмас еді. Бір сапары, тулымлары есілген, ири денелі, қызыл шырайлы, қара қаслы, кен маңлай бір қыздың дигирманханаға кирип баратырғанын көріп, қапыға жақындаған жерде бірден иркіліп жүрегі гідк еткендей болды. Әтирапына жалғ қарап, адам жоқ екенін сезсе де келген пәтінде және ишке кирип кетті.

Кемпір оның жұмыстан келетуғын уақытына чай демлеп қойған еді, чай ишіп отырғанда да дигирман оның басының ишінде айланып атырғандай. Тартқыш «шақ-шақ-шақ» еткен сайын, жүрегінде бір нәрсе шатнап баратырғандай сезіліп, чайын оңлап ише алмады.

Ұсы күннен бастап ол дигирманның пәтін гүрілдеп тартқыштың «шақ-шақ-шақ» еткенін есітсе, сол қыз емес пе екен деп, құлағын салып өтетуғын әдетті шығарды.

Сөйтіп жүргенде, Турымбет пенен түсте шығып баратырып, сол қызды гезлестіріп қалды.

— Нурзада, яман-сау бармысан—деді Турымбет қызға.

Қыздың қара қаслары еріксіз қағылып, иінедей кирпіклері төмп қалалды. Александр Турымбеттің бұл сорауында сыр бар ма дегендей, қарап еді, есейінде қызға жолықса пәрбайы пәрсері болып өтіп кететуғын жигит мақтанышы пишінде:

—Жақсы ма?—деп сорады Александрдан.

— Хым!—Александрдың жүзлерінде әлде қандай кеңіліс-лік пайда болғанын Турымбет сезбеді. Бирақ сол күннен бастап Александр Нурзадаға бұрынғыдай мытық бола бермеуге өзіне қарар етті. «Бәлкім, оны Турымбет жақсы көретуғын шығар. Мен олардың алысып баратырған отына суу болып қуылмауым тиіс...»

Деген менен ол жұмыстан үйге қайтысын, шап басқан жүзіндегі ойнақшыған жаудыр көздері дигирманға қиятырған келішкілі қайалар арасынан Нурзаданы ізлей беріуін, бәрі-бір тоқтатпады. Өзіне жәрдем бергені үшін ба, ямаса бәрхә ағаштай қақайып, үйіне хеш бір маңқаласына айланбайтуғын ұлы Турымбетке үй жұмысын иелетіп, баада отын жарғызғаны баада от жақтырғаны үшін ба, дигирманға келіп гезек күтіп отырып қалған қайаллар менен әңгімелессе Гүлбийке кемпір:

— Біздің Турымбеттің жорасы «МТС жигит» жақсы жигит екен...—деп сөз қылатуғын болды.

— Солай егин Александр аўыл арасында «МТС жигит» болып атанып кетти.

Арадан көп уақыт өтпей, Александр аўылдың үш-төрт адамы менен Төрткүлден ақсайлар, плуглар, тырмалар алып қайтты.

Бұл жағдай биразлардың ишегіне қоз салды. Дүйсенбайдың геўкеуі менен Мәмбет молла қайтадан тиришеленип:

— Ағаш гүндесіз еккен егин мәкириўге айналады,—деген өсегін қийтадан гүжнтсе де, өсектин киммен шыққаны және белгисіз қалды. Деген менен биразлар бұл өсекке исенди де, өзлеринин ағаш гүнделері менен бола берди. Ал ТООЗ шылар болса плуглардың жерди тереннен сүретуғынын көрип, егинлердин зор болатуғынына қуғанысты. Плугларды сүйрейтуғын өгизлерди, атларды айрықша баққыға қойды...

17

Турымбет өткен сапары қалаға—Жумагүлге барғанда Дүйсенбайдың «барып бір көрин, не дер екен» деген тапсырмасы бойынша барған еди. Жумагүлге елеге шекем Дүйсенбайға айтап жүрипти. Барды ма, бармады ма, ямаса Жумагүл оны қуғып жиберди ме, ол туғралы Дүйсенбай билиўге қызығады. Себеби, Турымбеттен Жумагүлдің кейпин билсе, исейжақ ойлары бар еди... Өзи барып сораўға батына алмайды. Бәрқұлла қолындағы қусы болып жүрген Турымбеттин үйине Александрдың келип жатыўы оның аяғына урылған гилти жоқ кисен болды. Жазы-қысы бир ен бөздей болып жататуғын еки үй ортағындағы ақ соқпақтың үсти гөнерип баратыр, усы бәхәрде шөп басып кетиў хәлпи бар.

Ол бир рет Жуманияз дәўзени излеп таўып алып Турымбетти аўзына қаратып бериўди өтинген еди. Турымбет жарғынын бир қулағына бас урып келсе де, дәўзенин қорқытқаны себепл келдим деп айтпады. Турымбет енди айтқанына жорта бере ме, жоқ па, бұл жөнинде Жуманияз дәўзе келип хәм хабарламады. Соған қарап «Турымбет маған өз-өзинен келди» деп, қуғанып жүрген Дүйсенбай Жуманияз дәўзе кешиккен сайын, «неғайбыл түнде бунай гүмни шеквесе болыр еди» деп қорқатуғын еди. Турымбет және хабарласнай бийлөрек кеткенге «мейли, өлтирсин» деп турады да, «хәў, қоя гөр, онда бергенлерим күйин кетелі гөй» деп, хәўлиғатуғын болды.

Хәккедей сәк хеш қашан алжаснайман деп жүретуғын Дүй-

сенбай қыстың күни және бир алжасқан еди. Бұл алжасығы еле еситен шықпайды. Дән план ушын қыстың күнлерги ура қараспада арқадағы топардан келген дийханлар қырманьинь қасына көмип кеткен бир ура тарьсын таўып алды. Хәмме нәрсеги ерки менен берип жүрген адамға бұл өлимнен жаман пәнт еди. Бирақ оған да сумлық таўып қутылды.

—Алақойшлар егис басланарға таман тухым ушын бережақ едим...

Ал Александр келгели, әсиресе ол Турымбеттинкине қоныс басқалы Дүйсенбайдың жан-йинине от түсти. «Нәлетийлер неге хабар алмайды», деп сөгинеди. Түн ишинде уйқысыз бузған адамды ийттен бетер жек көретуғын Дүйсенбай түнлерде уйқыламай, тышқан тысыр етсе де «усы Шанияз емес пе?» «Жуманияз дәўзе ме екен?» деп, басын жыландай көтерип және дастыққа қояды. Өзиннен өзи жатып «япырмай ала! Өли төсекке киргеннен соң да уйқыдан бездирдин» деп хөр қапталына гөвекме-гөзек аўнайды...

Далада ийт үрди. Дүйсенбай орнынан тура сала қаныға жақышлап, тын-тыңлады. Биреу киятыр. Ийтке бир нәрсе тасласа итимал. «күшим-күшим» деген дәўыстан кейин ийттин шабаланығаны басылды.

Сырттағы кисиниң аяқ алысынан-ақ танып, тәмбини тайдырып, киргизип алды.

— Әй, алаа, басымды сүргинге салдың-ә! Бейништеп орнымыз болса палымас едик.—Аўзы басы тамылған Шанияз супы сарсылып, төсекти қармаланып барып жанбаслады.

— Араны ашып жибердиниз гөй, супы?

— Сорама, сорама...—Шанияз супы еле солығын баса алмай отыр. Оның бұл келисине қанаат етпей, Дүйсенбай тыпыршынып, оның келиў себебин билгенше асықты;

— Супы, сөйлей отырса?

— Ишаньимыздың абройы зор екен.—Суўны сақалын сыйпады.—Аржақ бержақтан күш биригип атыр. Мен Әмиўдарьяның қубласына өтип, ишаньимыздың тапсырмаларын орындайман деп көбирек иркилдим. Үш жүз алыс әўлийе жайласқан Гөнеде¹ болдым. «Қара қапы» әўлийеге бардым, хәмме жерде ишаньимыздың атын еситкенлер орнынан ушын тура береді. Ишаньинь өзи ашық айтпаған менен олардың жоқарыдан қолы бары ырас па деп сездим. Әнгимелери соған уқсаған. Ираннан жәрдем бар қусайды. Гөнедегилерден де сонм аяладым.

Гөне—Түркменстанның қазирги Гөне-Ургенч районы.

— Тек адам жыйнады ба?

— «Қара қапы» әулиһеде жүзлеген бес атар көріп қайттым. Соны бизлер аламыз.

Дүйсенбайдың ауыр бойы азмаз жеңилескендей болды. Көкірегінің керініп «үххх» деп созды.

— Жуманияз лаузе менен Мотжан мықыры келди ме?—деді Шанияз супы.

— Келмей атыр. Келемиз деген үәделерінің жутып кеттіме дей-мен. Түнде ийт үрсе солар ма екен деп, шала уйқылап басым иіл, мен-зен!

— Ал, енді, мен усы киятырғанда олардың мәкан жайынан, «Жиңишкенія» тоғайынан киятырман. Жоқ!

— Олар былтыр-ақ Порлы таудың арқасына қарай жылысты, гош.

— Ийшан маған усы сәрсенбиге жет деп еді. Бүгін сәрсенби. Бир күн кешиктім. Бірақ, көр дегенлерінің көріп, бол деген жерлерінде болдым. Ийшанымыздың саған тапсырмасы мынау: Сен Лаузе менен Мықырының тауып, ақылландыр, олар жас гезлерінде Қасым ийшанның мектебинде оқып жүріп, бир-екі шаппаттан жеген екен. Сол ушын дық сақлап, өз алдыларына бир төбе болып жүр. Онысын қойсын. Түбінде мақсетлері бир болғансон еуұлыққа таслай бермесін. Айт, Олар түбе Барлықбайға шекем ийшанымыз не айтса мойың бурмайды...

— Ийшанымыз Жумагүл туұралы не айтады? Еситіуіме қарағанда Жумагүл абыройлы болып баратырса керек. Қалада жас қыздарды мектепке жийнатып атырған усайды... «Қаратерің» жаққа барып қайтқан дейме?

— Ондайды сорап не қыласаң? Биреу «Жумагүл сөйтіп пе?» десе «өтирик» деуді билмейсең бе? Сен де сөз қылсаң, халық ниангыш! Оның абыройы өсе береді. Сенің не ушын жайымды мектепке бергенінди ийшанымыз бирден-ақ түсінді. Бірақ, аз қарекет етіп атырғаныңа кейін атыр. Ауылыңнан адамлар таярла. Бир орыс уста келипти деп, еситтім бе?.. Айтпақшы, сизің ауыл ақсақалының өзге миллеттен екенің неге ұмытып баратырғанына ийшанымыз жүдә қатты ашыұлы... Хожанияз дегенің қандай пәмсіз адам өзі... «Қарақалпақ, қарақалпақ деген сөзді неге бөрттіріп жүрмейді. Айт бөрттірсін. Болмаса ийшанымыз наразы болады. Қой, болар, таң атып баратыр, кеттім!..

Үй ийесі Турымбет жөнінде кеуіл қапашылығын айтпақшы еді, үлгере алмады. Шанияз аяқтарының ушынан сылт-сылт басып шығып, ерик бағының арасында байлаулы тұрған атына минди. Дүйсенбай үйіне кирип «Жумагүлди ийшанымыз не

ушын «Қара теріңнен аман қайтартқан себебін сорамаппан-ау» деп, жамбасына бир урды.

Азаңда ол Турымбет жөнінде және ойлады: усының өзі айнып кеткен жоқ па? Оқудан келгенде бир өжетленді. Сонынан оңгарылды. Қалаға барды, және бир бале тапты, Жумагүлге жиберіу қәте болған жоқ па усы, мына бир орыс адамды сол үйге киргизген қудайдан бийүмітті айтса-на! !...» Ол әрі бери ойлаып көріп, қайтадан анықлап сөйлеспесе, жигиттің кем-кем қашықлап баратырғанын сезді. Сол ушын түсте бир тауық сойып Турымбетке мирәт салды. Турымбет, оның менен жекке отырсам тағы мийимди айландырар деді ме, мектептен шығып киятырғанда алдынан гезлескен Хожаниязды ерте келді. Үшеуінің ортасында бир-биріне қал салыспа, тек ғана МТС жөнінде оңгеме болды. Бірақ гәплердің арасында Турымбет Александрды да қосып отырды:

— Мийнеткеш, ақыллы рус екен.

Олар Хожанияз екеуі бир-биріне түсінетуғын еді. ал, Турымбеттің өзге гәп қозғамай ақылшылық пенен сақлық еткеніне қайран болып, кеуліндегілерінің ортаға салып, ашылыса алмады. Солай етіп, бул сапары Хожанияздан бетер Турымбет пенен ашылысып сөйлесе алмағанына Дүйсенбайдың пұшайманы артып, ертеңіне түсте Турымбетті үйіне қайтадан шақырды. Бул иретте ол үйінде Александрдың жалғыз күтіп отырғанын сылтаулап, кетіп қалды. Дүйсенбай енді қасарысты. «Гөрге де бармайсан. Жылауың қолда. Алып қашып көр, ағулық жағыңды айырсын» деді тикленип. Ақырында, төртінші мирәтке Турымбет жалғыз келиуге мәжбүр болды. Бул да түслик гезі еді. Хеш ким Дүйсенбайдикине киргенің көрген жоқ. Көргенде де мектепке қонсы үйден ким гүманланады?

Тамақ нискенше олар соқта ойнады. Турымбет утыла берді. Оның кеулі пүткиллей басқа жақта екенің сезген Дүйсенбай жортаға бир утылып еді. Турымбет оның көз көреки утылғанын биліп:

— Есеп емес, — деп соқтаны жыйнап алып, қайтадан бөлді.

— Жуманияз лаузе тугылыпты!—Дүйсенбай қолындағы бес қарағды маңлайының алдына жайды хәм соқта арасынан сығаланды. Турымбеттің жазық маңлайында жыйрық пайда болғанын сезіп:

— Алты қал менде—деді де ғарғаның алты қалың жерге таслап жиберді.

Александрдың пүткил елдің келешегі, МТС, социализм, коммунизм қаққындағы оңгемелеріне елігіп жүретуғын Турымбет-

тин ҳамме нәрседен гүдери үзілгендей көзлери тынып, Дүйсенбайдың жерге түсірген қағазын кесіудің орнына:

—Алты қалың жоқ болса жеті қал менде,—деп қайсы қағазды ұсығанын аңғармай, ғарғаның дузын жерге тасып қойды.

Дузды көріп утылатуғынына көзі жеткеніктен бе, ямаса оның албырап қалғаны үшін ба, қолындағы бес қағазын жердегілерге араластырып жиберіп:

—Ләузе гебек адам. Басы бас емес, мазақайға қалип,—деді Дүйсенбай.—Адамның нәмәрті өзі менен турмай жолдасын әш-кара қылады.

—Илаж жоқ па, енді? — Турымбет суық дем алды.

—Қорықтың ба? — деп күлді Дүйсенбай. Турымбеттің жүзі қадимгі күйіне түсті.

—Қорықпа, хәзірше ол аман. Егер тutyлып қала қойса қарамлық ететуғынын билер ме екен деп, сынап атырмай. Билсен болты. Оны тutyлмайтуғын етіу керек. Жәрдем сорап жүріпті.

—Енді қойса болмай ма екен. Бір жерге барып ТОЗ ға кіссе ким биледи. Александрдың айтыуы бойынша екі-үш жылдың ишінде тракторлар көбейіп, «арба», «гүнде», «мойынтырық», «тиркис» дегенлер, тек ауыз екі айтып жүретуғын керексіз зат болып қалады, жерді трактор сүріп, егинді трактор егетуғын болады. Сондай күші бар кеңес хукиметіне қарсы туып еси жоқ па екен? Көрсем түсіндірер едим өзіне.

—Сол тракторларын, МТС ын, бәрі де өтирик нәрсе. Абай-сиясат деген бола береді. Тек халықты инандыруу үшін ісдел атырған нәрсе. Жансыз нәрсе жер сүріп, егин етіп келістире ме? Бәрі шайтанның ісі. Ондай жерден алған егиннің өзі қарам! Дийханның қолы қабармай ишкен тамақ мәкиріу дейді молла-лар.

—Мәкиріу болса өзлери неге қолын қабартпай, уымай ишил ксәди? Бәрі бийкар!

—Сені МТС орис қатырып баппа, мийнае құрт болып түске екен. Бәрі бір, сен Жуманияз ләузенің тақымына көкмар болатуғын адамсаң. Бір мүшенді сууырып алмай жаздырса, басым садақа.

Турымбет және албырады.

—Баяғыда Жумагүлдің алдына барып па едің?

—Үйі жансын оның!

—Өзің бил. Ол туұралы да Жуманиязға бір жууап берер-сен. Ал енді, Қалий келтенең қызын аласаң ба? Я Мәмбет молла-ның қызын аласаң ба?

—Ақылым хайран.

—Шақырғанда сөйлесейік, дегенім усы еді. Телпегің менен ойласып көр. Әрманда өліп кетпе! Қысқасын айтқанда, меніңкі ұажыбаты ийман, халықты хам оқытатуғын, хам ұзақ өмір сүретуғын жолыңды айтып атырмай. Түбінде адам деген жер томпайтатуғын мақлұк! Өлі арысланнан тири тышқан артық.

Турымбеттің тамаққа иштейн кемеіди. Пүткіл денесі ауыр тастың астында езілгендей сүйрегиле, бір қолын жерге таянып орнынан тикейди...

Турымбеттің турақсызлығына ауы-зайы құрыған Дүйсенбай аздаа күтілмеген жаналық еситті.

—Салый ұстаның көрігін жырттып дүканын өртеп кетіпті...

—Таза илугларды жоқ етіп, баққыдағы өгизлерді әкетіп қалыпты...

Дүйсенбай бул хәдийсеге өзіне баха беріп, усы атираққа Жуманияз ләузенің келгенін түсініді.

Дийханлар бул ойқанды іслегенлерді таппай зер-зебиллик-те.

«Егер ертеңге шекем табылмаса, менен де гүман етіуі мүмкін»: деді өзіне Дүйсенбай бас қасып хам кеш болғанда өз жайына — мектепке от беріуді ұйғарды. Солай етіп, ауыр жатарда далаға шығып жан-жаққа құлақ салып тур еді: «Дүйсенбай!» деген сыбырлыны еситті. Ұйқылап кеткенім жоқ па деп, көзлерін уұқалап, жан-жағына қарап, қауын қарақшысындай біреуді көрді.

—Жақыла бері, неге қорқып тұрсаң?— деді жансыз қарақшы тилге келіп қыбырлап.

Дүйсенбай түіе тауықтай талтаңлап қасына барды.

—Хәзір «Жаңа жарған» жаптың сағасына жет!

Бай айланып үйіне кірді. Ойласарға адам жоқ. Күткен адам келсе де бойы ауыр. Ошақтың басында бір чайник чай демлеулі тур еді. Сууып кетіпті. Бір кесе қуып алып лық-лық смирип, муртын, алақаны менен сыпырып жүріп, үйдеп шықты.

Оның қайда кетіп, қайда жүретуғынын өмірлік қослас болғалы сорап көрмеген хаялы, ол кеткен соң еситті иштен илип жатып қалды.

Ғәделі жерде бағанағы шақыртушының бір өзі зеңирейіп тур еді. Қасына жақын келіп жулдызлардың жақтысы менен оның балтырын ораған ақ пайтабасын абайлады. Бірақ ол Дүйсенбай жақындаған сайын артына бөсіп-бөсіп бір түп жыңғылдың қасына иркіді хам «ықым!» деп қырынып жөтеліп еді.

дәгеректегі қарабытқан жынтылдардың, шенгелдердің түптері сытыр-сытыр етіп, астыларынан зонқ-зонқ етіп тақыр жерден көгергендей, біреулер көтерізе келді. Бай қоршауда қалды. Әтирантағылардың хәммесі жарақлы еді, баыларының қапталына асыпқан қос бауларынан сүйек сапалы пышақтардың түмсі бурандалары жыттырап көрінеді. Кимиси мылтық асыпқан. Кийімлері де хәр қыйлы. Хаял жаға бешпент кийгенлері де бар. Дүйсенбай олардың түрлерін көріп, неси екен деп, ойлап тұрмады. Себебі хәммесінің де еркек екенлігін иши біледі. Хаял жағалы бешпент кийгенлер де еркек қадділерін дүзеп тұр. Ийегіндегі сақалы қалып, еліулердің шамасындағы мурты жоқ біреуді көріп, супыма екен деп, ойлады. (Супылар муртын қырдырып, сақалын қалдырады). Бірақ бұл малақай орнына, түйінін еңбеклігіне қойып, шаршы тартқан. Дәстүрде бұндай жастағы адамдар ақ териден тысланған жатақ малақай, я қураш кийіні тийіс. Бай кийімлеріне қарап оны онбес-жигирм жастағы бала жигит пе деп шамалады. Кім өзін бұл? Егер айқасып қалғанда, қайсымыз жеңер едік деп, ийіптеріне қарады. Оның ийінін онша кең емес, жүде әлжууаз, билектері жинишке, бармақтары аш пішекті сылынып қалған біреу. Бойы да орташа. Қалғаналары да хәр қыйлы. Ишінде бір ақ теректей ұзыны бар. Ол бойы менен хәммени басып кетежақ болып тұр. Оны бірден таныды. Бұл Жуманияз ләузе еді. Басқаларының кийімлерінің өзлерінің емес екенлігін, гейпарасының сақалларының да анық сақал емес екенлігін аңғарды. «Бұған заман айыпты. Балким, бұлар гилең байлар шығар, мақсылар ма, молла ма, ийшан ба, ұлама ма, құдай билесі, ямаса иштең қартайып жасайынан кеселбент болған біреу ме екен»—деді бойы хәстедей Мәтжан мықырыны абайламай. Ал бұны шақырған шабарман өзін менен қапталдасып тұр еді.

— Қайерде сөйлесеміз?—деді оған бай. Әдебинде өзін жүде қорқынышы тұтқан бай оннан жууап алмастан бұрын бір өкшеден айланып, әтиранындағыларды және көзден өткерді. Соң Жуманияз ләузеге қарады:

— Шақырған екенсіңдер?

Түйенің мойнындай иймейген дәпен Жуманияз ләузе байдың ийініне қол салып «отыр» деген ншарат пенен төмен басты.

— Өзлеріңіз неге отырмайсыңдар?—деді еңсесіне минген ауыр күштең айбынып. Хәмме кейін серпилді. Жылдам-жылдам жерге отырысты. Әдебинде азыраған менен бай бұл адамдардың хәрекеттеріне өзінше сын беріп тұр. Ләузенің дауысы өзіне ылайық емес, майда еді. «Қатын дауыссы еркектен сақла»

деген, деді де, оның надурыс хәрекетіне, бассынбақшы болғанына ишпен наразылық билдирді, бірақ сыртқа шығармады. Шөкке түсіп отырды.

— Дүйсенбай, келген себебинді ишпен биліп отырған шығарсан?—деді Жуманияз ләузе.

— Қайдан білейін. Мен ондай үзәлий емеспен. Маған хәс ким түсіндірген жоқ.

— Қәне Мәтжан мықыры, бір түсіндіріп жибер!

Жуманияз ләузе, кісінің бойына сын таққанды қоясаң ба, жоқ ба?—деді тикейіп тұрғанының өзі ләузені отырғаны менен барабар Мәтжан мықыры шикілдеп. —Өзің түсіндірсең де болады. Мен түсіндірсем де болады, бірақ бұл байдың ақылдан қуры алақан емес екені хәммеге мәлім. Түй ишінде кісінің мазасын кісі ала бермейді ғой. Соның үшін өзін барлығын түсініп отырған болыуы керек деп шамалаймын.

— Гәптің қысқасы жақсы, неге сен соза бересен. Қәне, Дүйсенбай, сен кимлікпен, соны айт. Бизликпен, ямаса оларлықпысан?—деді Жуманияз ләузе гәпті шорта кесіп.

— Сизлерлік болғанда кимлік болғаным, оларлық болғанда кимлік болғаным, мен түсінбедім? Бірақ бір құдайлықпан. Рәсиула хәк. Мухамет пайғамбардың үметімен.

— Сен жалатай адамсан, сақлық етемен, исламға пайда келтіремен деп, жайымды мектепке бердің. Қәне, биз көрген пайда?—деді Ләузе пәтлі.

Дүйсенбайдың тілі тамағына тығылды.

— Неге қамыстай қалтырайсан? Сендей қорқақ адамның жанын жәхәннемге жиберіу керек. МТС құрылатуғының неге хабарламадың?—Жуманияз ләузенің дауысы қалтырады.

— Оллагер билмей қалдым. . . Оның үстіне өзлеріңізді келер деп күттім. Егер бір қасық қанымнан кешсеніз бір нәрсә айтар едім. . .

— Бар кештік. Өлімлік болса да айт,—деді Мәтжан мықыры.

— Әй, Мәтжан!!! Бийлік етіуге ким ерік берді саған?—деді Жуманияз ләузе ашыуланажақ еді:

— Минскі, сизлердің өзлеріңіз алауыз адамларсыз,—деді Дүйсенбай пайттан пайдаланып. —Сизлер менен бас қосу жаңға қауипті. Бүйтетуғын болсаңыз, бір-біріңізге ауыз салып тарқасып кетесіздер. Көрдіңіз бе, бір-біріңізге мин тағып, бір-біріңізді сөйлетпейсіз. Мен Жуманиязға сорау берсем Мәтжан жууап береді. Болар елдің балалары бірін-бірі батыр дейді, болмас елдің балалары бірін-бірі қатын дейді. Усының

төртін, ауыз біріндік болды ма? Өзлеріңіз келип хабар алмас-
тан мени ғұнакарлайсыз?..

Тым-тырыслық.

Дүйсенбай орнынан тикейін кетті. Әтирапын тандырдай қар-
шағандардың ортасында шыр түбелек айланып, бәріні ишпен
санап шықты. Олардың алауыздығы айтылғаннан кейін тым-ты-
рыс болғанынан үмітленіп сөйлей бастады:

— Мен бәріне түспеймен. Бірақ сіздерді бұндай қалда деп,
ойламағанмен, баяғы көтерілістен соң түспеген шығар деп едім.
Енді де кеш емес. Ишпеннен бір оданбасы сайлау керек. Сол
өл деген жерде өліп, тириі деген жерде тириілу керек. Маған
да басшылық керек. Сол оданбасыға орынбасарлар белгілесе-
ңіз де жақсы болар еді. Баяғы Тәжіб мұрттың иелеген қөтесі—
орынбасар сайламағанлықтан болды. Өзі оққа ұшқан. Ұақытта
усы араныздан басшы болар адам табылмай, басқыға ұшыраған-
сыз. Өне, бұл жарамайды. Соның үшін өзлеріңіз ойлағып тел-
пегіңізге келесің көріңдер. Нурымбет ахун қамалғалы ыдырап
кеттіңіз, билесіз бе соны? Мениң айттайын дегенім: Қасым ий-
шанның тапсырмасы. Ендігі жағында соның айтқаны менен жү-
ріу керек.

— Керек емес!—деді уЖманың лаузе жекирнініп.—Біз сен-
сін Қасым ийшан менен аранызға дәлділші бол деп отырғаны-
мыз жоқ. Билесен бе, баяғыда Төребай ел басқаралмай ауылға
масқара болады деп едім. Бәрі керісінше. Қасқаңа машини-
ның қаялың да қатарға қосып алыңты. Сен неге сол қаялды қа-
тылыққа айттырмадың? Дүниәсы көп қаял еді. Байы жоқ қа-
тын, жас жігітке қармақтай қабады. Өзіңе тиімесе, Турымбетке
неге әпермедің? Ешек!

— Ол қатын Турымбеттің бұрынғы мұрындық енесі... .

— Жап аузыңды! Дәліл керек емес! Ауылың орыс ауыл бо-
лып баратырғанда, сен не деп сөйлейсін! Кеше плуттарын дәрйя-
ға таслаттым. Сол орысқа мылтықлы жүре ме, биліп бер. Ке-
ше топылайық десек мылтығы барма деп ойладық.

— Мылтық ол түзе Турымбетте де бар ғой.

— Билеміз. Ақсақалда да бар. Бізге сол уста орыс керек бо-
лып тұр.

— Яқшы, биліп берейін. Бірақ, нилерім, мени азмаз тың-
лаңлар. Ең болмаса усы өз араныздан бір одан басы сайлаңсың.
Ойталып көріңдер. Ал енді, ойлағанда да хәр қим көмешіңіз
күл тартып, жақының көзлемесін. Дынатлы, аузының дууасы
бар, обал-сауапты аңғаратуғын, оның үстіне қатал, күші хәмме-
ден басым біреуді ойлаңыңлар. Хәзір билесіз бе. Қасым ий-

шан жарақ таярлап үлкен атланысқа шығажақ болып атыр.
Бөліңгенді бірі жер деген. Қасым ийшанға қосылуыңды және
бір ойлаңың көріңдер.

— Дүйсенбай, биліңіңіңе берме!

— Төбе-төбе болып жүріу, өз адамларың алып топылау өз-
леріңізге зыян, басшысыз бір не іселеуге болмайды, түспіңдер!

Хәмме самсаз. Дүйсенбайдың сынағысы келді ме, ямаса ай-
тылған келеске олар ойлана берсін деді ме, көп иркілмей ара-
ларың ағып:

— Көріскенше хош, жігіттер!— деді де, мәрт қадам менен
кетіп баратыр еді:

— Турымбетке беқ бол, ол айныса сен де тири жүрмейсін,—
деп дауыслады Мәтжан мықыры ишпен. Ояу жатпасаң суудың
астында қаласан.

Дүйсенбай артына қарай-қарай кетті.

Бір жағынан олардың ұсалап қалып азап бермегенінне қу-
анса да, шигінің қамырындай ыдыраған, бір-біріне иіттей
ырылдасатуғын бұл адамларға иш ашып баратыр. «Әй, нәмәрт-
тлеу! деп бір күңк етіп, бәлкім мениң жасымды сыйлаған шы-
ғар, хәм ғамымды жейін, хәм көмек беріудің жолы табайын»
деген ой менен үйінің қасына келип иркілді. Жән-жағына ой-
лаңып қарады.

Айнала жым-жырт. «Жана жарған» ның саға бетінде ғана
гүңкілдилер есінтеледі.

Таң атыуға мейіллене жақ. Анда-санда шөже қораздың қы-
рылдан дауысы шығады.

— Бас сақылдамасам болмас екен!

Ол үйінен май дүңкесін алып шығып, класс жайына кірді.
Парталарға бір, май дүңкесіне бір қарап алып бірден серпін-
серпін жіберді. Соң шарпы жақты...

Лаулаған өрт жалыны әйнектен сағым түсірді.

— «Ха Дүйсенбай, түргел, өрт кетті, ха Дүйсенбай!»

Асығып, шешіне сала атлас көрпеге оранған Дүйсенбай еле
ою жатыр еді. Бұл дауысқа дәрпенбеді, тек мұртынан күлді.
Өртас жыйналып қалған адамлардың дүрсілі көбейіп күйге-
лек біреу:

— Ғай-Ғай, жанларың болса турынлар!— деп, әйнегің сын-
дыражақ болып «тарс-тарс» урған соң барып «хау, бала, хау
бала, не дейсін? Не болып қалды?» деу менен тырдай жалаңаш
далаға жуырды.

Бул җақытта барлык парталар жанып, класстың төбеси ортасына түсип, енди Дүйсенбай жатырган өжиреге жармасып киятыр еди. Дүйсенбай жалаңаш күйинде албырап жүрип бир азларга көринди ҳам аягына қоз басылгандай асыгып қайтадан ишке кирип, бөз ыштанын кийип, қолына бир шелек алып шықты. Ҳәмме ҳәрәкетте, зыр жууырысып, өртке суу қуйып жүр еди. Бул да араласып кетти. Бирақ ол нешше рет тақирарлап «Ғах-Ғах!»—деп, сөгінсе де муртында күлкі, ишинде җақты хошлық бар еди. Сол ушын аяқлары да жеңил. Бирақ, онысын ҳеш кимге сездирмеди. Сол сағасын тапқан гезде: «Усы ақылым менен қор болып жүрмен-ау» деп өз-өзинен масайрап, сессиз күлип алады.

От өширилген гезде адамлар бирден басқы тапты.

— Суу-суу!.. жыққын-жыққын!..

Быйылғы бәхәрде Кегейли бираз суулы еди. Ауыл бетки раштан жыққын кетипти. Жалтыраған суу сарқырап, абылды басып киятыр. Үлкен баса-бас енди басланды. Қыбырлаған адам Кегейлиге қарай жууырысты. Дүйсенбай бул ҳәдийсеге оңнан сайып қуғаншылы еди. Шыдай алмай, аузын алақаны менен басып селк-селк күледі де басқалардан қалмай алға жууырады.

Бәхәрдин биринши айы болған менен еле суу қаймағы муз еди. Ауылды басып кетиу кәппи тууып тур. Кишкенеден келип Қалий жууыргыш екен. Ол биринши жетип келип жыққынға бел урып еди, белі бойламай өзін алдына еңтерилип, Кегейлиге шомп етип түсип кетти.

Төребай менен Александр ийлерине бел салып қатара жууырысып киятыр еди. Александр келе сала Қалийдың изинен бой таслап, музлы сууда жүзип кетти.

Сонан арасында издегилер де жетип үлгерди. Ени жигирма адымға шамалас жыққын Кегейлиннің сууын бурып, сарқырап агып тур.

— Сабырдылықты сақлан!—Төребай жыққынға абына келип қалған адамлардың алдын кес-кеслеп турды.

Александр Қалийды баладай қылып қолына көтерип келип Төребайға:

— Үйіне жеткеріу керек,— деп рашқа жатқарды. Еки адам көтерип кетти. Александрдың үсти-басына музлы суу сүмеклесип жерге сорғалап турса да кетпеди:

— Жолдаслар, Һәмме нәге қайтып, көтергенинннше қада Һәм шөп табул келилер!— деп буйырды жыйналғанларға.

Көзди ышып жумғанша Һәмме зымғайып тарқады. Оған шөксем өзи де тынбады. Сыртқы кийимлерин шешип алып сығып,

қайтадан кийди Һәм жағаға жақын құрғақлықта қулыперең шығып жыққынға басатуғын шөп шауып жүрген Төребай менен Сейитжаннның қасына келип, қолына орақ алып, шөп орыуға түсип кетти..

Демини арасында қадалар да тайын болды. Енди бул қадаларды жыққынға газ-қатар қағып, өрине шөп салыу керек, сонда ғана ағыс иркіледі. Сууға ким түседі деп, турмастан:

— Қане Төребай, қадалардың ушын шауып Һәзирлен!— деп, Александр жыққынға секирип түсти Һәм өзи сияқты бойы прн Турымбетти қасына шақырып, қолына балта услатты:

— Мен услап тураман, сен урасан!

Жағада қарап турған адам болмады. Кими шөп қушақлап, кими қада сүйреп, кими алысырақтан топырақ арқалап киятыр. Дүйсенбай жыққыннан алысырақта қап пенен топырақ арқалап киятырғанларға:

— Тасый Һойынлар,— деп тур.

Хожанназ да келип қалған еди, ол не ислердің есабын таппай, сууық сууға түспеудің қийлесин ислеп, арман-берман жууырып, қонышындағы қамшысының ушы тирсегин сабалап тур.

...Төребай қызып кеткен еди. Қар келгенде ирым қап топырақты дүрс еттирип төгіп жыққын менен құрғақлықтын арасында Һәммеге бас болып жууырып жүрипти. Һәмме қара тер.

Жыққын уалы сәскеде байланды. Қандектен, топырақ тасығанлардың да, шөп тасығанлардың да батпақлыққа батпағаны шамалы.

— Қане, енди тез үйлеринизге қайтып жылынылар,— деп, Төребай Һәмменин қайтыуына урықсат берди.

Бул ойқаншын айыпкерлері түстен кейин пәленди. Төребай менен Александр келип жаға менен көп жерге шекем жүрип көрди. Әтирап быжнаған ат излери еди.

— Менинше, усы ауылда сүйенишлери бар,— деди Александр. Төребай басып қасыды. Һәзир екеуден екеуи Һештеңе шеше алмайтуғын болған сон, олар үлкен жайға келди. Бул жерде де адамлар өз-ара қар кимди айтасып, қар қийлы болжап атыр екен. Булар келип қосылды.

— Менинше усы иске Дүйсенбайдың қатнасы бар,— деди Бийбайым бирден. Адамлар ан- тәң болып тур еди.

— Сенни қайлшылық?— деди орта бойлы шымыры денели бир дйқан.

— Не ушын қайлшылық?

— Мектептин пәтиги алысып атырғанда өзин зорға оятын алдық. Егер билсе өз жайы алысып атырғанда журттан бурны

данғара салып шықпас па еді?— деп және сол шымыры денелі дийқан жөнісілік бермеді.

Дәлілге қеш ким дыррықшылық ете алмады...

Бұл хабарды есіткен Дүйсенбай және қуанып-өзіне бұрынғыдан да бетер исенім туудырыу үшін жоғалған плуглардың Кегейлінің уатанында екенін айтпақшы болып тұрды да, сонынан «қайдан билдің?» десе не қыламан деп, үндемеді.

Бирақ бұған Қалий анықлық киргизіп, кеше Кегейліге суға батқанында аяқтарына темір тийгенін айтты.

Александр Кегейліге қайтадан сүйгіп көріуге мәжбүр болды. Қалийдің көпті ырас шықты. Оның айтқан бағдарынан плугтар, тирмалар табылды.

Бұл ойқандар «Бахытты» ларды жолдан ирке алмады. Мектептің төбесі қайтадан бастырылды. Александрдың басшылығында классқа скимейкалар соғып қойылды.

Ауылдың күншығарындағы алаңда жұмыс бұрынғыдан да қызып, МТС-тің жыйлары үшін дәслепкі дийуаллар жүргізілетуғын тырнақ орындары қазылып, жерлер тегісленіп, соғыр самалы менен аппақ шаң бурқылдап аспанға көтеріліуін тоқтатпады.

Дийханлар жаңадан егис жерлер ашылып дауам етті...

Аспанда тырнақтай булыт жоқ. Қуыш жарқырап тұр. Самал да жағымалы. «Бахытты ауылының» қар бір үйінен шыққан адам күн шығысқа қараса, ала шаңғытта ісдеп атырған МТС құрылысшыларын көреді. Сол үшін кеулі бузықтар ғана күн шығысқа қарай алмас еді.

Дүйсенбай мектепке от беріп, ақылшылық ісдегеніне және нақтанышы есінеп, «өз уақтында ауыл-елдің ағасы, елтірі тоңын жағасы болғаным бийкар емес екен»—деп, бетін күн батысқа алып, далада ойланып, желкесін қасып тұрып-тұрып, Тұрымбеттің кемпірін көріп қайтыу үшін баратыр еді, соқпақтың ернегіндегі бір түп еріктің шаңасы ақ қой терісінен қыстырғышлы дегелейін иіліп қалды.

— Әй, нәлетің,— деп ол жоқары қарады.

Ақ құраштай дөңселенің үстіне дөңгел ерік ағашының ақ гүлдерін көзлерін қамастырды. Ол, ұсы уақытқа шекем абыламағандай таниланып көзлерін билегі менен сыпырып:

— Көтеріп нәлін екенде көгермейтуғын нәрсе тепсені шыққан соқпаққа қалай көгерген?—ә? ипырмай-ә? Адамлар сыяқ-



лы жер—эм өзгергенбе?»—деп ояң-буяғын айланды. Өзиниң ерик бағына бурылып қарады. Ғары ерик ағаштарында дәр кренде, санауды гүллер көринеди. «Әй, мынаны көзге күйік қылғанша шабыу керек екен?... Тоқта, билип алыу керек, бул маған дерек пе, я Турымбетке дерек пе?»—деп еки үйдің аралығын көз бенен шолды:—«Турымбетке дерек, шабыу керек... Әй, усы ерик ағашына неге сөйлеп турман. Қайнпли. Әбди жоқ болсын. Айтпақшы, Мәмбетти неге жиберип алмайман».

18

Жумагүл азанда кеңсесине киргеннен кешке шөкөм дөшкөндөй саба җаңыт таппас. Келиүшнлөрднн изн үзлмөйдн, оны гә-окружком, гә окрисполком шақырады, гә ол комсомол комитетинн мәжлислөрүнә қатнасады. Кеште үйиндә отырып, бүгүн кеңдәй не пәтиргеннн еслеп өзинә өзн есап берип қараса, ұстақанды кештенә көз алдына келмөйдн, бәссөз, ақырсыз өмир қалмағад, мислн бяр дөңгелеткн айналып жүргенгә ұсабын.

Китابلар оқып өзин толқыткан ойларға жууап ізлейди, ҳеш-жерде ҳештене табалмайды. Бир күни ол ески газеталардын биринен, Владимир Ильич Ленин Шығыстын мусулман ҳаял-қызларынын фәкиллерин қабыл еткенде Надежда Крупскаяға «Ең төменги қатлам көтерілди, енди бизни елпизде социализм тәминийн етиледи» дегенин оқып қалды-да, қайтадан терен ойға шүмди: «Бул қазайынша, қайткенде еске асады? Мен не қылым керек?» ҳәр күни усы сориблар үстинде бас қатырып бирден жууап тапты, «ҳаялларды жумисқа тартыў керек. Бизде барлық ҳаяллар жас балалы. Оларды не қызады? Бүеле балалар ушын бала бақша ашыў керек. Қолы бослаган ҳаяллар, әлбетте, жумис ислеге келиседи. Сонда қандай жумыс бар оларға?»

түрлерін көз алдына келтірді, қазірше бәрі нақалай, қайларды қызықтырмайды. Барлық қайл үшін ең қолайлы, қар бір қайл үшін, бала шатасы үшін әрман ететугын бір жұмыс бар, бұл машинаның болыу. Әлжан суышының қайлындай машинаның болыу. Өз балама өзін киім тиксем, өз киімимді өзін пиісем, өз ерім өзін киім тигіп киіндірсем деп қызықпайтуғын қайл қалмас.

Усы ойы басына келипін маттал Баймуратовтың кабинетіне кирди. Секретарь оны асықпай тыңлап, қарқашанғысына салдамдылық пенен жууап қайтарды.

— Жумагүл, жәрдем көрсетің аңсат, бірақ қар исти қалай баслау онша қызық емес, қалай питкерің қызық. Әуеле усы жағына ой жуырт.

Ол және ойланды. . . Қайлардың басын бириктиріу үшін сонғы тапқан ойларынан артық бириәрсе есине келмеді.

Интернатқа барып Муханов пенен келісіп қаладағы қайлардың дизимін алыу үшін балаларға тапсырма берді де, Окроно Мәжитов пенен келешектегі балалар бақшасының орнын таңлады. Бұрынғы Нурназар баққалдың жайы қолай деп табылды.

Бұнан соң бақшаға қойылатуғын қарқайлы үскенелер үшін, ойыншықлар үшін Төрткүлге адам жиберилді.

Оған шекем машинишылыққа бирнеше қайларды қызықтырып, қатте не көрсетің керек. Оны да биреу үйретің зарур. Әлжан суышының қайлы Улжанға барған менен ол яқшы дей қойса не жақсы, оның үстіне машинишылық оның күн көрис кәсипи басқалардың машиниш болыуын жақтырмауы да итимал, егер келісе қойған жағдайда, өз машинасын басқалардың үйренбеген қолларына ұслатпауы да мүмкин.

Сол үшін ол бір базар күні өз пулына бир «зингер» машинаны сатып алып болып Улжанға келді. Ол ырастанда Жумагүлдің шамаларан жерінен шықты:

— Сиялым-ау, — деді ол бирден қызып. — Анығын айтқанның зағалы жоқ. Қайсы киіс өзіне гөр қазады. Кәсипимді өзімнен басқаларға үйретсем, машиниш көбейсе менің тигіп сатқанларымды ким алады? Жоооқ, бұл қосығың дым ғана келіспейді, сиялым.

Жумагүлдің ишек-силесі қатып күлді.

— Женте, түспіші мені, гилең қайларды бириктиріп артель дүзбекшіміз, гилең қайлар бирге істейміз, сонда сен қарзиргіннен көп табасан. Тигің машинасын-әм биіпул береміз, шыт-шебирді-әм биіпул береміз.

— Ал, балларға ким қарайды?

— Оғанда илаж бар.

— Балларды жиінап аласызба?

— Нурназар баққалдың жайын билесізгөй, соны тазалатып қажетің қойдың, бир бөлмесін баспүкил саған береміз, қайларға машина тигіңді үйретсек, және бир бөлмесінде баллар бағылады. Ким саған шәкиртликке келсе, тек олардың баллары бағылады.

Улжан үлкен көзлерін сүзіп бірақ ойлы пиішіңге кирди. Бұл Жумагүлдің дәмелендіріп түргеліңге қолайласты:

— Женте асықпай ойлан, екі-үш күннен хабар аламын өзің жолығарсан. Бир «Зингер» алып қойыппан, мынауынан ана құрлым жақсы.

— Балларды ким бағады?

— Қайларгүл бағады.

Жумагүл еле Қайларгүл менен келіспеген еді, аузына қалай түскеніне өзіде қайран, ал Улжаның мақұллау белгисінде таңланғанын көріп, ырастанда, Қайларгүлді үгітлеу керек деді пиішнен.

— Қайларгүл келістиме?

— Келіспесе өзім бағаман.

— Басқа іслерін менен бола бер, мен үйдегі менен-әм мәслахәтлесің көрейін.

Ис биризүйе жақсы бағдар алғанына қуанып Жумагүл үйдеп шықты-да, және ойланды: қайларға әуеле балабақшаны көрсетің керек. Қалай келтірің мүмкин? Қо, және бир қызық ойлап табыу керек. Бәлким, қайталап бир пьеса таярлау керек болар. Соған өңшен қайларды шақыртатым. Нәнен қайларға үскенеленген балабақшаны көрсетемін. Ойыншықларға көзі түскен балалары қаспан кеткісі келмейді. Бала неге қызықса, тілегін орындамайтуғын ана барма?.. Ал, сонда қандай пьеса? Бұрынғыны тоқирарламау керек. Пай ұсындайда жазыушылар болса еді?.. Ол усы ойы менен Мухановқа келіп еді; ол келіссінін алдында тур екен.

— Қешқандай ойланатуғын жоқ, — деді ол Жумагүлді қысқа тыңлап болды да. — Халықтың өз өмірінен аламыз. Мәселен, Әлжан суышының қызын оқыға қалай жиберген. . . Ол болмасаді толып атыр. Қалаға келгелі өзің нешеуін көрдің, солардың бири гөрой етіп аламыз. Қайл роли керек болса базаяғы өзің бар.

Жумагүлдің кеулиндегісі табылып өзің басты.

— Ал енді, Жумагүл, сенің жолыңа қарап шығып едім,

иште мәжилсә басланайын деп атыр, комсомолға жаңадан ағзалар қабыл етпекшимиз.

Жумагүз интернаттың комсомол шөлкеминде бюро ағзасы еди, кеше ескертилгенине қарамай, басқаларды күттіріп қойғанына қысынып ишкерилесе, президиум столында Қоразбековтың да отырғанын көрди. Құдайсызлар уйымшын баслығы неге шақырылғаны оны таңландырмады.

Биринши болып, ұзын бойлы, сүен жағында тулылары салбыраған, мұрынлы, көзлери шүңгиллеу бір жигит кирди. Үстінде қолдан сырылған сарғыш түн, ақ бөз көйлегинин неғайы жағасы илинген, қара қурашы қолтығында.

Комсомол шөлкеминин секретары үшін түргелип кирген жигиттин өмир баянын, арзасын оқып болғаны сол еди. Қоразбеков шыры етип сорау берди:

— Хәй бала, тулымшағын не?

Жигит қызарды.

— Қашан алдырасан?—деди бир бюро ағзасы.

— Жалғыз анам бар. Сол бир жан сойым алдырамыз деп еди, хәзирше сойыслық табылмай атыр.

Жигиттин ырасын айтқанына отырғанлардың биразы күлмисиреп қойды. Қоразбеков күлмеді, қызды.

— Не өзи? Ийшанның я, молланың тухымымысан?

— Жоқ, ата,—деп, бала кесип жууап берген менен, таппа лауам ете алмай тығылып, бетине қан тепти.

Жумагүз сорау берди:

— Комсомолға не мақсет пенен кирип атырсаң?

— Ленин исине садық болыу үшін, жамай душпанларын құртыу үшін. Оқыу үшін. Елди қорғау үшін...

— Биреу зорлады ма?—деп, қосып қойды интернат комсомол шөлкеминин секретары.

— Жоқ, өз тилегим менен кирип атырмаң.

— Кимде сорау бар?

Сорау беріуге асығып отырған Қоразбековқа жан енди.

— Құдай бар ма, жоқ па?

Жигит иркилип турып, мұрын жөң менен сыпырып қойып әсте, ғана жууап берди:

— Жоқ, дегенди еситип жүрппен,

— Еситип жүрсең бе, я жоқ па, ашып айт?

— Жоқ.

— Шығмыс тексерилген бе?—деди отырғанлардың биреуі.

— Аға тексерилген. Интернатқа келгеннен бир жыл болды, —деп жигит үшін секретарының өзи жууап берди.

— Қане жигит,—деп жыйналысты Қоразбеков бийлеп кетти.

— Сен құдай жоқ дедің, оны не менен дәлиллелейсең?

— Ант иш десеніз ант ишмен.

— Арақ ишесең бе?

— Ишип көрген нәрсем емес.

— Әне, сен нағыз диншил жигит екенсең. Усы жақытқа шекем арақтан қашып жүріу—бул диншилликтин белгиси. Қане, мынадан урла.—Қоразбеков қалтасынан бир шийше арақ шығарып столдың үстине суу ишиу үшін қойылған кесеге бир жұтымдай қуйды.—Құдайсыз болыу үшін шошқаның төшин дәм жеу керек. Мәлишип жибер.—Қоразбековтың хәш ким менен жұмысы жоқ, хәттеки жән-жағына қарамастан кесени жигитке ұсылатты. Жигит кесени қолына алып, ийскеп көріп, мұрын жыйырса да, қысығанынан не екенине қарамай ғылық еткізди. Сонынан бираз жақытқа шекем шақалып, көзлеринин жасын сыпырады:

— Бунығыз зәхәр емес пе?

Отырғанлар күлди...

— Әне, хақықый құдайсыз комсомол. Мениң сорауым питти.—Қоразбеков ырза болып, шийшесинин тығынын тығып қалтасына салып қойды.

Көпшилликтин пикири бир жерден шығып, жигит қабыл етиди. Келесі тезектеги жигит кирместен бурын Жумагүз:

— Аз ғана иркиле турып,—деди тикейип,—Менинше, құдайсыздығын биліу үшін арақ ишкізип көріу пүткіллей надурас жолдас Қоразбеков. Сиз арақты бизни жағдайымызда жаңа нәрсе деп қарамаң ақыры. Ақибети неге әкелетугынын түсінбесіз бе? Бүйтсек көп жасларды қатардан шығарамыз, адамларды қашырамыз. Хәзирги көргенинне ақыры болсын, жолдас Қоразбеков.

— Тоқтатыу мүмкин емес!—деп Қоразбеков өрре турды.—Арақ ишиу хәзир жаңа дәстүрге айланып баратырған нәрсе. Көкнарды құртыу керек. Гүллий аял. Араққа келсек, бизни командирлериниз ишетугы еди. Бир комиссардың ишкени де көрдім. Сонда бизлер неге ишпейміз? Бизде бурын болған ба? Болмаған. Себеби не, ислам дини жол бермеген. Ал сенни менен биз динге қарсы адамлармыз. Динди ен жайдырмау керек. Сол үшін арақтың ишилиғи зәрүрли нәрсе. Кимде-ким комсомолға кирсе, бир-бир урламаннан ишип, құдайсыз екенине исендирей ақыры. Мен комсомол жөинде айтпай-ақ қояйын. РКП (б) ның 1921-жыл сентябрь Пленумының қарарларын оқыған болсаңыз итимал. Онда көрсетилиғише: партияға, хәттеки кандидаттыққа қабыл етиуде қандай киш болығына қарама-

тан, диншилдердің айтқанларының бирін орындап жүргендер алынбауы тиіс. Моллалардан сорасаң, арақ ише, намаз оқы, дейді. Арақ ишеген адам, намаз оқыған адам диншилдердің айтқанын қылғаны емес пе? Әлбетте, диншилдерге бойсынганы.

— Сіз сол өзіңіз мысалға алған қарарды бұрмалап түсіндірмеңіз,—деді Жумагүл зилли.—Онда арақ жөнінде айтылмаған, ал диншилдер жөнінде болса, басқа пунктлерінен көрің, ақыры...

Шыдамай секретарь тикейді.

— Жолдаслар, арақ жөніндегі тартыстың керегі жоқ. Арақ ишеуге менде қарсымын.

— Араққа Мухаммед пайғамбар тыйым салған. Соның жолы менен кетпесек жақсы,—деп Қоразбеков басылды.

Гезектегі жигит шақырылды...

...Қоразбеков мәжілістегі қарарының өзгеруіне сон түсініп Жумагүлден аулағында кешірім сорап жақ болып оған жанапайласа шықты. Жумагүл оның мақсетіне түсінбей арақ жөніндегі пікірін өткеріп ұшын және өзбелей берер деген ой менен өзі аулағырақ тұтыуға мейілленіп бір қырындай бергені әлдеқандай дәстүрхан көтеріп кінтырған Қызларгүлді көзі шалып Қоразбековке дегінші.

—Женгейдің дәстүрханым көтериспейсізбе?

—Бұл қартайғанша мени алып бір жағымнан жанапайлайды да жүреді.

Аңсыз баратырған Қызларгүл ерінің дауысын танып мойын бұрды, Жумагүлді көріп иркелді:

—Жумагүл менде сенің болып қалдым. Бүгін бір тойда екі хаялды үтіледім, екеңде қызым оқыға жиберіуге келісті.

—Рахмет, жеңге. Сал гидирсен қолыңыздан алайын.

Ақ кеуіл Қызларгүл дәлбіреп қайрылып келді. Жумагүл оны бір қолтығына, Қоразбековты екінші қолтығына алып, Мухановқа «өзімізден ер» деген белгі берді де, ерлі зайыптың ортасында олардың қызындай еркеленіп, келешектегі балабақша менен артельдің жайына қарай жүрді, хәм жол бойына өз ата-анасына ойласып атырғанға мезетіп, бала бақша хәм тигіу артели жөніндегі ойларын баян қылды.

—Жүде—хәм жақсы ой,—деді Қоразбеков.—Мен хәм мынау жеңген қандай жәрдем болса аямаймыз.

Жумагүлдің көзлері күлімлеп Қызларгүлге еркелене қарады:

—Ағайға қосыласызғой-а, жеңге?

—Қосылмасқа болмайды. Бұның өзі күте қарамағдай адам.

Түнлерде сөйленіп шығады. Себебі аты әпсана Маман бий¹ барған жақларға барған, солайғой-а?

—Әлбетте, солай.

Ерлі зайыптың татыулығы, ашықтығы Жумагүлге күте онай түсті.

—Қызларгүл жеңге сол болажақ бақшаға сіз басшы болып бирінші балаларды өзіңіз қабыл етсеңіз екен деген тілегім бар. Бұл-әм әпсаналық не болады.

—Мен-а?—деп Қызларгүл көкірегіндегі муштай түймесін қамтылады.—Балалары жыласа, ата-аналары мени түтіп жемейме?

—Болабер, хаял, бола бер,—деді Қоразбеков.—Қайтама жақсы, балаларды жасынан баслап құдайға исенбейтуғын етіп тәрбиалайсан.

Қызларгүлдің еріні еркелетіп, әлдеқандай қарсылық билдіріуге сөз ізледі, бірақ Жумагүл алды алды.

—Хәл еріменен тең хуқық алған заман орнаған менен ердің атын хаялы шығарады деген нақыл өзгерген жоқ, жеңге.

—Уттың, синлим.

Олар жайды биргелесіп көзден өткеріп және жақсы болуы үшін қандай ремонт жұмыстары керектігін мәсләхәтлесіп тарқасты.

Жумагүл Муханов пенен келешек пьесаның мазмұнын сөйлесіп қалды.

...Нурназар баққалдың теріс ойына әдеуір кен еді, пьеса қойылуға белгіленген мүддетте еліу-алпыс жас бала менен жигірмалаған хаял келтірілді. Бұның өзінде үлкен жеңіс еді. Жумагүл олар менен бирим-бирим сәлемлесіп, хал-жағдай сорасып, кимісінің баласын еркелетіп көрісіп хазір ойын баслануының ескертті де сахна артына кетті.

Дәріу-ақ сахна ашылды.

Келгелі ұлы-шуу қым-қуыт болып атырған балалар, өз-ара еңгіме жарыстырған хаялдар бирден жым-жырт болды. Басында қазандай үлкен қара шөгірмесі, белін кендір жип пенен буған қырық бес жаслардағы дийқан жанбаслап чай ишіп атыр. Гөңелеу айдымлыны, басына хайуанқаслап орап азмаз науқас

¹ Маман бий—Тарихый деректерде 1743-жылы қарақалпақтардың Рескеге қосылуы жөніндегі хатты Петербургқа апарған Маман батыр.

лығы себепли жөтеліп отырған қызы оның аяқтарын ұзаққа атыр еді, бесіктегі баласы жмалаған соң оған екінші қолын созып бесік тербетті. Даладан он-онбір жаслардағы қызы жуырып келді.

— Апа, мен де балалар менен оқығұға барайыншы.

Үйбесінің Муханов, қызың Жумагүл, қызың Әлжан суышның қызы екенін қешкім таныған жоқ, хәмме жым-жырт олардың хәрекетін бақылауда.

Үй ибесінің көзлері қақарленіп қызына бір нәзер таслап еді, ол шәкедей болып үнсиз ғана анасының қасына отырды.

— Ағасы урықсат бере қойса...

Үй ибесі қолындағы кесесін улауы менен оған сұфрет болып қатып тіслерін қайрап гижинді:

— Менің қулағым не еситті?!

— Ағасы...

— Қыз оқып не арттырады, бәрі бір иінде сендей шүйке-бас қыял болады-ақ.

— Әйбей, сорлы, ондай гәпті айтпаға уалмадыңба?

— Хәй мынау мені сорлы дедіңгөй-ай! — деп ер кәпелімде қуындай көтеріліп, кесені чайникке урып жиберді де, қызын тепкінің астына алып қалды, хәтте кишіне қызында бір қолы менен қағып жиберді.

Хана тепкіге шыдамай қып-қызыл қан қусты.

Тамашагөйлер арасынан бір келіншек шыдамай ушып-ақ түргелді.

— Хәй, халайық, мынабір рәхимсіз қызын өлтірді гөй, арашалаңда!

Балаларда қаулығысып, қыяллар өрре-өрре туып сахнаны гүл басты...

Жумагүлдің ойлағаны болып басындағы орамалын алып таслап бетінің бояуын сыпырып қыялдардың алдында тұрып қалды.

— Рахмет сизлерге, рахмет кеуілиңізге. Мине, хәзір көпшілігі үйлерде өне ұсындай...

Қыяллар аң-таң.

— Жеңгейлер, апайлар, енді мен сизлерге шынымды айтайын. Ойынның сылтауы болмаса келмес деп ұсылай ісқалдым. Енді сизлерге бір жай көрсетейін.

— Ол қыялдарды баслап екінші бөлмеге кірді.

Төрткүлден әкелген хәрқыйлы ойыншықтарды сулаулап реті менен жайластырып, жайдың ортасында Фатима тұр еді. Ол қыялдардың алдына шықты:

— Келіндер, келіндер! — Дийғалға Владимир Ильич Ленин-

нің, Надежда Константиновна Крупскаяның сұфреттері де пәдірілген еді, Жумагүл алға өтіп Ленин хәққында, Крупская хәққында түсінік берді.

Қыялдардың аузы ашылып тыңласа да, балаларының көзлері ойыншықта еді, хәрқайсысы бір ойыншықта қол ұзатып аяқтарының шалғайларынан тартып қыңырлық қылып отыр.

— ... Енді, балаларыңызға дыққат әударыңдар, — деді Жумагүл гәпті көл соза бермей. — Егер қалесеніз, балаларыңыз күні менен ұсы ойыншықтардың арасында болады.

— Өзлеріңіз? — деді жас келіншек.

— Малдай туып жүребересен, рәхатін басқалар көре берді де, — деді қайғаны бір қыял.

Соңғы гәпке не жуып болатуғыны хәммені қызықтырып ләм-мийимсіз қалды.

Жумагүлдің ашық қысып жүзі бурыштай қызарса да өзін басты, хәтте жүзінде сол өтирікпеу көрінісінде күлкі ойпатты.

— Қыял ондай емес, жеңгейлер. Балаларыңызды күні менен бағып береміз, өзлеріңіз үй жұмыстарыңыз бенен боламыз. Бул әлбетте, жалықтырады. Сол үшін бір жерде ісқалды. Қалейтуғындар үшін киім тигіу әртелің дүземіз. Қәне, ізіме еріңдер, мынау жайда бір «зінгер» тұрыпты, хәзірше үйреніңдер. Оннан соң хәкімет хәрбірінізге бір машина әперді. Сиздер басқаларды үйретесіз. Оннан соң хәкімет және оларға да машина әпереді...

Бул киімнің қулағына жақты, кимге жақпады, хәзір жете биліу қыйын болды, бірақ хәркім хәрқыйлы болжау айтып өзара гүлқалды. Деген менен бәріде балаларының ырқына жығылып, ойыншық қойылған бөлмеге қайтып келді. Біразлар балаларына урып-кейіп қайтты, біразлары балалары менен отырып қалды, батыллау екі қыял үйлерінде асығыс жұмысы барлығын сылтаулап, хәзір қарап тұрағой... деп балаларын Жумагүлге таслап үйлеріне қайтты.

Жумагүл кешке дейін бала бақты.

Бул әдет жақсы үлгі болып, сол қыяллар кеше ойыншыққа үйренген балаларының қыңырлығына шыдамай ертеңне балаларын және әкелді. Жумагүл кенседегі жұмысты қойып ертеңне күні менен бала бақты. Өзінде ешкіл еді, әкелінген хәрбір бөлені өз анасынан бетерірек қастерлеп қушақлап алып қалады, ойнатады, біреуінде жылатпай хәр қолына біреуін көтеріп әуқисілейді... соңғы күні олардың қоныстары балаларын әкелді...

Бірақ олар балаларынан қашық кете алмай екінші бөлмеде машина үйреніу менен әбере болды...

Жумагүлге жәрдемге Қызларгүл келди. Соң Улжанда келди. Усылайына мақсетті істер басланды... Хаяллар үшін жаңаша істер басланды...

Ғақыт өте берді. Хәр бир өткен күн жаңа басламаның пайдасына шешіліп бара берді. Оқиғаның ақыры жақындап қалғанына қарамастан мектепке тазадан қыздар келе баслады.

Бұлардың хәммесі жаңалықтың душпанларына усы ғақытқа шекемгі хуким сүрген өмірді күлге айландыратуғын өрт сыяқлы сезілер еді.

«Бахытлы» ауылында суғ жыққынның шөлкемлестіріп плугларды суғз таслағанында жақсы нәтиже шығаралмай ишқысталықта жүрген душпанлар Жумагүлдің иси рауаж ала баслағанын еситтіді, енді қаладан узақта жүре алмады.

Қаланың арқасында арғы басы екі шақырым шығатуғын далаңлық бар еді. Айналасы қарабарақ. Егер күндіз болса, буа далаңлықтың бергі шетіндегі бир түп қарабарақты паналап отырған киіс арғы шетінде мәйек жумалағанын көреді. Ал, айсыз түнде сол бир түп қарабарақты паналаған мылтықлы бир адам-ақ бир топар атлыға көрнібей қырып салса болады. Сол үшін да олар қаладағы хеш бир үйде жыйналмай, бүгінгі ойласықтың орны етип усы далаңлықты белгізеді.

Қас қарайып, қараңғылық қойуласыудан хәмме келе баслады. Бул жерге Жуманияз ләузе, Мәтжан мықырылар жигитлері менен жыйналды. Дүйсенбай жекке келді.

Бирақ хәммесі атларын басқа жерде қалдырып пиядалап келип атыр.

Олар шоқланысып атырғанда, алыстан нәзер таслағанда пададан бөлініп қалған бир топар малдай көрнір еді, сол үшін оиша қорқыспады, керисинше хәрқайсысы бир төрепке қарайды.

— Қәне Жуманиязжан, Мәтжан,—деді Дүйсенбай гәп баслап.—Өзлеринизге белгилі, Атанияз ақ қураштың хабары менен жыйналып отырмыз. Ең қауіпті нәрсе Жумагүл Зәрип қызының баслаған істері хәуиж алып баратыр. Бас ғазыйыамаз ендігі жағында хаял-қызларды кеңес хукиметиниң хеш бир жұмысына араластырмаудан ибарат. Менинше, буа бәримиздің қолымыздан келеді. Сонда биз, усы ғақытқа шекем шеше алмай жүрген миллет мәселесін шешеміз. Мен елеге шекем қарақалпаққа автономлық бергенниң ақыбеті не бодатуғынын түсінбей жүрмен.

Жуманияз ләузеге Дүйсенбайдың екі-ушлы, сүйеп-салдылау гәплері жақпай бирден қызды;

—Сен адамман деп сөйлеме. Таңирберген машиншынның сонша дәскелі хаялын Турымбетке әпере алмай, я өзин алалмай жүріп сөйлейсен. Қәне сениң ақылың? Мурындық ене болса баяғыда болыпты. Еле де Турымбетке алғыз сол хаялды. Айттым, баяғыда, ғарры хаял жас жигитке қармақтай қабады. Қәне, ақ қураш, өзин сөйле. Сен усы нәрселердің хәммесін биіліп жүріп, биз үшін көрсеткен хызметиниң ортаға сал. Автоном болған менен хукимет тез қулайды деп едің, қәне қулаганы? Қайтама барлық миллеттиң адамлары ийилесіп, ел басқарып, күшейіп баратыр. Өзин қалада турып, бирге ислесіп, бүгінгі елдің ары намысын сатып жүрген хаялды тири қойың себебинди айт!

Дүйсенбайдың аузына құм қуйылғандай тығылып, басын қасыуы менен отырып қалды. Құрбанияз гәп баслады:

—Жигитлер, мен сизлерді ойласыуға шақырттым. Усылай исләуді ийшанымыз, Шанияз суфшыдан айтып жиберген екен. Ақыры билесизлер гәй, мениң де қалада белгилі орным бар. Мениң ғазыйыама душпанымызды өлімге таярлау, ал сизлердей мәртлердің иси көрсеткен жерге ғана шөкелеп урыу...

—Қәберине шөкелеуимиз керек?—деді Мәтжан мықыры асығып.

—Тоқта, айтып болсын, пәмсіз, гешше!—деп Жуманияз ләузе жекиринди. Мәтжан мықыры ернін жалап-жалап шөгип қалды.

—Қәне айта бер, ақ қураш,—деп бұйырды, Жуманияз ләузе

—Жигитлер, мен не айтаман, миллет мәселесі хәммеміз шешетуғын мәселе. Оны өзлериниз билесіз, Автономиялығыз хеш жаққа бармайды. Иесиндер, Ең жаманы не болып тур? Хаялдар мәселесі болып тур. Хәзир қалада балалар үшін бала бақша дүзиліп атыр. Баласын бақтаға беріп, қолы босаған хаялдар артель деген уйымға биригіуге ийбетленип атыр. Әлжан суфшының хаялы көп хаялға машина тигиуді үйретіп атыр. Енді окружкомның мәжлисинде қарау үшін жаңадан дүзилетуғын тигиу артелиниң жобасы тайын тур. Келесі мәжлисте қаралады. Онан сон хаялдар хәр айда пул алып ислейтуғын болады. Қырман сүзиспеня соннан сон көресіз.

—Миллетке қиын еткенлер жүре береме? Басқа миллетлер қарақалпақтан неге көшпейди? Соны айт. Өзін не қылып атырсаң? Соны айт. Елин сатқан бир сәуіек қатын тири жүре бере ме?—Соны айт!—деді Мәтжан мықыры.

— Жигиттер, азғана сабыр етін, — деди Дүйсенбай қайтадан тилге келіп. — Атанияз айтарын айтты. Бұны қаладағы орны белгілі. Егер басқарманың ийігін қолға тийсе, қаланы ұршықтай айналдыратуғын жигит. Өздеріңіз билесіз, келешектегі ұсы қаланың хәкімі өзін, бұған ийшанымыз алдын-ала тил хат беріп қойыпты. Бүгінгі тийкары ойласатуғын нәрсе, Атаниязды тергеу емес, не ісдеуіміз кереклігін ойласуы. Қарақалпақтың автоном болып кеткеніне Атанияздың бір өзі ийшпы емес. Жумагүл Зәрип қызы баслаған іске темирдей бөгет бассақ Зәрип жайына түседі, деп ойлаймын. Ұсыған ақыл табын. Ақыры, Атанияз бенен бизні белгілі ұзаыпаларымыз бар. Соннан шықса болмайды. Ийшанымыз солағ деп қойыпты. Бірақ Атанияздың бір кемшілігі, қаладағы басшыларды «Қарақалжақ» автоном» деген сөзлердің әтирапында шайнастырығы керек еді. Оларды шайнастыруы үшін сүйек таслай биліу керек. Сонда хәммеізге жол ашылады. Бұны Атаниязжанның өзі де түсінеді-ау. Бағғы да бұл ақылды өзің тауып ұсылай деген жоқпедің, Атанияз?

— Менніше, сол бақшаға жыйналған балларды қырыу керек, — деди Мәтжан мықыры.

— Дурыс ақыл, — деди Дүйсенбай. — Ал енді, қандай жол менен қырыу керек, ол кимге тапсырылсын. Ұсыны ойласуымыз لازم.

— Бұл аңсат ис, балабақшасына балалар жыйналған гезде қапысын сырттан қулыплап ғана от беріу керек, — деди мықыры.

— Жигиттер, бір өтіншім бар, — деп Құрбанназов қайтадан сөйледі. — Мен сол жайдың өртелгенін жақсы көрмеймен.

— Не ұшын? — Мәтжан шик етип тикейді.

— Билмейсизлер ме, еле? — деди Дүйсенбай. — Ол жай Нұр-назар баққалдың жайы. Хүкімет зорлық етип алып қойды. Баққал бийшара атылып кетті. Ол киінінің жалғыз мийрас қоры, жиінен ұсы бизні Атанияз ақ құраш ғой. Ертенгі күні, заман өзгергенде, оған жай керек емес пе?

Бұндай сыртынан әлпешлеп жүрген жай, дүнья, мал хәммесінде бар еді. Сонын ұшын хәр қайсысы қысқа ұақыт ғана жекке қиялларға шүмді. Бұл ақыл хәммесіне уағанды қайтып жай хәққында гәп қозғалмады.

— Менніше — деди Дүйсенбай тынышлықты бузып. — Жайға от беріудің де, мылтықты тонылуың да керегі жоқ. Мен, оларға бір жерден ауқат-бөкпен писирілап беріледі деп есептің. Сол ауқатқа уу салып жибере қойу керек.

— Мынау кісі ақылдың қалтасы ғой-ай, — деп жиберді бیرهу шыдамай.

— Дурыс ақыл, — деди Атанияз ақ құраш.

— Жумагүл Зәрип қызының өзі ауқат писиріп берген күні ұсылай іслетсе, жүзікке қас қондырғандай болады, — деп Жуманияз ләузе жүдә қанаатданып гәпке араласты, — үйтілсін, пәлетийлердің балалары!

— Бұған келістік, бұны іслейтуғын адамды Атанияз ақ құраш қаладан табады, — деди Дүйсенбай. — Ендігі мәселе, Әлжан суушының хаялың ортадан аласлау керек, ол ұшын не қыламыз?

— Оның өзі де қызын да атып емес асып өлтиріу керек. Туппа-тууры базар жайға асыу керек, — деди ләузе. — Бұл жұмысты менің жигиттерім мойнына алады.

— Жумагүл Зәрип қызы тири қала бере ме? — деди Мәтжан мықыры.

— Мәтжан ғаники орынды, — деди оның топарынан қырылдақ дауыссы бیرهуі.

— Бәсе, оны не қыламыз?

— Мылтығы бар ма? — деди ләузе.

— Бар. — Атанияз ақ құраш жуған берді.

— Сонысы қиын, — деп ләузе кейін басты.

Оны өлтиргеннен пайда жоқ, — деди Дүйсенбай. — Белсенді қатынды өлтирсең, жұрт өшегісін кетіуің итимал. Оның іслейжақ ісін пасыққа шығарып, өзінің абыройын төгіп көрейік. Ол ұшын келісінді ғой, балаларға уу берілсе, қасығы тамақ. Ол да болмаса, көре берерміз. Қашанғы қаланы паналап жүрер дейсен. «Қара терең» сияқты ұзақ ауылларға бір шығар, жолларын аңлып жатарсың. Менніше, «Жумагүл жалан пұт, уятсыз, бүгін пәленше менен бәзім құрды...» деп, қағазға жазып, хәр бәндиргінге ілдирип шығу керек.

— Дұп-дұрыс ақыл. Ийшанымыздың тапсырмаларын айтайың. «Бұл саллақның гәппіне ерген жан діннен шығады, өзі өлімге гириптар, үрім-пұтағы дуғаймент болады...» деген сөзлер жазылған қағаз дуға қылып тарқатылсын. Ийшанымыз «МТС орыс қауіпті, өлтирилсін!» депте хәмір етті.

— Бұл ісдер Дүйсенбайға тапсырылсын, — деди Жуманияз ләузе. — Себебі оның Мәмбет молласы бар. Турымбеті бар. Ал, енді Дүйсенбай, сенің Хожаниязың хәрекетте ме, жоқ па?

— Ол хәкіметтің адамы. Хәмелі бар. Оның менен Атанияз ақ құраш сөйлессін, — деди Дүйсенбай. — Мәмбет моллаға жанағы айтқанымызды ісетемен. Айт десеніз, басымда және бір пикир пайда болды, айтайын.

— Айт!—деди Атанназ ақ қураш.

— Тоқтап турын.—деди Мәтжан мықыры.—Менің билгим келіп тұрған бір нәрсе бар. Ауылыңдағы МТС ты солайынша қоя береміз бе, и жоқ етеміз бе?

МТС дәзірше тоқтап тұрсын. Изи не болар екен, көрейік, деди Дүйсенбай.

— Не ұшын?—деди Жуманияз лаўзе.

Бұлар екеуінің пикири бір түйінге келгенге Дүйсенбай бір жағынан қуанды, бір жағынан қаулықты:

— Меніңше бір жұмыстан он біреуіне етіу керек.

— Қөте—деди лаўзе тикейіп,—дидүалын тасталқан етіуіміз тийіс.

— Отырса, Жуманияз. Егер өзіңізге лайкин тийсе МТС ты зәрүрлігі тууып қалады. Дүйсенбай, жаңағы айтайын дегенінди айт,—деди Атанназ ақ қураш.

— Ийшанымыздың сууысы Шанияз кеше де келип кетті,—деп, баслады Дүйсенбай.—Жуманиязжін менен Мәтжан бириксин, депті. Биреуі оданбасы болып сайлануы тийіс. Баяғыда ескертип едім, ойланп келдіңіз бе, жигитлер? Мен усы Мәтжанды хәм шаққан, хәм ақыллы жигит-ау деп ойлайман.

Отырғандар сөйлемеді, хәтте жөтелісіп хеш ким тамағын да қырындады. Бәріннің де оданбасылықтан дәмелі екеніне Дүйсенбай түсінді, бірақ Мәтжан мықыры болсын, деп айтуға батына алмады. Хеш ким үндемей қалғанға Мәтжан мықыры шыдамады:

— Мен өз жигитлеріме оданбасыман,—деди Дүйсенбайдың мақтау сөзлеріне қуғанш пенен.

— Отырсапа!—Жуманияз лаўзе жекирініп жиберді.—Сеннің бойың қанша келте болса, помні бойыңнан он есе келте.

— Сенікі ше?—Мәтжан мықыры қызды.—Сенікіше? Ол изін айта алмай тығыла берді.—Сенікі ше?

— Айтса, Мәтжан аға,—деп, оның жигитлерінен бири күш беріп жиберіп еді, Мәтжан мықыры бірден қауірді.—Сеннің бойың ұзын, өзің семіз болған менен, көмексең. Бетің мақауды бетіндеі болып ақылың жоқ. Сен де тең, ишине сабап тығылған қандар да тең. Оданбасылық дәркар емес!..

— Мынау хәсте не дейді?—деп, Жуманияз лаўзе мушын көтере Мәтжан мықырыға умтылып еді, Атажан ақ қураш шаққанлық етіп ортаға түсті хәм лаўзені қушақлады.—Қойсаңыз да жигитлер. Еле бәрімізге басшылық жетіседі. Бірақ хәзірше екі адамның емес бір адамның айтқанына жүргеніңіз мақул. Қәне, Дүйсенбай, Сен айтып жибере ғой.

Дүйсенбайдың қиялы Мәтжан мықыры еді, енді лаўзеден

қорқып не қыларын билмей тұрғанда отырғандардың ишнен қарлыққа дауыссымы тәпке қосылды.

— Дүйсенбайдың төрелігі керек емес. Жуманияз бенен Мәтжан екеуі де Қасым ийшанда оқыған жигитлер. Бұлар ийшанымыздың тек бир шаппатын тийсе етіп, оны көрмей, қолынан алмай жүріпті. Билетуғын адамлардың айтыуына қарағанда, ийшанымыз бұларға хеш қандай өкпелеместен жүрген қуспайды. Керісінше, бұларға барға ақыл айтып жибергенін суушылары жеткеріп келип тур. Сол ушын бұлардың қайсымы оданбасылыққа қолай екенін ийшанымыздың өзі айтып, төрелік бергенше шыдап туырлсын.

Бұл күн-лери ярым ақшамнан кейін ай тууатуғын еді. Ай тууды. Енді далаңлықта отыруға қорқысып олар тарқасты. Айрылысар шақытта дәслепкі келісілген ұазыпаларды қайтадан шегелеу үшін өз-ара және тәкірарласты.

— Бала бақшаның балаларына уу жегізіу ақ қураштың жұмысы:

— Әлжан суушының хаялы менен қызын өлтиріу Жуманияз лаўзенің жұмысы.

— Жумагүлдің абройын төгетуғын хаталар хәм дуға таярлатыу, МТС жигитті жоқ етіу Дүйсенбайдың жұмысы.

Топар бөлінгеннен кейін Мәтжан мықыры өзіне дәрек жигитлерін ирикти.

— Жигитлерім, биадның бе, биалерге псенім болмады, хеш ұазыйпа берілмеді. Буның бәрі Жуманияз лаўзенің өзіңде емес, жигитлерінің арасында ақыллы жигитлердің барлығында. Сол ушын маған кеңес беріңдер.

— Сиз, Мәтжан аға,—деп бәғанадан бери ойласықта сөйлей берген қарлыққа дауыс биреуі сөйзеді.—Сиз Қасым ийшанның пәтиясын алыуыңыз керек. Ол ушын қалай болмасын Жумагүл Зәріп қызының өзің өлтиріп, Қасым ийшанның алдына келесі ислердің жобасы менен барыуын тийіс. Келесі ислер неден ибарат? Жумагүлден кейін МТС ты бузамыз. Өлтиргіміз келгенін ойласпай өлтиреміз. Ийшанға сөйтіп мардымын бара береміз.

— Әне бұл хәқыйқый ақыллы, хәқыйқый кеңесгөйдің тәпп,—Мәтжан мықыры қуғанғанынан оны толық сөйлетпеді, өзі хәм жетерлі ойланбады. Мен өз қолым менен сол саллақы қатынды өлтиріп барсам, Қасым ийшан мені Жуманияз лаўзеге сөз жоқ үстем етеді. Олай болса, сизлер атларыңызға кете беріңдер, мен қалдым. Бүгін ай жақтыртып кетті. Мен сол бузақыны өлтирмей усы қаладан хеш жаққа кетпеймен. Ғам жемендер, хәзірше пана табарман...

Басқалар топарын бұзбай кетті. Мәтжан мықыры бәлкіні ойдың жақтысында шалтығының оғының бары жоғын тексеріп отырып қалды.

20.

Өмірдің құбылыстары да қызық. Истин бір өрлесе өрлей береді. Балабақшаныңда, тигіу машинасын үйренушілердің де иси жақсы бағдар алып, жөнлесіп баратыр. Жумагүл ара-тұра кенеседен бір хабар алмаса, бір-ақ бақша балалары арасында, бір-ақ олардың аналары менен. Күндегі азанғы талабы ерте тұрып балаларға бөкпен пусырып, қызын қолынан жетелейді де бақшаға асығады. Және бір қызығы сонғы бір хәптеден беріп тап азында есінгі алдында тұрған Ембергенонты көреді. Ол жай сәлемдескені болмаса онша сөйлеп жарымайды. Жумагүл үйінен шығуынан қызы Тазагүлдің көтеріп бақшаға шекем апарысып жұмысына кетеді. Тазагүл бүгін оларға тұтыу бермей топпаңдап алға жуырып кетті.

— Хатынды оқыдым,—деп Жумагүл бірінші топ баслады. —Көрдінбе бірінші мен сөйледім. Бұны мәнісін жаңа заманға ылайық ашық кеңілің қыз болғаным үшін емес, бети ашылған келіншек болғаным үшін. Болмаса, жигит пенен қыз арасындағы қарым-қатнаста жигит-жигит, қыз-қыз екенін түсінемен.

— Жумагүл-ау...

— Мақсетінді хатында айтқансаң, бірақ бұл болмас деймен. Себебі сен оненіде бір күн ашылмаған, еле үйленбеген жигитсен Мен болсам сынғырлауықпыман. Ұя, Тазагүл, алдыңдағы ылайдан айлаңып өт!

— Бәріненде хабарлыман, Жумагүл,—деп Орақбай бірден ашылысты.—Бәріненде қабылман. Анау Тазагүл мени «аға» дейді, дегізе аламан.

— Орақбай, бұл не, саған мени бағып жүріңді тапсырма қойыппа?

Орақбай бұрыштай қызарды.

Олар бақшаға жақындап гидирді.

— Орақбай, қазіргі адамдардың үйленуі асығыс болмауы тиіс. Жәй-жағына қарап алмасаң, бұл өмірдің ойлы-бәленті көп екен.

—Қанша күт десең—күтемен.

—Яқини, Орақбай, бәріні келешек көрсете берер.

Жигит оның асығыслығы үшін ирке алмай, ботасын дая алмаған әрұанадай артына қарай-қарай кетті.

Бүгін Жумагүлдің кеңілі көтерілді еді... сәскеге таман алыстан сөйхеніп киятырған Төребайдың дауысы есیتілді.

—Ой, азаматсан, Жумагүл, Сени көріуге киятырман. ТОО шилар жана істерінді есінтіп көріп қайт десті.

Қыаларгүл менен бірге алмағезек бала көтеріп жүрген Жумагүл Төребайдың алдынан жуырып шықты. Төребай қаныны ашарын ашса да, қара қонмшы етігіннің илас ұлтаны менен ишкері кіре алмай азадальққа аузы ашылып қалды. дийфалға ақ сүп шыттан тұтылған, балалардың хәммесі ақ көйлек-ыштан кийген, біразлары ойлап жүрінті.

Жумагүл күліп қасына келді:

— Төребай аға, неге таңландыңыз?

—Не деген азадальқ о? Балаларың мисли аққулар...

— Барымыз усы.

— Барымыз усы емес, бала бұныан артық қандай азадальқта сақданыуы мүмкін? Көйлектерін буйыртып тиктиріп алдынызба?

—Өздеримиздің машиналарымыз бар.

— Бұныан жанальқ гой.

Бұл күнлері Улжан машина тигіуді біраз хәялға үйретіп үлгерген еді. Балаларың бақшаға әкелген хәяллар Жумагүлдің кекесі бойынша үйлерінен ақ сүп әкеліп, қол үйретіу үшін өз балаларына өзлері көйлек-ыштан тиккен еді. Жумагүл Төребайды ертіп, басқа бір бөлменің қапысын ашып көрсетті. Иште төрт-бес хәял «Зингер» машинасына үңіліп, Улжанды қоршаап тұр еді. Олар өзлерінің «тақыр-туқыр, тақыр-туқыр» менен булардың қапыны ашқанын да, жапқанында ескермеді.

— Түпәләм, көз тиймесің.

— Көз сизлерге тиймесің, Төребай аға. Окрут бойынша сизлер ен алдағы ауылсыз. Бірінші МТС сизлерде, ауыллар бойынша жоқары мәдениетке сизлер ерисесіз. Социализм сизлерде бірінші болады. Сол үшін да жамай душпанларыныңдықаты сизін ауылда. Мектепке от берилиуі де, плуглардың сууға тасданыуы да, ауылды сууға бастыруға талпыланыуы да сизлердің бахытымызды қызғанышшылықтың нәтижелері.

Усы пикирді Александр да айтқан еді, бүгін Баймуратов та усыны айтып, сақ болыуды ескертті. Минен, Жумагүл де соны тоқирарлап тұрінті. «Булардың ой пикирлері бір-біріне қалай сәйкес келеді екен, ямаса, жағдайға бір бақ бергенлікпен бе» деді Төребай ишнен.

— Төребай аға, сизің өзіңізде сақ болыуыңыз керек,—де-

ди Жумагүл, оны қандай кейіпке киргенін байқамай.—Александр Александрович те сақ болсын, бірақ оған өзтеріңіз көбірек көз-құлақ болып тұрыңдар. Елдің дәстүрі шығар деп сұм бیرهулерге иесін қалмасын. Турымбетке толық иесіңіз мәселесін ойлап көріңіз ымын етпес. Айтпақшы, бір өзіңіз келдіңіз бе?

— Жоқ, Александр менен келдік. Ол керек-жөрағын сөйлесіңіз үшін окружкомда қалды.

Төребай аузын жыйып болғанша болған жоқ, Александр Мәжитов пенен бірге жетіп келді.

Олар бақшаның жайларын, машинашылар ханасын бір қайтара аралап болып, Жумагүлді дәлелік табысы қадемі менен құттықлады.

— Дурыс, Жумагүл Зәриповна, — деді Александр. — Табыстар тілеймен. Бірақ тез арада орынымызға тәрбияшы табарсыз.

Төребай менен Мәжитов бұл екі бойдақ сөйлесіп ала қойсын деді ме, өз-ара әңгімелесіп шетірек шықты. Жумагүл менен Александр арасында гөп русша дауам етіп атыр.

— Мугаллимнің унай ма? — дейді Жумагүл.

Александр Турымбет пенен бір гүрріңдескенінде шынын айттырып, окруженотдел баслығы бұрынғы қанды екенін білген еді.

— Унайды, — деді Александр күліп тұрып.

— Унаса, жүде жақсы. Бірақ сізден оның кеңіл сандығын аштырып көріңізінді өтінемен, жарты дийәл там болмайтуғынын ескіңіз сақдарсыз, Александр Александрович...

Түсте Баймуратов пенен Ғафуровта бақшаға келип, Жумагүлді құттықлады.

— Бұл баслама қуандырады, — деді Ғафуров. — Бірақ сиңли, жұртты үйретемен деп марапатланып кетпе, халықтан үйрей. Қазіргі басшыға тек киші пейіл болың аз. Жүрегінде «мен халықтың хызметкерімен» деген түсінік мәңгі жатсын... Қар бір адамның кеңіл қуаны қайсындай гилт пенен ашыла-туғынын биліңің шәрт. Бір басшының қателігі сол көрадағы жұртшылыққа хуқиметтік қателігі болып түсініледі. Усыны естен шығарма...

Ол бүгінгі ушырасыуларға, ислерге қаддең тыс қуанышы, кеште күте тыныш ұйықлады. Ерте тұрып таң самалына сәбірлеу мақсегінде тасқын Кегейлінің суынан бет-қол жуыуға баратыр еді. Бір қайғылы хабар екеуін бір минуттай тұрған-тұрған жерінде қалдырды.

— Әлжан суының қызын өлтиріпті!...

Ғақияның орнына келсе, бәрі ырас: он бір жасар қызды

қаланың дарбазасына асып кетіпті. Жумагүлдің көзлері тынып, жығылып кете жазлады...

Қаланың ишінде уу-шуу гөп... Жән-жаққа атлылар шауып жүр. Бірақ бұл шабыспалардың барлығы да Әлжан суының хожалығы үшін бийпайда көрінді. Қаны екеуі ботадай бозлап, майлайларына урып-урып жылап атыр. Тәубалесіңдердің хеш қайсысы өскітен ата-ананы тыншыта алмады. Үйдің хәсіреті жер тигіретті. Оларды насиятлауға Жумагүл баралмады. Барған менен қалайынша, не айтып жубатады. Керісінше, күбіп тұрған ата-ана «сеннен болды» деп оны жулып таслауы мүмкін.

Қапелімде Окружкомның гезексіз жабық бюросы шақырылып, ОГПУ дың қырағысыздығы қаққындағы мәселе қойылып еді изі айланып, Жумагүлдің таңда минез-құлқы жөнінде гөп қозғалып кетті. Ол көзсіз ис қыладымыс, ұақты жетіп ислеген мәселелерді қозғайдымыс. Бұл пікірді округлік таярлау бөлімінің баслығы Атаннз ақ қураш Қурбаниязов айтқан еді, бирәзаларға унап қалып, Жумагүл додалауға түсті...

Бюро жатарда тарқайды...

Аспан алағат булты еді... Дөңгелек ай аспанда жылжып қара түнек булыт астына ақ қуудай сүңгіп кетіп, жөне жалт ете қалады. Және солай.

Бюродан терлеп шыққан Жумагүл еле солығын баса алмай, түңгі аспан көріністеріне көз жіберіп, далада тұрыпты. Қаланың арғы басларында ийтлердің «Ваф-ваф» үргендері естіледі. Жақын көшелер тым-тырыс, Қанасына сыймай тұр. Себебі ол, партия қатарынан сол шықпай қалды. Бахтына таза окрисполком Ғафуровтың бәлмәлі дәлеллері пайда берді. Ол қақпайқаттан да Жумагүлдің гейпара көзінә қарекетлерін қатты сынап, минеседе, сөзінің ақырында:

— Жергиликли қаяллардан бирінші жөпотдел еді... — деді Ғақияның желісін толық тосатпай шыққан ақибетке әкелмегенде, базыбір тисін қайраған ала туяқлар, оны партиядан шығаруға шекем апаражақ еді. Себебі, бирәзалардың айтыуы бойынша көзсіз де ол болды, он бір жасар қызға қосың айттырып, пьесада ойнатып, анасын бийпайда жумьсқа бәнт етіп, гүлдей бір хожалыққа дұшпанлық еткен де ол болды. Бірақ хеш ким Ғафуровтың дәлеллеріне қарсы ужибатты дәлел келтіре алмады.

Жумагүл тек суық демін алып «үх-үх!» дейді гейде. Көз алдына үлбіреген жас иоресте елеслейді. Улжанды аяйды. Хәң кеңіл, кисіге жаманлығы жоқ бийшараның басына ауыр мүсйбет түсті. «Бұл кимнің қолы екен-ә? Хәссений! Қақпайқат-

тан да ОГПУ таппай ма имаса солардың арасында қастыян душпанлар бар ма екен?»... Жумагүл еситиниң алдына келип тура-тура денесин бираз сууық жайлаган соң ишкериледи...

Тамақта иштей шыраны өширип қызын бауырына басып жатса да, кириклері айқаспайды. Қызы «пыр-пыр» уйқылап кетті. Ал оның еле көзлері ашық. Әсіресе, бүгінгі уақыт оған уйқы берер емес. Не үшін усылай болды? — дейди өзіне-өзі. «Ал усы Курбаниязовтың менде не қасты бар? Әжанның қызына қалайынша қайырқом болып жүр? Ямаса олар ағайын бе екен, яки тийм-таныслығы жақын адамлар ма? Онда хеш гәп, егер буықлығы болмаса бәрекелла. Неге еки сөзшнн бирине бармай «мәмлекетлик план», «мәмлекетлик план» дей береді? Тигиу әртелинен хәзир пайда түспейди деп, кеше пул бергизнуге қарсы усыныс киргизген де сол... Тек «мәмлекетлик план, мәмлекеттин пул» дей бергени үшін қууатлайды хамме оны. Неге хеш ким ағам қарақаламайды? Душпанлардың сонғы гезде жүда қутырып кетнуи неде?»...

«Бул сорау бүгін бюрода да ортаға түсин еди гоу. Курбаниязовтың айтыуы бойынша қарақалпаққа автоном берилген соң қарақалпақ адамларын басшылыққа көтерну керек. Қәте, пүткиллей қәте түсиник! Сонда неге қарақалпақ басшылары арасынан Баймуратовтан басқалардың биразы неге шырып етти турып Курбаниязовқа соққы бермейди. Ямаса «қарақалпақ, қарақалпақ»... деген сөзи қулақларына жаға ма? «Жолдас Курбаниязовтың айтып отырғаны қарақалпақстанға жаны ашыу емес, душпанның гәпи! Жәмийет душпанның гәпи!»...—деп, хешкиң далиллемегенде не болар еди? Басқалар оннан кейин түсинди. Хәқыйқатында да Ғафуров Баймуратовты дұрыс қууатлады. Жыллар бойы иргелес болып, қаны қарысын кеткен халықлар өз алдына еркин миллет болды деп, бир-бирине жәрдем бергизбей бөлшеклей, душпанның пси. Руслар, өзбеклер, қазақлар, не үшін өзлері еркинликке жетип қон қоймай, бизлерге тууысқанлық жәрдем етти. Түсинну керек! Бул күнлиги биреулер жорта ма, рас па автоном деген сөзге сүйенип, елимизди сырттан адам келметуғын атау етпекши. Не деген наданлық! Пәмсизлик! Сөқырлық!...»

Ол уйқысызлықтан түргелип, шыра жағып: көп уақыттан бери жазылмай жүрген күнделігін жазбақым еди, шыраның жақтысынан Тазагүлим оянып кетер деп, жата берди, бәри бир көзи илнбеди.

«...Мен не үшін Курбаниязовты жек көремен? Оның маған қарсы сөйлегени үшін ба?» Кемшилгінди айтқан адамға жаманлық ойлау болышевниклик қасийет емес! «Усы сөзди ким айтып еди? Төрткүлде еситтим бе? Иванова айтты ма? Хәзир буныч не ақилйети бар?... Курбаниязов мәселеси... Неге жөне сол есиме түсе береди? Сира мен болышевник емес шығарман. Қатты критикалады деп, оған жаманлық ойлағым келди... Бул надұрыс. Мен Баймуратовтардан билгнш емеспен. «Мәмлекетлик план, мәмлекетлик ис» десе, Курбаниязовтың пикирин ол да мақуллайды. Миллет мәселесин түсинбей айтқан шығар, сонда мен қай нйттиң артқы сыйрағыман? Кемшилгінди айтқан адамға қарсы келе бермеуим тийс. «Енди ол Курбаниязов хәққындағы ойларын умытқысы келип, қызын салысырып, бир аударылып түсти. Басында басқа ойлар быжпанды: «Не үшін бадайбат ханлар алдында тилим мүки?»... Аға, бул жесирликтен. Орақбайға қолсисм беру керек пе? Керек шығар, керек емес! Менни жарты дийуал хәққындағы пикиримди Александр қалай түсинер екен? Еси бар жигит көринеди, түсинер. Бир еситкен қайтып, қыз алмаған жигиттен дәмеленбегенимди билгнш мүкин. Турымбетти неге жөнге түсириуге болмайды? Болады. Орақбай өзимди жақсы көргени менен, бәри бир, Тазагүлим өгей қыз атын кеширмей ме? Ол айтпаған менен басқалар айтады, сонда не үшін Турымбетти қайта тәрбиялауға қудиретим жетпейди. Усынан басшы болып?... Баймуратовқа, Ғафуровқа кенеси керек...» деп, Жумагүл уйқылай алмай жатырғанда, қапы тықырлады. «Саяқ нйт пекен?... Оқыуға кететуғын болғанда да усындай бир саяқ нйт ергенекке сүйкенген еди. Сақ болайын...» ол әстен түргелип, қапыға қулағын салып еди, бир адамның пысынап, қапыны аша алмай атырғанын сезди. «Кимсен» деп бақырсам, қайерде турғанымды биліп атып жиберетуғын биреу болмасын, жазатайым қызыма тийип кетер деп, аяқларын газ-газ басып артына шегинди де нағанын қолына алып босағаны қапталап тура берди.

Бир уақытта қапы қонарылды. Мылтығын алдына тутып қиятырған биреу көринди. Жумагүл қарап турмай нағанын туурылап гүріп еттиран. Бийсәубет адам да бир оқ шығарып үлгерди хәм «Ғах-Ғах!»—деп, қулады. Жумагүл де жығылды. Тазагүл шоршып оялды.

Изли-изинен еки рет атылған мылтық сестерине қонсысы Мәжитов нағанын бир қолына тутыуы менен көйлекшен жузырып оқ келди. Иште ымырсыған Жумагүлдің сесті еситиледи. Келе сала шырпы шағып шыраға басты. Тазагүл бир мүйеште нйттен қорыққан пышықтай тығылып отыр. Жумагүлдің жеңлері

қан, Мәжитовты көріуден ол шеп қолын оң қолы менен ұсалап үңілсе, алақанын оқ тесіп кетіпті. Ол қолының қалай нитетуғынын ойламастан, теңіреккеліп барып қызын қушақлады.

—Нәрестем, нәрестем! Сеннің балалығың қорғасын оқтар арасында, түтін арасында өтті-ау! Ой, Нұратдин абый, көр-өс, аман ба?...

—Аман, дөш оқ тиймеппі,—деді Мәжитов қызы өз қолына алып. Сөйтіп олар босағада тилі айқыра тислеп құлап атырған өлікке үңілді. Шырамың дәстесіндей біреу босағада құлап атыр. Бұл Мәжитовтың қызы еді.

—Ой-ой,—деді Жумагүл өкінішпен.—Баяғыда Тәжіб мұрты да өлтіріп қойып едім. Мынаның да уу жеген ийттей өліп қара. Жолдасларын табыу керек еді.

Мәжитов сөйлеуге де асығып, өзінің көйлегін «пар-пар» жырттып, Жумагүлдің жалбырап түсіуге аз қалып тұрған бармақтарын орнына басып танды...

21.

Александр Турымбеттің минежелеріне көп түсіне алмас еді. Әлдеқандай ауыр минежелі көп сөйлемейді. Базда өз-өзінен үстінен қуылып жүреді. Бұнысының себебін сорап, айтпайды. Александр бірінші рет ауылдың қал-жағдайын сорағанда, Төребай оған Дүйсенбай туғалы да айтып берген еді, ал енді оның байқауына бұл үйдің сол Дүйсенбайлар менен жақын қатнасы бар сияқты. Гүлбийке кемпір базда Александрдың көзіне баласына: «Бай мырзаға сені сорап кетті»,—деп, айтып салар еді, ал бұндай уақытта Турымбет шып-шып терге шомылады. Александр түсінбегенін:

—Бай мырзаға деген не?—деп, сорап қалар еді, Турымбет өтірік сөйлей алмай:

—Дүйсенбай!—деп, ашығым, бір қолы менен қауаны кесіп жуап береді. Соған қарап оның Дүйсенбайды жек көретуғынана кеуілі есеніншіл жүрер еді.

Дүйсенбайдың өз жайына от тийгенінше онша қылаңбағанын, ауыл суу басқынына ұшырап, пүткіл ауылдың төдирі қыл үстінде тұрғанда жансыз қыймылдағанын сырттан байқаған Александр Дүйсенбайды жүде жек көріп қалды. Сол үшін Турымбеттің ол киісге болған мүнәсібетін биротала анықлағысы келіп, кемпір үшеуі чай иініп отырғанда сорады:

—Турымбет, менің байқауымша, қарақалпақтарда урыушылық бар, ал ұсы Дүйсенбайдың сіздерге қандай жақынлығы бар?

Турымбет Александрдан бұндай сорауды дөш қашан да күтпеген еді. Маңлайында төрт қатар жыйрық пайда болды. Александр енді не ұшын сезікленгенін уқты, бірақ өзіне дөш нәрсе билегенге салып, сорауына жуап күтті.

—Жақынлығы жоқ.

—Ол не дегенің?—деді кемпір баласының тәпінше шыдамай.—Бізге жүде жақынлығы бар. Урыуласпыз. Ол сені келе қылып, өкен жоқта қол жауып, ұсы дәрежеге жеткеріп оқытқан адам...

—Аға, солай,—деді Турымбет илажсыз. Бірақ оның бұл сапарғы дауысынан да, өзіне туыуынан да Александр біраз нәрсең байқады.

—Турымбет, мен саған бір нәрсе ескертейін,—деді Александр тәпін көп маңдай егіп.—хәр уақыт дүрме сөйлеу пайдалы. Бәхәрде муз дингекке миніп, өзіңді бийіклетемен деп санау айрықша қауіпті. Муз еріп кетсе, киіс шұңқырға сылақ ете қалады. Және бір гөп, ертеңнен қолы жоқ киіс—шалақ...

Турымбет оның не айтпақшы болғанын толық ұға алмас да, өзіне қақпайқат шұңқырға түсіп кеткендей сезіп, Александрдың текіздей қағайы көзлерінен пана ізледі, бірақ ұсалап қалғандай дөштене таба алмай, етіне қалыптей иісге жағасының жоқағын апақ сәдептеріне жасырды.

Кемпір бұл екі жігіттің арасындағы сырлы әңгімеге түсінбей:

—Аға, балам, муз деген еріп кеткенше өзіңді тоқдырады да,—деді дауаға шығып баратырып.

«Мейлі ойлансын!» деп Александр да оған селтеп бермей, түргеліп, жұмысына кетіп баратыр еді, көзі жақсылық көрді:

Нұрзада киіпті! қолтығында кешігі. Дигирманға баратырса керек.

Музды сууға түсіп шыққалы аялап ауырып қалған Қалийды көріуі үшін Александр үйіне көлген сайын, қыз шығып кетер еді, алдынан жолықса бұрылып кетер еді. Оның не ұшын ұсылайынына жатырқайтуғынын түсінетуғын жігіт, бір түп жыңғылды паналады да, шөкке түсіп отырды. Қыз тау текесіндей омырауын көтеріп бийғам келе берді.

—Сәлем, Нұрзада!

Қыз шоршынып, гилат тоқтады хәм Александрдың жергілікті дәстүрге бағынып, қыз қасында басқа ауыл адамларының көзіне түспеуі үшін жасырынып отырғанын бірден түсініп, ақ нарзан тислерін көрсетіп жымыйып күлді.

Бұл күлкі Александрға ұнап кетіп түргележақ еді:

—Ғай, ғай, түргелме, отыр.

Александр бағынып төменірек бұғып отырады.
— Енді көрнібеймен бе? Сені көрсе хеш гәп не?
— Менің бір өзімді көрсе хеш гәп.
— Ағаң тағир ме, Нұрзада?—деп сыбырлады Александр.
— Бүгін тағир, аяанда түргеліп тамақ ишти.
— Жүдә жақсы. Қуанышлыман. Енді барғой, енді бар-
гой...

— Жасырынғандағы мақсетіңіз не «МТС жигит»?
Үйіне дәр сапары барғанда көз астынан қарап дийдарына
тоймай жүрген қыздан Александр көзлерін алмай:

— Отырса, сулығ қыз, отырса, жүдә сораңман, сулығ қыз,—
деді басқа сөз таппай.

— Әй-бей, бұндай мақтау-сөздерді қайдан үйрендіңіз?
Жигит қайтадан тығылып, біраздан соң тилге келді:
— Нұрзада, енді барғой... сен оқы, оқығу пайдалы, енді
барғой, дигирманнан қутыласаң.

Нұрзада қайтадан күлді.
— Сонда біреу ун тартып бере ме?
— Сен барғой, дигирман тартқызбайман...

Қыз бір шақалақ атып күліп еді, бұл күліп Александрға
сондай жақты, орыннан ғарғып тұрып, қушақпен алажазлап,
өзін ирикті, бірақ тулабедені дир-дир-дир етіп, өзін зорға
тутып отыр. Бұл жигиттің не ойы барлығын хәзір қандай
кейінте отырғанын түсінбей, сөйлесуге ишқыста болып жүр-
ген қыз хәзіргидей қолайлы пайымта гезлесе бермесіңіз деді
ме, өзін әллекәшан толқытып жүрген сорауды бермей кете
алмады:

— Ағылында қызың бар ма? Неге әкелмейсең?
— Менде бар ғой, қыз жоқ, Нұрзада...
Нұрзаданың тилегі усы жууанты алығ еді, бірден асық-
ты:

— Әне, біреулер қиятыр, мен көрнібей кеткенше түргелме!
— Сизің үйге барып тұрсам кейінмейсең бе?—деді Алек-
сандр ізнінен. Қыз жуған бермеді. Оның буйрығын екі ете
алмай Александр әлден ғақытта бойын тиклеп қараса, қыз
кешіңгіні қолтықлағы менен дигирманхананың шалдығарына
сүйеніп, артына қайрылып тұр екен. Александрға жағдығы-
ның мушын бір былғап, дигирманханаға кирип кетті.

Бұл көрініс Александрдың жүрегінше айрықша түрткі са-
лып, йоншандырды.

Ол қыз жөнінде кемге айтарын білмей ишқысталақта
жүрген еді. Жақында қалаға барып Жумағұл менен ушырас-
қаны ойын беліп хайран етті. Оның айтқаны дурыс Жар-

ты дийбәл там болмайды, мен үйленішім тиіс. Оның ай-
тайын дегені тек усы ма? Жоқ, бір бул емес...» деп, ол, Жу-
мағұлдың сол салары не айтқандарын қайтадан есептеп, дәр
гөпінне ізні беріп сайбағыслай бастады: «Мугаллимді сора-
ды. Оның кеуна сандығын аштырығуды өтінді... ямаса бұрынғы
ерін есептеп, қайтадан қосылуға жардем сорағаны ма екен?...»

22.

Боқар дәр қашанғыдан да өзгеше келді. Ағыл әтираны
жанлы хәрекетке кирип, тыннан жерлер ашылып, шөпліктер
өртеліп, буудақ-буудақ түтіндер аспанға көтеріліп жатты.
Ағылдың күн шығарында МТС тың құрылысы да қызғын
бат алып, буудықласқан түтіндей болып аспақ шап ұйтқыды.
Қубалаға қарасаң «Жана жарған» хәрекетте. Күшлі дийқан-
лардың қолларындағы ишшы белдер жап ұлтанындағы ыз-
ғар топырақты қалпақтай дөңгелетіп жоқарыға зытқытып,
жаптың рашы көтеріліп жатты.

Дүйсенбай Атажан бай ұсап үйінде екі бүгіліп, жатпа-
ды. Дийқанлардың өз-ара әңгімесін тыңлап, жер-су? ре-
формасы жөнінде есептендіктен бе, жанадан жер ашып атыр-
ғандарға:

— Бізін жердің жартысын алыңдар,—деп кетті.

МТС ұшын құрылыстың тырнағын қазып атырғандарға
барып қармасын айтады:

— Хәй, бөреқалла, жигит келсе иске деген, тез-тез ит-
кере қойыңдар.

Қаланың қасындағы тақырлықта түнде өткерілген ма-
жилістен алған тапсырманы орындауға ол жүдә шабан кири-
тті. Себеби, Мәмбет молладан қорқар еді.

Адыры шыдамай, ізнінен болатұғын тексеріуден қорқып
Мәмбет моллаға келді:

— Моллеке, қатаң тапсырма мынадай: қандай болмасын.
Жумағұл Зәрип қызының абройын төгіп дорқар...

Бұл тапсырманың мақсетін Мәмбет молла бірден-ақ
түсінді:

— Яқшы, яқшы, бөжермен. Ал, сен, баяғыда бизің қыз-
ды Тұрымбетке береміз деп едің, не болды?

— Аға, аға, қызыңды Тұрымбетке береміз...—деді де,
Дүйсенбай тез-тез уәде беріп, көп отырмалы.

«Жумағұл жараланыпты» деген хабарды есептенді. Дүй-
сенбай «бұл киінің батырлығы екен?» деп, мыбығынан кү-
ліп қойып еді, «Мәтжан мықыры әліпті» деген хабарды

еситкенде, «оданбасылыққа да жақ жарыстырып, ауыз бір-шілікті қашырып еді, енді, лауазге лайық тиіетұғын болған екен» деп, оның өліміне бийпаруалық пенен қараса да, сонынан астыңғы ернін тислеп-ақ алды: «Не үшін Мәтжан мықырының өлетұғынын билмей сонда мақтадым? Ақылсыз шәдестің ығына жығызмау керек еді. Енді лауазе күн көрсетпес маған. Өліп болды, бұл гешише пәмлер... Ол есиуастың өлімінен ислам қанша ұттырды, мен қанша ұттырдым... Өлетұғын адамның ығына енді жығылсам, аузыма қум!...»

Дүйсенбай бұл сырларын хеш ким менен ортақтаспады.

Соңғы гезде Хожанияз көбірек қумар ойынға берилип кеткендіктен бе, Дүйсенбайдикине сийрек келетұғын болған еді. Дүйсенбай оның келиуін күсемейді де: «Бұндай қумарпаз адамның дәйегі болмайды, көп сырласуы зиян» дер еді өзініңше. Бұл сырғы да ол хеш ким менен ортақтасқан емес. Оның аялығаны Турымбет. Бар өмірі, тәгдірі, сол Турымбеттің қолында тұрғандай. Турымбет болса, соңғы күндері оның менен қатнасықты және сийрекетіп баратыр. Дүйсенбай оның тек ұсынысына қыйланады...

Майлайына қолын тиреп ойлы отыр еді, күтілмегенде Хожанияз кирип келді.

— Дүйсенбай аға, шырайыңыз солғын көрinedi?

— Сиздердей иңдериміз барда жерсиздерге жәнжелсіз жер берсек те, ертеңимізден айрылып баратырмыз.

— Ертеңиміз дегеніңіз не?

— Ертеңиміз—артық-әспий дүнья малымыздағы...

МТС құрылысында іслейтұғын дийқанлардың да көпшілігі Атажан бай менен Дүйсенбайдың есабынан еді. Олар үшін батрашком өз алдына шартнама дүзисіп қойған. Хожанияз оны ұсылар жөнінде сүйне сақлап отырған екен деген пәм менен, көп отырмай атланды.

Төребай кеңсесінде отыр еді.

— Ақсақал,—деді батрашком қамшымен столдың үстіне қойып.—Бизлер бираз қәтелікке жол қойдық па деп пәмлей-мен.

— Не үшін?

— Бүгін Атажан менен Дүйсенбай тақыда тамтығымыз қалмады деп алдымнан жылап шықты. Себебі хеш жерде болмаған төртінші қылым, бийшаралардың жерін алдық. Енді оларда дийқан жумсайтұғын шама қалмағаны да ирас. Егер олар окружкомға барса, сенің менен маған сөз келеді.

Сол үшін дийханларды олардың есабына жумсағанды тоқтатыу керек.

— Хожанияз,—деді Төребай нықлап,—Хожанияз, сен оның менен жақсы аға бола алмайсың. Сол екі адам өкпелеген менен көпшілік дийқанлар разы.

— Мен де билемен. Оларды қанша қорлаған менен қарақаллақтың бұрынғы пәленше-тәленше деген абыройлы адамлары.— Хожанияз Төребай менен жекке отырғанда адамларды миллеттері бойынша атамайтұғын еді. Сол үшін ийегің бір тислеп алып дауам етті.—Өзің билесен, олардың гөне абыройын көп адам құрметтейді. Олардың абыройынан пайдаланыу керек...

Ол гәһін айтып үлгерместен, почтадың бір буфат газета әкеліп берді. Екеуі де әңгімені қойып, газеталарды ақтарыуға киристі. Төребайдың көзлері алле нәрселерді пзлейді. Өйгекені жақында ауылға Төрткүлдең газета хабаршысы Әбді келіп кеткен еді. Бир фақатта Хожанияз қолына түскен бірінші газетаны бир қатар көзден «өткеріп, бир жеріне үшіді де, жумбаршақлап қалтасына тығып, хеш нәрсе билмегендей мәтиһін отыра берді.

Төребай қолындағы газетадан пзлеген нәрсесін тауып, көзлері күлімсіреуі менен ернілерін жыбырлатып, оқып атыр еді. Хожанияз мойнын гәрдай созып қарап, оның қолындағы газетаны жулып алды да, майдалап жыртып-жыртып таслады. Төребайдыңөңі өзгерді:

— Бұл не зорлық? Қутырдың ба?!

— Қутырдым,—деді Хожанияз.—Енді оқырсаң!

Төребай оның қалтасындағы газетаға асылды.

— Таслап кет, мынаны!

Хожанияз «яқшы» деп қайырылып турды да, қалтасындағы газетаны шығарып, пырым-пырым етіп майдалап, әйнектің тесік көзінен ылақтырып жиберді. Кеспастай туғралған қағазлардың ұшып баратырғанына қарап көзлері күлімдеп ги-жинді.

— Өзі екі газетке жаздырған екенсең, бәрін жыртып хәзеттім бе? Бар Әбдіге және жаманла: «Батрашкомның қылығы...» деп және жазсың.

Төребай енді түсинді: ескі сауаты бар батрашком газетадан өзі жөніндегіні оқыған екен. «Төрткүлге тағы сондай газета жиберіуін сорап хабар жиберіудің қыйын айтса, бәрін жоқ етті үйі жаңғыр!» деп, өзінің аңқаулығы хәм сауатсызды-

ғына пушайман жеп, желкесін қасып отырып, басқа газеталарды жыйнастырып, қойнына салып кенеседен шықты.

Бұл уақытта Александр Турымбет пенен бір түп ерик ағашының астын тазалап атыр еді. Төребай олардың гүррннің алыстан-ақ еситін киятыр.

— Нәлді күзде ексе де болады. Бұндай жеміс ағашын көбейту керек, — дейді Александр.

— Өзін айтқандай, көбеймесе болмайды екен. Бір түп болған соң шақасына балаларда миніп сындыра береді. Егер бизін кемпір қарамағанда бұл да болмас еді.

— Өзін египпедің?

— Есімде жоқ, сирә кемпір еккен шығар.

— Жер қасылдар екен. Балким абайсыз таслаған бір шаңғалақтан көгерген шығар.

— Қайдем.

— Қара, қандай мийұалы! — деп, Александр еңкейген қалында бір шенелеп жоқары қарайды.

— Мийұалы болғанда несиң айтасан елді көркейту үшін жеміс ағашын көп егің керек екен, — деді Төребай аттан түсіп.

Александр белін шанышп, алақанларының шанын қағып, Төребай менен сәлемлесті хәм оның жүзінен әлде қандай нәрсені уқты:

— Ақсақал, кеуілсизлеу көринесіз бе?

Турымбет те Александрдың пикиріне қосылған жисі Күсеп оның қабағына қарап тұрыпты. Төребай өзінің Хожанияз бенен арасындағы жаман қатнасығын елге шекем сыртқа шығармауға тырысатуғын еді, бұл сапары шыдай алмады.

— «Батрашканның қылығы...» деген мақаласы бар екі газетаны басқалар оқымасын деп, Хожанияз жыртып таслады...

— Өзі туғалы ма еді? — деді Александр.

— Аға.

— Нешеуін жырты дейсең?

— Екеуін.

— Онда зыңны жоқ басқа газеталар бар емес пе?

— Бір болған менен не пайдалы бар? Өзі жамылған екі газетаны жыртып таслады. Енді басқасын Төрткүлден алдырмасақ.

— Сирә қалмады ма?

— Мына биреулерін қалтама салып едім, керек болса,

на, — деп, ол қойынындағы бір буғат газетаны Александрға берді. Ол Турымбетке ұсынды:

— Оқын көр, достым, бір мақала солкүнгі барлық газетада басыла береді.

Турымбет бір газетаны алып өйер-бүйеріне үңилип «Батраш-комның қылығы...» деп, оқыудан-ақ Төребайдың жүз-лері жыйнап сала берді.

— Табылдыма? — деді Александр оның бетінен кеулі қарар тапқанын түсініп.

— Өзі ғой!

— Қыне, нешешің бетінде? — деп Александр үңилип. — Хә, екпінші бетінде екен. Мине, мынауысының да сол жерін көр, және мынауысының да...

Төребай Александрдың айтқанын қылып, қолындағы барлық газеталардың да екінші бетінен сол мақаланы көре берді.

— Хау, көп болып басылады екен-ау!

— Тек сізін ауылға емес, пүткил Қарақалпақстанға жайылады...

— Жанағы ақмақ та билмейді екенде, бәрін жыртып тасладым, деп, мәсиріп кетіп еді қыне, буны басқа жолдасларға еситтирейік, — деді Төребай оларға.

— Жүрдік онда. — Александр Төребай менен құбладағы егис-ликке қарай кетпекші болды. Турымбет беллерді жыйнап, үйі-не апарып таслай сала, аяқтарын басар-баспас болып, олар-дың ізінен ерді...

«Бәхәрде муз дингекке миніп, өзінді бийіктемен деп түсін-ің аурықша қауипли...» Усы гәп Турымбеттің мийіне жегі бо-ла баслады. Ойланады. Хақыйқатында ол муз дингектің үстін-де ме? Ол және ойланды. «Не үшін «ақыллы» Дүйсенбайдың болжаулары шебекейіне дәліл баратыр? Ол гейде батрашком-ды мақтап, «Хожаниязжанның адамгершілігі үшін жақсы қасымдар жерімді орталыққа алғанына қайыл болдым» — деп, отыратуғын еді. Мине, сол «адамгершілік» адам писпеген қауыпның шопағындай пұш, дәрйаны жарқабағына өскен то-ранғылдай тамырларын дегіш алған екен. Ең баслысы, оны ТОЗ шылар қуғатламайды. Бүгін оның газетада ашқары бол-ғанына ТОЗ шылардың барлығы қуғанды. Александрдың айты-ларына қарағанда бүгінгі ТОЗ дийқанлар үшін ертеңгі үлкен хожалықтың тырнағына бір гербінш, Александр бәрқа; «ертен-

неп қолы жоқ киіні шалақ...» дейді. Қалий келтеге шекем «қақ-қмынан Хожанна! Рахмет хабарың Әбдіге» деді-ау»...

Енді ол көп ойлап өзі-өзі жоғалтып, құрт түскен жүзегінің жапырағындай солыға қарады. Жүрсе көленкесі де өзінің еместей, қызы бийлеп кеткен уақта, біреу еріп жүрген жоқ па деп, қырылап, гейде қуышқа, гейде саясына қарап ала-туғын дәрежеге түсті. Мектепке келіп сабақ берсе оқытушыларға: «Ха тыныш! Гешше!» «Ақпа құлақ» деп қызып кетеді. Әсіресе, кешеден бері жүрегі және муз, нағыз қоян жүректенді. Бір жаман жері, мектепке келсе, аяғы тазыдай қысқалған Дүйсенбай тайып. Оның менен сөйлесің былай тұрсын, ұзақтан қарасы көрінсе тула бойы босасып, тобығына шекем қалтырайды.

Ол бүгіннен кешіктірмей Александр менен сырласқым келсе де мектептен шығып үйіне жақындағанша сарсаңлықта киятыр. «Қайтың керек? Екі кемениң басып ұстаған суға кетеді. Ал мен қақпайқаттан да муз дингектемен бе? Александр менен Дүйсенбай менен қатнасымды билік ме екен? Александрға айтсам қалай болады?» Бірден өзі іслеген қылымыстары есіне түсіп кетті: екі мәртебе кеңес хукиметіне қарсы шабы-ыл... Айтбай большейдін жазықсыз қаны... Буғы кім кешіреді?... Александр есигсе, бірден шоршынып, тұрған жерінде қаматады. Менің бақтауымша «орыс» деген сөздің мәнінен бір сөзін дегені! Ол ашықланбасын, ашықланса алдына Қаратау шыдам бермей, пыт-шыт болады...» Турымбеттің басы зал. Екі айының арасында бас емес, су қабақ тұрғандай, қиымалдаса, сылық-сылық... Ол бірден ізінне қайтып, көпеліде Дүйсенбай-диннен кетті.

Дүйсенбай екі көншік салып шалықортасына жатыр еді. Шақыртусыз келген Турымбеттің солғын шырайына көріп ұшып турды.

—Кел қарағым, кел!

Турымбет, аяқтары тусаулы адамдай төрге өтпей, Дүйсенбайдың аяқ ушына астен отырды; бірақ өзі меніреу сенілі.

—Қалий келтеңіз қызын үйіңдегі МТС орыс сеннен тартып алажақ па?

Астынан жылан шыққандай секиріп тұрып, Турымбет үнсіз шығып кетті. Ол Дүйсенбайдың «ха бала, денің сау ма?» дегенін де есітпеді. Ол үшін Александр ең қадірлі қонақтан да жақын, туғымсқандай болып баратыр еді. Өзі хаслан ериңбей-туғын жигит екен. Русша үйретеді, өзі қарақалпақша үйренеді. Гүлбийке кемпірге жүде бақырмаң. Оның үстіне Турымбеттің

Нурзададан дәмесі жоқ. «Көрдің бе, шұғыллығың! Нурзада үшін арамызға от тасламақшы...» деді Турымбет былайырақ шығып. Сөйтіп тамының артындағы жылғаға келіп ирилді; Быйыл там салыу үшін ылай аударылып қойылған еді. Бул да Александрдың ұсынысы. Өмірінше өз хожалығына пайда тигізіп көрмеген адамды мийнетке көлентіріп, ылай аударма-қан ким?—Александр. Оны анасы да ұлындай сүйеді. Бұрындары оша адам қатарына алмайтуғын адамлар Александрды жақсы көргендіктен бе, бұны менен де мәмле. Ол ұсындарды ойлап, Дүйсенбайды қайтып көргісі келмей тұрған менен ізіннен қорықты; Айналасы түпсіз құйы, оған қулататугың ұсы Дүйсенбай болып көріне берді оған.

Не іслейі тиіс? Білмейді. Қазір жүріп киятырғанда бір жағы туңғылық, бір жағы құрғақшылық сыңалы... «Қандай жағдайға түссем де өлмеуім керек, деді гүбірленіп, не үшін өлемен? Әй, сеней, ұсы лауэсі болмаса барғой...» Ол желкесін қасиы-қасиы үйіне келсе, Александр бір кітапты оқып отыр екен. Оған солтен берместен сыртқы киімдерін шешіне бастады. Александр кітаптың ашық беттеріннің үстінен Турымбетке қарап еді, көпеліде оған өлі шырай еніп қалғанын сезді.

Базда өзі менен қапталласып отырып қолына түскен газетаны ежелеп оқып отыра қонтуғын бул жигитте не әндийше бар екен? Ямаса Нурзаданы сүйіп қалып, маған хештене айта алмай ишқысталақта жүр ме екен, деген қызы келді Александрға.

—Турымбет, ағырып жүргенің жоқ па?

—Білмедім, өзімше сау сыяқпын.

Александр түртеліп барып оның билегіні ұстап көріп еді, ыссылығы болмаған менен қан тамырлары қолдан тыс соғып тұр екен.

—Турымбет, жатып дем ал.

Турымбет басын көпішікке қойды.

Александр үнсіздікте кітап оқығын дауам етті.

Турымбет дийфал бетке бурылып жатты. Хар қыллы нәрселер және көз алдына елестейді. «Ұсы Дүйсенбай қақпайқаттан да менің ғамхорым ба? Нурзада жөнінде не үшін айтты? Ұсы Александрдың расында да сол қызда қызы бар ма? Ал, қызы болғанда не болыпты? Қалий келте сау тұрса, қызын орысқа бермейді. Тоқта, тоқта, егер Александр ол қызға дықат аударса, қыздың қандай болғаны? Әлбетте, сулыу хам жақсы болғаны. Себебі руслар жақсы-жаманның парқын айырады. Жаңа заман құрған солар. Төрткүлдегі мұғаллимдердің айтығы бойынша 1917-жылы адамзат өмірінде жаңа жылнаманың бірін-

ши бетін ашқан хам жазған ұсы орыстар. Александр кеңіі берген жақсы қыады Дүйсенбай оннан неге қызғанады? Өзі алмайды, сонда мен үшін болғаны ғой. Сонда оның менің ғамымды жегені ме? Жақсы жатқа кетпесіні деген мақсетте ме екен? Олай болса Дүйсенбай менің нағыз табалдырықты қайырықым ғой. Сонда неге муз дингектің үстінде тұрған боламан? Құрысын, бул жұмбақты дингемелер... Құрысын бул шынжырлы ойлар!» десе де ойынан хеш нәрсені шығара алмады. «Ұсы үйі жаңғыр Дүйсенбайды өлтіріп қутылсам ба?» деген де ой келді бірден, бірақ бул қыял оның демін тарайтып буулықтырды: «Бул болмаған қыял, бул ақыллы кесіге қыялет...» Ол ишегіне ийне кеткен ийттей буратылып жатыр...

Александр Турымбеттің әлде қандай ойларға беріліп жатырғанын біліп, бірақ оның тийкарын түсінебей отыр еді, ақыры сорады:

—Турымбет, неге бунша ойласан?

—Менде хеш ой жоқ.

—Айта бер, достым Өзің айтпаған менен жүзін, көзлерін айттып турмыты.

—Сен солай ойлайсан ба?

—Гүллән қыймылып, ишіндегі терең сырларды сөйлеп турмыты.

—Олай болса таба ғой.—деді Турымбет басын көтеріп хән тапке араласқаны үшін ойларын ұмытты.

—Билемен, бірақ бар ғой, өзің айтқанша шыдайман,—деп Александр және китабына үналған болып еді, Турымбет бір сумлық тапты, бул сумлық бірден есіне түсе қойғанына қуанышы:

—Мен бір қызды жақсы көріп қалдым.

—Мүмкін емес.

—Не үшін?

—Хәр адамда жүрек бیرهу болады. Сол үшін бір жүректі бөлшеклеу мүмкін емес деп ойлайман.

—Мен екі жүрегім бар дедім бе?

—Дингеме айтыуда емес.

—Сонда не?

—Сен Жумагүлге қайтадан қосылыуың керек?

—Менні-ә?

—Әлбетте, сенні!—деп, Александр өткірлендірді.

—Менні-ә?—деді және Турымбет.

—Әлбетте сенні!!!

—Ұсы дұрыс кеңес пе?



—Тек дурыс ғана кеңес емес, қақыйқат дослық кеңес. Билесен бе, сен мұғаллимсен. Педагогика бойынша мұғаллим қеш қандай мінсіз болуы шарт. Ал сен хаял тасалаған қатал адамсан. Тек хаял емес, гүлдей қызынды жетім қалдырған тас жүрек мұғаллимсен... Бул бул ма, округ бойынша хаял-қызларды ағартыу ишине кесент жасап отырған мұғаллимсен.

Соңғы сөзді есितкенде Турымбеттин денесі түршигип, өзин жоғалтып ала жазлып, қорыққанынан сорады;

—Менін округ хаял-қызларын ағартыуға кесент жасап отырғанымды қалай дәлилдейсен?

—Түсінбей отырсаң-ә?

—Түсінбей отырман.

—Түсін онда. Жумагүл жесирлиги себепли басқа хаяллар алдында еле де анық ис алып бара алмай жүр. Билзбиз шешен хаяллар алдында тилі тартық. Өзин жарты дийфалдай сезеди. Биреуге басып байлауға сеннен дәме етсе керек. Жаңа дәуирдин хаялы болған менен қарақалпақшылық етин, дәслепки иекке қыянет ете алмай жүрген усайды...

—Қарақалпақта айрылысқан хаялға бас пийу жигитликке нуқсан келтиреді.

—Егер сен өзинди қақыйқый совет мұғаллими деп есапласаң, оның менен қосылып, жаңа идеяға хызмет етиўиң тиіс. Сонда журт сенін қотенди мойылағанымды түсинеди.

—Бир рет барып едим, хабарласпады.

—Ийилген басты қылыш кеспейди, және бар. Усы күнлери жараланып үйинде жатыр. Туп-туўри үйине бар.

—Япырмай-ә,—деп Турымбет басып қасыды. Ол, Александр басқа ислеринди билеп қойма деп, қорыққан еди, бул кеңес жүрегине толық жетип бармаса да, кеўли бираз қарар таўып кеўли сергекленип, күлимсиреди. Александр оның бул қылына түсінген адам сынқды;

—Қазирше Жумагүлден хабар ала бер, басқасын соң сөйлесемиз,—деди.

Турымбет басып қасып-қасып көнди.

—Көрмей қайтна! Дослық, мухаббат бирде қапалықта, бирде шадлықта өзинен белги береді.

Турымбет қалаға базар күни келди. Қалаға келерин келсе де, Жумагүлден айбынады. «Неге энигирлеп келе бересен, кет десе не қыламан?»—деп, Жумагүлдин үйине бара алмай, көшесинен арман-берман өтті. Бармай қайтса, Александрға өтирикин болады. Қатал минсели бул жигит бир өкпелесе, қайтып сөйлеспейди. Соннан кейин истиң патыратқа айланға-

ны, Жуманың лабас және бар, «Үх, үххх! — Барайын, көрейін, қалай барып керек? Науқас адамға бос барғаным қалай?» — Ол бір дүканның үш қадақ набат алды, оның қасындағы дүканның ортасы көседей дөңгелек ең гүллі бір қызыл шаршы сатып алды.

Көшесінен және етті. Сыртта жүрген хешим көрінбейді, қарап, бір мәйдан турды. Соның арасында көктем тізегені жерден табылды. Шашлары жолжылдеген Тазагүл көрінді. Қызын бірден-ақ таныды. Жасайынан-ақ ири денелі Турымбеттің дәл өзі. Құлақтары алақандай, мұрны қонқы қара көз.

— Тазагүл! —

Қыз жалт бурылды.

— Берман кел, Тазагүл, анаң үйде ме?

— Үйде, ағайын атып.

— Ма, мынаны апана апарып бер, мына шаршыны басына тарт, — деп қолтығынан бір қос шаршыны шығарып, қыздың басына орады.

— Үйге келе бей; апам адамлайдың келгенін жақсы көбеді.

Қыздың сөйлегеніне Турымбеттің бауыры елжиреп, көзлерінен еріксіз жас сорғалағанын өзі де сезбеді. Оның бұл жасы шын жас жасы еді. Қыздың кейін шаш жасырған жазық маңдайынан шор-шорп сүйді де:

— Апана салем де, қазір бараман, — деп, қыз шапқылап үйіне кіргенше ізіннен көз айырмай қарап, ауыр жөдемменен зорға-зорға келесі көшеге айналды. Бірақ жүрегін бір нәрсе тырнағандай, ішектері ашып ауылға қайтты.

Турымбет қалаға не үшін кеткенін ескертпесе де, Дүйсенбай билгендей, геүсімлете киятырған оның алдынан шық. «Үйижанғырды жер астында құлағы бар ма?» — деді оны көріпден ишине муз қуылған Турымбет.

— Жумагүлді көрдің бе? — деп сыбырлады Дүйсенбай.

— Көрдім.

— Жайша барып па едің?

Оның анық білмейтуынына толық исеңген Турымбеттің көкірегі қарар тауып басылды:

— Мәжитов шақырған екен...

Усы киіс менен сезініліп жүр-ау, шамасы» деді ол Дүйсенбайдан айрылысқаннан кейін.

Александр оны тақатсыздық пенен күтіп отыр еді. Көрген-білгенін сорып болғаннан кейін хәрекетін мақұллады:

— Дурме іслепсен. Базарлық беріп жибергенің, қызының

басына орамал тартқаның сен екенің сөзсіз түсінеді. Жумагүл жүде аңғалды.

Бұл қатал жигиттің бір ирет мақтауына анық болып жүретуғын Турымбет еркін дем алды, чайды терлес-тепшіні ишті.

— Дүйсенбай алдынан шықты ма? — деді Александр гөп арасында. Турымбет біреу тұртып жибергендей сөз етті: «Жасырып мүмкін емес!»

— Шықты, аға. Сен қайдан көрдің?

Александр Дүйсенбайдың көшқұрын пәлеп келіп, кемпәрдә қалаға кеткендігін өсітіп, арқаға қарап бағдар алғанын ойнектен көріп қалған еді. Буны жасырды:

— Мен де бір қонтайымызда киятыр едім.

«Қапылды, аспан жерге түсті» — деді Турымбеттің қылы.

— Сонда неге «х» Турымбет» демедің?

— Сөйлесіп алсын деп тұра бердім.

Турымбеттің көзлері уысынан атзығып кете жазалап, Александрдың өзіне өңгеріссіз тұтып атырған қатаң келбетіне қалша қарады.

— Бунша не? — деді Александр оның әлде нәрселерден сөзсіз қырсааланғанын түсініп. — Бәрібір, сөптеріңдеді хеш нәнге айтырмай.

Турымбеттің көзлері тынды.

— Оқымаған бір киіс, оқыған жуи киіс, Турымбет. Аяғыңның ағы геүдирек муз өкешіне көзің жеткен күні өзің-ақ айтарсың, соған шекем мен күтемен.

Турымбет бірден «Ғақ-Ғақ», деп, ишін басып, иргеде бурылып жатты.

Александр қауымғып жылдам ишін ууқалады, бірақ ол рас айырды ма, я әлде нәрселерді ойлап алғысы келді ме, хеш гәп қозғамастан жымғалды. Деген менен етінің мессылығы қапеліміде күшейіп кеткен еді.

Турымбет азында чай ишіуге де турмады. Жатысының сазылатуғын түрі болды.

Мектепті мугаллимсәз қаалдыруы нақатай, сол үшін мугаллим табыу керек. Өйтпесе, балалар тарқап кетіп мүмкін. Ағымда Мәмбет молладан басқа сағатлы адам жоқ еді, оған тапсыруы мүмкін емес. Не де болса балалар менен бір мезгіл мугаллана туығды Александр өз мойнына алды. Ол келген күннен баслап-ақ бар ықласы менен жергілікті тілді үйреніп, еркін сөйлейтуғын болған еді. Балалар жатырмады. Себебі өзі де қаты-құлақ, әңгіменің екен, сабақ болатуғын ғақытта балаларға әлдеқандай әңгімелер, ертеңлер айтып береді. Гүл-

дән әнгимесі, ертегі революция темасынан еді. Балалар ауым ашылып тыңлауы болып кетті. Ара-арасында Орынбайдың ұлының басшылығында оқышыларға өткен сабақтарын пысық-латар еді. Балалар өткен сабақты пысықлағаннан гөре оның көпінше көбірек қызығады:

—Мұғаллим, Ленин атамыз, қақдында және айтып бер..

Турымбетті көсел қылған қыпшы-қыпшы қыялдар еді. Ийне жұтқан иіттей буратылады. Жуманпаяз дәуізе көз алдына елестесе де, Дүйсенбайдың қарекеттерін бірін-бірін сайбағыс-са да, олар менен бір қатарда кишкене Тазагүл көзіне көрі-неді. Жуманпаяз дәуізенің қорқынышты бетәңгілерінен қорық-пай, маңлай шашы желкілдеген Тазагүл: «келебей, апам... жақшы көбеді...» деп, жалынды тұрғандай. Көзі илнсе, үсі көрініс және елестейді. Сол үшін көздерін жұмбаққа тырысар еді.

Оның ет қызығы жууғарада пәсеймеді. Қириқлері айқас-са сандырақлайды, түсініксіз бір нәрселер айтып, жылайды. Гейбір түнлерде Александр қаулынып күзетін те шығар еді.

—Жумагүлге тағы барып қайтажақпан,—деді ол бір күні аздаң.

Бұл да базар күні еді.

—Барып қайта ғой,—деп мақұллады Александр.—Хазір ол тауір болып жұмысына араласып кеткен. Артелің де тиклепті. Бүгін де сөзсіз кеңсесінен табарсан.

Александрдың болжауы бийкар шықпады. Жумагүл кеңсе-сінде екен. Қалысы пышақ арқасы ашық. Дәлзде бір жигит тұрыпты. Үстінде ауыл дияқанларының киімі. Буның таза киімдерін көріп бірден ішке кірер ойлаған еді. Иркилиң қалғансон:

—Сіз де Жумагүлге ма?—деді Турымбетке.

—Аға.

—Сізден хәм қыздар қалың мал сорап ма?

—Ол не дегенін?

—Киімінің қарап айтып атырман. Бізін ауылда сендейлез бийнул қыз алады. Ал мен қыз алайын десем малым жоқ. 196 ыншы деген статьясы бар қусайды, сол бойынша қалың малым, қыз әпереди дейді. Сол үшін бұл Жумагүлден жәрдем сорапым деп келіп отырман.

Турымбет мыйғынынан күлді:

—Иште адам бар ма?

—Бір қаял бар.

—Тоқта, онда тыңлайық.

Екеуі үнсіз қалды.

—Менің айыбым,—дейді өзге қаял дауысы.—Күйеуіме қар-сы келгенім. Бір жолы бізін үйге бір топар баспашылар ауқат-ланыуға келді. Тамақтарын беріп бола сала сықтырылып шы-ғып кетіп, Қызыл әскерлер жатқан жерге хабар бердім. Ол қарада мені жас күнімде алмақшы болып, ала алмай мәрді-карға кетіп, қызылдар менен бірге келген бір жигит бар еді. Соған болған жақынны айттым да қайттым. Келсем, күйеуім «қо, қатын, қо» деп, пәлеп атыр екен. Менің изімше қызыл әс-керлер келіп үйді қоршап барып тұтып алды. Бахтыма, бізін үйдегіні де әкелер ме, ауыл жигитінің жәрдемі менен зорға шығартып алдым. Енді барынша изі басылып кеткен еді. «Сен бийона қатынсан», деп, күйеуім қуғып жиберді.

—Қапалаңба,—деген Жумагүлдің дауысы есиді.—Әл-жан суышдағы жетпей қайтадан белин буып, жұмысқа шық-ты. Қызынды бала бақшаға тапсыр да, өзін артельге шақырт болып кирип, машина тигізді үйрене бер, ерінің басында ақылы болса, пәнінен өзін келеді...

«Мені көріп тұрған жоқ па?»—деп, Турымбет кейінше бәс-ті. Соның арасында үш-төрт жастағы қызын жетелеген бір қаял иштен сөйлене шықты.

—Жүре ғой, қарағым.

Турымбет бұрынғы келіп отырған жигиттен алдын кириге бата алмай, дәлздің сыртына шығып тұр еді, қолтығында түйіншігі бар, сыртқы көрінісі ауыл қаялдарына тән, қызыл гүллі жаулығынан мушын тіслеген бір келіншек Турымбеттен Жумагүлдің кеңсесін сорап ішке кирип еді, иштегі жигит тез күліп шығып:

—Жора, 196 ыншы статьясы бізге де жәрдем беретугын болды,—деп, сол күліні менен Турымбеттің тусынан өтіп кет-ті. Соңғы келіншек бір сааттай иркилді. Енді түсінікке кетіп қалмаса болғаны ғой деп, Турымбет біресе шағырайған қуышқа, біресе билегіне зорға сыйып тұрған дегершіктей саатына қа-райды.

Есік шыйық етіп ашылып, екі адамның бірден шыққан аяқ дүрсилдісін жалап Турымбет кириуге асықты. Жумагүл иштен шыға алмай атыр еді, бірден қапыны ашып жиберген гезде екеуі соқлығысып қалды.

—Хау!—деді Турымбет күліп. Жумагүл күлмеді, орнына да

отырмады, гилтлерин баяғысынша қолында сыңғырлатып тұрыпты:

—Жұмысыңыз?

Турымбет ойланп тұрмай, гүрсилердин биреуине отырды:

—Жумагүл, өзін бил, сөксен жүзім, урсаң жауырым.

—Бұл пәслик.—деди Жумагүл оған бир шөкеленіп тұрып.—Мен сени урылға, сөгілге куштар емеспен.

—Тазагүл ушын?—Турымбеттин жалыншылы дауысын есиктенде Жумагүл жығылып кете жазалап, өзін зорға бийлеп барып, қасындагы гүрсиге бир қолын таянып, отырды, бирақ бир ауыз сөйлемей бетин басып төмен қарады.

—Оқымаған бир киши, оқыған жуп киши, Жумагүл, сен менен көп оқығансан, ақылыңа сал.

—Усы гөнті саған айтқан адам менен ашылысып сөйлес.

—Бұл сөзди Александр айтқанын қайдағы билесен?

Жумагүл сол жұмысарын, езиуінен күлкі изи билангендей болды. Турымбет басын көтеріп тартанды:

—Өкеминің төлі болмайын, расым менен келдим.

—Тіл дегеннің буғыны жоқ, еркине жиберсең сайрай береди. Хәрким атаның баласы емес, адамның баласы болуы шарт.

Турымбет бұл сөзге де ашыуланбады. Бирақ бир аяғын екінші дзесиннің үстине айқастырып қойып, ойға шүмип, сүйегі биланген жақлары қушарды.

—Ат айлаңып қазығына келди гой.

—Ат қазығына үш жол менен оралады. Бириншиси жем-жеген жерин ұмыта алмай келеди, екіншиси мәжбүрлеу менен келеди, үшіншиси ақылы менен ізлеп келеди.

—Өткенге гийне қылып жараның аузын тырнай бермеші, Жумагүл.

Жумагүл кекетіп, дауысын созықырап сөйледі:

—Хоо, Турымбет, жүдә шешен болыпсан. Өткен күнлерди ұмыты?—бүгінгінің бақаламау болады, мұғаллим?

—Мен мұғаллиммен, бирақ әзін мұғаллим екенімди сезіп жүріппен. Мендей тул еркектің балаларға үлгі болаалмайтуғынында түсініп жүріппен.

Жумагүл оның сөздерін исеңбей кед жазық маңлайы жымырылып жауатуғын булттай түнерди.

Турымбет басын қасыды, аузын сыйпалады. Белнидегі ушы пөпекли ақ жип белбеуінің түйінін арман-берман қозғартыпырымлады, қабағы биресе жабылды. Биресе ашылды, тілденди, мурнын усады. Әлде-пенірде тилге келди.

—Жумагүл, мені сарсаң етіп жалындыра бермесең иетти?

—Мен сени жалындырып, өзін еркеклик рольди алып, саған хаял рольди бермекші емеспен. Сен барибир еркектен, мен барибир халман. Сеннің хаялың болғаным, сеннен қыз тууғаным ырас!

—Ашық айтың, Жумагүл, не қылайын?

—Арыслан болып өле беріу хәркимнің қолынан келе бермейди. Өз жүрегіңе ойлас, ақылыңа, сал. Үйіндегі Александр менен шынталап кеңессен аяғы таппайсан. Ол сени анау-мынау батпаққа батырмайды.

Турымбеттің кеули жибисін, басынан кеширген барлық қыянкестилерди қалдырмай ақтаражақ болып турды да, өзін зорға ирикти. Жалбарынды:

—Кешір, Жумагүл, Тазагүл ушын қосылайық.

Жумагүл қайтып сөйлемеди. Столдың тартнасынан бир жапырақ қағазды алып, оның қолына усаатты.

Турымбет оның ой-пикирі усы қағазда ма екен деп, қуғаным Жумагүлге жол беріп кейін басты.

Кеңседен шыққан жерде Турымбеттің бойы жеңіл усаған еди. Базаршылардан бөлініп ауылға баратуғын жолға түскен соң, көкірегі йотып, қолына жұмбаршақлап қысылған қағазды ашып оқып көріп еді, бийрәқим биреу қаладан тас арқала-тып жибергендей, бойын зил басты...

Жумагүлдің оған усаатқан бир бет қағазы Мәмбет молла жазып, көшелердин бир бәндіргісине жабыстырылған «дағаз» еди.

Турымбет әкеліп Александрға көрсетті.

—Инасан ба?—деди Александр оның қиялын анықлау ушын.

—Адамның кеули шошқаның гүркеси.

—Керісінше, сен буган қуған...

Александрға кейінні айттырмай, Турымбет қызараңлады:

—Мен оны қайтадан алмақшы боламан, және бузықлығын есип қуғанаман, ол қалай?

—Шыда хәм түсін? Бұл Жумагүлдің пәклигін хәм күшлиятын дәлиллелейди. Душпан пәс болып, өзіннің бир қыл үстінде турған әззилигін сезсе усылай іселейди. Минне бұл сол душпанлардың Жумагүлге күші жетпей, тапқан пәс хийлелерінен бири.

Турымбеттің көзлери дийәлдағы гилемнің гәрға туяқ нағысларына қадалып қалды...

Быйылғы жаз бул атирапта көрилмеген жаз болды. Егилердин ҳәр түри атызларда ыргалысқан. Дөгөрек көк жасыл, Кегейлиннің бийик ырашына минип қараған адамға ҳамме жерге көк нагымсы гилем төселгендей еди.

Усы айналаның жанлы-жаныуарларының нахамы Кегейли таппелеме болып, шимилдеп аққан сууын заҳарли көзлерден жасырғысы келгендей, еки жағасына урық пенен сүйрикліктен жал өсирген. Ығынан ескен самалға қарсы майда толқындар дөретип, бийдай—ирек ылай сууын, бүйиринтескен тарнаўлар менен тоғыртқаларға бөлшеклегенине наразы мақлұқтай, шымбыр-шымбыр сес берип, қайнаўытлап ағып турыпты. Урық пенен сүйрик аралас қос жалы ортасынан ийрек-ийрек арба жолдай жалтырап көринген бул арна үстінде, әнекей, жалғыз шағыла өрлеп, қанат қағып киятыр. Ийеси тартып қалған қағаз пәтпелектей гейде өзін бірден суўға урып, және диң асқанға көтерілип, жемтік излеген қара тумсығын суў үстinen айырмай пал-паллейди.

Тап усы шағала иренли минсиз ақбоз ат минген жекке жолаўшы шаршаған тәризли, мойнын төмен алып, әлде қандай терең ой менен Кегейлиннің шығыс тәрепин жағалап, шағала менен жарымсқандай өрлеп киятыр. Аттың жүзени ердің басына идирілген, он қолындағы қамшысы зәңгилікке салбыраған. Базда естен-естен ғана аттың саўрысына тийеди. Қамшыға зор бермей қос зәңгилігін басып жиберседе гүл мыйқық тәстеп баўлы зәңгиге қамшының ушы шығыр етип тийип кетеди де, ақ боз ат жүриўин сәл тездетеди. Үстіндеги адам және де ойға шүмсе, ат Кегейлиннің ишкі қандегіндеги урықлыққа отлап кетежақ болып, тумсығын гейде атирапына бурып-бурып оқырынады. Ийеси усыны сезип, қамшылы қолы менен жүзенин сәл тартыпқайрады да, еки зәңгилігін теңнен бир қысып, қалың ойына шүмеді...

...Окружкомның соңғы мәжилисінде аўылларда жер-суў реформасын шешіўге таярлық бойынша аўылларға белсенди-зәкиллер жиберіўи шешилди. Жумагүл өзинің балалығы өткен «Еркиндарья» аўылын сорап алды. Оған қосымша Баймурат, «Бахытлы» аўылы менен Жумагүлдин таныслығы үшін Хожанинз ҳаққындағы фельетонның жуўмағын жөнскей тексерип өтиўди де тапсырды.

©Минне сол тапсырмалар бойынша Кегейлин жағалап киятырған жекке ақ атлы Жумагүл еди.

Ол барлық тумғулық қиялларды бирден умытқысы келип атының басын шекшийтикиреп тартып аўылға нәзер таслады.

Әне аўыл, оның ең биринши ирет келип болып түскен аўылы, бетине ең биринши ирет ақ салынған аўыл ҳам бахыт босағасынан киргизген, ҳам бахыт босағасынан шығарған аўыл. Әне, анаў жаптың бойында Турымбетлер онм аттар түсирип кеткен еди, ол сонда сол жапқа түсип қолын жуўған еди, айна орнының суўға қарап отырып шашын тараған еди.

Ол әстен жымыйып күлди. Сондағы келип болып түсип, сонда жалғыз басының тағдирийн шешіўге күши жетпеген келиншектің бүгін пүткил аўыл тағдирийн шешетуғын мәселеге төрелік өтиўге киятырғанын есеп, бахытына ырзалиқ пенен жымыйып күлди. Және, бирден өз-өзине сораў қойды «Қызық, мине усы аўылға қандай күшли магнит тартты—ә?» Хожанинз мәселеси ме? Жоқ. Баймуратонқа фельетонды басқа биреўге тапсырындар десе де болатуғын еди ғой. Ямаса жалғыз анасының соңғы қәдемлері тийген жер болғанлықтан ба, МТС тың бәнеси ме, уем елден бахытқа батыл қәдем атлағанын елге көрсетип, даў шешіў үшін ба, ямаса оған жол сылтеген Айтбай «большой»ды еске түсиріў үшін ба, Турымбет үшін ба?... Жумагүл бул сораўлардың баслысын таппай, зәңгиге ширенип тура берди: Басына ораған ақ «узын шашағы» қара пәрен қызғыш шырайына сәўле түсирип, төрт ели жазық майлайып оғада кеңейтип жиберген. Үлкен қара көзлері үстінде қосылып кеткен қойыў қара қаслары ашыўлы бүркіттің қанаты ялы ғә кериледи, ғә үйиледи. Жас гезиндеги, тегараң күле шырай берсе, бетинің алмасында пайда болатуғын күлегіш шуқар орнында ҳәзир ийнениң узылығидай сымқ қалған еди, ашыўланса билінбей, бошланса ийнениң ушындай көринеди. Атирапқа тигилген сайын бошланғандай болады. Бирақ ойшыл көзлериниң қарашығы бәрхама биржерде турмай ойнақшып, қаслары астында әлде неткен қайғының ба, ямаса келешектен болған үниттің бе, нәзері көрингендей.

Оның қыялы Кегейлиннің батысы менен шығысын және салыстырғысы келер: айырма жоқ сыяқлы. Бирақ өз аўылының сыртқы көринисі, азғана өзгерген. Бурын қазан ошақтай дөңгелек шуқар болып көринетуғын бул аўыл ҳәзир басқаша, жерлер көп, жазық. Ылайдан салған тамлар көбейипти. Жайларының атирапына жинишке—қара таллар еккен, қара үйлериниң есиги алдында бир түптен гүжиги бар үлкен отаў менен киши үйлері қатар тигилген қоқ тасымлы үйлер пайда болыпты... Ағаш бастырмалардың да саны көп. Шапырағының орны...

да кесесине тасланган төрт ағаш қарауытып шошайған ылашымдар да аз емес. Егисликтер, дала. Шөңгел қоремлі атыздар. Бурыңлары үлкен қорем байларда болатуғын еді, ал мынау қоремлер кишкене-кишкене, гейпара орындарда бір танаа, арым танаа қауын атыздары да, жүзери атыздары да қоремленген. Базы бір жерлерге қауын қослары тикленипти.

Ол назерин Дүйсенбайдың тамына аударды. Бул тамның атирапы бурыңлары Кегейлинки рашынан қарағанда адамға айрықшы сәл, думандай терекли, журттай өзгеше атаудай болып көринуегуғын еді, енді ерик ағашлары қартайғанлықтан ба, бурыңыдай жанырақлы емес. Тек ушларында ғана көк жапырақтар көринеңи. Жуған шақаларының түптері де сары. Үйінің құбла төреһинде арым басы бір қара көрим кен атыз жатар еді. Қазір ол бөлшек-бөлшек. Бурыңлары ортадан турпаты қара үйдей ылай үйіліп, оның үстінде жүзери қорытуғын палақпанды «хйилғақ, хйилғақ» деп, бақырын, палақпанды былған бір шарт еттирип туратуғын еді. Сол үлкен динген орнында турпаты мардандай-мардандай киши ылай дингенлер пайда болған. Аралары жүз-жүз елиу қадемнен артық емес...

Ауылдың құбла төреһинин қорғаншасындай «Жаңа жарған» жаптын еки бойындағы қатары май кендір мисли тоғай.

Байдың отауының да қунары қашқан. Үзіклері оқ тескендей тесик-тесик, қар жерінен жамау түскендегі айқынланып тур. Тамның атирапында қар адымнан шарбақшының қазығындай, жигирма—отыз қазық шошайып туратуғын еді, орындары таптақыр. Тамның арқа бетінде балалар ойып жүр. Балаларға қараған қанының үстінде қызыл жалау желбиреп туыпты. Бул жағы мектеп!

Ол Турымбеттин жайына бурылды. Бул жайдың арқасы да, құбласы да егислик. Бирақ ол кимге дерек? Белгисиз. Дүйсенбай менен үйінің арасындағы бір еки ең бөздей атарып жататуғын соңпақ қазір төверіп үстине шөпті. Шығыпты. Усы соңпақ ернегінде, бурыңғы асқабақ егилетуғын жертөлеге жайып, Турымбеттин тамынан батыс төреһинде әлде қандай бір түп ерик ағашы пайда болыпты. Сол ерик ағашының жасылғанан ба, ямаса байдың бағындағы барлық күш жалғыз түпке берілген бе, Дүйсенбайдың бір атыз бағынан, сол жалғыз түп ерик ағашы шырайлы. Байдың бағындағы ағашлардың гүллен жасыл жапырақтары соған апарып жабыстырылғандай, күтө жемісли усаған: шақалары төмен ийилити. Бул бір түп ерик қайдан пайда болған? Қазір жерлер қандай өнімдар болып кеткен-а? Телсені шыққан соңпақ үстінде өсип туыпты. Бул

не? Табиғаттың гәрдіһи ме? Ол сонғы келип кеткенде де бундай ерик ағашы жоқ сынды еді: Турымбеттин ерик егемен, бағды қоремлі боламан деген ийетин ол еситпеген де. Бул кимнің қолынан келди екен? Дәстүрде ғарры адамлар қартайса ағаш етіп, өзінде ең болмаса көлеккеди терек қалдырып кеткенін мал биледи. Ал Гүлбийке кемпір онына қайтып, екти ме екен, ямаса Турымбеттин өзи ме? Болким, оның оқыудан кейін саласы өзгерген шығар. Әй, қайдең. Баласы оқыған кеткенде, кемпірі қарап отырмай, бір ақыллы ғаррыға тийип алған болуғы мүмкин. Бул әдіс сондай итне ғаррылардың ғана қолынан келеди. Егер олай болса, неге көп етіп елпеген? Вийшаралар қалды қайдан табады? Атақты Дүйсенбайдың «бағамның қар бір түбін жоқары жақтан алдырдым» деп мақтанып отыратуғынын сырттан еситип, Жумағұла усы ғапке исенетуғын еді. Себебін, оның балалығы өткен «Жалпақ жап» тың бойындағы Зоринбайдың елінде, қыз болып камалға келген «Еркиндары» бойындағы Қутымбайдың ауылында бундай жеміс ағашлары болмайды. Болким, усы жалғыз түпті Турымбет Төрткүлден алыс қайтқан шығар. Әне, бул ақылға иуғанық келеди.

Жумағұлдың назери бирден арқа төреһтегі мазарстанға аударылды. Әулиешилик қунып арасында болуғын қарамастан бул қарада да әлде қандай гүжим пайда болыпты. Неткен гүжим? «Хе, хе, хе,—деди өзінің,— бул Айтбайдың басына ианшылған ағаш болуғы керек. Ол да қазір нақон гүжим болған. Әтирапының барлық қараңғылығын өзіне тиртып, қара булттай дөһип, қураштай дөңгеленіп тур.. Апамның басына неге терек шанынадым?... Жумағұлдың көкірегі босасып кетті. Сондықтан назерин дәрриу мазарстаннан өзгертті.

Әне, гөне жылғанын құбласындағы Төребайдың қақырасы. Әтирапы егислик. Бағдағұла менен бирге жүзери екпей атызынан үйіне шекемгі азырық басым жататуғын аралық атыздыққа айланпты.

Төребай неге таза жай салып алмаған? Көмекші шақыруды да, адам жалдау деп, ойлап жүрген болуғы керек.. Оның арқа төреһинде, шетиректе, әйнеклерінің алды ақланған жай майда қамыстай жинишке ақ терек пенен қара таллар арасында жылтырайды. Мине, бул ауыл кеңестің кеңсесі болса итмал...

Айтбайлар отыратуғын шоқтың орнына үлкен бір жай тикленипти. Қаланың бір көшесіне толайым әкеліп қондырған сықам, Ұзындығы елиу, алымы, еңи жигирма бес-отыз қадемге

шамалас. Күн батысында жеті әйнек бар, «Ха, ха, ТОЗ ағзалары биригіп салған «Үлкен жай» усы болса итімал. Қәне, көбейсе сондай жайлар! Ауылдардың қаладан не айырмасы қалады? Басқа жайлар шашу-шашу. Хәр кимнің пайына жер тийген сон көмешіне күл тартып кеткен ғой...»

Кегейліге тийік Дүйсенбайдың бұрынғы салы атысында пахта кетпендеп жүрген бір топар еркектерді көрді. «Әне, ТОЗдың күші» деп, қуғанса да «арасында бір хаял жоқ-а» деп, қыйланды. «Хаял болуы тийіс. Олар шықпай, атызға сан, жұмысқа беренет енбейді...»

МТС қаңғында екен? Ха, әне, ауылдың шығысындағы тақырлықта бір пақсалық, ұзынша дидуаллар тикленіпті. «Міне бұл ауылдың көлешегі»—деп ол мыйық тартты.

Оның гүлден ойы, нәзері, дыққаты қайтадан Турымбеттің тамына ауа берді. «Өзі неге көрінбейді? Ауыл арасында гөлегейлеп жүріп партия менен хукиметтің қаули-қарарларын, өзіннің үйренгенлерін адамларға неге үйретіп жүрмейді? Неге ол жоқ? Хукимет оны пұлсыз не үшін оқытты, түсіне ме екен?... Мен Турымбетті неге айыппап турман?»—деді және өзінше. «Ол еле өрмекшінің ауынан шыға алмай жүрген шыбын болса? Өткен сапары мен беріп жиберген «дағаз»ға көзді исеңді ме екен? Мүмкін, қателесермен. Меникі не, суу көрмей етік, шеш ип? Алдына және келсин. Турымбет неге есімінен шықпайды?» Ол соңғы сорауына жууап ізлеп, қолы босасты. Ал, Аты урықлыққа отлап кетті. «Турымбетті ойлауымның неге керегі бар? Ашықлығым және баспанғамы ма? Усы емес пе еді. Қызметкенің сағасында нзімнен оқ атқанлардың бірі? Жоқ, ол бір елес болуы мүмкін. Егер ол анық мылтық атып, өлтіре қояйын деген ниетте болғанда оқыға барар ма еді? Есерсоқ аймай ер болмас деген. Құдай менің қызымды әкесіз жасата бере ме, еси енген шығар енді. «Кисінің оқытуы үшін өзің оқы, үйретің үшін үйрен, ақыл беруі үшін ақылдан, мин тағыу үшін минсіз бол. Хаял адам аия екенің ұмытпауы керек. Адамзаттың сағасы ана... Усыларды кимнен еситтім-а?.. «Жумагүлдің қияллары шапырап кетті: «Ауа миндмен. Кисіге хожалығыңды бузба деймен, ал өзін ше? Жесір қатын. Жарты дидуал жөнінде айтқанымды Александр түсінді ме екен? Түсінген шығар, Турымбет алдына шынтлап келе баслады ғой. Турымбетті енді мен тәрбияласам-ше?!..»

Жағадағы сүйрікке отлап, шамбыр-шамбыр суға түсе баспаған ат ойын бөліп, және дызғиннің тартты. Бірақ бұл хәдий-

се баспақ баққан күннің еслетті: «қарам қатқыр баспақлар үсті қаймақдасқан музды суға түсіріп еді. Сен менің әптадалық пенен пияда кеткен еліме атлы киятырғанымда, суға жығажасқан ба?... Балалық қиялына ол күлімсіреді.

Буннан бес-алты жыл илгері усы қарадан қараған адамға бөлек булыттай тереклік көз ұшынан көрінер еді. Бұл бөлек тереклік «Ййшан қала» еді. Хәзір ол көз тартпайтуғын болып қалыпты. Оның орнына «Бахытлы» ауылының арқи таманындағы бұрын сийреккелеу орналасқан ауыл көркейіп кетіпті. Булыттай тереклік көп. Қоралары жанаша, бұрынғы қамыс қоралар жыныл қоралар менен аумасқан. «Бұл да елдің тоқлығының белгісі. Еркиндөріяның бойындағы ел хәзір қандай екен? Қаладан жүде шеттегі ауылда Өтамбет палуан хеш нәрсе ислеі алмай-ақ жүріпті... Еле баяғы қамыс қоралары шығар...»

Әне, қабақ арқалаған біреу ыраштан төмен түсіп баратыр? Бұл ким? Гүлбийке кемпір... Кийімлері жанарған. Ғай, бұл кемпір гилеі бір қийлы қабақ егеді. Мынауы да баяғысындай заңғар! Ха сенің, бағы ұзылп кетіп, пацқ ете қалса, хәзір! Сонша нәхан қабақты толы суғы менен қалай көтеріп киятыр? Тыңлады: «шылп-шылп... шылп». «Бийшара, ырым қылымты-ау»..

Кемпір ыраштан төменге түсіп қабағының бағын жыйнақтастыра бергені, ақ атлыны көріп қалды, оның үстіндегінің я хаял, я еркек екенін абайламай, босаған бір қолы менен көзің көлегейлеп бір қарады да, «хаял түсіп еркектен сақла» деп, гүбірленіуі менен, қабағын шылпылдатып кете берді.

Жумагүл мырс етіп күліп, атының жүзегін сәкіп жиберді де, ыраштан түсті хәм әйнегінің дөгерігі ақлаған ауа кенестің кеңсесіне қарай буылды...

25.

«Ауылға Жумагүл келді. Ертен ғаз өткереді» деген хабар ауылдың барлық мүйешіне ұшып кетті. Буннан Қалий бйахбар еді. Себебі ТОЗ ағзаларының бәрі МТС құрылысына кетіп, оған, «есен бүгін жүзегілерді суғар» деп, егінің басын жиберген еді. Олай болмағанда да ол хәр сөзге кулақ ербелете бермейтуғын адам еді. Жеті қызының алды ер жеткен соң олар жөнінде біреудің насақ сөзін еситіп қолмап ба деп, қорқады. Базда өз-өзінен ашыулы, жағатуғын булыттай түнеріп өз үйіне өзі қонақ ұсап малдас құрынып, төрде шоштыып отырады, базда булыттан шыққан қуыштай ашыла қояды да. Қыздарының аңлығаны әкесінің қас-қабағы еді. Егер ол ашылазып отырса, шай көрген шөжелердей, я үлкен әжепасы Нүрза-

даны, я апасы Айзаданы дөгереклеп, бір-бирине тығылысады. Өйтпесе ақырет еспеті...

Қалий, өзінен басқа еркектер биригіп, сағат ашық ушыма келісімге келгелі де қана, ашыулы еді: «Қартайғанда не үйренеміз? Әй, соқыр қудай»... Мұршаның ушынан моншақ-моншақ тер шығады. Маңлайып жөн менен сыпырады. Көзлеріне жас келеді. «Хүкімет дәуірінде ең болмаса бір ұл берсең қайтесі, қудай-әй. Оқытар едім. Халық қатарына қосылар едім. Біздің үйге дәулет құсы қонар еді»...

Оның бұл сарсығын ұмыттыратуғын нәрсе Хожанияздың газетада жазылғаны еді. Есіне түссе, өзінен-өзі қуанып кеуіп кетсе еді. Ал гейде, қыздарының ең кішкесінің алдына алып барлады:

«Бирадарың, досың иран, ештің арзы-дадымды, Бұл шіре дүнім ғам-гүм болмаған барма екен?..»

«Әй, аттегене, буны айтқан Әжинияз шайыр заманының қайғы-қасиретіне малынып иші қайғыға толып жасаған адам екен ғой, я мен сияқты ұлсыз болды ма екен»—деп күңіренер, көзін жасын сыпырып алар еді.

Ақшам жүзін атыздарын бір қайтара аралап, күндіз ұбық-лап қалмау ушын көк чайды басыңқырап ишіуге қайтып киіп еді, «Үлкен жай»дың көлемісінде қарауытып тұрған көлденең көзі шалды да, «ұры мекен?» деп тууы үстіне қарай келе берді. Қасына жақындағаны көлемке екі бөлімде де екі жаққа бөлініп қашты. Бірі «Үлкен жайға» сүйсініп кетті, оның қалсы жайға кіргенін абайламай қалды, себебі далаға қарап қашқаны ирилп, жерден бір нәрсені алмақшы болып отыр еді, соған бөлім сәлтеу менен халектенді. Бірі бір оны да тұта алмады. Оны еңкейген жерінде қарауытып қалған нәрсені алып, оған бас киім. Александрдың кепкасы! «Уай, бұл не қызық жүр, жанағы қушақласып тұрғаны менің қызым болмаса жайғыз»... Ол асығып үйіне кіріп еді, қызы ошаққа от жанып тұрған тене көрмегендей болып отыр. Кеудің жамылдыққа бермейін деседе шидай алмай, чай ишіуге қарамай кетіп қалды. Түні менен жүзін атыздарын аралап жүршіте тақаты болмады. «Буны бірін қайып биледі, соның ғана жанын алады» деп таң ата үйіне қайтты.

Хаялы қораздың бірінші шақырығуы менен тұрып қамыс иілеп атыр еді, келді де иысыз-жықсыз тепкіге алды.

Ірі гейдегі хаял оның анық-мынақ тепкісіне дәрісбейту-ғын еді, қамырлы қолы менен аларып қарады:

— Бұл не, қорықта сени жин ұрып кеттіме?

— Нәлетің, үндеме,—деді Қалий және тепкінің күшейтіп.— Жеті қыз туып жуыныма жеті пышақ сұғып қойғанын азбады? Хә, аз беде? Енді неге сол пышақтарды қымылдата берсең. Өлетуғын болдым ғой.

— Хәй, неге дейсең?

— Өлм деймен! Қызды тый деймен.

Өмірі туып ерше қарсыласып көрмеген Айзада қажарланып, қамырлы қолдарын сыпыраға сыпырып, самарды сәл ысырып қойды да, туу сыртынан сәлделен тұрған Қалийдің киіміне ағыншап шарыппа тутты. Бұндай болады деп ойламаған Қалий келте соңғы тамыры шабылған геллектен шалқ ортасына иің етті. Айзада арысандай ыңырсып оны қапсыра қушақлады:

— Саған менде көрсетейін көрміді. Сен ғой тақирлеп, миймиді айландырдың.

Қалий қақпанға түскен қойдай тыпырлап, олай-булай жулқынып, аузына не келсе қайтармай, сөгіп атыр, сөгіп атыр. Хаял оның сөгісіне де қарамай аяқ қолын табыжматнастан, астына басып отырып, басындағы алты қослы гөне айдыллысын шешіп алды да, Қалийдің қолын денесіне қосып, шандып-шанды бір бәйлады хәм дастықтай көтеріп аларып, жүктің үстіне ұзынына жатқарды:

— Ал енді, күшін болса шығар. Жалынбасаң жаздырмайман...

— Жалынбайман, ал. Тап ұсынып аяғым жерге тийсе, астыңды жер, үстінді тепкі қылмасам, еркек емеспен. Соны бил, соны!

Хаял сәл-сәл күліп, қамыр иілеуін дауам етіп отыра берді.

Кеудің күндері «үлкен жайлағылар» халдаста да біргеле-сіп, бір үйден ауқатланатуғын еді. Орынбай қапысын ашып басып суқты.

— Қалий!

Қалий жүктің үстінде кірпідей жымпырылып бетін иргеде қаратты.

— Айзада, Қалий еле қорықтан келмедіме?

— Яқ, келмеді.

Орынбай қапын жапты. Қалы ашылғалы еркекшік намысы қысып жаны көзіне көрініп атырған Қалий қапының жабылғанын көріп жанланды.

— Айтпағаныңдай жақсы болды, қатын, сонда да босаған сәтте бәрібір аямайман. Астыңды жер үстінді тепкі қыламын.

Айзада түргеліп оны жүктің үстінен түсіріп, шанды буған орамалын шешіп алды да қанымы ашты.

—Сақаллы құрдас, жоран келді.

Қалий-үсті басып қағып-сиккип асығыс далаға шықты да, хеш нәрсе болып өтпегендей Орынбайдың хаялына дегіншті:

—Палбий, торағың барма?

—Хәй, сен қаяқтан өттің?

—Көз байлаушылық илимин барып билмейсең бе?

Орынбай әллекандай сыр билетугын секилли төмен қарап мырс-мырс күлді.

—Мейли, хаял, торақ бер, ашшыласа сиккип-сиккип узырмекен?

Палбий шубар ешкінің терісіннен исленген тулыпты Қалийдың алдына қойды.

—Хәй, құрдас, мына тулыптан неге Орынбайға сақал ислен бермейсең?

—Сақал болса өтирік сөйлей алмай жүктің үстінде көзің түскенін жасыралармедім?

Қалийдың жүзі бурыштай қызарып, гәптен қалды. Орынбай енді оны көп қысындыра бермей гәпті бурды.

—Бәде, бүгін кеңилдесең, аяңда қорықтан шығып Жумагүлді көріп қайттың ағ, шамасы?

Қалий хайран болды:

—Жумагүл деген ким?

—Жегі бол а?—деді Орынбай.—Есиптедің бе? Бүгін Жумагүл келді. Баяғы Турымбеттің хаялы ше? Хәзір округкомда женотдел деген жұмыста ислейді. Ертең ғал өткереді, хәммә барамыз.

—Биззер хәм қалмаймыз,—деді хаяллардан бири.

Қалий хаял дауысы жақтырмай өз сорағы менен болды.

—Женотдел деген не екен?

—Билмейсең бе?—Орынбай билтишсинди.—Сенің, бизің хаялдың, кулласы округтегі хаял-қыз тұхымының хәкіми. Хаялынан айрыламан дегенлердің де сазайын беріп атыр дейді.

Жүрек дүрсилдесін қайттың басарын билмей жүрген Нурзаданың жауырыны тамға сүйелгендей болып, Жумагүл жөніндегі әңгіменің бала бергенін тилеп отыр еді, әкесі Қалий қапалымде шырты етті.

—Хәй қатын, торақты неге оңлап елбедің?

Айзада ерінші ашыуланғанын қонсыларына сездиргісі келмеді ме, ишке кирип кетті. Қалий де изнінен кирді. Сөйтіп

олар арасындағы мәдел күні менен дауам етіп, екеуі екі жерде томбайысып жатып қалды.

Шыра ерте өшпирілді.

Нурзада кешіқурын суғға баратырғанында бір топар адамның МТС құрылысына қарай кетіп баратырғанын көрген еді. Әсіресе Жумагүл менен Александр, бір-біріне жақын ийилесіп, сөйлесіп өтіп кетті. Тыңлап тура алмады. Соған ба, ишп ашып жатыр. Өзі менен қатара бір көрмені жамылған үкелері әллекашып уйықтап қалды. ал онында көздері уйқыда, көкірегі оңу, көрпе астында демінгіні бір нәрселерді сөйлеп атыр.

«Жумагүл ана, сен неге МТС жигит пенен ийилесесен?... Шашы желкилдеген орыс баласына сен де ашықпасаң? Арманшрақ жүр, бул жигитлердің сересіне асылма! Сен, Александр, өзмінен сорап жүргенше неге көле бермейсең... Айыбым не? Тыл билмеуіме? Ағылда сені жаман дейтуғын хеш ким жоқ. Кисіні жақтырмайтуғын Гүлбийке кемпірге шекем мақтағанда ағузынан суғы ағады. Балким, Жумагүл сені ізлеп келген шығар. Ол Турымбетті биротала қойып кеткен ғой. Сәсіз саған. Әй... Жумагүл апай, сен бизің арамызға түспесең нетеді? Александр, сен неге мени түсінбейсең? Хәссенің, ұзын бір сым болып жүрегімнің дүрсилдесін еситтирер ме едім саған. Рас-тан да Жумагүл сені ізлеп келді ме? Оның мәргия шөбі бар дегені рас па, я артықлығы оқығаны ма? Егер оған бурылып кетсең не қыламан? Балким, өлермен. Оның қасына қас, өшіне өш, оқыға кетсем не қыласың? Сонда да Жумагүл менен ийилесесен бе? Мени аямайсаң ба? Турдыгүлдей болып қалсам ше? Мейли, боларман. Бүйтіп ишқыста болып жүргеннен қара жетпелеген артық. Нәтінде дем алысқа келмеспен. Тоқта, ишп жыл оқымай. Александр, сені таслап кетемен бе, сонда. Қол төр... шымдаспан. Жоқ, оқып, оқып мен де женотдел болсам не қыласаң? Соннан соң менің боласанба? Менің менің...»

Қонсылардыкі бос тұрса да, дигирманды бәнелеп Турымбеттіңне кете беретугыныңан ақ Нурзаданың ишкі сырларын анасы угатугын еді. Бірақ ол жөнінде қызынан туғылап, хеште не сораған емес, сораған менен қолынан келер хйіле жоқ, әкесі қызын орыс жигитке беріу түзе, оқыу жөнінде әңгіме болса қырға шыққан бәргедей шапшыйды:

—Көзімнің тиісінде нашарды оқытып, халыққа күлкі, бий аброй бола алмаспан.

Айзада қызының сандырағын әкесі еситіп қойуынан қорқты:

—Нурзада, үксінің үстінде көрпе, жағып жибес.

Қыз басын көтеріп, өзіне жақын жатырған кишкене үкесін бағырына тартып, екінші бүйіріне аударылып түсті.

Ауыл кеңестің кеңсесінің алды таң азаннан хәрәкетке кінді. Жигиттер атлан-шап. Ыссыға қарамай, селкилдек шөгірме кийіп маңдайлары шып-шып терлеген адамлар жуырысын жүр. Асығыста бір қос шаршыны басына тарта салған, айналасы қызырғышыл хәр қылы дегелей кийген егеделер жасы кишілерге көрме беріп, әлде нәрселерді сорап, хәр жерде топ-топ болып тұрғалы. Бала жетелегендер де бар. Жас жигиттер шыпта, кийіз қалтықпан келіп, кеңсенің алдындағы қуяшламаға төсеп атыр.

Той-мереке болып, бақсы, Жырау айтылатұғын болса ауылда бүтінгідей хәрәкет болатұғын еді. Хәмме бақсыға асыққаннан да бетер шалт қыйылдап, асығып кінтір...

Бір ат арба әкелініп, кеңсенің дийәлімне жақын қойылды. Оның алтақтасына қызыл гүлем, көкірегіне құрақ көрпешелер төселиўде...

— Жумагүлдің демине нан пісетұғын болыпты,—деп сыбырласады сирттағы биреулер.

Төребай, Александр, Сейтжанды баслап қиятырған Жумагүл көрінді. Жаудырсақан көздердің бәрі сонда. Биреулері оның қызыл белли қара костюмына, екіншілері қызыл атлас шайы көйлегіне, үшіншілері қара етигіне, төртіншілері оның қара көрпешелеріне қарасып, хәр адымын бақылап отыр.

Олар арбаның алтақтасына шықты. Шеп жағында Александр, оң жағында Төребай менен Сейтжан отырды. Жыйналысқа Бийбнайым да келген еді. Жалғыз хаял болғаны ушын ба, оны Жумагүл қасына-алтақтаның үстінде отырыўға шақырып алды. Еле ол ауыл хаялларының кийимінде еді. Басын ораған, үстінде кең етекпін, жекі кең көйлек. Мурнында әребеті де бар. Турымбет пенен Хожанияз батрашжом алтақтаға шығыўдан түдер, үзіп, жерде, бирақ хәмменің алдындағы қатарда малдас кұрынып отыр еді. Жумагүлдің ескертиўи бойынша Төребай Турымбетти шақырды.

— Мугаллим, мынаыққа шық!

Хәмменің дыққаты өзіне аўтанып сөзсе де, Жумагүл албырамады. Алтақтаға мініп, жүзін тикке адамларға қаратыўы менен бұрымдарын желкесіне түсіріп, бір тартар менен отыр. Александр қадимгісінше жалаң бас, Төребай маңдайы бийік сүр шапқасы қапталына қойды. Сейтжан қара тақиялы, ал-

тақтаға жақын төңкерілген келиге Турымбет қонақлады. Оның кең ақ көйлегінің желкесіндегі көгіс нағысына, ушын бір қана пахтадай пөпекли ақ белбеуіне адамлар бір қарады да және Жумагүлге нәзер аударды. Турымбет өзіні бираз бийжағдайлықта сезіп, ара-тура шашын сыйнап қойып, екі көзін аяғындағы қара ботинкаларынан айырмады...

Төребай жыйналғанларға қалша қарап, бәріні бір мәртебе көзден өткеріп шығып:

— Ауылдаслар!—деді даўысын көтеріп. Хәмме лам-кийіп қатып, мыш-мыш сыбырлылар шорта кесілді.

— Ауылдаслар!—деп, ақсақал және төңірарлады.—Кеңес хұкметінің адил сипаты арқасында, бизің аразылап түлеп ушқан Жумагүл Зарипованың келиўіне байланысмы жыйналыс ашық. Өзлеріңізге белгилі, Төрткүлде оңды...

Отырғанлар жабыр ете қалды.

— Таныймыз өзіне сөз бер!

Жумагүл отырып сөйлеўди нақалай көріп, алтақтаның үстінде тикейді. Бет алды төрептеп азғана самал есіп, бір тартарының ушын, көйлегінің етегін артына қарай желбиретті.

— Жолдаслар, туўысқанлар, ағайындар, аға-инилер!—Ол хәр сөзін жүдо салмақлы етип баслады.—Мени хәмменіз билесің. Сизлердің араныздан шықтым...—деп, сөзін дағам етип кетті...

Халық сиртінде тынған. Турымбет қалтасынан төрткүлді аң орамал алып, мурнына басты да «кин-кин» еткізіп, симгірді хәм қалтасына салып қойды. Көзлері астынан Жумагүлге қарап және көпшілікке бурылды. Отырғанлардың арасында оның да хәрәкетлерін бақылап отырғанлар бар еді. Оның илас орамалды қалтасына салғанын көріп «мынау мурны боғын қалтасына жыйнақ, тазалықлы болғаны ма екен? десті сыбырласып. Бул Турымбеттің де қулағына сап етті. Сыбырам шыққан қатарда отырған Дүйсенбайға артына бурылып, көпшілікке ғә Турымбеттің кейіпін, ғә сөйлеп тұрған Жумагүлге, ғә ойлы Александрға, ғә көпшіліктің алдында ақ куба шырайына көптеўін, қызарып, Жумагүлдің сөзіне аўзы ашылып отырған Бийбнайымға хәккедей тез-тез қарайды. Сон Турымбеттің бетінен биразға шөкем көз алмады. Әлден ғақытта көзін ушырасқаннан кейін, не екені белгісиз, Турымбетке бір нәрсені имдағандай болды да, және Жумагүлге бет алды.

—...Хәмменіз Ленин «пролетариат, халқ қызлардың толық азатлығын жеңип алса ғана, толық азатлыққа ерисіўи мүмкин» деп көрсеткен еді...—Жумагүл ара-тура алақанлай қағазға бір

қарап сөйлеп тұрыпты, ол сондай бошты, сөздері үйірсеки, гөптерді жүде құйқылжытып атыр...

Дийқанлар қаттырақ дем алып жиберсе, оның пикирлерін есептей қалып шырышты бұзатуының түсініп, көздеріне қолларын салып отыр. Жөтелгесі келгендер аузын басады. Гей-паралар қасында адам отырғандарын да абайламай, ылайда салған сүрбеттердей қатып, ауыздары ашылып қалды. Орынбайдың да екі көзі арбаның алтақтасында, алға ентериликкірен қызулы сөйлеп тұрған Жумагүлде. Оның үйреншікті үлкен қолдары қалтасынан насбай іздеуде. Бешпентиннің өне бойын қарманып шықты. Қапталында баласындай болып тығмып отырған Қалийді ұмытып, насбай қабақ ізлеген қолдары өз қалтасының аузын таппай, Қалийдің желнесін сыйпалады. Қалтамның аузы ма деп оның көйлегінің жағасынан мойнына қол сұғады. Есейінде шыбының қонғанына селк ете қалатуын Қалий мойны тырнап атырған Орынбайдың жабадай ирі қолларын сезбей, мойныма бір нәрсе өрмелеп жүр ме дегендей, Орынбайдың қолының үстине сарт еттиріп ұрып отыра берді. Ара-тұра қытығы келіп, мойнын ишине тартып ғыржыйтады, басын сиккеді. Қолының үстине бір-екі шаппат тийген соң Орынбайдың қолы желкеден тайып, Қалийдің тар қалтасына тығылды. Сыймай атыр. Басады, сыймайды. Олар менен қатар отырған Салый ұстанып да аузы ашылған, езіңінде нанның ұсағы жабысып қалған екен, көрмепті. Бір шыбын біресе нанның ұсағына қонып, біресе аузына киіп шығып атыр. Ол Орынбай менен Қалийдің қозғалыстарымен де бейхабар. Қызық көздері алтақтада. Дүйсенбай отырған қатардағы дийқанлар да сол кейінгіте. Тек ғана Мәмбет молла иібіш ешкідей тыныш таппай, Жумагүл қатты сөйлесе соған қарап, дауысын пәселетсе, Дүйсенбайдың мой қарындай жиырылған жылтыр бұғағына үңилип, базда қапталындағыларды сықақламақшы болып түрткілеген менен, өзінен басқа хеш кимнің дыққатын өзіне аударып алмай отыр еді. Ол шыдамай Салый ұстаның құлағына шертінп жиберді.

—Аузыңды жап, шыбын ұстайсан.

Хеш ким Мәмбет молланың тәнін есептеді, күлеседе, сыбырласпады. Салый ұста ердің қымды да қойды. Бір ғақытта молланың дөңгелек уры көздері Орынбайдың қармаланып жүрген қолдарына түсті.

—Әй, Қалий мыртық,—деді ол шалғайынан тартып.—Қалтаңда нузыл болса айрылдың!

Усы мохалде адамларда азмаз қозғалыс пайда болайын деді. Хәр ким белдемесін, қалталарын сыйпады. Ал Қалий қалтасына

үңилип, Орынбайдың сыйғыза алмай атырған ирі қолларын иап беріп ұстады.

—Бұл не?

—Хаф!—Орынбай ұйқыдан оянгандай селк етіп Қалийдің киіскене қолын қағып жиберді де өз қалтасына қол сұқты.

Бирақ насбайды алаңданып салуға тәтті жоқ, екі көзі алтақтада, насбай қабағын аузына төкіріп, екшеп атыр, екшеп атыр. Аузы толғып кетіп қатты шақалғандықтан қасындағылардың аузыларына, көздеріне бүркіп алып, азмаз қымылды пайда болды да, бір екі адам жөткірініп тыныш тапты. Адамлар арасындағы азғана қозғалыстан пайдаланған Мәмбет молла жөне түбірленді:

—Ақырдың ұағында хәл ақылғой болады деген ұсы. Сирә ақыр жақылап қалған ғой...

—Тыныш!—деген бұйрық пенен бір жуған жудырық Мәмбет молланың сүйегі шыққан жауырынына дүңк еттирді.

Мәмбет молла бір ұрғанын ким екенін биліу ұшып артыла бурылып атыр еді, жуған жудырық шаппатқа айланып, оның ғөне сыпырадай жағын алтақтаға қарай бурды.

Жумагүлдің дауысы жөне күшейді.

—...Жолдаслар! Пүткіл езілген халықтардың атасы, досты, ұстазы, адамның адамы, көсеміміз Ленин 1921-жылы июль айында Шығыстың мұсылман хал-қыздарының үкілдері менен ұшырасқан соң өзінің өмірлік жолдасы Надежда Крупскаяға: «Ең төменгі қатлам көтерілді, енді бизін елімізде социализм тәңіліні етіледі» деп қуғанған. Ал ұсы ұллы адамның қуғанымына ылайық қарақалпақ ауылдарында не ісденіп атыр?...—Ол округтегі хал-қыздар арасында жүргізіліп атырған, енді жүргізіліуіге тиіс мәселелерге тоқтады.

Бұл жерде де рус революционерлері хәққында, Надежда Крупская хәм Клара Цеткин хәққында сөйледі. Бұнан кейін большевиктер партиясы менен совет хукіметінің көп миллетли совет халықтарының мәдениетін көтеріуіге қаратылған планлары жөнінде жаңалықтарды айта бастады...

—Бұның ерін бұрын қалың емес пе еді?...—

—Жуғені мойнында болған соң хәр кимге сүйдіре-сүйдіре жуқарып қалған ғой. Дүйсенбайдың жесири Бибигүл енді тәж-жадай ұлдырлатып-жудырлатып келетутын болған...—деді Мәмбет молла артындағы жудырықтан қорыққанынан күте өстен сыбырланып.

—Жолдаслар, өне, машина трактор станциясының тырнағы салынып атыр. Бұл ұшы рус халқына, оның араныдағы ғәкили Александр Александровичке сапсыз рахмет. МТС лнткен-

нен кейін «темірдің пири қазиреті Дабыт» деп, көз жұмып, исенін жүргендер, темірдің пири кім екенін көзі менен көреді.

Жумағұлдың таптары кем-кеммен хаммені үйіріп, шүйір-келестіре берді.

— Бірақ ұсынбай ескен аңызда бір өкінішті нәрсе бар, ол да болса ұсы жыйналысқа қайып—өмірлік жолдасын ертіп бір еркектің келмеуі...

— Әне буады, — деп Қалий гүбірленді. Кім не дер екен деп, алып отырған Мәмбет молла оның сөзін қақшып ақ алды.

— Еле неси көріпсең, қыл таққан соң аңқылайды, деген. Өзінің биабройлығы менен турмай, өзі жығылған төрге, басқаларды да тарта жақ...

— Отырасаң ба, «шығып кеткені келіп отыр ма?» — деді молланың шеп қапталындағы бір дийқан. Мәмбет оған көз қыйғын менен қарап, қақпақты алақанын аузына қақпақ қылды.

Жумағұл сөзін тамамтай келе қолындағы бүкілді газетаны жайды. Бұл газета Хожанияз батыршомынның надурыс қылықтары хақында фельетон басылған газета еді...

Газетаны дауыссыз оқып, оған жуап үшін Хожанияздың өзіне сөз берілді. Ол жүде салмақ пенен тикейді. Арқасын алтықтаға тиреп көпшілікке дәмелі көзлері менен бір қарап алып, ойлы пішінде:

— Менің ауылдасарым, өлім менен құрбанышымның серіктері... — деп асықпай гәп баслап, отырғандардың хәмесін көз бенен бір қатара шолап. Аузын сыйпалады. Дүйсенбай таманға қарап, оның «сөйлей бер, тартынба» деген ымын көріп алған соң «өзі менгерді» әдебинде қалтырап шыққан дауысы биротала ашылды.

— Биз қарақалпақтар!... — деп дауа етті Хожанияз қалыңынан. Солай етіп ол өзі қарақалпақтың халыққой жан шыр етіп көрсетіуге ұрынды. Халықтың өткен достандары, өзі билетуге атақлы билері менен батырларын қалдырмай мақтанып етіп атап өтті. Қайтама автоном болғалы миллеттің гейлара өзгешеліктері жоғалып баратырғанына қиыналған болып, ұсыларды айтқаны үшін гейлара «түсімендер» оны орынсыз критикалауының айтты, екі гәптің басына бармай «биз қарақалпақтар, биз қарақалпақтар», деген сөздерді қайта-қайта тақирарлап, гәпіннің дәмін қашырса да, бұл батыршомын өзі биротала көрсетсең деді ме, Александр менен Төребай үндеместен, бірақ жығырдылары қайтап отыр еді, Жумағұл шидамады.

— Жолдас батыршом! Тийкәргі мақсәттен шығынып, кім-

дерде қандай сезім оятқыңыз келеді? Исиңіз, қылмыстарыңыз бойынша айттың!

— Қайсаңа, Хожанияз!

— Неге көпирте бересіз?

— Қысқартсын!... — десіп шуласты көпшілік.

Күнге күйреген билері жеңсіз бәс бешпентінен толық көрінген дийқан үшін түргеліп, көпшіліктің хамырын басылдырғысы келгендей дауысының барынша бақырды:

— Сиздердің дурыс емес! Хожанияз сөйлей берсин, Ата жолын құбатлап, өз миллетін мақтанып еткен адамның неге аузын қақпалайсыз?

— Әй, сен, көп былшыладамасаң! — деп шолақ бешпенті менен қатар отырған онлаған қоллар оның шалғайынан төмен тартып, күш пенен отырғызды. Хәр қайсысы хәр жақтан сөйлеңіп атыр. — Жеңіңді ұсы ұақытқа шекем шолақ қылғаны азба еді мақсылардың?... —

— Тағы айтатұғын гәпініз бар ма? — деді Төребай Хожаниязға. Хожанияз исеніп, сөйлеместен орына отырды.

Жумағұл «сиздер не дейсіз?» дегендей қапталындағы жолдасарына қарап алып, олардың «сөйлей бер» дегенін көз қарасынан ұғып қайтадан сөйледі:

— Хәр бір халық өзіне жауынгер, хәр бір миллеттің өзгешелігі бар, бұны хеш кім бийкарламайды, жолдаслар. Мен жақында Бердақ шайырдың «Болған емес» деген қосығын халық аузынан жазып алған едім, сонда.

«Қарақалпақ халық болғалы

Халық атағын алған емес...» — депті шайыр. Міне, сизге бундан алпыс-жетпіс жыл ізгері Әмірханның аяғындағы қол шаршыдай бір қолтықтың қамысын жарып шыққан шайыр хауазы, шайыр зары, — деп Жумағұл бұл қосықты күте айрықша бош пенен және бір рет тақирарлап еді, он тоғызшы әсірдің орталарында бағ табалмай арманлы сайрап кеткен бұлбұлге қайтадан жан ендіріп, әлемге жар салып атырғандай сезілді хәммеге. — Міне, дослар, адалатсыз аямаңның торында халқы менен бірге жасаған адамның өз халқының тәғдіріне берген бақасы... Емн - еркен сайрауға бағ ізлеп, бұлбұл атағын алғысы келген халықат бұлбұлдың бұл зарлы хауазы тей Октябрь революциясынан кейін ғана есінді, арманы іске асты. Қарақалпақ халқының әсірлер бойы еткен арманы орынланып, халық деп мойынланды, өз алдына миллет болып танылды. Өз тәғдірі қолына беріліп автоном болды. Енді советтік қарақалпақты пүткіл дүние билетуге ұақыт жетті. Халқымыз бұған қалай ересті? Бирінші нәубетте, Уалы рус халқының ағалық

жәрдеми нәтижесинде еристи, өзбек, қазақ, татар... саяқты бір тағдирлес халықтардың туысқандық қол созылары нәтижесинде еристи. Әсірлер бойы қуғыншыларға ушырап, қонысы тұрақламай ақырында Әмірлерінің куыр жеріндегі қымысшылық арасын паналап, дүниелік рауажланыудан ұмыт қалып батырған аз үйлі қарақалпақ халқына дослар табылып, солардың күшлі қоллары менен қуиш көріп теңлік алғанын мынау Хожанияз сыңқылар көргісі келмей, «Біз қарақалпақтар, біз қарақалпақтар...» деп оты сөнген ошақтың күлін былғап қоз ізлемекші болады. Егер ишине дебриң сыймай мақтанғысы келсе, бузылған ошақтың сууық күлі менен емес, хәйри әлемге ыссылық беретұғын бүгінгі жаңа ошақтың ғыжлаған оты менен мақтансын. Адамзат орман еткен ұллы ошақтың от жағары большевиктер партиясы менен мақтансын. Ұллы ағамыз рус халқы менен мақтансын. Егер қарақалпақтың менен мақтанғысы келсе, халық атағын алып, көп миллетлі үлкен хожалыққа ағза болғаны менен мақтансын. Әмірбайы қарақалпақ емес советтік қарақалпақ болғаны менен мақтансын. Қандай жақсылардан дос тұтқаны менен мақтансын. Өткені менен емес, ертеңі менен, келешегі менен мақтансын. Оқып билим менен мақтансын...

Бұл көрада Жумагүлден басқа адамлар қалмағандай тынышлық орнады.

Жумагүлдің йошып қызғаны соншалық, өзінің алтақтада тұрғанын да ұмытты. Жығылып кетемен деген ой есіне келмесе, алға сөз енгізіліп, он қолы менен дауаны үсті-үстіне күсіп сөйлей берді...

Гөптің ақыры Хожанияздың батрашкомлығының шөккен кезде бұрыннан ақ жығырланы қайнап жүрген дийқанлар ізденіспен шығып сөйледі...

Дауысқа қойылған уақытта мәселе аңсат шешілді.

Хожанияз батрашкомлықтан босатылды.

Батрашкомлыққа ким сайлануы керек?

Әне, бұл мәселе хәммени қызықтырады. Ғажжа-ғаж қырқысшының енді баслинатұғыны сезілді.

Батрашкомлыққа ұсынылығи тийис адам алды-ала Александр, Төребай, Сейтжан, Жумагүл арасында да бираз тартыс пенен келісінген еді. Оны бұл жерде өткеріудің осиресе, қиялыға соғатуғыны көзге көрініп тұр...

Алтақтадағылар толқыса басылды.

Уақытты босқа өткермей Александр Жумагүлге русшалар сыбырлады.

—Қорықпа, батыл ұсынып көре бері!

Сейтжан да, Төребай да, оны қууатлап «алды менен өзің ұсынғаның мақұл» деп сыбырласты.

Бийбайым болса хештенеден хабарсыз.

Жумагүл қалай да батылдық өте алмай, қасындағыларға жалтақпай берді. Адамлардың арасы ғауырласып кетті. Бір уақытта Жумагүлдің шыдамы таусылып ағыр қозғалды, хеш уақытта қырынбайтуғын адам қайта-қайта «ыхым-ыхым» деп қырынып тикейді:

—Ауылласарым, менде бір пикир бар. Қууатлауыңызды сорайман. Батрашкомлыққа Бийбайым болса қалай болады?

Күтілмеген ұсынысқа Бийбайымның өзі:

—Өйбей!—деп, таңланып бетін сызды.

Оның таңланғанын есінтегендер шу етті:

—Қойсаңа сол қылаңғөйдің қатынын!

Отырғанлар бузылған сендей соқлығысып, орындарынан тұрп-тура үстилерінің шаңдарын қағып, кететуғын болған кезде Жумагүлдің жалынған дауысы есінтелді:

—Ағалар, құрдаслар, ниілер, соранаман, аз ғана тынышлық сақлап отырыңдар, пикир айтыңдар!...

—Ха, хәмме жақ құрып, енді қатынның аузына қараймыз ба?

—Бийбайым әфеле өзінің ошағын түтетіп келе қылсын!

—Біз оны жалғыз қызынан айрылғаны ұшымы сыйлап жүр едік...

—Қатын адамның қадирін биле ме? Өзі қатын болған соң хәмме жерден қатын басшы қылақшы...

Алтақтадағылар бұл дауыстарды үнсіз тыңлап отыр. Жумагүл тикейіп тұр еді, Бийбайым көйлегінің етегін тартты:

—Қой, Жумагүл, булар дурыс айтады, мен болалмаспын.

Жумагүл есінтегендей оның қолын қағып жіберді. Александр Бийбайымға бұрылды.

—Сіз тыныш отырып, хәмме жәрдем береміз.

Бийбайым тынышланды, бірақ көпшіліктің арасынан сөгіс сөздер де шыға бастаған соң екі құлағын басты.

—Ағалар, құрдаслар, —деді Жумагүл және, дийқанлар бақырысып, шаршаған кезде.—Отырыуыңызды, жекме-жек шығып пикир айтыуыңызды сорайман.

Александр да тикейді.

—Жолдаслар, пикир айтыңдар, егер дәлілдіңіз күшлі болса, басқа адам сайлап аласыз.

—Ауылдаслар, ауылдаслар, парасат сақтаңдар!... деді Төребай жалынды. Енді Сейтжанда алтақтадағылардың арына шаппаса болмайтуғын көрінді:

— ТОЗ ағзалары, тыныш отырындар да пикир айтындар!

Түргелгендер тоқтап және орындарына отырысты. Хеш ким кетпеді. Биразлар пикир айтыу үшін емес, қандай тартыс, не қызық болар екен, деп отырысты. Хеш ким сөйлемеді.

— Ағалар, құрдасар, бауырмандарым,—деп бастады Жумагүл.—Мен жаңа ғана пүткіл адамзаттың көсемі Владимир Ильич Лениннің жәмийеттегі ең төменгі қаталық есепланған қайыптар қатнаспаса, социализмнің жеңісі тәминің етілмейді дегенін айттым. Хәр бір хаял үшін гүрес—бул социализм үшін гүрес деп, түсінуге керек. Егер, сизлер, кешегі басм байлы дийқанлар, бүгінгі азат дийқанлар, хаялларды өзлеріңіз сынықты, адам деп сезсеніз, бул пикирді қуғаттандылар. Бүгінгідей азаттыққа жетеміз, деп, сизлердің қайсысыңыз ойлаған едіңіз? Мен бүгінгідей болып сизлердің алдыңызда сөйлеймен деп, ойлап па едім? Ойлап көріңіз, бауырмандарым!...

— Хау бұрыннан сонға хаял ел басқарып көріп пе?

Бул сорауға Жумагүл ашықланбады, қайта күліп тұрып көпшілікке өзі сорау таслады:

— Бұрын жарлыдан шыққан еркек ел басқарып көріп пе еді? Хәзіргі басшылардың бәрі дерлік кешегі панасыздар, жалаң аяқтар.

Хәммә сыбыр-сыбыр бола қалды.

— Еркектің аты еркек ғой. Бұрынғы ел басқарып жүргендерден үйренеді, еркекке салынған жол бар,—деді бір батыл дауыс.

— Әне, ұсыған түсінгеніңіз болғаны. Хаял хаялдан үйренеді. Мен, мәселен, Иванова деген рус хаялдан үйрендім.

Александр түргелді.

— Жолдасар! Октябрь революциясы пүткіл адамзаттың тағдырына өзгеріс киргизді. Тағдырге өзгеріс киргизілу ақылға өзгеріс киргизілу деген сөз. Маркс айтқандай, турмыз адамды бийлейді. Ал большевиктер партиясы жаңа жәмийет түзгенде, бұрын сыналған, көрілген жәмийеттің үлгісінде дүние, басқарып отырған жоқ. Дәуірдің, халықтың рабоний хәз дийқан класының талабы бойынша жұмыс алып, басқарып баратыр. Миллеттер арасында да шек жоқ. Бұрын қарақалпақ халқы ел басқарыу тәжірибесіне ие болмаса, тәжірибелі басқа миллеттердің хаяллары бар. Соларды барып көреді, сөйлеседі, тәжірибесіне алмасады. Еркек болсын, хаял болсын, ол кінә миллеттен бе, үлкен миллеттен бе, бәрі бір, тәжірибесі хәммәге ортақ. Сол үшін халықтың өткен турмысы менен тартыншақ болыу керек. Советтік қайсы миллет бай мәдениетке ие болса, сол сиздің мәдениетіңіз, рус мәдениеті сиздің мәдениеті-

ңыз, өзбек мәдениеті сиздің мәдениетіңіз, украин, қазақ мәдениеті сиздің мәдениетіңіз, ал сиздің мәдениетіңіз олардында мәдениеті. . . Үйреніуге хеш ким қарсылық етпейді. Бийбайым үйренсе, бул жұмысты толық атқара алады. Гәп сизлердің қуғаттауыңызда хәм кемшілігіңіз өз уақытында көрсетіп, жол сілтеуіңізде. Өзіңіз ниталы, ықласлы хаял екен. Тез үйреніп кетеді. Хәзіргі заман, хәзіргі дәуір бостандық, еркинлік дәуірі. Жүдә ислей алмаса кейін қыйын емес.

— Еркек болғанда, мен сизлерден артықпан ба?—деді Төребай түргеліп.—Сизлер ұсап сауатым жоқ. Тек биылғыдан бәрі ғана Турымбеттегі хәрің үйреніп жүріпсің. Иесің сайладыңда ақсақал болдым. Өзлеріңіз бенен кенесемен, округте тәжірибелі басшылар бар, солар менен кенесемен. Жақыннан бәрі Александр молды, бул да көп нәрселерді үйретіп атыр. Әсте ақырың бәрі бола береді. Егер мені хәзір шығарып, қалеген бәріңіз ақсақалыққа көтерілсе, ислей кете береді. Себебі, хеш кимнің бұрынғыдай өзіңше, көпшілікке кенеспей, ислейге хәкімсі жоқ, сол үшін хәкіметті кенес хәкіметі дейміз.

— Бийбайымның өзі бола ала ма екен, айтсын,—деді және бір дауыс.

Көпшіліктің азмаз қыймылынан пайдаланып, Александр оған сыбырлады.

— Иесіңіз боламын деп, айт.

Бийбайым солғылау тикейсе де, батыл үн қатты:

— Иесіңіз, сайласыңыз боламын.

— Онда бір сорау бар,—деді Орынбай отырмастан.—Қәне айт, кенес хәкіметі күшлі ме, я күнде хәр жерден бір дүт беріп жүрген кенес хәкіметінің душпанлары күшлі ме?

Орынбай орнына отырды. Басқалар оның сорауын мақұл көріп, жууап күтіп тынышланды. Қалаймына жууап беру керектігін Бийбайымға алтақтауылардың хеш қайсысы сыбырламады да. Бийбайым алтақта да тикейген қалдында азғана ойланды да:

— Анау «үлкен жай» ға қараңдар,—деп көз алдында ұзақ тәудай көрінген «үлкен жайға» қолын шошайтты, хәммә солдай бұрылды.—Кенес хәкіметі әне сондай, ал енді, анау жайға қараң,—деп, туғры артына қайрылды. Отырғандар хәштемені көре алмай, өрре-өрре тикейсің, оның қол ұшына қарады. Қаз ушында, ауылдан, өрегіден, жылғаның бойында, басына өткен жылы жайылған баяны ауып, құлап кетейін деп тұрған Мәмбет молланың жекке жайы көрінді.—Әне, менің пәминше, кенес хәкіметінің душпанлары тап сондай, жарқабаққа құлап кете жақ болып, жабығу ауып тұрыпты.

Александр қол шаппатлап жиберди, оған көпшілік қосылды. — Орынбай аға, қанаатландыңыз ба? — деді Жумагүл. Хәмме отырған сол бетінде қууаныш көрінді.

— Қанаатландым, — деді Орынбай. Аылда еле жеке тамлар көп, соған келген Мәмбет молланың жайын мысал еткеніне қанаатландым.

Ендігі тартыстар әуелгідей кескін болмады. Тек болғаны алтақтада отырғандардың Бийбнайымнан басқалары және бір мәртебеден шығып сөйледі. Хәр қайсысы «үлкен жай» ға бириктирілгендер менен жар бойындағы гөне жайдың не ушын салыстырылғанын жүде терен дәлиһилеп, сөздерінде МТС ты арадастырып, көмешек ҳаққында, ҳауалар ҳаққында айтты...

Ақырында, Бийбнайым батрашкомлыққа сыйланды!

27.

Қим өзгеге гөр тиярласа оған өзи жығылады.

Дүйсенбай жыйналыстан кейін тап сондай, өзи қазған гөрдін ғырра ериегінде турғандай сезді.

Хеш жерге сыймай, мал қорасының қушламасында бирикийіз төсеп, соған шығып отырды да, қораның қыспалары арасынан аылды бақлады хәм хәрқыйлы ой ойлады. «Қишкене ғана бир ушқын алысса пүткил елатты өртеп жоқ ете алады. Бирақ сол ушқынның өзи әуеле өртеп жоқ болып кетеді. Караматлы ийшанның сонша өсенген адамлары арасынан сондай бир ушқын шықпағаны қалай болды? — Хожанинзада бийнар көтерілген екен. Айтар сөзин таппады, өзин жанған отқа урды. Ондай көксиз гүбедектин не пайдасы бар? ...»

Ол қора арасындағы саялақтан атланып баратырған Жумагүлди көрди, оны менен қатарласқан бийтаныс атлыға сығаланып Ембергенев Орақбай екенін таныды.

«Қайдан келип қалған бул нәлетий?» — деп қорыққанынан сөйлегеннің жағасын ашып, өз көкірегіне өзи түбірди. Онда бундай азилдиклер болып көрмеген еді, бирақ не қылып турғанын өзи де сезбеді. Ембергенев жанарақта келсе керек. Сөйлеп баратыр.

— Мені Баймуратов жиберди. Мен Жумагүлди «Еркиндарыя» ға бирге апарыуым керек. Қурбаниязов қашып кетті...

Қапталдан бир баланы жетелеп, бир баланы арқалаған хаялдың келип қалуы Ембергеневтың гөпин бөлип хәммеси ирқилди.

Дүйсенбай хаялдың батрашком Хожанинздың хаялы екенін таныды да, дилелерінде дәрман қалмады.

«Нәлетти сөйлетпей атсамбекең?» Ол үйіне сүнгіп кирмекші болған менен күнә-күндіз атса да, қашып қутылмайтуғынын көзи жетті, өзин басчы. Хаял жыламсырап бир нәрселерди айта баслады. Ол қулағын тутты.

— Батрашком түнде соқта ойнал мені биреуге уттырыпты. Жыламсырап келди, қасында мені утқан адамы бар... Әй, ишпир биреу. Мені әкете жақ... Батрашком барасан дейди. Жалма-жан балаларымды оятып үлгердим. Бәри улы-шуу болып жыласып еді, батрашком оған «сон әкетерсиз» деп сыбырлады. Түни менен уйықламай, енди үйде отырсам әкетип қалады деп ақсақалға киятырман.

Дүйсенбай ашыу менен Хожанинздың атына нәлет жаудырып және сөгінди түпиринди...

Жумагүлдерди әдебир жерге шекем узатып салып киятырған Төребай, Александр, Бийбнайым, Сейтжан еле күтип турған Хожанинздың хаялын ертіп кетті. Олардың сөйлегенін тыңлағысы келип еді, самал дауыстарын арман әкетті. Бийбнайымның Александрға елинен узын бешпентиниң қос қалтасына қолларын сүткініп баратырғанын көріп жеркениш пенен және түпиринди:

— Әй, жүзегей қудай, енди кимлерге жол аштың ә?

Дүйсенбайдың анып турғанын сезіп, қасақана еситсін дегендей тусынан өте бергенде Бийбнайым қаттырақ сөйледі:

— Александр, сездің бе, мен Жумагүлдин гөпинен пүткил қарақалпақ халқының тәғдирі биз мусылман хаяллардың тәғдирине усан қалған екен деп еситтім... Тек уалы Ленинге, большевиклер партиясына күни-түни рахмет айтсақта аз...

Олар шоғын бузбай «Үлкен жайға» кирип дәлиһине гиден хаялларды жыйнап атырғанында Дүйсенбай көрди, бирақ қордан шықпады. Кеште, өмири тууып қылып көрмеген қылық шығарып, пададан қайтқан жалынның алдына шығып еді, падашының шаңғытына араласып киятырған биреу оны танып шаңғайынан тутты.

— Ай батыұдан «Жана жарған» ның тарнауынан табыл!

— Қасқырларға баспақ пенен топылыұдан не пайда?

Хабаршы қайтып тилте келместен, шаңғытқа араласыуы менен аылдың қубласына қарай кетті. Дүйсенбай бул шақырықтан жалтарғысы келип, сылтау ойлап көріп еді, ужыбатлы хештене таппады...

«Жана жарған» сағасына быыл бәхәрде тарнау қурылған еді. Кегейлиннің суы халласлап бәрха «сарр-сарр» ағар еді. Бул сарылдың қасында туып сөйлесу қиын. Егер сөйлесе, дауыс узаққа кетпейді.

Дүйсенбай тарнаудың кесе ағаштарына аяқ қойып тылап, орманырақта биреулердің гүңкілдесін еситті. Жақынырақ бірып тылап еді, екі үш дауыс биреуге кейін атыр. Жуманияз лафзенин қатты дауысы жүде желелен:

— Қәне, ашып айт, кимліксен? Биалердикисен, оларлықысан? «Дуға» тарқатыуға көмегін болды ма?

— Неге сөйлемейсен, нөкер болғаның еспінен шықты ма? Неше «дуға»ға сөз жазыстың?

— Жумағұл келді деп биалерге неге хабар бергізбедің?

— Тилиңди биреу жулып әкетті ме?

— Мұғаллим болған соң аңсат қуылдым деп жүрген ғой.

Сендей самсамларға бір оқ жалынсын.

— Ийшаныммадың аңтын мдлап, лебиз бермедің бе? Қәне, айтып жибер: «Бисмилла, Ислам ушын...»

Дүйсенбай көп тура алмады. Алға жүрді. Жыйнаалғанлар калериниң даурықтары менен сырттан не келгенін де байқамойтуғын еді. Қуурап қалған шөлтиклердің аяқтары астында сыртсырт сындырып басып, гейпара түбіршіклерге бір-екі мәртебе дүріс-дүріс сүрінгін, мисан көзенкедей қарауытып, үстілеріне дөңген мақолде ғана, отырғанлар кейін-кейін бәсісін ошын отырығына орын ашты.

— Әй, бассылар,— деді Дүйсенбай иркіліп турмастан құмдарлық пенен. Жыйнаалғанлар тым-тырыс болды. Ол ортаға алынған адамың ким екенін абайламай, бетіне үңилип қарап еді, қадимгі өзіннің Турымбеті, ортада сынған шақадай ийилип, сүмірейіп тур.

— Сени қысып атыр ма еле булар?— деді Дүйсенбай отырған екі келте адамың ийінінен ішке секиріп өтіп. —Қәне, берман кел,— деп Турымбеттің қолынан тартты. Бағанадан берлі өзін қасқырға байланған ылақтай сезіп, барлық буғыны дидридеп тұрған Турымбеттің терісін жайылып. Дүйсенбайдың қасына келіп «үххх» деп отырды. Басқалар да оны қоршап, жауынласып жылысып қораға қамалған ешкілердей тығылысты. Төсексіз, ким жүресіне, ким астына бүршік салып, ким бір қысым шөп табып аңғының астына басып, бір дизелеп отырған еді. Арасында мылтығының қундағын астына басып малдас құрылғанлары да бар. Дүйсенбай Турымбетті қапталына алып, шетіректегі бір түп ақсарды аңғы менен пышырлатып қайырып жиберді де, үстіне шөкті.

— Жуманияз, берман жақынла,— деді Дүйсенбай сыбырлап. —Хайранман, сунқарды алсын деп ғарғаны ушырмақшымысың.

— Әй, Дүйсенбай,— деді Лафзе ашығланып. —Сол Жумағұл

сунқарма? Қысқарт. Бизге келсең бәрде заҳаринди жайып келесен,— айт не демекшісен?

Келген пәтте үстемлікке ересемен ғой, деп ойлаған Дүйсенбай лафзениң гөппіне тилин тислеп алды. Шыбынның ымылдысы еситилетуғын тынышлық басланды. Елліп ескен жазғы самал менен бір-биріне шыл-шыл урған Кегейлиниң толқынның шалпылдысы. «Жаңа жарған» ның тарнауынан өткен суудың сарылдысы ғана еситилип тур. Аспандағы шағырайымсаң жулдызлардың хәммесі жимыласып, буларға да көз тигіуде. Уағызрақта йтлердің шабаланып үрген дауыстары тал-тал еситылады. . . Егис жерлеріне түнде суу алып, кишкене саймаларға бөгет басқан суушылардың бел арқасы менен бөгетлердің «панқ-панқ» урған сеслері келеді.

Отырғанлар хәтте жөтеліспеді де, хеш ким тамағын да қырмады. Бір уақытта Лафзе тикейді.

— Сен, Дүйсебай бунша неге заҳаринди жаясан, ямаса хәммемизди қорқытып, қолтығының астында жумсағың келіп жүр ме. Мазаңыз қаша қалды ғой. Қәне, жигитлер, буннан неге қорқысып отырмыз,— деп жолдасларына қарап еді. олар қасырдың үріккен қойлардай өрре-өрре түргелисті. Буннан көліп өскен лафзе және Дүйсенбайға бұйырды.—Бизні көзімізше мына есіңасын менен сөйлесіп бер. Бизге түсінебейді бул гүп.

— Сизлер нағыз көтенсіз қорқақ екенсіздер,— деп, Дүйсенбай оған қарсы тикленді.—Билмеймен, қалай биригіп жүрсіздер, усындай қорқақ адамлар жау қашыра ала ма?

—Бийкар. Өйтіп жала жаппа,— деді Лафзе жекирініп.— Сендерді еркинізге қойғанымыз ушын қорқақ болыппыз ба? Неге намысқа тийесен? Аяқ қолларыңды буып Кегейлиниң ұлтшына зыңғытайып ба, тұрған жеріңізде?

—Қолымыздан келмейтуғын нәрсеге лап етпейсіздер,— деді Дүйсенбай тисленіп.—Сизлер қорқақсыздар. Батыр адамлар бүйтіп сөйлесіп турмайды. Мархұм Мәтжанда мәртлік бар еді.

Мәтжан мықырының аты айтылып мақталғанға Лафзениң тула белені титіркеніп:

—Жигитлер, неге тұрсыздар!— деп байды қапсыра қушақтап, қолын артына қайырды. Басқалары да қоршап келіп жән-жағына асылды. Олардың нағыз ашығуға мингенін бай енді түсініп, ғарқ-ғарқ күлді.

—Әне, бунныңа ўәж. Жигитшилигіңізди көрдім.

—Жегіспреме!

—Яқшы, Жуманиязжан. Қолым сынып баратыр, жибере ғой, енді ырасымды айтайын.

Жуманияз Ләүзе еки жөнүн түрүнн, байды босатып кейн шегинди.

—Мен сизлерди қорқақ дегимниң себеби, мен келген маҳалде қорқысып қалдымыз.

—Ол не дегенни? Сениңше ақылсыз Мотжан мықыры қуаң мылтықды душпанның алдына көкиректі ашып бара берің керек пе, ямаса сырттан келген адамға абай етпеу керек дейсең бе? Кимниң өлгиси келеди? Ҳеш ким өлмәди қалемейди. Сен қалемейди жана жалынбас едни, Көрдик бе, менің күшимди. Қолды босаған соң және бизлерге қорқтыңыз дейсең. Биз сақлық етип атырмыз.

—Ұахахаха! Иним, мен усы жөнннде айтып атырман. Сизлер сақ емессизлер, сақ болсын деп айтып атырман. Егер өлгисиз келмесе, неге сыртқа қарауыл қоймайсыз? Соның менен батыр боламан деп жүрсизлер ме? Жоқ, батырлар олай етпейди. Бул көзсизлик. Өзин айтқанды, бул отырысыңыз қулағы қайырыулы қошанның оғына көкирек көрген менен бап-барабар. Турымбетти ортаға алып не десип шауқымлақаныңыздың хәммесин мен узақтан еситип киятырман. ОГПУ дың тимискеленни жүрген сонпасызлары түнде жүрип үстннзге келе қойса бәриңизди бир оқпенен жайратып кетеди. Аўылға Ембергенев келди.

Бул атты еситкенде Жуманияз Ләүзе секирип-ақ турды:

—Қонс, сен қарауыллыққа бар!—Ол қапталында турған биреуди мылтығының түтеси менен тарнаўға қарай ийтерди.

—Бул адисни макул. Мен де усыны айтпақшы едим,—деди Дүйсенбай. —ОГПУ дың жансыз болғанымда жана бәриңизди алдыма салып айдап кетиўме болатуғын еди. Себеби, сизлер менни келгенимди де аңламай қалдыңыз. Мен дәслеп сыртыңыздан абай етпексин болып та көрдим. Бирақ мылтығым жоқ еди. Егер мылтығым болып, үстннзден бир оқ көширип, Турымбетке байла бәрин деп, буйрық бергенimde, бәриңизди ылақтай түзенлейтуғын еди.

—Қудай сақлаған екен,—деди хәммеси жабырласып.

—Енди, Дүйсенбай, көп гәпти қой, аўылындағы жаңалықтан айла, уақыт тар,—деди Жуманияз Ләүзе.

—Аўылға Жумағұла келди. Турымбет айтқан шығар.

—Бунни нағыз мал, аўзын буғған өгиздей сөйлемейди. Қысқасына келейик,—деп Ләүзе Дүйсенбайға жақынады.—Ең болмаса сен неге хабар жеткермедин?

—Жылдан ким табыла қояды, оның үстне сизлердеги тұрақды мақанды өзимнен басқа хошким билмейди.

—Әфеле, соған келисип алайық, мынаўына несиңге болама? деди Ләүзе Турымбетти нұсқап.

—Әй, қайдем...—деди бай. Турымбеттиң жаны шығып кете жазады. Оның зорреси ушқанын көрген бай жорта кенкилдеп күлди:

—Ойнап айтаман. Бул өзимиздин адам.

—Әй, күнелек,—деди Жуманияз Ләүзе Турымбетке.—Сен де билеп қой, бизни мақанымыз Қусхананың үңгири болды. Тисниен шықпасын.

—Биз алдандық,—деди Турымбетти қойып Жуманияз Ләүзе.—Атанияз ақ қураш Жумағұлди «Еркиндорьяға» барады деп хабарлап еди. «Еркин дәрья» ның жолын тосып жата бериппиз, бул бунқа кетипти. Бизни ақ қурашымыз да пәмсаз болып баратыр.

—Оны алдаған ғой. Иште душпан болып жүре ме деп «большойлар» барға усылай жол таслайды. Бирақ Ақ қурашғам қаладан қашыпты.

—Ким айтты?

—Ембергенев.

Ләүзеге бирден қалтыратпа тийип, тили туталығып барып, жигитлериниң зорреси ушқанын көрип өзин зорға басты.

—Сонда Ембергенев неге келген, деп ойласам, сыры бар. Себеби Атанияз ақ қураш тап «Ембергенев пенен Зарип қызы арасында байланыс бар» деп еди, сол ушын келген.

Турымбетте аале қандай сезим пайда болып, орнынан тикеленип еди, Дүйсенбай шалғайынан төмен тартып жиберди:

—Отыр!

—Онда қазир олар уйқылап атырған шығар, еки душпанды бир жерден табамыз,—деп; Жуманияз ләүзе тикейип еди;

—Сабыр ет, Жуманияжан,—деди Дүйсенбай.—Оларды қалайынша хәм қайерде өлтириу жөнннде Қасым ийшанның көрсетпеси керек. Өзлериңиз билесиз, халық деген сүриўдеги қой; ким тойдырып, қалай айдаса солай кете береді. Тек қазирги сум басшыларын жоқ етиўимиз лазым. Бирақ, соны билнилер, оларды өлтиргеннин ақыбеті жақсы болып шығыўы дәркар. Әне, сол ушын ийшанымыздың ақылы керек.

—Аға,—деп салды Турымбет.—Мен Төрткүлде оқығанымда, мугаллызлардан ақыл көннин гәпни еситкенмен, басшыларды жекме-жек өлтирмеу керек деген...

—Қойсаңа сугылыспай,—деп Жуманияз ләүзе жекириди.—Ақылдыды басына жақ!

Турымбет неге сөйлегенінше пушайман жеп, тынышлана қойды.

—Жеме-жемеге келгенде Қасым ийшансыз, гап шешилмейді,—деді және Дүйсенбай.—Билесендерме хәммени бириктирип жүрген ким? Сол ийшан. Сизлердин антыңызды тапқан ким? Қасым ийшан. Жеме-жемеге келгенде едди сораитутын ким? Қасым ийшан. Сизлерге тек төрелік, бийлік, волостылық жетиседі. Себеби не? Себеби Қасым ийшан арғы басы Дәуқараның көлі, Таллық болысынан баслап, Майлы шенгелге шекемгі аралықтағы ең баслы атқа минерлердин дизимин алып қайтыпты. Жөнейтхан арқалы Иранда қолы бар. Гөнедегі «қара қапы» әулиёде үш жүз мылтығы бар. Шабыұылға таирлық күшейіп атыр. Сизлер ше? Алапайға шауып жүрсіз. Тасқынға толқын болып қосылмасаныз, толқынсақ болып, шығып қаласыз.

—Ембергенев пенен Зәрип қызын өлтирип барсақ ийшан ұақ демейді. Гапти қысқарт. Дүйсенбай! Қазір мынау ләмсерігі менен барып, олардын кимдікінде уйқылап атырғаны жөнінде белгі бер, гүмин шекемиз,—деп ләузе түргеліп, жигитлеріне,—қәне, атлар бетке бара беріңдер. Дүйсенбай, сен азғана тоқта,—деді.

—Турымбет, мени тарнаудан өтіп күте тур,—деді Дүйсенбай.—Ембергенев пенен Жумагүл Еркіндәрьяға кетіп қалды.

—Олай болса басқаларын өлтиремиз. Батрашқом болған қағынды не қыламыз? Төребайларға қоса Турымбетті, Александр орысты өлтире аламызба?—

—Турымбетке тиймей тур, қазірше керек. Оған батрашқом қайды әперемиз. Сауатынан пайдаланыуымыз керек.

—Гап пятти.

Бұл ярым ақшамнан ағған ұақыт еді. Дүйсенбай көп иркилместен Турымбеттің изинен жетті. Турымбет хәр түрлі қыялда еді, бірақ бұл жағымалардын пәнжесинен аман қайтқанына ишинен Дүйсенбайға ыразы болып киятыр. Оның усы қыялын түсінгендей, Дүйсенбай Турымбеттің бір түп еригіннің астына келип иркилді хәм үстіне қара бултай дөңіп тұрған қалың шақалар арасында аңлып тұрған биреу болмасын деп бір қайтара қарап алды:

—Менің келгеним саған жақсы болды ғой. Турымбет-ә? Олар сені нағыз хұкіметке берилип кеткен деп өлтирежақ екен ғой, қысқасын айтқанда, мен саған қорған сыңқды емеспен бе, а?

—Жуманияз ләузе дегенің нағыз хайуан ғой өзі. Бағана

шамаллайын деп шыға қойып едим. Тутты да алды, жағымалар.

—Мен тұрғанда өзімнен де қорықпа. Саған дуғры келген оққа мен қалқан болуға таирман. Ал енді, қосшың, жанағы Жуманияз ләузені де қуры алақан екен демеймен, ақыллы жигит. Сен оны да танып қойуың керек,—деп, жән-жағына қарап алып сыбырланды.—Отыр, сенің менен сөйлесіп алайық. Түйе қартайса-көшегіне ереді деген. Мен ендігі жағында сенің шалғайыңа асылғаным асылған. Сен мені таслап кете алмайсың. Себебі, сен ондай дәрежедегі қатты көкірек, мйірімсіз азамат болғаның жоқ, жақын-жуықтың, ағайынның, урыдың, қадір-билістің хәммесін танытутын, оларға қол жаба тутын жигит болып киятырсың. Менинше, Жуманияз ләузелер ұсынып муштай болып бириксе, жекеди. Бирикпесе, қыйын. Өзің билесен, өзің деген жанан нәрсе, хән кимге жақпайды. Ырасын айтайын, молдалар «қудайтала бөндеге ертседен өзің берсе, гүнадан пәк өткісі келгени» деп, халыққа даңғара салды, ал өалери өлгиси келмейді. Өлі арысланның тари тышқан өртық. Сен соны мәңгіге билеп қой. Егер жанан мен келмегенде сенің исиң қоржын еді. Олар дуғымсығиыңа қарамай аяқ-қолыңды буғып дәрығи малақтырып жибере береді. Қазір сөйтпесе, адамлар жапа-тармақай болышолардың айтқанын көнне кетті. Бүтін қордан ғой, Хожанияз паллақтан ушты. Бәрі сенің халықның гәпкі. Тириңде көзше шән салдырған, сен де нәс жигтесен. Ембергенев сыңқыларды қум қиятыру керек. Яқшы, анны жоқ, сен де қалтырама, бәрі өзімпадин қолда. Өзімиз шешеміз, өзімиз билеміз. Енді өзің жөнінде тышла. Сен хұкімет адамысың. Дуғрыс, болу керек. Бірақ, бұл дәулетің мәңгілік емес, тек бір өткішші бултай көленнесіндей екенің изиннен шығарма. Жаңағымалардың хәзмесі де бахытлы, оқысадақты, ағашның дуғасы бар адамлар. Қазірше азғаз бахыты тойып тұр. Хәқыйқатында, шенгел түбірден қайғақта да шенгел өседі, жеміс ағашының түбірнен жеміс ағашы өседі. Олар жеміс ағашының түбірлері. Сен де бағғы күнәлеріңді ұмытпа. Сол ұшын не қылығ кереклігін билесен бе? Билмейсен. Хәқыйқатында сен мәтәппе балла жыйнап, оқытығың керек хәм сол балаларды мәктәптен қашырығың керек.

—Хәу, ол қалай?

—Асықпа. Сөзімді тышла. Мен айттым ба, болды. Орынлағың керек. Ал олай етіудің жолы өзің ізде. Адамдар сені теңеріш десін, оқытқан балаларың да солдай ойласын.

—Қалайынша ісленеді бұл сұмлық?

—Тыңла, тыңла. Ол үшін тек мені тыңла? МТС орысты қандай уақытта өлтірінің керектігін саған өзің айтпама. Екін бастан Жумагүл саған тиймейді. Сол үшін Бийбайымды ал. Егер оны алмасаң, жигит емесен дәм тири жүрмейсең. Жанә Жуманинә дәузесің айтқаны ұсы. Себебин түсінбесең бе? Батрашқом қайтадан қолда болады. Адамларға сол керек.

—Ырасын айтың, сөйтпесем олар мені өлтіре ме? Сіз айтпадыңыз ба, ол дәл менің бұрынғы мұрындық енем ғой, шәрият көтере ме, оның үстіне ғарры қап...

—Ұай, ұай, еситтің бе, жанағылар кінтыр, түргел. Бизни сыйырдың бас жибиң шеш те, Төребайдың үйіне қарай қуу, егиніңе мал түсті деп дәурық сал, ұай, ұай, жуыр, деймен, жуыр! Бақыр, бақыр, тез-тез!!!

Турымбет Дүйсенбайдың ауылдан енді адам өлтірілсе қайтадан тергеуге түсіп, сырым ашылып қала ма деген сумлығын түсінбеседе, асығыслықпенен байдың сыйырының бас жибиң үзін жіберіп, бір шыбықпенен сарта-сарт урып, қуып баратырын қийқылады:

—Турымшар, егінге мал түсті! Егінніңізге бек болыңдар, бас мал жүріңті!

Қара үйде уйқылап атырғанлар бұл шауқымды еситіп жылма орыларынан әрре-әрре түртелеп, жалаңаяқ-жалаңбас далаға жуырысты. Жуманинә дәузелер ауылға араласқан еді, көшеде шауқымаласып жүрген адамдарды көріп, топмалыс жасай алмай кейінлеріне басты.

Дүйсенбайдың қылықтарына түсінбей-ақ Турымбеттің ишпінгылдап болды. Соңғы гезде хәкісіне, хәр дуушакерлескен сайын көз қыспай өтпейтуғын еді. Оның бұл көз қысықтарына не қыларын білмей, аяқтары кісенлі аттай гибирткілеп, тиіленіп «усы заңғарды өлтіріп тынсам ба екен?» деп те қыллалар еді. бірақ «үйі жаңғырдың Жуманинә дәузесі бар-ау...» деп ізінен қорқар еді.

Түнгі уақыядан берлі мийи және шыр айланды. Басының ишінде хәррелер уи салып, ушып-қонып атырғандай:—зып-зып-зып!

Хәр аяғына тас байланғандай, бесағадан зорға атлап, далаға шықты. Көзі ерікке түсті. Бір бала шақасына мініп ерік қағып атыр екен, шыдамай:

—Әй, нйттің баласы, түсі!—дегенін білмей-ақ қалды. Бала

жерге томп етіп секиріп, қашып кетті. Александр оның жөнсіздігін біліп, бір жолға «оқыушыларыңа бийтәртіп сөз айтпа, салмақлы бол» деген еді. Мынау қашып кеткен бала өзі оқытқан оқыушылардың бири болғандықтан, біреу еситіп қойған жоқ па деп, қаулығын, жөн-жағына қарады. «Үлкен жай» ға киіріп баратырған Төребай менен Александрды көзі шалып қалды. Еріктің сынған бір шақасын қасындағы жуушырақ бір шақасына қосып байлап, түбіне жауырынан беріп отырды. Оның қылына бийылғы оқыу жылы жаман болған жоқ. Оқыушылардың көпшілігі дерлік өзі шеллі хәрріп біледі, өзі шеллі хәрріптерді дүгістіріп оқиды. Александрдың себебінен өзі де жақсы болып кінтыр. Александр кінтап оқыған гезде, ол қанталында ежелеп газета оқып отырады. Бұл жөннен ОкрОНО айыппап атырған жоқ. Керісінше:

—Жазы менен балаларды көбейте бер.—деп қойыпты. Бұл да оған бош беріп, қолына газета түссе хәррібін қоймай оқып шығады. Бұл әдетін Александр да ұнатады. «Александр сол үшін маған Жумагүлді қайтадан ал деп жүрген шығар» дейді өзінен-өзі. Соңғы гезде Александрды кеулі ұлатып, оның ақыдына ісенгені соншеулі, кеше Ембергеновпенен Жумагүл арасында қатнас барлығы туғрала еситкенде, бір титиркегені болмаса, хәзір оған кеулі ісенбей отыр. Барлық ақылы, хушы, қыялы Дүйсенбай жөнінде. «Бұл кісі қалай-қалай болып баратыр? Айлаңып келіп Бийбайымды ал депің несі? Дурыс, түнде өлімнен қутқарды. Ал, енді, сыйыр қуудырып адамдарды оятыуға себепкер болғанда кимнің ғамын жеді? Александрды өлтіретуғын уақтыңды айтаман дейді, ұай пәлет! Сыйыр қуудырығаны сонда кимнің ғамы? Бийбайымды ал дегені мені бір емес күнде өліп жүрсін дегені емес пе? Перзент ата-ана өміріннің дауамы, шашы желкіздеген Тазагүлді қалай қыяман? Ол менің өмірімнің дауамы емес пе?... Жоқ, жоқ!.. Мұрындық енең алы қайсы елдің дәстүрінде бар екен? Усынысы қайырқомлық а? Ұай, атанның сенің!.. Жоқ, бұл қарамзадалық! Түнде маған сыйыр үркітүүін де бостан-босқа ісленген емес! Бір сумлық бар. Бұл не деген тәсіллі адам ә?... Мен бір жағынан саған да ісеніп жүрмен а? Ұай, сор басым!—деп, ол алақанлары менен екі шекесін қысты.—Не қыламан енді? Мен қандай қақпанға түскенмен а?...» Оның жуған мойны газдың мойнындай ийіліп, көп уақытқа шекем дір-дір етіп отырды. Соң ол қалтасынан орамалын алып, жасаураған көзлерін сыпырды, мұрын артты. Шаң басқан бет алдынан қарағанда екі көзінің отирапы пүткіллей өзгеше, ушығадай қызарып тұрған еді. Мұрын пырқ-

шырқ еткізіп, ишине тартты. Тикейді. Әтирәһина бір шолық жасады. Көзлери «үлкен жай» төрепке еріксіз бұрылды. Бір қылы сол жаққа барғысы келіп, алдына бір екі адым атып тұрды да, және жүресіне түсіп отырды. Муришан қан ақты. «Усы Дүйсенбай әтирәһи мені» деді тисленіп, Муришаның қанын орта сала ашық менен бірден түргеліп» қазірден қалдырмай Александр менен Төребайға жарылдығын тийіс» деді де, «үлкен жай» ға жетіпте асықты. Аяқтары аннан-сіннан бір бір басып баратыр. Ойланбауға тырысады. Қанталдан біреудің шығып, алағанда етіуінен де қорқады...

«Тез жет, Турымбет, тез-тез! Жарыл, ишінде гирбин қалдырма!»

Аяқтары түбіршіктерге сұраныса да, ботинкалар жыртылады деп, қарамады. Асығыста соқпақтан шығып кеткенін де абырланады. Алдындағы жүзери, мәш егіндерінің шөллери бойынша айлаһын жүрместен, туппа-туұры орталарынан жүріп киятыр.

—Әй, мұғаллим, көзің көр ме? Аяғыңның астындағы егінге қара!»

Қанталдан шалауытлаған ғарры дауысының кимдіккі екенін де өзгер аудармады.

«Үлкен жайдың» күн батысынан келіп құбласындағы ағзына қарай айлаһа бергені, Қалайдың ала көңегі «ваф-ваф» етіп аяғына жармасқанын-ақ біліп қалды. Жалт бұрылып шалбарының бір балағын қақ айырып тисілеп баратырған ала көңегін көрді.

—Әй, ийт! Атаңның...

Ол шалбарының балағына үніліп «Ийшанға қарсы баратырған екенмен, қудай жолымды кесті» деп, ғырра ишине оралып сөгінді; «Қызлары көп болған соң ийт сақлайды, нәлетің». Құлаңгерген жүрегі басылмай, бір жағымнан тағы келіп қалмасын деп, жән-жағына апалақлап, уры ийттей қаңғып ишине қайта берді...

Үйіне келген соң аз ғана гидирді. Бірақ шашы желкідеген Таяғұл көз алдынан шықнады. Шалбарын тез алмастырып киіп, де туұры Төребайдың үйіне жүріп кетті.

Соңғы гезде Төребай менен бірге үйіне келгіншелейтұғын Турымбетке Бағдагүл ашығын қойған еді. Қазір оның аулағында келгеннен құршыланды:

—Өзі жоқ ғой.

Бағдагүл «Өзі» деп ері Төребайды айтып, бұны жақтырмағандық билдіргенін түсінісе де Турымбет қалтасынан шүберек

алып, қара ботинкасын сыпырып-сыпырып, қаптал бетте жайылуы жатырған киізге шығып отырды. Ол келген патте жүде батыр, батыл қадам менен төрге өткеніне қарамастан, басын жоқары көтермеді, қалайынан малдас құрмыған болса, сонысын бузбады. Бағдагүл оның кетпесін біліп, жанбаслай қойсын дегендей, көңілік алып таслады, оған да қарамады. Бағдагүлдің егін қызы уйқылап ағыр еді, қонаққа хызмет етіу үшін ошақтағы күлді көсеу менен ашып, астынан бармақтай қоз тағып алды да, үстіне бір қысым қамысты тамыздық етіп салып, өт жағып жиберді қам ошақтың қазан-табақ бетін күбешіне құман қойды. Құман тез қайнай қоймады. Үйдің ишінде тынышлық орнады. Екеуі де илде деп ағыз ашығып дөп, нәрсе жөнінде сөйлеспей отырығын дауам етті, Турымбет бұд отырысқа қанаатланып, өз-өзінен тыныштылауға қарады. «Байың кесел, маған, қара, маған»... деп, Бағдагүлге зорлық еткендерін есіне түсіріп, гибиртіктей берді. Бағдагүл де үнсіз. Турымбет тауірлеу сөз бенен ған басалайын десе, қызылтыр сөз келе қоймады. Құман да қайнады. Алдына чайник те қоймады. Ол чай қайтарды. Бір кесе ишті, дәр сапары екі беті жымыр-жымыр етіп, сөйлейсіз болдырағы, бірақ сөйлесіп алмайды. Турымбет екінші кесені құйып болып басын қосымды қам мұрынадан астындай мингирледі:

—Бағдагүл, мен сизден кеширим сорап келдім.—Оның дауысында әлленеткен қалтырау ма, ямаса ишіндегі барлық гөпті сыртқа шығарыуға асыққан лоқысу ма, бір өзгеріс сезіледі. Ол гөп басалаған шақытта Бағдагүл бас көтерген еді, оның сусы басты ма, Турымбет гөпін дауам ете алмады. Житітін келгендегі мақсетін түсіне алмай отырған келінішен оны бийіктерден бийіктерге төлетітін қиынадыра бермесін деген қыл менен үн қатты.

—Адам дегеннің көзін бір көң қарай. Оған сүзеуің те, жүде те та сиз береді екен. Иісіне пайлы. Сүзеуің мал дийаалы өзін-өзі урып қорланады. Шақын сымған болса...

—Жаңа жигіт болғандар, жаңа қыз болғандар хәнері келер екен. Сен кешир мені...—Турымбеттің көзлери ағы астында төсеулі жатырған ақ киіздің ерінегінде еді.—Ендігі жағымда маған жәрдем бер.

—Хә, не болып қалды?

—Жумагүл Еркиндарыға кетті. Қайтысып келеді.—Ол кейінгі айта алмай көзін қобалжып, бірақ гөп басалайп кеткен соң өзін аз ғана ерінің тутып, қапталына жанбаслады.—Бузыл-

ған қосымды дүзетіп, Жумагүлди алсам деген ниәетім бар. Қызым бар қолында, қызым...

— Маған айтатұғын уақытлар өтіп кетті. Хәзір ол менің кеңесімді тыңлау түфе, өзі пүткіл ауыл-аймаққа кеңес беретұғын дәрежеге жетіскен.

— Билемен, Багдагүл, — деді Турымбет дауысы бөлініп-бөлініп. — Өзіне де барып едим. Хабарласыуы солғын.

— Билгені бар шығар.

— Сонда да қарақалпақшылық қалған жоқ. Қалмайды. Келген соң айт, Багдагүл. Мен алмайын; енді олла-билла зейіннің тиймеймен. Қызым оқы жасына жетіп қалыпты, қызым?

— Қызым?!

— Аға, Тазагүл — ше?

— Олай болса ақсақалдыл өзі менен сөйлес.

— Турымбет Төребай менен сөйлесіуге енді қорқып қалған еді. Сөйлесе, ашыу менен оған барлық уақыяны айтып қойыуы мүмкін. Егер, айтса, нйт шалбарының бір балағын емес, өзінің пүтын пүт, қолын қол етіп бөліп таслайтуғындай. Көзлері жасауырады, жалынды.

— Багдагүл, түсін мені, хаял менен хаял сөйлескені жөн. Жумагүл усы ауылда сеннен басқа хеш кимге ісенбеуі мүмкін. Багдагүл не дерін билмей ойланyp қалды.

Оның шынан ойланyp отырғанын түсірбей жолкерлік пенен жеңгелік хаяқ талап етіп, айта алмай отыр мекен, деп қалтасына қол суғып, пүл бермекші болып турдыдағы, бул бір сөзлі зәбердес хаялдан қорқып, хештене шығара алмады. Ошақтың ернегіндегі жыңғылдың қыйқымын алып қодымгисинше тис шұқылады. Сүйекке түйілгендей көзлері мөлерип, түңірігін жұтып, қылғынды.

— Багдагүл, ғарғасан да, жарылқасан да өзің бил. Анау күні қалаға барғанда Тазагүлди көрдім. Мені сойып қаялағандай. Рас, Багдагүл, рас.

Жигиттің жыламсырап емізникленгеніне қарап, шыны менен жалбарынып отырғанын билла де Багдагүл:

— Турымбет, — деді тикенеклі дауыс пенен. — Сен насаз, ерме жигитсең, Аржағын өзің бил.

— Жумагүл бір сөзінде «өткенің менен емес, ертеңің менен мақтан» деді. Еске салмауыңды сорайман. Берекет тап. Айтып көр-ә?

— Тауекел, айтайын, онда.

— Рахмет.

Турымбеттің беліне белбеу буғандай мәдетленіп, аяқларын

тік басып тикейді. Оның жеңіл қадемі менен шығып баратырғанын Багдагүлдің қара көзлері күлмелеп ұзатып салды.

Ол үйіне келіп анасына хабарласпастан көкірегіне көпшікті қойып, шырымын бір шөбіні шайнап дүс төжегіне жатыр еді. Александр қуғаншылы кирип келді:

— Турымбет, сен де барыуың керек еді. Бийбнайым бар ғой, бәле хаял екен.

— Аға, сөзге шебер хаял, — деп мақұллады Турымбет суықлау.

Оның гей уақытлардағы мінезі усындай бола беретұғын болғансон Александр елестірмеді:

«— Үлкен жай» дым хаяллары алдында бір сөйледі дейсен, кешегі Жумагүлдің гөпія тап өзі тапқандай, Лениниң сөзлерін тап өзі еситкендей айтып, хаялларды гөпіе үйірді. Сейт-жанының хаялы зор адам екен. «Заман аяғынан енді тик басқан» екен» деп, Бийбнайымның батрашжом болғанына қуана-қуана оны қуатлап сөйледі...

Бул гәлдер қулағына оның жақпай, дийфалдағы гилемлерге көз тигіп жатырған Турымбет омырауың найлаж көтеріп, оның қаққында хабар еситкендей тунжырады.

— Сен және ауырыу емесіңсең?

— Билмедім, әллеқандай бір жапсаққа шаталсам керек.

— Көзлерің басқа нәрсені хабарлап турған секіллі.

— Жоқ олай емес.

— Рас айтаман, Турымбет. Адам тас болып қанша шыдасада, ақыры қақ айрылады.

Турымбет басын қасып еді, анасы кирип келіуден жүрегіне чай тартқандай еліккініп, тулабедені қаталланды хәм Александрға айтпай қалды.

Александр оның қандай болмасын бір сырды айта жазлап, иркілгенін утып, нәсінтлады:

— Ойлан, усы бар ғой, айтыуың зөрүр. Егер Жумагүл жөнінде болса жүдә жақсы ойлан. Жүрек деген солатұғын гүл емес. Бір алжасыу мүмкін. Бір нәрсе жөнінде екі алжаспау керек.

Кемпір үндемеді, Александр жумысына кетті.

Ембергеновтың Жумагүлдің изінен келгенінің мәнісі — ауылдарда жер-суу реформасын өткеріуге кеткендердің біразы жөнінде жамаң хабар келді. «Қаратерек» жақтағы ауылдарға кеткен Муханов хәм Қоразбековларды баспаншатар жолда ан-

лып, атып таслапты. Бул сәтсізліктер кең ең жаймағы үшін хәр аумалға жиберілген Ғәкиллердің пәлеринен ОГПУ қосымша адамлар жиберди.

Жумагүлдің «Бахытлы» аумалынан соң тийкаргы тапсырманы орындауы үшін «Еркиндәрияға» аларып қайтыуға Ембергеновтың өз атланды, түні менен жүріп асанда келгені еді.

Жумагүл онысыз-ақ жолға рауана болмақшы еді, Ембергеновтың жетіп келіп Еркиндәрияға шекем жолдас болуыды ұсыныс етіуі, оны нақолай жағдайда қалдыруына қарамастан, Жумагүлдің қайранлық түрін көрсеткен сораулы нәзерине, сәт мыйық тартып бір гәп айтты.

—ОГПУ дін тапсырмасы.

Узатыушылардың алдында оның бул мыйық тартуы Жумагүлге онша ұнамады, сонда да былайырақ шыққан сонда, қазбалар қешінерсе сорамады. Балким Ембергенов баяғы гәнін жапалаң аумағында сөйлесіп алғысы келген шығар.

Ембергеновтың әуелгі ойы Жумагүлдің кеуліне гул-гула салмау үшін ол кеткен бір күнінің ішінде қалада, басқа аумалардың жолында жүз берген сәтсізліктерді айтпау еді, Жумагүлдің оны онша жақтырмағанлық кейін үсіне ұзақ жүріс жалықтырып жиберди.

—Жумагүл, ұзын жолды қысқартайық.

—Мені бағытуға шыққан болсаң жалықпастай әңгіменің өзін табасан.

—Бул менің өзіннің ойлап тапқаным емес. Жолдас Баймуратов жиберди Жумагүл. Сені Еркиндәрияға аман-есен жеткеріп қайтаман.

—Әлжан сұғушыны қызып өлтіргендерді сіз таппадыңызба?

Ембергеновтың жүзі қызарып айыпты түр көрсетті.

—Табылды.

—Кімлер екен?

—Біздің жұмысымыз көбірек сыр сөйлеуді талап етеді. Саған ісенгенім үшін айтайын. Қурбаниязов екен.

—Атанияз Қурбаниязовпа?

—Тилекке қарсы, қатырып алдық.

Жумагүл атының жүзін тартты.

—Бул қалай?

—Басқа жолдаслары менен қосып тұтпақшы едік, соны сезіп кеше ақшам қашып кетпәті.

—Қуғандықшыларма?

—Айттыңдай, сені Еркиндәрияға апарғансон кетемей.

—Районда оларға байланысы және басқалар бар шығар.

—Олар сыр. Бірақ «Бахытлы» аумалынан Дүйсенбай менен мугаллим Туримбетте бул істен хабарлы болса керек деген шама бар.

«Балким менен де гуманизмнің ерлігін қиятырған шығар» деген—ой менен Жумагүл оған жек көріуін нәзерін бір қарағып атына қаттырақ қамшы урды. Ақ боз бірден жортып, жаппа әуелгі қаданне түсті. Ембергенов оның қиялына түсінгенден ізіннен жетіп және әңгімеге айналады.

—Жумагүл, егер Қурбаниязов тұтылса, қандай ауыр жаза қолланғаным қазір едің?

—Адамларға ісенім хәм жақсылық жоқ сыңаы сен ауыр жазада жоқ.

—Егер гүлдей нәресте қызды аямай қаланың дәрүазасына илдіріп кеткен адамды дарға асса, қандай болар еді?

—Ондай адамды атып өлтіріу—әм, асып өлтіріу—әм жақсылық еткен болар еді.

—Сонда қалай?

—Билмеймен, бірақ ондай адамға барлық жаза аз.

Әдеуір уақытқа шекем үсіздік құжым сүрді.

—Айтпақшы, Жумагүл,—деп Ембергенов және гәп қозғады.

—Мен көтерде Мәжитовтың үйіне кирип шықтым. Тазагүлді Фатима балабақшаға апаратыр екен, Тазагүл мені таныды, қолымнан алды.

—Балаға хәр көргенде қант берсең, әлбетте, танытуғын болады.

—Меніңше оннан емес, жас нәресте мені өзіне жүде жақын сезіме деп ойлайман, егер анасы қызына ұсаға бәрінде жақын болар еді.

—Орақбәй, бір өтінішім, бул хәқымда хәзір гәп қылмайық-ә?

—«Хәзірше күтуге туура көз» деген гәптіңен—әм өзгерген-бісен?

—Неге келіскен болсақ сол да?

—Сенің қиялыңды түсінемен, Жумагүл, сол үшін күтемен.

—Мені ким түсінесе—менің қарақалпақ қызы екенімді түсіңгесің. Ондай адамларды күте құрметлеймен, төбеме көтеремен.

—Онда мен сондай адамыман.

Қутымбайда сонғы гезде жүде беккем қалыпкескен бір мінәз—үйінен алысқа кетпес, буаулы сыйырдай қорасын айла-

шып жүргени. Киім де жаналамайды. Жазда жұмысқа айналысса, дәртіз көйлек киімес. Қара жүн шекпенін пийнне алдырып, төсінше ешнinin жарғағын жабыстырғандай, көкірек жүн буйра-буйра болып, қолынан жабасын тасламайды, қоры тазалайды. Пишпен гүдилердің орнын алмастырады. Өзіндей гездес бай болмаса, той-мерекеге де бармайды. Соңғы гездегі жалғыз сырласы Әйтен молла еді. Жуманияз ләузелерге де сол арқалы байланысшы.

Гүлден жаналықтарды сол Әйтен молла арқалы есितеді. Қасым пийнан, Жуманияз ләузелерге де сол Әйтен молла арқалы байланысады.

Қораны тазалап болса ермеги-ханды Ханымгүл. Ол чай пішіп отырғанда қасына келип бір жанбасайды да, шашбауларына тағылған майда-майда сары гилтлерді алақанына салып сығырлатып, пышықтың баласындай ойнан жатады.

Ғарры байдың бұнысы бұрыннан соңғы әдеті. Ол бириншіден хаялының әкесін сығдайды, сол үшін хаялының хәрқандай орасқы қылықтарында сезбес, сезген менен өләнәте елестирмес еді. Өйткені Қутымбайдың шаңрақ болыуына, бай болып қатарға қосылуына усы Ханымгүлдің әкесі Әлефеддин пийнат себепкер. Әлефеддин пийнат днге айрықша берілген адам еді. Ол усы Қутымбайдың қыз апасын алып өзін үйінде жұмсады, бірақ оны үйлendirмеді. Қутым қырық жасларға шыққанда Әлефеддин пийнат хаялы менен Қажыға сапар тартып кетіуге ниетленді де, үйінде қалып баратырған жигирма жасар жалғыз, біраз кеселбентәу Ханымгүлдің тағдирын Қутымға тапсырып кетті. Ол оннан қайтып келмеді, аққаншық жылы Әлефеддин пийнат Марыға барған жерде қалтаманларға тutyлыпты деген хабар шықты. Егеде Қутым хәрқылы жол тауып Ханымгүлді өзине некететті де барлық дүниә малға ийе болды, Қутым бай атанды. Ханымгүл біраз ерке, оның үстине аса дүниә параш еді, әкесінің малы сенсiмгенiнiң, оның үстине Қутымбайдың ниеттенешілігіне қуанды, бірақ келіне не келсе қалегенің іслеуден тартынбады. Тәжимуратта оның келіні қалелерінің бири еді...

Ханымгүл ерине қарағанда жас болған менен жасынан кеселбентіңі ұшыба ыма, ерінен жасырын іслерін бәрхә жасырын нiңте сақлай беріу өз алдына кесел болғаны ұшыба, жасынан бұрын қартайған сыяқлы көрінетүгін еді, бірақ бір әдеті ауылдан сыртта не болып атырғанына құлақта сатмайды, еситкен менен түсінбейді де. Хәтте ерi менен Әйтен молла қуны сөйлесіп атырғанда соңғы гезде бийдәрек кеткен Тәжиму-

раттың атын еситіп қалыу үшін құлақ қоймаса, хешқандай мәнін бермейді.

Азан менен бетине жаққан сары майы еріп, сиңип болғанша қозғалмай чай ішетугын Ханымгүл, қапталында, қалашлары сал қыбырлап өліуге жақынлаған ылақадай болып жатырған ғарры Қутымбайға біраз ашыулы нәзер таслады:

—Хәй, көп уақыттар болды. Тәжимурт көрінбейді. Яки сен гүманланып үйге жоламайтугын қылдың ба?

—Гуманы неси?

Орыңсыз сорау бергеніне, гөнепатлақты қозғап, пиятп бара-тырған жараның аузын тырнағанына Ханымгүлдің тырнақларына шекем күйініп, демі қысты, шөллеген сыйырдай тилин шығарып, қағзадай жуқа үстінгі ерінін жалады.

Хаялының шешіне таққан гилтлерін алақанына қысымлауы—менен Қутымбай қатып, жауатуғын булттай түнерді.

Бұл жағдайдың аллехандай көрілмеген ақыбетке әкелифiнен Әйтен молла қутқарды—аңлып тұрған уры тазыдай сылп етіп есіктен кірді де, гейішiн шеше сала қапталға отырды. Ең болмаса өз хасиретін ұмыту үшін, хаял бұрынғы әдетлеріне қасахана, ұшып түргелді, отқа қуман қойды.

Қутымбай басқа байлар ұсап көкнар пішіуді урдис етпейтуғын еді, бірақ Әйтен молла хәр келгенінде бір жазылысқанды онша шеп көрмейді, сол үшін сандықтан көкнар шекінінен алып Әйтен молланың алдына қойды, с

Молланың еңсесі қуныштай дүмпейіп, тырнап тескендей пиятк көзлерін сүзіп көкнар езіуге киристи хәм асықпай гән баслады.

—Бір жаналық, ақшан Жуманияз ләузе менен сөйләстим. Қаладағы Атаназ ақ қураш оған Жумагүл Еркіндәрьяға барады деген екен, соны күтiп-күтiп ақыры болмағансон. Дүйсенбайдың ауылына кетті. Жумагүл сояқтан айланып келсе керек.

Қутымбай Жумагүлдің қандай жұмыста іслейтуғынын билетугын еді. Оның түсінгінше, Жумагүл тек хаяллардың ғам-хоры, хаял қорламаған, хаялға азап бермеген еркек пенен оның ісi болмаса керек. Өзі болса хаял қорлаған емес, хәтте мынау алдында отырған сарыхаялынан басқаға көз қыйғын салып көрмеген, гейнара байларға ұсап келіні халласлап, екпін, үшiнiшi, төртiншi хаял алыу түйе усы Ханымгүлдің үстіндегі шақын шертiп көрген емес. Сол үшін Жумагүл хәққындағы онгiмелерге жүдә бийнәрға қарар еді.

—Келсе келеді де,—деді және сол бийғамлығы менен—Жуманияз несіне күтiп жүр? Ямаса ол және хаял алажақ па?

—Мәселе жүдә ауыр, Қутымбай. Хүкімет хәзір жер-суу реформасы дегенді шығарып атыр. Бизни ауылға келни хукиметтин қарарын иске асыратуғын адам сол Жумагүл болса керек.

Молла көкнарды өзни, сүзни, енди сипирни ишни атыр еди, Ханымгүл бир әеренге қатық толтырып аламына қойды.

—Нәнен шөрсен, қайнаға!

Әйтең молланың жанбасын жылан шаққандай өрре тикейни, кедрине басың менен, жудырықтай басы көрегеге сақ етти, төбесин устай, сала, дарриң шөкке түстп, көкнар төгіліп қалды.

—Бул не, ҳа, бул не? Астапыралла!—Қутымбай тикейни молланы сүбеди. Көрпидей жыйырылып отырған ҳал кезлеринен жас аққанын шақалақлап күлди мәс болды. Оның ишек-сигоси қатып атырғанына еки еркектин ҳеш қайсысы үндей алмады. Молла искен басын сыйпалап, көкпретин қолы менен басып төсегине келип, ошаққа абынды:

—Бәйбише, көкнар менен қатықтып келіспейтуғынын билмейтуғын ба елян? Құрттын ғой!

Көп күлден көзнен аққан жасларын жеңи менен сыпырып:

—Моллеке, айыбымды аршыйың,—деп Ханымгүл түргеле сала чайлекке чай демлеп оның алдына қойды—да, қазан асып қатыбыламық писирюге киришти.

Әйтең молла пәйлекке қашып үнсиз чай ишти.

Ханымгүл ауқатын төлетти.

Дәстүр бойынша Ханымгүл өз алдына, ал молла менен ерне шүңгил бир табаққа қатыбыламық салып, қолларына суу қуйды.

Үй иһесиниң «сиз баслаң, сиз...» деп айтатуғынын билетуғын молла, күтип отырмастан, табаққа қол урын, алақаны толы быламықты ортадағы майға тийгизип алып «бисмилла» деп ғылқ еттирди. Быламық иеси екен, көзлеринен жас құйылып кетти. Барақ бунысын сездиргиси келмей жүзин шаңараққа қаратып табаққа және қол урды. Онан қалыспау үшін Қутымбай да асығып, қол ура бергенн, табақты айланып ушып жүрген қара шыбындарды екеңи быламықтың үстине қуйылған майға жалп етти. Молла алдындағы шыбынды алып ошаққа атып урды да, жей берди. Қутымбай оны жақтырмай мурны жыйырды:

—Молламыз, өз асымыз болмағансон шыбынға жабысып кеткен майға қыйланбадымыз ғой!

Ол екнннн шыбынның қанатынан еплеп ғана көтерип шаңарақтан түскен қуаңқа тутып турып аузына салып сорып-сорып ошаққа зытты

—Әне, дүние усмалай жыйылады.

Еки еркектин ауылдары жылжылдасып, бири-екіншісине қалыспауға урынып, қулаперен болған геде Ханымгүл қарай отырмай гөп баслады:

—Моллеке, кеширесиз, жана «Жуманиз дәфзе» «Жумагүл» дедимиз, кимлер өзи? Ғе, жақында тойдын хабары барма?

—Жумагүл деген байғы бизни үйде болған қыз ше?

—Бизни үйде кимлер болмады, қайсысы есимде тұрады.

—Умытқанынба? Байғы жеспр қатын Саненин қызы. Ала? Нурым урлақшы ден қулаған кескен ҳал ше?

—Ал, ал?

—Соның қызы Жумагүл ше?

—Енди не, соны сен алажақсанба? Моллеке, айтымызны, сиз гуфәсызғой, мен туғмағаным үшін айыплымба? Өзиниң талай дуға бердиниз. Талай әлһиһеге қатнадым.

—Мен не, саған бала туғмадым дедимбе?

—Моллеке, айтымызны, аппақ асымды жеп отырып неге айтпайсыз, мына? мени кемситип болдығой.

Тамаққа тойған сонда пәйлекке қашып отырған молла гөпке араласты.

—Келиң, әңгеме пүткиллей басқаша. Сол Жумагүл хәзір қалады үлкен хызметте. Ол келсе жерлеринизди, малларыңызды тартып алады, жарамаларға береді.

—Алса сизикин алсын, сипаттай жериниз бар, отызалаған аша туғыңыз бар.

—Ғай, бәйбақ, аузына дум!—деп молла ушып түргеледи.—Белсенди мыннан шықтығой еле! Баяғыда биреу көшкен сөч көш көлгиги бар деген екен, алса сизлердикин алсын, көп, оғада көп! Меникин қалай алады дейсен, сизлердикиниң үсприндей жоқ...

Молла қолын жуумастан жамау-жамау геушлерин киһиуге де асығып қолтығына қысығы менен үйден бәдәр кетти.

Байдың аузы оқпандай ашылып, быламығы еки әуһишон сорғалауы менен, аузына шыбын үймелеп қалды. Ал, бәйбише ҳеш нәрсе түспне алмай, молланың өкшесине қараған көзлерин босағада қалдырды.

Бир геде бай өзине келип быламықты қолын мушлап өз маңлайына былап етпезин урды:

—Құрттын нәна! Енди ол бизден бурын пәлж етип тып-тыйыл болып отырады. Бизлер үлгере алмай қалатуғын болдық. Бул бийүмит молла өзникин жасырып, өз аман қалыу үшін бизни сыримызды ашып белсендилік етифден қайтпайды... Үххх! Әлемен, әлемен!...

Ханымгүл қазықтай қатып қалды.

—Қәне, есле, біз сол Жумагүлге неңдей жақсылықтар қылдық? Ең бірінші наұбетте мен қаял қорлаған емеспен! Айт, сира дейініне тийдімбе?

—Яқ!

—Енді ойлан, төрт-бес жыл есігімізде жүріп қазанымыздан тамақ піскен адам жаманлық ете қояма? Ете алмас! Қәне бармағыңды бүк, мойыңларыңа дорба асып дийәналықта жүрген анасы менен қызын ким отырықшы етті. Мен. Аласын үйге жумсаған ким? Сен. Қызы узатыларда ылақ берген ким? Мен.

—Мен!

—Мейли, қаял, сен-ақ бол, қазір бәрі бір. Дүйсенбай қыз алыға келгенде от жаққын қылып басқа елге танытқан ким? Мен! Қой, сен ойланса, «Сәлемдерге қарасып тұрсаңба?» десем, «жүде қарасып тұрман» демейтуғынба едің? Қоркүң бір ауыз қабак атыған айран бермен дейтуғын едіңғой?

—Талай мәртебе көздей-көздей сары май-эм беріп тұрдым.

—Және? Және?!

Күнде көрседе ескермегенбе, ямаса бұрын бұндай етіп шынталап қарамағанлықтанба, ерінің жалын жалағандай сарғыш жүзі, аппақ сақалы жыбыр-жыбыр етіп тұрғанын көріп гыжырданы қайнады, әрі аяды:

—Бұлардың бәрі не үшін, анықлап түсіндірсе?

—Оны қоятұр, және не жақсылықтарымыз бар, есле, есле!

—Тап ырасы айтсам, солардан жуғынды ауыстыра алмай сары ала өйтті аштан өлтірдік!

—Және?

—Қой, алба-дулаба топ айта бермей түсіндірсе, бұл өмірінде сарсылып көрмеген мени сары қылып өлтіреді деп тұрсаңғой.

—Әй, әттегене, әттегене, сор басым! Оның анасының кулағын кестірген еменбізғой.

—Ол сен емес, ашау жилаң Нурым еді ғой. Ол өліп кеткен жоқ па?

—Ха, бәрекелла, бәрекелла!

—Қой, сенбір жөнге келсе, бір жола маған Жумагүл байынан айрылған деп айтқан едіңғой. Егер жесір болса, үстіңіз алып ғана ауына қум қүйсесің! Келсін, өзім сени мақтап берейін. Ғаустырып есігімінен қаял болып атласың, аузың бақаның аузындай қылып айырмасам маған кел. Күнде-күнде манлабаңнан муш айырмайман!

—Сен не деп отырсаң? Ол маған тиймек түбе, от жаққыншың да алмайды.

—Әне, сенікі сондай басқа қатынларды айға теңгере бер. Өзінді пәс туып, қатынды аспанға шығарсаң, не қылмайды? Бәрі өзіннің пейілінен. Баяғыда оны Әйтеһ моллаға ғана әпере ғойың дедім. Сенің жаманлығыңнан болды. Япырмай, өздеріңнің пәспәндәдан келіп кеңілеріңнің аспанда екенін қайтерсең? Шүйке бас кемпірі тойына келе, бізге хұкімдар болыды ойлап, жалахорлық етті-ау, найсан! Ой, урлықшы! Урлықшы! Япырмай, қайранман. Енді тойыңды алған сен қызы да адам кәлемейтуғын болып па? Ғе, ғе, жаманке! Сендей бай адамлардың ағын қысыға зар болып жүріп, енді от жаққыншың да алмайды-мын!.. Алды менен сен көтермелеп сөйлеген сен, не қылсын? Қаял дегенді көтермелесең мойыңа алашайып мініп алады. Мен ғой оны саған алғызбайжақ едім. Анық көкірегі сондай ескіні болып кеткен болса, ала ғой. Бірақ тууар ма екен? Бұрынғы байыңнан туып па? Ямаса туымай ажыралыма па?

—Үә...ххххх!...

—Неге суық деміңді аласаң?

—Басқаңы қой, және қандай жақсылықтар еттік? Есле!

Ханымгүлдің қолындағы кесе чайніктің үстіне «шақыррр» етіп түсіп пашақ-пашақ болды. Аузы оймақтай дөңгелесіп, сарғыш жүзі қызыл ушығадай дөңіп отырған қаялдың беті бірден күлдей түс алды:

—Үхххх!

—Жумагүл қазір қалентар атқа минер болды. Кимсең, Жумагүл! Кимсең, Жумагүл! Кеңес хұкіметінің үлкен жумысында жүріпті. Енді келсе жерімізді, мал-дәскемізді басып алыға келеді.

—Сонғы гезде гилең суымақайлар неге қутырышып жүр десем сол қатыннан пуу алған екенде! Әй, ақылсыз басым!—деп, Ханымгүл бірлі-ярым ақ араласа бастаған шапына пәнге урды. Тисленді, піскен гелледей ыржиды.—Әй, ақылсыз басым! Неге жақтыңда сазаңды беріп, тухым құрт етпегенмен? Оны саған ғана әпергенімде, ең көзің ояр едім, хәр күні тоқал етіп жумсап, жетірдегінен қол айырмай отырғанда, неше пуллық киесі болар еді. Сен де әпер деп айта қоймадың! Басына телпек киіп хұры еркекпен деп жүрсең-ау! Әй, қатынша! Сенің менен қослас болған өмірім орманда кеткен өмір!...

Қутымбайдың жамбасына теңір шеге киргендей олай-булай бураңлап, тауланды. Қаялының сөзлерін есітпегенсіп, әрі-бері шидая еді, сонғы сөзлер оның еркекәлік хұжданына піштер

тийгізгендей, жанын ашытты. Жыламырады... Демін бөлек-бөлек.

—Қатын... бийкарға қыйнама! Мен мал жыйнаудың тәрелдәрі едім, сенің көзіңе шөп салыуды ойлағаным жоқ. Егер, сол Жумагүлді ала қойған күнде Зорнибай уылмай мал сората ма деп, қорыққан едім. Хау, есінге алшы, малды сен де жақсы көретуғын едіңдей. Адам мал менен адам. Мені неге жөнсіз қыйнайсан? Сол уақытта Жумагүлді аламан десем, ийегімде бір қыл қоймай жулған болар едім. Кейіннен сенем ақылдан алжасамшықпасаң? Алжаспа! Екі қатыннан екі сыйыр артық деп жүрген аппақ ғана көкірегіме құдай еле де берер.

—Оны мұқа ғана өперетугын едім ғой.

—Қулағың бар ма? Әкесі Зорнибай құдайдан бий үміт адам. Хаялың тасласа да еріп кеткен қызына қалың мал сорыдан қайтпайтуғын еді. Еситіп отырсаң ба? Мен соны айтып отыр-ман. Қатын қой енді... Солағыңды бас, өткен не өтіп кетті. Аяғыңның ұшына мин. Ертенгі күні келе қойған уақытта дады-нөмде айтатуғын болайық.

—Еркеклер келмес пе екен?

—Билмедім, Жумагүл бір өзі келер дейсең бе? Сен ұсы Өтәмбет палуан менен қалайсан-а? Өзің-аң азып кеткенсең-ау, сорлы!

Көрген жерде қас қағып, неше қылық етсе де көпбей жүрген, жауырымы, қорбилегі балтырдай. «Жаңа базар» хәм Талық волостларында жауырыны жерге тиймей палуан атағын көтерген дәзіргі батрашком Өтәмбет палуанның бет бурмай жүргеніне иші ашыған хаял бүгіліп, ерине сыр бермей жууарсыз қалды. Екеуі қосылып, өмір сүргелі бүгінгідей ишкеп тамағы қарақан болып, көк чайы запырандай болып ишлерін ашытпаған еді. Хаялы жөнжел шығарса, ишідің сыртынан-ақ тоңқылдасып жүретуғын бай, қайғы үстіне қайғылана берді. Жерден ийне нәлегендей. Жер астынан хаялың қарайды. Көзлері ұшырасып қалса, ийт пенен пышықтай үрпейседі. Бирі ауырлау сөз айтса, екіншісі пышақ алып жууырымдан қайтатуғын қалда емес, зорға-зорға отыр.

—Олай болса мен райдан қайттым,—деді Ханымгүл,—Мейли, Жумагүл келсе үйде қонсын, жапатармақай хызмет етейің. Бір күн дуа ишкеп жерге қырық күн сәлем деген. Урлықшы анасын сақлаған Төребай дегенді қоллаған болса, бізлер де кем емеспіз. Бұрынғы жақсылықтарымызды бири-бирим есінге салайық. Түргел, шабазым...

Ханымгүл бүгінгідей көп «шабазым, шабазым» деген емес.

Усы «шабазым» деген сөзді еситсе, Қутымбайдың тула бойы балқып, хаялына деген аса бір сүйішшілік пенен нехрибанлық пайда болып, егер, ол маңлайын сал-пал жыйырса, аянышы артып, қазығын айланып шапқан аттай, хаялын айланшықтай беретугын еді. Алақанының арасына салы езгендей ууқалап жиберді.

—Айтқандай, үйге қондырайық, қатын, менің айталмай жүргенімді айттым.

—Бұндай нәрсені әуелден айтсаң болады ғой. Әй, ұсы құдай-ау, құдай! Жұдырығы жуған, сусы басым, нәзері қатты, дауысы ири еркекке неге тап қылмадың?!...

Қутымбайдың ийіні қысылып, хаялының алдында бұрынғысынша ләжмүрделеніп, қайтып оған қарсы сөйлеуге тили түрмелмеді. Орыннан туып, алдында уршықтай айланып, бөденедей жорғалауға қарады. Ханымгүлдің онын менен иси болмай, отырған орыннан қозғалмастан қатын шағаладай шапқылап, қатты дауыслады:

—Зерихан, хә Зерихан! Кел мында.

Ханымгүлден гөре сәл толықлау, үстіндегі жамау-жамау қызыл көйлегі күнге күйреп ағарған, ақ бозлақ, қыр мұрыны, көзлері қайғылы хаял ишке кирді. Бул хаял Қутымбайдың атлас жиіені, жаңа оқыуға баратырғандарға қарсы атыспада абайсыздан Турымбет атып алған. Нұрынның жесірі еді.

—Екі желпім бийдай тарт, онсері тарыны сөк ет, балаларымды үлкен қызың бағатурсын. Мә, етегіңді тут, мына кесенің сынығың далаға тасла, чайниктің шүңдігін желімлеп аларсан.

Зерихан тірсегіне оралған бөз көйлегіннің етегін тутып, чайник-кесенің сынықтарын шақырлатыуы менен алып кетті.

—Әне, арық малды асырасаң—аузы басыңды май етеді, жетимекті асырасаң аузы-мұрыңды қан етеді. Сол Жумагүл менен онын бийдеп анасын тәрбиялап келе қылғанша, жаңағы Зерихан ұсаған өзіннәздің аталасларымыздың әулады сақласақ болады ғой. Мине, ауысқан-сүйіскенлерге хызмет етіп, бес баласың сақлап отыр. Хәй, тоқта, тоқта, басым ой келіп тұр.

—Айтса тез!

—Сен Зериханды ал. Бес баласына дүнья бөлістірейік...

—Ақылың бар қатыңсаң,—деді Қутымбай қууанып.—Яша, Нұрынның хәр баласына най алып қаламыз. Хүкіметтің қарары бойынша да жан басына екі танаптан жер тийіспі. Малларды да атағына өткеріп қоямыз. Пах, пах! Ақылыңа тассалдықпан, сенің әке-шешен пақырлар сондай ақылдың булағы еді, сәтін

да солардан ағысқан екен! Билесенбе, Зериханнан үлкен қызы-
да ер жетіп киятыр. Сатсақ бәріні тиклейміз!

Хаял мардымды.

—Талай болса Зериханға сен айтасанба, мен айтайынба?

—Хаял сен айт!

—Яқшы, Пай, ұсындайда Тәжим мұрт болғанда жүде жақсы
ақыл табады еді, өзі қайда? Талай сорадым, неге айтпайсан?

Ишін түтігіп отырған бай ашығанды:

—Қәне, сөзді азайт! Мұрттың о дүниеге кеткенін қашан.
Бұл уақыт оның сүйегі сипсе болған шығар. Ой, үххх, ишим-
ишим...ммм!..

Хаялдың көзлері патлайып ұсынан атлығып кете жазлады.
Орнынан секиріп тұрды, және отырды. Бойын тиклей алмай
жығылды. Хаялының бұл абыржуы Тәжим мұрттың өлмелі
есіткеннен кейін болғанын билеген бай «менің ишим тырыс-
қанға қыйланып жығылды-ау» деп, оны сүйемекші болып
көрген менен, өз бауырын көтере алмай: «ишим-ишим»... деп,
зир-зир қатты.

Хаял оның үстіне жығылды;

—Не болды, шабазым?

—Зериханды шақыр, айт. Сөйтіп үйді Жумагүлдерді күтіп
алыуға таярла!

Ханымгүл шыдамай Зериханның изінен дигирманханаға ба-
рып қайтып келді:

—Хәй, сен олардың қашан келетугынын билесенбе? Усылай
—тіп жатқанда олар келіп бір жалаңаяқтың үйіне өтіп кетпе-
сін!

Бай қуанып ұшып түргелді.

—Есін бар, хаял!

—Бәрі де қойып тура тұр, шабазым,—деді хаял.—Гезек
пенен далаға шығып, елдің шетін қарауыллап тұрмасақ бол-
майды. Күн шығыс беттегі жолға қарау керек. Балким, Жума-
гүл сол жақтан келер.

—Не ұшын?—деді бай саңырауланып. Оның кирипклерінде
прип басып қабағы қатқан еді. Хаял оны елестірмеді.

—Өзінді басса, шабазым, мен иште Зерихан менен сөйлесе-
нен, сен сыртты қарауылла.

Бай далаға шығып үйдің иінеуіне келсаптай сүйеніп, күн
шығарға қарады да тұрды.

Әрі-беріден соң аяғы талды ма, немесе қуышта тұрған соң
уйқы басты ма, артына қарай бәрді. Хәзір ишке сүңгіп кирип
кетсе де, я мойнын төмен алып тикейіп тұрып уйқылап кетсе

де, күткен атлылары келіп қалатуғындай көрінетугыны еді.
Ханымгүлге дауыслады:

—Қатын, келші, шаршадым.

Бундай жағдайда «өлмейсен, тура тұр» деп, жекирінетугыны
хаял тым-тырыс ғана келіп, оның орнын аумаптырды. Бай үйге
кіре сала өлімтей ұзынына түсіп жатты. Арадан көп уақыт
өткермей-ақ Ханымгүл де шаршады. Ол екі беліне қолың тая-
нып, омыртқасының сырқырап баратырғанына шыдамай далада
тұрып, иштегі ерине сөйлесіп.

—Пай, шабазым-ай, желсен қайтеді.

Еле беліне дем беріп үлгермеген бай қайтадан келді.

Ханымгүл үйге кирип азмаз дем алғаннан кейін, гезегі жа-
қылаған гезде, үйдің төсеклерін шығарып қуышқа жая басла-
ды. Бай плажсыздан еле аенірейіп тұрыпты:

Әне, күн шығыстағы тоғайдың жийегінен зонқ етіп қос
атлы көрінді. Қара шымылдықтай тоғайды бөліп ағараңлаған
орпаң топырақты гузар менен катара киятыр. Бирі ер, екінші-
сі хаял екенін байдың жымылық көзлері ұзақтан-ақ шалды.

—Қатын, қатын,—деді ол қуанышы—Шық далаға, кия-
тырыпты, аялап тұрыппан.

—Қәне, бар ақылдым сал, қатын.

Ханымгүл атлылардың ұзаққа екенлігін көріп, орамалының
жалақасын дүзестіріп, екі өкшесіне гезекме-гезек үніліп
қарап алды да:

—Әй, бийхая, саллақы!—деді гүбірленіп.—Көрдін бе,
аттың үстінде желшілкіп отырырмын. Баяғы күні болып алдым
келсе усы жақтары,—деп тиеленді.—Пискен гелледей ғана екі
азығын қып айырып, киінінің бетіне қарағысыз етер едім. Хәй
бисі, —деді ерине бұрылып.—Егер ұсынып айтқанымға көнбе-
се не қыламыз?

—Ол жағын ойланп көргенім жоқ. Өзін бил. Хаялдың
тіліні хаял таппаса мен қайдан билейін?

Атлылардың қаяңқа қарап бұрылатугынын биліу ұшын
екеуі қатара тұрып, шалдығардың тасасына жасырылды қам-
самыстың арасынан сығалады. Олар иркілместен Өтамбет пал-
таның үйіне қарай бұрылды. Жумагүлдердің бұрынғы ыла-
шығы да солар менен қоныс еді. Ұзатып салғанлар да усы
Өтамбеттер екенін олар соң есіткен. Бұл көрініске ерлі-зайы-
пшалаудың жан-ийініне от түсіп, бір-біріне қарасты.

—Жалаңаяқтардың үйіне баратырғанына қара. Ешekten
шек туғылады, арғымақтан арғымақ туғылады деген ұсыда!

Тойып тамақ ишпеген адам, тойып тамақ ишпеген жерди көз-
леуіне қара.

Қутымбай оның қызыл түрмесинің қалақасынан ұсап, «көп
сөйлей бермей алдына шық», дегендей ергенекке қарай ійтерді.
Ханымгүл бұл сапары ерине беттеспеді. Адымын тез-тез атып
жақындар-жақындамастан сөйледі.

— Жумагүл, шырағым, сағ жүрсең бе?

Жумагүл оны таныды. Бірақ жуған қайтармай, екі аяғын
зәңгіге тиреніп, атының суылығын тартты. Орақбай да тоқтады.
Ханымгүл өзінде болып көрмеген қылға менен белін бураңла-
тып, шайқатылып, бадабат салды:

— Күйеу баланың өзі неге сәлем бермейді?

— Бәйбіше, хәр истің ақырына бақпай сөйлемен!—деді
Жумагүл, оның не сумлық пенен айтып тұрғанын түсініп—Ал-
дымыздан шыққандағы мақсетің не еді?

Жумагүл атының дызғинін жаздырды. Олар жана бір-еки
қәдем атқан уақытта Ханымгүл қәдемин шыйрақлатып қантал-
ласты:

— Жумагүл, келеді деген хабарыңды еситіп күтініп жүр
едік. Қолда ескен палапаның қаршыға болып ұшқан уясына
қонғанын көргіміз келеді. Таярлығымыз мол. Мийнетімізді
күйдірме, керек болса палуанларды үстіңе шақыртып береміз.

— Керек болсаңыз сол жерге сіздерді өзиміз шақыртып
алармыз.

Хаялының сыртынан бақлап тұрған Қутымбай оның қамыс-
тай аяқтарының жерден зорға-зорға көтеріліп киятырғаны
ушын кеулің қабартпайын деген мақсет пенен, хәш нәрсе бил-
мегенсіп, қорасына кирді. Хаял оған шағынып, жылап жиберді.

— Көргенсіз көргенсіздігің қылды. Жеті атасы бий болған
бийгүне қолды байламайды, уяда не көрсе ушқанда соны илеп
атырғанына қара, көргенсіздің. Сонша жыл берген дузымыз
бір пул. Аш уақытында бір прет тойдырыу түзе өз күңлерің
зорға көрген үйлерге кетті, бийхан!

Қутымбайдың иік қабағы жабылып, жарғақтай ерні түе-
нің ерніндей салбырап, төрт мүйешлі қалыптей ийегі кемсе-
леді:

— Геуғим түссін, Қасым ийшандарға хабар етіп, қонақ же-
рінің бала-шағасы менен бірге тухым құрт қылып, күлің
көкке ушыраған! Хәзір Зерхан менен сөйлесемен.

Ханымгүл үйіне кире сала, ойма нағыссы сандыққа текше-
леніп жыйналған жүкке бойын таслады...

...

Батрашком Өтәмбеттің үйі қара үй деген атақ алған менен
бәхәрде зорға шыққан ууықтары, керегелері көрініп тұрған
үй еді. Кийіз үзкіттің жуллығы да жоқ, гилең шыпта менен жа-
былған, тутыуы, есігін қамыс ший. Бір жақсы жері, бұрыннан
сонға үйінің иші таза, гөне көрпе-төсеклерінде де гирбін бо-
майды.

Хәр қайсы ауылға округтен ким келетуғыны батрашкомла-
рына ескертілген еді, Өтәмбет палуан үйіні әбден тазалатып,
ауылдасларының біразына хабарлап күтіп отыр екен. Жума-
гүлдер аттан түсіуден-ақ бәрі ағытылып келіп қалды.

Бұрынғы қонсы-қобалар, таныс-билісдер көрісіп бір май-
дан алақ-шапақ болысты. Бұл уақыттағы ең үлкен базарлық
қант еді. Ауылдарда онша табылмайды. Жумагүл әтнәжді
қоржынның бір басын толтырып алып шыққан екен, балалар-
ға шөкем қуғанысып, үй әтіраптарында Жумагүлдің атын мақ-
таныш пенен тілге алып шапқыласып кетті.

Демінің арасында дастурханға гиндияли жүзери зағаралар
толып, чайниклерге чай демленіп келіп қалды.

Жумагүл үй иіесінен комиссия ағзаларының дызғинін сорап
алып бір ескертіу қылды.

— Бір хаял жоқ ғой, Айша жеңгей қайда?—Ол аузын жый-
ғанша болмады, сөйлене Айша кирді.

— Шарқыпәлек айланып биз хаялдардың басына да қонату-
ғын заманы бар екен.

Айша жасарған секилли, кийімлері де бұрынғыдай гөне
емес, біраз күнге күйреген менен, жана.

— Айша Аман қызы деп те жазып қой,—деді Жумагүл ди-
зғинді алып көріп отырған Ембергеновқа.

Айша таңланды.

Хәмме кеуілли күлісті.

— Жақсылық па?

— Жақсылық. Қутымбай қусағанлардың жерін өлшейміз,
малларын санап аламыз.

— Басына жаз, қайним. Хаял басламаса еркек түтін түтете
алмайтуғынын көрсетейін.

Хәмме және күлісті.

Дизғимде аты жазылған дийқанлар толық жыйналып болған
сон Жумагүл оларға Айшаның атын қостырып қайта оқиды да,
тийқарғы мақсетлерін қысқа түсіндіріп, тикейді.

— Қәне, бауырмандар, ис баслайық. Көпшілігің бүгін туг-

пасаң қашады, ямаса сырттағы сериклеріне хабар жиберіп, ауылда нақалай жағдай туғырығы мүмкін...

Жумагүл Айшаның қолтығынан қолын өткеріп, алға түсті. Басқалар ерди.

Қонақ күтіуге таярланып жүрсе де алды менен кірген Өтәмбетті көріп, Қутымбайдың урқанаты ушты. Ханымгүл жолбарыс көрген күшкітей қуғысқа тығылады. «Көзлері тынып, «көл» деп те айтылды естен шығарды.

Изин ала Жумагүл кірді. Ханымгүл бірден тиришеленді;

—Айттым ғой, өзі келеді деп.

Ханым бұндай уақытта дәлел табады екен деп ойламаған Қутымбай оған хайран болып бурылды. Жумагүл оларға жуғанға бермеді. Ал Қутымбай болса оны көлегейлеп, айланшықпай берді;

—Жумагүл, қарағым, үй-ишлер сағ ма, Сәлем жетпей күтә күтә жақсы адам еді...

Апасының атын айтқан уақытта Жумагүлдің көңілі жиби-себин деді. Бірақ булардан көрген азаптарға буыны босатпады.

—Бәрі сағ. Қане, Қутымбай, мынау келген комиссия ағзалары алдында барлық жеринді, қанша малың барлығын жасырмай айтып бер.

—Хау-хау, Жумагүлжан, Жумагүлжан!—

Оның және бір нәрселерді айтажақ болып кінтирғаннан түсініп Жумагүл өбден қатайды:

—Жумагүлжан жардем бере алмайды.

Ерлі-зайып бір-бирине алақласып, тұрған-тұрған жерінде ала болды. Олар ұсылай сөйлесіп тикейіп тұрғанда Айша төрдегі дийуалға илнуген нәхәң ғалыны жаздырып жиберіп төседі хәм Жумагүл менен Орақбайдың отырыуына ишарат бидирді. Басқа дийқанлар есик бетте зенирейсіп зербелерін үйіріп тұрыпты. Бай болса қырғыйдан қорыққан шымшықтай кем-кем кейін басып, жүктің қуғысына киіп баратыр. Көкіреті хәмме уақытта өскін жүретуғын, кісіден сөзін алып қалып көрмеген байбисенін екі днаесі қалтырап, жығылып кетіуіне сәл қалып тұр. Олардың бұл кейіні көріу жүдә жеркеништі еді. Бір-бирине де қарамайды. Егер қараса, өзлері бири-бирін аяп, жылап жибере ме, ямаса ашыулаанып жулдыс ма, түсініу қыйын еді. Бірақ ернілері тислеулі. Иркиніш созылған сайын Жумагүлдің ғыжырдағы қайнады;

—Ойнамаңдар, айтыңдар тең! Басқа адамнан жасырсаңыз

да менен, мынау ауылдасларыңыздан жасыра алмайсыз, сонь билің...

Маллар жазлауға шыққалы ауылға келмейтуғын болғандықтан ауыл адамдары оның саны менен онна қызықсына бермейтуғын еді. Бай ұсыған исеніп «Сасық көл» дегі бір бөлесі малымыз хеш ким билемейді ғой деп, исенімлі. Ал Нурымның балаларына атаған маллары менен қойлары. Порлы таудың құбласындағы көлде. Базда шопанлар ауылға да айдап келе береди. Оның үстіне шопанлары өжет шопанлар еді, алдың ала оның айтқанына жүрмегендіктен жасыра алмаған. Хәзір, жасырмағаны да мақұл болған тәрізлі. Оларды ертіп барса айтқандары орнынан табылады. Соның үшін да өзін еркін туып, тилге келді;

—Көбісін салыққа беріп болдым. Қазыуға белдар беріп атырмыз. Инанбасамыз падаға адам жибертіп санатынлар.

—Биз «итиуді билеміз. Керегі сенің қанша дәрежеде өтирик сөйлейтуғынымыз байқау. Жайлауға да адам кетті. Қане, болыңдар бизде уақыт жоқ.

—Жақсы сөз бенен сөйлендер, қане, жаздым гүлән егнелігінің түрлерін, көлемін, маларының санын, қайерде екенлігін түрі-түсіні қалдырмай айт, бәрі бір, айтасыз, зорлық пенен айтқызаамыз.—Орақбай атауғын кісінің снықлы мылтығын жорта ийнінен шығара баслап еді, үй иіселері бірден қалт-қалт ете қалды;

—Хау, хау!

Үй иіселерінің бүйтіп албырақлауын көрмегендердің күлкісі де қыстады. Бай қалшылап мұрынан мингирледі:

—Хүкіметтің адил деп еді, бұл не зорлық?—Өтәмбет палұай ала көзлерін байдың үстіне қаратты. Бай мұз үстінде тұрғандай тайып қапталына құлады.

—Жөгисиреме! Сендейлердің талайын көргенбіз—деп буырды. Орақбай, Жумагүл байдың желкесінен ұстап жерінінши жоқары тартты:

—Түргел! Еркелей беріу пайда емес.

—Турайын, турайын,—деді бай ентигіп сөйлеп.—Қане, жазың...

Ұсы уақытта Ханымгүл ерінің үстіне ашы тазыдай аталықты.

—Есін бар ма, сақалы күнге ағарған? Зериханның балаларына бергенінен басқа ауысық жер, мал бар ма бизде?

Қутымбай оның сөзіне құлақ аспай, неше атыз егнелік, малы

барлығын, қайсылары Нурымның балаларына дәрек екенлігін айта бастады.

—Және, және,—деді Жумагүл пәсине қайтпай.—Егерде өтиригіңіз сезілсе, аямаймыз. Сол ушын айта бер.

—Инанбайсыздар-ау. Сақалым менен өтирик сөйлеп, құдай ұрып па? Екі жыллықта екі өріс қойым жылығға түсіп кетті. Сыйырларға бір дүркін қасқыр тап болды..

Ерннің тайсалмастан өтирик сөйлеп келістіріп тұрғанына ишнен қуанған менен, әкесінен үйренген дуғасын ишнен оқып «булар кеткен соң, жанағы айтқанлары өтирикке шыққай, бизін бай айтқан жылығға мыналардың өзлері түсіп, амаң қалғаны қасқырға тап болғай» деп, гүбірленіп отырған Ханымгүлге бірден жан еніп қутырған пышықтай Жумагүлге тәп беріп бұрымдарына жармасты;

—Сеннің қолыңда ғана өлейін, бийхая!—

Жумагүл оның шекесіне шаппаты менен салып жиберіп еді, искенжедей қоллары бұрымдардан жаздырылмай, қапталына құлады. Айша асығыслықпенен жақылап Ханымгүлдің қарнына миқ еткізіп бір теңгі, оның қолы босады.

—Қәне, айтасаң ба?—деді Жумагүл байға. Байдың аузына қум күймелді.

—Жолдаслар, буларды қамандар!—деп бұйырды Жумагүл. —Қалғанын өзініз табамыз.

Комиссия ағзалары бай менен хаялын тырбеткізбей аяқ-қолларынан көтеріп анарын есіктің алдындағы дигирман құрылған қақыраға анарып тықты. Сырттан қулып урды.

—Қәне, Әйтең молланикіне кеттік,—деді Жумагүл.

Қақырада дүріс-дүріс айқасқан сеслер қала берді...

Қутымбай әрі-бери тисленіп, сыр бермеуге тырысып еді, ишпадады. Өз-өзіннен дәрманы кетіп, талып қапталына жығылды, сандырақлады.

—Сендейлердің шетіңнен тири қойсам, кудаға құл, Мұхаммедке үммет емеспен,—ауа құл емеспен, үммет емеспен, мәңгі малым—жаным, менің жаным-малым!..

Еррмі байдың қаншама бажылдап, бийпәрға сөз айтқандарын шыбынның ызылдысы шеллі көрмейтуғын Ханымгүлге хаялдан сандырақлар жана жылау болып есітлады, жаным титиренді. Аяп, бас ушына жақын отырды. Бірақ өзінен де қат кеткен еді, ерннің басынан сүйеп тикейте алмады, қоллары

қалтырап, таслап жиберді, усы сапары ерннің қақықат ауырығанын сезді. «Өйбей, өйбей, жаным» деуі менен, келіп қапыны урды.

—А а аш!

Сыртта сес жоқ. Хаял кем-кем өзлеріннің қамақта екенін де ұмытты. Қутымбайдың біресе аяқ ушына, біресе бас ушына шығып, пәрмана болыудан басқа илажы қалмағанын біліп, бірінші рет байланған қабаған қаншықтай, тыным таппай телмеңдеп алды артына жуырды. Ағы басым көзлері шапырасып апалақлады;

—Өйбей, жаным! Денең күйіп баратырғой!.. Шекең парлап тур!

—Молланы шақыр!

Хаял көзі байлаулы пышықтай қапыға дүкті де қайтадаа тым-тырыс болып, ерннің қасына барды хәм дауысының барынша дауыстады.

—Зерихануу хууу!

Ашын дауысты жаңлы мақлуқ есітпеді ме, даладан хеш ким сылт етпеді. Бай керілді, созылды. Есіпеді. Аузын ашты. Екі езіуінен көбін шығарды. Көзлері аларды. Усы уақытта оны тутанаңды кеселге тап болды ма екен деген ой менен, Ханымгүл бетіне үйілді. Бай оны көрмейді. Ал Ханымгүл болса, оны тутанаңды кесел емес, иш қысталақтың зардабы қысып атырғанын сезді. Ері енді оған хәр қашанғыдан аянышлы хәм өзіне жақын көрінді. Бай және гүбірленді;

—Хаял, рийза бол!—

Ханымгүлдің көзлері уясынан шығып кете жазлады. Дауысының барынша әлде қандай бадайбатлық пенен сыртқа қарай бақырды:

—Келе гөргі, жанларым ухууу!!

Хаялының қақықаттанда пәрмана болып жүргенін бай сезіп, оның аш ишектей жиінішке бармақты қолларын, өзіннің тозған ағаш жабдай алақанына салып, сыйпалап, жыланды;

—Қатын, мен бүйтіп ауырып көргенім жоқ еді, әжел-мұғаллақ анық келген сияқты. Егер разы болсын десен, ишмді өртеп баратырған бір торауыма жууап бер. Дәрт үстінде дәртлі болып кетпейін.

—Сора, шаба ым, сора! Сеннен аяр жаным жоқ.

—Хең, хең! Сен... Сен.., жасырма, шабазым, сен Тәжм мұрт пенен жүріп көзіме шөп салдың ба?

—Жаныңнан еле дәмем бар ғой, шабазым. Тәбір болсаң..

Димары құрып баратырған Қутымбай аяғын бауырына тәр-

Соннан соң изин қуып түнде Ериндарьяға келип едик, бір жай ертеніп атыр, хәмме адам ызық-ызық болып жүр. Соған қарап, биреу бизлердің алдымызды алып оларды өлтирген екен, Жатқан үйіне от берген екен деп берман қарай тарта бердик.

—Қарасаңғой қасқырға мегзейди, лекин, жүрисиңнен түлкі болып қалыпсаң.

—Жоқ ийшаным, шынықты айтып тұрыпсан.

—Дурыс, дурыс,—деп нөкерлеріде мақұллады.

Ийшан оларды ишке алып кирди. Ләузе бұлқарада Атанияз ақ қурашты, Зәрилбайды, Хожаниязды көрип «ха усы найсап-лардың иси екенғой» деп, басқа жаққа кетпей туұры келгеніне ишнен қууанды. Сандықтың артынан шығып атырған аяқ-лардағы қара мәсини бір жерде көргенге мегзетип, еки көзін сол жақтан алмай отыр еди. Ийшан сезіп күлді:

—Өтиргим шығып қалар деп корқып отырсаңба?

—Қим өзи?

—Уйқың қанған болса тикей,—деп ийшан қолын созып мәси-ли аяқтарды шайқады. Уйқыдан көзлери исиңкиреген Дүйсен-бай бас көтерди. Жуманияз хайран қалды.

—Ха, онда, оларды өлтирип, үйіне от берген сиз екенғой.

—Сиз қараны айтып ақты ойлайсыз, қолыңыздан түк келмей-ди.

—Сизни афылда өлтирейин десем пүткил афыл түргелип кетипти ақыры.

—Қымыш ендиги жағында қанды болсын,—деди Ийшан тынышлық орнатқымс келип. Оны дауысынан хешкимге де, кеули толмай сарсылғаны билінип тұрыпты. Оны сезгенде сез-бегенде қайтып тилге келмей, аузын бақты.

Ийшан ишине жел толтырылған ыдыстай тырсыйып, астын-дағы төсегін қомлап қоқырайыңқырады.

—Азаматлар, бизни қарақалпақ халқына «бирихпеу» деген дуға кеткен шығар деп ойлайтуғын уақытларымда болатуғын еди, буның себеби, гейбар сәтсиз қәдемлер үстінде Ерназар ала-көздің «алма жеген алпыс бийи» есиме келе берер еди. Бул құралым шүкир, бизлер билмейтуғынлар арасында бизлерди қуфатлаушылар, хукимет исиіне қарсы туырушылар бар екен. Мынадай бір өпсана билетуғын едим. Бір мусылман патшасы көфирлер менен урыста өлген соң жақын жуықлары оның өл-мин елине, жауына билдирмей хатте патша сайламай ақ, жүз жыл соның аты менен хуким жүрткен. Бизни хәзирги мусылман-лығымыз әуеле қудай, сондай жолдан барады. Илайым, Жума-ниязжанның хабары ырас болғай.

—Ырас ийшаным!!

Ләузеиң тастыйыңлауынан соң ийшанның кейпи әдеуір ақ көтерілди;

—Азаматлар, енди тонды өзгертип кийиуге туұра келеди. Бір қөтеміз, ағаштың шақаларын кесеміз деп бираз күшімиз-ди заялап алдық. Өмир деген әм қапылып, гөне қаптап, бір жағын жамасан, екінші жағынан тесің шығады. Сол ушын ағаштың түбине балта урыуымыз тийіс, яғни Шымбай қала-сына топылыуымыз тийіс. Атаниязжан Муханов, Қоразбеков-лардың өлтирилгені хәққында жүдә жақсы хабарлар менен ке-лип отыр. Хәмме белсендилери афылларда жүргенде Баймура-товты, Гафуровты, Мәжитовты гүм қылып орнын алыуымыз керек. Оннан соң афыллардан келгенлерди не қылыуды түсинди-риу қажет емес. Айтпақшы, Жуманиязжанның хуқық алатуғын қағазы жоқ. Дүйсенбай, сен хәзир афылына қайтып, анау му-галлимине соны ислетесен хәм өзин нөкерликке әкелесен. Тамақ ишпесе, сайрайтуғын қуе жоқ екенни ұмытқан секиллісен.

—Түлкі усына жақын жерден урламайдығой, тақсыр.

—Дәлкетин уақты емес. Сол мугаллимди балким Мәжитов-тың орнына отырғызармыз.

—Атшабардың жәрдемшиси қамшысы екен, тақсыр, дурыс.

—Зәрилбай, қасқыр терисиниң орнына қой терисин жамыла-саң. Егер қызын Жумагүл өлмеген болса, геллесин алдыма өзиң әкелесен. Имканиятин тауып тири келтирсен, онда сеннен бейи-шпй адам болмағаны. Басқалар қалаға топылысқа таярланады. Басқа гәп жоқ, шыраны өшириңлер.

Шыра өширилди.

Қаранғының иси бәрха қара ие. Сол қара иелердің жол-жо-балары хәққында гүнкидилер тыйылмады...

31

Танның алдында ғана жатқан Жумагүл сәскерек оянып да-лаға шықса, үй иісесі Өтәмбет палған үй өтирапындағы көп жыллың қамыс қораны қопарып бозып, орнын тегіслеп, хаялы менен суу серппіп жүр екен.

—Жумагүл,—деди Өтәмбет палған.—Адамның бір нәрсеге көзи үйреніп кетсе, елестирмей жүре береді екен, көрдің бе, үйдің хаяфасыда тазарып қалды.

—Бул қораның қыспасында ата-бабаның манлай тері бар деп қопармай жүрген өзин еди ғой,—деди Өтәмбет палғанның хаялы.

Жумагүл күліп хаялдың қасына барып қолынан суу шеке-рін сорап алды да, оның иени өзи дағам еттирди.

—Жеңге, чай қайната бер.

Азан менен ат суғаруға кеткен Ембергенов кеуіллі сөйлеп киятыр.

—Өтәмбет аға, кеше киятырғанымызда, Жумагүл ауылымызға алысырақтан нәзер таслап «анаған қара, көлдің ортасындағы кишкене атауға өсіп, қыста жапырыла сынып атырған шоқ қамыслыққа мегзейді» деп еді. Жанада жап бойынан қарадым. Ақшамғы қорекет ауылды гөңөқорадан әдебір жеңілдетіпті. Ауыл халқықый ауылға мегзеді.

—Еңбаслысы, хаға тазарып атыр, оннанда ағласы, өрт қауіпші емес. Кеше түнде жүрген газзаптардың басына жаман ой келип, қар жерге бір от тасласа, өшіріу мүмкін, емес. Қутымбайдың қорасы кеше шырпыдай болып жанғанын көрдікпіздей.

Чай тайын болғаны ескертілді.

Чай үстінде кеше түндегі бийсаубет атлылар жөнінде қайтадан гөп болып, оларды тудыу үшін Ембергенов атланатуғынын, сөзсә қаладан бес-алты атлы алып ізлейтуғынын айтты. Оған қарсылық болмады.

Ембергенов кеткеннен кейін Жумагүл кешегіденде көбірек дийқанларды жыйнап байдың қам молланын жерін танапалап үлестіріуге шықты.

Бүгін күн қарқашанғысынанда шыжырды. Оның үстінде ауыл қуышқа тудылған табақтай қызады екен. Бирақ олар іске қуығын қуыш тас төбеге тирелгенде де түсликке шықпады. Ауыл арасындағы бул жағдай ең ауыр аңқлы гежир дийқанлардыңда биразына қозғау салып, жер өлшеушілерге келип қосыла берді.

Жумагүл қапталынан Айшаны қалдырмай бәрқа қолтығынан ұсалап жүр еді, байдың кең көлемлі атызының шетіндегі жүзгери қорықтуғын дингекте отырған Зериханның қасында ирилді.

—Бул кимнің атызы?

—Бизіңкі,—деді Зерхан әстен.

Адамлар айланшықтап жабыр-жабыр бола қалды:

—Бул қалай?

Кешегі байдың хабарынан кейін Жумагүл Айшаны Зерханға жұмсап бай оның балалары үшін жер, мал үлестіріп, өзінің екіншіні қаналыққа алатуғын болғанын ирас өтирилдігін аңқылатан еді.

—Нәлетің бай өлер алдында да алдан үлгерген ә!—деді Жумагүл Зерханға тигилип қарап. Зерхан үндемеді.

—Айша жеңге, көпшілікке бір сөйлесей бе?—деді Жумагүл сыбырланып.

—Қашан? Қайерде?

—Хәзір екеуіміз мынау дингекке шығамыз. Сен қалтандағы саат халқында кеше маған айтқанларыңды көпшілікке жерия қылсан болды.

—Сендей оқыған емеспен, мени ким тыңлайды.

—Хешған.

Жумагүл жүзгери қорық дингегине Айша менен көтерілді.

—Жолдаслар, Айшаның екі-үш ауыз сөзін тыңлайық.

Дийқанлар ан-тан болып сәлтидей тынды.

Айша ұзын шыпжыры бар алақандай алтын саатты қалтасынан шығарып көпшілікке көрсетті:

—Бұрын көргенсізбе? Ким таныйды?

Адамлар көрмегенін; хәтте не екенін билмейтуғынын айтып гауырласты.

—Биржолда, оразаның ишінде Әйтен молланың көз ашықлық еткені бәршеніңдин есиніздей, сөзсә емеспе?—деді Айша ұзын жеңлерін сәл түріңкіреп.

—Айта бер, айта бер.

—Оразаның ишін еді. Күн тудылдыма, бир бәле болды. Әйтефир түстен кейін еді. Күн батқандай айнала геуғам тартты. Соңнан бәрше оразалар күн батты деп ауызаларын ашықды баслап еді, Әйтен молла «еле ғақыт бар, шыдаңалар!» деп ауыл арасында жууырып даурық салды. Адамлардың биразы оған ісенбеді. Соңнан арасында аспан ашылып қуыш шықты. Еле намаздыгер екен. Хамме моллаға тан қалды. Менде сонда молланың көз ашықлығына ісендим. Бүгін билесем, ғақытты өлшейтүгін мынау саат екен!

—Саат!

—Ауа, саат, оның динг етип ашылатуғын әршасынан шықты.

Саатты көрмегенлер минберге анталай баслап еді, Айша оларға саатты ұсатты. Шыңжыр баулы алтын саат қолдан қолға өтті.

...

Тап усы ғақытта Еркіндәрьяны жағалап, ауылдың туғ сыртынан қарап қара атлы турды. Ол Зерипбай еді. Жән-жағына асықпай қаранып атын әстен айдады. Урыдай хәр түптеп қауып-қатерленіп астына қарайды.

Қутымбайдың ақ үзәкли отауы алыстан көрінетүгін еді.

көзі шалмағанына қайран шығып, зәңгісіне ширене бергені қапталындағы төне гүзәрдан шашы уудар-дуудар болып шапқылап киятырған албаслыдай биреуге көзі түсті. Танымай үңилип-киреп еді, «албаслы» тилге келді:

—Хә, қара атлы, қара атлы! Тоқта, сен ушын ғарры байды өлтирдим...

Зәрипбай оннан қорқып тақымын қаттырақ қысып, атын алға илгерилетседе, былайырақ барып гидирди. Бул Ханымгүлго! Жиі урғанба? Атты таныуына қарағанда, еси путин болуы керек. Сөйлесейін, ауылдың жағдайын билейін...

Ханымгүл сол жуырған пәтн менен келип Зәрипбайдың қамшылар зәңгилігіне асылды:

—Мені аласан!

Зәрипбай енді ғана оның анық ақылдан адасқанын сезіп қамшысы менен басына урып жиберди. Ханымгүлдің қолы зәңгіден шығып, аттың шамына тийсе керек, ат сәдделеп-сәдделеп жиберди. Ханымгүл қарнын қушақлауы менен есік-төрлі жерге малақайдай жалп етті.

Зәрипбай оның аузынан қан ағып атырғанын көрседе, биреудің «сен өлтирдің» деген жаласына қалыудан қорқып, айналасына және бир көз тасладыда, хешким жоқлығынан пайдаланып алға жүріп кетті. Қутымбайдың отауын ізлеген-көзлері енді басқа нәрсені көрди. Кең көлемді жүзери атызының шетіндегі дингектің айналасында адамлар шоғыртпақласып тұрыпты. Бир ғарры торанғылды паналап оларға узақ сер сәдди да, адамлар арасында ОГПУ дін киімінің кийген хешким жоқ екеніне көзі жетип, тәуекел, атын солай бурды. Бул уақытта Жумагүл сөйлеп, бурынғы дін иелері, хәтте илимнің жаналықтарын халықтан жасырып, өзлерінің пайдасына қалай қаратқаны хәққинда айтып атыр еді. Көпшілікке жақындаудан атын жетелеп киятырған Зәрипбай, атын босқа жиберип ийегіне көтеріп қолын жайды:

—Мынау менің Жумагүлмнің дауысығой, шырағым, бағырым, сені қанша ізледім!...

Адамлар артына жалт бурылды. Зәрипбайдың олар менен еси болмай, қушағын жайыуы менен минберге жақылап баратыр.

—Шырағым, көзлерімнің қарашығы, тырнағым, бағырым...

Жумагүл оны әлденеткен жәбіркеш шығар деп тур еді, жақындаған гезинде ғана танып, бир демге лал болып барып, бирден өзің биледі:

—Мен сизди танымаман!

—Мен қартайдым, сол ушын танымағаның дурыс. Мен өз әкең Зәрипбайман ғой!

—Зәрипбай менің әкем емес, мине мыналар менің әкем!

—Хәу, қызым, жалғызым, хәқыйқатлық қайда қалды?

—Хәқыйқатлық деп сүрен салғанлардың бәрің хәқыйқатлықты қууатлаушы деп түсіну қәте.

—Хәу, қызым, бахытлы менен бахытсызлық араласса бахытсызлық жөніп кетеме?

—Көрдінбе жөгісиреуін! Халайық, Зәрипбай миніп келген қара атты танысызба?

Танығанларда самсаз еді. Айша жалтармады:

—Бундай атты Тәжим мұрт миніп келетуғын еді.

Жумагүл минберден түсті.

—Өтәмбет аға, анау қара атта Зәрипбайдың хәқысы жоқ, алып қал. Қане, халайық, енді түсленип, исти соннан соң дауам лаймыз.

Адамлар тонарласыуы менен Жумагүлге ерди.

Өтәмбет қара атты жетеледи, Зәрипбай оған асылалмай я көпшілікке ере алмай, үкі аңлыған түлкідей жалғыз өзі зәңгирейіп қалды.

Түстен кейін жер өлшеу қайтадан басланды. Ис арасында Айша Жумагүлге бүгін сәрсенби екенін ескертип қойды.

—Онда ауылымызға келінішек келеме ямаса қыз кетеме?

—Қыз кетеді,—деді Айша.—Зергердің қызы Арзыгүл. Бәлким, танымассан. Жақында қыздың анасында өлді.

—Тенине кетип атырма?

—Яқ, дәрйінің аржағынан бир бай екен. Қалың малын биротала айдатып әкелген дейди.

—Бул қызық екен, исти ертең дауам қылармыз, күйеулерди көрейік.

Оның бул пикирине батрашком Өтәмбет палған әм қарсы болмады.

—Барыңлар, анау-мынау ис болмауы ушын бес-алты жарақты жигит сыртыңыздан әм бағып турады.

Зергердікі ауылдың батыс шетінде, өз алдына еді. Күйеулер оның қары үйіне түсірілген екендағы, үй иелері менен екі-үш қыз-келінішек ылашығында қалды.

—Кел, жеңге, сизге де атап әкелген көйлегіміз бар,—деген бир дауыс есидіди иштен.

Жумагүл енді иркилип турмай, биреуден қашыртып жиберип қояр, алды менен қызды көрейін деген ой менен ылашыққа кир-

ди. Иште еки хаял Арашгүлди узатыўға қолайлап, жасандырып атыр екен. Хаяллар ҳаулығын өрре-өрре түргелди.

Арашгүл жылап жиберди.

Жумагүл қатал түрге кирип, зенирейген хаялларға буйырды.

—Қыздан күйеудин кийимлерин шешинлер!

Хаяллар апалақтасты.

Қыз неликтенде албырақтап зер пағыссыз қызыл жегдесин, басындағы ақ-ала жаулығын асығыссыз пенен шешип, мурнындағы әребегин, қулағы толы гүмис сырғасын шыңғырлатып алып хаяллардын биреуине ұслатты.

—Енди тынышлықты сақлаң, — деди де Жумагүл күйеулер отырған үлкен үйге кирди.

Аадын ала келісип берген бәде бойынша Айша Жумагүлдин не ушын иркилгенін түсінип, күйеулерди қорқытпай, қадимгисинше сөйлеп, бир дүзеге қонып отыр еди. Жумагүлди көрпә ушын түргелди.

Шырайы, сақал-мурты өттей сары арық зергер, ақ шапаларын желбегей салған еки қонаққа от жағып отыр. Қонақлардын биреуи қуўдай ақ сақаллы, екіншиси өртең шалған шенгелликтей қара сақаллы еди.

—Қайсысын күйеусіз? — деди Жумагүл төрде сызылмасын отырғанларға нәзбетле-нәзбет тигилип, Қарасақаллысы ийегі менен нұсқады.

—Бул киши!

—Жасыңыз нешеде?

—...

—Неше хаял алдыңыз?

Күйеу үнсіз, Кем-кем кейин босип, артындағы сабақтың астына пышықтап тығылып баратыр.

Зергер «күйеу»лердин алдында қысымыспаға түскеннен шыдамай түргелди.

—Нере әребенди үйиресен, қыз беретугын биреу, қыз алатугын биреу. — Ол патленин Жумагүлдин ийегі астына кирип ақ қалды. — Сен биреудин қызының бахытын қызғанғанша, әуеле өмне бай тауып ал! Төреликти қим қойынты саған!

«Күйеулер» сели-сели күлшти.

—Қәне, қарасақал, сен күйеудин неси сен? — деди Жумагүл ишкі ыласын сездирмеуге тырысып.

—Хе, атқосшысы? Онанша солай сорасып, қәде ал. Әй, Айша, бүйтис дәрбеде қылып турғанша мынауынды нере бизни күйеудин атқосшысына бир ақшамға тапсырмадың?

Аймада алле қандай күш пайда болып зергердин көкирегіне кейин қарай түйіп жиберди:

—Жасама аузынды!

•Күйеулер» өрре-өрре тикейшти.

—Қылт етпейсіздер! — деп буйырды Жумагүл. — Қәне қарасақал, сен жууап бер, мынау, «күйеу бала»нын неше хаялы бар?

—Хәй қызым, сенки не күш? — деп «күйеу» жанланып атқосшысын қолы менен түртти. — Мейли, қызды әкетпей ақ қояйың. Бирақ малларды түзделлеп айдап шық.

—Сизге енди мал жоқ. 196-статья менен аймылап асыз! Қәне, қара сақал, тез ғана байдың қолын артына қайырып байла болмаса өз қолын әм байланады.

Зергердин урқанаты ушты.

Қарасақалдын да, күйеудин де көзлеринде Жумагүлге топылау ийеті бар еди. Оның айбынбай буйрық етуінен изиде күш барлығын сезип, екеуи теннен қалт-қалт етип тур.

Тап усы пайытта жарақлы еки жигит ишкериледи. Жумагүл оларға им қағып еди, биреуи қара сақалдын, екіншиси «күйеудин» қолын артына қайырды. Зергер тезек енди менкиғой деп, көзлеринин алле-паллеси шығып, биресе қонақларына, биресе Жумагүлге қаран дирилдеп тур еди. Жумагүл қабақ үйіп доқурды.

—Қалың ушын әкелінген маллары менен қосып мыналарды қалаға өзін апарасан. Гүға боласан. Усы ауылдын еки жигити бирге айдасып аларады.

—Яқшы.

—Және бир буйрық, өз қызыңызды оқиўға жибересіз. Мет қалаға барғансоң шақыртаман.

Зергер буганда бас ийлеп мақуллады.

Жумагүлдин, кескин ҳарекетлери ауыл арасында өз алдына жанланыу туўдырып, аянда жер өлшеуге келиўшилердин саны және көбейди. Хеш жерде дем алмай, шаршап түслникке киятырғанша күтпеген және бир, адамына дусласты. Қарсы адында дайысы Төренияз пайда болды. Бұрындары үсти-басы күстүткендей әнтада болып жүретугын еди, енди кийимлерин дүзепти. Жумагүл жаслығындағы әдети бойынша алдына шығып қолынан алды, қал-жағдай сорасты. При геўдели Төренияз оны бүйтеди деп ойламаса керек, көсенамайлау жүзи жадырап үлкен аузын ашып күлди.

—Шырағым, қандай бахытлысың, мен қандай бахытлыман.

Жумагүл усы уақытта ғана ошан өтінншин, ауырыу Сәлемнин аузына көпшик қойып өлтириу жөниндеги мәсләхәтти, есеп

қажисленниқиреди. Төренияздың иши ғымылдап түсине қойды.

—Кешір, жийеним, менде еле баяғы жоқшылық, баяғы жүрис. Жетпеспиліктің себебинен анаида пәтін қылалмадым.

—Қазирги талабыңыз не?

—Уитты қойып Зәрипбайға қайтадан дийқан жүрдим. Өзи күтө қатал! Түнде оннан сениң булжақтадығыңды еситтимде шаба бердим. Неде болса жалғыз анаиған қалған жалғыз жийеним еди; байлардан компискалап алып атырған пулынан сорайын, мал сорайын, сөйтип жарлылықты умытайын, Зәрипбайдан қуылайын деп келдим.

—Күтө ақыллы болып кетипсиз.

—Адам дегенге жас миңген сайын өмир ғалма-ғалы минеди. Өмир ғалма-ғалы ақыл қосады, шырағым! Оның үстине нәубет жарлыларға қарады дейди ғой. Нәубет қараса ақыл қосылып келеди.

—Байыйжақсызба?

—Жийенимиздің арқасында бир байымсам байыйын деген нийетим жоған емес. Билесен бе, билмейсен, бе еле, нағашы атаиын көп садақалары берилмей жүр еди. Енди сенин арқаннан нағашы атаи садақ берилип қуу сүйеклери малхәм болып жибисин, жийениме ырза болып жатсын жийеним ә?...

—Нәубет жарлыларға қараған менен мақсет оларды байытып, байларды олардың орнына түсириу емес, бәрін теңлестиріу.

—Басың иккен екен. Дүнья тегис боламан дегенше киңге бир не болады деген. Сендей жийенимиз барда шалқымасақ не қыламыз енди? Айт-шы, шырағым, менен басқа сенин қол жауып, қадирин билетуғын жақының бар ма? Қолда қамал барда алды менен өз туғысқанларына қол жауып қал. Ең болмаса, жийенимиздің арқасында ат миңдик, байыдық деп айтып жүремиз ғой. Солай емес пе?

—Келгендеги мақсетіңіз тек усы ма?

—Сендей хукимет адамына усынан зор, усынан үлкен өтпінш бола ма? Жаңа хиятырып зергерди көрип едим, қызыл қалынына алған малларын қалаға өкетиуге таярланып атыр. Болмаса соннан еки сыйыр бергиз.

—Және?

—Сени көрип қуғанғанымнан айтайын дегенлеримнің бираын умытып қалдым. Ишке кирип чай ише берейік, есиме түссе бәрін айтаман. Ақыры жарлы адамның тесик-жыртығы көп болады. Қане жүр, жийеним. Мынау батрашком Өтәмбет пазан-ның үйі ме?

Жумагүл неліктенде өзін жоғалтып бірден киілікті:

—Жоғал, көз алдымнан!

—Кімге айтып тұрсаң?—деп, Төренияз елестирмегенсип жан-жағына қарап басқа биреуді ізледі.—Ха-ә, жаңағы сөзің маған ба?

—Саған! Менин сендей туғысқаным жоқ. Қане, батыр қараңды!

—Хау, Хау!

—Енди қайтып жүзіме жүзің түспесин!

—Бұл сөйлесікке аң-таңы шығып тұрған Айшаның жауырынына қол салып үйіне кирип баратырып өз дәрекетін ақлауға урынды.

—Оған сол керек.

Айша гөп-сөз қоса алмады.

Жумагүл Төренияз жөнінде умытқан кейіп көрсетті:

—Айша жеңге, енди гилең қаял-қызлардың басын қосып бир сөйлессек болар еди.

—Қазирги ислеринди аяқлай бер, олда болады...

32.

Бүгінде кешегидей болып күн шығып, кешегидей болып күн-батқаны кешегі өмир ғалма-ғалы төкирарланғаны емес, дәркүн өзінің қуғанышына хәм өкінишіне иіе. Соның менен бирге дәрбір инсанның өзіне күн өткеріуі бар, дәрбір инсанның сол күнги берісі бар, сол күнги алысы бар. Бұл жағдайларға дәркимнің өз түсинігі хәм сол түсинік дәрежесинен өз сүйеніші өз күйиніші бар.

Жумагүл дәр өткен күннің жууағына сүйінседе, күйінседе көпшілік адамлардың өзің қуатлағаны үшін ойынның солар менен бирге болғанына әбден ыразы болып күйинішлерін умытатуғын еди.

Еркиндары ауылына келіп ислеген ислеріне, жүргізген сиясатына сонша ыразы болып қайтты. Әсіресе, оны қуғантқан нәрсе соңғы күні гилең қыз-келиндешеклердің басын жамлеп өткерген жыйналысы.

Тили ашшы биреулері тартыпбай сөйлеп оқыуға кеткен қыз-келиндешеклерди адамлар бузықлыққа айып-айтуғынын, оны мысалы етип тәңха Жумагүлдің атын келтиретуғынын жасырмады, хәтте өзлерінің де соған исенетуғынын айтты. Жумагүл хешқайсысына ашыуланбады, қызбады. Оның ойынша қазир ең әқийбетліс қыз келіншеклердің жасқанбай кеңіл сырларын ақтарыуы еди. Қайсысы қалай сөйлеседи, мейли ол өмірге налысын, мейли шарқапалекти орман етсін, мей-

ли ол үнсіз ғана көзлері менен сөйлесіп, бірақ бәрі-
шінде тамға қамалған кустай, тегеран жақты көріпсе
соған умтылатуғыны айқын сезіліп турды. Сол үшін ол өзіне
сөйлеу пәубетінде асықпай, барлығында қиялдарын мақула-
ған болып, елдің келешегі даққында айтқандарында имкани-
ты барынша исендірілуге тырысты, оқығұға барығұға тілек билді-
ретуғынларының, қызын, сипысын жиберетуғындардың дизи-
мин жазып алып өзі қалаға жеткеннен кейін оларды шақырта-
туғынын ескертіп ауыл менен хошласты.

Ол тикке қалаға емес Бахытлы ауылына бет алды. Қалаға
барғансон жұмыстар көбейіп кетеді. Сол үшін жаңа батраш-
ком Бийбайының қалай не баслап атырғанын ақсақал арқа-
лы емес, өз көзі менен көріп өтіуі тиіс.

Ауыл адамлары арасында өзінің батыр жүрекпен көрсеткісі
келдіме екі атлы жигиттің ұзатып салығұна да келісім бер-
меді.

Жеделлі еркектерге ұсап ауылдан шығудан ақ, ақ боз аты-
на бір қамшы урып, наниде бурқ еткізіп шаң қалдырды. Бы-
лайырақ шыққансон бір бап пенен жүріске өтті.

Орпаң топырақты гөне тұзды екі бойы дүт төгей: бийік-
бийік тораңғыллар, хатте оларға жарысып өскен ерманы жың-
ғылларда тораңғылдай болып кеткен. Тораңғыллар үстінде ду-
мандай болып ғарғалар ұшып-қонып «құсбазары» қызып
атырмты. Ол табиғаттың бұл көрінісіне сүйсіне қарап атын
адым-адым айдан киятыр. Қиялы қаржаққа геледі: «Хауызда
қатқан муздың бетіндегі тегіс жалтыраған жолдарда үзлексіз
машиналар қатнап, бұл аралықтан атлы жүрілуге ершетуғын
күндер туғанды еле... Ауылдан қанша алысалаған сайын төгей
қалыңдасып... бүршікпен жыңғыллар, иісін мүкиіп мұрын қы-
шытатуғын жигиттік жийделер молаяды, бұл кәріаларда жол
кем-кем тараяды. Өткен арбалардың көшерлері, қылышлары
бүршіклерінің жалап кеткен қызыл жыңғылдың қалемдей жоныл-
ған шыбықтары әңгілікті сыйлап қалады... Усы төгейге не-
ше менен қарап киятырған Жумагүлдің алдынан мисли жер
астынан көтеріп шыққандай, бір атлы зонқ етіп, қалың төгей-
ды екіге бөліп тұрған дәліздей жолға қапыдай кепсерленде.
Жумагүл гилт тоқтады. Атлы Зәрипбай еді. Бұндай ұшырасы-
ды қеш ойлап көрмеген Жумагүл Зәрипбайдың алдына өңгер-
ген мылтығына көзін түсіуден сескенип, оң қолын жалма-жап
қойынына тықты хәм қалша қарап тұрып қалды.

—Таныйсаң ба?—деді Зәрипбай күліп. Ол өзінің мәрт тұт-
қан менен өзіндігі дирилдеген дауысынан былынып тұр еді. Жу-
магүл өзінің үстем сөзді.

—Жолды неге бөгеп тұрсыз?

—Сені күтпін. Қорықпа!

—Қорқып тұрғаным жоқ.

—Өз перзентіме қол көтерімейтуғыным несініп тұрсаң ау,
қызым. Дұрыс, мен бір өзіммен.

—Мақсетіңіз?

Зәрипбай қара шөгирмесін дүзестіріп, қарсы киятырған
жолдағы құсап атының басын бурды.

—Жақыламай гәппиди айта бер.

—Өйтпін қатты кетпе—деп Зәрипбай ғарқ-ғарқ күлді хәм
дауысын бірден өзгертіп жыламырады.—Билесен бе, заман
өгеріп, қар күн сайын жаңа ғалауыт көтеріледі. Аспанды
булыт басып, біресе жауын, біресе қар жауады. Буны мен де
билемен, сен де түсінесен. Қартайғанда қаз егермен деп тистыр-
пақтап жыйнаған мал-дүңьямнан айрылдым. Хуқықым кетті.
Өзің атымды тартып алдың. Он екі жасына дейін мына ала-
қанымда өсіп едің.—Зәрипбай алақанларын жайды.—Сол үшін
атымды алып қалғанымна гийне етпедім. Болмаса, бір қорғасын
оқ қақпн бар еді. Енді сен, ең әуеле менің хуқықымды әперілуге
жәрдем бер. Ізін көре береміз. Билемен, менің мал-дүңьямды,
жер-суымды қайтарып бергизің әм қолыңнан келеді. Әке жү-
реті бос жүрек, сол үшін сенің менен жай-парахат сөйлесің
менің әкелің қарызым деп тұрыппын. Мен әлгенде көметуғын
жалғыз өзің Жумагүл!

—Ишитарлардың көзінен, қызғаныштап, күнлеуден ғана жас
пығады. Кеуілің пәклердің көзінен қуғанышта ғана жас шы-
ғады.

—Кеуілің пәк, қызым.

—Жоооқ, сүзілуге үйренген өгіздің шақы-сынса, маңлайы-
ның иісін менен әм сүзе береді.

—Көп сөйлей бергенше перзенттік парызыңды өтеп жер-мүл-
кінді қайтарып әпер.

—Жер мүлкіңді алған мен емес, өзіңнің көп жылдар еткен
дидқанларың. Солардан сора. Төбенді көзлерің қалай көре ал-
майтуғын болса, хуқықын жөнінде соны ойла.

—Не дейсен?

—Құлағың не еситсе сол.

—Сен қарамы перзент болма, ойлан. Билесен бе, сыртынан
адамлар не десіп жүр? Журтлар сені алтиреміз—деп «Еркін-
дария» дан қалаға келетуғын жолды тосып жүр еді. Мен сенің
сумдық пенен ұсы жақтап қайтатұғынды билдім. Себебі пер-
зент мінсезің әкеге аяда! Бірақ мен оларға сенің ұсылайтетуғы-
ныңды айтпадым. Динсиздердің сөзіне еріп мұрынды көтерме.

Қарақалпаққа бий болып, ақир соны халқын сатқан Айдос қайда жетті? Ал сен абайламасаң, қарақалпақшылығыңды—мұсылманшылығыңды жойтсаң паллақтан кетесен, түсіндің бе, қызым?

— Мен сиядай милдетшил, пасық адамның қызы емеспен. Қабымыздан шығып кеткеніме қуғанаман. Ал үйлі қарақалпақты көп миллетан ұлым орыс халқынан, мәңгі иргелес өзбек, қазақ, түркімен халықтарынан айыруға ұрынған сиздер сыяқты сатқышларды көзім көрмесін! —Шық жолдан! —Жумагүл зәңгілігін қысып алға дөңді. Зәрипбай және кеселеді.

—Хә, тили қырқымағыр!—Зәрипбай асығыссыз түрде, жән-жағына қарап: тоғай түңкірине сығалайды. Оның жаман қыялға берілетуғынын әлде қашан билген Жумагүлдің оң қолы еле қойнында. Зәрипбай зәңгіге ширеп, алдына хәм артына мойын созып алдына өңгеріулі мылтығын көз ашып жұмғанша көтеріп;

— Әй, бийхан!—деп, түтесін туұрылап үлгермей ақ, Жумагүлдің оң қолындағы нағанның аузы Зәрипбайдың өкпе тұсына тұтады.

—Сууың суу иш, Зәрипбай!—Жумагүл бұйрық берседе, Зәрипбайдың мұздан шығарып алынған баспақтай дыр-дыр еткеніне мырс етіп күлді.—Әке жүрегі бос екен ә?

Ызаға буулыққан Зәрипбай мылтығын қос қоллап тұтыуы менен, ердің үстінде отырғызын танылған өлдідей қатып қалған еді.

— Жан саға, Зәрипбай!—деді Жумагүл қақаран.—Мылтығыңды маған тасла, болмаса нұманыңды айтып та үлгермейсең.

— Әй, өзің бийреқим болып кеткенбісең?

Жумагүл енді бұрынғысында қаталырақ ашыға мінді.

— Перзент әкесінен батпап артық туұмаса неге керек демейтуғын ба едіңіз?! Көз жұмып ойланып көрің. Соннан сон реқимсізлік маған кимнен жұққанын билесіз! Әй, бос жүрек, әке! Болар енді, қәне мылтықты таслаң маған, тез-тез!

Зәрипбай мылтығын бермей, атын бұрып еді, Жумагүл нағанның тетігін басып қалды. Үстіннен гүріп еткен оққа ол, атының күйрығынан біреу тартып қалғандай, қазық болып қақайды.

— Қәне тасла бери!

Зәрипбайдың басындағы шөгірмесі бір шекесіне ауып, жасаураған ирилін көзлері атының алдығы аламыш аяқтарына тигізіп тұрғаны.

— Бересіз бе жоқ па?—Жумагүл нағанның аузын енді оның өкпе тұсына қаратты. Оның раслағанын біліп, Зәрипбай мылтығын сарт еткізіп жерге таслады.

— Билип қой, Зәрипбай. он екі жыл тәрбиялағаныңыз ушып, оның үстінге, менде анамнан меқрибан жүрегі болғаны ушып, аман, кетесіз. Екінші рет жолықсаңыз, изи не болатуғынын түсінің. Бірақ ойланып, досларыңызды хұкіметке тұтып әкелесіз деген исенім менен жиберіп атырмаң.

Зәрипбай қара гөрім жерге шекем әстем-әстем жүріп, оқ атылуын күтіп баратыр.

Оқ тиісетуғын жерді қолы менен қорғағысы келгендей көң желкесін қасып баратыр. Әлленемір жерге барғанда артына бурылып, Жумагүлдің аттан түсіп мылтықты бийғам алып атырғанын көрді де өлімнен қутылғанына жүрегі хәуліріп атынын саұрысын үсті-үстіне қамшылады. Қамшы күтпейтуғын алааық бірден патыр-патыр шауып, бөктергісі жалп-жалп етіуі менен көзден ғайып болды.

Жумагүл енді өзің бірқанша сағырақ тұтып ақ бозын жеделірек айдауға тырысты...

«Бахытлы» ауылына жақындаудан қулағы жағымлы хабар еситті. Сырнай-гернай шертіліп атыр. Кегейлінің ырашына көтеріліп еді, ТОЗ шылардың жайы үстінде саз шертіп халықты көшкі тамашаға шықырып турған қос баламаншыны, дәпшінің көрді де, әжесі менен гезлескелі ашылмаған ашыулы қабағы жадырап сала берді.

— Яша, «қызыл үйшілер». Булар менен Бийбігүл сөзсіз келеді.

Таныс балалар Жумагүлдің алдынан жуырып шығып оның ойын тастыйықлады.

— Апай, Бийбігүл артист келіпті.

33

Өмір лаулаған от. Онан қашып қутылу жоқ. эззизлер өртеп күлге айналады, күшлілер шынығып шығады.

Тұрымбет еле лаулаған от ишінде...

Бүгінгі концерт оны сол оттан биіреуіне қутқарған секілді, барлық ғадма-ғалин ұмытты. Бийбігүлдің қосықтарына хәммеден көп қол шаппатлады, ескілікті ермеклеп көрсеткен масқарапазларға бәршеден көп күлді, кулласы: бүгін ол хәр қа шаңғысынан көп қуғанды.

Концерттің соңында артистлерді қутлықлау үшін сахнаның артына кеткен Александрды күтіп, далада. «Үлкен жайдың» аурышында тұр еді, хәрқашанда оның көлеңкесіндей қапталып қалмайтуғын Дүйсенбай артынан келіп піннне қол салды:

— Сорлы, жүр, гәп бар.

Турымбеттин ийнип адам қолы емес, әзірейлиннің пәنجесі садындай төбесінен аяқтарының ұшына шекем бір жылдан жалаң өткендей болды.

—Қасқыр қақпанға түссе, ойнамай аяғымды жибер деп жалындырмын. Сөйткің келіп турма, тез жүр.

Турымбеттің басына дөшқандай ужибатты ой келмей ерди.

—Шамзасы, сен өзінді қоразға теңгеріп, шақырып берсем болды, таң атыуы менің исім емес деп жүрсен керек. Шақырсаң—таң атырасаң, боламаса, халық биймезгіл шақырған қораздың басын жулады.

—Дүйсенбай аға, өгіздің қанша сабасында сүт шықпайды ғой.

—Адымды ат тезірек, сүт шықпаса, қан шығарылады.

Дүйсенбай Турымбеттің шалғайынан ұслауы менен мектеп жайына ертіп кірді де, әйнектен түскен нурға тұтып тұрып муштай бір шекийне берді.

—Бұл не, ишіндегілер асықпа,—деді Турымбет шекийнені сықырлатып қысып көріп.

—Ишін ашып айдың нурына тут.

Турымбет оның айтқанын бұлжытпады. Шекийнедегі бөлек-бөлек асық үлгісінде құйылған таза алтындар еді. Турымбеттің дәрекеттерін бағып тұрған бай оның шекийнені қалтасына тығуына бұйрық берді.

—Бұны не қыламан, аға?

—Билесең бе, бұл алтындарды асық қылып менің әкемнің әжелері күйсе керек, бұл дәулет асықтар. Сен енді өмір-өмірнеше тарықпайсың. Әне, сені қор қылмайман деген сөзімнен шықтымба, шықтым.

—Өзің не қыласаң?

—Усы жақытқа шекем мен сені сақтадым, енді сен мені сақдайсың.

—Мийнегезің пұлды алыу гүна емес пе?

—Бұл дүниеде гүнасыз беңде болмайды. Абайла, бұл алтын менен, қой жеген қасқырды айыпты қылмай, тоғайға неге барасаң деп қойды айыптау, жүдә апсат.

—Дүйсенбай аға, халықтың рәмәузің көрдің ғой, хамсе жапалыққа еріп баратыр. Өтіншім, енді сенде қой, менде қояйы. Ийілген басты қылыш кеспейді. Хүкіметке екеуімізде шынықты айтып барайық.

—Бүркіттің қанатына оқ тиіссе, ғарға оны шоқып ойнайды. Сен менің қанатымды сыңған деп ойладыңба, қәне жууап бер. Турымбет үндемеді.

—Тыңла, гөптің тоқ етеріне келейің. Ертен кеште Қасым

ишанның басшылығында қалаға шабыуыл болады. Қатаң шабыуыл! Мен хазір атланаман. Сен үйіңе барып «МТС орысты» өлтірде, изимнен жет, жетеалмасаң, Құсқана тауының үңгіріне бар. Мә, мынау пышақты ал. Соймұға ықпаният таппасаң, азығы дәлқас жақтыңда тамағың уу сол. Мә, ұсла!

Бай Турымбетке алтын түскі дөңгелек жүзік берді.

—Япырмай ә!—деді Турымбет жүзікті жақтыға тұтып.—Менің өмірім секилли бұны я баспаған жері я тамам болған жері жоқ екен.

—Сен ұсындай орақылдарды қайдан үйренгенсең,—деп бай оның кеуілің азып, быраз жууас кейіпін тұтты.—Бұл оғада шебер ислентен жүзік қыса берме, ишін толы заһәр. Бармағыңа киіпсең де, азанда «МТС орысқа» беріп атырған табағыңның ернегін жүзіккі бармағың менен қысып жибересен, тамам! Сұңқарым, басыңды көтер. тек өзінді ойла, өлі арысланнан тири тышқан артық. Бирақ, бір тесіктен басқа санлақты билмеген тышқанның хәм халы қиын. Сол үшін анау алтын асықтар—сейін Окр ОНО Мәжитовтың орнын иіселеуің үшін әм жұмсалды. Көріскенше!

—Көріскенше!

—Шаймалап жүрме!

—Яқшы.

Дүйсенбай қорасында ертлеулі тұрған атына минді.

Турымбет байдан алған пышақты тәбекел жанбасына қайрап-қайрап үйіне келсе шыра жанып тұр. Александр әллекәшан келіп, оқып атырған кітабы бетіне жабылуы менен кәтінде ұйықлап қалыпты. Печыттың артындағы қараңғы құбыста анасы жаңа сойылған қойдай құрылдап атыр.

Қара ислер ғана қараңғының исі. Гүнаның көпшілігі тек қараңғыда исленеді. Үйдегі жақты Турымбетті келген пәттен иркіп, босағаны атлаған жерде Александрға қарауы менен лал болып қалды. Пышақ ұстаған қолы қатты мүш болып, бармағындағы заһәрлі жүзік жарылып ишінде дөштеңе қалмай ағып кеткенінде ескермеді. Усы демде оның басына түрлі әндішелер келіп, өз тағдыры жөнінде ойлады, өзің дәқыйқаттаңда бақорға теудірек муз үстінде тұрғандай сезді де, бірден ұрқанаты ұшып қалтыратпа тийді.

Александр еле ұйықтамай оның әдеттегіден тыс қадем басықтарынан ақ гүдіксиреп, бетіне кітапты жауа сала дәрекеттерін бақлап жатыр еді. Кітап құбысынан оның пышақ қысқан қолындағы сары жүзіктің жарылып, арасынан бір нәрсе аққанын абайлады, бирақ оған үндемеді. Келген пәтте ұрылмаған пышақ биротала дәрекетке келмей, печыттың үстіне қойылды. Ен-

ди ол қалтасындағы түйіншікті шығарып, біразға шекем көз алмай турып, Александр таманға және нәзәр таслады. Оның қиймылсыз дәрекетін көріп, печытқи үстине қойған пышағына және бурылды. Усы гезде анасы уйықтап атырып жөтелди. Хаулыгып та анасына, та Александрға, та пышаққа, та қолындағы түйіншікке қарады. «Бир тесиктен басқа санлақты билмеген тышқанның халы қиын...» Неге усы тап ғана басына сап етті? Оны өзиде түсінбей дәзир ғана қысқысы келгендей санлақ қарастырды. Артында тек есик бар, оннан соң? Дүйсенбай айтқан құсқана таудағы Қасым ийшанларды изаеп кетиу керек, оннан басқа санлақ жоқ. Олда бәрибир өлимге әкеледи. Және басқа жол бар, қалаға кетиу, ОГПУ ға барып хақықатлықты айтыу... жоқ, олда өлиге әкеледи, Қасым ийшан өлтиртеди, Дүйсенбай өлтиртеди. Өйтип еки жаққада масқара болып өлгенше дәзир тым-тырыс өлеқойған абзал емеспе?...

Анасы және жөтелди. «Қартайғанда мынау бийшара жалғыз қалады аў». Тап мени сезип атырғандай үсти-үстине жөтелиуи: қара, сорлының! Сорлы анам қор болмасын, өзим тыныш өлейин де, мынау алтынды қалдырайын, ендиги жағында мен ушын оған усы алтын хызмет етеди... Бул оған буйырама? Өзимди өзим өлтирсем, анама Александр жәрдем қылса, өзін иләхйида жақсы жигит екен. Өтирик сөйлемейди, кисиниң қақын жемейди, жақсысы Александрға хат жазайын.

Ол түйіншікті анасының дастығының астына тықты да, печтін қууысында жатқан папка ишинен бир дәптер алып астахтаның үстине жайды, бірақ не жазарын билмей, қәлемин бармақларының арасына қысқан халында ийегин еки алақанын басып отырып қалды, узақ отырып қалды.

Әлленемірде жазыуға киристи.

«Александр жора, мени кешир. Мен өзим еки жолдың бәндиргисинде қалған адам едим, онға кетсемде өлим, шепке кетсемде өлим. Екеуиндеде қутылыу ушын өзим өлгим келди. Бірақ анам ушын бир қалта алтын асық таптым. Мен бәри бир өлген адам едим, бул алтынды сорлы анамның несибеси ушын қудай жеткерген шығар. Сеннен биринши өтинишим, анамның сол алтынына хешкимди тийгізбе, бийшара анам ғамқор перзентине ырза болып өлени. Екинши өтинишим, Жумагүлге айт, мен оның шынан пәкалгине исениш пенен ормансыз өлип баратырман. Бірақ қызыма мениң жаман жағымды айтпай тәрбияласың.

Ырза бол, жора, Турымбет»

Ол күта суыққаншылық пенен асықпай қағазды бүклеп Александрдың дастығының астына тықты да, қолындағы жүзигине аўыз салып еди, онда хеш нәрсе жоқ екенін уқтыда, уақытты

босқа өткермей есиктеги ағаш қазыққа илдириули отын арқанды алды..

Александр енди оның неңдей сумлық ойлағанына ақилы уграс келмей, азмаз күтін жатып еди, бир нәрсе дәрс еткендей болды. Асыгып жуырып шықса шертеткн бақанында сәзленлеп тұр. Асыққанынан ол Турымбет теуип жиберген келиге сүрингип, пәти менен изге оралды да, бағана Турымбеттин өзи қойған пышақты әкеле сала, мойнынан арқанды кесип жиберди, Турымбет жерге сылақ етті. Александр оны көтерип әкелип өзиниң орнына жатқарды, мойнын ууқалады. Турымбет ярым сәатлардан кейин өзинне келди.

— Мен неге қутқардым?

— Сен өлимин менен кимди қууантпақшы, кимди жылатпақшы болдым?

Турымбеттин көзлеринен жас көңгейленди.

— Жылама, асылып өлиу жаналық емес, бундай өлим мәртлікке де саналмайды. Айт маған себебин?

— Қыйнама Александр, мен бәри бир өлемей!

— Өлетуғының тақыпық. Бірақ сен қайсы өлим менен өлмекшисен? Соны түсінди?

— Адамға өлим бир рет келеди.

— Бириншиден, адам атын көтерип жүргенлердин бәри бирдей адам емес, екиншиден, мен сеннен бир адам ушын неше рет өлим барын сорап отырғаным жоқ, қайсы өлим менен өлежақсан?

— Неше түрлі өлим бар?

— Еки түрлі өлим бар. Бириншиси өлилердин өлими, екиншиси тирилердин өлими.

— Менки ше?

— Сеники өлилердин өлими.

— Түсінбеймен.

— Халыққа бийпайда, хеш нышансыз өлиу—бул өлилердин өлими!

— Хе?

— Дүньяда сендей болып өлгенлер аз емес... Тирилердин жолы менен өлген жақсы.

Турымбет көзлерин ашып-жумып, ашып-жумып біраз уақыт жатқаннан соң, басын көтерди.

— Александр айт, жора, мен қайткенде тирилердин жолы менен өлемей.

— Сени усы дәрежеге түсирген сырды мүлтихисіз айтып бер, соннан соң мәлим болады.

—Гүнам жүдө афыр.—Туриамбет басын иргеге бурып узақ үнсөз жатты да, бирден шанышып тикейди. —Билесенбе, гүнам күтө афыр. Хүкіметке қарсы талай-талай сауашқа қатнастым. Айтбай болып дегенді тәнха өзін өлтиргенмен. Жумагүлдің аласын атқан әм мен! Қасым ийшан және шақыртты...

Туриамбет маңлайына қос мушын тиреп және үнсөз қалды. —Әне, жана тирилдердің қаракетін қылып қиятырсаң. Еле толық емес. Сен олардың жатқан орын билесен бе? Барып көрисетугын белгі барма?

—Билемен. Мен оларға қалай барыұды, қайтип тугыұды билемен. Түнде ың-жыңсыз есигін аштырыұ белгисін әм билемен. Олар Құсхана тауында.

Александр онын өзін тутып, жыламсырауынан, шың кеуліч ортаға салып отырғанына тақыйық исенди.

—Олай болса қазір алдыма түс, бирге қалаға барамыз, соннан соң Құсханаға кетеміз.

—Анықпа?

—Анық.

—Мен сенің қасында жүріп өлсем армансызбаң.

Олар буннан соң әңгімені көбейте бермей тез атланды...

34

Харким өзін жасаған дәуірде сырлы өмірдің алған сырлы түйіндерін шешеді, соның менен бирге нешше қыйлы жумбақлы түйінлерді өзін түйіп қалдырады.

Жумагүл және кенесінде, әне ұсы өмір түйіндеріне ақыл жууырттып отыр.

Ол бүгін ағанда, өзін менен Бахытлы ауылынан ертіп әкелген Нұрзаданы басқа ауылдардан келіп жыйналған қыздарға қосып, Төрткүлде оқығға салтанатлы ұзатқан еді. Бул істердің нәтижесіне кеулі ырзаланып, қазіргі ағана сауашылықтан пайдаланып, тиккелей өзіннің қатнасы менен түйілген өмір түйіндеріне ой жиберіп отырыпты...

Бирақ онын ойын көбірек ийелеген нәрсе—өмірде шешкен хам жанадан түйген түйіндерінен гөре, Төрткүлде оқығға жиберілген бир топ қыздарды ұзатып қайтысын Баймуратов пенен нақолай сөйлескені. Ол Баймуратовқа биринші тегекте, «Бахытлы» хам «Еркиндарыда» жүргізген жұмыслары хаққанда есап беріу орына, Қоразбеков пенен Мухановлардың жамай жаулары қолынан қаз тапқанын қалаға келіп еситкенін айтып, гийне билдирді хам Округте жамай жауларына

қарсы гүрес босап баратырғанын, Әлжан суғышының қызын өлтиргенлер еле тугылмағанын өскертті.

—Жолдас Баймуратов шынын мойынлау керек, —деді нәзінде.—Класе душпанларына қарсы ерте ертленген атлаө кеш минилли атыр.

—Жумагүл, —деді Баймуратов күтө сабырлылық пенен тыңласада, ашыұдырақ.—Айтқанларын дұрыс, лекня, өзіне тийисли емес истин тарауларын әм қамтийман деу, адамды сайымға шығарады.

Ақыллы, парасатлы басшының гәни Жумагүлге әри ерси, әри орынсыз түйілади. Кенесіне келген соң столға шығанағын тиреди де, ұсыларды және ойлады. Ақыры шыдамай столының тартнасын ашып, көп күнлерден бері жазылмаған күнделік дәптерін алды да, алдына жайды хам асықпай жазу баслады.

«Бахытлы» хам «Еркиндарыда» айылларында бирәз жаңалықлар иске асты, қуғаншылыман Тилекке қарсы жолдас Баймуратовтың минезінде өзімшилликтиң, өзімбилерменликтің тұхымы пайда бола баслағанға ұсайды. Ямаса күни-түни истен шаршағанлықтанбекен? Бәлким, солай шығар. Неге бир гәни ишын кеғалиме гүптикай келди, бәлким, айтқанларым болл баслағаны ұшын сол өзімшиллик өзімде пайда болып қиятырсада тәжип емес. Аяқ сүрінсе бас жууап береді, бундай болды мүмкин емес!»

Ойларына, жазғыларына кеулі толмай, Жумагүл қолындағы қалемін столдың үстіне сарт еттиріп таслады да, тикейді хам артына айналып, әйнектен сыртқа назер таслады.

Бүгін базар күні еді. Базаршылардың нәзі үзілмей арманберман өтіп тұрыпты. Отан тийеген арбалыларды көріп өзіннің ен биринші мәртебе қалаға келгенін есledi де мийық тартып гүбирәенди: «Минне дәуір гәрдиши... менде нүткиллең жапаша өмір басланды, ал базар еле баяғысынша...»

Ол қиялын жууақлап үлгермей ақ, көшенің бир шетінде пайда болған бир атлы қолын сермеп әлленәрселерди айтып өтіп кетти, базаршылар көшенің еки шетіне айрылып жол босатып тұрып қалды.

Бәринінде жүзлерінде газебет оты пайда болып бир тәрепке бұрылды.

«Бул не, және бир жамай душпанының қурбанын жерлеуге алып баратырмекен? Соның арасында, өли емес, бир-бирине қосақланып байланып айдалып қиятырған елиулеген адам көринди. Жумагүл олардың алдына келінін менен тириатна жиберілгендей, гилең ақ кийген Қасым ийшанды танымай тур

еді, оның ізіндегі Атаназ Құрбаниязовты, Дүйсебайды, Зәріпбайды, бегі тасбақаның арқасындай аламыш Жуманияз дәуісіне абайлап, ойлы жүзі жадырап сала берді. Ол бірден айдаушы аттыларды серледі. Ембергенов хәм Александрдың ортасында, басын, бір иінін ақ шыт пенен таңған аттыны аллекимге мегзетіп жүдә тигилікиреді, бірақ танымады, ол тап ұсыны ұңдаңдай, әйнектің дәл тусынан өте беріп артына бір бұрылып еді, Жумагүл енді ғана танып, қуаныштан екі езіңі жайылды.

—Турымбет!! Менің Тазагүлдің әкесі!! Усы гезде есик ашылды. Ол артына жалт бұрылды.

Қолына жыртық конверт ұсыны, жүзі қуяштай жарқырап күлмилеген Баймуратов тұрыпты, Бағана ұшырасып, түсінбей келді сәл мәлел тапқанын Жумагүл ұмытып, отыз екі түсінің бәрі көрінгенше езің тартып күлмилеуі менен қол ұзатты.

—Қутамқалайман,—деді Баймуратов оған конвертти ұсынып,—Мынау областьтық партия комитетінен сені Москваны көрні қайтыңға жіберетүгін болыпты.

Жумагүл қуаныштан өзіне келіп үлгермей, есікті қағып ишке бір жигит кірді. Бул бұрын Жумагүлге анасы менен бірге келіп кеткен «Қара теренді» Назарымбет еді.

Ол Баймуратовты елестірмей, азғана уялыңқырап тұрып Жумагүлдің тойға мінәзәт етіп келгенін хабарлады.

—Кімнің тойы?

—Өзімнің тойым, Жумагүл ана,—деді жигит.—Анам таңда өзің барып хабарла, шақырып қайт деді. Сіздің тәңіріміз бойынша ағымның ақсақалы жәрдем етті, қыз алдым, ана!

Жумагүлдің қуаныштан езіңі жийылмай Баймуратовқа қарады. Ол балаға сораф берді:

—Тойың қашан?

—Ертең, аға.

—Москваға кеткенше тойға қатнасып әм үлгересен, Жумагүл.

Жумагүлдің көз алдына қуанышлы той ұзын шубай жоллар елестеді, ойлы-балент белес-белес жоллар!..

Ендігі жолдарың бәрхаме айды болғай, Қарақалпақ қызы!

Екінші кітаптың ақыры.

На каракалпакском языке

Тулепберген Каипбергенов

Собрание сочинений в 5-ти томах, том 4

ДОЧЬ КАРАКАЛПАКИИ

Роман

1 и II книга

Издательство «Қазақалпастан» Нукус—1980

Редактор *Ш. Сейитов*
Художник *И. Алибеков*
Худ. редактор *К. Нәжмиев*
Тех. редактор *Ж. Досжанова*
Корректорлар *Т. Турдумуратова, Б. Файзуллаева*

И. Б. № 1148

1975-жылғы матрицасынан басуға рұқсат етилген Узкыты 7/II-1980-ж. Кагаз
форматы 60x84 $\frac{1}{16}$. Көлемі 31,25+0,5 экд. баспа табл. 31,2+экд. 0,85 есан
баспа табл. Тиражи 5000. Баҳасы 2 и. 40 т.

„Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшесі, 9.

Қарақалпақстан Баспа, полиграфия және китеп саудасы ислери бойынша
баскармасының „Правда“ның 50 жыллығы атындағы Нөкис
полиграфкомбинаты. Заказ 475



Барды 9 м, 40 л.

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» 1980